

STRUKTÚRA ÉS VÁROSKÉP

A polgári társadalom
a Dunántúlon a dualizmus korában

STRUKTUR UND STADTBILD

Bürgerliche Gesellschaft in
Transdanubien zur Zeit des Dualismus

Laczkó Dezső Múzeum
Veszprém, 2002.

STRUKTÚRA ÉS VÁROSKÉP

*A címlapon: A veszprémi városháza és utcarészlet (levelezőlap, kiadja: Monostory György, Budapest) Laczkó Dezső Múzeum, történeti fényképtár 75.91.
Auf dem Titelblatt: Das Rathaushof vom Theater aus*

STRUKTÚRA ÉS VÁROSKÉP

**A POLGÁRI TÁRSADALOM
A DUNÁNTÚLON A DUALIZMUS KORÁBAN**

STRUKTUR UND STADTBILD

**BÜRGERLICHE GESELLSCHAFT IN
TRANSDANUBIEN ZUR ZEIT DES DUALISMUS**

Az MTA Történettudományi Intézete,
az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága,
az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága
és a Laczkó Dezső Múzeum
veszprémi konferenciája
1997. október 16–17.

Laczkó Dezső Múzeum
Veszprém, 2002

Szerkesztés © TÓTH G. PÉTER

A kötetet lektorálta: GYÁNI GÁBOR, WINKLER GÁBOR

A konferenciát szervezte: V. DR. FODOR ZSUZSA

A kiadvány megjelentetését támogatta a Laczkó Dezső Múzeumért Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Szakkollégiuma, a Veszprém Megye Kultúrájáért Alapítvány és a Veszprém Város Kultúrájáért Közalapítvány.

Szerzők © BAJA HELGA, B. HORVÁTH CSILLA, BOGNÁR BULCSU, BÓSZÉ SÁNDOR, CSEKŐ ERNŐ, CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF, SIGRID FREISLEBEN, GÁL ZOLTÁN, GERGELY ANNA, GYÁNI GÁBOR, ROMAN HOLEC, HUSZÁR ZOLTÁN, JÁVOR KATA, KÓNYA PÉTER, OLIVER KÜSCHELM, MAJDÁN JÁNOS, MEGYERI ANNA, MOHOS MÁRIA, NAGY IMRE GÁBOR, NAGY MARIANN, RADNÓTI ILONA, SÖPTEI IMRE, HANNES STEKL, SZAKÁL GYULA, SZALAY KÁROLY, SZIKRA ÉVA, SZILÁGYI ISTVÁN, T. MÉREY KLÁRA, TÓTH G. PÉTER, VARGA ÉVA, WINKLER GÁBOR

Rezüméfordítás: Schleicher Dóra, Opál Fordító Kft.

Fordítást ellenőrizte: Schleicher Dóra

Rajzok: Winkler Gábor, Sári Jánosné

Fotók: Janus Pannonius Múzeum, Laczkó Dezső Múzeum, Somogy Megyei Múzeum, Göcseji Múzeum

Reprográfia: Oszkó Zsuzsa, Mazur Ildikó

Tördelés: Búcsú-Martonosi Gizella

Kiadja a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum. Felelős kiadó: V. dr. Fodor Zsuzsa megyei múzeumigazgató. Készült 800 példányban. Nyomdai munkálatok OOK PRESS Nyomdaipari és Szolgáltató Kft., Veszprém. Felelős vezető: Szathmáry Attila.

ISBN: 963 7208 77 1

Tartalom – Inhalt

BEVEZETŐ – VORWORT

- GYÁNI GÁBOR:** A polgári átalakulás problémái 13
Probleme der Verbürgerlichung

STRUKTÚRA ÉS MOBILITÁS – STRUKTUR UND MOBILITÄT

- T. MÉREY KLÁRA:** Eltérő polgári társadalmak a Dunántúlon 27
a dualizmus korában (Nagyatád, Nagykanizsa, Pécs)
Unterschiedliche bürgerliche Gesellschaften in Transdanubien
zur Zeit des Dualismus (Nagyatád, Nagykanizsa, Pécs)
- MOHOS MÁRIA:** A társadalmi átrétegződés jellemzői 41
a századforduló környékén Alsólendván és Lentiben
Charakteristiken der gesellschaftlichen Umschichtung
um die Jahrhundertwende in Alsólendva und in Lenti
- SZALAI KÁROLY:** A társadalmi mobilitás iránya Székesfehérváron 1900–1918 59
Tendenz der gesellschaftlichen Mobilization in Székesfehérvár
in den Jahren 1900–1918
- NAGY MARIANN:** A Dunántúl társadalmának polgárosodása 73
az 1862. évi birodalmi adóstatisztika tükrében
Die bürgerliche Umwandlung der Gesellschaft von Transdanubien
im Spiegel der Reichssteuerstatistik des Jahres 1862
- ## ELIT – ELITE
- SIGRID FREISLEBEN:** Politische Eliten – der Gemeinderat von Wiener Neustadt 97
in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Politikai elit – a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) községi tanács
a 19. század második felében
- OLIVER KÜHSCHELM:** Sparsamkeit oder Fortschritt? – Die bürgerliche Elite 117
des Kurortes Vöslau und das Problem
der Schaffung einer modernen Infrastruktur
Takarékoskodás vagy haladás? – Vöslau fürdőhelyi polgári elitje és
a modern infrastruktúra megteremtésének problémája
- SÖPTEI IMRE:** Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig 139
Die meiste Steuer zahlende Bürger der Stadt Kőszeg
von 1872 bis zur Jahrhundertwende
- CSEKÓ ERNŐ:** A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között 149
Die Zusammensetzung der Virilisten zu Szekszárd zwischen 1872 und 1918
- BOGNÁR BULCSU:** Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen 163
a virilis jegyzékek alapján
Ober- und Mittelschichten in Szombathely im Spiegel der Virilistlisten
zur Zeit des Dualismus

FOGLALKOZÁS, JÖVEDELEM, PRESZTÍZS – BERUFE, EINKOMMEN, PRESTIGE	
GÁL ZOLTÁN: A Dunántúl regionális bankpiacainak átalakulása a századfordulón (A bankárok szerepe Pécs város társadalmában)	211
Die Umgestaltung des Bankmarkts in Transdanubien Die Rolle der Bankiers in der Gesellschaft von Pécs	
HUSZÁR ZOLTÁN: Munka, munkaidő és bérezés a Dunagőzhajózási Társaság pécsi bányavidékén és Steiermarkban a 19. század végén	235
Arbeit, Arbeitszeit und Belohnung auf den Bergwerksanlagen in der Umgebung von Pécs der Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft (DDSG) und in der Steiermark Ende des 19. Jahrhunderts	
NAGY IMRE GÁBOR: A közigazgatási tisztviselők a dualizmus korában Pécssett	251
Die Verwaltungsbeamten einer transdanubischen Großstadt, Pécs zur Zeit des Dualismus	
CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF: Havranek József, Székesfehérvár polgármestere (1878–1908)	269
József Havranek, Bürgermeister zu Székesfehérvár	
 VÁROSKÉP – STADTBILD	
CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF: Székesfehérvár városképi alakulása a dualizmus korában	279
Die Entstehung des Stadtbildes von Székesfehérvár in der Zeit des Dualismus	
MAJDÁN JÁNOS: A vasút polgárosító hatása	303
Die Rolle der Eisenbahn im Prozess der Verbürgerlichung	
MEGYERI ANNA: Építkezések Zalaegerszegen a dualizmus idején	325
Bauwerke in Zalaegerszeg in der Zeit des Dualismus	
SZILÁGYI ISTVÁN: Szombathely városépítés-története a dualizmus korában	347
Die Geschichte des Städtebaus von Szombathely zur Zeit des Dualismus	
VARGA ÉVA: A „modernizáció” Kaposváron a városkép változásainak tükrében	359
Die „Modernisation“ in Kaposvár am Beispiel der Veränderungen des Stadtbildes	
WINKLER GÁBOR: Győr városépítésze a dualizmus korában	381
Städtebau in Győr im Zeitalter des Dualismus	
 TÁRSASÁGI ÉLET, SZÓRAKOZÁS – GESELLSCHAFTSLEBEN, UNTERHALTUNG	
HANNES STEKL: Stadtjubiläum und bürgerliche Identität: Wiener Neustadt 1192–1892	395
Városi jubileum és polgári identitás: Wiener Neustadt 1192–1892	
BAJA HELGA: A századforduló korabeli Pécs ünnepeinek társadalma az 1893-as események alapján	413
Die Gesellschaft der Feste der Jahrhundertwende in Pécs – im Spiegel der Ereignisse im Jahre 1893	

B. HORVÁTH CSILLA: A pécsi kereskedők szerepe a helyi polgári társas élet szervezésében	441
Die Rolle der Händler von Pécs in der Organisation des Gesellschaftslebens des heimischen Bürgertums	
BÓSZE SÁNDOR: A szocializáció sajátos szinterei A dél-balatoni fürdőegyesületek a polgári korban (1890–1944)	453
Charakteristische Bereiche der Sozialisation Süd-Balatoner Badevereine in der bürgerlichen Epoche (1890–1944)	
KÓNYA PÉTER: Az eperjesi polgárság szabadidőtöltése és üdülési lehetőségei a századfordulón	463
Erholungsmöglichkeiten in der Umgebung der Stadt Eperies um die Jahrhundertwende (1900)	
SZAKÁL GYULA: Reklám és életforma Győrben a 19. és a 20. század fordulóján	477
Reklame und Lebensform in Győr um die Jahrhundertwende des 19-ten und 20-ten Jahrhunderts	
GERGELY ANNA: A székesfehérvári zsidó egyletek a dualizmus korában	499
Die jüdischen Vereine von Székesfehérvár zur Zeit des Dualismus	
 A PRIVÁT SZFÉRA VILÁGA – WELT DER PRIVATSPHÄRE	
ROMAN HOLEC: Das Wohnen der Bürgerin den Städten der Slowakei zur Zeit des Dualismus	515
Lakáskultúra a dualizmus kori szlovák polgári otthonokban	
SZIKRA ÉVA: A dunántúli polgárság kertkultúrája a dualizmus korában	527
Die Gartenkultur des transdanubischen Bürgertums zur Zeit des Dualismus	
JÁVOR KATA: Egy nagypolgárcsalád Pécssett – A Zsolnayak	539
Eine grossbürgerliche Familie in Pécs – Die Zsolnays	
RADNÓTI ILONA: Temetkezési szokások a pécsi-baranyai zsidóság körében a dualizmus korában	555
Bestattungsbräuche im Kreise des Judentums von Pécs-Baranya in der Zeit des Dualismus	
TÓTH G. PÉTER: Otthon és külvilág, magánélet és nyilvánosság egy veszprémi polgár szemével	571
Heim und Außenwelt, Privatleben und Öffentlichkeit in den Augen eines Barbiers von Veszprém	

Egy majdnem elfelejtett konferencia majdnem megkészt kötetét tartja kezében az olvasó. A konferenciarendezés hazai, „bevett” gyakorlatának megfelelően ötéves csúszással jelenik meg e társadalomtörténeti tanulmányokat tartalmazó munka. Pierre Nora gondolatait profanizálhatnánk, aki szerint mivel az élő emlékezet „elvesztett”, múltunk örökségét is hűvös tekintettel szemléljük. E hűvös tekintet pedig gyötör minket (mármint a szerkesztőt és a kiadót), hisz adósak vagyunk.

E tanulmánykötet, mely olyan témákat érint, mint a társadalmi struktúrák, a mobilitás, a polgárosodás vagy a polgári átalakulás a dualizmus kori Magyarországon, természetesen lehet a Nora által említett kötelességemlékezet egyike terméke.

Am emeljünk ki egy témát, például a dualizmus kori városok strukturális átalakulásának problémáját, mellyel a kötet olvasóit talán a szövegek „bebíróivá” is tehetjük. Magyarán, tegyük ott-honossá azt a helyet, amelyet nem ismerünk. Az épületek és a tér megváltozása, megváltoztatása megmutatja, hogy mit gondolunk a múltról, vagy – jobban mondva – hogy használjuk fel a múltat. Az épületek így lesznek az örökség legszembeűnőbb jelei. Ezek egy részét hivatalosan vagy a hely szellemétől űzve – esetleg a település potentátjainak kezdeményezésére – emlékhellyé, műemlékké nyilváníthatják. Az épített örökség és a megépülő újak a régi és a modern kibékíthetetlennek tűnő ellentétét jelentik. A fejlődés imperatívuszának és a múlt költészetének öllekezése, harca zajlik bennük, bennünk. Feltehetjük a kérdést: Ha van valahol egy még viszonylag organikus, történelmi negyed, és elkezd „fejlődni”, hol van az a fejlettségi szint, ahol a hely szelleme elszökik, és a korábban a múlt levegőjét árasztó környezet vitrinbe rakott porcelánbabaként kezd viselkedni? Általában ragaszkodunk a múltidéző dolgainkhoz, de él bennünk a fejlődés eszméje is. És ami kint van, ugyanaz, mint ami bent.

Városaink a műemlékek és a (poszt)modernizáció együttélésének, vitájának színterei lettek. Eltűntek a dunántúli kisvárosok földszintes negyedei, lerombolták a régi foglalkozások emlékét őrző utcákat, és helyettük óriásméretű lakótelepeket húztak fel. De a történelmi belvárosok is átalakultak. Steril sétálóutcákat

alakítottak ki. Az őslakosok elköltöztek, helyüket a bebírók és a turisták vették át. Lerombolták a múltat, a genius loci elillant. E szellemtelenített helyre aztán egyszintes, múltat hazudó házakat építettek, vagy – megőrizve a régi lakóépületeket – skanzeneket preparáltak.

Tény, hogy a bennszülöttek egyre kisebb létszámmal ugyan, de még jelen vannak. Itt élnek közöttünk, mint kihalásra ítélt antimodern bölények, akik nem törekednek arra, hogy házuk a múltat idézze (hisz gyakran azt sem tudják, mi az hogy „múlt”, jobban mondva, mi az, amire azt mondjuk, hogy múlt), és akik a hagyományalkotás folyamatával, a múlt „értékelésével” esetleg nincsenek is tisztában. Ők azok, akik hírét sem hallották a genius locinak. Ezzel ellentétben a bebírók – vagyis a múlt meghódítói – korunk sámánjaihoz, a történészekhez fordulhatnak. Ezek azok, akik, ha nincs, hát előbányásszák a múltat, megidézik a hely szellemét, révülnek, s ím: az emlékező közösség hirtelen felbukkan a sötétségből.

Dokumentálnak, archiválnak, majd értekeznek az örökségnek tartott témákról, jelenségekről, érdekes vagy példaértékű életutakról. A múzeum és a levéltár – ahogy Nora fogalmazott – „modern purgatóriumunk”. Archivumokat, gyűjteményeket, „történelmi emlékhelyeket” teremtünk e kényszer hatására, vagy lelkesen (aztán az évek során egyre kevesebb lendülettel) tanulmányköteteket szerkesztünk, hogy idézzük, megidézzük a múltat.

A szerkesztők „purgatóriuma” akkor kezdődik, amikor a kötet elhagyja a nyomdát. Előbújnak a sajtóhibák démonai, formai és tartalmi bakik nyomasztják a kötetkészítő lelkét, a kritikusok a szerkesztő homlokáról lecsipegetik az odagondolt babérokat, és rémálommá változnak a korrektúrázás korábbi örömei. A gyötrő érzés jeleivel ajánlom tehát e könyvet.

Veszprém, 2002. április 23.

Tóth G. Péter

BEVEZETŐ
VORWORT

GYÁNI GÁBOR

A polgári átalakulás problémái

A polgárosodás kifejezés jellegzetesen magyar és közép-európai terminus, ami angol nyelvre például közvetlenül le sem fordítható; ha mégis megpróbálkozunk átültetésével, akkor egyedül a francia *embourgeoisement*-nal lehet visszaadni. Nem lehetünk azonban teljesen bizonyosak benne, hogy az angolszász közönség valóban érti is a kifejezést. A polgárosodás valójában a piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát jelöli. A polgárosodás címén azonban úgy beszélhetünk az egyikről vagy a másikról, hogy akár nem is érintjük az összes többivel fennálló kapcsolatát. A szorosan gazdaságtörténeti megközelítés, a ráépülő történetiszemlélet, ami évtizedekig monopolizálta nálunk a kérdés historikumát illető történetírói beszédet, magát a modernizációt vizsgálta, amin piacosodást értett. Így, amikor időnként sort kerített másnak, például a társadalomnak a vizsgálatára is, jószérivel megelégedett azzal, hogy a foglalkozási statisztikát felhasználva az osztálystruktúrát azonosítsa. Ez egyúttal jól megfelelt annak a marxista ihletésű meggyőződésének is, amely a piaci rendszert csupán az osztálystruktúrával tudta fogalmilag összekapcsolni; s mivel e történéseket gazdaságtörténeti tapasztalataik arról győzték meg, hogy a kiegyezést követően így vagy úgy a piac lett nálunk is a gazdaság mérvadó intézményévé, egy pillanatig sem volt előttük kétséges, hogy a társadalmi makroszerkezet osztály jellegű képződmény.

A polgárosodás ebben a perspektívában, ahogy azt Erdei Ferenc már az 1940-es években előre vetítette, azt jelentette, hogy a társadalmi csoportszerkezet előbb vagy utóbb szükségképpen a polgár-proletár kettősségnek megfelelő struktúrában nyilvánul meg; ez pedig normaként ahhoz is mércéül szolgált, hogy megítéljék polgárosodottságunk előrehaladottságát, illetőleg társadalmi fejlődésünk visszamaradottságát.

A következőkben igyekszem áttekinteni a polgárosodás így használt fogalmának a historikumát.

Polgárosodás: a fogalom jelentésváltozatai

A magyarországi modernizáció (polgárosodás) több egymást követő lépcsőben ment végbe; ennek során viszonylag rövid időn belül nálunk is lejátszódtak a Nyugat-Európából már jól ismert folyamatok. A történet azzal indult, hogy Széchenyi kezdeményezésére a civilizáció mint program az 1830-as években végre napirendre került. Ez, kezdetben, elsősorban műveltségi polgárosítást irányzott elő, hiszen „Széchenyi értékrendszerében a közértelmesség, az Ész hivatott megteremteni a boldogság és jólét világát”.¹

Am hamarosan kiegészült a jogi emancipáció civilizációs projektumával. 1833-ban tette fel Kossuth a szónoki kérdést: „elfogultság nélkül állíthatnók-e a 19-dik században, hogy azon alkotványon, mely 10 milliónyi nép közül csak hatszáz ezeret nevez nemzetnek..., ezen alkotványon a tulajdonjognak mindenkori sértetlensége s az ősi hagyománynak tiszteletben tartása mellett javítani, módosítani nem kell?”²

A polgárosodásnak kivált ez az utóbbi politikai célkitűzése 1848-ban hozott igazi áttörést. Az akkor elért eredmények (szabad polgári tulajdon és a többi) utóbb fokozatosan megszilárdultak. Am ezt a modernizációt majd csak Vajda János kezdte polgárosodásnak nevezni. Nálunk, írja a költő 1862-ben publikált röpiratában, a civilizáció kifejezés honosodott meg, „holott semmiféle nyelvnek oly tökéletesen definiáló és mindent magába foglaló szava arra nincs, mint nekünk, a – polgárosodás, vagy talán még kifejezőbben: polgárosulás”. Egyszersmind tágabb jelentést is adott Vajda a fogalomnak: „mig... legtöbb esetben civilisatio alatt általában művelődést értenek, ami ugyan való is, csak hogy nem egész összege a valónak, mert művelődés benne van ugyan okvetlen a polgárosodásban, de a polgárosodás, noha nélküle nem tökéletes semmiféle művelődés – mégis nem mindenkori művelődésnek képezé alkotó elemét, s eszerint nem mindig értünk

alatta egyszersmind polgárosodást is”³. Mivel: a „tulajdonjog szentsége és biztosítása”, továbbá „a munka tisztelete és ugy szólván cultusa; a jognak az erő fölé helyezése; a személyes érdemnek az öröklött, születés fölötti diadala; vallási és nemzetiségi türelmetlenség enyhülése stb. azon sarkalatos fejlemények, melyek ujabbkori polgárosodásunk erkölcsvilágát megalkották”⁴.

A kiegyezés körüli években már készen álltak az intézményi keretek ahhoz, hogy a majdan, nagyjából az 1880-as évektől neki-lendülő iparosodás, s az általa generált osztályképződés polgári tartalommal tölthesse meg az épület jogi vázát. Kérdés: mennyire tekinthető sikeresnek Magyarországon a polgárosodás és azok-nak van igazuk, akik a hazai kapitalista átalakulás befejezetlen-ségét, a folyamat „féloldalasságát”, a szerkezet „feudális maradványoktól terhes” voltát hangsúlyozzák? Az a kérdés tehát: van-e nálunk ebben az időben valódi polgárság és ami annak látszik, az vajon miféle polgárság?

Elterjedt vélekedés napjainkban is, hogy a hazai polgárosodás mérlege összességében negatív, a polgárosodás folyamata pedig valójában máig sem zárult le egészen. A dualista liberális érát első-ként élesen bíráló historikus, Szekfü Gyula például azon a néze-ten volt, hogy a polgárosodás nem hatolt nálunk igazán mélyre, miután megrekedt a formalitás és a tetszetős látszatok szintjén. „Ezek a külső formák – írta – az öltöny, melyben a magyar nem-zetállam közösügyeivel, belső alkotmányos függetlenségével, politikai homogeneitásával, liberális és kapitalista gondolkodás-módjával a világ szemei előtt harminc éven át mutatkozik. Szép, rendes ruhadarabok, angol minta szerint francia szabótól elké-szítve, senki sem veszi észre rajtuk, hogy hordozójuk Keletnek gyermeke. Mintha csak szégyeltük volna specifikus magyarsá-gunkat, annyira iparkodtunk azt a liberális és kapitalista Nyugat-hoz átformálni.”⁵

Az 1945 utáni marxista társadalomtörténet legnevesebb képví-selője, Hanák Péter elsőként az 1960-as években fejtette ki máig kánonnak számító történetképet, melyben a középosztály egyér-telműen dzsentricentrikus képződményként került a helyére, s ve-le szemben gyenge, erőtlén, „vékonyerű” polgárság áll, melynek

nagy része, ráadásul, asszimilánsokból (zsidókból, németekből) került ki. Ez az oka, állította Hanák, hogy a hazai polgári középosztály végül nem válhatott „nemzeti burzsoáziává” és a polgárosodás deficittel zárult.⁶

Az imént felidézett megítélés jegyében fejtette ki Gyimesi Sándor az 1990-es években, hogy az állampolgárrá válás folyamatában megtörtént ugyan a döntő változás, a lakosság többsége azonban a korszak végéig (a „hosszú 19. század” lezárultáig) végeredményben kimaradt az alapvető politikai jogok birtokosainak a sorából. S mivel, szerinte, a jogállamiság sem épült ki Magyarországon maradéktalanul, ezért inkább csak útban voltunk a jogi polgárosodás felé.

„Polgárosodásunk, de talán egész modernizációnk – vonta meg a mérleget a szerző – XIX. századi eredményeinek mélységét illetően így kétségeink támadnak. Úgy tűnik, ezek az eredmények egyrészt kisebbek, mint eddig véltük, másrészt sokkal külsődlegesebbek.”⁷

Látszólag mélyebben kidolgozott Péter László okfejtése a jogi polgárosodás magyarországi hiányosságait illetően. A probléma Péter László véleménye szerint abból ered, hogy a jogegyenlőség intézményesítése a jogkiterjesztés útján haladt nálunk előre, ami viszont csak rövid távon járhatott eredményekkel, ám alkalmatlannak bizonyult a civil társadalom egyöntetű kapcsolatrendszerének a megszervezésére. A jogkiterjesztés azt jelenti, hogy a korábbi kiváltságokat lépésenként kiterjesztik másokra is ahelyett, hogy egy csapásra eltörölnék azokat. Ez pedig odavezet, hogy a feltétlen és teljes jogegyenlőség helyett új privilégiumaikat féltő és azokat görcsösen védő érdekkörök alakulnak ki.

S ezzel a társadalom nem egyenlő jogi helyzetek egymásmellettiségéből, hanem módfelett elütő jogállapotok hierarchiájából, vagyis olyan részegységekből épül fel, amelyek előjogaik arányában kivétel nélkül mind az államtól függnék. Ebben az esetben viszont az, akit nálunk polgárként tartanak számon, nem vethető feltétlenül egybe nyugati megfelelőjével. A hasonlóság tehát legföljebb a formában és nem pedig magában a tartalomban rejlik.⁸

S ezzel vissza is jutottunk Szekfű Gyula koncepciójához, jól lehet a szerzőt közvetlenül nem ő, hanem Concha Győző inspirálta. A századforduló korának neves jogtudósa ebben az eredetileg a Társadalomtudomány című folyóirat 1927-es évfolyamában megjelent írásában azt a koncepciót fejti ki, mely szerint a modern európai, s benne a modern kori magyar társadalom nem fogható fel tisztán osztályalapokon nyugvó képződményként. Mint ahogy a statisztikai osztályozás maga is oly jól mutatja, a társadalmi tagozódást közvetlenül meghatározza az egyes embercsoportok tevékenységek, tehát a hivatások szerinti éles elkülönülése. S jogi tekintetben is fennmaradtak, majd nagy számban újraalakultak az „egy hivatásúak testületei és karai”, ezzel pedig újra létjogosultságot szerzett magának a társadalom korporációs szerveződési elve. A francia példa erejével bizonyítja, hogy: „A polgári, szabadkereseti társadalomnak a vagyoni tényleges, mennyiségi különbségein nyugvó, tényleges, nem-jogi osztály tagozatai helyére itt lép be újra egy század leforgása után (a 19. század végén – Gy. G.) a kari, rendi, hivatási tagozat, jogi vértetben is, a társadalom tökénelküli munkásságának nagy tömegeivel.”⁹ S persze nálunk is hasonlóan alakultak a dolgok, s ezért, javasolja Concha, egész szóhasználatunknak azt kellene kifejeznie, hogy társadalmunkban egyszerre hatnak az osztály és a rendi tagoltság meghatározó erői.¹⁰

Talán éppen a polgári átalakulás imént diagnosztizált hiányosságai miatt kerülhetett a polgárosodás századunkban megint szóba: elsőként a két háború között program gyanánt, a Kádár-korszakban pedig mint biztató ígéret éledt fel újra. Erdei Ferenc főként a II. világháború éveiben írt műveiben állította előtérbe a polgárosodás normáját. A kettős, sőt hármas szerkezetű társadalomként ismert Erdei-féle struktúra modell rejtett előfeltevése, hogy a már többé-kevésbé kialakult tőkés piacgazdaság és társadalomszervezet funkcióit, „polgári helyzetet” attól idegen történelmi formák töltik ki. Mint írja: „a kapitalizmus az egész magyar társadalomnak a termelőrendje... Viszont mégsem általános termelőformája a magyar termelésnek és áruforgalomnak, tehát a vállalkozás nyílt és kötetlen üzletszerűsége nem érvényesül a gazdasági élet egész területén.”¹¹

Mivel Erdei szociológusként és szociográfusként egyaránt a parasztság életét és sorsát kísérte nagy figyelemmel, a paraszti polgárosodás volt az őt elsősorúan foglalkoztató kérdés. Polgárosodás címén azt sürgette tehát, hogy a parasztság kikerüljön végre a rendi-paraszti társadalom formáiból, és elfoglalja (osztály) helyét a nemzeti-polgári társadalom keretei között.¹²

Nincs most rá idő, hogy Erdeinek a polgárosodásról és a társadalmi struktúráról vallott, máig igen népszerű elgondolásait alaposan elemezzük és értékeljük. Más alkalommal úgyis sort kerítettünk már erre. Csupán röviden jelzem, hogy Erdei elméleti modellje (a parasztsággal kapcsolatos elgondolásait leszámítva) nem épült empirikus alapokra, hanem Hajnal István történelemszociológiai fogalmi rendszerét alkalmazza a honi viszonyokra. Erdei szemléleti kiindulópontját, ennek megfelelően, a történelemnek a szokásszerűség és az okszerűség kettőségében rejlő dinamikája és szerveződési módja képezi. Márpedig a társadalmi struktúra ezek szerint konstruált modellje nem állja ki az empirikus falszifikáció próbáját.¹³

Merőben más körülmények közepette tért vissza a fogalom, midőn Szelényi Iván a második gazdaságként ismert jelenséggel, vagyis a háztáji gazdálkodáson nyugvó mezőgazdasági kisárutermeléssel kapcsolta össze a fogalom jelentését. A szocialista vállalkozásként elkeresztelt árutermelő törpeüzemeket Szelényi a „félbeszakított polgárosodás” képviselőiként mutatta be. Gondolatmenete szerint az utoljára 1949-ben elakadt polgárosodási folyamatot karolták fel ezek a félproletár kisegzisztenciák, akik így legfőljebb csak felemásan integrálódtak az állami újraelosztáson nyugvó és a bürokratikus koordináció mechanizmusai szerint működő gazdaságba s társadalomba.

Szelényi szeme előtt is a társadalom kettéhasadt szerkezetének a víziója lebegett, s ebben a tekintetben Erdeinek volt hű követője. A két háború között éppúgy, mint a hatvanas-hetvenes, sőt a nyolcvanas években, „egy rendi jellegű hierarchia a domináns, amely sorvasztja, torzítja az alternatív, polgárosodó struktúrát”. A különbség az akkori és a mostani rendiség között csupán az, hogy ma jobbak a polgárosodás esélyei, mint voltak 1945 előtt.

„Csendes, alulról jövő forradalom zajlott le, szűk jogi-politikai korlátok között. A mindennapok forradalmában ezek a polgárosodó parasztok, munkások, kistisztviselők nem vették be az ’ál-lam várát’, még csak körül sem zárták, hanem megkerülték, s mellette teremtettek dinamizmust és viszonylagos jólétet.”¹⁴

Szelényi „csendes forradalom” koncepciója, valamint polgárosodás fogalma a rendszerváltás körüli években heves vitákat váltott ki, ám ez a diskurzus mára teljesen elhalkult és a fogalom (legalábbis adott értelmében) látszólag funkcióját veszítette.¹⁵

A polgárosodás történelmi folyamatának vázolt fogalmi variációi jelzik: a polgár a múltban mindig is egymásnak igen ellentmondó megítélés tárgyát képezte. 1989 után, amikor a privatizáció eredményeként a gazdaság újra visszatért a piaci formák közé, a vállalkozó megint legitim szereplőjévé lett mindennapi életünknek. Ami viszont közvetlenül is befolyásolja, hogy milyen képet alkotunk magunknak múlt korok honi vállalkozó közép- és nagypolgárságáról.

Tézisek a honi polgárság historikumáról

Néhány pontba sűrítve röviden összefoglalnám végül, hogy szerintem mely pontokon és hogyan kellene újrafogalmazni a polgárság és a középosztály történeti problematikáját.

Az első kérdés a polgár társadalomszerkezeti definícióját érinti. A századforduló szociológiai diskurzusa (Sombart, Weber) óta a polgárt úgy tekintik, mint valamilyen nem nemesi ethosszal felvértezett személyiséget, aki felhalmozó, munkacentrikus, individualista életmódot folytat, és ennek megfelelő értékeket vall magáénak. Újabban mind többen vitatják ezt a polgárképet annak nyomán, hogy kiderült: talán nem is a termelés kívánalma, hanem a fogyasztói szükségletek drámai megnövekedése szülte az ipari forradalmat. Egyre inkább úgy tűnik tehát, hogy a 19. század derekától és végétől a fogyasztás nívója és módja képezi a polgári identitás egyik döntő forrását. Emiatt újabban a kulturális gyakorlathoz szokás kötni a polgár definitív ismervét (Peter Gay, Jürgen Kocka).

A második probléma szintén a polgárság társadalmi csoportként történő azonosításával függ össze, és abba a kérdésbe torkollik, hogy a vállalkozói gazdasági önállóság, amely az anyagi függetlenség és az individualizáció alapját adja, valóban olyan nyira nélkülözhetetlen ismérve-e a polgári mivoltnak, mint ahogy eddig feltételezték? Sok jel utal arra, hogy a gazdasági alkalmazotti pozíciók (menedzserek), valamint a professzionalizáció expanziójával tömegessé váló alkalmazott értelmiségi hivatások szintűgy polgárrá tehetik az embert.

Sajátosan közép-európai és mindenekelőtt magyar probléma a zsidóság kivételes helye és szerepe a polgárosodásban. Nem az itt a tulajdonképpeni kérdés, hogy valóban számottevő volt-e a zsidóság által e téren játszott szerep, erről ugyanis valóban felesleges lenne érdemben vitatkozni. A kérdés valójában így szól: egyedülálló és mintaértékű volt-e a zsidó polgárosodás, amennyiben egyéb társadalmi csoportok hiányában kizárólag a zsidóság képviselte nálunk a polgári minőséget? Határozottan úgy vélem, hogy még akkor sem beszélhetünk erről, ha egyébként számos gazdasági, társadalmi és kultúrtörténeti tényt sorakoztathatunk fel az iménti tézis mellett. Két érvet említenék vele szemben: egyrészt, hogy a polgárosodást nem kizárólag a zsidó közép- (és felsőközép) rétegek fémjelezték, ahogy azt az egyes társadalmi makrocsoportokkal (köztisztviselők, katonatisztek, értelmiség) kapcsolatos újabb kutatások meggyőzően be is bizonyították. Másrészt pedig azt, hogy mindenhol, így hazánkban is, ahol az eredendően partikuláris polgári ethosz és értékrend később, tehát még a 20. században sem hatotta át egyértelműen a nemzet – e „képzeletbeli közösség” – kollektív mentalitását, a zsidóságból az egyébként vitathatatlan (nálunk egyenesen látványos) polgárosodás sem teremthetett teljes értékű polgárságot (ezt fejezi ki Shulamit Volkov, a német zsidósággal kapcsolatban, a „negatív integráció” kifejezéssel).¹⁶

A polgárosodás, valamint a polgárság mint önálló történeti probléma Európa-szerte az 1980-as és az 1990-es években került a történész diskurzusok homlokterébe. Ennek eredményeként a hosszú időn át többnyire kritikusan, mert a bal- vagy jobboldali

antikapitalizmus jegyében kezelt polgárság nyomban előjelet is váltott, s ez által erősen megváltozott a nemzeti múlt vele összekapcsolt történetírói narratívuma is. Ez a váltás részben már nálunk is bekövetkezett, jóllehet a munka java része még mindig előttünk van, mivel kevés empirikus kutatás folyt eddig ezen a területen. Épp ezért nagy reményeket fűzhetünk a polgárosodás és a polgárság historikumát illető jövőbeli vizsgálatokhoz.

Jegyzetek

- 1 GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. (Budapest, 1972) 151.
- 2 Kossuth Lajos. Vál., s. a. rend. PAJKOSSY Gábor. (Budapest, 1998 [1999]) 29.
- 3 VAJDA János, Polgárosodás. In: *Vajda János összes művei VI. Politikai röpiratok*. S. a. rend. MIKLÓSSY János. (Budapest, 1970) 84.
- 4 Uo. 85. A fogalmak szemantikájának historikumához vö. HALMOS Károly, Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX-XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, (1991) 2-3: 131-169.
- 5 SZEKFŐ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*. (Budapest, 1940) 6. kiadás, 272.
- 6 Erről a felfogásról és a koncepció gyökereiről, valamint utóéletéről lásd GYÁNI Gábor, Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, (1997) Tél, különösen 31-33.
- 7 GYIMESI Sándor, A polgárosodás néhány kérdése a XIX. századi Magyarországon. *Valóság*, (1993) 6: 38.
- 8 PÉTER László, Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In KARÁTSON Endre – VÁRDY Péter (szerk.), *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*. (Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989) 86-90. Péter koncepciójának belső ellentmondásairól lásd GYÁNI Gábor, Hol tart ma a történezszer régióvitája? *Limes*, (1999) 3-4: 56-57.
- 9 CONCHA Győző, Van-e magyar társadalom? Nincs. In uő, *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. 2. köt. (Budapest, 1935) 655-656.
- 10 Uo. 661.
- 11 ERDEI Ferenc, A magyar társadalom a két háború között (II). *Valóság*, (1976) 5: 41. Erdei társadalomképét elemzi: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Budapest, 1998) 23-24. és 171-172.; GYÁNI Gábor, Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, (2001) 3-4: Tavasz-Nyár, 221-233.
- 12 Vö. BENDA Gyula, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2-3. (1991) 171.
- 13 GYÁNI Gábor, Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, (1997) Ősz, 266-278.; uő, Fejezetek a polgárság hazai történetéből. *Múltunk*, (2000) 3. különösen 64-85.
- 14 SZELENYI Iván, Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. *Replika*, (1990) 2: 44. Átfogóan lásd uő, *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. (Madison, 1988, University of Wisconsin Press).
- 15 A vitát áttekinti és értékeli CSITE András, Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, (1997) 3: 117-138.
- 16 Az itt tézis formájában megfogalmazottak bővebb kifejtését lásd GYÁNI, *Fejezetek a polgárság hazai történetéből*. 52-86.

Probleme der Verbürgerlichung

Der Ausdruck „Verbürgerlichung“ ist ein für Mittel-Europa und für Ungarn typischer Terminus, der zum Beispiel ins Englische nicht einmal zu übersetzen ist. Wenn wir es doch versuchen, können wir diese Erscheinung nur mit dem französischen Wort „embourgeoisement“ umschreiben. Wir können aber doch nicht ganz sicher sein, dass das angelsächsische Publikum darunter das gleiche versteht. 'Verbürgerlichung' bedeutet die Umwandlung in die Marktwirtschaft, ins kapitalistische Gesellschaftssystem, in eine verfassungsliberale, demokratische Staatsverwaltung und politische Kultur. Wenn wir aber über das eine oder andere unter diesen im Zusammenhang mit der Verbürgerlichung sprechen, brauchen wir die Beziehungen zwischen den obigen Gebieten nicht zu betrachten. Die streng nur auf die Wirtschaftsgeschichte begrenzte Forschung, die darauf basierende Geschichtsauffassung, die bei uns jahrzehntenlang die Arbeiten der Historiker bestimmte, zielte im Zusammenhang mit der Marktentwicklung auf die Modernisation selbst. Daher ist es zu verstehen, dass wenn der Forscher ein anderes Thema – wie z. B. die Gesellschaft – aufgegriffen hat, musste er sich mit Statistiken in Bezug auf die Klassenstruktur zufrieden geben. Dieses Verfahren entsprach durchwegs seiner marxistischen Auffassung, die das Marktsystem nur mit dem Begriff Klassenstruktur verknüpfen konnte. Eben weil die Historiker wegen ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Erfahrungen davon überzeugt waren, dass der Markt nach dem Ausgleich auch bei uns in Ungarn ein dominierendes Institut der Wirtschaft wurde, war es für sie nicht zweifelhaft, dass die gesellschaftliche Makrostruktur durch Klassen strukturiert ist.

Die erste Frage bezieht sich auf eine gesellschaftsstrukturelle Definition des Bürgers. Seit der soziologischen Diskussion der Jahrhundertwende (Sombart, Weber) wird der Bürger als eine Persönlichkeit ohne adeliges Ethos betrachtet, die arbeitszentrisch ist,

eine individualistische Lebensweise und entsprechende Wertvorstellungen hat. In der letzten Zeit zweifelt man an dieser Vorstellung über die Bürger, nachdem es angenommen worden wurde, dass die industrielle Revolution nicht eben durch die zunehmende Produktion, sondern vielleicht durch den intensiv zunehmenden Bedarf der Verbraucher verursacht worden war. Das Niveau und die Art des Verbrauchs scheinen also immer mehr Quelle bürgerlicher Identität Mitte und Ende des letzten Jahrhunderts zu sein. Deshalb werden heute die kulturelle Praxis und die Definition des Bürgers zusammen erörtert (Peter Gay, Jürgen Kocka).

Das zweite Problem hängt ebenso mit der Identifikation des Bürgertums als gesellschaftliche Gruppe zusammen und wirft die Frage auf, ob die wirtschaftliche Autonomie der Unternehmer, die der finanziellen Unabhängigkeit und der Individualität die Grundlagen bietet, wirklich ein so unentbehrliches Kennzeichen bürgerlichen Status darstellt? Vieles deutet darauf hin, dass Berufsstellen – Manager oder auch mit der Expansion des Professionalismus massenhaft gewordene und in Angestelltenstatus geratene Intellektuellenberufe – den Arbeitnehmer gleich zu Bürger verwandeln können.

Ein typisch ungarisches und mitteleuropäisches Problem ist die exzeptionelle Rolle der Juden in der Verbürgerlichung. Die eigentliche Frage zielt hier nicht aufs Bezweifeln der Rolle dieser Volksgruppe auf diesem Gebiet, es wäre ja unnützlich, darüber zu diskutieren. Die Frage lautet in der Wirklichkeit so: War die Verbürgerlichung der Juden wirklich so beispielhaft und einzigartig, indem bei uns diese Gruppe – es mangelte an anderen Gesellschaftsgruppen – das bürgerliche Niveau darstellte? Ich bin fest davon überzeugt, dass es nicht zutrifft, auch wenn zahlreiche wirtschaftliche, gesellschaftliche und kulturgeschichtliche Tatsachen für diese These sprechen. Ich möchte hier zwei Gegenargumente erwähnen: einerseits spielten nicht nur die Juden des Mittelstandes oder der Obermittelschicht in der Verbürgerlichung eine Rolle, wie die neueste Forschung – auf dem Gebiet der Makrogruppen (Beamte, Offiziere, Intellektuelle) – es auch beweist. Andererseits konnte in Ländern, wie Ungarn, wo die ursprünglich partikuläre

Wertordnung und bürgerliches Ethos später, d. h. im 20. Jahrhundert die kollektive Mentalität der Nation, jener „fiktiven Volksgruppe“ noch immer nicht durchdrang, die sonst unbestreitbare (bei uns gerade sehenswerte) Verbürgerlichung selbst aus den Juden keine vollwertige Bürgerklasse entwickeln (Darauf deutet Shulamit Volkovs im Zusammenhang mit den deutschen Juden benutzte Bezeichnung „negative Integration“ hin).

Die Verbürgerlichung, beziehungsweise das Bürgertum als selbständiges historisches Problem geriet in den Jahren 1980 und 1990 in den Mittelpunkt der historischen Forschung in Europa. Demzufolge wurde die Erscheinung auch anders betrachtet – vorher kritisch und lange mit einem negativen Vorzeichen versehen (radikaler Antikapitalismus sowohl von rechts wie links bestimmt). Auch das Narrativum der Geschichtsschreibung der nationalen Vergangenheit änderte sich damit. Diese Wandlung ging auch bei uns vor sich, wenn auch der grösste Teil der Arbeit noch vor uns steht, da es bisher nur wenig empirische Forschung auf diesem Gebiet gab. Eben aus diesem Grund können wir vieles von der weiteren Erforschung des Historikums der Verbürgerlichung erwarten.

STRUKTÚRA ÉS MOBILITÁS
STRUKTUR UND MOBILITÄT

T. MÉREY KLÁRA

Eltérő polgári társadalmak a Dunántúlon a dualizmus korában (Nagyatád, Nagykanizsa, Pécs)

A korabeli irodalmi ábrázolásokban, képzőművészeti alkotásokban és – nem utolsósorban – a családi hagyományokban tovább élő városképek egymástól eltérőnek tüntetik fel a dualizmus kori kis-, közép- és nagyvárosok életét, külsejét, belső felépítettségét. Más volt mindegyiknek a légköre, s lakói büszkén hangoztatták is ezt. Mi volt ennek az oka? Erre keressük a választ.

Három városunk mindegyike olyan területen fekszik, amely a 17. század második felében még súlyos harcok színtere volt, s amely a közel kétszáz éves török uralom alatt sokat szenvedett: nagyrészt elveszítette eredeti lakosságát, megváltoztak természeti adottságai; a vizek elvadultak, bozótok és fák nőttek be a hajdan virágzó települések helyét.

A legnyugatibb település, a középvárosnak tekinthető Nagykanizsa: Zala és Somogy megyék határán feküdt, végvára 1600-ig tartotta magát, de a 17. század végén a töröktől is nehéz volt megszabadulnia. Sok új telepes szállta meg, s földrajzi adottságai természetes központjává tették egy tágabb körzetnek. A kortársak Somogy megye kapujának tekintették, e megye terményeinek fontos piachelye volt már a 18. század végétől. Később, e megye belső vasútvonalainak kiépülése után kereskedelmi központ jellege kissé mérséklődött, de végig kiemelkedő szerepet játszott a gazdasági életben, elsősorban mint kereskedőváros.

Délkeletre feküdt tőle a végvári harcokban csaknem teljesen elpusztult Nagyatád. Az adózókat összeírók 1715-ben mindössze 10 jobbágygazdát találtak itt, akik közül csak egy volt magyar, 9 pedig horvát. Földesura a felszabadító háborúban résztvevő Turinetti Herkules gróf lett – a Habsburgok jóvoltából –, de 1722-től már a Czindery család tulajdonában volt, s ez határozta meg sokáig sorsát.

1767-ben már mezőváros, vegyes kondíciójú, jogi helyzetben levő lakosokkal, akik részint szabad költözködésű, részint földhöz kötött jobbágyok voltak. Az 1849 után folytatott úrbéri perük során a határ 33%-a került paraszti kézre, a többi urasági birtok lett, uradalommá szerveződött.

A terület keleti felén feküdt Pécs, amely Szent István korától kezdve püspöki város volt 1780-ig. Akkor vált szabad királyi várossá. Ettől kezdődően rohamosan fejlődött. Gazdaságának erősödéséhez a szénbányák felfedezése járult hozzá elsősorban, kiváló földrajzi fekvésén és kulturális centrum jellegén kívül.

E három város közigazgatási helyzete is jelzi eltérő státusukat. A századfordulón 3200-3600 lakosú Nagyatád, amely – mint láttuk – a 18. századtól mezőváros volt, a kiegyezés után létrejött első községi törvény (1871. XVIII. tc.) alapján nagyközséggé vált, viszonylag „olcsó” közigazgatással. Nagykanizsa, amelynek a századfordulón közel 24 ezer, majd 1910-ben már 26 és félezer lakosa volt: rendezett tanácsú város lett. A 42, majd utóbb 47 ezer lakosú Pécs törvényhatósági jogú városként függetlenítette magát a vármegyétől. Mindhárom településen találtak katonaságot. Nagyatádon 1900-ban a népességnek közel 5%-át alkották a katonák (méntelep volt itt), tíz év múltán ez az arány 2,4%-ra csökkent. Nagykanizsán a népességnek 3, illetve 2,8%-át alkották katonák, s Pécssett, a Balkánhoz közeli városban Ferenc József uralma idején egyre több katonai célú épület létesült, s a népesség 3,9%-át alkották katonák mindkét említett népszámlálási évben.

Megmagyarázható-e a három város eltérő léghőköre a társadalom szerkezetében található eltérésekkel?

E kérdés megválaszolásához ismernünk kell mindhárom városnak a századfordulón jellemző, két népszámlálás nyomán megállapítható társadalomszerkezetét, melyet három oldalról lehet vizsgálni. A gazdaságtörténész számára legfontosabbnak a foglalkozási szerkezet vizsgálata tűnik. Mellékelt táblázatunkban ezt mutatjuk be a keresők foglalkozásának az össznépségen belüli számszerű és százalékos eloszlását feltüntető adatsorral az 1900. és 1910. évi népszámlálási adatok alapján.

Az adatokat áttekintve feltűnik, hogy a „kisváros” Nagyatádon – melyhez, mint említettük, a határban levő uradalom is hozzátartozott gazdasági cselédeivel és népességével együtt – a mezőgazdaság, a kertészet és az őstermelés keresői 1900-ban 23, tíz évvel később pedig 22%-át alkották a település összes kereső népességének. Nagykanizsán ez az arány 1900-ban 21, 1910-ben már csak 17% volt. A nagyváros Pécssett a kereső népességnek 7%-át alkotta a mezőgazdaságból élők rétege, mindkét említett évben. Ekkor már a filoxéra elpusztította a Mecsek oldal virágzó szőlőültetvényeit, és az új szőlőtelepítések nem tudták betölteni azt az űrt, amit ez a pusztítás okozott. Mindehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy Nagyatád határa 4876 kat. hold volt, Nagykanizsáé közel 13 ezer és Pécs határa 12 285 kat. hold. Ez az adat már jelzi, hogy a „nagyváros” határában nem lehetett nagyobb, mezőgazdaságra fordítható földterület.

Bányászat csupán Pécssett volt, ahol 1900-ban a keresők 6, tíz év múltán pedig 5%-a volt bányász.

Az iparral foglalkozó népesség aránya eltérő. Nagyatádon a keresők 31, illetve 40%-a volt iparos, Nagykanizsán 26, illetve 1910-ben 33%-a dolgozott az iparban; Pécssett 30, illetve 36%-át foglalkoztatta az ipar. Nyilvánvaló, hogy az ipar „arca” más és más volt a három városban. Mellékelt térképünk mutatja, hogy 1876-ban Nagyatádon az ipari vállalkozók száma még nem érte el az 50-et, s 1910-ben is csak 100 és 200 fő volt a gyáripari vállalkozók, illetve vállalatok száma. Nagykanizsán és Pécssett viszont már jelentékeny számban tartották nyilván az ipari kis-, közép- és nagyvállalkozókat, illetve vállalatokat.

Nagyon érdekes a kereskedelem és a hitelélet alakulása a három városban. Nagyatádon a keresők 5, illetve tíz év múltán 6%-a dolgozott ebben a gazdasági ágazatban. Nagykanizsa e téren kiugrik: mindkét esztendőben a keresők 9%-át foglalkoztatta a kereskedelem és a hitelszféra (a bankok, takarékszövetkezetek stb.). Pécssett a kereső népességnek csak 7, illetve 1910-ben 8%-a dolgozott ebben a gazdasági ágazatban.

A közlekedés kérdésének vizsgálatánál meg kell állnunk. Nagyatád fontos piacos hely volt ugyan, de csak közvetlen környéke

számára. A főútvonalak elkerülték, bár 1869 után a postaút, majd törvényhatósági utak is keresztülvezettek rajta (járási székhely volt!), de a drávavölgyi vasút, amely 1872-ben épült, nem érintette, mert a község vezetői elzárkóztak az építés költségeinek a viselésétől. Így aztán Nagyatádot csak 1890-ben vonták be a megye vasúthálózatába, amikor annak vezetői már megtanulták, hogy mit jelent ez a korszerű közlekedési eszköz a település életében.

Nagykanizsa – ezzel ellentétben – mindig is az utak keresztelésében feküdt, nemzetközi vonalak haladtak át rajta.

Pécs kevésbé volt fejlett közlekedési hálózattal jellemezhető, de a szénszállítás érdekében viszonylag korán, 1857-től vasút kötötte össze a Dunával. Ennek megfelelően: Nagyatádon a kereső népességnek 1, majd 1910-ben 2%-a dolgozott a közlekedésben, Nagykanizsán ez az arány 7, illetve 8% és Pécsen 4, illetve 5% volt.

A közszolgálat és a szabadfoglalkozásuk kategóriájába tartozók, továbbá a házi cselédek aránya a városi társadalmon belül mindig is a polgárosodás fokmérője volt. Érdekes módon Nagyatádon a keresők 7, illetve 8%-a, Nagykanizsán mindkét évben 5%-a, Pécsen pedig 8, illetve 9%-a volt közszolgálatban dolgozó vagy szabadfoglalkozású értelmiségi. A házi cselédek aránya Nagyatádon 8, illetve 7%, Nagykanizsán 10, illetve 8%, s Pécsen mindkét évben 9% körül mozgott.

A véderőről már szóltunk. A katonák aránya a kereső népességben jóval több, mint a népesség egészében, hiszen többnyire család nélküli magányosokról volt szó. Nagyatádon a véderőhöz tartozott a keresők 11, illetve 5%-a; ennek az aránynak a csökkenését a méntelep lassú leépítése, majd megszüntetése okozta. Nagykanizsán a véderő aránya 7, illetve 6%, Pécsen pedig mindkét esztendőben 8% volt.

A napszamosok arányának visszaszorulását e foglalkozási kategória értelmezésének a változása is okozhatta. Nagyatádon 7, illetve 2%, Nagykanizsán 7, illetve 4%, Pécsen pedig 12, illetve 4% volt napszamos a keresők egészében. Az egyéb foglalkozási kategóriába soroltak keresői Nagyatádon az összes dolgozók 7-8%-át, Nagykanizsán 8-10%-át, Pécsen 10%-át alkották.

Ha a száraz számokat egymás mellé tesszük, meg kell állapítanunk, hogy nem adnak választ feltett kérdéseinkre. Bár kiderül belőlük, hogy a kisebb település, a kisváros még erősen kötődik környékéhez, s közel áll hozzá a mezőgazdaság, mint a gazdasági életnek egyik, akkor még legerősebb ágazata; de hasonlóan kötődik a mezőgazdasághoz a „középváros” Nagykanizsa is, a maga erős gazdasági hátterével, s a vele egybeolvadt, mezőgazdasági jellegű Kiskanizsával. Pécssett a szűkebb határ, a természeti adottságok (Mecsek hegység stb.) is okozhatta ennek a gazdasági ágnak a népesség foglalkozási összetételében megmutató visszaszorulását.

Kérdésünk megválaszolását azonban más oldalról is megközelíthetjük. Ezek egyike a városi társadalom nemzetiségi, a másik pedig vallási összetételének a vizsgálata. Mindkettő a gazdasági életen kívüli szférára, elsősorban az eltérő kultúra, életmód, szokások stb. „világára” hívja fel a figyelmet, ennek megismerését és megismertetését segíti elő.

Ismét a hivatalos statisztika adatait segítségül hívva, meg kell állapítanunk, hogy Nagyatádon a népesség nagyobbik része (96%) volt magyar, továbbá mintegy 1,3–1,5%-át alkották a németek, 1,4–1,1%-át pedig a horvátok. Néhány fő képviselte a szlovák, román, szerb és egyéb nemzetiséget, arányuk tehát elenyésző.

Nagykanizsa nemzetiségi „szerkezete” nagyon hasonló ehhez: itt a magyarok aránya 95%, a németeké 2,6%, a horvátoké 1,5–1,2%, ahol szintén találunk néhány szlovák, román, szerb és egyéb nemzetiségű lakost, de ez utóbbiak elenyészően kevesen vannak.

Pécssett a magyarok aránya kevesebb: 77–83% és a németeké több (17–13%), ami a bányákba történő, német nyelvterületről érkező szakembereknek, munkásoknak volt köszönhető. A bányász „colónia” nagyrészt német anyanyelvű új telepesekből állt. A horvátok a lakosság 1,7–1,4%-át alkották. A népesség 1%-át sem érte el a szlovák, román, rutén és szerb lakosok aránya. Egyéb rovatba sorolták a nem megállapítható vagy az eddigi rovatokban nem szereplő, Magyarországon „szokatlan” nemzetiségűeket. Ez

Pécsett viszonylag magas arányt mutat: 2,6–1,7%. Többségüket a századforduló körül a város határában kertészetet létesített bolgár betelepülők alkották.

A három város társadalma – a gazdaságtörténész szemével – nagyjából homogén, egyik sem tekinthető „eltérőnek”, deviánsnak. Pécs esetében a foglalkozás hozta magával az idegen ajkúak időleges betelepülését, akik szakmai nyelvét a többségében magyar nyelvű lakosság is átvette. A bányászok nyelve Pécsett mai napig tele van „magyarosított” német műszavakkal.

S mit árul el e városi társadalmakról a népszerű vallási összetétele, felekezeti szerkezete?

Nagyatádon a lakosok 78–82%-a volt a századfordulón római katolikus vallású, kevesen követték a görög katolikus, s alig néhányan a görög keleti vallást, amely köztudottan a szerb, illetve a görög kereskedők vallása volt. A protestánsok (evangélikusok és reformátusok együtt) aránya a századfordulón 6–8% körülmozgott, míg az izraelitáké 12% volt. Ez utóbbi zárt közösség, melynek ősei a 19. század folyamán, nagyrészt Galíciából települtek be. A Somogy megyei ipartestületi anyagban, a nagyatádi tanonclajstromban még igen sok iparostanonc születési helyeként szerepelt a századfordulón Galícia. E vonatkozásban tehát erről a kisvárosról elmondhatjuk, hogy többféle kultúra talált itt magának helyet, éppen úgy, mint a foglalkozási szerkezet áttekintésekor is megállapíthattuk, hogy egymástól távoli társadalmi osztályok és rétegek otthonául szolgált.

Nagykanizsán a lakosság 82–84%-a volt római katolikus a századfordulón. A görög katolikus és görög keleti vallás tagjainak száma igen alacsony, a protestánsok aránya 3% körülmozgott. A második legnagyobb számú vallási közösség az izraelitáké volt, akik aránya a századfordulón 13–15% körülmozgott.

Pécs lakosainak 85%-a római katolikus, a protestánsok aránya 6–7% körülmozgott. Kisebb arányban találunk még a városban görög katolikus és görög keleti, továbbá unitárius és „egyéb” kategóriába sorolt vallási csoportokat, akiken valószínűleg a szektákhoz tartozókat értették.

E három, statisztikai alapon történő megközelítés – a számadatokat tekintve – arra mutat, hogy mindhárom, eltérő típusú településen a városi társadalom szerkezete alig-alig tért el egymástól. A foglalkozás megoszlása a természeti adottságok (jó fekvés, bánya!) szerepének a jelentőségét húzza alá. A nemzetiségi kép a kialakuló településeken majdnem azonos arányokat mutat, s ez végül is azt reprezentálja, hogy ezen a régen még elvadult és nehéz megélhetést nyújtó területen 200 év alatt egy azonos alapokon nyugvó városi társadalom alakult ki. A vallások viszonylagos sokszínűsége viszont a kulturális örökség eltérő voltára hívja fel a figyelmet.

Egyenként tekintve át eddigi vizsgálatainkat azt kell megállapítanunk, hogy e három, népességszámában, forgalmában és „hangulatában” is más, a közigazgatásban különböző funkciókat betöltő település társadalmi szerkezetében valóban kicsi, de jelentős eltéréseket mutat. Az iparforgalmi népesség, amely a városi polgárság gerincét adta, Nagyatádon a kereső népesség 48%-át, Nagykanizsán 50 és Pécssett 54%-át adta 1910-ben. A közszolgálat és a szabadfoglalkozásuk aránya – mint már láttuk – Nagyatádon a keresők 5%-a, Nagyatádon és Pécssett viszont egyaránt 8%-a volt! Azonos az arány, csak éppen összetételében más: a kisvárosban nem azt a magasan kvalifikált értelmiséget jelentette, mint Pécssett, ahol a város vezetői nagyon büszkék voltak jól képzett jogászaikra és orvosaikra!

A települések akkori társadalmának számszerű megközelítése tehát nem ad, nem adhat tiszta és hiteles képet a városi polgárságról. A korabeli beszámolók, leírások kiegészítik a számok nyújtotta információkat. Mindig jellemzi a várost, hogy adott időszakban mi áll polgárai törekvéseinek a középpontjában.

Nagyatád járási székhely, nagyközség s egykori mezőváros vezetőinek álma a századfordulón a művelt polgárokat képző, az elemi iskola négy osztályát színvonalasan kiegészítő négyosztályos polgári iskola megteremtése volt. 1903-ban meg is nyílt a fiú, majd négy évvel később a leány polgári iskola, amelynek megteremtését elsősorban a település iparos lakossága szorgalmazta. A következő műveltségi fok elérésének lehetőségét is

biztosították midőn a ferences kolostor egyik szerzetese vállalta a latin nyelv tanítását azoknak, akik igényelték, akik magasabb tanulmányokat kívántak folytatni.

A nagyközség akkori képéhez hozzátartozik, hogy 1870-től volt óvodája, 1886-tól községi jelleggel működő tanonciskolája és több elemi iskolája (közte felekezetiek) is. Kórházat nem sikerült létesíteni, noha volt „kórházi alap”, de a dualizmus idején „felfedezett” artézi fürdője 1911 óta gyógyfürdő jelleggel működött. A századfordulón postán, távirdán és postatakarékpénztáron kívül kaszinó, számos egyesület és iparos társulat is jellemezte ezt a kisvárost és a 20. század elején már helyi sajtója is volt: 1903-tól eleinte alkalmi kiadványként, 1906-tól hetente rendszeresen megjelenő helyi lap biztosította azt a kötőerőt, amely otthon tartotta, e városhoz fűzte lakóit. Megvolt még a vasárnap a Templom téren a környékről is összesereglnőknek az a köre, amely a maga sokszínűségében is a közös alapelvek és erkölcsi normák alapján tette átjárhatóvá, megközelíthetővé az egyes elkülönülő csoportokat.

Nagykanizsa városának polgárai már a főgimnázium megteremtésére törekedtek ebben az időszakban. E városban lényegében a 18. század vége óta működött piarista gimnázium, de a város életébe igazi fordulatot az hozott, amikor a kiegyezés után sikerült megnyitni annak 5. osztályát, majd 1871-re nyolcosztályos főgimnáziummá válhatott! Működött már ekkor a városban izraelita középkereskedelmi, alsófokú kereskedelmi és ipariskola, továbbá polgári és – természetesen – több elemi iskola is. E városnak volt közkórháza (1884 óta) és 1886-ban felépült ott egy honvédlaktanya és egy kaszárnya is 1890-ben. A várost új iskolái és kultúrintézményei az ország jelentékeny városainak a sorába emelték, állapították meg már a kortársak is. 1894-ben bevezették a villanyvilágítást. A két megye határa közötti fekvése megakadályozta, hogy megyeszékhely lehessen, noha voltak ez irányú törekvései. Jelentékeny járási központ volt az e funkcióval együttjáró intézményekkel. A századfordulón már több kórház és számos közhasznú, jótékony és társas egyesület működött itt. Itt jelent meg a Zala és a Zalai Közlöny és a Római Katolikus Tanító-

egyesület Egyleti Értesítője. A város kereskedelmi központ jellegéről már szoltunk. Több pénzintézet, vasútállomás, posta, távirda működött ezen szép, középvárosnak tekinthető, lüktető forgalmú településen.

És mi a helyzet Péccsel? Az 1896-ban megjelent Pallas Nagy Lexikon szerint Dunántúl legnépesebb városaként tartották nyilván. Felsorolni is nehéz lenne, hogy mint megye- és területi központ hány hivatalnak és intézménynek volt a székhelye. Elég megemlítenünk, hogy a több megyét átfogó pécsi püspökség, a királyi tanfelügyelőség, a kereskedelmi és iparkamara székhelye volt Péccsett. Iskolái közül a teológia és a jogakadémia egyetemi szinten működött, de akadtak más, jelentős iskolái is: állami főreáliskola, főgimnázium, kereskedelmi középiskola, tanítóképző, polgári reáliskola, alsó fokú kereskedelmi és ipariskola, a Notre Dame apácáinak polgári és elemi leányiskolája, több elemi iskola és óvoda mellett még börtöniskola is volt itt a 19. század végén! Négy kórház, több fürdő, színház, kaszinó, jótékony egyesületek egész sora talált otthonra ekkor a városban. Tizenhat templom és jelentékeny számú könyvtár és gyűjtemény mellett a 19. század végén több lap és folyóirat jelent meg Péccsett. Közülük három volt napilap.

Más volt a jellege a három városnak és ez már külső arculatukon is meglátszik. Az 1900. évi népszámlálás idején Nagyatádon 238 ház állt, Nagykanizsán 2932, Péccsett pedig 4596! S ez utóbbiban 1913-tól már a villamos is megjelent, jelezve az akkor nagyon modern helyi közlekedési eszközzel a város kiterjedtségét és rangját!

Mennyiben volt valóban eltérő a három település, a három város polgári társadalma a századforduló idején? A statisztikai adatok – mint azt már megállapítottuk – nem jelezhetik a számok mögött rejtőző minőségi különbségeket. A történész csak azt állapíthatja meg, hogy a polgárság zömmel azonos alapelveket valló tömege jól illeszkedik a kialakuló városi környezetbe, élvezzi a modern élet nyújtotta előnyöket, és hajlandó áldozatokat is hozni érte. A felvett három „minta” alapján megállapíthatjuk, hogy alapvetően csak nagyságrendi eltérések mutathatók ki köztük. A

minőségi eltéréseket jelző egyéb tényezők azonban azt is jelzik, hogy a helytörténet, a szociológia és a néprajztudomány módszereivel újabb adatok és összefüggések kerülhetnek felszínre, amelyek a mostaninál teljesebb választ adnak kérdésünkre.

Irodalomjegyzék

Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: MSK).

- 1 A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. MSK. 1–2. köt. (Budapest, 1904).
- 2 A Magyar Szent Korona országainak 1910 évi népszámlálása. MSK. 42. és 48. köt.
- 3 Nagyatádra vonatkozóan: T. MÉREY Klára, Nagyatád, a kisgazdamozgalom bölcsője. In: *Somogy megye múltjából*. (A továbbiakban: SM) 25. köt. 187–220., uo. 26. köt. 61–81.
- 4 Nagykanizsára vonatkozóan: T. MÉREY Klára, Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. In: SM. 20. köt. 125–162.; *Zala megyei évkönyv a millenniumra*. Szerk., HALIS I. és HOFFMANN M. (Nagykanizsa, 1896); *Zalavármegye ismertetője*. Szerk., BODRY L. – MADARÁSZ Gy. – ZSADÁNYI O. (h. n., 1935).
- 5 Pécsre vonatkozóan: T. MÉREY Klára, Pécs a századfordulón. *Tér és Társadalom*, (1987) 2: 81–93.

KLÁRA T. MÉREY

Unterschiedliche bürgerliche Gesellschaften in Transdanubien zur Zeit des Dualismus (Nagyatád, Nagykanizsa, Pécs)

Die Studie untersucht die Struktur der Gesellschaft in einer Kleinstadt mit 3500 (Nagyatád), in einer Mittelstadt mit 26tausend (Nagykanizsa) und in einer Großstadt mit 47tausend (Pécs) Einwohnern zur Jahrhundertwende. Mit Hilfe der Volkszählungen (1900 und 1910) gibt sie einen Überblick über die Berufsverteilung der werktätigen Bevölkerung (beigelegte Tafel), weiterhin die Nationalitäts- (muttersprachliche) und Religionsverteilung der gesamten Bevölkerung. Innerhalb der Beschäftigungsstruktur wird auf den Abbildungen bezüglich der Zahl der Unternehmen auf den beiden Landkarten Auskunft gegeben; in der Kleinstadt über den

Fortschritt des Kleingewerbs, in der Großstadt dagegen über den der Industrie.

Zur Zeit der Jahrhundertwende repräsentieren die drei Siedlungen von verschiedenartiger Größe und Stellung (Großgemeinde, Stadt mit geordnetem Magistrat, Stadt mit Munizipalrecht) mit ihren Gesundheits-, Unterrichts- und Kulturinstituten drei verschiedene Entwicklungsstände.

In Betracht der Nationalitäts- und Religionsverteilung weisen die Gesellschaften aller drei Städte ein für die Epoche charakteristisches allgemeines Bild auf. Die Verschiedenheiten unter ihnen werden außer der Größe ihrer Anziehungskreise von der Qualität ihrer kulturellen Leistungen angedeutet. Das kann durch ihren höchsten Schultyp charakterisiert werden. Zur Zeit des Dualismus wird dieses höchste Schulniveau in Nagyatád durch eine vierklassige Bürgerschule, in Nagykanizsa durch ein achtklassiges Gymnasium und in Pécs durch eine theologische Fakultät mit Universitätsrang und durch eine Rechtsakademie repräsentiert.

J. táblázat

A társadalom szerkezete a századfordulón / Die Struktur der Gesellschaft um Jahrhundertwende (1900)*

Megnevezés / Berufszweig 1900-ban / Im Jahre 1900	Nagyatád n. közs. / Gemeinde		Nagykanizsa rtv./ St. m. g. M.		Pécs thjv. / St. m. M. R.	
	szám / Zahl	%	szám / Zahl	%	szám / Zahl	%
Összes népesség / Bevölkerung	3 441	–	23 978	–	43 982	–
Kereső / Erwerbstatige	1 525	100	10 586	100	20 681	100
Mezőgazdaság, kertészet, őstermelés / Landwirtschaft, Gartenbau	349	23	2 235	21	1 484	6
Bányászat / Bergbau	–	–	1	–	1 322	6
Ipar / Industrie	481	31	2 728	26	6 206	30
Kereskedelem és hitel / Handel und Kredit	72	5	926	9	1 433	7
Közlekedés / Verkehr	20	1	791	7	753	4
Közszolgálat, szabad foglalk. / Öffentliche Dinst	113	7	543	5	1 460	7
Véderő / Wehrmacht	164	11	723	7	1 730	8
Napszámos / Tagelöhner	101	7	745	7	2 379	12
Házi cseléd / Dinstbote	120	8	1 021	10	1 928	9
Egyéb és ismeretlen fogl. / Sonstige und unbekante	105	7	873	8	1 986	10
Összes kereső / Summa d. Werktätigen	1 525	100	10 586	100	20 681	100

* Forrás (Quelle): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. Budapest, 1904. / Magyar Statiztikai Közlemények, 2. köt. [Ungarische Statistische Mitteilungen. Neue Serie. 2. Band.] (186., 230., 358. S.)

– St. m. g. M. = Stadt mit geordnetem Magistrat

– St. m. M. R. = Stadt mit Munizipal Recht

2. táblázat

A társadalom szerkezete a századfordulón / Die Struktur der Gesellschaft um Jahrhundertwende (1910)**

Megnevezés / Berufsweig 1910-ben / Im Jahre 1910	Nagyatád n. közs. / Gemeinde		Nagykanizsa rtv./ St. m. g. M.		Pécs thjv. / St. m. M. R.	
	szám / Zahl	%	szám / Zahl	%	szám / Zahl	%
Összes népesség / Bevölkerung	3 753	–	26 524	–	49 822	–
Kereső / Erwerbstätige	1 695	100	11 901	100	23 973	100
Mezőgazdaság, kertészet, őstermelés / Landwirtschaft, Gartenbau	367	22	2 059	17	1 714	6
Bányászat / Bergbau	–	–	1	–	1 303	6
Ipár / Industrie	679	40	3 874	33	8 668	30
Kereskedelem és hitel / Handel und Kredit	107	6	1 021	9	1 808	7
Közlekedés / Verkehr	28	2	943	8	1 103	4
Közszolgálat, szabad foglalk. / Öffentliche Dinst	130	8	635	5	1 853	7
Véderő / Wehrmacht	90	5	744	6	1 978	8
Napszámos / Taglöhner	37	2	514	4	1 064	12
Házi cseléd / Dinstbote	121	7	966	8	2 071	9
Egyéb és ismeretlen fogl. / Sonstige und unbekannte Beruf	136	8	1 144	10	2 412	10
Összes kereső / Summa d. Werkstätigen	1 695	100	11 901	100	23 973	100

** *Forrás (Quelle):* A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 48. köt. [Ungarische Statistische Mitteilungen. 48. Band.] (22., 66., 190. S.)

MOHOS MÁRIA

A társadalmi átrétegződés jellemzői a századforduló környékén Alsólendván és Lentiben

Az 1867-es kiegyezés után Magyarországon meginduló gyors gazdasági-társadalmi fejlődés sok település számára a polgárosodás lehetőségét biztosította. Két olyan települést szeretnék bemutatni, amelyek élete több évszázadig szorosan összekapcsolódott, majd a dualizmus korában kettévált. E két település: Alsólendva és Lenti, amelyek a történeti Zala megyében egymáshoz földrajzilag közel, hasonló természeti adottságok között alakultak ki, de a 19. század végén mégis egymástól eltérő pályát futottak be.

Alsólendva és Lenti korábbi fejlődése sok hasonló jellemvonást hordoz. Mindkét település folyó mentén – a Lendva, illetve a Kerka mellett – jelentős utak találkozásában alakult ki, útcsofópont jellegű. Alsólendván azonban ez a vonás meghatározó, hiszen ott már feltehetően a Római Birodalom fennállása idején a birodalom központját Pannonia Superiorral összekapcsoló, Savariába és Aquincumba vivő utak haladtak át. Később a Bécsből az Adria felé vezető és a Kanizsa–Graz közötti útvonalak csomópontja volt. Lentiben csak dél-dunántúli jelentőségű utak találkoztak, így amikor a települések a középkorban vásáros helyekké fejlődtek, az alsólendvai vásárok váltak regionális, illetve országos hatáskörűekké. Amikor Szent László király 1093-ban megalapította a zágrábi püspökséget, a terület egyház-igazgatási szempontból ennek vált részévé.

Alsólendvát és Lentit összekötötte az is, hogy mindkettő mezőváros, uradalmi központ, vásáros hely és 1646-ig a Bánffyak birtoka volt. Jelentőségük Kanizsa eleste (1600) után nőtt meg, ekkor a lenti vár védelmének költségeit a stájer rendek viselték. A Bánffy család kihalása után a két uradalmat a Nádasdyak örökölték, majd a 17. század végén – a Wesselényi-összeesküvés

következtében – a korona birtokába kerültek és I. Lipót mindkettőt az Esterházy családnak adományozta. A 18. században mindkét településbe jelentős számú idegen népesség áramlott. Lentibe főként németek érkeztek, ezért a mezővárost egy ideig Nempthinek nevezték. Alsólendvára a horvátok, a németek, a vendék mellett magyarok települtek Sopron, Moson és Pozsony vármegyék sűrűn lakott területeiről. Mindkét településre jellemző volt a zsidók betelepődése is, de a kedvezőbb forgalmi helyzet miatt számuk Alsólendván nagyobb volt, mint Lentiben.

A bevándorlás eredményeként a II. József uralkodása alatt elrendelt népszámlálás szerint Lendván 849, Lentiben 622 fő volt a jelenlévő népesség. Ekkor Lendva mezővárosi ranggal rendelkezett, kedvező forgalmi fekvése miatt postaállomása volt, vásárát október 28-án tartották. Lenti ugyanebben az időben csak község, melynek egy országos vásárát említik. Az Alsólendva esperesség ekkor már az 1777-ben Mária Terézia által alapított szombathelyi püspökséghez tartozott, a lenti egyházközség is ezen esperesség része volt.

A 19. század közepén Fényes Elek leírása jól mutatja a két település közötti azonosságokat és különbségeket:

„Lendva (Alsó), (Unter-Limbach) magyar mezőváros, Zala vármegyében, a Lendva mellett: 838 kath., 7 ref., 73 zsidó lak. Ékességére szolgálnak: a hegyen épült nagy várkastély, a kath. paroch. templom, posta-hivatal, s más urasági épületek. Szőlőhegye nagy kiterjedésű. Országos vásárja, melly october 28-án tartatik, különösen szarvasmarhára nézve hires. Feje a h. Eszterházy egyik uradalmának, amellyet hajdan a hatalmas Bánffy nemzetség birt. Némellyek úgy vélekednek, hogy a város hajdan római gyarmat volt, s Lindaviának nevezetett.”

„Lenti vagy Lenthi, (Nempthi), magyar mező város, Zala vmegyében: 647 kath., 12 ref., 8 zsidó lak. Kath. paroch. templom. Termékeny határait a Kerka vize gyakran elönti. Szőlőhegye és igen szép makkos erdeje van. Feje egy uradalomnak, mellyet csakugyan a Bánffyak birtak, de most h. Eszterházyt esmeri urának.”

(Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik. Pesten 1851. Nyomatott Kozma Vazulnál)

Alsólendva és Lenti fejlődése a 19. század utolsó harmadában válik igazán szét, amikor már nem a földrajzi adottságok a meghatározóak, hanem az állami fejlesztés válik döntővé.

A történeti Zala megyében a trianoni határváltozásokig fennálló járási szintű közigazgatási rendszer több lépcsőben épült ki. A megyének a 16. század elején három járása volt: a kapornaki, a szántói és a tapolcai. Ezek közül a kapornakit 1536-ban kettéosztották, majd a 18. század közepére alakult ki a lövői járás, amely az alsólendvai uradalom területét is magába foglalta. (1. ábra) A Zala megyében fekvő nagy uradalmak közigazgatási egységekre rendezése később következett be, melynek eredményeként a 18. század végén a megye délnyugati részében létrejött a muraközi járás, majd 1849-ben megszervezték az alsólendvai járást. (2. ábra)

A közigazgatás átszervezése Magyarországon – és Zala megyében is – az 1867 utáni polgári fejlődés része és megnyilvánulása volt. Az 1870–1886 közötti időszakban megalkotott törvények eredményeként megszűntek a korábbi települési kiváltságok és elnevezések – szabad királyi városok, mezővárosok, bányavárosok, szász városok – a különleges igazgatású egységek – jászkun és hajdú kerület, székely és szász székek – beleolvadtak a vármegyékbe. Az ország településeit négy csoportba sorolták: kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város és törvényhatósági jogú város. Az első három csoportba tartozó falvak és városok a vármegyék fennhatósága alá tartoztak. A törvényhatósági városok a vármegyékkel azonos jogokkal bírtak. A községek élére bírókat, a városok élére polgármestereket választottak. A választás érdekes eleme volt a virilizmus: a képviselőtestület tagjainak 50%-a a település legtöbb adót fizető polgárai közül került ki. Az értelmiségiek esetében a jövedelmet kétszeres szorzóval számolták, így orvosok, ügyvédek, gimnáziumi igazgatók is bekerülhettek a képviselőtestületekbe.

A korabeli Zala megyében az átszervezések eredményeként 13 járás, 2 rendezett tanácsú város – Zalaegerszeg és Nagykanizsa – valamint 558 községi jogállású település volt. Alsólendvát járási székhelyként a nagyközségek közé sorolták. Lenti a novai járáshoz került és kisközségi besorolást kapott. (3. ábra)

A polgári közigazgatás megszervezése Alsólendván teljes járási szintű intézményrendszer kiépülését eredményezte. Zala megye járási székhelyei közül a dualizmus korában csak öt helyen – Zalaegerszegen, Nagykanizsán, Sümegen, Tapolcán és Alsólendván – működött járásbíróóság. Az első igazságügyi szint megléte ezeket a településeket – és elsősorban a községi jogállásúakat – a többi járási székhelynél jelentősebbé tette. Mivel Nova a hiányos intézményhálózatú járási székhelyek közé tartozott, járásának lakói – így a lentiek is – az alsólendvai hivatalokban intézték ügyeiket. Alsólendván telekkönyvi hivatal, közjegyző, állami erdészeti hivatal, pénzügyőrség és csendőrség volt. A postahivatal, a távirda és a takarékpénztár az infrastrukturális háttérrel biztosította. Az 1875-ben felállított mértékhitelítő hivatal a település kereskedelmi szerepkörének jelentőségét bizonyítja.

A közlekedés modernizálása viszonylag későn, az Ukk–Csáktornya vasútvonal építésével következett be 1890-ben. Ez a helyi érdekű vasút kapcsolta össze Alsólendvát Lentivel is.

Az 1868-as népiskolai törvény után a Polgári Fiúiskola megnyitása az oktatási funkció megerősödését mutatja.

Az 1876-os közegészségügyi törvény az egészségügyi szerepkör további fejlődését eredményezte. A lakosság életkörülményeit kedvezően befolyásolta, a haladósági mutatókat javította, hogy a Lendva-Mura mentén lecsapolták a mocsarakat, így a lázas megbetegedések száma csökkent. Alsólendván 1885-ben petróleumvilágítással látták el az utcákat. Ugyanezen évtized végén rendezték és befedték a településen átvezető csapadék- és szennyvízelvezető árkot, megkezdték a gyalogjárók építését, az utcák tisztántartására két utcaseprőt alkalmaztak. A század utolsó évtizedében új, a korabeli higiéniai előírásoknak megfelelő vágóhidat építettek, a járványok megelőzése és terjedésének megakadályozása érdekében gőzfertőtlenítő gépet szereztek be.

A járás jobb egészségügyi ellátása miatt kórház építését tervezték Alsólendván. A pénzügyi fedezet biztosítására a járás minden települése évi állami egyes adójának 1%-át fizette be. A kórház építése végül is csak terv maradt, de a járási székhelyen működő három orvos és három bába, valamint a járás négy körorvosa a korabeli viszonyoknak megfelelő egészségügyi ellátást tudott biztosítani.

Az ipar fejlődésében a helyi nyersanyagok feldolgozása – vágóhíd, téglagyár, gőzmalom – és a női munkaerőt foglalkoztató textilipar volt a meghatározó.

A polgárosodás bizonyítékaként a 19. század utolsó harmadában egymás után alakultak azok az egyletek, amelyek az azonos foglalkozású, vagy azonos célért tevékenykedő polgárokat fogták össze. (Ipartestület, tűzoltó-, olvasó-, temetkezési egylet, Casino stb.) A szőlőtermesztésnek a település gazdaságában betöltött szerepét bizonyítja, hogy a filoxérajárvány pusztulása miatt Alsólendván is megalakult a filoxéra elleni védekező egyesület, ugyanúgy, mint a badacsonyi, Szent György-hegyi és Balatonfelvidéki szőlőtermesztés és borkereskedelem központjában, Tapolcán.

A fejlődés eredményeként 1890-ben kezdeményezték Alsólendva rendezett tanácsú várossá minősítését. A honfoglalás ezeréves ünnepségeihez kapcsolódó átszervezésre nem került sor. Alsólendva a századforduló idejére jogi státuszát tekintve továbbra is nagyközség ugyan, de funkcionálisan város. Központi szerepkörű igazgatási-járási székhely, jelentős piacközpont, ahol a terciér szektorban foglalkoztatott keresők aránya 40–50% között volt. A keresők megoszlása 1910-ben jól mutatja a település városias jellegét: a mezőgazdaság szerepe kicsi, az iparban a keresők egyharmada, a közhivatalokban egytizede dolgozik, s a kereskedelem-hitélet-közlekedés együttes részaránya is tíz százalék felett van. A házcselédek nagy aránya azt bizonyítja, hogy Alsólendva lakói között sok olyan család volt, amely megfelelő jövedelemmel rendelkezett ahhoz, hogy házában „segítséget” alkalmazzon.

Lenti ugyanebben az időszakban a környezetében fekvő apró- és törpefalvak központja volt annyiban, hogy postahivatalt, postatakarékpénztárat és helyi anyakönyvezést mondhatott magáénak. A 20. század elején hét település körjegyzőségi székhelye. A keresők foglalkozási megoszlása ennek következtében Alsólendvával összehasonlítva „falusias” jelleget mutat: még az agrárszektorban dolgozik több mint 60%, a közlekedés, hivatalok, kereskedelem és a hitélet területén összesen 10%. Az ipari keresők aránya a helyi fűrészüzemnek köszönhetően 20% feletti. (4. ábra)

A dualizmus végén az alsólendvai járást és annak székhelyét Zala vármegyébe beillesztve érdekes képet kapunk. (1. táblázat)

A vármegye járásai közül az alsólendvai volt a területét, népességét és a hozzá tartozó települések számát tekintve a legnagyobb. A területi rangsorban a zalaszentgróti, népességszáma szerint a balatonfüredi, településszámok alapján a balatonfüredi és a keszthelyi járás a legkisebb. Ha a járási székhelyeket vizsgáljuk, népességszám alapján Alsólendva 2729 fővel a nyolcadik helyet foglalja el, tehát egy kis népességű központnak kellett egy nagy területű, viszonylag nagy népességű, sok települést magába foglaló járást irányítania, ezért is vált a település funkcionálisan várossá.

Az első világháború előtt a népesség száma is jól mutatja azt az eltérést, ami a két település fejlődését az előző évtizedekben jellemezte: míg Alsólendva lakóinak száma 40 év alatt több mint ezer fővel, Lentiben csak 555-tel gyarapodott. (5. ábra) Alsólendva népessége főként a bevándorlás, Lenti lakossága inkább a természetes szaporodás miatt változott. A két település népességének további vonásai több esetben eltérnek egymástól. Alsólendva 51 főnyi nőbőbblete valószínűleg a cselédek nagyobb számának és a textilipar jelenlétének a következménye, bár a korszakban már az is jellemző, hogy a városiasabb településeken – az urbanizáció egyik jeleként – a nők száma meghaladja a férfiakét.

A lakosság anyanyelvi és vallási megoszlása tükrözi az előző két évszázad migrációs folyamatait: Alsólendván nagyobb létszámú nem magyar anyanyelvű beáramlás a jellemző (a magyarok aránya ott ezért 87%, Lentiben 98%). A kedvezőbb forgalmi fekvés és az erősebb kereskedelmi funkció miatt az izraeliták

aránya Alsólendván 14%, Lentiben az országos átlaggal csaknem megegyező: 4,2%. (2. táblázat)

Az alsólendvai zsidó közösség a többi Zala megyei piacközpontban is megfigyelhető fejlődés eredményeként vált a millennium időpontjára a település gazdasági-közeleti szempontból jelentős csoportjává. Betelepülésük már a 18. század elején megkezdődött a Vas megyei Batthyány-birtokról, Rohoncra. Az első Zala vármegyei zsidó összeírás szerint kezdetben csak a felnőtt férfiak költöztek a településre.

„Alsólendván tartózkodik Marx Leli és Marx Jakab. Az utóbbinak két házas fia van, az egyik Salamon, a másik József. A család Rohoncon él. Egy boltért és egy házáért 30 Ft árendát fizetnek a hercegi háznak. Kereskedésből élnek, posztót, vásznat, mézet és aprólékos portékát árulnak. Külső-Lendván lakik Marx Jakab zsidó, aki házas és egy Mózes nevű fia van. Négy lovat tart. Két boltért és egy házáért 30 Ft árendát fizet. Ezenkívül semmit nem fizet Lendván, csak Rohoncon, mivel ott van a felesége és a háza is. Szabad kereskedéssel bír.”

Később a Leöbel család költözött be, akik ronggyal, posztóval, szövettel kereskedtek, pálinkafőzőjük volt, s az uradalomnak 30 Ft árendát fizettek. A harmadik Zala vármegyei zsidó összeírásban (1743–1745) öt családot, a negyedikben (1745–1748) hat zsidó családot említenek Alsólendván.

A közösség számának gyarapodása 1834-ben a Chevre Kadisa, három évvel később a hitközség megalakulását eredményezte. Egy évtizeddel később a korábbi bérelt ház helyett épületet vettek zsinagóga és rabbi lakás céljára, és rabbit is fogadtak. Ezután gyors fejlődés következett: 1850-ben megalapították az izraelita népiskolát, ahol – mivel a közösség a neológ irányzathoz csatlakozott – hat év múlva külön segédtanítót alkalmaztak a magyar nyelv oktatására. A számbeli növekedés szükségessé, a gazdasági gyarapodás lehetővé tette, hogy 1866-ban megépítsék azt a zsinagógát, melyben 80 férfi és 60 női ülőhelyet alakítottak ki. Az alsólendvai zsidó közösség tagjai a település fejlődésében meghatározó szerepet játszottak. Létrehozói voltak az Alsólendvai Takarékpénztárnak, tagjai az olvasóegyletnek, a tűzoltó-

egyletnek, támogatói a Polgári Fiúiskolának. Tevékenységük és gazdasági erejük elismerése volt, hogy nagy számban vehettek részt Alsólendva előljárárságában és képviselőtestületében. A Lentiben élő zsidó közösség szerepe helyi jelentőségű volt, gazdasági-társadalmi hatása az alsólendvaitól nagymértékben különbözött.

A 20. század elején jelentős eltérés tapasztalható Alsólendva javára az írni-olvasni tudás esetében is: a városias népesség nagyobb hányada (72,4%) ír-olvas, Lentiben 61,4%. (Források hiányában nem tudom bemutatni, hogy ezek az adatok milyen iskolai végzettséget takarnak, holott abból további bizonyítékokat kaphatnánk a városiasodás fokára.)

A lakóházak adatai részben a földrajzi adottságok, részben a gazdasági fejlődés és a vagyoni helyzet miatt térnek el egymástól a két településen. Alsólendván a lakóházak csaknem fele kőből vagy téglából épült, Lentiben kétharmada még fából. Ez a különbség a Lenti környéki nagyobb erdősültség, illetve az alsólendvai téglagyár működésének a következménye. A téglagyár miatt helyben – és megfelelő jövedelmek mellett – volt lehetőség a lakóházak modernizálására vagy új ház építése esetén a téglá felhasználására. A háztetők anyaga hasonló eltérést mutat: Alsólendván 30%-nál kevesebb a hagyományos nád és zsúpfedél, s csaknem kétharmad „modern” anyagokból készült (cserép, pala, bádóg). Lentiben a tetők fele modern, s több mint 40%-a hagyományos anyagokból állt.

A 20. század elejére tehát két, egymástól nagyon eltérő vonásokkal rendelkező települést találunk földrajzilag egymáshoz igen kicsi távolságra: egy viszonylag kis népességű, de minden tekintetben városias Alsólendvát, és egy – az apró- és törpefalvak közül népességével kissé kiemelkedő, de – alapvetően agrárjellegű Lentit.

Lenti életében az új határok kialakulása az előbbiektől alapvetően eltérő helyzetet eredményezett: Zala megye délnyugati része igazgatási központ nélkül maradt, így új járási székhely kijelölése vált szükségessé. A közigazgatási funkció megteremtése Lentiben a következő évtizedekben az alsólendvaihoz hasonló fejlődési pályát eredményezett.

Irodalomjegyzék

- 1 *Alsó-Lendva nagyköztség millenniumi emlékkönyve*. Szerk., FÜSS Nándor és PATAKY Kálmán. (Nagykanizsa, 1898).
- 2 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. (Budapest, 1984).
- 3 BELUSZKY Pál, Magyarország városhálózata 1900-ban. In: *Tér-Idő-Társadalom*. (Pécs, 1990).
- 4 FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*. (Budapest, 1951).
- 5 GÖNCZ László, *Fejezetek Lendva történetéből 1920-ig*. (Lendva, 1996).
- 6 LAZAR Beáta–GASPAR Mirjana, *A lendvai zsidóság*. (Lendva, 1997).
- 7 *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773–1808)*. 1–2. (Budapest, 1912).
- 8 MAJDÁN János, Bezirksbildungsfunktionen der Eisenbahnen in zwei Fallbeispielen. In: *Städte, Bezugskreise, Grenzregionen*. (Pécs, 1995).
- 9 MOHOS Mária, Szerepcsere: Alsólendva–Lenti. *Muratáj*, (1997) 2. szám.
- 10 TURBULY Éva, Zala megye fontosabb közigazgatási feladatai a XVIII. század első évtizedében. 1–2. köt. *Zalai Gyűjtemény 21*. (Zalaegerszeg, 1985).

MÁRIA MOHOS

Charakteristika der gesellschaftlichen Umschichtung um die Jahrhundertwende in Alsólendva und in Lenti

Die zwei Ortschaften sind im historischen Komitat Zala, einander geographisch nahe, unter ähnlichen örtlichen Bedingungen entstanden. Beide Straßenkreuzungen und Messeorte, aber Alsólendva regionaler, Lenti eher nur örtlicher Bedeutung.

Die zwei Orte wurden auch dadurch miteinander verknüpft, daß sie Zentren von großen Besitztümern waren: bis 1646 in der Hand der Familie Bánffy, danach im Besitz der Familie Nádasdy und später der Familie Esterházy.

Die Entwicklung von Alsólendva holte von der Mitte des 20-ten Jahrhunderts bedeutend auf, als es 1849 eine der Amtsbezirkssitze des Komitats Zala wurde und die Zahl seiner Institutionen zunahm. Selbst nach der Gründung der Monarchie mit Österreich hatte Alsólendva – wie Lenti auch – die Rechtstellung einer Gemeinde,

aber verfügte über bedeutsame städtische Funktionen. Der Ort war einer der Sitze der 5 Amtsbezirke mit vollständiger institutioneller Infrastruktur, seine funktionelle Entwicklung rief eine städtische Berufskonstruktion ins Leben. Ein Drittel der Arbeitnehmer waren in der Industrie, 23% in der Landwirtschaft beschäftigt, mehr als ein Viertel war im Handel, im Kreditgeschäft, im Verkehrswesen bzw. in der Stadtverwaltung tätig, oder war freiberuflich.

Zur gleichen Zeit (1910) dominierte im Berufswesen mit mehr als 60% die Landwirtschaft, im Tertiärsektor arbeitete ein Zehntel und in der Industrie 22% der Arbeitnehmer. Hausmägde und Tagelöhner machten in Alsólendva 16% bzw. in Lenti 5% der Arbeitnehmer aus. Die städtischen Funktionen in Lenti bildeten sich erst nach dem Frieden nach dem I. Weltkrieg aus, als Alsólendva's Verwaltungsrolle im „verstümmelten“, dezentralisiert gebliebenen Amtsbezirk hatte von Lenti übernommen werden müssen.

Aus diesen Gründen erfolgte die gesellschaftliche Umschichtung in Lenti erst 10 Jahre später als in Alsólendva.

1. táblázat

Zala megye járásai és járásszékhelyei 1910-ben

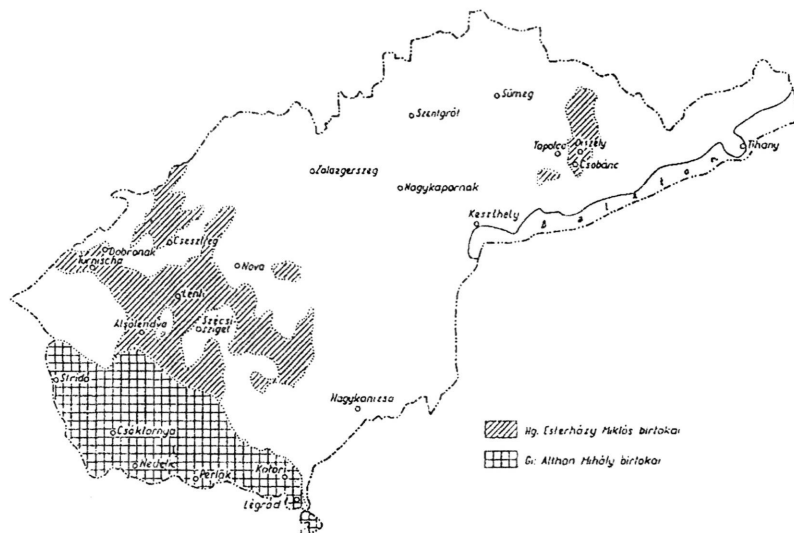
Járás	Terület (kat. h.)	Települések száma	Jelenlévő népesség a járásban	Járási székhely jelenlévő népessége
1. Alsólendva	108 331	78	50 717	2 729
2. Balatonfüred	59 991	26	12 305	2 267
3. Csáktornya	72 878	71	46 471	5 313
4. Keszthely	72 876	26	30 769	7 477
5. Letenye	84 811	49	31 011	2 183
6. Nagykanizsa	95 063	39	36 862	26 524
7. Nova	80 057	49	24 985	1 583
8. Pacsa	74 739	34	28 872	1 583
9. Perlač	55 719	33	43 916	4 513
10. Sümeg	80 190	32	28 269	5 712
11. Tapolca	101 325	35	37 362	6 699
12. Zalaegerszeg	91 332	58	33 161	10 844
13. Zalaszentgrót	46 477	27	24 253	2 284

2. táblázat

A népesség megoszlása anyanyelv és vallás szerint Alsólendván és Lenti 1910-ben (%)

Anyanyelv	Magyar	Német	Horvát	Szlovák	Egyéb
Alsólendva	87,0	0,70	1,9	0,0	10,40
Lenti	97,8	1,04	1,1	–	0,06

Vallás	Róm. kat.	Gör. kat.	Református	Evangelikus	Izraelita
Alsólendva	81,4	0,3	0,8	3,5	14,0
Lenti	93,5	0,2	0,3	1,8	4,2

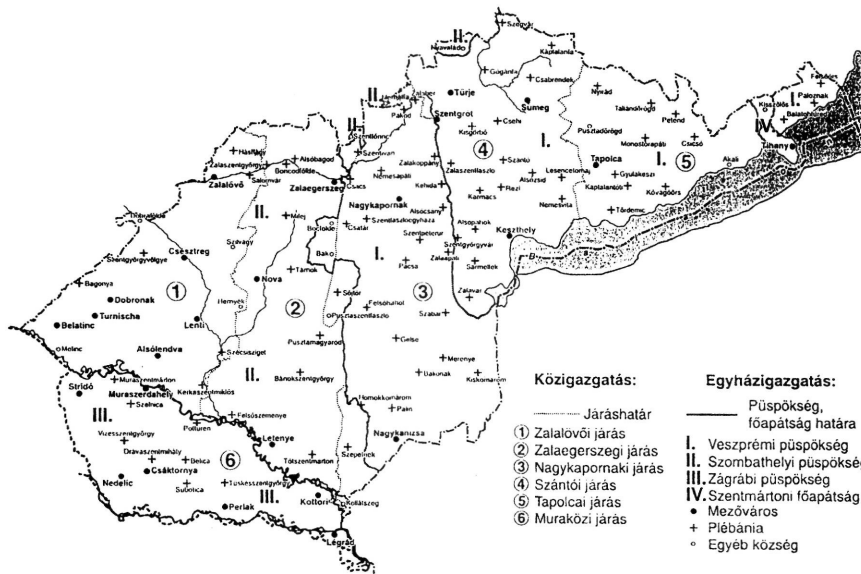

A 10 000 holdon felüli birtokok Zala megyében

I. ábra

Zala megye területi elhelyezkedése Mária Terézia korában*

* Forrás: FELHŐ Ibolya (szerk.), *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. I. (Budapest, 1970).

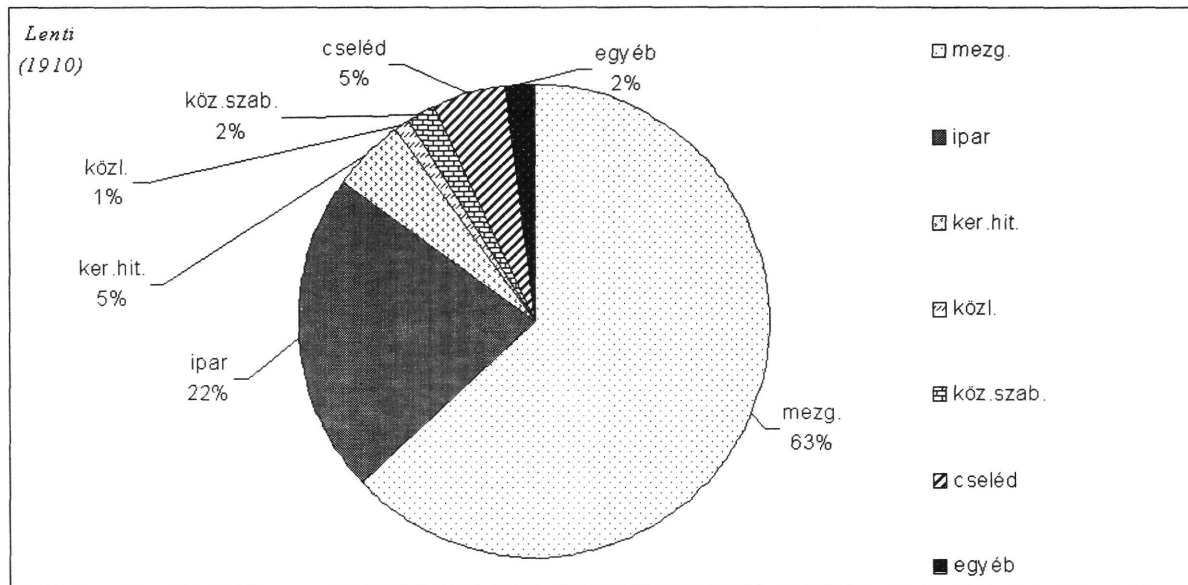
2. ábra

Zala megye köz- és római katolikus egyházigazgatási beosztása a 18. század végén*

* Forrás: TURBULY Éva (szerk.), *Zala megye fontosabb közigazgatási feledatai a XVIII. század első évtizedében*. 1–2. köt. Zalai Gyűjtemény 21. (Zalaegerszeg, 1985).

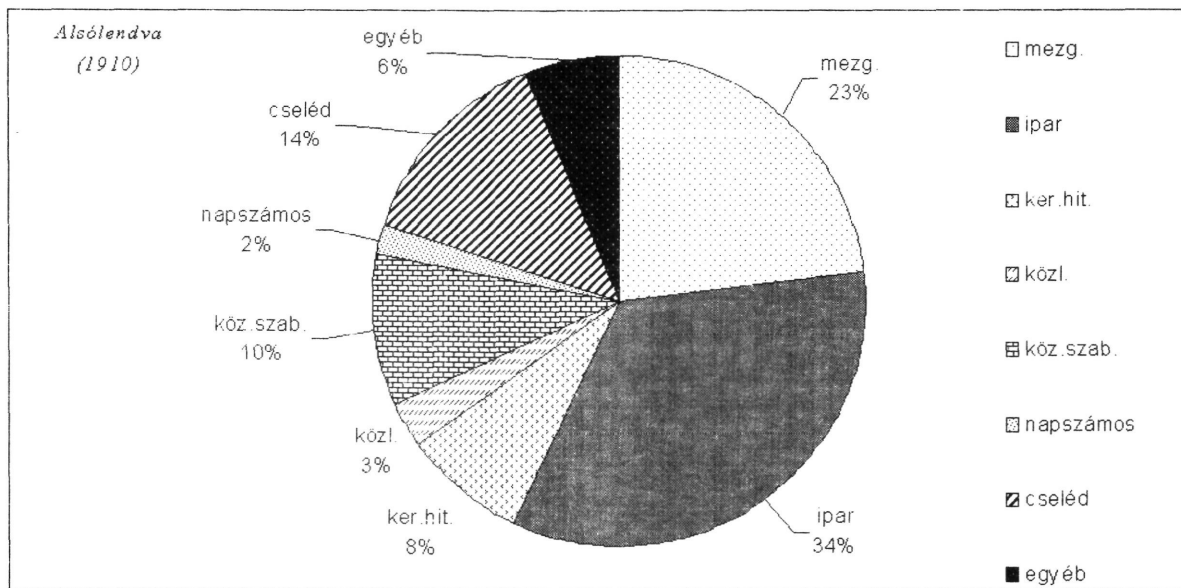

3. ábra
 Zala megye járásai (1886–1914)
 (Szerk.: FERENCZY Gábor)

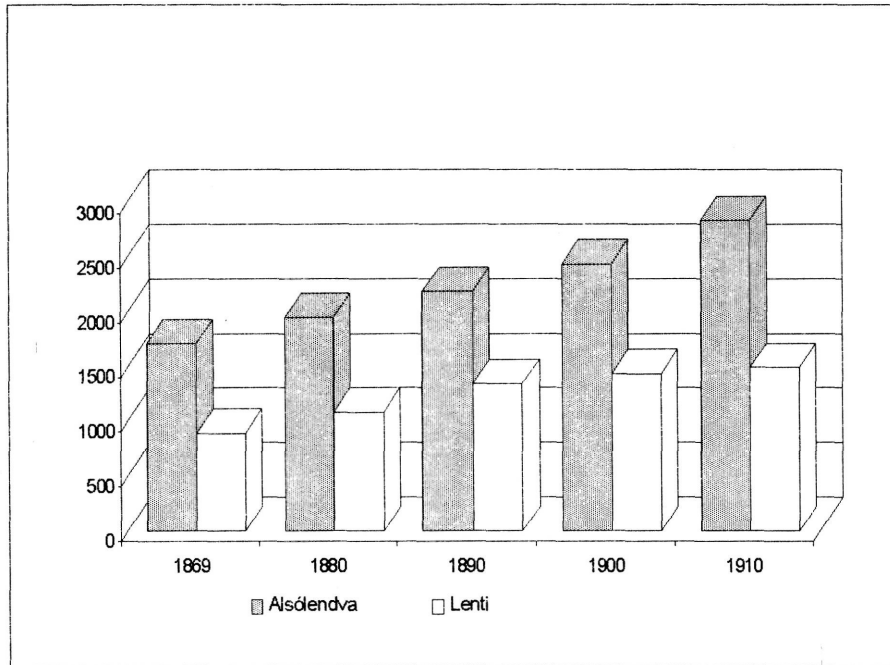
4. a) ábra

A keresők foglalkozási szerkezete Lentiben
(Az ábrát szerkesztette: MOHOS Mária)

4. b) ábra

A keresők foglalkozási szerkezete Alsólendván
(Az ábrát szerkesztette: MOHOS Mária)

5. ábra

A népszámszám alakulása Alsólendván és Lentiben 1869 és 1910 között
(Az ábrát szerkesztette: MOHOS Mária)

SZALAI KÁROLY

A társadalmi mobilitás iránya Székesfehérváron (1900–1918)

I.

Mielőtt a századelő Székesfehérvárának társadalomstruktúráját, mobilitási folyamatait elemzenénk, feltétlenül szólnunk kell a város dualizmuskori fejlődéséről.

a) Mivel a városfejlődés agrárországban zajlott, így Székesfehérvár is egy tisztán agrárjellegű vidék tengeréből emelkedett ki. A háttért képező Fejér megye mezőgazdasági keresőinek az aránya 1910-ben is még 73,5% volt.¹ A 19. század végi gazdasági fejlődés középpontjában a mezőgazdasági termelés tőkés átalakulása állt, ez volt mindennek az éltetője. Körébe tartozott pl. az agrártermékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása, feldolgozása, s az agrártermelést szolgáló hitelintézetek kiépítése.²

b) Érdekes, átmeneti szerepet töltött be az ipar Székesfehérvár, de általában a hazai nagyobb települések városodásában is. Legtöbbször az iparosodás és az urbanizáció folyamata külön utakon járt, valóságos kapcsolatuk lazább az eddig feltételezett-nél. Ahogyan *Gyáni Gábor* írja – legnépesebb városaink „ugyanis elsősorban nem az iparosodásnak, kivált nem a gyáripari fejlődésnek voltak kivételezett haszonélvezői.”³

A városunkban élő népesség sorsa is csak kis mértékben függött a korabeli nagyipari átalakulástól, az itteni urbanizáció sem mondható a „gyáriparosodás” közvetlen haszonélvezőjének. Tény, hogy 1910-ben is csak 15 olyan ipartelep működött itt, melyben 20 főnél többet foglalkoztattak, összesen 1088 főt, ennek is közel a felét a Déli Vasút Rt. javítóműhelyében. A további másfélezer kisipari műhelyben – a mesterrel együtt – 3700 főt találunk. E számokból is kitűnik, hogy Székesfehérvár kívül maradt a gyáripari fejlődés keretein. A „kimaradás” okainak taglálása nem e dolgozat feladata.⁴

Fehérvár urbanizációját és a településhierarchiában elfoglalt kedvező helyét (részleges értékű centrumjellegét) elsősorban közlekedési, kereskedelmi, hitel- és igazgatási tevékenységének köszönhette.

c) Földrajzi helyzete, gazdasági és természeti feltételei együttesen azt eredményezték, hogy a 20. század elején (Fejér megyéből) a fővárosba vezető fontosabb vasúti és közúti vonalak többsége átszelte a várost. Éppen a fővárosba futó centrális úthálózat teszi ma is Fehérvárt a „Dunántúl kapujává”.

d) A kedvező forgalmi helyzet hagyományosan fejlett kereskedelmi központtá formálta a várost. 1920-ban 394 vállalat, zömében kisvállalkozás működött a kereskedelem és a hitelélet területén. A főváros árnyékában ugyan meg kellett elégednie a másodrendű centrum szerepével, azonban hitelintézetei, differenciált üzlethálózata, országos és heti vásárai jelentős kereskedelmi vonzáskörzetet biztosítottak számára. 1910-ben a városban nyolc hitelintézet, illetve az Osztrák-Magyar Bank önálló fiókja intézte a lakosság pénzügyeit.⁵

e) A városodás további forrása volt a kiépülő polgári és katonai igazgatás „centrum-igénye”, mely számos intézmény letelepítését eredményezte a kedvező fekvésű városban. Századunk elején 13 regionális hatáskörrel rendelkező és 16 megyeszékhely szintű intézményt – közte két törvényhatóságot – találunk itt.⁶

II.

Népesedési viszonyok: Székesfehérvár lakosságának a száma 1870 és 1920 között 22 863 főről 39109 főre emelkedett, azaz 72,4%-kal nőtt.⁷ Eközben Fejér megye népessége 28,6%-kal gyarapodott. A vizsgált időszakban – 1900 és 1920 között – a városban 21,5%-os növekedés figyelhető meg. Egyébként ezen időszak első évtizedére esett a századforduló legdinamikusabb népességnövekedési szakasza, de éppen a második évtizedben figyelhető meg (a világháború következtében) a legnagyobb mértékű megtorpanás is.

1910-ben Fehérvár népsűrűsége 305 fő/km², tehát sokkal kisebb volt, mint a másik két nagy dunántúli városé, Győr és Pécsé.

A békés évtizedekben a város a lélekszám növekedését nagyrészt természetes szaporodásának köszönhette: az 1890 és 1910 közötti két évtizedben a tényleges szaporulatból, 7863 főből a születési többlet 5166 fő, azaz 67,2% volt; a maradvány 32,8% a vándorlási különbözetből adódott. A világháború évtizedében a tényleges szaporodás visszaesett: 2484 főt tett ki, ezer lakosra számítva 6,8 főt. A növekedés azonban ekkor már kizárólag a vándorlási nyereségből származott. Egy korabeli tanulmány szerint „a háború által előidézett járványok és a születések hiánya miatt a halálozások száma Székesfehérvárott 44-el felülmúlta a születéseket, ami a város mintegy 1100 hősi halottjával együtt 3,1%-os veszteség.”⁸

A vándorlási nyereség legnagyobb „tételét” a Fejér megyéből érkezett 5552 fő képezte, míg a legnagyobb veszteséget a fővárosba távozó 3930 fő jelentette. Itt kell megemlíteni, hogy Budapest – az ország megyéi közül – a legnagyobb vonzerőt éppen Fejér megye népességére gyakorolta. 1910 és 1920 között 28 329 fő volt a főváros vándorlási nyeresége Fejér megyével szemben (a sorrendben Veszprém megye következett).⁹

Míg 1910-ben – városunkban – 1000 férfira 992 nő jutott, addig 1920-ban már 1013. A nőtöbblet a „férfifaló” világháborúval áll kapcsolatban. Feltűnő, hogy amíg 1910-ben 100 fő 15–50 éves korú nő közül 72 már házas, addig 1920-ban csak 50 a férjezett. Megnőtt a korosztályban, 23,9%-ról 43,2%-ra emelkedett a hajadonok aránya. Ami a legmegdöbbentőbb, ugyanebben a kategóriában – a korábbi 3,8%-nyi özvegyi arány 6,3%-ra emelkedett.¹⁰

Az 1910-es népszámlálás idején a helyi lakosság 95,5%-át magyar nemzetiségűnek találták, a németiség és a szerbség szinte teljesen beleolvadt a magyar népelembe.

Felekezetére nézve a lakosság négyötöde római katolikus volt. A további két jelentős vallás – a református és az izraelita – híveinek a tábora 8-8%-ot képviselt. 1920-ra viszont a reformátusok száma és aránya valamelyest megnőtt, az izraelitáké csökkent.

(A református egyházköztség fejlődése azzal kapcsolatos, hogy a közvetlen környék lakosságának majdnem a fele volt kálvinista. Az izraelita betelepülés csúcspontja 1880-ra tehető, azóta a fogyás állandósult.)

Írni-olvasni 1910-ben a lakosság 90%-a tudott. A magyar nagyvárosok közül csupán Sopron, Budapest és Pozsony haladta meg ezt az értéket. A középiskolák nyolc osztályát a fehérváriak 3,1%-a végezte el, e tekintetben viszont a 12. helyen állt településünk a törvényhatósági jogú városok között.¹¹

III.

A foglalkozási főcsoportok struktúrájának változásai. Időszakunkban a keresők és eltartottak aránya csak lassan változott. Míg 1900-ban 100 keresőre 125 eltartott jutott, addig 1910-ben 123, 1920-ban pedig 120 fő. A felnőtt lakosságnak több mint a fele aktív kereső volt. 1910-ben Fehérvár 16 427 fő keresőjének háromnegyede férfi, s csak egynegyede nő. A gyengébb nem keresői közül minden harmadik házi cselédként dolgozott.¹²

Adatainkból (1. táblázat) egyrészt kiderült, hogy századunk első két évtizedében Székesfehérváron lassú foglalkozási átrétegződés ment végbe. Másrészt bizonyítást nyert, hogy városunk valóban urbánus település.

1. táblázat

A keresők megoszlása foglalkozási csoportonként (létszám és %-os arány)¹³

Foglalkozás	1900		1910		1920	
	Kereső (fő)	Az összes kereső %-ában	Kereső (fő)	Az összes kereső %-ában	Kereső (fő)	Az összes kereső %-ában
1. Östermelés	2995	21,00	3301	20,10	3956	21,45
2. Ipar	4067	28,50	5138	31,25	5528	30,00
3. Ker. és hitel	912	6,45	1179	7,20	1411	7,60
4. Közlekedés	700	4,90	978	5,95	1162	6,30
5. Közszolgálat	825	5,75	1033	6,30	1594	8,60
6. Véderő	1716	12,00	1797	10,90	1962	10,65
7. Házi cseléd	1485	10,35	1462	8,95	1061	5,80
8. Egyéb	1567	11,05	1539	9,35	1765	9,60
Összesen	14267	100,00	16427	100,00	18439	100,00

1900-ban az aktív keresők 21%-a élt östermelésből, 1910-ben már 0,9%-kal kevesebb. Az eltelt évtizedben viszont tovább nőtt az ipari keresők aránya: 28,5%-ról 31,25%-ra. A változás 2,75%. A szolgáltatásban, melyhez a kereskedelemben és a hiteléletben, a közlekedésben, a közszolgáltatásban dolgozókat, továbbá a házi-cselédeket soroltuk – 1910-ben a keresők 28,4%-át találjuk. E téren 1%-os a tízéves növekedés.

1910 és 1920 között a keresők száma 2012-vel nőtt s elérte a 18 439 főt. A mezőgazdasági keresők számaránya ismét az 1900 előtti állapotra esett vissza: 21,4% volt. Az ipari keresők aránya (30%) is visszatérést mutat nagyjából az 1905-ös viszonyokhoz. Az ellentétes változást mindenképpen a háború váltotta ki: egyrészt sok szakképzett városi katona esett el a harctéren, másrészt a vidéki betelepülők zöme az agrárszférából érkezett.

A szolgáltatásban munkát vállalók aránya csupán 0,1%-kal emelkedett a tíz évvel korábbi helyzethez képest, viszont előnyére változott a struktúrája. Ez különösen az 1900-as adatok tükrében szembeötlő. Az 1900-as bázishoz képest 16%-kal nőtt a kereskedelemben és a hiteléletben – 22%-kal a közlekedésben –, közel 30%-kal a közszolgáltatásban foglalkoztatottak aránya. A pozitív jellegű változások azonban nem feltétlenül a belső szerves fejlődéssel állnak kapcsolatban, s inkább a nagyszámú menekült letelepedésével magyarázhatók. A házi cselédek számának csökkenése alapvetően a cselédtartó középosztály általános elszegényedéséből eredt.

Dacára annak, hogy a századelőn az agrárkeresők száma az összes keresőnek már csak az egyötödét tette ki s Fehérvár funkcionálisan egyértelműen urbánus településnek tekinthető, – bizonyos morfológiai jegyek alapján a kortársak (pl. *Bátky Zsigmond*), de későbbi szakírók is falusi jellegűnek írták le, és „öskoronázó falunak”, parasztvárosnak titulálták. E minősítés 1917 decemberében közvetlen veszélyt is hordozott magában, hiszen a *Közélelmezési Minisztérium* ekkor súlyos rekvirálási követeléssel állt elő. A sebtében összehívott törvényhatósági bizottság kétségbeesett feliratot küldött a minisztériumnak, rámutatva, hogy „a rekvirálás elrendelése... azon a téves feltevésen alapult, hogy

városunk oly mértékben földművelő város, mint például Hódmezővásárhely, holott nálunk a polgári lakosság tetemes százaléka nem termelő.”¹⁴

E téves megítélés gyökereire mutat rá *Mendöl Tibor*, amikor kifejti, hogy egy település morfológiai képe és a funkcionális jellege közötti párhuzam korántsem egyszerű és teljes. A belváros, a centrum szomszédságában gyakran városias foglalkozású népesség lakik falusias vagy kisvárosi típusú házakban. A népesség összetétele, funkcionális jellege már megváltozott, építményeinek a jellege, azonban egyelőre még a régi maradt és csak lassan cserélődik ki az új funkcióknak megfelelően.

Az 1920-as népszámlálási adatok városrészi bontásban is rendelkezésünkre állnak, így az egyes kerületek funkcionális jellegeről is képet kaphatunk.

2. táblázat

A keresők megoszlása az egyes ágazatok között városrészenként (1920).¹⁵ A helyi keresők száma összesen 18 439 fő

Városrész	A helyi keresők száma (fő) = 100%	Mezőgazdaság (%)	Ipar (%)	Szolgáltatás (négy elem) (%)
1. Belváros	1 971	1,52	23,59	54,10
2. Víziváros	4 962	8,90	31,68	27,38
3. Palotaváros	2 967	16,41	41,52	27,56
4. Tőváros	2 617	16,88	30,68	35,19
5. Felsőváros	3 092	39,06	25,48	17,58
6. Külterület	2 830	47,59	23,53	18,23

A hat városrész közül kettőben (a Belvárosban, illetve a Vízivárosban) a 10%-ot sem éri el az östermelők aránya. További kettőben 17% alatt marad, s csak a fennmaradó két kerületben közelíti meg a 40–50%-ot. Érdeemes a 3. számú ábra alapján összevetni a funkcionálisan, de morfológiailag is a két szélső példát mutató Belváros és Felsőváros struktúráját.

IV.

A következőkben kísérletet teszünk az egyes társadalmi rétegek vagyoni-hatalmi státuszának és pozíciójának a bemutatására.

a) Először a városi establishment egyes csoportjairól adunk képet, melyet a virilis lista rövid elemzésével egészítünk ki.

Székesfehérváron nem lehet valódi nagybirtokosokról, vagyonos nagytőkésekről beszélni. A helyileg tekintélyes, de nem igazán tőkeerős polgárok túlnyomórészt a „középrétegek” népes és heterogén csoportjához tartoztak.

Nagybirtokos maga Székesfehérvár volt: a város határában 1911-ben 6752 kat. holdja volt és ezt kisbirtokok formájában hasznosította. 1910-ben négy nagybirtokost, 13 középbirtokost és 13 nagybérliót írtak össze a városban. Közülük azonban csak két középbirtokos rendelkezett a fehérvári határban földdel, a többiek vidéken, elsősorban Fejér megyében gazdálkodtak.¹⁶

Az 50–100 kat. hold közötti nagyságú földterülettel rendelkező módosabb kisbirtokosok, a felsőbb gazdaréteg tagjai a város összes birtokosának 2,5%-át tették ki.¹⁷

Az ipari ágazatban is inkább a közép- és kisegyszisztenciák voltak jelen. 1910-ben 15 olyan vállalatról (az összes vállalat 1%-a) tudunk, amely 20 főnél több munkást foglalkoztatott. A 6–20 fő közötti munkáslétszámot foglalkoztató 108 cég tulajdonosai is csekély tőkeerővel rendelkeztek.¹⁸

A kereskedelem és hitelélet területén működő vállalatokra vonatkozóan csak 1920-ból vannak adataink. Csupán 21 cég (5,3%) foglalkoztatott öt főnél több segédszemélyzetet, igaz az összes alkalmazott 40%-át. A kereskedő tulajdonosok közül kiemelkednek a Deutsch, Grósz, Langraf, Weisz stb. családok. A hitel- és pénzvilág vezető ügynökei, tőzsdései, illetve tisztviselői sorából név szerint is megemlíthjük *Elek Gyulát*, *Csapó Istvánt* és *Kaltenecker Márton*t. E körök természetesen tőkeügyleteik, esetleg családi kötelékeik révén egymással, illetve az ipari és agrár-csoportokkal egyaránt szoros kapcsolatban álltak. Érdekes ilyen szempontból futó pillantást vetni a hitelintézetek igazgatótanácsaira.

A tárgyalt időszakban *Karl István*, a legmódosabb gyáros és nagykereskedő a *Székesfehérvári Kölcsönös Segélyező Egyletnek* volt az igazgatója, ugyanakkor betöltötte a *Székesfehérvári Kereskedelmi Bank* alelnöki posztját is. *Deutsch Aladár* egyaránt helyet

foglalt a *Székesfehérvári Takarékpénztár* és a *Közgazdasági Bank és Takarékpénztár Rt.* igazgatóságában. *Lőwy Károly* ott ült mind a *Székesfehérvári Takarékpénztár*, mind a *Székesfehérvári Kölcsonös Népsegélyző Egylet* igazgatóságában. Meg kell említeni továbbá, hogy mint legtöbb adót fizető polgárok, tagjai voltak a városi törvényhatósági bizottságnak is. (*Karl István* emellett alelnöke a helyi kereskedelmi társulatnak, s tagja a *Felmayer István és Fiai Rt.* igazgatóságának. Az anyja egyébként *Felmayer* lány volt.) Három városi pénzügyintézet elnöki tisztségét arisztokraták töltötték be.¹⁹

Kiemelt helyet foglaltak el a város életében az egyházi és polgári közszolgálat kategóriájába sorolt elit tagjai: *Prohászka Ottokár* püspök, a hat kanonok, az V–X. fizetési osztályba tartozó városi vezető hivatalnokok, *Saára Gyula* polgármester, *Kerekes Lajos* főjegyző – és további 18 tisztviselő, akik szavazati joggal bírtak a törvényhatósági bizottságban is. Ők jól kereső ügyvédek, köztük is az első *Szabady József*, aki tagja a törvényhatósági bizottságnak.

A vezető értelmiségiek között orvosokat találunk: pl. *Lauschmann Gyula* megyei főorvost, *Ároky Lajos* tb. főorvost, továbbá gyógyszerészeket, mérnököket, katonatiszteket, iskolaigazgatókat, lapszerkesztőket is.²⁰

A legtöbb adót fizető polgárok, a virilisek a városi elit fent bemutatott köreiből kerültek ki. Minden valószínűséggel ők voltak a legnagyobb cselédtartók is. *Beluszky Pál* éppen abból kiindulva, hogy a középosztályhoz tartozásnak elengedhetetlen követelménye a cselédtartás, a cselédek száma alapján „durva becslést” ad a közép- és felső rétegekhez tartozó népességről. Az 1910-ben alkalmazott házi cselédek (1462 fő) száma alapján szerzőnk 5940 főre becsüli a fehérvári módosabb rétegekhez tartozó személyek számát.²¹

Az általam vizsgált 1915–18-as évek virilis listáin 60 fő juthatott be a fehérvári törvényhatósági bizottságba (a többi 60 fő természetesen választás útján került be oda).

Mivel a diplomások és a kamarai tagok adóját – a törvény értelmében – kétszeresen számította a hatóság, – ezen az alapon valóságos helyzetüknél, státusuknál sokkal kedvezőbb helyen

szerepelhettek az ügyvédek, lelkészek, orvosok, gyógyszerészek és mérnökök, magasabb lett tehát a presztízszük is.²²

Ha kiemeljük az 1915-ös évre megállapított listát, kiderül, hogy 25 fő, a jegyzékbe vettek 41,2%-a kétszeres adószámítás címén nyerte el a bizottsági tagságot. A csoport 40%-a jogi, 16%-a orvosi, 12%-a pedig mérnöki diplomával rendelkezett. Tehát meglehetősen magas a vezető értelmiség presztízse. Mellettük közel egyenlő súllyal szerepelt a kereskedelmi és ipari kamarai tagság, illetve az egyéb kategóriákba tartozó diplomások köre.

A kamaratagok közül ipari vállalkozónak egyedül a listát hosszú éveken keresztül vezető *Karl Istvánt* tekinthetjük, ő azonban nagykereskedő is volt.

Az egyszerűen számított államadó folytán a bizottságba bejutottak vizsgálatából kiderül, hogy ezen elitcsoport 60%-a kereskedő és bankár, 25%-a ipari vállalkozó és csak 3%-a (vagyis egyetlen fő) volt földbirtokos.

Végezetül megállapítható, hogy a város társadalmi elitjét három csoport alkotta: a kereskedő- és banktőkés csoport, az értelmiség és mögöttük kissé háttérbe szorulva az ipari tőke képviselői. A megfigyelt négy év során 14 személy kapott legalább egy alkalommal helyet az első tíz virilis sorában. Hatan folyamatosan jelen voltak a listán. Az említett 14 főből öt nagykereskedő, három fő a pénzvilágból került ki, de köztük szerepelt a polgármester is. Az élmezőny anyagi viszonyai viszont (a Fejér megyei arisztokraták jövedelmeihez képest) igen szerénynek minősültek. Egyedül *Karl István* adóalapja érte el az évi 10 000 koronát, a többiek átlagos adóbázisa csupán 3000 korona volt.

b) A kisegzisztenciák számbavételekor nemcsak az önálló keresőkre, hanem – nagy számuk miatt – kereső családtagjaikra is figyelemmel kell lennünk. Először is a kisbirtokos parasztságra vannak számszerű adataink. Az 1–50 kat. hold közötti kisbirtokos- és bérlő-kereső – 1683 fő – adta az összes földbirtokkal és bérlettel rendelkező önálló mezőgazdasági kereső 97,5%-át. (Ha tovább differenciálunk, és leválasztjuk a csoportmintáról az 1–5 kat. holddal rendelkező törpe- és kisbirtokosokat, – akik megél-

hetésükhöz kénytelenek voltak valamilyen rész- vagy bér munkát is vállalni – az arány 60%-ra módosul.)²³

A keresőnek minősülő segítő családtagokkal együtt a kisbirtokos keresők száma 2160 főre egészül ki.

Az ipari kisvállalatok (1439) közül – 1910-ben – 879 egyetlen segédet sem foglalkoztatott, 560 pedig csak 1–5 fő segélyszemélyzetet alkalmazott. E két réteg együttesen az ipari vállalatok 92%-át képviselte. Mivel egy-egy vállalkozónak több vállalata (üzeme, műhelye) is lehetett, az önálló kisiparosok száma kb. 1300 főre, segítő családtagokkal kiegészítve pedig 1350 főre tehető.²⁴

A kereskedelemben és hiteléletben tevékenykedő kisegyszisztenciákra vonatkozóan szintén csak az 1920-as népszámlálásból meríthetünk adatokat. Eszerint az akkori 394 vállalat közül 58,1% segélyszemélyzet nélküli volt, 25,6%-a pedig 1-2 fő segéderőt foglalkoztatott. Tehát az összes vállalat 83,7%-ára a segélyszemélyzetnek csak alig az egynegyede jutott. Ezen az alapon 1920-ban e kategória keresőiből – 610 fő közül – 530 sorolható a kispolgárság körébe. A kereső családtagokkal kibővítve számuk 550 főre tehető.²⁵

1910-re visszakövetkeztetve – mivel az e szférában működő önálló keresők száma tíz év alatt 20%-kal nőtt – a kispolgári rétegbe 450 fő tartozhatott.

A kispolgári rétegekhez soroljuk még a különböző ágazatokban tevékenykedő kishivatalnokokat, tisztviselőket, tanítókat, óvónőket, művezetőket, előmunkásokat és altiszteket. (A szakképzett vasutasok szinte kivétel nélkül az utóbbi három kategóriába tartoznak.) E keresők együttesen hozzávetőleg egy 1300 fős csoportot képeztek.²⁶

c) A városi munkásság differenciált képet mutat. 1910-ben a keresők között 1443 mezőgazdasági munkást, 118 gazdasági cselédet, 3534 ipari és forgalmi munkást (segítő családtagokkal, előmunkásokkal és tanoncokkal csökkentett segélyszemélyzet), 307 napszámost és 1462 házi cselédet, összesen tehát 6866 fő munkásembert számláltak össze.²⁷ Együttesen az összes „polgári” kereső 47%-át, azaz közel a felét adták. A nehéz háborús években az ő és eltartottaik tartalékai merülnek ki először s szo-

rulnak rá a város segélyezésére. Számításaink szerint ez a tömeg kb. 15 800 fő lehetett.²⁸

1917-ben a népjóléti miniszternek küldött tiltakozó feliratban a város 5306 család 16 300 tagjáról tesz említést, akik „ellátásra tartanak igényt”. Nekik – ha egy főre havi 1 kg zsírszükségletet számítanak – évi 1956 q zsírra lett volna szükségük.²⁹

E rétegek túlnyomórészt ház- és földnélküliek voltak. Csupán minden 30. gazdasági napszámosnak volt földparcellája, és csak minden 34.-nek háza vagy inkább házrésze.³⁰

Közülük kerültek ki a szőlőhegyi présházak illegális lakói, vagy akik ugyanitt engedély nélkül fedelet raktak a fejük fölé.

Jegyzetek

- 1 *Magyar Statisztikai Közlemények* (továbbiakban: MSK). 52. kötet. 122–125.
- 2 FARKAS Gábor, Vállalkozó polgárok Székesfehérváron a dualizmus korában. In V. FODOR Zsuzsa (szerk.), *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* (Veszprém, 1995) 253. (Továbbiakban: *Vállalkozó polgárok ...*).
- 3 GYÁNI Gábor, Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: *Vállalkozó polgárok... 7.*
- 4 MSK. 52. köt. 124–125.
- 5 Uo. 334.
- 6 LAUSCHMANN Gyula, *Székesfehérvár története. Közlemények Székesfehérvár történetéből.* 4. köt. (Székesfehérvár, 1996, Székesfehérvár Levéltára) 239., 251.
- 7 MOLNÁR Ferenc, Fejér vármegye és Székesfehérvár népességi statisztikája. In SCHNEIDER Miklós – JUHÁSZ Viktor (szerk.), *Magyar városok és vármegyék monográfiája 12. Fejér megye.* (Budapest, 1937) 275–278.
- 8 Ua.
- 9 Ua.
- 10 MSK. 76. köt. (Budapest, 1929) 25.
- 11 Uo. 35., 58.
- 12 MSK. 52. köt. 124–125.
- 13 Ua. MSK. 71. köt. 139.
- 14 Székesfehérvár Város Levéltára törvényhatósági jegyzőkönyve (továbbiakban: *Törvényhatósági jkv.*). 1917, 387. kgy. sz.
- 15 MSK. 71. köt. 139.
- 16 *Magyarországi Gazdacimtár.* (Budapest, 1911) 224–234.
- 17 MSK. 56. köt. (Budapest, 1915) 130., 204.
- 18 MSK. 52. köt. 1032., 204.
- 19 *Székesfehérvári Naptár* 1912. 134–135.; *Székesfehérvári Hírlap* 1914. jan. 16., 25., 28.
- 20 SzVL. *Törvényhatósági jkv.* 1914. január 5-i közgyűlésének névsora.
- 21 BELUSZKY Pál, A polgárosodás törékeny váza. Városhálózatunk a századfordulón. 1. (Városhálózati vázlat – tényekkel.) *Tér és Társadalom*, (1990) 3–4: 19.

- 22 SzVL. Törvényhatósági jkv. 1914 – 442/12 930 – kgy. sz., 1915 – 316/16 082 – kgy. sz.,
1916 – 367/11 870 – kgy. sz., 1917 – 302/12 579 – kgy. sz.
23 MSK. 56. köt. 130.
24 MSK. 52. köt. 1032.
25 MSK. 76. köt. 26–27., 83–88.
26 MSK. 52. köt. 124–125.
27 Ua.
28 Ua.
29 SzVL. Törvényhatósági jkv. 1917– 387. kgy. sz.
30 MSK. 56. köt. 862.

KÁROLY SZALAI

Tendenzen der gesellschaftlichen Mobilisation in Székesfehérvár in den Jahren 1900–1918

Die Studie ist in vier Kapitel geteilt.

In der Einleitung handelt es sich um die Entwicklung der Stadt zur Zeit des Dualismus. Einer der günstigen Faktoren der wirtschaftlichen Entwicklung am Ende des vorigen Jahrhunderts war die kapitalistische Umgestaltung der landwirtschaftlichen Produktion. Ähnlich, wie im Falle anderer größeren heimischer Siedlungen kann auch über Székesfehérvár gesagt werden, daß infolge der verhältnismäßig unentwickelten Industriebetriebe die Urbanisation in keinem engen Zusammenhang mit der Industrialisierung stand. Ihren Charakter als regionales Zentrum erhielt die Stadt vor allem dank ihrer Verkehrs-, Handels-, Kredit- und Verwaltungstätigkeit.

Die Einwohnerzahl erhöhte sich zwischen 1870 und 1920 um 72,4% und erreichte die Anzahl von 39 109. In dem untersuchten Zeitabschnitt – zwischen 1900 und 1920 – machte die Erhöhung 21,5% aus. In den Friedensjahren verdankte die Stadt die Erhöhung des Bestandes dem natürlichen Zuwachs. Im Jahrzehnt des Weltkrieges jedoch erhöhte sich die Bevölkerungszahl durch Einwanderung. Die größte „Partie“ lieferte das Komitat Fejér, das auch zur Erhöhung der Einwohner der Hauptstadt beigetragen hat. Im Jahre

1910 haben sich 95,5% der Einwohner zur ungarischen Nationalität bekannt. Vier Fünftel der Bevölkerung gehörte der römisch-katholischen Kirche an.

Die Veränderungen der Struktur der Hauptberufsgruppen werden in zwei Tabellen und drei Abbildungen dargestellt. In der untersuchten Zeitperiode kann in Fehérvár eine langsame Umschichtung der Berufstätigen beobachtet werden. Im Jahre 1910 war der Prozentanteil der in der Urproduktion Betätigten 20,1%, die Zahl der in der Industrie Arbeitenden betrug 31,25%, Dienstleistungstätigkeit übten 28,4% aus. Die Studie beschäftigt sich auch mit der Berufsverteilung in den einzelnen Stadtteilen. Der Autor weist darauf hin, daß sich der Einklang zwischen dem morphologischen und funktionellen Charakter einer Siedlung nur während einer langen Zeit ergeben kann.

Im letzten Kapitel versucht die Studie den Vermögen-Machtstatus und Position der einzelnen Gesellschaftsschichten darzustellen. Einige Gruppen des städtischen Establishments erhielten eine größere Rolle. Innerhalb der Stadt hatte keine Privatperson einen Großgrundbesitz. Auch die Industriellen gehörten meistens zu der Mittel- und Kleinexistenz. Zu den Virilisten (60 Personen) gehörten aufgrund der zweifachen Steuerrechnung 25 Personen; die waren meist Geistesschaffende. Die weiteren 60% der Elitengruppe repräsentierten die Handels- und Banksphäre. Die charakteristischen Kreise der Kleinexistenz: Kleingrundbauern, Industrie- und Handelskleinunternehmer (mit 1-2 Gesellen), Kleinbeamte, Lehrer, Werkleiter u. s. w. Die Hälfte aller bürgerlichen Beschäftigten kam aus dem Kreis der die verschiedenen Wirtschaftszweige vertretenden Arbeiterschaft. Bloß ein sechster Teil der Industriearbeiter war in Betrieben tätig, die mehr als 20 Personen beschäftigten.

A Dunántúl társadalmának polgárosodása az 1862. évi birodalmi adóstatisztika tükrében

Munkánk módszertani kísérlet arra vonatkozóan, hogy felhasználhatók-e és miképpen az adóstatistikák a polgárosodás folyamatának országos és regionális szintű vizsgálatára¹. A polgári lét, a polgári életmód jellemző kritériumai közé tartozik ugyanis sok egyéb között a polgári jellegű tevékenységekből származó jövedelem, amelynek egy bizonyos szintje elengedhetetlen a polgári életmód megvalósításához. Az országos adóstatistikák megadják a polgári jellegű jövedelemforrások (bányászat, ipar, kereskedelem, hitel, szállítás, vendéglátás, tőkés mezőgazdasági bérletek, nem termelő szolgáltatások stb.) után adózók számát és a fizetett adó összegét. Ezekből az adatokból olyan mutatókat számíthatunk, amelyek alkalmasak arra, hogy képet nyújtsanak a társadalom polgári elemeinek gyakoriságáról, relatív jövedelmi szintjéről és gazdasági erejéről. Célunk nem az abszolút jövedelmek alakulásának vizsgálata, erre az adóstatistikák természetüknél fogva nem is alkalmasak², hanem a viszonylagos jövedelmi helyzet, a regionális eltérések érzékeltetése.

Jelen dolgozatunkban csak a dualizmus korát közvetlenül megelőző, 1862-ben készült birodalmi adóstatisztikai felvétel³ *jövedelmi adóra* vonatkozó adatainak elemzésére vállalkozunk, hogy bemutassuk, hol helyezkedtek el a Dunántúl és alrégiói a Habsburg Monarchia egészében. A kiegyezés után már csak országos adóstatistikák állnak rendelkezésünkre, melyek monarchiabeli összehasonlítása nehezebb feladat, mert ekkor már bizonyos eltérések mutatkoznak az adózás rendszerében a Monarchia két fele között. Vizsgálatunk kiindulópontja három fontos mutatószám, melyeket az eredeti adatsorokból számítottunk. Az *egy adózóra jutó átlagos adóösszeg* a jövedelmi szintet mutatja. Az *1000 lakosra jutó adózók száma* a polgári elemek sűrűségének,

míg az 1000 lakosra jutó adóösszeg nagysága a polgárosodás mértékének volt egyik jellemzője az adott térségben (ez a jövedelemképződés mértékét és sűrűségét egyaránt jelzi).

Az 1862-es birodalmi adóstatisztika 102 adóközretet (Finanzkreis) sorol fel. Magyarország 26, Erdély 5, Horvátország 4, Ausztria 57, Velence 9 adóközretből állt. A Dunántúlon a *soproni* adóközrethez Sopron és Vas megye, a *győri* adóközrethez Győr, Moson és Veszprém megye, a *pécsi* adóközrethez Banya és Tolna megye, a *nagykanizsai*hoz Zala és Somogy megye, a *budai* adóközrethez Fejér, Esztergom és Dél-Komárom, a *pesti*hez pedig Pest megye tartozott. Az adatközlés értékét az adja, hogy nagyon gazdag bontásban (több száz foglalkozásra, jövedelemforrásra nézve) közli a kivetett adót és területileg is jól bontott, s így lehetővé teszi a regionális összehasonlítást.

Érdekes képet kapunk, ha összevetjük az egyes tartományokban kivetett adó szerkezetét (1. táblázat). Az osztrák tartományokban kivetett földadó kb. a felét teszi ki (52%) az összes adónak, ami valamivel alacsonyabb a birodalmi átlagnál (60%), míg Magyarországon az összes adó 70%-a földadó. Érdemes még kiemelni Alsó-Ausztria és a Tengeremlék esetében a házadó magas részesedését (nyilvánvalóan a két nagyváros, Bécs és Trieszt miatt), illetve azt a tényt, hogy ezekben a tartományokban a legmagasabb, a birodalmi átlagot messze meghaladó a jövedelmek után kivetett adó fejenkénti (egy lakosra jutó) összege. Magyarországon a jövedelmek után kivetett adóösszeg csupán nyolc százaléka az összes adónak.⁴ A továbbiakban ennek a nyolc százaléknak, azaz a jövedelmi adónak a regionális eloszlását fogjuk vizsgálni.

Az 1862-es birodalmi adóstatisztika a jövedelmi adóköteles foglalkozásokat két főcsoportra osztotta: az iparira (Gewerbe) és a kereskedelmire (Commerzialgewerbe). Ez utóbbiba sorolta be valamennyi, az ipari tevékenységen kívül eső foglalkozási kategóriát, így pl. a vendéglátást, a kereskedelmet, a szállítást, a szórakoztató ipart, a mezőgazdasági nagybérloket, az állami jövedelmek bérloket, a hitelintézeteket. Ide tartoztak továbbá az önálló értelmiségiek is: az ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, bábák, az

önálló vállalkozóként dolgozó tanárok (az iskolákban alkalmazottak nem fizettek jövedelmi adót), az írók, művészek. Szembetűnő, hogy az első csoporton belül (Gewerbe) a jövedelmek jóval alacsonyabbak voltak, mint a másodikban (Commerzialgewerbe). A négy dunántúli adóköri körzetben – amelyek lakossága 1862-ben megközelítette a 2 milliót – több mint 43 ezren fizettek jövedelemadót: csaknem 27 ezren iparüzésből származó jövedelem után, 10 ezren kereskedelmi, 4 ezren vendéglátóipari tevékenység után. 1700 adózó földet és állami regálékat, jövedékeket bérelt, az értelmiséginek minősíthető adózók száma pedig mintegy ezerre rúgott. A Magyar Korona országaiban (13,4 millió lakos) az adófizetők száma 240 ezer volt, az egész Habsburg-Birodalomban (36,3 millió lakos) pedig 995 ezer. (2. táblázat)

Az egy adózóra jutó jövedelmi adóösszeget nézve (3. táblázat és 1–2. ábra) feltűnő, hogy Ausztriában majdnem kétszer akkora összeg jutott egy adózóra, mint Magyarországon. Még Erdélyben is valamivel magasabb összeget jelez a mutató a magyarországinál, ami elsősorban az erdélyi szász ipar fejlettségével magyarázható. Magyarországon a budai és pesti adóköri körzet messze kiemelkedik a többi közül, ami annak köszönhető, hogy Buda illetve Pest ekkor már az ország legjelentősebb gazdasági központja, itt található a legnagyobb hazai részvénytársaságok igazgatóságai és itt működnek a jelentősebb magánvállalkozók (nagykereskedők, építési vállalkozók, építőanyaggyárosok és -kereskedők). Ausztriában Alsó-Ausztria (Bécs révén) és a Tengeremlék (Trieszt révén) emelkedik ki a többi tartománynál négy-öttszörte magasabb átlagos adójával. Hol helyezkedik el a Dunántúl a birodalom tartományaival összehasonlítva? Míg Erdélyhez képest a Dunántúlon kevesebb adó jutott egy adózóra, addig Magyarország egyéb régióival szemben a Dunántúlon magasabb az átlagos adó összege. A szomszédos Krajna és Stájerország mutatói kis mértékben meghaladják ugyan a dunántúli értéket, de igen közel állnak hozzá. A kereskedelemben és a rokon tevékenységekben a dunántúli polgárság jövedelmi szintje nemcsak a hazai átlagnál volt magasabb, hanem – Alsó-Ausztria és a Tengeremlék kivételével – az ausztriai tartományokhoz képest is.

Az iparosok jövedelme viszont jelentősen elmaradt az ausztriai tartományoké mögött.

Az 1000 lakosra jutó adózók száma (4. táblázat és 3–4. ábra) a polgári jellegű jövedelemforrásokból élő adózók sűrűségét mutatja. Az előző mutatóhoz képest jelentős a különbség az egyes régiókat tekintve. A birodalom osztrák tartományaiban az adózók sűrűsége kétszerese a magyarországinak, Erdélyben pedig fele annak. Horvátország ebben a tekintetben már jelentős mértékben megelőzi Erdélyt, de elmarad a Dunántúl mögött. E mutató vizsgálatából kiderül, hogy bár a Dunántúlon Horvátországhoz hasonlóan egy adózóra alacsonyabb összeg jutott, mint Erdélyben, az adózók sűrűsége viszont több mint kétszerese az erdélyinek, azaz az erdélyi polgárság gazdagabb, de viszonylag jóval kisebb számú volt, mint a dunántúli illetve horvátországi. Magyarország egyéb régióival összehasonlítva az 1000 lakosra jutó adózók száma jóval magasabb a Dunántúlon, mint máshol. A Dunántúlon és a szomszédos tartományokban (Krajna, Stájerország) a polgárság gazdaságilag azonos helyzetű lehetett, de az 1000 lakosra jutó adózók száma a Dunántúlon csak fele a két szomszéd tartományénak.

Az 1000 lakosra jutó adóösszeg (5. táblázat és 5–6. ábra) olyan összetett mutató, amely a polgári elemek sűrűségét és közvetve a jövedelmi helyzetét is mutatja. Bécsnek köszönhetően Alsó-Ausztriában jutott a legmagasabb összeg, 3484 Ft ezer lakosra, amint Magyarországon is a budai és a pesti adóközetekben találjuk a legmagasabb értéket. A Monarchia nagy kikötője, Trieszt városa miatt ugyancsak magas az adóösszeg a Tengeremelléken. A Dunántúl ez esetben is elmarad a szomszédos osztrák tartományoktól, de első helyen áll Magyarország többi régiói, valamint Erdély és Horvátország előtt.

Ezek után érdemes közelebbi pillantást vetnünk egyrészt a Dunántúlra és megvizsgálni, hogy vajon ezen a nagytájon belül milyen regionális különbségek voltak, másrészt arra, hogy milyen foglalkozást űztek az általunk vizsgált adózók, illetve volt-e különbség az egyes foglalkozási csoportok jövedelmi helyzete között (6. táblázat és a 2. ábra). A négy dunántúli adóközet közül

a nagykanizsaiiban a magyarországi átlagnál is alacsonyabb az ipari tevékenységet űzők által fizetett átlagos adóösszeg. Az ipari foglalkozásokat nézve egyébként az egy adózóra jutó adóösszeg a győri körzetben a legmagasabb, majd a soproni következik, ettől alig marad el a pécsi. A kereskedelemmel és egyéb tevékenységgel foglalkozók esetében módosul az alrégiók sorrendje: egy adózóra legnagyobb adóösszeg a pécsi körzetben jut, ezt követi a nagykanizsai, szorosan mögötte a soproni, legvégül pedig a győri. Érdeemes még rámutatni az 1000 lakosra jutó adózók számában (7. táblázat és 4. ábra) mutatkozó Magyarországon belüli és a dunántúli régiók közötti eltérésekre: a négy adóköri körzet közül valamennyiben több polgári jellegű tevékenységet űző egyén jutott 1000 lakosra, mint az ország más területein (Buda és Pest kivételével). Jelentős különbség mutatkozik azonban a dunántúli minimális és maximális értékek között: a nagykanizsai körzetben az 1000 lakosra jutó adózók száma alig több mint a fele a győri körzetének. Az 1000 lakosra jutó adóösszeget (8. táblázat és 6. ábra) vizsgálva a nagykanizsai körzet értéke jelentősen elmarad az országos átlagtól, a győri körzeté viszont 60%-kal meghaladja azt. A pécsi és soproni adóköri körzetekben számított értékek jóval alacsonyabbak a győrinél, de lényegesen magasabbak az országos átlagnál. A polgárosodás szintjét vizsgálva úgy tűnik tehát, hogy a nagykanizsai adóköri körzet a Dunántúl legkevésbé, míg a győri a leginkább fejlett alrégiója.

Milyen tevékenységek után, milyen szakmák önálló vállalkozói fizettek jövedelemadót? (9. táblázat) Legnagyobb számban azok a kisiparosok és kiskereskedők, akik a lakosság alapvető, mindennapi szükségleteit elégítették ki: az iparosok közül a szabók, csizmadiák, cipészek, molnárok, takácsok, kovácsok, asztalosok, bognárok, kádárok, fazekasok, szücsök, pékek, lakatosok (e szakmák mindegyikében több mint 500 vállalkozó fizetett jövedelmi adót, de a legelöl felsoroltakban több ezer is), továbbá a kiskereskedők, vegyeskereskedők és szatócsok, a vendéglősök, a házalók, a hentesek és a bormérések tulajdonosai, valamint a különféle föld- és regálébérlők. A felsorolt iparűzők általában szerény jövedelemmel rendelkeztek, legalábbis erre utal a 10 forint alatti

jövedelemadó. Csak a molnárok és a pécek adója jelez az átlagosnál nagyobb jövedelmet. A kereskedelemmel foglalkozók csoportjában magasabb átlagos adóösszegekkel találkozunk, s ez nyilvánvalóan a kisiparosokénál magasabb jövedelmeket takar. Az értelmiségi foglalkozások közül az ügyvédek és az orvosok adóztak legnagyobb számban, a legnagyobb átlagos adót azonban a gyógyszerészek fizették.

Kik voltak a legnagyobb adózók, azaz kik rendelkeztek a legnagyobb jövedelemmel? (10. táblázat). Ezer forintnál több adót csak a három Moson megyei cukorgyár fizetett, a hat Sopron megyei cukorgyár átlagos adója 731 forint volt. Ezen kívül csak a hat gőzmalom (négy a pécsi, kettő a nagykanizsai adóközetben) és három nagykereskedő (mindhárman a soproni körzetben) fizetett 100 forint feletti jövedelemadót. Az 50 forint feletti adó számottevő jövedelemre utal még az üvegyárosok, a kocsigyárosok, a sörfőzők, a sajtkészítők és a gyapjúkereskedők esetében is.

Az elmondottak alapján úgy véljük, hogy a nagyszámban rendelkezésre álló és még nem feldolgozott adóstatistikák alkalmasak arra, hogy tovább bővítsék, kiegészítsék ismereteinket a magyar társadalom jövedelmi viszonyairól, elsősorban az e téren mutató regionális eltérésekről, s képet adjanak arról, hogy az egyes tevékenységek, szakmák hol helyezkedtek el a jövedelmi skálán.

Jegyzetek

- 1 Katus László hívta fel a figyelmet e kérdés fontosságára és a forrás értékére. KATUS László, A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848–1867. In: *A Dunántúl településtörténete*. 3. köt. 1848–1867. [PAB–VEAB Értesítő, 1978.] (Székesfehérvár, 1978) 17–18., 29.
- 2 Az adóalanyok adóbevallásukban igyekeztek tényleges jövedelmük egy részét eltitkolni. Fellner Frigyes feltételezi, hogy a megadóztatott jövedelem egyharmada a tényleges jövedelemnek, tehát a bevallott jövedelem háromszorosát veszi a tényleges jövedelemnek. FELLNER Frigyes, *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. (Budapest, 1916) 90., 109–110.
- 3 *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* XII.
- 4 *Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1863*. 396.

MARIANN NAGY

Die bürgerliche Umwandlung der Gesellschaft von Transdanubien im Spiegel der Reichssteuerstatistik des Jahres 1862

Die Studie ist eigentlich ein forschungsmethodischer Versuch, wo die Frage beantwortet wird, ob und auf welche Weise Statistiken in die Forschung des bürgerlichen Umwandlungsprozesses in regionaler und landesweiter Sicht mit einbezogen werden können. Zu den charakteristischen Kriterien der bürgerlichen Existenzform gehört, neben anderen wichtigen Faktoren, das aus bürgerlicher Aktivität stammende Einkommen, das ein gewisses Niveau erreichen muss, um ein bürgerliches Leben führen zu können. Aus den landesweiten Steuerstatistiken werden die Zahl der nach bürgerlichen Aktivitäten Besteuernten und die Höhe der gezahlten Steuern ersichtlich.

Vorliegende Studie beschränkt sich ausschliesslich auf die Analyse der Einkommenssteuerdaten der im Jahre 1862, also in der unmittelbar der Epoche des Dualismus vorausgehenden Zeit erstellten Reichseinkommensstatistik. Ziel der Studie ist es zu zeigen, welche Stelle Transdanubien und seine Regionen im ganzheitlichen Gebilde der Habsburgischen Monarchie eingenommen haben. Ausgangspunkt unserer Analyse sind drei Eckzahlen, die aus den originalen Datenreihen errechnet wurden. Die auf einen Steuerzahler berechnete *durchschnittliche Steuersumme* zeigt das Einkommensniveau. *Die Anzahl der auf 1000 Einwohner berechneten Steuerzahler* ist ein Charakteristikum der Dichte der bürgerlichen Elemente der Gesellschaft, während *die Höhe der auf 1000 Einwohner berechneten Steuersumme* jenes des Entwicklungsstandes der bürgerlichen Umwandlung in der gegebenen Region zeigt.

1. a) táblázat

A Habsburg Birodalomban 1862-re kivetett egyenes adók (%-ban)

	Az összes kivetett adó megoszlása adónemek szerint			
	földadó %	házaó %	kereseti adó %	jövedelmi adó %
Alsó-Ausztria	20,29	37,51	14,72	27,27
Felső-Ausztria	65,33	18,32	8,79	7,54
Salzburg	64,02	18,14	9,59	8,25
Stájerország	58,94	22,70	8,21	10,14
Karintia	66,58	15,76	8,26	9,39
Krajna	66,35	16,35	8,06	9,22
Tengermellék	34,75	30,65	2,89	31,66
Tirol és Vorarlberg	77,56	0,00	9,87	12,57
<i>Osztrák tartományok</i>	<i>37,09</i>	<i>29,77</i>	<i>11,73</i>	<i>21,27</i>
Alsó-Ausztria és a Tengermellék nélkül	64,99	16,96	8,64	9,40
Csehország	69,65	14,55	8,28	7,42
Morvaország	66,56	14,54	10,35	8,51
Szilézia	67,06	14,86	9,95	7,96
<i>Cseh tartományok</i>	<i>68,73</i>	<i>14,56</i>	<i>8,89</i>	<i>7,72</i>
<i>Osztrák és cseh tartományok együtt</i>	<i>51,67</i>	<i>22,76</i>	<i>10,42</i>	<i>15,03</i>
Galícia	56,40	25,73	5,74	11,27
Bukovina	47,57	30,02	9,42	12,08
Dalmácia	66,90	20,07	8,34	4,70
<i>Galícia, Bukovina, Dalmácia</i>	<i>56,37</i>	<i>25,71</i>	<i>6,19</i>	<i>10,91</i>
<i>Ausztria összesen</i>	<i>52,40</i>	<i>23,22</i>	<i>9,77</i>	<i>14,39</i>
<i>Velence</i>	<i>68,41</i>	<i>24,04</i>	<i>2,43</i>	<i>5,13</i>
Magyarország	70,30	8,25	13,38	8,07
Erdély	43,07	8,37	40,26	8,30
Horvátország	69,02	9,27	13,14	8,58
<i>Magyar Korona országai</i>	<i>67,26</i>	<i>8,34</i>	<i>16,27</i>	<i>8,14</i>
<i>Habsburg Birodalom</i>	<i>59,55</i>	<i>17,38</i>	<i>11,77</i>	<i>11,18</i>

I. b) táblázat

A Habsburg Birodalomban 1862-re kivetett egyenes adók (forintban)

	Száz lakosra jutó adóösszeg				
	földadó	házaadó	kereseti adó	jövedelmi adó	összes adó
	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft
Alsó-Ausztria	201,07	371,74	145,85	270,25	991,15
Felső-Ausztria	278,37	78,05	37,46	32,12	426,08
Salzburg	233,32	66,12	34,95	30,08	364,48
Stájerország	181,39	69,85	25,28	31,20	307,77
Karintia	186,43	44,14	23,12	26,29	280,01
Krajna	200,21	49,32	24,32	27,82	301,74
Tengermellék	132,48	116,86	11,03	120,71	381,29
Tirol és Vorarlberg	114,37	0,00	14,55	18,53	147,46
<i>Osztrák tartományok</i>	<i>187,53</i>	<i>150,53</i>	<i>59,34</i>	<i>107,54</i>	<i>505,65</i>
<i>Alsó-Ausztria</i>					
és a Tengermellék nélkül	189,44	49,44	25,17	27,39	291,48
Csehország	246,85	51,56	29,33	26,29	354,41
Morvaország	219,90	48,05	34,19	28,12	330,38
Szilézia	182,49	40,45	27,07	21,65	272,14
<i>Cseh tartományok</i>	<i>235,61</i>	<i>49,92</i>	<i>30,47</i>	<i>26,47</i>	<i>342,78</i>
<i>Osztrák és cseh</i>					
<i>tartományok együtt</i>	<i>214,34</i>	<i>94,43</i>	<i>43,24</i>	<i>62,34</i>	<i>414,84</i>
Galícia	99,59	45,43	10,13	19,89	176,56
Bukovina	77,54	48,93	15,35	19,68	163,00
Dalmácia	99,99	30,00	12,46	7,02	149,46
<i>Galícia, Bukovina, Dalmácia</i>	<i>97,76</i>	<i>44,59</i>	<i>10,74</i>	<i>18,92</i>	<i>173,42</i>
<i>Ausztria összesen</i>	<i>178,71</i>	<i>79,20</i>	<i>33,31</i>	<i>49,07</i>	<i>341,05</i>
<i>Velence</i>	<i>263,03</i>	<i>92,42</i>	<i>9,32</i>	<i>19,72</i>	<i>384,49</i>
Magyarország	272,99	32,04	51,94	31,36	388,33
Erdély	113,45	22,05	106,03	21,87	263,40
Horvátország	262,75	35,28	50,02	32,66	380,70
<i>Magyar Korona országai</i>	<i>248,06</i>	<i>30,75</i>	<i>60,02</i>	<i>30,01</i>	<i>368,83</i>
<i>Habsburg Birodalom</i>	<i>211,29</i>	<i>61,66</i>	<i>41,77</i>	<i>39,67</i>	<i>354,80</i>

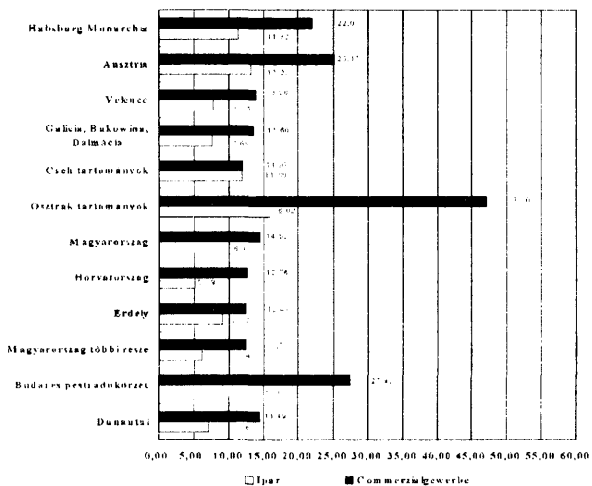
2. táblázat

A jövedelemadót fizetők száma fő jövedelemforrások szerint 1862-ben

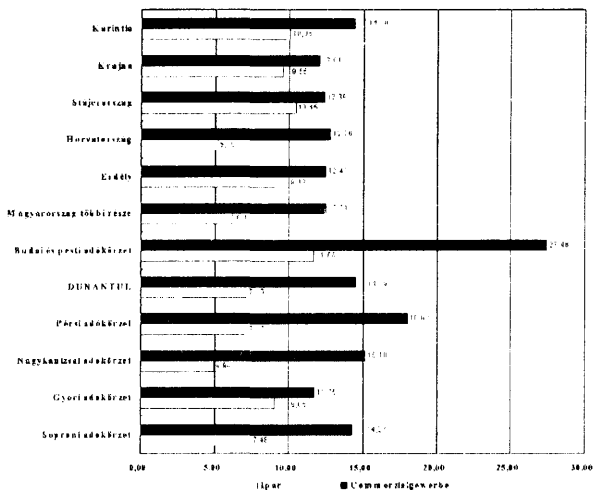
Adókörizet	Ipar	Kereskedelem	Vendég-látás	Szállítás	Bérletek	Értelmiség	Commerzial-gewerbe	Összes adózó
Sopron	7153	2928	1090	60	193	276	4547	11700
Győr	5748	2823	990	85	684	347	4929	10677
Nagykanizsa	5913	2051	1229	3	223	188	3694	9607
Pécs	7842	1728	845	34	613	175	3395	11237
<i>Dunántúl</i>	<i>26656</i>	<i>9530</i>	<i>4154</i>	<i>182</i>	<i>1713</i>	<i>986</i>	<i>16565</i>	<i>43221</i>
Budai és pesti adókörizet	12361	7399	1857	682	868	1186	11992	24353
Magyarország többi része	78523	30994	12495	860	11751	3496	59596	138119
Erdély	9326	5007	2054	172	2408	344	9985	19311
Horvátország	9235	3022	1573	262	101	333	5291	14526
Magyar Koronai országai	136101	55952	22133	2158	16841	6345	103429	239530
Habsburg Birodalom	518974	292119	11971	114039	37606	12284	475759	994733

3. táblázat
Egy adózóra jutó átlagos adóösszeg

	F o r i n t			I n d e x e k		
	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.
Soproni adókörizet	7,48	14,27	10,12	66	65	61
Győri adókörizet	9,05	11,75	10,30	80	53	63
Nagykanizsai adókörizet	4,94	15,18	8,87	44	69	54
Pécsi adókörizet	7,17	18,02	10,45	63	82	63
<i>Dunántúl</i>	<i>7,16</i>	<i>14,49</i>	<i>9,97</i>	<i>63</i>	<i>66</i>	<i>61</i>
Budai és Pesti adókörizet	11,68	27,46	19,45	103	124	118
Magyarország többi része	6,14	12,51	8,89	54	57	54
Erdély	9,12	12,47	10,85	81	57	66
Horvátország	5,19	12,76	7,94	46	58	48
<i>Magyar korona országai</i>	<i>6,98</i>	<i>14,52</i>	<i>10,26</i>	<i>62</i>	<i>66</i>	<i>62</i>
Alsó-Ausztria	25,25	90,24	55,55	223	409	337
Felső-Ausztria	9,56	11,96	10,46	84	54	64
Salzburg	10,60	11,51	10,97	94	52	67
Stájerország	10,45	12,39	11,29	92	56	69
Karintia	10,06	14,40	11,55	89	65	70
Krajna	9,55	12,01	10,87	84	54	66
Tengerpart	27,42	51,12	45,06	242	232	274
Tirol, Vorarlberg	6,42	8,11	7,17	57	37	44
<i>Osztrák tartományok</i>	<i>16,02</i>	<i>47,20</i>	<i>30,24</i>	<i>142</i>	<i>214</i>	<i>184</i>
Cseh tartományok	11,89	11,97	11,93	105	54	72
Galícia	7,80	13,38	11,63	69	61	71
Bukovina	7,79	19,64	14,79	69	89	90
Dalmácia	6,55	10,70	9,22	58	48	56
<i>Ausztria összesen</i>	<i>13,23</i>	<i>25,17</i>	<i>19,04</i>	<i>117</i>	<i>114</i>	<i>116</i>
<i>Habsburg Monarchia</i>	<i>11,32</i>	<i>22,07</i>	<i>16,46</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

1. ábra
Egy adózóra jutó átlagos adóösszeg 1862-ben

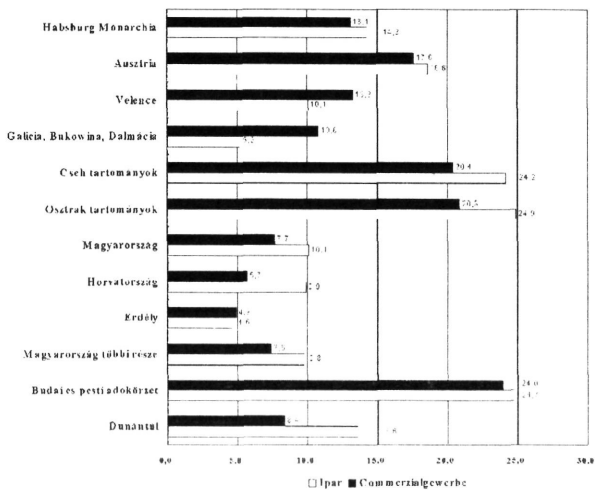

2. ábra
Egy adózóra jutó átlagos adóösszeg 1862-ben

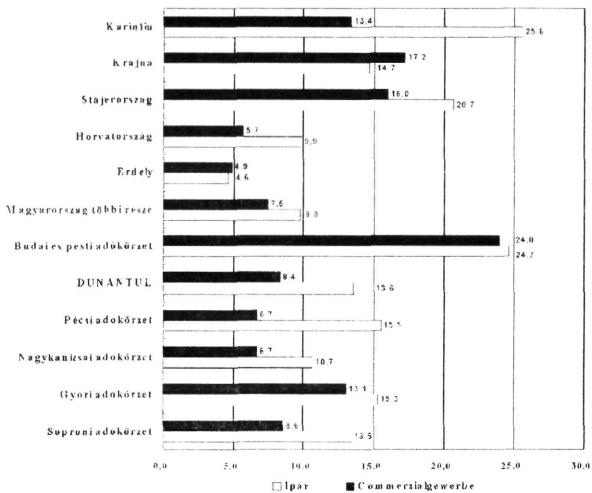
4. táblázat

Ezer lakosra jutó adózók száma

	F o r i n t			I n d e x e k		
	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.
Soproni adókörizet	13,47	8,56	22,03	94	65	80
Győri adókörizet	15,32	13,14	28,46	107	100	104
Nagykanizsai adókörizet	10,68	6,67	17,35	75	51	63
Pécsi adókörizet	15,53	6,72	22,26	109	51	81
<i>Dunántúl</i>	<i>13,57</i>	<i>8,43</i>	<i>22,00</i>	<i>95</i>	<i>64</i>	<i>80</i>
Budai és Pesti adókörizet	24,73	23,99	48,72	173	183	178
Magyarország többi része	9,83	7,46	17,29	69	57	63
Erdély	4,58	4,90	9,47	32	37	35
Horvátország	9,88	5,66	15,53	69	43	57
<i>Magyar Korona országai</i>	<i>10,14</i>	<i>7,70</i>	<i>17,84</i>	<i>71</i>	<i>59</i>	<i>65</i>
Alsó-Ausztria	33,48	29,24	62,71	234	223	229
Felső-Ausztria	36,12	21,70	57,83	252	165	211
Salzburg	32,24	22,25	54,49	225	170	199
Stájerország	20,66	16,00	36,66	144	122	134
Karintia	25,56	13,36	38,92	179	102	142
Krajna	14,74	17,15	31,88	103	131	116
Tengerpart	6,55	19,09	25,65	46	146	94
Tirol, Vorarlberg	19,67	15,67	35,34	137	119	129
<i>Oszták tartományok</i>	<i>24,94</i>	<i>20,92</i>	<i>45,86</i>	<i>174</i>	<i>159</i>	<i>167</i>
Cseh tartományok	24,17	20,37	44,53	169	155	162
Galícia	5,06	11,09	16,14	35	85	59
Bukovina	5,90	8,51	14,41	41	65	53
Dalmácia	5,94	10,76	16,70	42	82	61
<i>Ausztria összesen</i>	<i>18,60</i>	<i>17,63</i>	<i>36,23</i>	<i>130</i>	<i>134</i>	<i>132</i>
<i>Habsburg Monarchia</i>	<i>14,31</i>	<i>13,12</i>	<i>27,43</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

3. ábra
Ezer lakosra jutó adózók száma 1862-ben

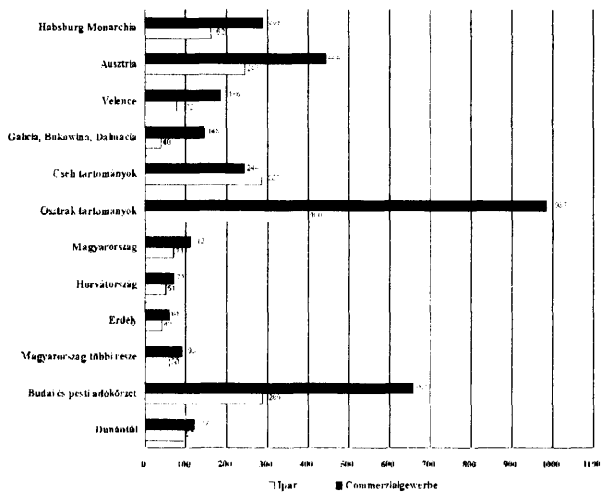

4. ábra
Ezer lakosra jutó adózók száma 1862-ben

5. táblázat

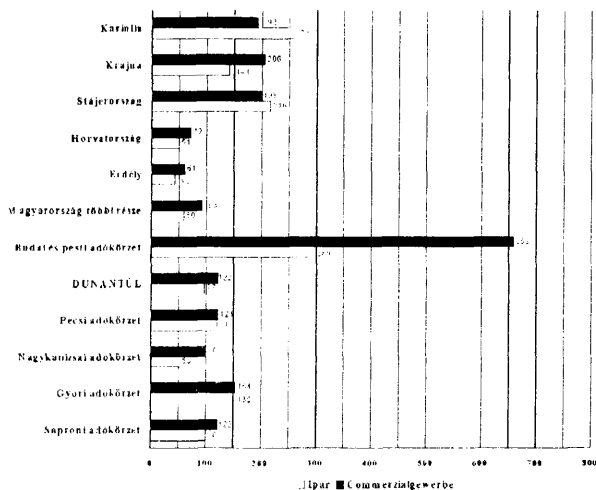
Ezer lakosra jutó adóösszeg

	F o r i n t			I n d e x e k		
	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.	Ipar	Commer- zial- gewerbe	Össz.
Soproni adókörizet	100,75	122,20	222,95	62	42	49
Győri adókörizet	138,72	154,30	293,01	86	53	65
Nagykanizsai adókörizet	52,72	101,28	14,00	33	35	34
Pécsi adókörizet	111,40	121,16	232,55	69	42	52
<i>Dunántúl</i>	<i>97,20</i>	<i>122,17</i>	<i>219,37</i>	<i>60</i>	<i>42</i>	<i>49</i>
Budai és Pesti adókörizet	288,94	658,70	947,64	178	228	210
Magyarország többi része	60,34	93,36	153,69	37	32	34
Erdély	41,73	61,10	102,83	26	21	23
Horvátország	51,21	72,17	123,38	32	25	27
<i>Magyar Korona országai</i>	<i>70,78</i>	<i>112,25</i>	<i>183,03</i>	<i>44</i>	<i>39</i>	<i>41</i>
Alsó-Ausztria	845,14	2 638,54	3 483,68	522	912	772
Felső-Ausztria	345,26	259,54	604,81	213	90	134
Salzburg	341,73	256,10	597,83	211	88	132
Stájerország	215,83	198,19	414,02	133	68	92
Karintia	257,12	192,34	449,46	159	66	100
Krajna	140,71	205,91	346,62	87	71	77
Tengerpart	179,69	975,98	1 155,66	111	337	256
Tirol, Vorarlberg	126,24	127,08	253,31	78	44	56
<i>Oszták tartományok</i>	<i>399,55</i>	<i>987,31</i>	<i>1 386,87</i>	<i>247</i>	<i>341</i>	<i>307</i>
Galicia	39,43	148,38	187,81	24	51	42
Bukovina	45,96	167,08	213,04	28	58	47
Dalmácia	38,95	115,13	154,07	24	40	34
<i>Ausztria összesen</i>	<i>246,08</i>	<i>443,78</i>	<i>689,86</i>	<i>152</i>	<i>153</i>	<i>153</i>
<i>Habsburg Monarchia</i>	<i>162,01</i>	<i>289,45</i>	<i>451,46</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

5. ábra

Ezer lakosra jutó átlagos adóösszeg 1862-ben

6. ábra

Ezer lakosra jutó átlagos adóösszeg 1862-ben

6. táblázat

Egy adózóra jutó átlagos adóösszeg foglalkozási csoportonként, forint

	adóköri körzet				Dunántúl
	Soproni	Győri	Nagyka- nizsai	Pécsi	
Gép-, műszer-, járműipar	4,58	5,68	3,12	4,86	4,60
Vas- és fémipar	5,37	6,24	3,24	5,25	5,01
Kő-, föld-, agyagipar	11,49	5,78	3,73	7,73	7,01
Vegyipar	18,61	22,79	13,63	18,54	18,47
Élelmiszeripar	24,19	28,89	9,67	15,86	17,94
Textilipar	3,55	4,58	2,59	2,73	3,51
Ruházati ipar	4,23	5,26	3,57	3,96	4,15
Papíripar	7,64	8,68	4,78	12,81	8,71
Bőr-, szőrme-, szalmaipar	4,72	5,90	3,80	4,77	4,79
Faipar	5,20	6,01	2,79	7,09	5,66
Építőipar	12,41	10,41	7,04	10,26	10,14
Nyomda- és műipar	25,60	21,25	12,60	22,64	21,66
<i>Ipar összesen</i>	<i>7,48</i>	<i>9,05</i>	<i>4,94</i>	<i>7,17</i>	<i>7,16</i>
Kereskedelem, hitel	12,35	11,05	11,62	12,99	11,95
Bérlő	54,53	14,83	63,27	38,77	31,56
Szállítás	8,48	9,94	2,67	11,47	9,63
Értelmiségi szakmák	12,09	10,15	13,80	18,11	12,88
<i>Commerzialgewerbe összesen</i>	<i>14,27</i>	<i>11,75</i>	<i>15,18</i>	<i>18,02</i>	<i>14,49</i>
<i>Összes adózó</i>	<i>10,12</i>	<i>10,30</i>	<i>8,87</i>	<i>10,45</i>	<i>9,97</i>

7. táblázat

Ezer lakosra jutó adózók száma foglalkozási csoportonként

	Soproni	Győri	Nagyka- nizsai	Pécsi	Dunántúl
	<i>adókörzet</i>				
Gép-, műszer-, járműipar	0,61	0,63	0,41	0,64	0,57
Vas- és fémipar	1,82	1,57	1,33	1,84	1,64
Kő-, föld-, agyagipar	0,42	0,89	0,43	0,51	0,54
Vegyipar	0,16	0,15	0,10	0,19	0,15
Élelmiszeripar	1,52	2,07	2,32	2,77	2,17
Textilipar	1,43	3,08	1,05	1,89	1,75
Ruházati ipar	1,91	1,42	1,52	1,90	1,70
Papíripar	0,05	0,05	0,02	0,03	0,04
Bőr-, szőrme-, szalmaipar	3,59	3,56	2,40	3,42	3,20
Faipar	1,58	1,41	0,81	2,04	1,45
Építőipar	0,36	0,47	0,29	0,28	0,34
Nyomda- és műipar	0,02	0,03	0,01	0,02	0,02
<i>Ipar</i>	<i>13,47</i>	<i>15,32</i>	<i>10,68</i>	<i>15,53</i>	<i>13,57</i>
Kereskedelem, hitel	7,42	9,05	5,83	4,98	6,66
Bérlő	0,40	2,74	0,44	1,23	1,07
Szállítás	0,11	0,23	0,01	0,07	0,09
Értelmiségi szakmák	0,62	1,12	0,40	0,45	0,61
<i>Commerzialgewerbe összesen</i>	<i>8,56</i>	<i>13,14</i>	<i>6,67</i>	<i>6,72</i>	<i>8,43</i>
<i>Összesen</i>	<i>22,03</i>	<i>28,46</i>	<i>17,35</i>	<i>22,26</i>	<i>22,00</i>

8. táblázat

Ezer lakosra jutó adóösszeg foglalkozási csoportonként, forint

	Soproni	Győri	Nagyka- nizsai	Pécsi	Dunántúl
	<i>adókörzet</i>				
Gép-, műszer-, járműipar	2,80	3,57	1,28	3,12	2,60
Vas- és fémipar	9,75	9,79	4,30	9,64	8,19
Kő-, föld-, agyagipar	4,87	5,15	1,62	3,98	3,78
Vegyipar	2,91	3,40	1,33	3,49	2,71
Élelmiszeripar	36,76	59,76	22,45	43,89	38,95
Textilipar	5,07	14,08	2,73	5,16	6,15
Ruházati ipar	8,08	7,46	5,42	7,53	7,07
Papíripar	0,40	0,44	0,08	0,41	0,32
Bőr-, szőrme-, szalmaipar	16,94	21,00	9,10	16,28	15,34
Faipar	8,20	8,48	2,25	14,50	8,19
Építőipar	4,49	4,9	12,06	2,91	3,48
Nyomda- és műipar	0,48	0,68	0,11	0,49	0,42
<i>Ipar összesen</i>	<i>100,75</i>	<i>138,72</i>	<i>52,72</i>	<i>111,40</i>	<i>97,20</i>
Kereskedelem, hitel	91,68	100,07	67,69	64,64	79,57
Bérlő	22,08	40,64	28,11	47,53	33,86
Szállítás	0,96	2,25	0,01	0,77	0,89
Értelmiségi szakmák	7,49	11,34	5,46	8,21	7,84
<i>Commerzialgewerbe összesen</i>	<i>122,20</i>	<i>154,30</i>	<i>101,28</i>	<i>121,16</i>	<i>122,17</i>
<i>Összesen</i>	<i>222,95</i>	<i>293,01</i>	<i>154,00</i>	<i>232,55</i>	<i>219,37</i>

9. táblázat

A legjelentősebb jövedelemforrások a 4 dunántúli adóközetben
(azok a szakmák, amelyekben az adózók száma meghaladta a százat)

Ipar	Adózó	Forint/adózó	Commerzialgewerbe	Adózó	Forint/adózó
Szabó	2 939	4,03	Szatócs, kiskereskedő	4 082	10,83
Csizmadia	2 773	3,68	Vendéglős	3 371	13,03
Molnár	2 754	16,51	Bérlő	1 644	38,74
Len- és pamutszövő takács	2 460	1,99	Házaló	926	3,90
Kovács	2 308	4,17	Bormérés	603	7,29
Cipész	2 063	3,97	Hentes	554	12,12
Ásztalos	1 528	4,57	Terménykereskedő	448	21,25
Bognár, kerékgyártó	980	3,95	Dohány, lottó, bélyeg	395	5,12
Fazekas	849	3,51	Pfűszeres	389	24,70
Kádár	842	8,53	Lisztkereskedő	275	12,53
Szűcs	563	6,03	Állatkereskedő	195	16,06
Pék	537	12,76	Úveges	177	8,21
Lakatos	522	5,44	Halász, halkereskedő	163	9,34
Posztókészítő, takács	307	7,72	Textiláru-kereskedő	152	27,70
Esztergályos	280	3,22	Fakereskedő	139	18,46
Kalapos	251	7,57	Kofa	114	2,51
Kötélgyártó	250	5,33	Len- és pamutáru kereskedő	111	29,67
Kőművesmester	225	7,58	Borbély	111	6,91
Tímár, bőrgyáros	211	16,92			
Ácsmester	210	11,45	<i>Értelmiség</i>		
Szűjgyártó	184	6,01	Ügyvéd	279	21,10
Nyerges	177	5,66	Orvos	259	17,30
Hentes, mészáros	170	10,03	Bába	151	3,64
Kelmefestő	153	9,58	Jegyző	112	3,80
Mézeskalácsos	136	11,62	Gyógyszerész	99	24,14
Bádogos	115	8,64	Sebész	69	12,65
Zsinór- és paszománykészítő	108	7,00	Különféle oktatók	53	8,72
Órás	106	5,96	Mérnök	38	13,82
Szappanfőző	104	16,14			
Szitakötő	102	4,86			

10. táblázat

10 forintnál több jövedelemadót fizetők a 4 dunántúli adókörizetben jövedelemforrások (szakmák) szerint

Ipár	Adózó	Forint/adózó	Commerzialgewerbe	Adózó	Forint/adózó
Cukorgyár	9	1496,22	Nagykereskedő	3	555,67
Gőzmalom	6	203,00	Gyapjúkereskedő	24	74,17
Üveggyár	2	66,00	Exportőr, szállító	34	42,26
Kocsigyár	1	55,00	Bérlő (föld, jövedék)	1 644	38,74
Sörfőző	57	54,75	Borkereskedő	45	35,76
Sajtkészítő	6	50,00	Vaskereskedő	70	34,66
Vegyszereti gyár	2	46,00	Posztókereskedő	22	33,23
Gépgyáros	6	44,17	Nürnbergi áruk	31	31,16
Lánckovács	3	40,67	Len- és pamutáru- kereskedő	111	29,67
Nyomdász	15	38,13	Textiláru-kereskedő	152	27,70
Gépész	4	34,00	Tűzifa-kereskedő	28	25,25
Kőfaragó	50	28,22	Fűszeres	389	24,70
Kőedény- és porcelángyár	5	28,20	Rövidáru-kereskedő	45	23,87
Szeszfőző	61	25,46	Könyvkereskedő	13	23,77
Hamuzsírkészítő	10	24,30	Kéményseprő	41	22,83
Harangöntő	7	23,86	Terménykereskedő	448	21,25
Téglagyár	91	23,73	Kávémérő	71	20,80
Cukrász	31	22,35	Fakereskedő	139	18,46
Építőmester	68	21,47	Füredős	24	16,88
Ecetgyár	15	20,07	Állatkereskedő	195	16,06
Fűrésztelep	15	18,07	Bőrkereskedő	92	16,04
Olajmalom	35	17,89	Épületfa-kereskedő	80	15,53
Keményítőgyár	7	17,57	Hajós	36	15,50
Tímár, bőrgyáros	211	16,92	Vendéglős	3 371	13,03
Ékszerész	43	16,65	Edénykereskedő	21	12,76
Molnár	2 754	16,51	Lisztkereskedő	275	12,53
Szappanfőző	104	16,14	Hentes	554	12,12
Hangszerkészítő	4	15,75	Postamester	69	12,07
Fényképész	7	15,14	Pálinkamérés	71	11,65
Kárpitos, tapétázó	20	14,35	Sőrmérés	16	11,63
Pék	537	12,76	Szatócs, kiskereskedő	4 082	10,83
Rézkovács	44	12,75			
Mézeskalácsos	136	11,62	<i>Értelmiség</i>		
Ácsmester	210	11,45			
Kesztyűs	33	11,15	Gyógyszerész	99	24,14
Szerszámkovács	13	11,08	Ügyvéd	279	21,10
Kefekötő	26	10,96	Orvos	259	17,30
Hentes, mészáros	170	10,03	Mérnök	38	13,82
			Sebész	69	12,65
			Különféle oktatók	53	8,72
			Jegyző	112	3,80
			Bába	151	3,64

ELIT
ELITE

SIGRID FREISLEBEN

Politische Eliten – der Gemeinderat von Wiener Neustadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

1194 wurde Wiener Neustadt vom Babenbergerherzog Leopold V. als befestigte Stadt zum Grenzschutz gegen die Magyaren angelegt und war bis ins 15. Jahrhundert zeitweise Residenz der Babenberger und Habsburger, wodurch Wiener Neustadt auch eine wesentliche Funktion als Handels-, Gewerbe- und Verkehrsknotenpunkt bekam.¹ In der Folge erlangte Wiener Neustadt erst wieder 1752 mit der Gründung der Militärakademie durch Maria Theresia² und durch die beginnende Industrialisierung³ Ende des 18. Jahrhunderts überregionale Bedeutung, die sich auch am Bevölkerungswachstum⁴ deutlich machte: Zwischen 1763 und 1805 betrug dieses knapp zwei Drittel, zwischen 1805 und 1857 etwa 110 Prozent und zwischen 1857 und 1914 rund 120 Prozent (innerhalb von 150 Jahren stieg damit die Einwohnerzahl um fast das Achtfache an). Bei der Diversifikation der Immigranten fiel die Grenznähe Wiener Neustadts zu Ungarn deutlich ins Gewicht, da 1869 7,4 Prozent und 1880 sogar 11,4 Prozent aus Ungarn zugewandert waren (im Vergleich dazu kamen z. B. aus Böhmen 10,9 bzw. 15,4 Prozent, aus Mähren 6,7 bzw. 5,6 Prozent). Dieser hohe Anteil ungarischer Immigranten wurde in keiner anderen Stadt der Monarchie erreicht.⁵

Vor allem in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zeigte Wiener Neustadt ein Bild ständiger Expansion, Modernisierung und Veränderung, wobei sich die Bevölkerungsentwicklung, die Ausweitung von Industrie, Handel und Gewerbe, die Zunahme staatlicher und kommunaler Einrichtungen sowie die Zielsetzungen und Maßnahmen der Gemeindeverwaltung gegenseitig beeinflussten und bedingten. Dabei hatte die „Hauptstadt des Viertels unter dem Wienerwald“ stets die Metropole und Residenzstadt Wien als Vor-

bild. Für die überwiegend ländliche Umgebung war Wiener Neustadt wiederum auf Grund seiner zahlreichen städtischen Funktionen ein wesentliches Zentrum, so als Markt- und Handelsplatz mit einer Sparkasse, als Behördenzentrum mit Bezirks- und Kreisgericht sowie Bezirkshauptmannschaft, mit zahlreichen Schulen, Ausbildungsstätten und kommunalen Einrichtungen wie z. B. dem Krankenhaus. Als „zweitgrößte Stadt des Kronlandes“⁶ nach der Residenz sah sich Wiener Neustadt gezwungen, moderne Standards und Technologien einzuführen. Auch das Vorbild anderer Provinzstädte der Monarchie wirkte sich dabei aus, wobei politische und nationale Motive zunehmend an Bedeutung gewannen, weil man als „deutsche Stadt“ nicht hinter einer anderen Nation zurückbleiben konnte. Doch auch die personelle Zusammensetzung der Gemeindevertretung besaß einen wesentlichen Stellenwert, da die Wahrung von Standesinteressen und persönliche Unstimmigkeiten zwischen einzelnen Mandataren die Durchführung kommunaler Projekte beeinflussten.

Ein wichtiges Entscheidungskriterium für die Einführung entsprechender Standards war die finanzielle Frage, die eine rasche Durchführung sehr oft behinderte. Hier fungierte die Sparkasse meistens als Kreditgeberin und finanzierte viele Gemeindeprojekte, wobei ebenfalls die personelle Verflechtung von Gemeindevertretung und Sparkassenvorstand eine bedeutende Rolle spielte.

1850 fanden die ersten Wahlen für die Gemeindevertretung nach dem provisorischen Gemeindegesezt vom 17. März 1849 statt.⁷ In drei Wahlkörpern wurden 30 Gemeindeausschüsse gewählt, von den Gewählten hatte rund ein Drittel bereits vor 1850 eine städtische Funktion ausgeübt.

Bei der beruflichen Zusammensetzung des Gemeindeausschusses⁸ fällt die starke Dominanz von je neun Gewerbetreibenden bzw. alleinigen Realitätenbesitzern und Privatiers auf (vgl. Tabelle 1). „Altstädtisches“ und „altständisches“ Bürger-Verständnis mit seiner Verkoppelung von Hausbesitz⁹ und einem gewissen Vermögen¹⁰ spielte offenbar noch immer eine große Rolle.¹¹ Die Gewerbetreibenden stellten auch unter den Gemeinderäten (je ein Bäckermeister, Seifensieder, Glasermeister) die Mehrheit; dazu

kamen ein pensionierter k. k. Rittmeister und ein Handelsmann. Die Industrie war durch insgesamt sechs Fabrikanten vertreten. Zu den prominentesten Personen zählten Wenzel Günther, der Besitzer der Dampfmaschinenfabrik (der späteren Lokomotivfabrik), sein Nachfolger Philipp Schmidt, der Besitzer einer Maschinenbau- und Nägelfabrik, die zur Keimzelle der späteren „Österreichischen Daimler-Motoren-Commandit-gesellschaft Bierenz, Fischer & Co“ (1899) wurde, die Motoren und Automobile erzeugte. Zu nennen sind weiters der Besitzer der Metallwarenfabrik in Lichtenwörth Michael Hainisch¹² sowie der Textilindustrielle Carl Friedrich Bräunlich.

Tabelle 1

Berufsstruktur des Gemeindeausschusses 1850¹³

Berufskategorie	Gemeindeausschüsse	Ersatzmänner
Unbekannt	2	4
Militär	1	—
Ruhestand	1	—
Geistlichkeit	1	—
Händler, Kaufmann	2	2
Fabrikant, Fabriksbesitzer	4	2
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	2	2
Gewerbe	8	1
Realitätenbesitz, Privat ¹⁴	9	—

Zur Funktionsdauer der Gemeindevertreter ließ sich festhalten, daß 14, also fast die Hälfte der 1850 gewählten Ausschüsse auch 1861 wieder kandidierten. Es handelte sich dabei um zwei Händler, vier Fabrikanten, um den Großteil (sieben) der Gewerbetreibenden sowie um den Hausbesitzer Johann Schließ. Dieser hatte als einziger sein Mandat 26 Jahre lang inne, bis er im Oktober 1876 im Alter von 61 Jahren verstarb. Der lange Verbleib im Amt erklärte sich bei diesen Ausschüssen wohl auch aus dem relativ geringen Alter bei Amtsantritt: C. F. Bräunlich war 37, Johann Schließ 35 Jahre alt. Die Fabrikanten wiesen mit einem Altersdurchschnitt von 43,8 Jahren, die Händler mit 47,3 Jahren im Vergleich zum Gewerbe mit 49,3 Jahren und den Realitätenbesitzern mit über 53,4 Jahren eine recht junge Vertretung auf.¹⁵ Bürgermeister wurde der gebürtige Wiener

Neustädter Gerbereibesitzer Johann Purgleitner (1798–1875). Er hatte schon vor 1848 das Amt eines Magistratsrats ausgeübt und sich im Revolutionsjahr als Kommandant von Bürgerkorps und Nationalgarde als Anwalt besitzbürgerlicher Interessen erwiesen. Daß die Wahl zum Bürgermeister einen großen Prestigegewinn bedeutete, ist den Angaben der Volkszählung von 1857 zu entnehmen, wo Purgleitner als Beruf „Bürgermeister der k.k. Kreisstadt Wr. Neustadt“ angab und sich als Beamter deklarierte. Dieser Umstand dokumentiert gleichzeitig das Verständnis einer neoabsolutistische Staatsgewalt, die das Amt des Bürgermeisters als verlängerten Arm staatlicher Bürokratie betrachtete und nicht als Verwaltungsinstanz einer städtischen Gemeinschaft. Purgleitner war Mitgründer der Wiener Neustädter Sparkasse, in der er als Ausschuß, Direktionsmitglied und Vorsteherstellvertreter fungierte.

Die nächsten Gemeindeausschuwahlen fanden auf Grund des Sylvesterpatents (1851) erst wieder 1861 statt, wobei 30 Gemeindeausschüsse und 15 Ersatzmänner gewählt wurden. Die Einteilung in drei Wahlkörper erfolgte wie überall in Österreich nach den Kriterien von „Besitz“ und „Bildung“.¹⁶ Dabei entstanden auch in Wiener Neustadt „die modernen politischen Umgangsformen der Honoratiorendemokratie“ des liberalen städtischen Bürgertums:¹⁷ die Bildung eines Wahlkomitees, die Absprachen und Probewahlen in Wählerversammlungen. Die 60 köpfige Kandidatenliste bestand fast zur Hälfte aus Gewerbetreibenden (27 Personen), gefolgt von Fabrikanten (sieben), Händlern, Beamten und Lehrern (je sechs). Der Rest verteilte sich auf Haus- und Wirtschaftsbesitzer (fünf), Freie Berufe (vier), Angestellte (drei) sowie Personen im „Ruhestand“ und die Geistlichkeit (je einer).¹⁸ Auffallend an dieser Kandidatenliste war einerseits der Zusatz „bürgerlich“ vor allem bei den Gewerbetreibenden. Ein Vergleich mit der Volkszählung von 1857 zeigte andererseits, daß in der Kandidatenliste an Stelle des Berufs häufig nur der Haus- und Realitätenbesitz angegeben wurde. Beide Begriffe – „bürgerlich“ und „Hausbesitz“ – verweisen auf eine noch sehr stark ständisch besetzte Selbsteinschätzung und die damit verbundenen Rechte.

Bürgermeister von 1861 bis 1867 wurde Johann Kindler, Reali-

tätenbesitzer und Kaufmann mit einem Geschäft am Wiener Neustädter Hauptplatz. Johann Kindler (1795–1879) wurde im Großherzogtum Baden (Deutsches Reich) geboren. Er war bereits 1843 Bürgerschaft, ab 1848 Magistratsrat und seit 1850 Mitglied des Gemeindefusschusses. Er wirkte als Mitgründer der Wiener Neustädter Sparkasse, als Vorsteherstellvertreter und Ausschuß dieser Kreditanstalt. 1867 erhielt er das goldene Verdienstkreuz mit der Krone, 1875 wurde er zum Ehrenbürger von Wiener Neustadt ernannt.

Das Berufsprofil des Gemeindefusschusses von 1861 bis 1867 (vgl. Tabelle 2) zeigte schließlich eine klare Dominanz des Gewerbes (ca. 43 Prozent) und einen beträchtlichen Einfluß (rund 22 Prozent) der Besitzenden (je sieben Fabrikanten sowie [ausschließliche] Realitätenbesitzer und Private). Doch auch die „Bildungsberufe“ konnten ihre Anzahl mehr als verdoppeln. Bemerkenswert ist ferner, daß die Geistlichkeit (vier Gemeinderäte bzw. Ersatzleute) nie mehr so zahlreich vertreten sein sollte wie in dieser Zeit, da nur der evangelische Pfarrer auch noch nach 1868 im Gemeinderat saß.

Tabelle 2
Berufsstruktur des Gemeindefusschusses 1861–1867¹⁹

Berufskategorie	Wahl 1861			1861–1867		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
	Wk./E*	Wk./E	Wk./E	Wk./E	Wk./E	Wk./E
Unbekannt	—	—	—	—	—	-/1
Ruhestand	2/-	—	—	2/-	—	—
Geistlichkeit	1/-	—	—	1/1	1/-	-/1
Händler, Kaufmann	1/2	1/-	—	1/2	1/-	—
Fabrikant, Fabriksbesitzer	2/1	2/1	1/-	2/1	2/1	1/-
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	3/1	—	1/-	4/1	-/1	2/1
Gewerbe	-/1	5/4	6/3	-/3	7/6	7/4
Angestellte	—	1/-	—	—	1/-	—
Realitätenbesitz, Privat	1/-	1/-	2/2	2/-	1/-	2/2
<i>Summe</i>	<i>10/5</i>	<i>10/5</i>	<i>10/5</i>	<i>12/8</i>	<i>13/8</i>	<i>12/9</i>

* Wk=Wahlkörper; E=Ersatzmann

Von den insgesamt 62 Gemeindeausschüssen war von 45 die regionale Herkunft bekannt: Fast die Hälfte (22), vor allem Fabrikanten und Gewerbetreibende, waren gebürtige Wiener Neustädter; bei den Angehörigen der freien Berufe, Beamten und Lehrer handelte es sich größtenteils um Zuwanderer.

In Kindlers Amtszeit wurde Wiener Neustadt 1866 zur Statutarstadt erhoben.²⁰ Die Stadtgemeinde erhielt dadurch neben dem selbständigen auch einen übertragenen Wirkungskreis. Durch das Statut wurde der „Gemeindeausschuß“ in „Gemeinderat“ umbenannt. Er war das beschließende und überwachende Organ innerhalb der Gemeindeverwaltung. Der (ursprüngliche) „Gemeinderat“ wurde zum „Stadtrat“, der verwaltende und vollziehende Funktion innehatte.

Der Gemeinderat in Wiener Neustadt bestand weiterhin aus 30 Gemeinderäten – je zehn Mitgliedern pro Wahlkörper –, Ersatzmänner gab es keine mehr. Die Gemeinderatsmitglieder wurden auf drei Jahre gewählt, wobei jährlich ein Drittel ausschied und durch Ergänzungswahlen ersetzt wurde. Es gab sechs Stadträte und einen Bürgermeister, dessen Wahl vom Kaiser bestätigt werden mußte. Das Statut trat erst mit der im Dezember 1867 gewählten neuen Gemeindevertretung in Kraft, die auch einen neuen Bürgermeister wählte: Moritz Schwendenwein (1818–1890). Der in Wiener Neustadt geborene Hausbesitzer und Rentier war bereits 1861 in den Gemeindeausschuß und später zum Gemeinderat sowie zum Kämmerer gewählt worden. Für seine Verdienste um die Gemeinde erhielt er 1874 den Franz Josefs-Orden. Schwendenwein war Mitglied, Vorsteherstellvertreter, Vorsteher und Direktor der Wiener Neustädter Sparkasse. Mit ihm kamen die liberalen Kräfte in der Gemeindepolitik endgültig an die Macht.

Das berufliche Profil der Gemeinderäte hatte nunmehr gewisse Änderungen erfahren (vgl. Tabelle 3). Es dominierte zwar weiterhin (besonders im 2. und 3. Wahlkörper) das Gewerbe, doch war die Gesamtzahl seiner Vertreter eindeutig rückläufig (von 27 auf 17 Mandatare). Die verstärkte Mobilität der Bevölkerung zeigte sich (im Gegensatz zu den Realitätenbesitzern) auch an dieser Gruppe; nur vier der Mandatare waren gebürtige Wiener Neustädter. „Ge-

winner“ der Wahlen waren die Freien Berufe und Beamten mit insgesamt 14 Gemeinderäten – überwiegend Zuwanderer, die im 1. Wahlkörper dominierten. Das Bildungsbürgertum konnte seinen Anteil damit nahezu verdoppeln und stellte mit 19 Gemeinderäten zwischen 1868 und 1873 ein Drittel aller Mandatare.

Tabelle 3

Berufsstruktur des Gemeinderates 1868–1873²¹

Berufskategorie	Wahl 1868			1868–1873		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.
Ruhestand	2	—	—	3	—	—
Geistlichkeit	—	—	2	—	—	2
Händler, Kaufmann	—	1	—	2	3	—
Fabrikant, Fabriksbesitzer	2	2	—	3	2	—
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	3	1	2	8	3	3
Gewerbe	2	3	6	2	7	8
Angestellte	—	—	—	2	2	1
Realitätenbesitz, Privat	1	3	—	1	3	1
<i>Summe</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>21</i>	<i>20</i>	<i>15</i>

Das Durchschnittsalter der Gemeindevertreter war von 52,1 Jahren (1864, Sample 35 Personen) auf 48,3 Jahre (1868, Sample 28 Personen) gesunken. Die beiden Kleriker zählten mit 33 bzw. 39 Jahren zu den jüngsten Vertretern, die Freien Berufe, Beamten und Lehrer sowie die Fabrikanten mit 42 Jahren lagen deutlich unter, die Gewerbetreibenden (50,3) sowie die Realitätenbesitzer und Privaten (52,8 Jahre) über dem Durchschnittswert.

Die Ergänzungswahlen für den Gemeinderat 1874 bescherten Wiener Neustadt einen neuen Bürgermeister, den Fabrikanten Josef Pöck. Er war 1826 als zweitältester Sohn von Johann Pöck, Tuchfabrikant, Haus- und Wirtschaftsbesitzer in Wiener Neustadt geboren worden, besuchte drei Hauptschulklassen und erhielt danach Privatunterricht. Auf Grund seiner musikalischen Fähigkeiten war er 1846–1859 Chormeister des Männergesangsvereins in Wiener Neustadt. 1851 übernahm er die Tuchfabrik seines Vaters, die er zehn Jahre später verkaufte. Mit dem Erlös erwarb er den größten

Teil der Realitäten der ehemaligen Zuckerraffinerie und richtete hier eine Drahtstiften- und Wollfabrik sowie ein Wohnhaus für sich und seine Familie ein.²² 1886 verstarb Josef Pöck in Wiener Neustadt, seine beiden jüngeren Söhne Rudolf und Adolf übernahmen die Fabrik. Beide starben jedoch früh, woraufhin das Unternehmen von Pöcks Witwe und dessen Bruder Moritz (Prokurist) weitergeführt wurde.²³

Josef Pöck wirkte als Mitglied des 1868 gegründeten „Verein zur Wahrung der Volksrechte“²⁴ und Mitbegründer des Parteior-gans. Er war 1871 von diesem Verein als Kandidat für den Gemeinderat aufgestellt und sogar zum Stadtrat gewählt worden. 1879 wurde er vom Stadtbezirk Wiener Neustadt in den Reichsrat entsandt, wo er sich den Liberalen anschloß. Ab 1884 vertrat er diese im Landtag und verzichtete wegen „Ueberbürdung“ auf eine Wiederwahl in den Reichsrat. Pöck fungierte als Mitglied, Direktionsmitglied und Vorsteher der Wiener Neustädter Sparkasse. 1885 wurde der Träger des Franz Josefs-Ordens für seine Verdienste um Wiener Neustadt in den Adelsstand erhoben. Die Stadt brachte dem Bürgermeister daraufhin eine „Ovation“ dar, zu der sich mehr als 1500 Teilnehmer aus „allen Bevölkerungsschichten“ für einen Fackelzug einfanden. Diese Huldigung wurde gleichzeitig zu einer Selbstdarstellung der einzelnen Vereine und Genossenschaften.

Tabelle 4
Berufsstruktur des Gemeinderates 1874–1886²⁵

Berufskategorien	Wahl 1874			1874–1886		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.	Wk.
Ruhestand	—	—	—	3	—	—
Geistlichkeit	—	—	—	1	—	—
Händler, Kaufmann	—	2	1	2	2	4
Fabrikant, Fabriksbesitzer	2	—	1	3	—	2
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	6	3	2	22	4	2
Gewerbe	1	3	5	2	10	15
Angestellte	1	—	—	1	—	—
Realitätenbesitz, Privat	—	2	1	—	4	3
<i>Summe</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>34</i>	<i>20</i>	<i>26</i>

Die berufliche Zusammensetzung des Gemeinderates unter Bürgermeister Pöck wies gegenüber den vorherigen Jahren eine neue Tendenz auf. Das Gewerbe blieb annähernd gleich stark, doch konnten gegenüber dem Wahljahr 1868 die Vertreter der Freien Berufe, Beamten und Lehrer 1874 ihre Zahl (elf) fast verdoppeln. Auffallend an dieser Gruppe war die Dominanz der (fünf) Advokaten bzw. Notare sowie die im Vergleich stärkste Fluktuation (im 1. Wahlkörper), welche wohl auf die häufigen Versetzungen der Staats- und Landesbeamten zurückzuführen war. Die gesamte Amtszeit von Pöck zeigte, daß von insgesamt 80 Gemeinderäten 29 Bildungsbürger, 20 Besitzbürger und 27 Gewerbetreibende waren. Bei der Altersstruktur der Gemeinderäte von 1874 (im Durchschnitt knapp 50 Jahre)²⁶ ergaben sich keine wesentlichen Änderungen. Dasselbe galt für die regionale Herkunft sämtlicher Mandatäre, von denen nur 19 (ca. ein Viertel) in Wiener Neustadt geboren waren.

Die durch das oben erwähnte „Bürgerfest“ verstärkte, allgemeine Beliebtheit des Bürgermeisters konnte die liberale Partei bei den Gemeinderatsergänzungswahlen 1886 politisch für sich ausnutzen. Alle liberalen Kandidaten in allen Wahlkörpern wurden gewählt, und auch der Stadtrat bestand zur Gänze aus Liberalen. Pöck verstarb jedoch Mitte des gleichen Jahres. Die Führung der Amtsgeschäfte übernahm der Vizebürgermeister und Advokat Dr. Carl Haberl, der durch Wahl vom Gemeinderat in seiner Funktion bestätigt wurde.

Dr. Haberl, 1833 in Wien geboren, arbeitete nach Beendigung seines Studiums als Auskultant in Gloggnitz und übersiedelte Anfang der 1860er Jahre nach Wiener Neustadt. Hier trat er als Konzipient in die Kanzlei von Dr. Anton Riehl (Gemeinderat 1861–1867, Landtags- und Reichsratsabgeordneter 1861–1865) ein und wurde 1868 zum Advokaten ernannt. Dr. Haberl heiratete eine gebürtige Wiener Neustädterin, der Ehe entstammten sechs Kinder. (Der älteste Sohn Dr. Karl Haberl (jun.) war ebenfalls Jurist und auch Brauereibesitzer. Er war von 1913 bis 1918 Gemeinderat im 1. Wahlkörper.) Dr. Haberl war im Jänner 1886 in den Gemeinderat eingezogen, dem er bereits 1868–1874 und 1880–1882 angehört hatte. 1890–1896 wirkte er als Abgeordneter im niederösterreichischen Landtag. 1894

wurde er zum Landmarschall-Stellvertreter in Niederösterreich berufen. Dr. Haberl war u. a. Förderer und Mitkonzessionär der „Schneebergbahn“ (einer Bahnlinie zwischen Wiener Neustadt und Puchberg mit einer Zahnradbahn auf den Schneeberg). Nach Beendigung seiner politischen Karriere engagierte er sich bis zu seinem Tod 1908 in der Wiener Neustädter Sparkasse als Mitglied, Ausschuß, Direktionsmitglied und Vorsteher. Auf Grund seiner Verdienste für die Stadt erhielt er 1904 die Ehrenbürgerschaft von Wiener Neustadt.

Tabelle 5
Berufsstruktur des Gemeinderates 1887–1896²⁷

Berufskategorie	Wahl 1887			1887–1896		
	I. Wk.	II. Wk.	III. Wk.	I. Wk.	II. Wk.	III. Wk.
Ruhestand	1	—	—	1	—	—
Händler, Kaufmann	1	1	2	1	4	5
Fabrikanten, Fabriksbesitzer	—	1	1	2	3	2
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	8	2	1	13	3	1
Gewerbe	—	5	3	1	9	8
Angestellte	—	—	—	1	—	—
Realitätenbesitz, Privat	—	1	2	1	1	4
<i>Summe</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>9</i>	<i>20</i>	<i>20</i>	<i>20</i>

Auch bei den Ergänzungswahlen im Jahr 1887, bei denen zehn Gemeinderäte neu bestellt wurden, feierten die Liberalen einen klaren Sieg. In der Ära Haberl herrschte nahezu ein Gleichgewicht zwischen Gewerbetreibenden (18) und Freien Berufen, Beamten und Lehrern (17), welche jeweils mehr als ein Viertel der Mandatäre stellten. Unverkennbar war die Zunahme von Fabrikanten (sieben), welche in sämtlichen Wahlkörpern vertreten waren. Beim Durchschnittsalter (49,3 Jahre) hatte sich gegenüber früheren Jahren keine nennenswerte Änderung ergeben; bei der regionalen Herkunft (Sample 48 Personen) war der Anteil der gebürtigen Wiener Neustädter auf fast 40 Prozent gestiegen.

1897 war es schließlich mit der liberalen Herrschaft in Wiener Neustadt vorbei. Ausschlaggebend waren die ersten direkten Landtagswahlen 1896, bei denen der liberale Kandidat Dr. Haberl dem

deutschnationalen Kandidaten Ing. Julius Anton Schwarz (Gemeinderat 1896–1912) unterlag. Erstmals wurde diese Niederlage nicht nur als persönlicher, sondern auch als parteipolitischer Fehlschlag interpretiert. Dr. Haberl nahm dies zum Anlaß, auf sein Gemeinderatsmandat und das Bürgermeisteramt zu verzichten. Mit ihm demissionierten neun liberale Gemeinderäte und alle sechs liberalen Stadträte. Darunter befand sich auch Franz Kammann (jun.), der in der Folge aus der liberalen Partei austrat und seine politische Karriere mit den Deutschnationalen begann.

Bei den Wahlen zum Gemeinderat im Dezember 1896 – es waren insgesamt 19 Mandate neu zu besetzen – gingen die Deutschnationalen als Sieger und Franz Kammann (jun.) als Bürgermeister hervor. Bei der beruflichen Zusammensetzung des Gemeinderates in der Ära Kammann fällt auf (vgl. Tabelle 6), daß die Gewerbetreibenden weiterhin dominierten (von den 15 im Jahr 1897 neu gewählten Gemeinderäten war fast die Hälfte im Gewerbe tätig). Der Anteil der „Gebildeten“, die weiterhin den 1. Wahlkörper dominierten, ging insgesamt leicht zurück, dagegen stieg jener der Angestellten rasant an.

Tabelle 6
Berufsstruktur des Gemeinderates 1897–1912²⁸

Berufskategorien	Wahl 1897			1897–1912		
	I. Wk.	II. Wk.	III. Wk.	I. Wk.	II. Wk.	III. Wk.
Ruhestand	1	—	—	1	—	—
Geistlichkeit	1	—	—	1	—	—
Händler, Kaufmann	—	1	2	1	3	2
Fabrikant, Fabriksbesitzer	2	—	1	2	3	1
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	4	3	—	12	3	—
Gewerbe	—	6	5	1	7	11
Angestellte	1	—	—	3	—	4
Arbeiter	—	—	—	—	—	2
Realitätenbesitz, Privat	1	—	2	1	—	4
<i>Summe</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>22</i>	<i>16</i>	<i>24</i>

Der neue Bürgermeister Franz Kammann (jun.) war der Sohn des Kartenfabrikanten Alois Aulich.²⁹ Er wuchs bei seiner Tante Josefine auf, die mit dem Fuhrwerks- und Realitätenbesitzer Franz Kammann (sen.) verheiratet war. Dieser fungierte 1868 bis 1877 als Gemeinde- und Stadtrat. Franz Aulich absolvierte die Volks- und Unterrealschule in Wiener Neustadt, lernte bei einer Wiener Firma das Kaufmannsgewerbe und besuchte die Handelsschule. 1876 kehrte er nach Wiener Neustadt zurück. Als sein Onkel 1877 starb, übernahm er dessen Fuhrwerksbetrieb und die Landwirtschaft. Im gleichen Jahr wurde er von seiner Tante adoptiert und trug seither den Namen Kammann. Sein reiches Erbe ermöglichte es ihm, sich in der Stadt zu etablieren und eine Familie zu gründen.³⁰ 1889 wurde Franz Kammann (jun.) erstmals in den Gemeinderat gewählt, 1890 in den Stadtrat. Er gab daraufhin die Landwirtschaft auf, „um als Rentier seine ganze Kraft in den Dienst der Gemeindeverwaltung stellen zu können“.³¹ Kammann war Mitglied, Revisor-Ersatzmann, Direktions-Ersatzmann und Ausschuß der Wiener Neustädter Sparkasse. 1904 erhielt er den Orden Eiserner Krone III. Klasse, 1908–1912 wurde er in den niederösterreichischen Landtag gewählt. 1913 verzichtete Franz Kammann (jun.) aus gesundheitlichen Gründen auf eine weitere Kandidatur. 1918 wurde er mit dem Prädikat „Edler von“ in den Adelsstand erhoben. Nach dem Zusammenbruch der Monarchie zog er sich gänzlich aus dem öffentlichen Leben zurück und starb 1926 in Wiener Neustadt.

Kammanns Wechsel von den Liberalen zu den Deutschnationalen und die Leugnung seiner liberalen Vergangenheit im Jahr 1896 lassen ihn kaum als Ideologen, sondern eher als karrerbewußten Pragmatiker und klugen Taktiker erscheinen, der bedenkenlos traditionelle Loyalitäten hintanstellte. Nach der Interpretation Zelenkas war sein politischer Rücktritt 1913 daher auch nur ein Vorwand, um einer auf Grund des neuen Wahlrechts drohenden Niederlage der Deutschnationalen bei den nächsten Wahlen zu entgehen und als der große Bürgermeister von Wiener Neustadt abzutreten: „So wie er an die Macht gekommen war, ebenso überlegt trat er auch wieder im richtigen Augenblick ab.“³²

Die neue Gemeindevahlordnung nach dem Proportionalitätswahlrecht trat am 26. November 1912 in Kraft. Es gab nun vier Wahlkörper mit je zehn Gemeinderäten und fünf Ersatzmännern. Bei den Gemeinderatswahlen 1913 gingen die Sozialdemokraten erstmals als zweitstärkste Partei hervor, da sie von den Deutschnationalen 12 Mandate gewinnen konnten. Letztere blieben aber trotzdem mandatsstärkste Partei und stellten mit Viktor Praschek, dem Besitzer einer Eisenhandlung, den Bürgermeister. Den Sozialdemokraten gelang es immerhin, mit Anton Ofenböck die Position des Vizebürgermeisters zu erringen, der ab November 1918 die Amtsgeschäfte als Bürgermeister führte.

Tabelle 7
Berufsstruktur des Gemeinderates 1913–1918³³

Berufskategorien	I. Wk./E	II. Wk./E	III. Wk./E	IV. Wk./E
Ruhestand	—	—	—	1/-
Händler/Kaufmann	1/2	2/-	1/-	—
Fabrikant/Fabriksbesitzer	—	—	1/-	—
Freie Berufe, Beamte, Lehrer	8/2	6/-	1/1	-/2
Gewerbe	—	1/5	3/3	2/1
Angestellte.	1/-	1/-	2/1	6/1
Arbeiter	-/1	—	1/-	1/-
ohne Berufsangabe	—	—	1/-	-/1
<i>Summe</i>	<i>10/5</i>	<i>10/5</i>	<i>10/5</i>	<i>10/5</i>

Die Zusammensetzung des Gemeinderates zeigt 1913 ein deutlich verändertes Bild. Von den 40 Gemeinderäten und 20 Ersatzmännern wurden 29 bzw. 18 Mandatare zum ersten Mal in die Gemeindevertretung gewählt. Zwei der elf wiedergewählten Gemeinderäte (der Kaufmann Heinrich Seiser und der Tischlermeister Franz Auer) hatten ihr Mandat seit der Ära Haberl inne, Dr. Josef Mayer bereits seit der Amtszeit von Bürgermeister Josef Pöck. Der Professor und spätere Direktor des Landes-Lehrerseminars war von 1880 bis 1918 ununterbrochen im Gemeinderat vertreten und damit der dienstälteste Mandatar des gesamten Untersuchungszeitraums.

Das Gewerbe bildete mit 15 Mandataren die zweitstärkste Berufskategorie; darunter befanden sich allerdings neun Ersatzmän-

ner (das gesamte Kontingent des 2. Wahlkörpers). Im Vergleich zu früheren Jahren hatten sie ihre führende Rolle zugunsten der Freien Berufe, Beamten und Lehrer (15 Gemeinderäte und fünf Ersatzmänner) sowie Angestellten (zehn Gemeinderäte und zwei Ersatzmänner) eingebüßt. Erstere dominierten den 1. und 2. Wahlkörper, letztere den 4.

Auf Grund des Ersten Weltkrieges sollten die Gemeinderatswahlen von 1913 in Wiener Neustadt die letzten zur Zeit der Habsburgermonarchie sein. Im November 1918 legte Viktor Praschek sein Amt als Bürgermeister zurück, das Jahr 1919 brachte der sozialdemokratischen Partei den endgültigen Sieg.

Wie alle vorhergehenden Bürgermeister des Untersuchungszeitraums war auch Viktor Praschek Mitglied der Wiener Neustädter Sparkasse, welche 1860 als Verein gegründet worden war.³⁴ Sie wurde zur hauptsächlichen Kreditgeberin für kommunale Projekte oder finanzierte solche aus eigenen Mitteln. Betrachtet man die personelle Zusammensetzung der Gründer und Mitglieder dieser Kreditanstalt, so zeigte sich eine enge Verflechtung von Geldwesen und Kommunalpolitik: Fast die Hälfte der Gründer (32 von 67 Männern) waren auch politische Mandatäre der Stadt. Dasselbe galt für die 132 Ehrenmitglieder und Mitglieder der Sparkasse in der Zeit von 1861 bis 1910, von denen mehr als 50 Prozent (67 Personen) Gemeindeausschüsse bzw. Gemeinderäte waren. Dabei waren 33 Mitglieder vor ihrer Gemeinderatsfunktion der Sparkasse beigetreten, 20 während dieses Amtes, fünf im gleichen Jahr ihrer erstmaligen Wahl in den Gemeinderat und neun erst nach Ablauf ihres Gemeinderatsmandats.³⁵ Noch höher lagen die Anteile der Gemeindevertreter bei den insgesamt 83 Ausschuß- und Direktionsmitgliedern im gleichen Zeitraum: hier waren 51 im Gemeinderat vertreten. Der jeweilige Bürgermeister zwischen 1870 und 1896 war gleichzeitig Sparkassenvorstand, die Bürgermeister Kammann und Praschek fungierten nur mehr als Ausschußmitglieder der Sparkasse.

Der zeitliche Rahmen von 1850 bis 1913 gab einen Überblick über Kontinuitäten und Veränderungen in der beruflichen und sozialen Zusammensetzung der Gemeindevertretung Wiener Neu-

stadts. So zeigte sich eine gewisse Korrelation zwischen der Berufsstruktur der Mandatare und den städtischen Funktionen. Gemäß der Stellung Wiener Neustadts als Handels- und Gewerbestadt bildeten die Händler und Gewerbetreibenden stets einen konstanten Bestandteil innerhalb der Gemeindevertretung, wobei das Gewerbe anfänglich konkurrenzlos dominierte. Mit den Liberalen konnten aber die Freien Berufe, Beamten und Lehrer rasant an Stärke gewinnen, was auch der zunehmenden Bedeutung der Stadt als Verwaltungs- und Schulzentrum entsprach. Gleichzeitig wurde deutlich, daß im Verlauf der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das Stadtbürgertum im altständischen Sinn an politischer Bedeutung verlor. Das zeigte sich an der sinkenden Zahl der ausschließlichen Realitätenbesitzer wie auch des Besitzbürgertums überhaupt. Dafür stiegen die Intellektuellen, Angestellten und Arbeiter zu neuen „politischen Eliten“ auf.

Anmerkungen

- 1 Zur Stadtgeschichte vgl. bes. Gertrud GERHARTL, *Wiener Neustadt. Geschichte, Kunst, Kultur, Wirtschaft*. (Wien, 1993); dies., Wiener Neustadt, Stadt mit eigenem Statut, in: *Die Städte Niederösterreichs* 3 red. von Friederike GOLDMANN u. a. *Österreichisches Städtebuch* 4/3. (Wien, 1982); Joseph MAYER, *Geschichte von Wiener Neustadt*, 4 Bde. (Wiener Neustadt, 1928).
- 2 Zur Entwicklung militärischer Einrichtungen in Wiener Neustadt vor allem Wiener Neustadt. Festung, Residenz, Garnison, hg. von Gertrud GERHARTL und Peter BROUCEK (Katalog der Ausstellung St. Peter an der Sperr, Wiener Neustadt 10. 5. – 17. 9. 1972 (Wiener Neustadt, 1972).
- 3 Neben den in Anm. 1 genannten Arbeiten vgl. Ernst WURM und Erwin STÖCKLMAYER, Industrie im Raum Wiener Neustadt. Unternehmensschicksale in 3 Jahrhunderten. *Schriftenreihe der Handelskammer Niederösterreich*, H. 9 (Wien 1970); Johanna Schmid, Die Anfänge der Industriestadt Wiener Neustadt zur Zeit Josephs II. (Phil. Dissertation, Wien, 1979); Sylvia HAHN, *Fabrikordnungen. Zu den Bedingungen industrieller Arbeit und berufsspezifischen Bewußtseins*. Am Beispiel der Wiener Neustädter Lokomotivfabrik und der Daimler-Motoren-Gesellschaft 1890–1914 (Phil. Dissertation, Wien, 1984).
- 4 Gertrud GERHARTL, Wiener Neustadt, Stadt mit eigenem Statut, 265 ff.; Fritz BODO, Wiener Neustadt. Ein Überblick über die Bevölkerungsbewegung und Herkunft der Bevölkerung. *Festschrift zum 100 jährigen Bestand des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich und Wien* (Wien, 1964), Bd. II, 927 ff.; *Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von größeren österreichischen Städten*, hg. von Ernst MISCHLER (Wien, 1887 ff.); *Statistisches Jahrbuch der österr. Monarchie. 1863–1881* (Wien, 1864–1884); *Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Länder. 1882–1917* (Wien, 1883–1918); Ernő DEÁK, Die städtische Entwicklung in der franzisko-josephinischen Epoche. Eine quantitative Untersuchung, in: *Österreichs Städte und Märkte*

- in ihrer Geschichte, hg. von Erich ZÖLLNER (*Schriften des Institutes für Österreichkunde* 46, Wien, 1985), 85–112; *Illustrierter Wiener Neustädter Kalender* (Wiener Neustadt, 1892 ff.).
- 5 Vgl. Sylvia HAHN, Große Hallen – Enge Räume. In Sylvia HAHN, Gerald SPRENGNAGEL und Wolfgang MADERTHÄNER, *Aufbruch in der Provinz. Niederösterreichische Arbeiter im 19. Jahrhundert* (Wien, 1988), 7–152, bes. 96.
 - 6 *Wiener Neustädter Zeitung*, 1894, Nr. 51, 5.
 - 7 Vgl. dazu Leopold MAYERHOFER, *Die Entwicklung des Gemeindevahlrechts in Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Niederösterreich* (Jur. Dissertation, Wien, 1991); Jiri KLABOUCH, *Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich 1848–1918* (Wien, 1968); Karl UČAKAR, *Demokratie und Wahlrecht in Österreich* (Wien, 1985).
 - 8 Da Wählerlisten und Wahlakten für den gesamten Untersuchungszeitraum von 1850–1913 nicht zur Verfügung standen, waren Zeitungen die einzigen Quellen, um Auskunft über die einzelnen Wahlen und Wahlagitationen zu erhalten. Die Angaben für die Zuordnung der Gemeinderäte in die Berufskategorien sowie regionale Herkunft, Geburtsdaten und Hausbesitz wurden den Volkszählungen von 1857, 1869 und 1880 entnommen und durch Daten aus Zeitungen und dem Niederösterreichischen Amtskalender ergänzt.
 - 9 Die Gesamtzahl an Realitätenbesitzern war wesentlich höher. Bei 18 weiteren Mandataren – allen Händlern, Fabrikanten und acht Gewerbetreibenden – ist ebenfalls Hausbesitz nachweisbar.
 - 10 Zur Definition des Bildungs- bzw. Besitzbürgertums vgl. Jürgen KOCKA, Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklungen und deutsche Eigenarten, in: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im Europäischen Vergleich*, hg. von dems. Bd. 1 (München, 1988), 11 ff. Es werden in der Folge die Berufskategorien Freie Berufe, Beamte und Lehrer sowie (Privat-) Angestellte zu den Bildungsbürgern, Händler, Fabrikanten, Realitätenbesitzer und Privatiers, zu den Besitzbürgern gerechnet. Gewerbetreibende werden auf Grund ihrer meist starken Präsenz extra ausgewiesen. Im Ruhestand befindliche Personen, die Geistlichkeit und (Lohn-) Arbeiter erscheinen ebenfalls separat behandelt, zumal auch keine Angaben über die Vermögensstruktur besagter Personenkreise zur Verfügung standen.
 - 11 Als Parallelbeispiel Elisabeth ULSPERGER, Bürgertum in der niederösterreichischen Provinz: Die Kleinstadt Eggenburg, in: „*Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit.*“ *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, hg. von Hannes STEKL, Peter URBANITSCH, Ernst BRUCKMÜLLER und Hans HEISS (*Bürgertum in der Habsburgermonarchie* 2, Wien–Köln–Weimar, 1992) 112–130.
 - 12 Michael Hainisch (1802–1880) war der Vater des Staatsmannes Michael Hainisch (1858–1940). *Österreichisches Biographisches Lexikon* 2 (Graz–Köln, 1959), 151 ff.
 - 13 Quellen: Niederösterreichs Landesarchiv, 32, nō. Regierung Nr. 68; Volkszählungen 1857, 1869, 1880; Gemeindeausschußprotokolle vom 12. Juli 1850 und 9. August 1850 (WNStA Bd. Nr. 508).
 - 14 Diese Kategorie umfaßt Personen, welche ohne weitere Berufsbezeichnung als Haus- oder Wirtschaftsbesitzer oder als Privatier bzw. Rentier aufschienen. Realitätenbesitzer in anderen Berufsgruppen wurden hier nicht berücksichtigt und bei eventueller Auswertung entsprechend ausgewiesen.
 - 15 Das Durchschnittsalter der gesamten Gemeindevertretung lag bei 49 Jahren. Das Geburtsjahr ist nur von 27 Personen bekannt.
 - 16 Werner OGRIS, Die Entwicklung des österreichischen Gemeindevahlrechts im 19. Jahrhundert. In: *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*. Hg. von Wolfgang RAUSCH (Linz-Donau, 1983) 83–101.
 - 17 Hanns Haas, Postmeister, Wirt, Kramer, Brauer, Müller und Wundarzt. Trägerschichten und Organisationsformen des Liberalismus. Das Salzburger Beispiel – vom frühen Konstitutionalismus bis zum Kulturkampf, in: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*,

- hg. von Ernst BRUCKMÜLLER, Ulrike DÖCKER, Hannes STEKL und Peter URBANITSCH (*Bürgertum in der Habsburgermonarchie* 1, Wien-Köln, 1990) 257–273, Zitat 259. Vgl. dazu auch William HUBBARD, *Auf dem Weg zur Großstadt. Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914* (Wien, 1984), 159, der für Graz feststellte, daß bis in die neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts die meisten Kandidaten in Wählerversammlungen von einem „Central-Wahl-Comite“ bestimmt worden waren und die Wahlen damit stärker persönlichkeits-gebunden als ideologisch oder politisch besetzt geführt wurden.
- 18 *Wiener Neustädter Anzeiger*, 1861, Nr. 6, 46. Wie diese Kandidatenliste zustande kam, ging aus Quellen nicht hervor.
 - 20 Quellen: *Wiener Neustädter Anzeiger*, 1861, Nr. 6, 46; Nr. 11, 81; 1864, Nr. 28–30; Volkszählungen 1857, 1869, 1880. Für diese und alle folgenden Tabellen wurde die Zuordnung eines Gemeindevertreters in einen Wahlkörper nach den Ergebnissen seiner ersten Wahl unter dem jeweiligen Bürgermeister vorgenommen. Ein Wechsel des Wahlkörpers innerhalb seiner Amtszeit konnte nicht berücksichtigt werden.
 - 19 Gemeindestatut für Wiener-Neustadt, Gesetz vom 8. August 1866, Nr. 17 LGB (WNSTA, B 7079, Inv. Nr. 6008 / 21. 1. 1975).
 - 21 Quellen: Niederösterreichischer Amtskalender (Wien 1869), 230; Volkszählungen 1857, 1869, 1880.
 - 22 *Deutsches Volksblatt*, 1886, Nr. 30, 1.
 - 23 *Deutsches Volksblatt*, 1888, Nr. 13, 5; *Wiener Neustädter Bezirksbote*, 1893, Nr. 29, 6; *Wiener Neustädter Bezirksblatt*, 1899, Nr. 50, 4.
 - 24 Der Verein bestand aus Angehörigen der bürgerlichen Intelligenz, Rechtsanwälten, Professoren, Unternehmern und aufstrebenden Gewerbetreibenden. Er wurde „(lokal-) politisches Instrument einer Koalition aus alten ‚Achtundvierzigern‘ und kleinbürgerlichen Demokraten“.
 - 25 Quellen: Niederösterreichischer Amtskalender (Wien 1875), 164; Volkszählungen 1857, 1869, 1880.
 - 26 Es fehlen die Geburtsdaten von zwei Personen des Wahljahrs 1874.
 - 27 Quellen: Niederösterreichischer Amtskalender (Wien 1888), 211; Volkszählungen 1857, 1869, 1880.
 - 28 Quellen: Niederösterreichischer Amtskalender (Wien 1898), 240; Volkszählungen 1857, 1869, 1880.
 - 29 Über seinen Werdegang ausführlich Ingeborg ZELENKA, *Bürgermeister Franz Kammann und die Deutschnationalen in Wiener Neustadt*. (Phil. Dissertation, Wien, 1973).
 - 30 Der Ehe entstammten zwei Söhne: Ing. Franz Kammann, geb. 1882, Fabrikant in Brünn und Dr. Friedrich Kammann, geb. 1884, Rechtsanwalt in Wien.
 - 31 ZELENKA, *Bürgermeister Franz Kammann*, 102.
 - 32 ZELENKA, *Bürgermeister Franz Kammann*, 115 f.
 - 33 Quellen: Niederösterreichischer Amtskalender (Wien 1914), 392; Volkszählungen 1857, 1869, 1880. Da bis Kriegsende keine Gemeinderatswahlen mehr stattfanden, ist die Anzahl der Gemeinderäte des Wahljahres 1913 mit der Anzahl der Gemeinderäte der gesamten Amtszeit von Bürgermeister Praschek ident.
 - 34 *Zur Geschichte der Sparkasse in Wiener Neustadt vgl. Darstellung der Gründung, Entwicklung und Tätigkeit der Wiener Neustädter Sparkasse 1860–1910* (Wiener Neustadt, 1910); *130 Jahre Wiener Neustädter Sparkasse*, hg. von der Wiener Neustädter Sparkasse (Wiener Neustadt, 1990). Zur gesamtösterreichischen Entwicklung siehe Hedwig FRITZ, *150 Jahre Sparkassen in Österreich*. (Wien, 1972).
 - 35 Sämtliche Zahlen nach der Darstellung der Gründung der Wiener Neustädter Sparkasse, Beilagen 11 und 12.

SIGRID FREISLEBEN

Politikai elit – a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) községi tanács a 19. század második felében

Bécsújhely városát 1194-ben határerődítményként építették a Babenbergeek birtokán a keletről jövő ellenséges támadások kivédésére, a középkortól fogva pedig egyre nagyobb jelentőségre tett szert mint kereskedelmi központ és közlekedési csomópont. A 18. századtól kezdve a város helyőrségi és ipari várossá fejlődött és ennek következményeként a Wienerwaldtól délre fekvő országrész igazgatási, politikai centrumává vált.

Az 1850 és 1913 közötti éveket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Bécsújhely városát állandó expanzió, modernizálás és változás jellemzi, miközben a lakosság számának növekedése, az ipar, kereskedelem és kézművesség fejlődése, az állami és kommunális intézmények szaporodása, valamint a községi igazgatás célkitűzései és intézkedései kölcsönösen befolyással voltak egymásra. E téren a „Wienerwaldtól délre fekvő országrész fővárosa” állandóan Bécsset, a fővárost és kormányzékelyet tekintette példaképnek. Az első sorban falusi jellegű környezet számára viszont számos városi funkciója révén fontos központtá vált, így például takarékpénztárral rendelkező piaci és kereskedelmi központtá, hatósági központtá tartományi és járási bírósággal és tartományi zászlóaljjal, számos iskolával és művelődési intézménnyel, valamint kommunális intézményekkel, például kórházzal.

A város különböző funkcióiból kiindulva a községi előljárást, mint a „polgárinak” tekinthető városi lakosság egyik részcsoportját vizsgáltam. Ennek során a „polgári lét” további kritériumaként tekintettem az aktív és passzív választójog meglétét, valamint a politikai tevékenység kifejtésének lehetőségét (illetve az erre számítható időt). A Kocka által meghatározott polgárság esetében a gazdasági és művelődési szerep nem lehetett az egyedüli szempont, mivel a vizsgálatba bevontam más csoportokat is, mint például az

egyházi személyeket és a katonaságot.

Az 1850 és 1918 közötti időszak hivatalos iratainak és helyi kiadványainak a kiértékelésével (naptárak, újságok) meg lehetett állapítani a községi előljárási összetételét, tagjainak szociális helyzetét és a foglalkozásukat. A tág időkeret lehetővé tette, hogy áttekintést nyerjünk a kontinuitásról és a változásokról a községi városi tanács foglalkozásbeli és szociális, valamint politikai összetételéről és arról, hogy ezek a folyamatok mennyire befolyásolták a város politikai és kommunális fejlődését. Ezeken a változásokon keresztül, amelyek összefüggtek a tömegek művelődésével is, világossá vált a városi polgárságnak, mint rendnek a visszaszorulása és egy új „politikai elit” előretörése (értelmiségiek, alkalmazottak és munkások).

A népszámlálásokról szóló részletes feljegyzések (1857, 1869 és 1880), valamint a helyi újságok áttekintése nemcsak biográfiai adatokat szolgáltatott a községi előljárók regionális és szociális származására, háztartására, családi viszonyaira és rokoni kapcsolataira nézve, de képet adtak a foglalkozási és politikai kontinuitásról, illetve eltolódásokról, a szociális felemelkedésről, valamint egyéb társadalmi és politikai funkciókról, mint például az egyesületekben, a tartományi gyűlésben vagy a birodalmi tanácsban betöltött tisztségekről is.

OLIVER KÜHSHELM

Sparsamkeit oder Fortschritt? – die bürgerliche Elite des kurortes Vöslau und das Problem der Schaffung einer modernen Infrastruktur

„In keinem Orte Österreichs kann ein so riesiger Fortschritt der Entwicklung nachgewiesen werden als im hiesigen Curorte Vöslau.“ Das stellt 1868 Bürgermeister Robert Schlumberger fest. Vöslau als Speerspitze des Fortschrittes in Cisleithanien? Wem der am Rande des Wienerwaldes gelegene Kurort bislang kein Begriff war, der möge sich darüber aber nicht beunruhigen. Die zitierte Behauptung hat wenig mit der Vöslauer Realität zu tun, um so mehr aber mit dem Selbstverständnis von liberalen Bürgern des vorigen Jahrhunderts, die sich gerne als Verfechter des Fortschrittes sehen. Doch was bedeuten Wörter wie „liberal“ und „Fortschritt“ in der Provinz? Die Antwort fällt einigermaßen schwer, wenn man versucht, konkrete Inhalte aufzuspüren, die den beiden genannten Begriffen entsprechen könnten.

Es ist ja hinlänglich bekannt, daß der Liberalismus in vielen kleinen Städten des flachen Landes keine sonderliche ideologische Präzision erreichte. Vöslau bildete hier keine Ausnahme. Das Kommunalwahlrecht, das Besitz und Bildung privilegierte, ließ Bevölkerungsgruppen, die dem diffusen weltanschaulichen Konsens hätten gefährlich werden können, gar nicht zum Zug kommen. Sich „liberal“ zu fühlen fiel unter den Umständen einer gewissen provinziellen Behäbigkeit ebensowenig schwer wie sich für einen Freund des Fortschrittes zu halten. Dieser war lange Zeit ein allzu vages Konzept, dem zu huldigen der Gemeinde Vöslau und ihren Bürgern buchstäblich nichts kostete. Erst als sich der Fortschritt ab den achtziger Jahren in Projekten konkretisierte, die den Steuerzahler zu belasten drohten, wurde es zum Streitpunkt, worin genau er bestehen könnte.¹

Die Grundlage der kommunalen Selbstverwaltung in Cisleithanien bildete die 1849 als Oktroy verlaubliche Gemeindeordnung.² Zunächst als Provisorium deklariert, war der Schöpfung des Grafen Stadion ein erstaunlich langes Leben beschieden. Bis zum Untergang der Habsburgermonarchie wurde jedenfalls keine tiefgreifende Neuregelung durchgeführt, obwohl die Notwendigkeit einer Reform schon vor der Jahrhundertwende kaum mehr negiert werden konnte. So hatte Stadion den Gemeinden nur sehr wenige Möglichkeiten zur Finanzierung von kommunalen Aufgaben eröffnet, die sich im Zuge von Industrialisierungs- und Urbanisierungsprozessen rasant vermehrten.

Hinter den gesetzlichen Regelungen verbarg sich eine sehr konservative Vorstellung von den Aufgaben der kommunalen Selbstverwaltung. Allerdings war um 1850 noch nicht abzusehen, wie rasch diese über den Bereich einer traditionellen Hoheitsverwaltung hinauswachsen würde. Außerdem gab es gute Argumente dafür, den Gemeinden nicht zu viel Selbständigkeit einzuräumen. Gerade in der Provinz war man oft zu schlecht gerüstet, um der kommunalen Finanzgebarung eine auch nur halbwegs nachvollziehbare Form zu geben. Ein exzellentes Beispiel hierfür finden wir in Vöslau, das zur Jahrhundertmitte gerade 800 Einwohner zählte. An der Spitze der Gemeindevertretung standen der Gastwirt Michael Zwierschütz und später der Bäckermeister Ignaz Graf, beide Vertreter eines ländlichen „Zwischenmilieus“³. Trotz zunehmender Wohlhabenheit dürfte ihnen der Geschäftsstil des modernen Bürgertums eher fremd geblieben sein. Den Aufgaben, die sie kraft ihres Amtes zu erfüllen hatten, waren sie daher kaum gewachsen. Besonders die Amtsführung von Zwierschütz zeichnete sich durch Unbedarftheit und unprofessionelle Nachlässigkeit aus. Mit seinen Pflichten zur Rechnungslegung nahm er es jedenfalls nicht allzu genau. Als sich die Vöslauer Honoratioren im März 1855 erstmals (!) zu einer Revision der Haushaltsabschlüsse aus den vergangenen Jahren aufrafften, entdeckten sie daher „sonderbare Zustände“. Solange sich aber die Gemeinde unfähig zeigte, den Überblick über ihre wenigen Agenden und ihre geringen finanziellen Mittel zu behalten, hatte sie noch nicht einmal das Niveau einer soliden

Vermögensverwaltung erreicht. An eine Ausdehnung des kommunalen Wirkungskreises war schon deshalb nicht zu denken.

Das änderte sich mit Robert Schlumberger, der 1864 zum Bürgermeister gewählt wurde. Er war von einem ganz anderen Format als seine Vorgänger. Aus Südwestdeutschland stammend, hatte es ihn auf Grund seiner Heirat mit der Tochter eines Wiener Knopffabrikanten nach Österreich verschlagen. Hier verwertete er die Kenntnisse, die er als leitender Angestellter eines französischen Champagnererzeugers gewonnen hatte, indem er eine Schaumweinproduktion aufbaute. Dank seines unternehmerischen Geschicks gelangte er bald zu Reichtum, der ihm den Anschluß an die Wiener Ringstraßen-gesellschaft erlaubte. Bürgermeister Schlumberger zur Seite stand Carl Ludwig Falk, der an die Spitze der Finanzsektion des Gemeindeausschusses trat. Falk leitete als Direktor die 1833 gegründete Vöslauer Kammgarnfabrik, einen Industriebetrieb von ansehnlicher Größe. Auch er war selbstredend ein Mann von großbürgerlichem Zuschnitt.

Schlumberger und Falk, die bis 1870 die Geschicke der Gemeinde lenkten, kannten wohl die gesetzlichen Grundlagen der Selbstverwaltung sehr genau. Sie setzten einen Standard durch, den Zwierschütz und Graf in ihrer kleinbürgerlichen Beschränktheit nicht hatten erreichen können. Großen Wert legten die beiden Unternehmer auf strengste Rechenhaftigkeit – eine Anforderung, die ihnen aus ihrem Berufsleben vertraut war. Der disziplinierte Umgang mit den kommunalen Finanzen war fraglos ein Fortschritt und brachte eine Konsolidierung der Gemeindegewirtschaft. Jene Art von Sparsamkeit, für die Schlumberger und Falk plädierten, geriet allerdings auch bald zum Hemmschuh für die Modernisierung. Da die kommunalen Zuschläge zu den staatlichen Steuern möglichst niedrig ausfallen sollten und Schulden tunlichst zu vermeiden waren, hatte die Gemeinde wenig Spielraum, um die Hebung der Infrastruktur des Ortes voranzutreiben. Freilich entsprach es ohnehin der wirtschaftsliberalen Ideologie, die damals ihre Blütezeit erlebte, unternehmerische Initiative den Privaten zu überlassen. Die Gemeinde sollte allenfalls dafür sorgen, daß Projekte von öffentlichem Interesse auf keine administrativen Hindernisse stießen.

In diesem Sinne entschloß man sich 1874 auf Bitte eines Konsortiums, das den Bau einer Wasserleitung betrieb, bei den Behörden für das Vorhaben einzutreten. Daß man nicht daran dachte, die Verbesserung der Wasserversorgung selbst in die Hand zu nehmen, kann nicht überraschen. Selbst die wesentlich kapitalkräftigere Gemeinde Wien tendierte Anfang der sechziger Jahre dazu, die dringend notwendige Wasserleitung von einem Privatunternehmen errichten zu lassen.⁴

Begünstigt wurde die dem Zeitgeist entsprechende Passivität der Gemeinde durch das Engagement des ehemaligen Patrimonialherren Graf Moritz Fries, dem Begründer des Kurbetriebes in Vöslau. Der Enkelsohn des legendären Unternehmers Johann Fries erlebte als junger Mann den Niedergang des familiären Bankhauses, das 1826 in Konkurs ging. Durch die Heirat mit Flora Freiin von Pereira-Arnstein kam Moritz aber wieder zu beträchtlichem Vermögen und investierte dieses in die Zukunft der Herrschaft Vöslau, indem er das Bad und die ersten Mietvillen baute. Als Vöslau 1842 durch den Bau der Südbahn sehr nahe an die Hauptstadt Wien rückte, stand einem raschen Aufschwung nichts mehr im Wege. Der Graf ließ in der Folge unter anderem von Ludwig Förster einen Bazar am Hauptplatz errichten, stiftete die katholische Kirche und gab Theophil Hansen den Auftrag für eine großzügige Erweiterung des Bades. 1880 bezahlte er schließlich auch den Bau des Kursalons. Dieser war ein später Schlußpunkt der privaten Infrastrukturpolitik, die das gräfliche Kapital allmählich aufgezehrt hatte. Obwohl die Verdienste des Grafen kaum zu bezweifeln waren, verhielt sich die Gemeinde ihm gegenüber durchaus ambivalent. Einerseits überließ man es ihm soweit wie möglich, in die Zukunft des Ortes zu investieren. Andererseits versuchte man nichtsdestoweniger, die Einflußsphäre der Kommune auf seine Kosten zu erweitern.

Erst in den achtziger Jahren befließigte sich die Gemeinde allmählich einer aktiveren Infrastrukturpolitik. Die Gründe sind in Besonderheiten des lokalen Rahmens ebenso wie in gesamtgesellschaftlichen Entwicklungen zu suchen: so konnten die Grafen Fries nicht mehr den Ausbau der Infrastruktur finanzieren, und August

Graf Fries, der Sohn von Moritz, zog sich sogar gänzlich aus Vöslau zurück, nachdem das Kurgeschäft an Attraktivität verloren hatte. Indem die Gemeinde 1887 das Bad erwarb, rückte sie deutlich von der Ansicht ab, daß die öffentliche Hand keine Unternehmen führen sollte. Dieser Haltungswandel wurde sicherlich durch die Diskreditierung des Wirtschaftsliberalismus als Folge der Krise von 1873 erleichtert. Die Herausbildung des Interventionsstaates und der Aufschwung munizipalsozialistischer Ideen blieben auf die Dauer selbst in der Provinz nicht ohne Wirkung. Mit einiger Verzögerung gegenüber den Metropolen mußten auch kleinere Städte Aufgaben wie eine moderne Straßenbeleuchtung, die Versorgung der Bewohner mit Energie, Wasserleitung und Kanalisation etc. in Angriff nehmen. Die Gemeinde Vöslau besaß nach 1900 immerhin ein eigenes E-Werk und damit eine sehr gute Straßenbeleuchtung. Man hatte ein Spital errichtet, eine neue, geräumigere Volksschule gebaut und vor allem viel Geld in den Ausbau und die Erhaltung der Infrastruktur des Kurbetriebes, einst Domäne des Grafen Fries, investiert.

Budgetdaten illustrieren am besten die Entwicklung der Gemeindeverwaltung: während sich die kommunalen Ausgaben 1857 auf nur 2800 fl. Ö. W. beliefen, hatten sie sich bis 1908 auf fast 230 000 K. erhöht. Das entspricht einer Zunahme um das Vierzigfache. Diese hängt nur zum Teil mit dem Anstieg der Bevölkerung zusammen, die sich zwischen 1854 und 1910 von ca. 800 auf etwa 4700 Personen fast versechsfachte. Das rapide Anwachsen der Ausgaben erklärt sich eben vor allem aus dem Wandel von einer bloßen Vermögensverwaltung zu den Anfängen einer modernen Leistungsverwaltung. Die qualitative Veränderung zeigt sich an den Ausgaben pro Kopf: Diese betragen 1857 3,4 fl. Ö. W., 1908 hingegen 24,2 fl.

Einer derartigen Vergrößerung der Auslagen muß eine adäquate Vermehrung der Einnahmen gegenüberstehen, soll der Gemeindehaushalt nicht aus den Fugen geraten. In erster Linie ist bei der Suche nach Einkünften an Steuern zu denken – das „provisorische“ Gemeindegesetz von 1849 war indes anderer Ansicht: Man ging nämlich davon aus, daß die Gemeinden ihre Auslagen mit Hilfe der

sogenannten „eigenen Einnahmen“ decken könnten. Diese umfaßten die Erträge aus dem kommunalen Vermögen und all jene Einkünfte, die sich nicht an staatliche Steuern anschlossen, d. h. Bautaxen, Gebühren für die Aufnahme in den Heimatverband und dergleichen mehr. Die Annahme, daß die Gemeinden damit ein Auslangen finden würden, war aber schon zur Jahrhundertmitte bloß ein frommer Wunsch. Allenfalls Landgemeinden der tiefsten Provinz konnten sich an diese Vorgabe halten. Der Realität einer Stadt entsprach sie nicht. Die ergiebigste und daher bald unverzichtbare Einnahmequelle waren die Umlagen, die als Zuschläge zu den staatlichen direkten und indirekten Steuern eingehoben wurden. Die Gemeinden durften jedoch nur in äußerst beschränktem Maße selbständig die Einführung oder die Anhebung dieser kommunalen Abgaben beschließen und mußten ansonsten die übergeordneten Behörden um Bewilligung ersuchen, denn der Gesetzgebung galten sie als ultima ratio der kommunalen Finanzpolitik.

Diese Auffassung der Obrigkeit begünstigte sicherlich ein Verhalten, wie es die bürgerliche Elite in Vöslau an den Tag legte: Angesichts der Alternative, die Umlagen anzuheben oder sich der Realität zu verweigern, zog man letzteres vor. Trotz eines niedrigen Niveaus der kommunalen Besteuerung bei gleichzeitig schnell wachsenden Anforderungen an die Gemeinde meinte Bürgermeister Theodor Freiherr von Raule 1871, daß „bei den gegenwärtigen Verhältnissen auf eine Erhöhung der Umlage gar nicht gedacht werden darf“. Da er nicht näher erläuterte, warum eine solche Maßnahme undenkbar war, müssen wir ihm zugestehen, daß er für seine Ansicht vielleicht gute Gründe hatte, die uns in der Rekonstruktion nicht mehr zugänglich sind. Dennoch sollte man sich vor Augen halten, daß in Österreich damals gerade Hochkonjunktur herrschte und in Vöslau die Gästezahlen stiegen. Die „gegenwärtigen Verhältnisse“ konnten also für die Bürger so übel nicht sein, und wenn es der Gemeindehaushalt tatsächlich erforderte, mußte es sich objektiv betrachtet um einen günstigen Zeitpunkt für eine Intensivierung der kommunalen Besteuerung handeln.

Die finanzielle Situation der Gemeinde verschlechterte sich jedenfalls zusehends, sodaß die erste Fassung des Voranschlags für

1878 mit einem beträchtlichen Abgang von circa 4500 fl. schloß. Das Finanzkomitee des Gemeindeausschusses forderte daher neben diversen Einsparungen eine moderate Erhöhung der Umlage um 5 %. Raule trat jedoch energisch gegen diese Maßnahme auf. Er hielt sie für viel zu drastisch, ja sogar für gefährlich, weshalb sie „bei der Bevölkerung auf einen ungetheilten Widerstand stoßen würde“. Er verfuhr lieber nach dem Prinzip Hoffnung: „Wenn sich der Besuch von Vöslau nur etwas hebt, wenn nur einige größere Villen preiswürdig verlassen werden, verschwindet dieses geringfügige Defizit von selbst.[...] Und sollte sich diese Aussicht auch nicht realisieren, so werden gewiß die größeren Geschäftsleute und Liferanten der Gemeinde bereitwillig [!?] mit ihren Forderungen zuwarten.“ Auch die Gläubigerbanken würden – so Raule – sicher von der Zahlung der Kapitalsraten absehen. Mit seiner beschönigenden Darstellung der Lage war es dem Bürgermeister ein leichtes, die Gemeindevertretung davon zu überzeugen, auf eine Erhöhung der Umlage zu verzichten. Schließlich teilten wohl nur die wenigsten die Einstellung des Tischlermeisters Dominik Brümmer, der meinte, daß man die Umlage „nur für sich selbst“ bezahlt, denn „je mehr Mittel der Gemeinde zur Verfügung stehen, desto mehr könne[n] für den Ort angewendet werden. Die Verschönerung des Ortes und die Verbesserung der Anstalten kommen aber jedem Steuerzahler zu Gute.“

Die Episode ist symptomatisch für das Verhalten der Honoratioren. Man schob die Anhebung der Umlagen allzu lange hinaus, bezahlte Rechnungen nur zögerlich und behalf sich auch immer wieder mit Darlehen, um die in der ordentlichen Gebarung entstehenden Defizite des Gemeindebudgets zu decken – eine Praxis, deren negative Konsequenzen sich zur Jahrhundertwende schon klar erkennen ließen. Allerdings ist durchaus nachzuvollziehen, daß man mit dem Instrument der Besteuerung vorsichtig umging, denn das Anziehen der Steuerschraube kann ja nicht folgenlos für das Wirtschaftsleben des Ortes bleiben. Es hängt viel davon ab, wie man die Wirkung der Umlagen einschätzt. Die Honoratioren, die damals die Verwaltung trugen, mußten darüber entscheiden, ob sie ihre eigenen Einnahmen aus Betrieben, aus der Vermietung, aus

dem Handel stärker belasten. Sie tendierten deshalb eher zur Überbewertung als zur Unterschätzung der negativen Auswirkungen von Umlagererhöhungen. Hier offenbarten sich die Nachteile eines politischen Systems, dem wegen des restriktiven Wahlrechts jegliches Korrektiv zur besitzbürgerlichen Sicht fehlte. Die wohlhabenden Honoratioren verstanden es, eine adäquate Besteuerung ihres Vermögens und ihres Einkommens zu vermeiden. Wenn schon Steuern, dann doch lieber indirekte wie eine Mietzinsauflage, die in erster Linie die Kurgäste, also Fremde, und von den Ortsansässigen nur die Angehörigen der Unterschicht traf, die kein eigenes Haus besaßen.

Die Honoratioren waren also sparsam, wenn es um ihren privaten Geldbeutel ging. Bis in die achtziger Jahre erfreute man sich in Vöslau deshalb einer vergleichsweise niedrigen kommunalen Besteuerung: 1884 wurden 20% auf die direkten Steuern aufgeschlagen, während der aus den Umlagen aller niederösterreichischen Landgemeinden errechnete Durchschnittswert mit 24,4% um einiges darüber liegt. Jedoch war die Besteuerung auch für die Gemeinde Vöslau das einzige Mittel der ordentlichen Budgetpolitik, mit dem sie größere Summen aufbringen konnte. Die Alternative? Allenfalls radikale Einsparungen, die einem Anhalten der Modernisierung gleichgekommen wären. Das erschien freilich angesichts der Stellung Vöslaus als Kurort, aber auch auf Grund des obrigkeitlichen Drucks zu Verbesserungen z. B. im Schul-, und Sanitätswesen weder wünschenswert noch machbar. Nichtsdestoweniger herrschte in der Gemeindevertretung keineswegs Einigkeit darüber, welche Maßnahmen zur Verbesserung der Infrastruktur durchgeführt werden sollten. Die Meinung der Mehrheit, die vom Fremdenverkehr profitierte, stand oft im scharfen Gegensatz zu den Ansichten der Vertreter der Firma Schlumberger und der Kammgarnfabrik.

Als Beispiel sollen uns die Pläne zur Einführung der elektrischen Straßenbeleuchtung dienen, die nach langen Diskussionen im Jahre 1900 schlußendlich realisiert wurden, obwohl bereits 1883 einer der Vöslauer Honoratioren diesbezügliche Erkundigungen gepflegt hatte. Damals war die Elektrotechnik eine absolute Novi-

tät. So wurden die ersten städtischen Elektrizitätswerke Deutschland zwischen 1885 und 1888 eröffnet.⁵ Anfang 1889 nahmen auch in Vöslau die Bemühungen um Einführung der elektrischen Beleuchtung konkrete Formen an. Bis Frühjahr 1890 sollte das Vorhaben spätestens realisiert werden. In der Gemeindevertretung legte sich einzig Robert (II.) Schlumberger, der jüngste Sohn des gleichnamigen früheren Bürgermeisters, gegen die Annahme eines Angebots der Firma Egger quer. Da eine endgültige Entscheidung noch ausblieb, ließ Schlumberger sogar ein mehrseitiges Memorandum in gedruckter Form erscheinen, mit dessen Hilfe er einen Meinungsumschwung herbeiführen wollte. Seine rhetorisch geschickt vorgebrachten Argumente sind teils eher fadenscheinig – er bezweifelte etwa, daß die Beleuchtung augenfällig besser würde –, teils durchaus bedenkenswert. So verwies er auf die Mehrkosten, die der Wechsel von Petroleum zu elektrischem Strom mit sich bringen würde, und erinnerte an die beträchtlichen Schulden, die seit dem Ankauf des Bades auf der Gemeinde lasteten. Gegen das Angebot von Egger sprach aber vor allem der Umstand, daß die Firma für fünfzig Jahre ein Monopol auf die Stromversorgung verlangte und außerdem einen 25 Jahre lang gültigen Fixpreis für die Energielieferung vereinbaren wollte. Ob sich die Gemeinde eine solch langfristige Belastung aufhalsen sollte, sei „schon unter normalen Umständen reiflicher Erwägung werth“, bemerkte Schlumberger zutreffend.

Doch Schlumberger ging es nicht darum, daß die Gemeinde klug investierte, sondern er suchte zu erreichen, daß sie größere Ausgaben möglichst scheute. Seine liberale Gesinnung schloß die Möglichkeit von Modernisierungsfeindlichkeit keineswegs aus.⁶ Auf dem flachen Land war der Wirtschaftsliberalismus ohnehin nur einen Schritt weit von einem Sparsamkeitsdenken entfernt, das noch in einer vorkapitalistischen Mentalität wurzelte. Selbst die Haltung des großbürgerlichen Unternehmers Schlumberger entbehrte nicht dieses traditionellen Elements. Vor die Wahl gestellt, die Aufnahme von Krediten als notwendiges Übel zu akzeptieren oder die geplanten Innovationen auf bessere Zeiten zu verschieben, bevorzugte Schlumberger einen Weg, den er euphemistisch als

„ruhige, stetige Entwicklung“ anpries, der in Wahrheit jedoch den Fortschritt illusorisch machte. Die Vermeidung von höheren Kommunalsteuern war das oberste Ziel, dem alle anderen untergeordnet werden mußten. Man sollte sich dennoch davor hüten, Schlumberger als dumpfen Modernisierungsverweigerer abzutun. Da er Jus studiert hatte, viel gereist war und gemeinsam mit seinen Brüdern ein großes Unternehmen leitete, gehörte er zu einer großbürgerlichen Elite, die sich in Vöslau auf wenige Personen beschränkte. Diese hatten durch überregionale wirtschaftliche Interessen und die Einbindung in die „Zweite Gesellschaft“ des nahen Wien einen vergleichsweise weiten Horizont. Die meisten anderen Vöslauer Honoratioren konnten ihnen nicht das Wasser reichen und traten dennoch viel energischer für die Modernisierung ein, was indes nur bedingt mit ihrem Scharfblick erklärt werden kann. Paradoxerweise spielte provinzielle Inkompetenz eine wesentliche Rolle: Immer wieder trug die Unterschätzung der Folgekosten zur Investitionsfreudigkeit bei. Im besonderen traf das auf die Kommunalisierung des Bades zu, gegen die Schlumberger vehement protestiert hatte. Das Verhalten des Weingroßhändlers in kommunalpolitischen Fragen ist insgesamt zwiespältig zu beurteilen: Einerseits war er durch sein oft bewiesenes Urteilsvermögen in wirtschaftlichen Belangen ein Gewinn für die Gemeindevertretung. Andererseits neigte er dazu, fundierte Einwände gegen ein Projekt im Namen der Stabilität des kommunalen Budgets zur totalen Ablehnung zu radikalisieren. Er stellte sich damit gegen eine zukunftsorientierte Infrastrukturpolitik anstatt konstruktiv nach Möglichkeiten ihrer Finanzierbarkeit zu suchen.

Ähnlich wie Robert (II.) Schlumberger agierten auch die Vertreter der Kammgarnfabriksaktiengesellschaft, des größten in Vöslau ansässigen Unternehmens. Zentrale Bedeutung für die Kommunalpolitik kam dem Betrieb schon durch die außerordentliche Abgabenleistung zu, die sich von 96 fl. CM. im Jahre 1850 bis 1879 auf nahezu 7000 fl. Ö. W. steigerte. Die Aktiengesellschaft erbrachte damit mehr als ein Viertel aller in Vöslau entrichteten direkten Steuern. Vor der Jahrhundertwende machte der Anteil beinahe ein Drittel aus, und 1903 belief er sich sogar auf ca. 38%.

Daher entsprach die von der Fabrik abgeführte Kommunalumlage immerhin 13% der in diesem Jahr erzielten ordentlichen Gemeindeeinnahmen. Aufgrund ihrer enormen Abgaben genoß die Kammgarnfabrik das Recht, in den Gemeindeausschuß einen Vertreter zu entsenden, der sich nicht der Wahl stellen mußte. Die Virilstimme hatte vor allem symbolischen Wert, denn es war kaum vorstellbar, einen Kandidaten der Aktiengesellschaft bei den Kommunalwahlen zu übergehen. Zumindest bis in die siebziger Jahre war die Gemeinde ja auch in hohem Maß auf die finanzielle Unterstützung angewiesen, die das Textilunternehmen diversen kommunalen Projekten angedeihen ließ. Einerseits erhielten die finanziellen Zuwendungen der Fabrik durch das noch bescheidene Volumen des kommunalen Budgets besonderes Gewicht. Andererseits mußte sich die Gemeinde vielfach auf private Spenden verlassen, um ihre Vorhaben durchführen zu können, denn der Aufnahme von Krediten stand man reserviert gegenüber. Namentlich Verbesserungen im Schulwesen wurden von der Fabrik gefördert. Die oft bewiesene Großzügigkeit stand nicht zuletzt in Zusammenhang mit den Ambitionen des Generaldirektors Falk, der sich als Wohltäter der Gemeinde profilieren wollte.

Als Falk indes Ende der siebziger Jahre scharfe Kritik an der kommunalen Finanzgebarung übte, kündigten sich bereits jene Spannungen zwischen der Mehrheit im Gemeindeausschuß und der Kammgarnfabrik an, die in den zuweilen diametral entgegengesetzten Interessen eines Kurortes und eines Industriebetriebes wurzelten. Die Ausrichtung der Kommunalpolitik wurde in dem Maß zu einem Streitpunkt, in dem die Gemeinde von der althergebrachten Vermögensverwaltung abging. Zum einen büßte die Kammgarnfabrik wohl an informeller Macht ein, als die Bedeutung von Spenden sank, weil auf freiwillige Zuwendungen keine aktive und daher kostenintensive Infrastrukturpolitik aufgebaut werden konnte. Zum anderen behagte es der Aktiengesellschaft nicht, daß der Ausschuß große Geldbeträge in Projekte investieren wollte, die in erster Linie dem Kurbetrieb dienten. Sie leistete daher oft erbitterten Widerstand: 1882 wandte sich Direktor Josef Ernst Mende gegen die Errichtung eines neuen Spitals und sprach sich stattdes-

sen dafür aus, nur für die Vergrößerung des bestehenden Gebäudes zu sammeln. Im Jänner 1886 ließ der Gemeindevorstand die Idee der Einrichtung einer kommunalen Ölgasanstalt wegen Ablehnung durch die Fabrik wieder fallen. Im Jahr darauf legte sich die Unternehmensleitung gegen die Übernahme des Vöslauer Bades quer, und auch für die Einführung der elektrischen Straßenbeleuchtung empfand sie kaum Begeisterung. Die Fabrik produzierte selbst den Strom, den sie benötigte, sodaß ihr der Bau eines ganz Vöslau versorgenden E-Werkes kein Anliegen war.

Die Aktiengesellschaft der Kammgarnfabrik bemühte sich nicht um einen Beitrag zur „Entprovinzialisierung“⁷, sondern sie vertrat gleich der Firma Schlumberger eine konservative Linie der Kommunalpolitik, weil die Modernisierung im Hinblick auf die Bedürfnisse des Kurwesens vorangetrieben wurde. Die Interessen deckten sich eben kaum. Einzig die Anbindung an das überregionale Verkehrs- und Kommunikationsnetz ist für den Vertrieb von Waren, die in großem Maßstab erzeugt werden, ebenso wie für einen Kurbetrieb lebenswichtig. Doch stellte dies dank der günstigen Lage des Ortes an der Südbahn ohnehin kein Problem dar, dem die Gemeindevertretung besondere Aufmerksamkeit hätte widmen müssen. Da die Voraussetzungen für das Funktionieren von Produktion und Absatz gegeben waren, bestand für die beiden größten Vöslauer Unternehmen kein Anlaß, kommunalpolitische Innovationen zu fördern. Sie betätigten sich im Gegenteil als Bremser der Verbesserung einer Infrastruktur, die ihnen keine wirtschaftlichen Vorteile brachte. In merkwürdiger Weise verbanden sie Liberalismus mit Modernisierungsfeindlichkeit, Kompetenz mit Sparsamkeitsmanie, Solidität mit Perspektivenlosigkeit. Im Vordergrund stand die Angst, daß sich die finanzielle Situation der Gemeinde negativ entwickeln und infolgedessen der Steuerdruck ansteigen könnte.

Mit ihren Befürchtungen behielten Robert Schlumberger und die Direktoren der Kammgarnfabrik zugegebenermaßen recht. Die zur Verfügung stehenden Daten weisen für die Zeit nach der Jahrhundertwende auf erhebliche finanzielle Schwierigkeiten der Gemeinde hin. Diese waren aber zum Gutteil Symptom einer umfassenden Systemkrise, die von der lokalen Politik nicht beeinflußt

werden konnte. Die Gemeinden laborierten an einer chronischen Finanzschwäche, weil der Staat ihnen immer mehr Aufgaben zuwies, ohne ihre materielle Ausstattung substantiell zu verbessern. Dies hätte nämlich Veränderungen in der Aufteilung der finanziellen Mittel zwischen den Gebietskörperschaften erfordert. Einer solchen Umstrukturierung stand entgegen, daß auch die Länder in Geldnöten steckten, sodaß nach Ansicht des zeitgenössischen Experten Ernst Mischlers „jede Sanierungsaktion auf dem Gebiete des Finanzwesens der Selbstverwaltung bei dem Landesetat beginnen und – angesichts des Umstandes, daß jede Hilfsaktion für die Finanzen der Selbstverwaltung nur auf Kosten der Staatsfinanzen erfolgen kann – über diese kaum erheblich hinauskommen wird.“⁸

Andererseits trug auch die unkluge Politik der Mehrheit im Vöslauer Gemeindeausschuß ihr Scherflein zu der virulenten Finanzkrise bei, unter der die Gemeinde zunehmen litt. Vorzuwerfen ist den bürgerlichen Honoratioren aber nicht, daß sie sich für die Modernisierung entschieden, sondern daß sie nicht bereit waren, dafür auch zu bezahlen: Damit kurzfristig die kommunalen Umlagen nicht erhöht werden mußten, nahm man längerfristig eine Überschuldung in Kauf. Solcherart verschärfte der Egoismus der besitzbürgerlichen Elite die finanzielle Situation der Gemeinde, obwohl es gerade einer besonders geschickten Politik bedurft hätte, um den Nachteil von gesetzlichen Rahmenbedingungen auszugleichen, die den Bedürfnissen der Selbstverwaltung immer weniger gerecht wurden.

Anmerkungen

- 1 Die folgenden Ausführungen stützen sich vor allem auf das dritte Kapitel meiner Diplomarbeit, in Buchform veröffentlicht unter dem Titel: Oliver KÖHSCHMELM, *Bad Vöslau und seine Bürger 1850–1914*. (Bad Vöslau, 1996).
- 2 Jiri KLABOUCH, *Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich 1848–1918*. (Wien, 1968).
- 3 Hanns Haas, Postmeister, Wirt, Kramer, Brauer, Müller und Wundarzt. Trägerschichten und Organisationsformen des Liberalismus. Das Salzburger Beispiel – vom frühen Konstitutionalismus bis zum Kulturkampf. In: Ernst BRUCKMÜLLER, Ulrike DÖCKER, Hannes STEKL, Peter URBANITSCH (Hrsg.), *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. 1. (Wien–Köln, 1990) 257–273.
- 4 Renate BANIK-SCHWEITZER, Liberale Kommunalpolitik in Bereichen der technischen Infrastruktur Wiens. In: *Wien in der liberalen Ära. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte*. 1. (Wien, 1978) 91–119, hier 92 f.

- 5 Wolfgang R. KRABBE, *Kommunalpolitik und Industrialisierung. Die Entfaltung der städtischen Leistungsverwaltung im 19. und frühen 20. Jahrhundert.* (Fallstudien zu Dortmund und Münster, Stuttgart, 1985) 51.
- 6 Vgl. Hannes STEKL, *Stadtbürgertum im Umbruch – Politik und Gesellschaft in Retz am Beginn des 20. Jahrhunderts.* In: *Derselbe, Kleinstadtbürgertum in Niederösterreich. Horn, Eggenburg und Retz um 1900.* (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 27, Wien, 1994) 85–116, hier 101.
- 7 Vgl. Andreas RESCH, *Die alpenländische Sensenindustrie um 1900. Industrialisierung am Beispiel des Redtenbacherwerks in Scharnstein, Oberösterreich.* (Studien zur Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftspolitik 3, Wien–Köln–Weimar, 1995) 34–36; konkret zur Rolle der Unternehmer des Redtenbacherwerkes in Scharnstein als „maßvoll modernisierende Experten“ siehe 163–173.
- 8 Ernst MISCHLER, *Die Grundlagen des Gemeindehaushaltes in Österreich.* In: *Einzelfragen der Finanzpolitik der Gemeinden.* (Schriften des Vereins für Socialpolitik 127, Leipzig, 1910) 43–83, hier 48.

OLIVER KÜHSHELM

Takarékoskodás vagy haladás? Vöslau fürdőhely polgári elitje és a modern infrastruktúra megteremtésének problémája

1800 körül Vöslau kevesebb, mint 400 lakost számláló falu. A helység vidéki-paraszti társadalmi struktúrája azonban a 19. század második harmadában megváltozik. 1833-ban ugyanis egy fésűsfonóüzem építésével jelentős ipari vállalat alakult, majd a 40-es évektől kezdve megkezdődött egy jövedelmező gyógyközpont létrehozása. Vöslau a következő időszakban igen gyorsan olyan kisvárossá fejlődött, melyben a munkásság képezte a legnagyobb társadalmi csoportot. A domináns szociális formáció azonban a modern polgárság volt, amely bevándorlókból állt és többségében közvetlenül vagy közvetve gazdaságilag az idegenforgalomtól függött. Ez azonban nem vonatkozik a polgárságnak egy kis, de befolyásos rétegére: a Fésűsfonógyár vezető tisztségviselőire és a Schlumberger családra, amely minőségi borok termesztésével nemzetközi hírnévre tett szert; ők ugyanis más gazdasági érdekeket képviseltek.

A községi választójog alapján, amely privilegizálja a tulajdont és az oktatást, a módos polgárság volt a vezető erő a közigazgatásban. A vidékies közbülső rétegekhez tartozókat, akik az 50-es években még jelentős szerepet játszottak, nemsokára kiszorították a nagyobb szociális presztízzsel bíró új bevándorlók, hacsak nem sikerült társadalmilag felemelkedniök, pl. vendéglősből szállodatulajdonossá válni, és ezzel a régebbi közbülső helyzetüket feladni egy igazi polgári életvitel kedvéért.

A helyi elitet laza liberalizmus jellemzi, melyet – ütőképes más világfelfogású ellenfelek hiányában – nem kell pontosan meghatározni. A maga labilis voltában a provinciális liberalizmus nem jelent különösebben szoros kötődést, ha kézzelfogható gazdasági érdekekről van szó. Az előző évszázad honoráciorai kétségekívül mindenkor teljes odaadással a „haladás” hívei voltak, hiszen ez a vöslai polgárok számára az 50-es és 60-as években még kevés pénzébe került. A helység modernizálását akkoriban gróf Moritz Fries, az egykori patrimonía ura a magánvagyonából fizette. Felépített egy nagy fürdőt, kurszalont és egy reprezentatív katolikus templomot stb. Az infrastruktúra megteremtése, a gyógyhelyekkel szembeni növekvő elvárások lassanként felemésztették a gróf anyagi erejét. A község már nem tudott a továbbiakban csupán a magánkezdeményezők áldásos tevékenységére számítani. A „haladás”, amely egyelőre csupán merész elgondolás és alig jár még következményekkel, most olyan projektekben konkretizálódott, melyek az adófizetőknek sok pénzébe kerültek és ezért igen vitatottakká váltak.

Mind világosabbá vált, hogy a felmerülő új kommunális feladatok kevésbé egyeztethetők össze a gazdasági liberális elképzelések által definiált, de alapjában véve előkapitalista takarékosági megfontolásokkal. Már nem lehetett a költségvetési politikát úgy folytatni, hogy valamennyi kiadást csökkentsék, anélkül, hogy ne lenne szükség arra, hogy a bevételeket, illetve elsősorban az adókat felemeljék. A község kiadásai ténylegesen állandóan növekednek, ugyanakkor nem gondoskodnak kellően a bevételekről, amelyek a kiadásokat fedeznék. A polgárok továbbra is takarékosak, ha a saját pénztárcájukról van szó, melyet a hozzájárulások növelésével megkurtítottak. Ennek következtében a község pénzügyi bázisa gyors-

kurtítottak. Ennek következtében a község pénzügyi bázisa gyorsan megingott.

Heves ellenkezést váltott ki az elektromos világítás bevezetése, amit a polgárság azon körei propagáltak, amelyek az idegenforgalomból profitáltak. A haladás e módja ellen voltak a Fésüsfonógyár igazgatói és Robert Schlumberger bornagykereskedő. Éppen azok a polgárok, akiknek mint szélesebb körben tevékenykedő vállalatok vezetőinek nagyobb kitekintésük volt, mint a többi honoráciorinak, a modernizálás ellen foglaltak állást, mégpedig gazdasági megfontolásokból: Vöslau infrastruktúrájának javulása nem jelentett számukra semmiféle hasznot, ezzel szemben jóval több kiadást. Ezért továbbra is a takarékosági intézkedések mellett álltak ki, ami azonban már nem felelt meg a realitásoknak.

A modernizálás, amely elsősorban a város, mint gyógyhely megfelelő színvonalon tartását szolgálta, a polgári elitet kommunálpolitikai problémák elé állította, melyek már nem oldhatók meg „békés és gondos” házigazda módjára. A szükségessé vált átalakítás nem tudatosan folyt, hanem a körülmények nyomása alatt és csak részlegesen s amennyiben az a csoport saját anyagi érdekeinek megfelelt. A polgárság számottevő rétegének igen rövidlátó egoizmusa hozzájárult ahhoz, hogy az infrastruktúra modernizálását csak azon az áron lehetett elérni, hogy a községi költségvetést tartósan destabilizálni kellett.

SÖPTEI IMRE

Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig

A korabeli ellenzék a szabad királyi városokkal együtt elutasította, hogy a városok helyzetét ne külön törvényben rendezzék a kiegyezés után. Ehhez járult még a virilizmus intézményétől való idegenkedés is, amelyet Tisza Kálmán az 1848-as szellem elárulásának, a népképviselési elv megcsúfolásának és leendő ellenségeskedések okozójának tartott.¹ Ezen a véleményen voltak kezdetben a kőszegiek is. Ennek ellenére mindenki megbékélt vele. Olyannyira, hogy 1876-ban városuk fejlettségének mutatójaként büszkén hozták fel, hogy virilis képviselőik több adót fizetnek, mint a megyei lista utolsója.² (Ami persze nem volt igaz!)

Ki kell térnem dolgozatom időhatárának az indoklására. Kőszeg – története során – sokszor került merőben más helyzetbe, mint a vele azonos státusú települések. Eddigi ismereteim alapján a kiegyezéstől 1945-ig tartó polgári korszak gazdasági életét három nagyobb időszakra osztottam fel. Az első 1867-től nagyjából az 1890-es évek közepéig tart, amikor a korszak városainak zömével ellentétben, stagnálás, de inkább hanyatlás jellemezte városunkat. Bár a megrekedés már a dualista időszak előtt elkezdődött.³ Az új, a polgári fejlődést gyorsító lehetőségekkel objektív és szubjektív okokból nem tudtak élni a helyiek. A századforduló gazdasági (Sörgyár, Nemezgyár, Csipkegyár, Kőszeg–Sopron vasút), valamint kulturális beruházásai (evangélikus leánynevelő, főgimnázium) viszont már mutatják, hogy a fejlődés elkezdődött. Ez a lendület egészen a háború végéig tartott. A háború után a Trianonban aláírt béke egyik legnagyobb vesztese a határszélre került és így gazdasági vonzáskörzetének nagy részét elvesztett Kőszeg lett. Majd egy évtizedig tartott míg újrászerveződött gazdasági élete, de teljesen sohasem heverhette ki ezt a veszteséget. Az 1900-as évet tehát azért választottam határként,

a forint-korona váltás mellett, mert az említett fejlődés nyomai megjelentek ugyan a virilis jegyzékeken, azt azonban döntően nem tudták megváltoztatni.

A kutatás akadályai

A választott korszakban a város „belsőszervezetét” háromszor alakították át. 1872-ben törvényhatósági jogot kapott Kőszeg, így 24-en kerülhettek be a legtöbb adót fizetők közül a törvényhatósági bizottság tagjai közé. 1876-ban elvesztette törvényhatósági jogát és beolvasztották a megyébe. Mint rendezett tanácsú városnak 1877-től 34 virilis tagja lehetett a képviselőtestületben. Az 1886. évi XXII. törvénycikk pedig új szempontokat érvényesített a listák összeállításánál.

E változások feldolgozása is elég terhet ró a kutatóra. Ehhez járul még, hogy az 1900-as évek elején az akkori polgármester és főjegyző válogatás nélkül selejtezték ki a Városháza iratait, az 1862 utáni időszakról a jegyzőkönyveken kívül szinte semmi nem került be a levéltárba.⁴ A jegyzőkönyvekben kezdetben elég rendszertelenül jegyezték fel, hogy ki milyen jogon kerülhetett a képviselők közé. Ráadásul a helyi sajtó is későn indult meg a városban, így az első években erre sem támaszkodhattam.⁵

A feldolgozás során a következő módszert választottam. Kiemeltem az 1872., az 1883. és az 1893. éveket, melyeket részletesebben is elemezni fogok, de elvégeztem az egész időszak általános vizsgálatát is. A kiemelt években megnéztem azt is, hogy a listákon szereplők közül hányan és milyen rendszerességgel vettek részt a testületi üléseken, illetve a szempontjukból legfontosabb választmányban, a gazdaságban, milyen arányban képviselgethették magukat. Így e két nézőpontból, a kutatási lehetőségek hiányosságainak ellenére is, remélhetőleg sikerül Kőszeg gazdasági és közigazgatási történetének megismeréséhez hozzájárulni a jelzett időszakban.

Az elemzés során mindig arról az évről lesz szó, melyben képviselőiséget kaphatott a virilis és nem arról, amikor az adóját számolták. Mivel kis lélekszámú városról van szó, kis létszámú

testülettel, eléggé egyoldalú gazdasággal, ezért a foglalkozásokat tekintve csak négy nagyobb kategóriát állítottam fel, alkalmazkodva magukhoz az összeállítókhoz. Ezek a következők: 1. a kétszeresen számítottan adózók; 2. a kereskedők, akik közé a „korcsmárosokat” is bevontam; 3. az iparosok; 4. a föld- és házbirtokosok, akiket a magánzókkal közös csoportba soroltam. Ezeket 1886 után kiegészítettem még a testületek, vállalatok, intézmények kategóriájával, valamint azokkal, akik helyettesül képviseltették magukat a közgyűlésben. Ez a beosztás egyszerűsített, az elemzések közben azonban ki fogok térni azokra a körülményekre, amelyek jobban árnyalják a képet.

1872⁶: Kőszegen az 1870. évi 42. tc. alapján az első törvényhatósági bizottság összeállítására 1872-ben került sor, mert késve nevezték ki a főispánt. Így az új jogszabályok szerinti átalakításra csak március végén kerülhetett sor.

A listán legnagyobb arányban a kereskedők szerepeltek: tíz fő, 41%. Közülük a nagykereskedők négy, a kiskereskedők és vendéglősök három-három fővel. Ez tehát közel a felét jelentette a viriliseknek. Ezután következtek az értelmiségiek: hét fő, 29%, közülük négy ügyvéd, két lelkész és egy orvos. A négy iparos, két mészáros, egy pék és egy molnár összességében 16%-ot képviselt. Végül egy nagybirtokos és két magánzó, háztulajdonos zárja a sort 12%-kal.

Ez, ha csak a nagy csoportokat vizsgáljuk, megfelel a városról kialakult képnek. Mint járási székhely a környék felvevőpiacát ellátó kereskedők vezették a listát. A nemrégben megszűnt (1869) Dunántúli Kerületi Tábla és az utána létrehozott járásbíróóság indokolja az ügyvédek jelentős számát. A város határa túlnyomóan erdő, kevés a szántóföld, a terület nagy része pedig a lékai uradalom részeként Esterházy Pál tulajdonában áll. Érthető, hogy rajta kívül, aki a második helyet foglalta el, csak háztulajdonosok szerepelnek a birtokosok között. Talán csak az iparosok kis száma és az iparcikkeket előállítók teljes hiánya okozhat némi meglepetést a város jelentős kézműipari múltjának az ismeretében.

Ha részletesebben megnézzük a listán szereplőket, már nem annyira tiszta a kép. A 24 legnagyobb adózó között négy Schey

nevűvel (Fülöp, Sándor, Károly és Ferenc) találkozunk. Ők a 18. század végén a városba költözött Schey Mózes izraelita kereskedő leszármazottai. Közülük is kiemelkedett koromlai Schey Fülöp, aki elsőként kapott a magyarországi zsidók közül nemességet és báróságot. Előbb osztrák nemessé emelték 1859-ben, majd 1869-ben ugyancsak osztrák főrang lett, mint „kedves és hűséges községi nagykereskedő”. Kiskereskedőként kezdte az 1820-as években, 1848 előtt már jelentős terménykereskedőként tartották számon. A tőkét azután a legjövödelmezőbb vállalkozásba fektette: a császári sereg hadiszállítója lett a szabadságharc idején. Később jelentős támogatóra tett szert Albrecht főherceg személyében, akinek a testőrségét ő szerelte fel, és mintegy házi bankárja is lett Magyarország kormányzójának. Nagyon sokat tett a városban élő hittársaiért és magáért a városért is. Zsinagógát és menedékházat építtetett, Albrechtinum néven polgári szegényházat alapított, ahol vallásfelekezetre való tekintet nélkül helyeztek el rászorultakat. A kívánságára Elisabethinumnak keresztelt óvoda sem épülhetett volna fel és működhetett volna jelentős adományai nélkül. Ezekon kívül még számtalan alapítványt is tett.⁷

Ő vezette az éves listát 869 Ft adóval, mindezt úgy, hogy már évtizedek óta inkább Bécsben lakott és az üzleti tevékenységét is ott folytatta. Erre utal az is, hogy a képviselőiséget nem fogadta el.⁸ Valószínű, hogy helyi házai és telkei adója alapján kerülhetett a virilis lista élére.

Három rokona sem a helyi kiskereskedők életét élte. Jól mutatja ezt, hogy az itt a 132 Ft adójával mindössze a 23. helyen levő Ferenc 1876-ban több mint 887 Ft-tal a megyei jegyzék 55. helyén szerepelt.⁹ Kőszegen kívüli érdekeltségei tehát jóval nagyobbak voltak a megyén belül is. Sándor nevű testvére is jó nevű terménykereskedő volt már 1848 előtt.

A zsidók összesen öten szerepelnek a listán (21%). E szerint a városi lakosságban meglevő arányukhoz képest (1869-ben 2,5%)¹⁰, főleg a Schey családnak köszönhetően, a gazdasági életben betöltött szerepük sokkal jelentősebb volt.

A duplán számított adójú értelmiségiek szerepe sem volt annyira jelentős, amennyire első ránézésre tűnik, ugyanis a negyedik helyen

szereplő Major János a város katolikus plébánosa sem került volna az első 24 közé, ha nem kedvez a törvény az oklevéllel rendelkezőknek.

1883¹¹ : Mivel 1872-ben mintegy harmadával kevesebben kerültek a képviselők közé, nincs értelme annak, hogy a két év között összevetést végezzünk. Nézzük hát a tényeket.

A kétszeres adózó számításuk kerültek az első helyre: 14 fő, 41%. Új foglalkozások jelentek meg közöttük: gyógyszerész (2), közjegyző (1), mérnök (1). Legtöbben az ügyvédek voltak (6), nagyobb lett az orvosok száma (3), a lelkészeké viszont csökkent (1).

Őket követték az iparosok: 8 fő (23%). A mészárosok vezettek (3), molnár egy volt, de bekerült két építő mester és egy üveges is.

A kereskedők a föld- és házbirtokosokkal, magánzókkal együtt egyaránt hat-hat fővel (17-17%) kerültek a jegyzékre.

A kereskedők arányának csökkenéséhez hozzájárult, hogy a Schey család szinte teljesen kivonult a városból. Schey Ferenc maradt egyedül a listán, igaz ő előretört a 8. helyre, 242 Ft adóval. A helyüket egy újabb négy tagból álló család vette át. Az első, második, ötödik és nyolcadik helyen is a Waisbecker névvel találkozunk. A család tagjai 1848 előtt iparral és kereskedelemmel foglalkoztak, és már akkor a legtekintélyesebb városi családok közé tartoztak.

A lista vezetője dr. Waisbecker Antal járási főorvos, aki még a kétszeres számítás nélkül is messze több adót fizetett (910 Ft), mint az őt követő János nevű, magánzóként feltüntetett testvére (392 Ft). Waisbecker Ede (5.) és Henrik (8.), folytatva a családi hagyományokat, vendéglősként és kereskedőként kerültek fel a listára, de számottevő volt ingatlanvagyonuk is.

Antallal azért érdemes külön is foglalkozni, mert ő az egyetlen, aki a fellelt listák mindegyikén szerepel. 1872-ben ugyan még csak a kilencedik (191 Ft), de 1876-ban már első (394 Ft). Vezető helyét tíz éven át megtartotta, amíg nem jelentek meg az új törvénynek megfelelően a gazdasági társaságok. A század utolsó két évében újra az ő nevével kezdődnek a jegyzékek. Jövedelme több részből állt: járási főorvosi fizetésén felül jelentős

ingatlanokat birtokolt. Egy részét apjától örökölte, de gyarapította is őket. A város belső utcáiban négy telke, három nagy alapterületű házzal, nyolc hold kert, és ami Kőszegen nagy jelentőséggel bírt, több mint négy hold szőlője volt. 1899-ben csak a házak nélküli ingatlanjaiért 50 Ft feletti adót fizetett,¹² ami akkori adójának mintegy a nyolcadát tette ki.¹³

A város közéletében jelentős szerepet játszott. Választmányok, valamint a katolikus iskolaszék tagjaként működött. A gazdasági életben is szinte mindenhol megtaláljuk. Részvényese és 1864-től 1882-ig igazgatósági tagja a Kőszegi Takarékpénztárnak.¹⁴ Ugyancsak az egyik vezetője a Kőszeg–Szombathely Vasút Rt.-nek.¹⁵

Mint említettem, nincs értelme összehasonlítani a már tárgyalta két év listáját, mégis érdemes még egyszer felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy az oklevéllel rendelkezők aránya mennyire megnőtt időközben. Amint láttuk a lista vezetője is ilyen személy volt, de a 14-ből rajta kívül csak ketten kerülhettek volna fel adójuk szorzása nélkül. Egyikük a plébános, míg a másik Chernel Kálmán, aki ügyvédi oklevéllel bírt. Ő azonban tényleges ügyvédi tevékenységet nem folytatott, hanem a felesége és a saját birtokait bérbe adva, inkább a tudománynak, elsősorban a történettudománynak élt. A 34. helyre is kétszeres adójú okleveles, egy közjegyző került 123 Ft-tal.

A megyei 300 virilis közé kilencen kerültek be, ez a kőszegi lista 26, de a megyeinek csak 9%-a. Waisbecker Antal került itt is a legelőkelőbb helyre, Kőszegen lerótt adójával az 53. volt.¹⁶

1893¹⁷: Ez az első olyan év, melyben már számolnunk kell a helyettesekkel. A személyesen részt venni nem tudók helyettesítésére az új községi törvény, az 1886. évi XXII. tc. 32. és 33. §-a adott lehetőséget, miután engedélyezte jogi személyek, hajadonok, törvényesen elváltak, özvegyek, árvák és máshol lakó virilisek helyettesítését megbízott által.¹⁸ A kőszegi listán is megjelentek 1887-től a gazdasági szervezetek, az özvegyek, valamint újra felvették rá hg. Esterházy Pált is. Az összes helyettést állítók száma nyolc fő, 23%.

A legtöbbet adózók között az 1883. évihez viszonyított jelen-

tős arányváltozás fő oka, hogy a helyi gazdasági szervezetek be-
léphettek a legtöbbet adózók közé. Az 1844-ben alapított Kősze-
gi Takarékpénztár kimagaslóan nagy adójával (2691 Ft) áll az
élen. Az őket követő Unger Károly fűszerkereskedő és házbirtok-
os, akinek adóját mint kamarai kültagét duplán számították,
csak mintegy kétötödét fizette az előbbinek (1045 Ft). A listán
szerepel még Czeke József és társa cég, amely gőzmalmot és tég-
lagyárat működtetett (3. – 839 Ft), az Általános Takarékpénztár
(7. – 500 Ft) és a Hegyforrás Szikvíz Rt. (17. – 261 Ft). Arányuk
az összeshez viszonyítva 11%. Nekik is köszönhető, hogy az
utolsó hely megszerzéséhez mintegy 60 Ft-tal több adót kellett
fizetni, mint tíz évvel azelőtt.

Legtöbben, holtversenyben, a kétszeresen számított adójúak
és a birtokosok, magánzók voltak 9-9 fő, 26-26%. Az előbbieket
csoportjában, mint láttuk, megjelent egy új kategória is: a kama-
rai kültag, egy kereskedő és egy iparos. Érdekes, hogy csak egy
évvel korábban éltek először e jogukkal annak ellenére, hogy er-
re már az 1870. évi XLII. tc. és az 1871. évi XVIII. tc. is lehető-
séget adott. A föld és házbirtokosok ilyen áttörésének az oka az,
hogy a listán szereplő négy özvegyet is a magánzók közé vették
fel.

Az iparosok száma eggyel csökkent a tíz évvel korábbival
összehasonlítva (7 fő – 20%). A mészárosok megtartották vezető
helyüket (3), és ugyanaz a két építőmester is megmaradt a listán.
A lakatosmestert (akit már említettem a kamarai tagok között)
ide is beszámítottam, mint ahogy a kereskedők közé a másik ta-
got szintúgy. Ennek ellenére a kereskedők befolyása tovább
csökkent, az egyetlen vendéglőssel együtt is csak öten voltak
(14%).

Az izraelita vallásúakat most is egyvalaki, Popper Ignác rőfős
kereskedő képviselte.

A megyei képviselők között csak nyolc személyt találunk. Az
első Czeke József viszont jóval nagyobb összeggel, 1689 Ft-tal
szerepel a 38. helyen, ami nagyobb, mint a saját és vállalatának
adója együttvéve, mutatva a városon kívüli érdekeltségét is.¹⁹

A virilis jegyzékek elemzésének veszélyei

Felvetődik a kérdés, hogy mennyire megbízhatók a jegyzékek, s mennyire valós képét mutatják egy város gazdasági és – jellegéből adódóan részben – politikai elitjének?

A dolgozat ezen részéből úgy tűnhet, mintha az eddig elmondottak inkább amellett nem ér semmit a listák elemzése. A cél ellenben éppen az volt, hogy rávilágítsak arra, milyen veszélyek rejlenek abban, ha valaki a gazdasági és társadalmi háttér ismerete nélkül kezd bele a munkába és csak a névsorok alapján dolgozik.

Óvatosan kell eljárni a virilisek foglalkozási csoportjainak a meghatározásánál és az egyes személyek besorolásánál. A listákat összeállítók megnevezései miatt a kutató kényszerhelyzetbe kerül. Valós képet csak egy-egy évre vonatkozóan kaphatunk. A listák tanulmányozása során tapasztaltam, hogy az összeállítók egy-egy személynél, akár egymáshoz közeli években is, többféle foglalkozást tüntettek fel. Ezek egymástól merőben eltérőek is lehetnek. Kereskedőt megnevezhettek házbirtokosként, de magánzóként is, gabonakereskedőről kiderült, hogy molnár volt, vendéglősről, hogy szeszgyáros, mert sörfőzőt bérelt és üzemeltett a vendéglő mellett. Ennek bizonyára az az oka, hogy adott évben adójának nagyobb részét melyik tevékenysége után fizette.

Ezt támasztják alá a kezembe került kataszteri birtokívek „megszűntnek” nyilvánított lapjai, amelyek a múlt század utolsó harmadában keletkeztek.²⁰ Ezekből kiderül, hogy a listákon szereplők túlnyomó része nem csak a kereső foglalkozása után, hanem jelentős ingatlanai után is adózott. A listák elejére kerültek nek, akár több házuk is lehetett a városban, némelyek komoly mennyiségű szántófölddel rendelkeztek. A jelentős szőlőbirtok pedig, főleg a helyi születésűek között, szinte természetesnek mondható. Sajnos a városi házak után fizetett adókról szóló listákat kiselejtezték, így ezek nagyságrendjét nem volt mód megállapítani, de a termőföldek utáni adó egyes esetekben az összes adó jelentős hányadát tette ki.

Vigyáznunk kell azzal a kijelentéssel is, hogy a listákon szereplők egyúttal a legnagyobb jövedelműek az adott városban. A szakirodalom felhívta a figyelmet arra, hogy az időszakos adó-

mentesség pl. építkezéseknél, üzemek, vállalkozások beindításánál mennyire megváltoztatja a valós sorrendet. Vörös Károllyal egyetértve azt is elismerik, hogy a részvényosztalék adómentessége is torzít,²¹ bár meggyőződése, hogy a részvényekbe be nem fektetett haszon egy idő múlva megjelenik az illető adóalapjában, vállalkozásba vagy ingatlanba investálva.

Köszegen az 1886 előtti képet jelentősen torzította, hogy nem kerülhettek fel azok, akik személyesen nem tudtak vagy nem vehettek részt a törvényhatósági bizottság munkájában. Bár ez később megoldódott, de az 1872 után készített jegyzékekre néhány év után azok, akik lemondtak a képviselőségről, fel sem kerültek.

Nem kerülhettek a listára azok sem, akik valamilyen elszámolási jogviszonyba kerültek a várossal. Ilyen volt a már említett Czeke József is, aki évekig nem kerülhetett be ily módon a képviselők közé, mert városi vámbérlő volt, pedig fizetett adója alapján az elsőek között lett volna a helye.

A virilisek részvétele a közgyűléseken

A három év és a korszak elemzésének az értelmét az adja, ha megvizsgáljuk azt is, hogy ezek a személyek mennyire vállaltak részt abban a döntéshozatali folyamatban, melyre éppen az e listára való kerüléssel nyertek jogot.

1872-ben hárman lemondtak a képviselőségről, hárman egyetlen közgyűlésen sem vettek részt. A 20 megtartott közgyűlésnek a felén sem jelent meg a virilis jogú képviselők túlnyomó többsége (14). Közülük nyolcan pedig még öt alkalommal sem vettek részt. S történt ez az évben, amikor újjá szervezték a város közigazgatását és bemutatkozott főispánja, ami arra utal, hogy többségüket nem érdekelte különösebben a helyi politika. Persze lehetséges, hogy bevételeik növelésével voltak elfoglalva. Az igazán aktív hét személy közül csak ketten voltak az első tíz között. Ha a foglalkozásukat nézzük, két mészáros, két vendéglős, két kereskedő és egy pék. Az utóbbi, Bierbauer Mihály tiszteletbeli tanácsos, aki a legtöbb ülésen, 18-on vett részt, és akit a következő évben polgármesterré is választottak.

A gazdálkodó választmányban, amely 12 főből állt, mindössze négy virilis tag volt.

1883-ban a hiányzók száma még nagyobb volt, a 34-ből mindössze 21-en vettek részt a közgyűlésen. Ezek közül 14-en az ülések felén sem jelentek meg. A legkevesebbet hiányzók közül Vidt Géza ügyvéd volt a legaktívabb (12 alkalom). A hét felettiek között szerepel még egy-egy ügyvéd, magánzó, mészáros, építész, kereskedő és a plébános.

A gazdálkodó választmányban ez évben hat-hat a választott és a virilis képviselők aránya, a polgármester elnöksége alatt.

1893-ban szokatlanul magas a testületi ülések látogatottsága. A 30-as számból azonban nem érdemes túlzott következtetéseket levonni, ugyanis az egy-két alkalommal részt vevők száma volt túlnyomó (18 fő). Ennek oka, hogy abban az évben nagy hadgyakorlatot rendeztek Kőszeg környékén, amire a király is odalátogatott és szinte minden képviselőnek jutott az előkészítés feladatából. Az a 12 képviselő aki a közgyűlések legalább felén részt vett a következő foglalkozásukból állt össze: négy helyettes, ebből kettő intézményé, két-két ügyvéd, kereskedő, egy-egy plébános, mészáros, vendéglős és kereskedő.

A gazdálkodó választmányban a 6-6-os arány megmaradt, de a hivatalból részt vevők száma növekedett (számvevő, tisztii ügyész stb.)

A három évet összehasonlítva arra a következtetésre juthatunk, hogy bár a virilisek jó része elfogadta a képviselőséget, mégsem vett részt aktívan a döntéshozásban. Legfeljebb egy-egy nevezetesebb alkalommal jelentek meg a közgyűlésen, ilyenek voltak pl. a tisztújítások. Ugyanakkor fokozatosan emelkedett azok száma, akik komolyan vették tisztségüket és havi rendszerességgel részt vettek az üléseken s ott többnyire fel is szólaltak, megpróbálták befolyásolni a döntéseket.

Itt kell külön szólnom a helyettesekről. Az egyértelmű, hogy egy gazdasági szervezet saját vezetőségéből jelölte ki a megbízottját. Felvetődik a kérdés, hogy az özvegyek milyen alapon választották ki a megfelelő személyt? A listákból úgy tűnik, hogy akiket nem családtag helyettesített, azokat olyan agilis, a város

közéletében már addig is résztvevő személyek (pl. Möszl Lajos, Hanély Antal, Pados Gábor tanítók, Kőszegi József könyvkereskedő), akik – ha azt nem is mondhatjuk róluk, hogy kormánypártiak voltak (bár zömükre ez is igaz), de – a városi vezetést, a polgármestert támogatták szavazataikkal. Ugyanakkor ez a poszt kitűnő lehetőség volt olyan kevéssé ismert, nagy vagyonnal nem rendelkező, de törekvő fiatalok számára, akik városi karriert szerettek volna befutni, de másképpen nem tudtak a képviselők közé bekerülni. Erre jó példa az említett Kőszegi (Zeitinger) József, aki a 90-es évek elején így kezdte pályáját és 1898-ban már a város második embere lett: rendőrkapitány.

Tanulságok

A legnagyobb adófizetők társadalomtörténetét vizsgáló történet-szek kutatják a helyi társadalom átrétegződését. Vizsgálják, hogyan változott meg a polgári átalakulás hatására a helyi gazdasági vezetőerő. Kőszegen a század végéig nem figyelhetünk meg ilyen változásokat.

A 29 év listáiból 21 teljeset és egy részlegest találtam meg. Ebben a 21 évben 112 személy került a legnagyobb adófizetők közé. Ez a több mint 700 lehetséges helyet figyelembe véve nem mutat komoly változásokat. Az egymást követő években alig egy-két helycsere volt. Nem találunk olyan személyeket, akik hirtelen robbantak volna be, rögtön az elsők közé kerülve. Aki a listára felkerült, az tartani tudta a helyét éveken át, és akinek rosszabb éve volt, azt is megtaláljuk a póttagok között. Aki egyik évről a másikra kiesett, azt többnyire a halál ragadta el, és nem a gazdasági csőd fosztotta meg virilis tagságától. Mindez egy biztos alapokon álló helyi gazdaságot mutat. A legnagyobb átrendezést az 1886 után érvényesülő új összeállítási szisztéma okozta, bevonva az addig kirekesztettek közül Kőszegen is az intézményeket és az özvegyeket.

A magánszemélyek közül, akik az elsők közé kerülhettek, legtöbben önmaguk, vagy szüleik révén már 1848 előtt megalapozták gazdasági erejüket. Ilyen volt a már említett Schey és

Waisbecker család, de idesorolhatjuk Chernel Kálmánt, Czeke Józsefet, aki – mint az apja – maga is kereskedő volt, és erre a tőkére alapozták vállalkozásaikat a későbbiek során. Persze nem szabad elfeledkezni a mészárosokról, molnárokról és a kereskedők zöméről sem, pl. az Eitner, a Seybold, a Kindl, az Unger családokról, akiknél a mesterség apáról fiúra öröklődött és vele együtt a vagyon jó része is. Ezt, a még a város gazdasági élete szempontjából boldog kornak számító időszakban megalapozott jólétet kellett a század végén megtartani, esetleg növelni ahhoz, hogy Kőszeg virilisei közé kerülhessenek.

Az aránylag alacsony összegek azonban jelzik, hogy nem volt a város gazdasági ereje nagyon jelentős. Az a város, amely közel annyi lakossal (6915) kezdte a kiegyezés időszakát, mint a megyeszékhely Szombathely (7561), a tárgyalat időszakban alig növekedett (1900-ban 7422, Szombathelyen 24751 fő). Volt olyan évtized is, amikor csökkent a lakosság létszáma (1880 és 1890 között 225 fő).²² Ennek több oka is lehetett, de mindenképpen hozzájárult a gazdasági pangás. Ennek jó mutatója, hogy ezekre a listákra elsősorban olyanok kerülhettek fel, akik a város és környékének a mindennapi szükségleteit elégítették ki. A kereskedők zöme a Schey család kivételével nem nagykereskedő, hanem vagy valamilyen cikkre (pl. textil, vasárúk) szakosodott kiskereskedők, továbbá fűszer- vagy vegyeskereskedők, hogy ne mondjuk, szatócsok voltak. Ennek nem mond ellent, sőt megerősíti, hogy a molnárok gabonakereskedelemmel is foglalkoztak és nem lehet szétválasztani, hogy kinél melyik hozott nagyobb jövedelmet.

Magas az úgymond nem termelő, nehezen mobilizálható tőkével rendelkezők aránya pl. a háztulajdonosoké, akiknek adója többnyire a saját használatú és kevésbé a bérbeadott házak jövedelméből adódott. Mutatja ezt az is, hogy 1886 után olyan adózók is megjelentek mint a domonkos rend és az evangélikus egyház, melyek nem folytattak gazdasági tevékenységet, csak nagy ingatlanaik után adóztak.

A város gazdasági életében egyedül csak a hitelügy virágzott. Mindkét takarékpénztár jól működött. Különösen a Kőszegi Takarékpénztár, amely többször volt vezető helyen a virilisek között.

Ezt megerősíti, hogy 1891-ben 200 Ft névértékű részvénye 1100 Ft-ot ért, és tartósan 60% feletti osztalékot fizettek utána.²³

Összehasonlítottam a helyi részvénytársaságok részvényeseinek és igazgatóságának a névsorát a virilis jegyzékekkel, ennek ismertetésére azonban a terjedelmi korlátok miatt nincs mód. Összefoglalásként csak annyit, hogy a társaságok vezetésének zöme a virilisek közül került ki és az új alapítású részvénytársaságoknál legtöbbet ők jegyezték.²⁴

Azok, akiknek kétszeresen számították az adóját, több mint 20%-ot tettek ki. Ez az átlag még akkor is igaz, ha láthattuk, akadnak olyan évek, amikor kiugróan magas volt a számuk.

Vörös Károly alapvető művei után egyre többen foglakoznak újabban egy-egy település vagy megye adójuk alapján képviselői tagságra jogosult lakóival. A listák egymagukban megtévesztők, csak azok alapján sok tekintetben téves következtetéseket lehet levonni az adott hely gazdasági elitjének az összetételéről, politikai aktivitásáról. Mégis nagy haszonnal jár e virilis jegyzékek beható vizsgálata. Minden nagyobb településnél meg kell tehát vizsgálni, kik is voltak ott az „első” emberek, vagy ahogy a régi jegyzőkönyvben olvastam, kik kerülhettek „az érték képviselőik névjegyzékébe”.²⁵

Jegyzetek

- 1 CSIZMADIA Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. (Budapest, 1976) 119–124.; továbbá NAGY Iván (szerk.), *Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 9. kötet. (Pest, 1870) 32., 34. és 35.
- 2 Vas Megyei Levéltár (továbbiakban: VaML). Kőszegi Fiókleveltár (továbbiakban: KFL) képviselőtestületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (továbbiakban: Jkv). 1876, 338/1074. sz.
- 3 Lásd erre TILCSIK György, *Ismeretlen adatok Kőszeg, Szombathely és Vas megye népességi és kereskedelmi viszonyaihoz a XIX. század közepén*. *Vasi Szemle*, (1982) 439–459.
- 4 Selejtezik a levéltár = *Kőszeg és Vidéke* (továbbiakban: KésV). 1908. április 15. 2.
- 5 A Günser Anzeiger ugyan 1874-től megjelent, de az első időszakban nem jelentettek meg ilyen híreket. A Kőszeg és Vidéke alapítása (1881) után már jobb a helyzet, szinte minden évben megtalálhatjuk a viriliseket a hírek között.
- 6 Az 1872. évre összeállított lista a Szombathelyen megjelenő *Vas megyei Lapok* 1872. április 7-én megjelent számának 2. oldalán található meg. Ezen nevezetes alkalommal sem örökítették meg a városi jegyzőkönyvben.
- 7 HARSÁNYI László, *A kőszegi zsidók*. (Budapest, 1974) 117–123.

- 8 VaML KFL. Jkv. 1872. máj. 7. szám nélkül.
- 9 VaML Vas Vármegye alispánjának iratai. Alispáni iratgyűjtemények. Virilis jegyzékek. 1876.
- 10 THIRRING Gusztáv, Kőszeg népeiségének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle*, (1932) 2: 90.
- 11 VaML KFL. Jkv. 1883. febr. 1. és május 2. és Kőszeg sz. k. városában legtöbb adót... = KésV 1883. jan. 14. 3.
- 12 VaML KFL. Kőszeg Város Adóhivatalának iratai. Kataszteri birtokfűvek 19. század. Megszűntek. 2. cs. 1290. sz.
- 13 VaML KFL. Jkv. 1898. nov. 3. és Városi virilisták = *KésV*, 1898. nov. 13. 2.
- 14 KŐSZEGI József, *A Kőszegi Takarékpénztár száz éve*. (Kőszeg, 1944) 38.
- 15 VaML KFL. Kőszeg–Szombathely Vasút Rt. iratai. Üzleti kimutatások. 1882.
- 16 VaML Vas Vármegye alispánjának iratai. Alispáni iratgyűjtemények. Virilis jegyzékek. 1883.
- 17 Virilis jegyzék 1893. = *KésV*, 1892. nov. 6. 2.
- 18 *1884–1886. évi törvények*. Szerk. MÁRKUS Dezső (Budapest, 1897) 413–414.
- 19 VaML Vas Vármegye alispánjának iratai. Alispáni iratgyűjtemények. Virilis jegyzékek. 1892.
- 20 VaML KFL. Kőszeg Város Adóhivatalának iratai. Kataszteri birtokfűvek 19. század. Megszűntek.
- 21 VÖRÖS Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. (Budapest, 1979). M. TÓVARI Judit, A miskolci társadalom vezető csoportjainak átrétegződése (1872–1917), *Századok*, (1980) 781–817.; KOSJÁN László, Nógrád megye gazdasági elitje a dualizmus korában. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Rendi társadalom – polgári társadalom I.* (Salgótarján, 1987); GYANI Gábor, Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). *Történelmi Szemle*, (1977) 626–640.
- 22 A kőszegi adatokra THIRRING G. idézett munkája. Szombathelyre KALOCSAY Péter, A dualizmus kori Szombathely. *Vasi Szemle*, (1997) 623.
- 23 *Magyar Compass* 1891/92., (Budapest, 1892) 256.
- 24 VaML KFL. Kőszeg–Szombathely Vasút Rt. iratai. Egyelőre itt találhatóak a vasúti vállalat és az Általános Takarékpénztár kimutatásai is. VaML KFL. A Kőszegi Takarékpénztár iratai. Továbbá Kőszegi J. A Kőszegi Takarékpénztár... A Kőszegi Sörgyár Rt. alapításáról és a részvényesek listájáról a *KésV* 1894. aug. 5. és okt. 28. között közölt adatokat. A Hegyforrás Szikvíz Rt.-gal kapcsolatban: Szikvízgyárosok közgyűlése = *KésV*, 1896. febr. 16. 2.
- 25 VaML KFL. Jkv. 1878. 1793. sz.

IMRE SÖPTEI

Die Bürger der Stadt Kőszeg die von 1872 bis zur Jahrhundertwende die meisten Steuern bezahlten

Die Stadt Kőszeg, die im Jahre 1869 insgesamt 6915 Einwohner hatte, entwickelte sich bis Anfang des 20-ten Jahrhundert nur in geringem Maße. Die Zahl der Einwohner vermehrte sich bloß um einige hundert Personen (im Jahre 1900 betrug die Zahl 7422), Fabriken, neue Industriezweige erschienen erst in der zweiten Hälfte der 1890-er Jahre. Nur die Geldinstitute erzielten einen grösseren Gewinn. Sie verwalteten die Geldanlagen auch anderer Ortschaften, und der grösste Teil ihrer Kredite wurde in anderen Städten verwendet.

Die Stadt bekam im Jahre 1872 einen neuen Status als Municipium mit einem Gemeindeausschuß mit 48 Mitgliedern, deren Hälfte aus dem Kreis der die meisten Steuern zahlenden Bürger gewählt wurde. Im Jahre 1876 wurde Kőszeg vom Komitat Vas „annektiert“ und als eine Stadt mit Munizipalitätsrat hatte sie 34 Stadtverordnete mit Virilistenrecht.

Mit den Virilistenverzeichnissen muß man bei der Erörterung der wirtschaftlichen Elite mit Kritik umgehen, trotzdem kann gesagt werden, daß das Stagnieren von Kőszeg aus den Einträgen zu den Virilistenlisten herausgelesen werden kann. Neben den niedrigen Steuerbeträgen kann man verhältnismäßig wenige Namen finden. Es handelt sich hier meist um Vermögen, die noch vor 1848 erworben waren und sich kaum bewegten. Besonders hoch ist die Anzahl der Privatleute, der Hausbesitzer, die sich nach 1886 noch erhöhte. Ungewöhnlich viele Verwitwete wurden registriert. Charakteristisch war der Anteil der für Grundstücke und Häuser bezahlten Steuern auch im Falle von Beschäftigten.

Der auch schon früher charakteristische Abbau der Industrie zeigt, daß die Anzahl der Gewerbetreibenden von Anfang an gering

war. Die meisten unter ihnen waren Metzger, Müller, die den alltäglichen Bedarf der Einwohnerschaft sicherten. Der Einfluß der Geschäftsleute nahm ab, ihre Anzahl auf den Listen wurde von Jahr zu Jahr immer geringer. Der Anteil der Geistesschaffenden war um die 20% stabil, und sie waren diejenigen, die am aktivsten an der Arbeit der Generalversammlungen teilgenommen haben. Die anderen haben sich – bis auf Einige mit höheren Ambitionen – kaum an der Leistung der Stadt beteiligt.

Auf den Listen nach 1886 erschienen auch schon die wirtschaftlichen Organisationen. Später konnte man durch Bezahlung höherer Steuern einen Platz unter den Sadtverordneten bekommen. In den neunziger Jahren konnte man schon gewisse Zeichen einer langsamen Entwicklung wahrnehmen. Es wurden zwei Fabriken errichtet. Das war der Anfang einer neuen Epoche in der Geschichte der Stadt.

CSEKŐ ERNŐ

A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között

„Azon meggyőződésben vagyunk, hogy a birtok alapján nyert jog, a jogegyenlőség elvével ellenkezik.”¹ Így kezdődik Bihar vármegye a virilizmus eltörlése érdekében 1872-ben a képviselőházhoz címzett felirata. Hiába. A törvényhatósági törvény (1870/XLII. tc.) életbelépésével egészen 1945-ig a helyi önkormányzatok működésének egyik alapelemévé vált, hogy a helyi testületekben a képviselők fele a legnagyobb adófizetők közül kerüljön ki. Szerencsére, mondhatja viszont a ma történésze, hiszen az évről évre összeállított virilis jegyzékek a helyi elit kutatásának elengedhetetlen, sokszor egyetlen forrásai. Néha viszont mégsem ez a helyzet. Sajnos így van ez Szekszárd esetében is, ahol a községi virilis jegyzékek a rendezett tanácsú várossá alakulásig (1905) csak négy esetben – 1873, 1892, 1894, 1895 – újságokból maradtak ránk.

Tanulmányom ezért a vármegye legnagyobb adófizetőinek névjegyzékeire épül. A levéltárban négy kivételével – 1873, 1880, 1882 és 1911 – valamennyi év virilis jegyzékét sikerült felkutatnom. Az anyaggyűjtés fő bázisául az alispáni irategyüttes szolgált. Az itt található virilis listák mellett nagy hasznomra voltak az adóhivatalok által e célból összeállított adónévjegyzékek és a községek által kiállított adófizetési bizonyítványok.

A vármegyei virilis jegyzék – a községivel szemben – nemcsak a helyi elit összetételének önmagában történő vizsgálatára, hanem a vármegyében betöltött szerepének, gazdasági potenciáljának és ez utóbbi változásának az elemzésére is lehetőséget ad.

Szekszárd, Tolna megye székhelye 1873–1905 között nagyközség, és csak ezt követően válik rendezett tanácsú várossá. Lakossága 1870-től 1910-ig 12 001-ről 14 947-re nőtt, annak ellenére, hogy 1890–1900 között 451 fővel csökkent. A település felekezeti

megoszlása a vizsgált időszakban jelentősen nem változott: a katolikus többség (75–78%) mellett jelentős református (14–15%) és izraelita (6–7%) kisebbség található.² Az 1890-es években lejátszódo népegyedsökkenés oka a filoxéravész, amely alapjaiban rázta meg az elsődlegesen szőlő- és bortermelésre épülő város társadalmát. Ez a kortársakat is szembesíti a megye és Szekszárd egyoldalú gazdasági szerkezetével. Így ifj. Leopold Lajos szociológust is, aki 1907-ben megjelent *Gyárak nélkül* című esszéjében a megyében is megfigyelhető népegyedsökkenés okát az iparfejlődés elmaradásában látta.³ A településen még 1910-ben is csak két nagyobb üzem működött, a selyemgyár és Molnár Mór nyomdája. Ezek mellett még további négy működött 11–20 fő közötti létszámmal. 1910-ben még mindig a mezőgazdaság foglalkoztatta a lakosság többségét, a kereső népegyeds 49,6%-át, míg az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak aránya 27,1% volt.⁴

Tolna vármegye törvényhatósági bizottságának létszáma az elemzett korszakban 440 fő volt. Ennek megfelelően a vármegye 220 legnagyobb adófizetője került – virilisként – a bizottságba. Az időközben megürült helyek pótlására 1907-ig – a közigazgatási bíróság ezt eltörli határozatáig – 20 póttagot is a virilis listára vettek. A legnagyobb adót fizetők névjegyzéke a vármegye területén élvezett vagyon és jövedelem után fizetett egyenes állami adón alapult. Összeállításánál az értelmiség adóalapját kétszeresen vették figyelembe. Az adó kiszámításánál 1875-től a következő egyenes adónemek kerültek elsősorban szóba: földadó, házadó, kereseti adó és az előbbieket után kirótt általános jövedelmi póttadó.⁵

Elsőként tekintsük át, hogyan változott Szekszárd képvisellete a megye legnagyobb adófizetői között. A korszakot hozzávetőlegesen dekádokra osztva a virilisek száma a következőképpen alakult: 1872–1880: 28–32, 1881–1890: 27–33, de 1888: 36; 1891–1901: 36–39; 1902–1908: 29–33, de 1907: 37; 1909–1917: 37–42.

A számsorból kiolvasható, hogy a virilisek számában jelentős (30–35%-os) növekedés történt a korszakban, amivel a város részaránya a vármegye legnagyobb adófizetői között 13–14%-ról

17–19%-ra emelkedett. Az utóbbi érték több mint háromszor nagyobb, mint Szekszárd Tolna vármegye népességéhez viszonyított aránya (1910-ben 5,6%).

Érdekes, hogy az első két évtized meglehetősen stabil értékeihez képest a jelentős növekedést a filoxeravésszel terhelt 90-es évek jelentik. Ennek valószínű magyarázata, hogy a filoxéra okozta károk, illetve a szőlő újratelepítésére kapott adómentességek a vármegyei virilis listán többségben lévő földbirtokos réteg adóját csökkentették. Ez értelemszerűen a polgári foglalkozásúak virilis jegyzékre kerülésének kedvezett. Az alábbi táblázat elemzésével erre is választ kapunk.

A szekszárdi elit összetételének vizsgálatát először a virilisek foglalkozási megoszlása időbeli alakulásának az elemzésével kezdem.

1. táblázat

A vármegyei virilis listára került szekszárdiak foglalkozási megoszlása (A oszlopok) és ugyanez az értelmiségiek kétszeres adószámításának mellőzése esetén (B oszlopok)⁶

Foglalkozás	1872		1881		1892		1902		1913	
	A	B	A	B*	A	B	A	B	A	B
<i>Értelmiség:</i>	21	15	17		18	11	16	15	19	15
– Ügyvéd	8	5	7		9	4	9	8	9	7
– Más jogi foglalkozású	4	4	5		1	1	0	0	3	2
– Vármegyei tiszviselő	4	3	3		2	2	1	1	1	1
– Orvos	3	3	1		3	3	3	3	2	2
– Mérnök	2	0	0		1	1	2	2	1	1
– Egyéb	0	0	0		2	0	1	1	3	2
<i>Földbirtokos</i>	3	4	2		4	4	4	4	3	3
<i>Mezőgazdasági bérlő</i>	0	0	1		2	2	1	1	2	2
<i>Földműves</i>	0	0	0		0	2	0	1	0	0
<i>Kereskedő</i>	2	3	3		6	8	8	5	12	14
<i>ezen belül:</i>										
– Gyógyszerész	0	0	0		1	0	2	0	2	2
– Bankár	0	0	0		0	0	0	0	3	2
<i>Iparos</i>	1	4	2		3	6	2	4	3	7
<i>Vállalkozó</i>	4	5	1		3	3	1	1	0	0
<i>Háztulajdonos és magánzó</i>	0	0	1		1	1	2	3	2	3
Összesen:	31	31	27		37	37	34	34	41	41

* 1881-ben ennek elkészítésére nem állt rendelkezésre adónévjegyzék

Mint látható, az egész korszakban érvényesül az értelmiség fölénye, habár részarányuk jelentős mértékben csökken (68%-ról 46%-ra). Figyelemre méltó az ügyvédek magas száma, akiknek az értelmiségen belül elfoglalt súlya még erősödik is a korszakban (38%-ról 47%-ra). Más jogi pályákon dolgozók (bírók, ügyészek, közjegyzők) némi pozícióvesztése mellett egyértelműbb tendencia érvényesül a vármegyei tisztviselők számának csökkenésében. Ennek okát az utóbbiak esetében a valós gazdasági tervezés mellett a bizottságba kerülés számukra másik két biztos módjában kereshetjük (választás útján, tisztség után). Összességében elmondható, hogy az értelmiségen belül, de a virilisek egészét tekintve is meghatározó volt a jogi végzettségük jelenléte, ami hűen tükrözi egyrészt a kisváros megyeszékhelyi funkciójából adódó lehetőségeket, másrészt a kor elsősorban jogi tudásra számot tartó igényét, illetve az ennek megfelelő oktatás szerkezetét. Az első két időpontban rajtuk kívül csak orvosok és mérnökök találhatók a virilisek között. 1892-től már előfordulnak köztük egyházi személyek, országgyűlési képviselő, lapszerkesztő és főgimnáziumi tanár is.

Szekszárd mezővárosi jellegéhez képest meglepő, hogy az egész korszakban relatíve alacsony a virilis listára került földbirtokosok és bérlők száma. Viszont az igazsághoz hozzátartozik, hogy majdnem minden virilis rendelkezett földingatlanokkal, elsősorban szőlővel. Például 1897-ben a város legnagyobb birtokosai közé tartozott dr. Haidekker Béla ügyvéd és Leicht Lajos kereskedő.⁷

A „főállású” földbirtokosok egyik részét a nemesi származásúak képezték. Közülük a legjelentősebbje és egyben a község legvagyonosabbja az Augustus család volt. Báró Augustus Antal, majd fia, Imre szekszárdi és faddi birtokaik után a megye legnagyobb adózói közé tartoztak. A másik részt az aktív munkától visszavonult kereskedők és iparosok alkották, akik ekkor már földbirtokaik alapján kerültek a virilisek közé. Ahogy erről az egykori nekrológ Albanich György kereskedő esetében is beszámol: „1859-ik évben nyugalomba vonult, és egyedül mezőgazdasággal, kiterjedt szekszárdi szőlőinek kezelésével foglalkozott” – még 31 éven keresztül.⁸ Albanichhoz hasonlóan tőkését

földbirtokba beruházó virilis iparos volt még Ferdinánd Antal gombkötő, Schneiderbauer József kádár, Mayer János molnár, Ludvig József kefekötő és Kunczer János bognár.

A mezőgazdasági bérlőket kivétel nélkül a Leopold család valamelyik tagja képviselte a megye virilisei közt.

Ugyancsak meglepőnek tűnhet a kereskedők szerény jelenléte a korszak elején. Nem az viszont, ha figyelembe vesszük azt az 1851-ben készült névjegyzéket, amely csak huszonöt kereskedőt tüntet fel a településen.⁹ 1872-től 1913-ig a kereskedők aránya a szekszárdi virilisek között 6,4%-ról 29,2%-ra nőtt. Ezt figyelembe véve a város virilis elitjén belül történt legnagyobb változásnak a kereskedők számának növekedését nevezhetjük, ami ekvivalens az értelmiség arányának csökkenésével. A kibontakozó gazdasági fejlődés, a polgári életforma terjedése, Szekszárd megyeszékhely funkciója és a vasúti összeköttetés megteremtése 1883-ban mind olyan tényező, ami a kereskedelem és ágazatainak a fejlődését indukálta. Így az 1892. évi virilis jegyzéken megtalálható már a vendéglős és a gyógyszerész, míg 1913-ban a hitelélet is képviselteti magát három bankárral.

1872-ben a vállalkozók – regálé- és haszonbérlőkkel együtt – még jelentős számban és arányban voltak megtalálhatók a község virilistái között. Mozgósítható tőkénkkel útépítésre, építőanyagok szállítására és más, elsősorban a vármegye által meghirdetett munkára vállalkoztak, haszonbérleteket (italmérés, téglavetés) és adóbérleteket kötöttek. A nagy vasútépítési láz lanygulása és a tőkeerős konkurencia megjelenése, a haszonbérleti lehetőségek csökkenése mind szűkítették ennek a tevékenységi formának a lehetőségeit. Az ezt megelőző vállalkozók esetében mindez a gazdasági profil tisztulásával járt. Így például a Leopold testvéreknél, akik az 50-es évektől adóbérlettel, majd útépítéssel foglalkoztak, a fiatalabbik, Sándor 1870-től már mezőgazdasági bérlettel kezdett foglalkozni, Károly pedig a 90-es évekre a város legjelentősebb borkereskedőjévé nőtte ki magát.¹⁰

A kereskedelemmel szemben az ipar képviselője – a pozíciójavulás ellenére – az egész időszakban csekély maradt. Ipari tőkéről szó sincs. Molnár Mór a város egyetlen részvénytársaságként

működő vállalkozásának, a nyomdának a névadója és társtulajdonosa is csak a városi virilis tagságig jutott. A vizsgált időpontokban mészáros, molnár, szeszfőző, téglagyáros, órá-ékszerész, kéményseprő és építész szerepelt a megyei virilisek között.

Felmerül a kérdés, hogy az értelmiségiek preferálására beépített kétszeres adóbeszámítás mellőzésével miként módosul a település viriliseinek foglalkozásszerkezete. Ennek megválaszolására az adónévjegyzékek segítségével összeállítottam az e szerint kiigazított listákat (ld. 1. táblázat). Amint várható volt, a kétszeres adószámítás kizárásával az értelmiségiek száma csökken, a kereskedőké és iparosoké pedig nő. Kivétel az 1902. év, amikor a kereskedők számában tapasztalható – két-két gyógyszerész és iparkamarai tag révén – pozícióvesztés. A kétszeres adószámítás mellőzésével az iparosok száma és aránya emelkedett leginkább, akiknek ily módon 1913-ban elért 17%-os részesedése megfelel a törvényhatósági jogú városok 1910-ben mért országos átlagának. Másik figyelemre méltó változás, hogy az egyszeri adószámítás kizárólagos érvényesítésével a gazdagparasztság 1892-ben és 1902-ben képviselőt nyert volna a megye virilistái között.

Ahhoz, hogy az összehasonlítást mégis azonos léptékű és hasonló jellegű településekkel végezhessem, a kor három legjelentősebb tolnai községét vettem alapul: Bonyhád, Dunaföldvárt és Paksot.

2. táblázat

A vármegyei virilis jegyzékre kerülők foglalkozási megoszlása a megye négy legjelentősebb településén¹

Foglalkozás	Szekszárd			Bonyhád			Dunaföldvár			Paks		
	1872	1892	1913	1872	1892	1913	1872	1892	1913	1872	1892	1913
<i>Értelmiség</i>	21	18	19	4	3	2	3	4	1	6	8	7
<i>Földbirtokos</i>	3	4	3	8	5	2	5	0	0	14	4	0
<i>Mezőgazd.</i>												
<i>bérlő</i>	0	2	2	0	1	2	0	0	0	0	0	0
<i>Földműves</i>	0	0	0	0	0	0	2	6	2	1	1	1
<i>Kereskedő</i>	2	6	12	5	4	4	1	4	4	4	4	4
<i>Iparos</i>	1	3	3	1	0	1	1	1	1	0	1	0
<i>Vállalkozó</i>	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
<i>Háztulajdonos és magánzó</i>	0	1	2	1	0	0	0	1	1	1	0	0
Összesen:	31	37	41	19	13	11	16	16	9	26	19	12

* négy esetben nem sikerült megállapítani a virilis foglalkozását

A táblázatból világosan kirajzolódik egyrészt, hogy gyökere- sen eltért egymástól Szekszárd és a három másik település virilis elitjének struktúrája, másrészt a vizsgált időszak alatt egészen más irányú folyamatok mentek végbe Szekszárdon, illetve a töb- bi településeken.

Korszakunk kezdetén mindhárom helységben elsősorban a föld volt a megyei virilis tagsághoz szükséges vagyon alapja. A föld- birtokos réteg és a gazdagparasztság térvesztése más társadalmi csoportok megerősödése nélkül következett be. Aminek követke- zményeként Szekszárddal ellentétben mindhárom településen drámaian csökkent a megyebizottságba jutott virilisek száma. A vagyonos elit szűkülése szemléletesen mutatja az említett községek korszakban tapasztalt hanyatlását, nagy stagnálását. Ami – Paks kivételével – az amúgy sem nagy súlyt képező értelmiségiek szá- mának visszaesésében is tetten érhető. Vállalkozók és iparosok pedig csak elvétve kerültek e helységekből a megye legnagyobb adófizetői közé. Az előbbieik fényében Szekszárd elitjének vagyono- sodásában, eltérő rétegződésében a megyeközponti funkció fejlődést indukáló szerepét emelhetjük ki elsősorban. Az értemi- ségiek meghatározó súlya, a kereskedők számának időszakunk alatt történt megsokszorozódása, és végül a törvényhatóságba ke- rült viriliseknek a gyarapodása mind erre utal.

A társadalmi összetétel további vizsgálatának izgalmas kér- dése, hogy az 1848–49 előtt gyökere- sen eltérő jogi-társadalmi helyzetben lévő rétegek (a privilegizált nemesség és a diszkrimi- nált zsidóság) jelenléte miképp módosul a Szekszárdról a megye virilisei közé bekerültek körében. 1872-ben, az elsőként összeál- lított megyei virilis jegyzék még erősen az 1848 előtti társadalmi rendszer lenyomatát hordozta. A 31 szekszárdi virilis közül a többség (16) nemesi származású.¹² A „régvi világól” megörzött fölényüket mutatja még, hogy az első húsz virilis között tizen- öten voltak. A helyi zsidók közül ekkor még csak öten kerültek a megyei virilis jegyzékre, a legelőkelőbb helyen – a 121.-en, még vállalkozóként – Leopold Sándor. A zsidók virilisek közötti je- lenlétének további alakulását a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

A zsidók száma (A) és aránya (B) a szekszárdi viriliseken belül¹³

Foglalkozás	1872		1881		1892		1902		1913	
	A	B%	A	B%	A	B%	A	B%	A	B%
<i>Értelmiség</i>	0	0	0	0	1	5,5	2	12,5	3	15,7
<i>Földbirtokos</i>	0	0	1	50	0	0	0	0	1	33,3
<i>Földbérlető</i>	0	0	1	100	2	100	1	100	2	100
<i>Földműves</i>	0	–	0	0	0	–	0	–	0	–
<i>Kereskedő</i>	2	100	3	100	4	66,6	3	37,5	6	50
<i>Iparos</i>	0	0	1	50	1	33,3	1	50	1	33,3
<i>Vállalkozó</i>	3	100	1	100	3	100	1	100	0	–
<i>Háztulajdonos és magánzó</i>	0	–	0	0	1	100	0	0	0	0
Összesen:	5	16,1	7	25,9	12	32,4	8	23,5	13	31,7

Amint látható, számuk és arányuk is nagymértékben növekedett. Emellett a zsidó vagyonos elit erősödését mutatja az a tény is, hogy amíg 1872-ben a megye első 100 legnagyobb adófizetője között egy szekszárdi zsidó se szerepelt, addig 1913-ban már hét.

Ha a táblázatra tekintünk, a korszak első két időpontját illetően nagyon plasztikus képet kapunk. A feudalizmusból örökölt struktúrán nem sok módosulást tapasztalhatunk. A zsidóság elitjének gazdasági tevékenysége a kereskedelemre, vállalkozásra és földbérleten történő gazdálkodásra szorítkozott. E területeken a virilisek között kizárólagos a képviselőjük. Viszont az emancipáció első jeleként Bien Márton 1881-ben már földbirtokosként kerül a virilis jegyzékre. Ezzel szemben a nem zsidó virilisek érvényesülési területe kizárólag az értelmiségi pályákra, földbirtokra és az iparra korlátozódott.

Ennek a pregnáns elkülönülésnek a lazulása az 1890-es években már tetten érhető. Habár a virilis zsidóknak továbbra is a kereskedelem maradt a legfontosabb gazdasági területe, képviselőik megjelentek az értelmiségiek – kivétel nélkül ügyvédek – és az iparosok között is. Ezzel párhuzamosan a virilisek között 1892-ben már megtalálhatók a keresztény kereskedők is Szondy István gyógyszerész és Tóth Gyula nagyvendéglős révén.

A korszak legjelentősebb zsidó családja a Leopold volt, közülük hatan is szerepeltek a megyei virilis listákon, sőt Sándor 1905–1907 között, unokaöccse Kornél pedig 1914–1918 között háromszor a város legnagyobb adófizetője. Ugyancsak többen voltak a megyei virilisek között a Pirnitzirek, Szekszárd első nagyáruházáának a tulajdonosai.

Mint már a korábbiakban is láttuk, 1872-ben a szekszárdi virilisek közt legnagyobb számban a nemesi származásúak voltak. Augusz Antal kivételével mindannyian állásban voltak, ügyvédek, bírók és vármegyei tisztviselők. Sass István tisztí főorvos és Vizsolyi Gusztáv alispán kivételével valamennyien jogi végzettséggel rendelkeztek. A vármegye a korszakban tehát továbbra is a nemesi származásúaké. Ha csökkenő számban is, a szekszárdi virilisek között mindig megtalálhatók a vármegye tisztviselői. A helyi elittől elkülönülő csoportot képeztek, hiszen többségüket – főleg a tehetősebb, nagybirtokos családok tagjait – csak a hivatal kötötte Szekszárdhoz, a városban jelentősebb vagyonnal nem rendelkeztek. A megyeszékhelyen viselt tisztség sokszor csak a politikai karrier egy állomása volt. Így volt ez például az országos történelemből ismert Vizsolyi Gusztáv és Perczel Dezső mellett Simontsits Elemér esetében is, akit 1914-ben a képviselőház alelnökévé, majd az Országos Hadsegélyező Bizottság ügyvezető alelnökévé választottak.¹⁴

Adóalapjukban a tisztségük után fizetett adó nem igazán meghatározó. Például az 1872-ben vármegyei virilis listán 9. Vizsolyi Gusztáv alispán és a 80. Domsich Lajos árvaszéki elnök tisztsége után fizetett jövedelmi adója adóalapjuk elenyésző részét képezte (előbbinél 2%, utóbbinál 12%).¹⁵ Ez az arány az 1905-ben 156. Forster Zoltán I. aljegyző 632 K adójában is csak 27% volt.¹⁶

Más jogi pályák is a megyeszékhelyre vonzották a vidéki földbirtokosok képviselőit. Például, amíg Závody Albin faddi és Dr. Pesthy Pál uzdi földbirtokosok bírói, addig Koncsics Pál tamási földbirtokos ügyvédi karrierje miatt költözött Szekszárdra.

Mindennek ellenére időszakunk során jelentősen csökkent a nemesi származásúak virilisek közötti reprezentációja. Amíg a tíz legnagyobb szekszárdi adófizető közt még 1872-ben heten, addig 1917-ben már csak négyen voltak. Az igazi változást inkább már az is jelzi, hogy Kovács S. Endre főispán kivételével a többiek – Szeghy Sándor, Szondy István és Bodnár István – ezt a helyüket pénzügyintézetekben betöltött pozíciójuknak köszönhették.

Korszakunk második felében Szekszárdon a hitelélet vált az egyetlen gazdasági területté, ahol jelentős tőke és jövedelem akkumulálódott. A vagyonosodás és a legnagyobb adófizetők közé kerülés leghatékonyabb és legbiztosabb módjává a banki jutalékos állás elnyerése vált. A két szekszárdi bank – az 1846-ban alakult Szekszárdi Takarékpénztár és az 1885-ben alapított Tolna m.-i Takarékos és Hitelbank – gyors fejlődését az 1896–1916 között kifizetésre kerülő jutalékok 600%-os növekedése is tükrözi.¹⁷

Ez a növekedés kifejeződik a banki jutalékosok virilis listán elfoglalt pozíciójának a javulásában és adóalapjuk összetételének a változásában is. Míg az 1894-ben 664 Ft adóval a vármegyei lista 74. helyén szereplő Fejős Imre takarékpénztári vezérigazgató adójában még nem a banki jutalék a meghatározó (306 Ft, 46%), addig a vezérigazgatói székben öt követő, 1901-ben a megyei listán 44. Örfly Lajos ügyvéd kétszeresen számított 1592 K adójában már igen (1134 K, 71%).¹⁸

De hasonló tendencia érvényesül az igazgatók esetében is. Például Schneiderbauer József iparos-földbirtokos 1894–1902 közötti adóalapjában úgy nőtt a jutalék után kirótt III. kereseti adó aránya 29,6%-ról 45%-ra, hogy közben a vármegye legnagyobb adófizetői között a 202. helyről a 119. helyre lépett előre.¹⁹

Az előbbieken felvázolt folyamat korszakunk végére olyanmódon átstrukturálta a város vagyonos elitjének élmezőnyét, hogy 1916-ban a megye 50 legnagyobb adófizetője közé került tíz szekszárdi közül nyolc volt valamelyik helyi bank igazgatóságának a tagja. Amit erősít még az a tény is, hogy kettő kivételével adóalapjukban a banki pozíciójuk után fizetett adó volt a meghatározó (ld. 4. táblázat).²⁰

4. táblázat

A szekszárdi bankok igazgatóságainak tagjai 1916-ban

Név, foglalkozás	B	C	D	E	F
<i>Tolna m-i Takaréék és- Hitelbank:</i>					
<i>Dr. Leopold Kornél (elnök), ügyvéd</i>	9.	7527 (d)	4956 (d)	66	1903 (84., 934K /d/)
<i>Ifj. Leopold Lajos, földbérő</i>	35.	2684	797	30	1911 (149., 612K)
<i>Szeghy Sándor, gyógyszerész</i>	39.	2492 (d)	1648 (d)	66	1909 (131., 679K/d/)
<i>Bodnár István, lapszerkesztő</i>	48.	2047 (d)	1699 (d)	83	1911(-)
<i>Dr. Martin József, földbirtokos</i>	81.	1228	806	66	1909 (142., 642K/d/)
<i>Szekszárdi Takarékpénztár:</i>					
<i>Leicht Lajos (elnök), fakereskedő</i>	50.	1957	1422	73	1895 (pt. 20., 209Ft)
<i>Tóth Károly, társulati főmérnök</i>	22.	4086 (d)	1538 (d)	38	1891 (73., 543Ft/d/)
<i>Dr. Steiner Lajos, ügyvéd</i>	43.	2196 (d)	1554 (d)	71	1887 (-)
<i>Szonád István, gyógyszerész</i>	47.	2052 (d)	1564 (d)	76	1902 (180., 478K/d/)
<i>Dr. Örfly Gyula, ügyvéd</i>	61.	1628 (d)	1476 (d)	91	1914 (-)

B: megyei virilis jegyzéken elfoglalt hely. C: adóalap. D: a banki jutalék után fizetett adó. E: a D részesedése a C-ből. F: a banki jutalékosok közé kerülés időpontja; a megyei virilis listán akkor elfoglalt pozíció és fizetett adó. / Rövidítések: Ft=forint, K=korona, d=kétszeresen számított adó, pt.=póttag.

Amint a 4. táblázatból látható, az igazgatósági tagok többsége már tehető, vármegyei virilisek közé tartozó polgár volt, amikor tagja lett valamelyik bank igazgatóságának vagy felügyelőbizottságának. Az előbbi nem véletlen, hiszen többségük vagyonos család tagja volt. Így például a Leopoldok, dr. Martin, Leicht Lajos és Örfly Gyula édesapja is már megyei virilis volt. Viszont Bodnár István, dr. Leopold Kornél lapjának, a Tolnavármegye és Közérdeknek a főszerkesztője csak a bankban betöltött pozíciójának köszönhetette, hogy virilis tagja lett a megyegyűlésnek. Igazgatósági taggá történt megválasztása előtt a városi virilis jegyzéknek is csak 56.-ként volt a tagja. Még szembevetőbb a korábbi vezérigazgató fiának, dr. Örfly Gyulának az esete, aki 9/10 részben a banktól élvezett jövedelme után fizetett adójával lett 61. a megyei virilisek között. A kétszeres adószámítás mellőzésével is a 109. lett volna a vármegye legnagyobb adózóinak a listáján.

Az 1905-től 1918-ig hiánytalanul fennmaradt városi virilis jegyzékek témánk kifejtése szempontjából csak az elit „másodvonaláról” szolgálnak új információval, hiszen a – hatvannyolc rendes és tizenhét póttagot feltüntetető – városi virilis jegyzékek

első 30–40 helyezettje szinte teljesen megegyezik a megyei listákra felkerültekkel. A különbség az eltérő törvényi szabályozásból adódik. Az 1871/XVIII. és az 1886/XXII. tc. értelmében a községi és rendezett tanácsú városi virilisek közé jogi személyek (bankok, testületek) és politikai jogokkal nem rendelkezők (nők és kiskorúak) is bekerülhettek.

5. táblázat

Megyei virilis tagsággal nem rendelkező – rendes vagy póttagként – városi virilisek foglalkozási összetétele²²

Foglalkozás	1905		1917	
	A	B (%)	A	B (%)
<i>Értelmiség és szellemi foglalkozásúak</i>	20	37	13	27
<i>Földbirtokos</i>	2	2,5	2	4
<i>Földbérlet</i>	1	2	1	2
<i>Földműves</i>	3	5,5	0	0
<i>Kereskedő</i>	16	30	14	29
<i>Iparos</i>	5	9	6	13
<i>Magánzó és háztulajdonos</i>	5	9	12	25
Összesen	54	100	48	100

Amint az 5. táblázatból kitűnik, az elit másodvonalában is az értelmiség, illetve a kereskedők voltak legnagyobb számban. Mellettük a vármegyei virilis listákhoz képest – a tehetős özvegyek révén – a magánzók találhatók jóval nagyobb arányban. A kereskedők és a földművesek között többen akadtak, akik csak egy-egy évre kerültek a városi virilisek közé. Ezt bizonyítja, hogy 1905–1917 között azon 88 városi virilis közt, aki nem lett vármegyei virilis, jelentősebb a kereskedők súlya (33%), mint az értelmiségé (25%). A városi elit másodvonalának jellegzetes, meghatározó csoportját alkották a zsidó kereskedők, amit az is igazol, hogy a kereskedők közötti arányuk 76% volt. Sok zsidó kereskedő család több taggal is képviseltette magát a városi virilis listán, például – a már említett Pirmitzerek mellett – a Fischoffok, Friedmannok, Krónok és a Salamonok.

Összefoglalva, Szekszárd megyeközponti helyzetéből következően a település elitjén belül az értelmiség súlya végig meghatározó volt. A foglalkozásszerkezetben a legjelentősebb módosu-

lást a korszak elején még csekély számú kerekedő réteg nagymértékű megerősödése jelentette. Az ipar, illetve a földbirtokok és bérlők képviselete az egész időszakban csekély maradt. Korszakunkban erőteljes kiegyenlítődés történik mind a nemesi származásúak és a zsidóság képviselőinek számában, mind ezen rétegek foglalkozási összetételében. Végül ki kell emelnünk, hogy a korszak végére a megerősödő pénzügyi körökből húzott jövedelmek jelentősen átstrukturálták a virilisek élmezőnyét.

Jegyzetek

- 1 Tolna Megyei Levéltár (továbbiakban: TML), IV/B 404. alispáni iratok (Al. i.) 735/1872.
- 2 Központi Statisztikai Hivatal 1828–1900. III. (Budapest, 1974) 123., illetve 1910. évi népszámlálás I. In: *Magyar Statisztikai Közlemények* 42. (Budapest, 1912) 50.
- 3 Ifj. LEOPOLD Lajos, *Gyárak nélkül... Egy pusztuló vármegye emlékirataiból...* (Szekszárd, 1907).
- 4 TÓTH Zoltán, Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: *Szekszárd város történeti monográfiája I.* (Szekszárd, 1989) 292–299.
- 5 1870. évi Törvénytár (Budapest, 1870) 75–76., illetve 1875. évi Törvénytár (Budapest, 1875) 134–153., 409–415.
- 6 TML Al. i. 149/1871., 714/1871., 981/1881., 1780/1891., 1300/1901., 6070/1913.
- 7 1897. évi Gazdacimtár (Budapest, 1897) 118.
- 8 ALBANICH J. György, *Szekszárd Vidéke* 13. (1890) 2–3.
- 9 GLÓSZ József, Szekszárd a forradalom és szabadságharc, valamint az önkényuralom éveiben. In: *Szekszárd város történeti monográfiája I.* (Szekszárd, 1989) 239.
- 10 Uo. 222–223., illetve SZILÁGYI Mihály – SCHWEITZER József, A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig. In: *Tolna megyei levéltári füzetek* 2. (Szekszárd, 1991) 61–62.
- 11 TML Al. i. 149/1871., 1780/1891., 6070/1913.
- 12 TML IV/B 403. Központi Választmány iratai, 1865. és 1875. évi választói névjegyzékek, illetve TML IV/A 1. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1847. évi nemesi összeírások.
- 13 TML IV/B 428. felekezeti anyakönyvi gyűjtemény, izraelita anyakönyvek.
- 14 *Révai Nagy Lexikon* XVI. (Budapest, 1924).
- 15 TML Al. i. 1496/1871.
- 16 A vármegyei tisztviselők fizetésrendezése. In: *Tolnamegyei Közlöny* 35. (1904) 3–4.
- 17 *Pénzügyi Compas* 1896/1897. VI. (Budapest, 1897) 650–651., illetve A Tolnamegyei Takarékpénztár és Hitelbank közgyűlése. In: *Tolnavármegye és a Közérdek* (TVMK) 16. (1916) 1–2. és A szekszárdi Takarékpénztár. In: *TVMK* 14. (1916) 4.
- 18 TML Al. i. 2073/1894., 1300/1901.
- 19 Uo.
- 20 TML Al. i. 446/1916.
- 21 Uo.
- 22 TML V/B 74. Szekszárd város iratai, képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1905/39. rkkgy., 1917/1. rkkgy.

ERNŐ CSEKŐ

Die Zusammensetzung der Virilisten zu Szekszárd zwischen 1872 und 1918

Szekszárd, diese kleine süd-transdanubische Stadt, Sitz des Komitats Tolna, war zur Zeit des Dualismus ein Marktflecken, der vor allem auf Weinbau gründete und wo es bis Ende der Epoche keine maßgebende Industrie gab.

Der Autor untersucht die Szekszárder Elite auf ihre Stelle auf den Komitats-Virilistenverzeichnissen hin. In der untersuchten Epoche hat sich die Anzahl der zur Szekszárder Elite gehörenden Bürger des Komitats wesentlich erhöht. Ein Vergleich zwischen drei bedeutenderen Siedlungen des Komitats beweist, daß in der Gestaltung und Zusammensetzung der Szekszárder Elite die Funktion der Stadt als Komitatssitz den grössten Einfluß ausgeübt hatte. Sowohl die dominierende Rolle der Intelligenz, als auch die geringe Rolle der Grundbesitzer und die Erhöhung der Anzahl der Geschäftsleute weisen darauf hin.

Während dieser Epoche verringerte sich im Kreis der Elite die am Anfang der Epoche noch dominierende Bedeutung der Familien adeliger Abstammung und parallel dazu erhöhte sich die Anzahl des jüdischen Bürgertums.

In der zweiten Hälfte der Epoche hat die Gehaltshöhe in den sich dynamisch entwickelnden Geldinstituten die Zusammensetzung der Virilisten umstrukturiert. Dies kann auch damit bewiesen werden, daß im Jahre 1916 unter den die meisten Steuern Bezahlenden der Stadt 10 Personen Mitglieder einer Szekszárder Bankdirektion waren, in deren Steuerfond die Gehaltssteuern den grössten Teil ausgemacht haben.

BOGNÁR BULCSU

Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján

A dualizmuskori szombathelyi virilis jegyzékek feldolgozásánál több cél lebegett a szemem előtt. A legnagyobb adófizetőket tartalmazó listákat a város gazdasági elitje meghatározásának kiindulópontjaként tekintettem. Úgy gondolom, hogy a virilis jegyzékek, bizonyos fenntartások ellenére, viszonylag pontos mérői a helyi társadalom legvagyonosabb polgárai foglalkozásszerkezeti, vagyoni átstrukturálódásának. Az 1872 és 1918 közötti időszakban évenként átlagosan 80–100 szombathelyi polgár gazdasági potenciáljának megvizsgálásával – a korszakon belüli elmozdulásaik alapján – egyúttal nemcsak egy szűk elitről kapunk pontosításra szoruló, de egy dimenzión keresztül mégis átfogó képet. A listára került adófizetők a helyi társadalom elitjén túl, annak középrétegeit is tartalmazzák valamelyest. Ez által a mérvadó polgári elemek dualizmuskori vizsgálatát tekintettem fő célomnak. (Más problémát okoz az osztályhelyzet pozicionális és szituacionális oldalainak analitikus célú szétválasztása, amire Bourdieu eredményei alapján kísérlet is történt a honi társadalomtörténetben.)¹

Tekintettel a terjedelmi korlátokra, ez alkalommal eltekintek a virilis listákkal kapcsolatban megfogalmazott kritikai észrevételektől. Nem térnék ki a kutatás sok egyéb vizsgált pontjára sem, és elsősorban a vizsgálat eredményeire koncentrálok. Ezek közül is a város és a megye legnagyobb adófizetőinek összehasonlítását és a főbb foglalkozáscsoportonkénti változást emelem ki.² A dualizmuskori Szombathely legvagyonosabb polgárait tehát a legnagyobb egyenes állami adót fizetőkről összeállított virilis jegyzékek alapján vizsgáltam. Ehhez a korszakból (majdnem hiánytalanul) fennmaradt összes listát feldolgoztam.³

A szombathelyi virilizmus szerkezeti változásait a Vas vármegyei listák szombathelyi adófizetőin keresztül vizsgáltam. Noha már a korszakra vonatkozóan is rendelkezésre álltak virilisz listák a rendezett tanácsú városokról is (ezek közé tartozott Szombathely), sőt virilisz elemzések is születtek ilyen források alapján; mégsem ezeket a jegyzékeket dolgoztam fel, hanem a megyei virilisz listákból gyűjtöttem ki a legvagyonosabb szombathelyi polgárokat. Tettem ezt akkor is, ha a megyei listák használata bizonyos módszertani problémákat vet fel. Legfőbb ellenérv az lehetne a megyei listákkal szemben, hogy így az egyes években eltérő számú szombathelyi virilisz kénytelen a kutató összevetni. (Felmerülhet, nem kell-e attól tartani, hogy jelen esetben a kiinduló év 64 szombathelyi adófizetője helyett vizsgált átlagosan 100 körüli adózó más jellemzőket fog mutatni.) Feltételezhető lenne, hogy Szombathely esetében a 40 viriliszal bővült évek az eredeti évhez képest torzítani fognak abban a tekintetben, hogy a gazdasági elit alsó csoportjában felülreprezentált foglalkozáscsoportok így a viriliszek egészében is nagyobb arányban vesznek majd részt.

Megítélésem szerint ebben a látszólagos hátrányban (az eltérő számú virilisz jelenlétében) rejtőzik a megyei virilisz listák használatának a legnagyobb előnye. Az egyes évek eltérő listás adófizetőinek az adatai ugyanis a vizsgált település gazdasági súlyának megyén belüli változásaira utalnak: időleges gazdasági recesszió esetén, amikor az adott város adófizetői a régióhoz viszonyítva alacsonyabb adóösszeggel rendelkeznek, akkor a számuk is alacsonyabb lesz a listán; fordított esetben viszont a város viriliszének számbeli növekedése tapasztalható a megye legnagyobb adófizetői között, mivel Szombathely esetében a viriliszek növekvő száma párhuzamos a város növekvő népességével és gazdasági súlyával. Így az egyes években tekintetbe vett megyei virilisz listák hozzávetőlegesen a város ugyanolyan arányú felső-középső adófizető rétegét tartalmazzák. Szombathelyi elemzésünkben tehát egy változó számú, de a városon belül többé-kevésbé azonos súlyú csoportot rekonstruálunk.⁴ (E megállapítások logikus folyamánya, hogy minden olyan virilisz elemzés során, mely

a dualizmust illetően minden évről ugyanolyan számú virilist vet össze, nem tükrözteti, hogy az adott település népessége és gazdasági potenciálja közben jelentősen változik. Mivel e megközelítés a gazdasági élet egészéhez képest különböző arányú gazdasági elitet hasonlít össze, ez megkérdőjelezi az ilyen vizsgálati eredmények elfogadhatóságát.⁵)

Első grafikonunk Szombathely virilisei megyén belüli súlyának a változását mutatja. (Lásd a függelékben.)

A Vas megye, Vas vidék és Szombathely adóértékének relatív növekedését ábrázoló grafikon jól mutatja Szombathely dinamikus előretörését a megyén belül.⁶

Az első szembetűnő sajátosság, hogy a megye legnagyobb adófizetőinek nettó adóösszegében egy rövidebb periódustól eltekintve nem találunk jelentős változást egy olyan korszakban, amikor a nemzeti termék évente átlagosan 2,5–3%-os növekedést mutatott; olyan időszakban tehát, amelyet a tőkenövekedés és ennek koncentrációja jellemezett. A Vas megyei legnagyobb adófizetők esetében egyedül az 1872–1884-es éveknél látható jelentős változás. Az első évek növekedése és az 1880-as évek elejének visszaesése a mezőgazdasági termények változó értékesítési lehetőségeivel függ össze: az 1870-es évek gabonakonjunktúrája és a nyugati piacok nyitottsága emeli a nem szombathelyi Vas megyei virilisek zömét kitevő földbirtokosok adóösszegét, az 1880-as években a Lajtán túli piacokról való kiszorulás pedig a visszaeső jövedelmekben mutatkozik meg.

Különös, hogy – eltekintve az 1870-es évektől – a dualizmus idején, semmiféle nettó adóösszeg-emelkedést nem tapasztaltunk a Vas megyei legnagyobb adófizetők között.⁷ Ebből ugyan még nem következik, hogy a gazdaság összes résztvevője esetében is stagnálásról lenne szó, de a legnagyobb adófizetők körében való tőkekoncentráció hiánya a vidék stagnálására utalhat. A megye gazdasági elitjében a szombathelyi adófizetők mind számbeli, mind tőkenagyságbeli előretörése az egyetlen változás. A kutatások jelenlegi állapota alapján nem fogalmazható meg egyértelmű összefüggés a város és vidékének eltérő fejlődéséről. Mégis feltételezzük, hogy a fejlődésnek indult régió gazdasági növekedése

– más esetekhez hasonlóan – először a gócpontban kezdődik el, és csak utóbb terjed ki az egész térségre. A dualizmus kori Vas megyénél az átalakulásnak azt a fázisát látjuk, amikor a dinamikusan fejlődő helyi központot (Szombathelyt) a vidék még nem képes követni. (Erre a közbülső állapotra utalnak a megye városban lakó népességének arányszámai is; ez az ipari termelés növekedésével és a kereskedelmi forgalom bővülésével járt együtt, miközben a vidék – alig módosuló gazdasági teljesítménnyel – változatlanul őrzi mezőgazdasági dominanciáját.)

A szombathelyi legnagyobb adófizetők nettó adóösszege tehát – a „Vasvármegyeivel” szemben – folyamatos növekedést mutat. Az 1870-es évek első felének stagnálása csak rövid szakasznak bizonyul a városi virilizmus tekintetében, miközben Vas vidék növekszik. (A korszakban ez az egyetlen, mindössze néhány éves periódus, amikor nem a szombathelyi adófizetők adóösszege emelkedik jelentősebben.) Erre az 1873-as válság szolgálhat magyarázatul, amely különbözőképpen hatott a gazdaság egyes szektoraira és eltérően befolyásolta a megye legvagyonosabb adófizetőinek a jövedelmét. A válság közvetlen hatásaként érezhető gazdasági depresszió 1879-ig tartott (a hosszabb visszaesés 1890-ig húzódott el országosan, ami Nyugat-Dunántúl esetében nem nagyon tapasztalható). Szombathelyen 1874 a legválságosabb év, amikor a szombathelyi leszámítoló bank, sok kereskedő és kisegyzisztencia jut csődbe; de 1876-ra már tartós növekedés kezdődik.⁸ A visszaesés azonban alig érinti a malomipart és a mezőgazdaságban 1875-től gyors és tartós növekedés következik be. A mezőgazdaság dekonjunktúrájában a gabonafélék között az árcsökkenés a búzát érinti leginkább (körülbelül 25%-os csökkenéssel), ami Nyugat-Dunántúlon amúgy is kevésbé jelentős.⁹ A szombathelyi gazdasági elit ebben az időszakban is már zömében nem a földbirtokos rétegből tevődik össze (utóbbiak számaránya 20% alatt van), szemben a vidéki legvagyonosabb adófizetőkkel. Így feltételezhető, hogy a gyorsan regenerálódó vidéki birtokossággal szemben alulmarad a kereskedőkkel, iparosokkal és – mindegyiknél – értelmi keresőkkel reprezentált Szombathely.

Az 1870-es évek végére (1878-ra) a város azonban már elhagyja Vas vidék növekedését. A szombathelyi virilisek adóösszegeinek emelkedésének hátterében itt nem a szombathelyi adófizetőknek a jegyzéken történő előretörése, és az ebből nyert magasabb nettó adóösszeg áll; hiszen az 1880-as évek elejére még csökken is a szombathelyi listások száma; vagyis a növekedés itt tőkekoncentrációval párosul. Ez az időszak a regenerálódás utáni gyors fejlődés időszaka, amikor a gabonakereskedelem volumene (hála a jó terméseknek is) meghaladja az 1873-at megelőző évekéit. A szállítások már nem csak Bécsre, Stájerországra, Alsó-Ausztriára terjednek ki, hanem Svájcra, Elzász-Lotaringiára és Dél-Németországra is. Az 1880-as évek elején az európai piacon nagyobb arányban megjelenő amerikai gabona sem okoz még értékesítési nehézséget, sőt – igaz csak rövid időre – Franciaországban és a cseh területeken is megjelennek szombathelyi kereskedők révén az agrártermékek. A feldolgozóipar fejlődését jelzi, hogy a Mayer Enoch fiai gépgyár 1880-tól már malomgépeket is gyárt.¹⁰ Ekkortól beszélhetünk először számottevőbb idegenforgalomról, ami magával hozza a helyi kisipar fellendülését is.¹¹

A következő jelentős ugrás 1884-ben következik be és tart az 1880-as évek végéig, amikor már a szombathelyi adófizetők száma is növekszik (a kezdeti 65 virilisről 70–80 főre), és ebben a deflációs időszakban az adóösszeg növekedése átlagosan 2,5-szeres. Ezen rövid időszak dinamikus növekedése azokban az években történik, amikor különösen rossz termések nehezítik a gabonakereskedelmet. Az eddig fő profitot hozó tevékenységkör helyzetét rontja, hogy a nyugati államok védővámokkal próbálják felvenni a versenyt a Keletről jövő gabonával; és ez az az időszak, amikor az orosz és amerikai gabona kiszorítja a magyart a nyugat-európai piacról. Így az 1880-as évek második felére a már az 1860-as években is nagyobb jelentőségre szert tett egyéb kereskedelmi formák és ipari tevékenységek, párosulva a mezőgazdasági termelés állattenyésztést is átalakító modernizációjával, háttérbe szorítják a gazdasági növekedést korábban meghatározó gabonakereskedelmet.

Ennek az elsősorban a gabonától függő gazdaságszerkezetnek a több lábon álló szerkezetbe való átalakulása nagyobb megújítódtatások nélkül megy végbe. Az organikus átstrukturálódásnak köszönhető, hogy a folyamatot nem stagnáció kíséri, hanem a dualizmus idejének egyik legnagyobb prosperitása. Ekkor növekszik majd meg a sertéskereskedelem, és jelentékeny kiviteli forgalmat bonyolít az épületfa-kereskedelem is. A legnagyobb előrelépést azonban a marhakereskedelem és sokkal inkább a szarvasmarha-tenyésztés jelenti. 1881-ben Szombathelyen alakult meg az ország első tejszövetkezete¹² („Szombathelyi Tejszövetkezet”), ami a „Wiener Mőlkeri” tagjaként nagy mennyiségben exportált vaj- és tejtermékeket a bécsi piacra. Ezekre az évekre tehető újabb gyárak alapítása is, a nagyobbak esetében már 100 alkalmazottal. A lakosság gyors növekedése a téglagyártást fejleszti; az általános növekedés a középszintű szakiskolák alapítását is elősegíti.¹³

Az ezt követő és jól elkülöníthető periódus az 1890-es évek elejétől körülbelül 1906-ig tart, amikor is a szombathelyi adófizetők száma 90 körül mozog és az adóösszeg eléri az 1872-es év háromszorosát. Gyakorlatilag ezt már a stagnáció időszakának is tekinthetjük, ha a legvagyonosabb szombathelyi polgárok tökenövekedését vizsgáljuk; a város gazdasági elitjének a súlya a megyén belül viszont tovább növekedett. A fejlődés lelassulásához a már kisebb jelentőségű gyengébb termékek mellett az 1889-es marha száj- és körömfájás, illetve az 1892-es kolera járult hozzá.¹⁴ A növekedés csak a kevésbé érintett gyárfejlesztésekben számottevő. A Mayer-féle vas- és fémöntöde és a Pohl-féle gépgyár is kibővül (az előbbi már 300 alkalmazottat foglalkoztat); és az 1880-as évektől jelenlévő bőrgyártás (Grünwald I.) termelése is növekszik. A szintén növekvő fakereskedelem és a még mindig nagy ütemben folyó építkezések miatt a cementipar és a téglagyártás is létrehozza első jelentősebb üzemait.¹⁵ A gyáripar fejlődése a város és a térség gazdasági növekedésében azonban nem olyan jelentős mérvű, hogy a növekedés dinamikája erősebb elmozdulást eredményezne.

Az 1900-as évek közepétől sem tapasztalható már az 1880-as évekhez hasonló földmozgásszerű elmozdulás. Igaz, hogy a bruttó adóösszeg növekedése Szombathely esetében eléri a kezdeti érték három és félszeresét (1906–1907), négyszeresét (1909–10, 1912), négy és félszeresét (1913, 1915, 1916–17), majd 1918-ban az ötszörösét is, de a növekedés már elsősorban a szombathelyi adófizetők számarányváltozásának és – az utolsó világháborús évben – az inflációnak a következménye. Mégis a korszak utolsó tíz évére (a felsorolt torzítások korrigálásával) is a gazdasági eliten belüli tőkekoncentráció növekedése figyelhető meg, ha ennek mértéke nem is éri el az ezt megelőző évek dinamikus fejlődését. A lendületes növekedés eme megtorpanása a népességszám növekedésében szintén megfigyelhető: az 1910-es évektől számottevő migrációról vagy belső népszaporulatról nem beszélhetünk többé.¹⁶

Az 1872–1918 közötti időszak szombathelyi viriliseinek elemzéséhez a foglalkozási megjelölések kódolásán, osztályozásán és magyarázatán keresztül igyekszünk eljutni.¹⁷ A szociológia és egyúttal a társadalomtörténet számára a foglalkozások a társadalmi struktúra tanulmányozásának és a társadalmi státus meghatározásának kiindulópontjául szolgálnak. A szociológiai tradícióban (Paretótól Sorokinon át Blauig és Duncanig) a foglalkozások a társadalmi helyzet megjelenítői egy folyamatos, alsó helyzettől a legmagasabbig tartó skálán, ahol az index vagy a társadalmi presztízs, vagy egyéb társadalmi (például az iskolázottsági), gazdasági (például a jövedelem) jegyek. A másik végponton a marxista hagyomány áll, amely a foglalkozáson keresztül a társadalmat nehezen átléphető csoportokra osztja. Az utóbbi évek társadalomtörténeti kutatásaiban „multidimenzionális, kontextusérzékeny” kódokat igyekeztek kialakítani,¹⁸ melyek több forrásból (adójegyzékek, címtárak, választójogi névjegyzékek stb.) táplálkoznak, a társadalmi státust, pozíciót is tartalmazzák, és nagyrészt kiküszöbölik a foglalkozásbesorolás módszertani problémáit.¹⁹

A szombathelyi legnagyobb adófizetők e dolgozat kereteit meghaladó, részletesebb foglalkozás szerinti vizsgálatok ez

utóbbi megközelítés lehet a leghatékonyabb. A mostani elemzés első lépésként a gazdasági szektor más kutatásokban használt foglalkozáscsoportosítását²⁰ és a Booth–Armstrong osztályozási sémát²¹ hívja segítségül; de ahol indokoltnak tűnt, más foglalkozáscsoportokra bontottam a viriliseket. Így tíz csoportot hoztunk létre a több helyen²² használt hármast bontás (földbirtokos, tőkés, értelmiségi) helyett. A földbirtokos kategóriát meghagytam, az értelmiségit három, a tőkést pedig további hat csoportra bontottam. Ezzel nem zártam ki az összehasonlíthatóság miatti későbbi összevonás lehetőségét és egyúttal részletesebb elemzésre is lehetőség nyílt.

Az 1872-től 1918-ig tartó időszakban a Vas vármegyei listákról 445 szombathelyi adófizető adatait vizsgáltam. Ezek 70,3%-a a listán való tartózkodása idején kizárólag a létrehozott tíz foglalkozáscsoport egyikében szerepelt.²³ Ha a három nagy csoportot vesszük figyelembe, akkor a 445 személy 83,1%-a csak földbirtokosként vagy értelmiségiként vagy tőkésként kerülne a legnagyobb adófizetők közé. Elhanyagolható azoknak a száma (mindössze két fő, 0,05%), akik mindhárom nagy csoportba sorolva jelentek meg. A sokaság 4,5%-a, akiket értelmiségiként és tőkésként, 3,1%-a, akiket értelmiségiként és birtokosként és 4,7%, akiket tőkésként és birtokosként vettem figyelembe. Úgy gondolom, hogy ezek a számarányok igazolják a választott besorolási kategóriák helyességét.

A három nagy foglalkozáscsoport közötti együtt járásokat megvizsgálva hasonló gyakoriságot találtam a három csoport között. Az eltérő számarányokat (188 értelmiségi, 245 tőkés és 69 birtokos) figyelembe véve a földbirtokkal való összefonódás (tehát az az eset, amikor valaki földbirtokosként is szerepel a virilis listán) ugyanolyan gyakorisággal fordul elő az értelmi keresők (a sokaság 3,1%-a), mint a tőkések körében (a sokaság 4,7%-a). Ezek az adatok Szombathely legvagyonosabb polgárai esetében nem igazolták a többnyire nemesi földbirtok és az értelmiségi pályák közötti affinitásról szóló feltevéseket. Az értelmiségi pályákon és a tőkés foglalkozáscsoportokban is megjelenő polgárokat

sem – mint ahogy ez esetleg feltételezhető lenne – a háztulajdon köti össze egymással.

A különböző foglalkozáscsoportok közötti együtt járásokat részleteiben is vizsgálva szembetűnő a két elkülönített nagy értelmiségi csoport, a köztisztviselők és a szabad foglalkozásúak közötti gyakori együtt szereplés: 16 olyan köztisztviselőt találtunk (az állami alkalmazottak 23,2%-a), akik szabad foglalkozásúként is szerepelnek a legnagyobb adófizetők között a dualizmus idején. A két csoport közötti rokonságra utal az is, hogy – a számarányok közötti eltérést megint figyelembe véve – egyöntetűen rendkívül alacsony számban fordul elő olyan köztisztviselő, illetve szabadfoglalkozású virilis, aki földbirtokosként is a listára kerül. Igen nagyszámú, ha százalékosan nem is nagy tömegű (8%) viszont azon kereskedők köre, akik háztulajdonosként vagy földbirtokosként is a legnagyobb adófizetők közé kerültek. Eme együtt járás jelentőségét nagyban növeli, hogy jóval gyakoribb ez a csoportosulás az igen vagyonos, kizárólag zsidó származású nagykereskedők esetében. Ez a stratégia másrészt csak a tradicionális iparosság részéről figyelhető meg a dualizmus időszakának elején. Itt ugyanis erős összefonódást találtunk az iparos foglalkozás és a háztulajdon között: az iparosok 22,7%-a háztulajdonosként is virilissé lett. Itt a kisipar számára – a szolgáltatás szférája mellett – tipikus jövedelemszerzési stratégia látható. A többnyire tradicionális iparosság visszavonulásakor vagy a háztulajdon számára kedvezőbb években gyakran választja a házbirtokot; amire a város központjában lévő nagyobb ingatlan is predesztinálja őt.

A virilizmus szerkezetváltozásának jobb áttekinthetőségéért először a három nagy csoport (földbirtokosok, értelmiségiek, „tőkések”) elmozdulásait vizsgáltam. Szembetűnő (különösen, ha a számarányokat tekintjük), hogy olyan nagyarányú átrendezés, mint más, többnyire alföldi mezővárosok esetében (Hódmezővásárhely, Debrecen, ahol a földbirtok jelentős ütemű visszaszorulását és a tőkés csoportok és az értelmiség tendenciózus előretörését láthattuk), nem történik a szombathelyi viriliseknél. Úgy tűnik, hogy Szombathelynél már az 1870-es évek elején stabilizálódott

az iparos, kereskedő jelleg erős értelmiségi dominanciával. A földbirtok súlya, ha nem is elhanyagolható, de messze nem bír olyan jelentőséggel, mint olyan városok esetében, ahol a mezőgazdaság határozza meg a legvagyonosabb polgárok körét. Ezt szemlélteti a szombathelyi virilisek adó- és számarányát tartalmazó két táblázat. (Lásd a függelékben.)

Az *értelmi keresők* mind számarányuk – és ami meglepőbb –, mind nettó adóösszegük tekintetében (vagyis a duplázott értékek felével számolva) egészen az 1890-es évek elejéig megőrizték első helyüket a „tőkésenként” jelölt foglalkozási csoport előtt. Az értelmiségiek magas adóösszegarányában meghatározó az ide sorolt papságnak a virilisek átlagát messze meghaladó jövedelme. A püspök és – a vizsgált korszak második felében – a kanonokok elkülönítése után még mindig jelentős összeggel szerepelnek az értelmi keresők: a papságtól eltekintve is a „tőkés” csoportokkal nagyjából egyező összeggel szerepelnek az értelmiségiek a virilis listán az 1890-es évek elejéig. Ebben az időszakban a szabad foglalkozásúak és a köztisztviselők nettó adóértékeiből két következtetés vonható le. Egyrészt az értelmiségiek zöme duplázás nélkül is a legnagyobb adófizetők közé került volna; másrészt az értelmi csoportok tagjainak jövedelme csak kis mértékben alacsonyabb a „tőkésékénél”.

Az újabb gazdasági növekedéssel összefüggésben az 1890-es évek eleje sok tekintetben határátkö a szombathelyi virilizmus foglalkozásszerkezetének az alakulásában. A legjelentősebb változás a „tőkés” csoporthoz sorolt foglalkozások képviselői adóösszegének a folyamatos növekedése. Ez az az időszak, amikor már számottevő a különbség a szabad foglalkozásúak, köztisztviselők és a kereskedelem, ipar és banki szféra világának tagjai között. Történik ez akkor, amikor az adóösszeg növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb számarányban kerülnek a virilis listákra kereskedők, gyárosok, iparosok és bankárok. Ezen időponthoz köthető a legnagyobb adófizetők más szempontú átrendeződése is: a már 1872-ben sem domináns földbirtok jellemzően 10% alá kerülése mindkét (adó- és számarány szerinti) vizsgálati szempontból. Az átrendeződés után azonban sem a földbirtokosok,

sem az értelmiségi csoportok nem esnek vissza, hanem stabilan őrzik a pozíciójukat; a számukra kedvező években újra meg is erősödnek. Mindkét csoportról elmondható, hogy a vizsgált korszakban (a földbirtokosoknál a dualizmus utolsó évéig, az értelmiségiekénél az 1910-es évekig) nettó adóösszegük meghaladja számarányukat. (Az értelmiségi foglalkozások esetében ekkor ez már természetesen csak a püspökség viriliseinek kiugróan magas jövedelmével magyarázható.) Az értelmiségi csoportokon belül ez idő tájt azonban a szabad foglalkozásúak és a köztisztviselők adóösszege már 20–25%-kal a számarányuk alatt van. Az 1890-es évek elejétől a korszak végéig a tőkés csoportok egy főre eső adóösszeg tekintetében magasabb értékeket mutatnak.

Az értelmiségi körök és a „tőkés” foglalkozáscsoport közötti jövedelmi különbség azonban még mindig, a vizsgált korszak végén is alacsonyabb mint ahogy az a tőkésék és a kivétel nélkül duplázókból álló értelmiségiek között várható lenne. A jelenség magyarázata, hogy a lista eleve csak a legvagyonosabbakat tartalmazza: a jegyzékeken szereplő adófizetők a helyi elitet és a városi társadalom középrétegeinek vagyonosabb részét jelentik. Ebből adódóan a korszakban eltérő arányban kerülnek fel az egyes foglalkozáscsoportok képviselői a virilisek közé, vagyis a vizsgált foglalkozáscsoportok egészének más arányai jelennek meg a legnagyobb adófizetők listáján. Ez világít rá legjobban arra, hogy a tőkés csoporthoz sorolt foglalkozások és a szellemi foglalkozásúak a virilis listákon jelentkező jövedelmével szemben a foglalkozáscsoportok egészét szemlélve a listákkal ellentétes vagyoni helyzetek rajzolódnak ki.

Ezzel együtt a jegyzékeken szereplő értelmiségi és „tőkés” foglalkozáscsoportok adóösszegének a vártnál kisebb különbsége némileg ellentmond a szellemi foglalkozásúak dualizmuskori vagyoni helyzetéről tudottaknak.²⁴ Így megvizsgáltuk, hogy az értelmiségi csoportok a tőkésékét kezdetben meghaladó adóértékei, majd viszonylag magas jövedelmük mögött nincs-e számottevő földbirtok.²⁵ Mint ahogy az országos statisztikák is csak csekély számú 100 hold fölötti birtokkal rendelkező szellemi foglalkozásút tartalmaznak,²⁶ ugyanezt tapasztaltuk a dualizmus

idején Vas megyében is: 1900-ban a községben lévőek mindössze 1,5-1,5%-a rendelkezik 100 hold feletti, illetve 50–100 hold közötti birtokkal és 7,5%-nak van 5–50 holdja.²⁷ Az állami tisztviselők 2,8%-ának van 50 hold feletti és 1,9%-ának 5–50 hold közötti birtoka. A vármegyei tisztviselők között találjuk a legtöbb földbirtokost: 4,8%-uknak van 100 hold feletti, 2,1%-uknak 50–100 hold közötti és 6,7%-ának 5–50 hold közötti birtoka. A Vas megyei szabad foglalkozásúaknál ezzel nagyrészt megegyező birtokarányokat találtunk.²⁸

A számadatok ugyan csökkentik, de nem zárják ki a földbirtokkal való összefonódás lehetőségét a szombathelyi virilisek között. Elképzelhető, hogy az összes Vas megyei szellemi foglalkozású, kis számarányú birtokosréteg megtalálható a legvagyonosabb polgárokat tartalmazó virilis jegyzékeken. A dualizmuskori legnagyobb földbirtokosokat feltüntető összeírások²⁹ tanúsága szerint azonban összesen 11 olyan értelmiségi foglalkozáscsoportba kerülő virilisünk van (az összes szombathelyi értelmiségi virilis 4,3%-a), akiknek birtoknagysága meghaladja a 100 holdat. Ezek a földbirtokosok sem több ezer holdas birtoktesttel rendelkeznek (ilyen Vas vármegyében az összes földbirtokos között is alig található), hanem birtoknagyságuk éppen csak meghaladja a 100 holdat, akár a legelő és erdők beleszámolásával is. Rajtuk kívül nyolc olyan 100 hold feletti birtokkal rendelkező család szerepel a gazdacímtárakban, akiből valaki (de sohasem a birtok tulajdonosa) szombathelyi virilis.

A szellemi foglalkozású virilisek földbirtokarányának pontos megállapítását nehezíti, hogy nem áll rendelkezésünkre adat a 100 hold alatti birtokosokról; így nehezen dönthető el, hogy milyen arányú lehet az 50–100 hold közötti olyan birtokosok száma, akik értelmi keresőként kerültek fel a virilis listára. Az eddig említett számok és arányok azonban mégis megengedik, hogy valószínűsíthessük számarányukat. A korabeli, szellemi foglalkozásúak birtoknagyságát taglaló megyei összeírásokból kitűnt, hogy az 50–100 hold közötti birtokkal rendelkező szellemiek aránya nagyjából hasonló, mint a 100 hold feletttel rendelkezőké. Ha ez alapján újabb körülbelül 5%-nyi, vagy az értéket önkényesen

megduplázva, 10%-nyi 50–100 hold nagyságú földbirtokkal rendelkező virilist feltételezünk, akkor is a szombathelyi szellemi foglalkozású virilisek 85%-áról állíthatjuk, hogy nem rendelkezik számottevő birtokkal. Ezek alapján kijelenthető, hogy az értelmiségi kategóriákba sorolt szombathelyi virilisek túlnyomó többségében olyan adófizetőket képviselnek, akik jövedelme alapvetően vagy egyáltalán nem a földbirtokból származik és a földbirtokkal való erős összefonódás kizárható a szellemi foglalkozásúakkal kapcsolatban.

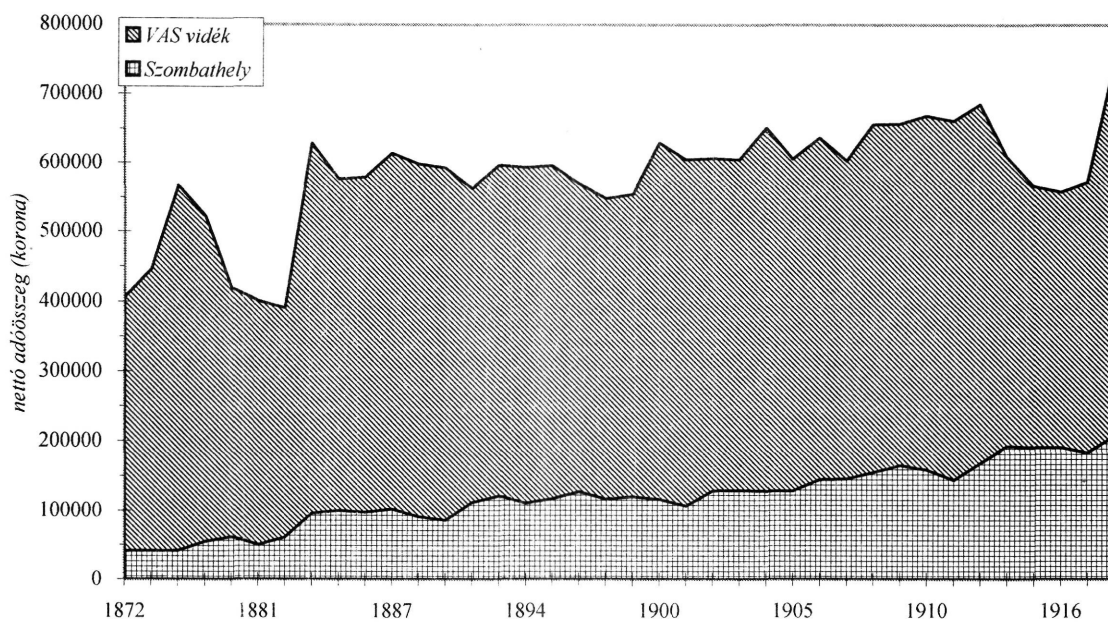
Az értelmiségi pályák a földbirtoktól független magas jövedelme a virilisek között a kiépülő polgári közigazgatás centrumigényének városfejlesztő hatását is jelzi.³⁰ A város közigazgatási szerepének növekedésével, a középszintű oktatási, igazgatási intézmények itteni megtelepedésével a köztisztviselők vagyoni helyzete is sokáig lépést tudott tartani a szintén dinamikusan növekvő gazdaság aktorainak a jövedelmével. A gazdaság és a népességszám folyamatos és jelentős növekedése a szabad foglalkozású értelmiségiek legvagyonosabbjai számára is (leginkább az ügyvédeknel és kevésbé az orvosoknál) adóösszeg-növekedést eredményezett.

A vizsgált korszak első húsz évében a szombathelyi virilisek átlagosan 40%-át kitevő „*tőkés csoportok*” jövedelme a három nagy foglalkozáscsoport közül a legalacsonyabb. Legjelentősebb különbség a számarány- és a nettó adóösszeg-arányában az ő esetükben figyelhető meg: például amíg 1889-ben is a szombathelyi virilisek közel 44%-a (43,59) e csoport tagja, addig nettó adóösszeg-arányuk ennek mindössze a háromnegyede (33,1%).³¹ Ebből kitűnik, hogy a nagyszámú, tőkés pályáról jövő adófizető nagy része (egy-két később tárgyalt kivételtől eltekintve) nem a nagypolgárság köréből rekrutálódik, hanem a régió vagyonosabb, maximum tíz segéddel dolgozó középpolgárságából (legyen szó kereskedőkről, iparosokról vagy vendéglősökről), akik jövedelme a szabad foglalkozásúak és a köztisztviselők vagyonával vethető egybe. A „tőkés” foglalkozáscsoport tagjai számuk szerint már az 1890-es évek elejére abszolút többségbe kerülnek (1891-ben 50%-os személyi és 33,1%-os nettó adóarányal), de

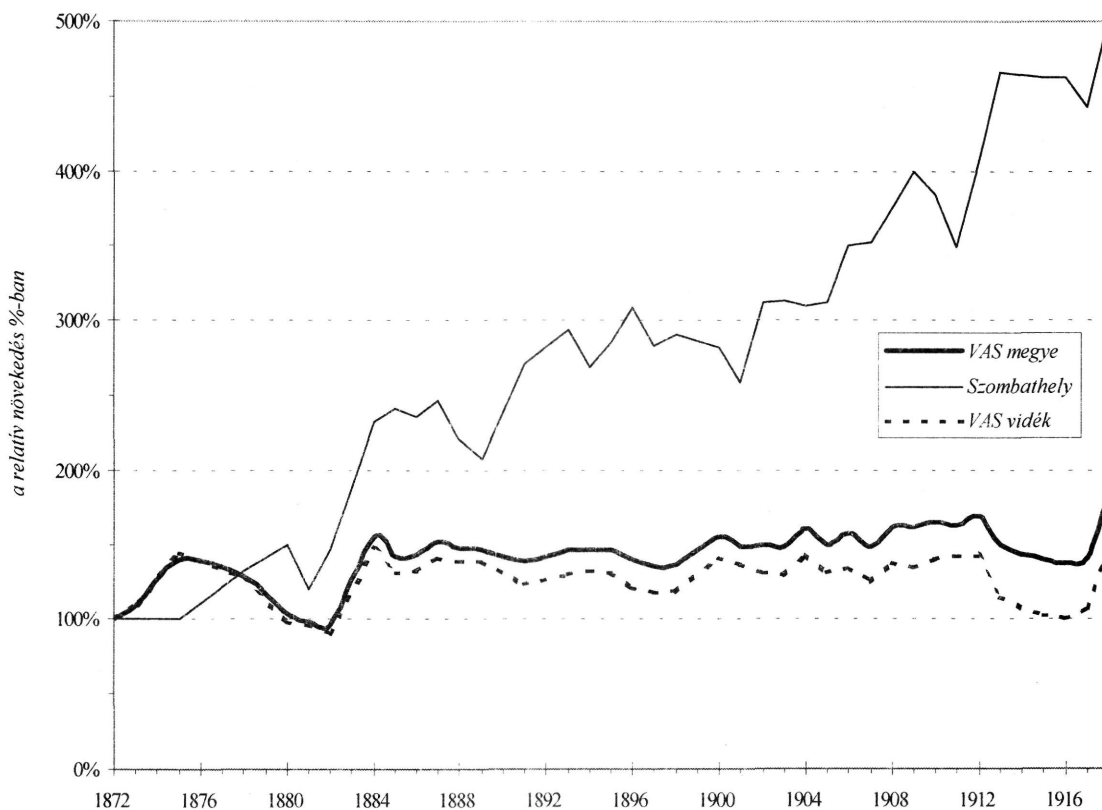
csak az 1910-es évek elején haladja meg nettó adóösszeg arányuk számarányukat. (1911-ben 48,8% a szám- és 54,5% az adóarányuk.)

Az 1890-es évek elejétől a kereskedelmet és az ipart még inkább középpontba állító gazdasági növekedés hatására foglalkozásszerkezeti változások következnek be. Ekkor kezdődik az átstrukturálódás, ami a dualizmus idején végig megfigyelhető, és ami a tőkés csoportot is jelentősen átalakítja: a vagyonosabb kisvállalkozók folyamatosan kiesnek a listáról és megjelennek (ha egyelőre még csekély számban is) a már joggal tőkésnek, nagyvállalkozónak tekinthető adófizetők, akik már akár több száz alkalmazottat is foglalkoztatnak a Thirring-féle felsorolás szerint.³² A korszak utolsó tíz évére pedig már a kereskedelmi tőkét iparivá alakító virilisek és a banki szféra képviselői válnak a tőkés csoport meghatározó képviselőivé; azok a legnagyobb adófizetők, akik jövedelme a modernizált földbirtokokon gazdálkodó nagybirtokosok adóösszegét is meghaladja.

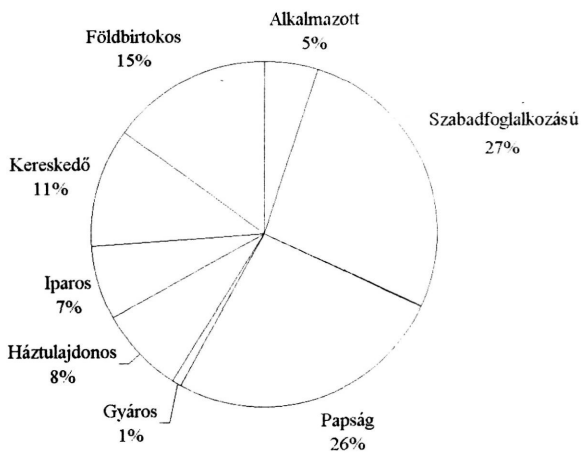
A *földbirtokosok* számarányukhoz képest jelentősebb nettó adóösszeg-aránya azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban már csak a legjelentősebb birtokosok kerülnek fel a virilis listára. Ezek között azonban nem a térség arisztokratáit (Festeticsek, Batthyányak, Erdődyek, a Thurn-Taxis és a Thyssen-Bornemisza család) találjuk jelentős birtokokkal,³³ hanem a megye szombat-helyi lakhellyel (is) rendelkező középbirtokosait. A többnyire pár száz holdas birtokkal rendelkező földbirtokosok nem annyira a birtoknagyságuknak, sokkal inkább a korban legmodernebb termelési módszerek alkalmazásának köszönhetik magas jövedelmüket. Az egész megyében belterjes gazdálkodást folytatnak, országos átlagban itt a legalacsonyabb az ugaron hagyott földek aránya (a szántóföld 2,6%-a a századfordulón³⁴); az országosnál jóval kedvezőbb a birtokszerkezet és alacsonyabb a kötött birtokok aránya.³⁵ Az állattenyésztés is a legmagasabb színvonalon folyik; szarvasmarha-tenyésztésben országosan első a megye. A piros-tarka jellegű hegyi szimentáli abszolút túlsúlyban van. Európa-hírű Széll Kálmán rátóti és héraházi tehenészete. A szarvasmarha-tenyésztés prosperitásának köszönhetően a földbirtokos virilisek

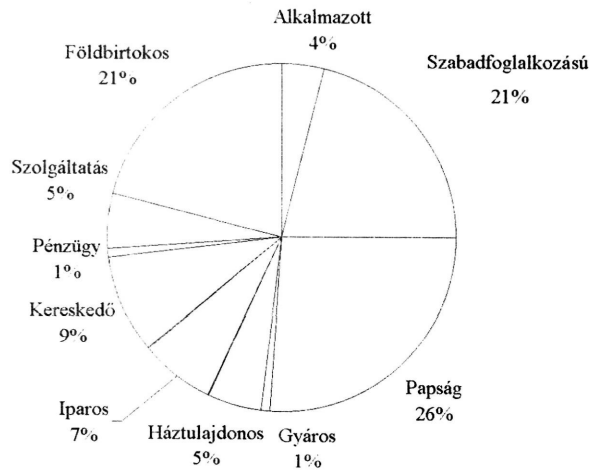
1. ábra
Vas megye 300 legnagyobb adófizetőjének adóösszege

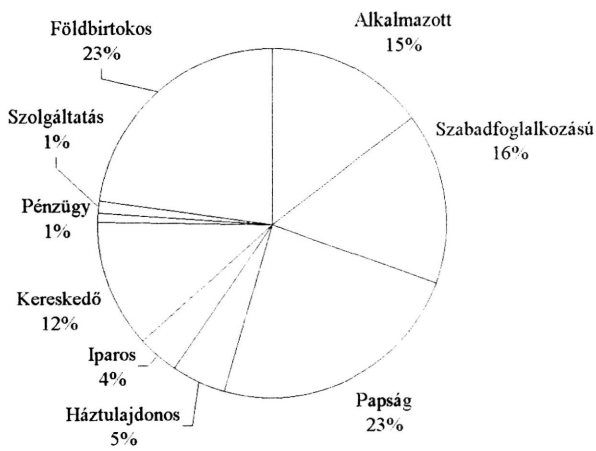
2. ábra
Vas megye 300 legnagyobb adófizető adóösszegének relatív növekedése (1872 = 100%)

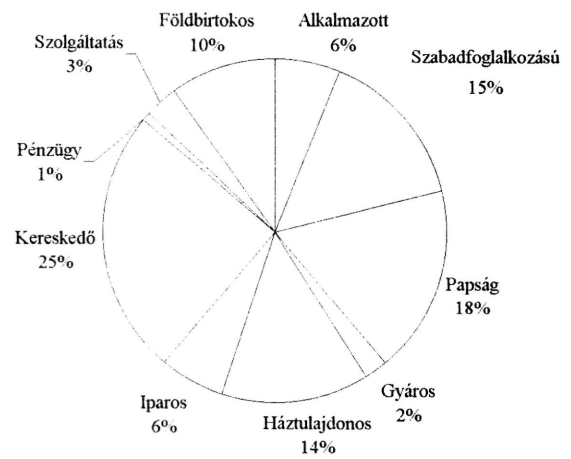
4/1. ábra
A virilisek adóarányai 1872-ben

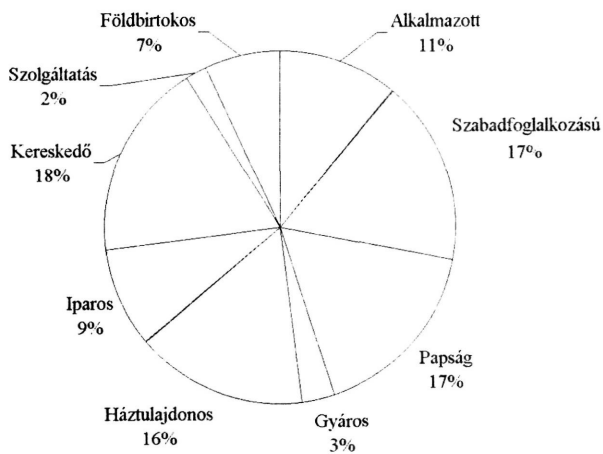
4/2. ábra
A virilisek adóarányai 1878-ban

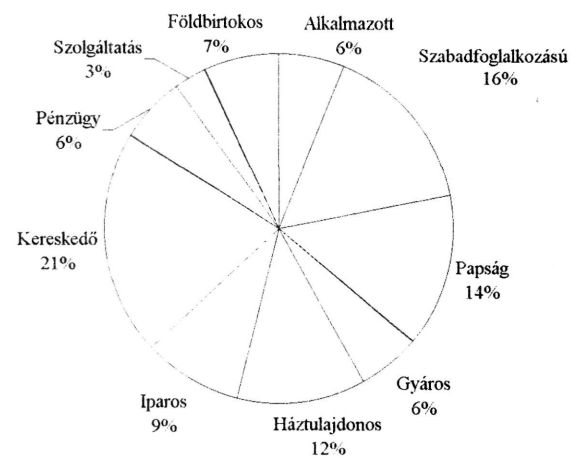
4/3. ábra
A virilisek adóarányai 1885-ben

4/4. ábra
A virilisek adóarányai 1893-ban

4/5. ábra
A virilisek adóarányai 1903-ban

4/6. ábra
A virilisek adóarányai 1913-ban

jó részének (a főispánt adó Radó család, Reiszig és Spitzer család) jövedelmét már nem a gabonatermelés, hanem az állattenyésztés adja. A nagy állatállomány, a bő takarmánytermés, a sok helyütt öntözéses földművelés, a mezőgazdasági gépek és a műtrágya széles körű elterjedtsége az ország egyik legversenyképesebb mezőgazdasági területévé teszi a régiót.

A közép- és nagybirtok vezetésével elkezdett újítások az 1880-as évek elejére tehetők. Ez az az időszak, amikor a rosszabb termések és az amerikai, orosz konkurencia miatt válságot él át a mezőgazdaság. A gyors reagáló képesség, ami az arisztokrácia jó részére is igaz, a kapitalista mezőgazdaság feltételei között is versenyképes társadalmi csoport meglétét bizonyítja. Ez a struktúraváltás azonban egyúttal átrendezi a legvagyonosabb földbirtokosok társadalmi összetételét. A virilis listára került 69 szombathelyi földbirtokos többsége polgári származású, a virilisek mindössze 26,1%-a rekrutálódik nemesi családból.³⁶ Magas felülreprezentáltságot mutatnak a zsidók: a legvagyonosabb földbirtokosok 36,8%-a közülük kerül ki. A hat leghosszabb ideig virilis közül három zsidó földbirtokos vagy bérlő akad és zsidó a 29 alkalommal listára került és ezzel legstabilabb földbirtokos (Pick Vilmos) is, akinek 16 203 korona a katasztrális tiszta jövedelme a korszak végén.³⁷ A nagyarányú jelenlét a szombathelyi zsidóság gabona- és fakereskedéseivel függ össze. A magas számarány másrészt a zsidóság társadalmilag kondicionált, tőkekezelésre való készségét és ezáltal a polgári társadalom kialakításában elfoglalt előnyös helyzetét mutatja.³⁸ Szombathely és Vas vármegye esetében ezek a képességek teszik őket alkalmassá arra, hogy a helyi, nemesi eredetű földbirtokosok (Szélek, Radók, Reiszigek, Szegedyek, Draskovichok, Széchenyiek) által megindított modernizációba a többi társadalmi csoportnál hatékonyabban tudnak reagálni.

A földbirtokosok pozícióinak alakulása a legvagyonosabb szombathelyi adófizetők között az 1870-es években – hála a gyorsan kihevert és az ipart és a kereskedelmet jobban sújtó válságnak – adóaránybeli növekedéssel kezdődik: miközben számarányuk 14% marad, az adóarányuk 21,4%-ra növekszik 1878-ban.

Ezt az 1880-as évek első felében további növekedés követi: 1884-ben a nettó adóösszeg több mint egynegyede (26,7%), 1886-ban közel egyharmada (32,9%) származik a virilisták egyhatodát kitevő földbirtokosoktól. Az adóarány-növekedés a jó termésekkel és az újabb külföldi piacok (Franciaország, cseh területek) időleges megszerzésével függ össze. Az 1880-as évek második felére a város korábban gabonakereskedelemmel elinduló fejlődését már az ipar, a közigazgatási hatalom kiépülése határozza meg, amiben az egykori földbirtokosok is aktívan részt vesznek a közigazgatás vagy a pénzügyi élet vezetőjeként. Így az 1889-es évben a földbirtokosok számaránya 10% alá, adóarányuk 13%-ra csökken és ezen az értéken stabilizálódik – egy-két kiugró évtől eltekintve – egészen a korszak végéig. A változatlanul megmaradó versenyképességre utal, hogy a birtokos virilisek a dualizmus végéig megtartják a számarányukat meghaladó nettó adóösszeg-arányukat.

Összegzésképpen elmondható, hogy a polgári átalakulás más város esetében is megfigyelt tendenciái érvényesültek Szombathely esetében is. Megfigyelhető a földbirtok korszak elején sem igazán meghatározó szerepének a folyamatos csökkenése, a polgári középrétegek („tőkés”) fokozatos előretörése és az értelmi keresők súlyának szintén lassú visszaszorulása a város legnagyobb adófizetői között. Az ezen átstrukturálódást szemléltető tortadiagramok, amelyek a változás folyamatának legjellemzőbb éveit tartalmazzák, egyúttal a fő foglalkozáscsoportokon belüli adóarány-módosulásokat is ábrázolják.

Az értelmiségi csoportok, a tőkés és a földbirtokosok a szombathelyi viriliseken belüli jelentőségének a változását mutatja be a foglalkozáscsoportok relatív adónövekedését tartalmazó grafikon, a kiinduló év (1872) adóösszegét 100%-nak tekintve. Ez az ábra a relatív összegek használatával a korszakon belüli foglalkozás-strukturális elmozdulásokat képes leginkább megragadni. Így a virilisek elemzésének e megközelítése szemlélteti leginkább a tőkés csoportok nagy előretörését az 1890-es évek elején és a többi csoport adóösszeg-emelkedését messze meghaladó növekedését a korszak második felében. (Lásd diagram.)

A három nagy foglalkozási csoport elemzése után – rátérve a foglalkozások szerkezetének részletesebb vizsgálatára – a *köztisztviselők* csoportjának változásait követjük nyomon. Nettó adóösszeg- és számarányukban tendenciózus változásokat csak az 1880-as évek elejéig tapasztaltunk. Az 1870-es években, egészen 1882-ig a köztisztviselők csak csekély számban (3–6 fő) jutnak be a legnagyobb adófizetők közé. A listán szereplő személyek egy főre eső nettó adóösszegében 1880-ig hasonló vagy teljesen megegyező adóösszegeket találunk a szabad foglalkozású értelmiségiekkel. Ha a két foglalkozáscsoport közötti eltérő számarányt figyelembe vesszük, akkor ebben az időszakban a köztisztviselők elitjének valamivel alacsonyabb a jövedelme ekkor, mint a szabad foglalkozásúaknak. Mivel a két csoport közötti adóösszeg-eltérés ezzel együtt sem számottevő, az 1870-es évek számarányában való rendkívül jelentős különbség (20–25 szabad foglalkozású a 3–6 köztisztviselővel szemben) alapján arra következtetünk, hogy az anyagi szempontok nem játszottak szerepet a védettebbnek tűnő állami bürokráciába való belépés mellett, mivel a kisebb számú munkakört kínáló állami hivatal valamivel alacsonyabb jövedelmet jelentett a szabad foglalkozású pályakénál. Az 1880-as évek elejére aztán változás állt be, amit a köztisztviselők egy főre eső nettó adóösszeg számai mutatnak: a változatlan arányban szereplő köztisztviselők jövedelme másfélszeresére nő (minden bizonnyal a város közigazgatási funkcióinak és szerepének bővülésével párhuzamosan); és jelentősen elhagyja a csak fokozatosan növekvő szabad foglalkozású értelmiségiek adóösszegét. Ez a jövedelemnövekedés 1882-re átstrukturálja a legnagyobb adófizetők foglalkozásszerkezetét: az 1880-as évekre megduplázódik az állami közigazgatásban dolgozók száma.³⁹ Ez a magas arányszám az 1890-es évek elején némileg csökken, de innen kezdve stabilan tartja a 10–14% közötti számarányt; abban az időszakban is, amikor a szabad foglalkozásúak jövedelme utoléri (ez a századfordulón következik be), majd valamivel el is hagyja a köztisztviselők jövedelmét.

Ha az 1880-as évek jövedelemnövekedése és az állami hivatalokba áramlás közötti tényleges összefüggés helytálló, az minden-

képpen megkérdőjelezi – legalábbis Szombathely esetében – a védettséget kereső, verseny- és piacellenes, dzsentri attitűdöket magán viselő köztisztviselőről szólófogalmi sztereotípiákat.⁴⁰ A két értelmiségi csoport helyi elitje közti csekély eltérés (egyedül a számarányukban számottevő a különbség, érthető okoknál fogva: a köztisztviselő pozíciók korlátozott volta miatt) nem indokolja az éles szétválasztást és szembeállítást. A köztisztviselők csoportjába kerülők virilis jegyzékeken túlmutató vizsgálata a továbbiakban arra is rámutatott, hogy szakmai kompetenciájuknak köszönhetően a közigazgatás szakszerű irányítói is közülük kerültek ki; nemegyszer a korszak országosan is elismert szakembereivé váltak.

Közülük a legkiemelkedőbb a helyi nemes földbirtokos család sarja, Reiszig Ede, aki 16-szor kerül köztisztviselőként virilis pozícióba. (Apja Reiszig Alajos, a modernizált középbirtokon termelő csoport tagja nyolcszor földbirtokosként, kétszer pénzügyesként szerepel a legnagyobb adófizetők között.) Reiszig Ede Grazban, Budapesten és Heidelbergben végzett jogi tanulmányok után Franciaországban, Angliában, Svájcban és Németországban vizsgálja behatóan a közigazgatási, jogi, közlekedési és gazdasági intézmények működését. Hazatérése után az egyik legfelkészültebb közigazgatási szakértőként tartják számon. 1892-től a kereskedelmi minisztérium államtitkára, 1898-tól a megye főispánja.⁴¹

Az eddigi eredmények alapján feltételezhető, hogy a két foglalkozáscsoportot két különböző társadalomba helyező megközelítés nem igazolható e város esetében. Már most megállapíthatjuk, hogy a kettős társadalom mellett állást foglalók legfőbb érve, „a polgárosulásra kész nem-zsidó rétegek gyenge gazdasági-társadalmi versenyképessége”⁴² tételként nem állja meg a helyét. Minden bizonnyal további mikrotörténeti vizsgálatok még pontosíthatják a képet. Így feltárhatják, hogy a minden társadalomban meglévő rendies szerkezetek képződése során, amit Max Weber óta az életmód, *connubium*, *kommenzalitás* elemzésén keresztül szokás vizsgálni, a csoportképződés az értelmiségi pályák esetében a köztisztviselők és a szabad foglalkozásúak mentén ment-e végbe. Ha ez a kettémetsződés netán le is játszódott

volna (amire egyébként semmi jel nem utal), akkor sem tartható az elsősorban a történeti előzmények folytán kialakult eltérő piaci racionalitás alapján feltételezett kettős társadalmi szerkezet.

Ha a köztisztviselők csoportját más foglalkozáscsoportokhoz viszonyítjuk, a köztisztviselőknél nem a nettó adóösszeg, hanem szinte kivétel nélkül a számarány a magasabb; jelezve a „tőkés” foglalkozáscsoportoknak a köztisztviselőkéénél nagyobb jövedelmét. Az eltérés a két vizsgált mérőszám között az 1910-es évekig többnyire egy 20%-os küszöbön belül marad; vagyis a köztisztviselők átlaga valamivel a legnagyobb adófizetők középső régiója alatt helyezkedik el.⁴³ A köztisztviselőknek a képviseleti számarányhoz közeli nettó adóösszegaránya a tárgyalt korszak középső időszakára (az 1880-as évek közepétől az 1900-as évek végéig) jellemző. Ezek azok az évek, amelyek a vármegyei közigazgatási funkciók kiteljesedésétől a tőkés csoportok jövedelmének az 1900-as évek végi emelkedéséig tartó időszakot ölelik fel; ez a korszak, amikor a köztisztviselők a többi virilis csoporttal összevetve a legnagyobb jövedelmüket érik el. A köztisztviselők nettó adóösszeg szerinti visszaesése az 1910-es években Szombathely növekvő ipari, kereskedelmi súlyával függ majd össze. A nagyvállalkozók nagyobb jövedelme általában csökkenti az értelmiségi pályák szerepét a legvagyonosabb polgárok között.

Az értelmi keresők és az összes foglalkozáskategória legnépesebb csoportját a *szabad foglalkozású értelmiségiek* alkotják; számarányuk – az 1910-es évek második felétől eltekintve – a legtöbb virilissel képviseltetett tőkés csoport, a kereskedők számarányát is meghaladja.⁴⁴ Legnagyobb tömegben az 1870-es években fordulnak elő: 1873–1874-ben a szombathelyi virilisek 42–43%-át teszik ki az orvosokból, nagyszámú ügyvédből és néhány gyógyszerészből álló csoport! Ez a magas arány az 1880-as évek elejétől folyamatosan csökken, de a későbbi időszakban – a tőkés fokozatos előretörésével is – megőrzi 20% körüli részarányukat. A szabad foglalkozásuk számának és súlyának 1880-as évekbeli csökkenése jórészt köztisztviselőkké válásukkal magyarázható. Ez a foglalkozáscsoport zömét jelentő, ügy-

védi végzettséggel rendelkező polgárok állami hivatalokba kerülését jelenti.

Az 1870-es és 1880-as évek tendenciaszerű elmozdulásaiból egy másik fontos tény is látható. Amellett, hogy a város már a dualizmus előtt jelentős gazdasági növekedésnek indult, az 1870-es években Szombathely legnagyobb adófizetői között még mindig nem a gazdasági szféra képviselői, hanem az értelmiségi csoportok dominálnak. Ez utal egyrészt a város kulturális, szellemi szerepére a régióban; de egyúttal kiemeli a tőkeerős polgárok szűkös voltát is. Az 1880-as években két változás történik: a város közigazgatási jelentőségének növekedésével az értelmiségi csoportokon belüli arányok átalakulnak (a köztisztviselők arányának emelkedésével), miközben az értelmiségi csoportok szám- és nettó adóösszeg arányában nem történik semmilyen átrendeződés. Az 1880-as évek másik tendenciája a tőkés csoportok jelentőségének a növekedése.

A tőkés foglalkozások előretörésének a következménye az 1890-es évek elejének számottevő átalakulása a szombathelyi virilizmus foglalkozásszerkezetében: az értelmiségi csoportok szám- és adóösszegarányának visszaesése és a tőkés csoportok pozíciójának a megerősödése, abszolút többségbe kerülése. Fontos hangsúlyozni, hogy a szabad foglalkozásúak (és általában az értelmi keresők) visszaszorulásának háttérében nem a jövedelemcsökkenés ténye áll. A századfordulót megelőző időszakban ez a változás kihat a szabad foglalkozású értelmiségiek összetételére is. Az orvosok közül csak a legnagyobb jövedelemmel bíró néhány személy tud felkerülni a listára. Az 1908-as szombathelyi címtár⁴⁵ adatai alapján a városban praktizáló orvosoknak mindössze 10%-át érinti ez, az 1870-es évek 30%-os képviselőéhez képest. Változatlanul nagy számban és e foglalkozáscsoport 90%-át reprezentálva szerepelnek a jegyzékeken az ügyvédek. Az ügyvédi foglalkozás a századforduló után is jelentős jövedelmet hoz és az ügyvédi kar tagjai nagy számban kerülnek be a legvagyonosabb polgárok közé: a város összes bejegyzett ügyvédje közül minden harmadik a virilisek között található. Feltételezhető, hogy az ügyvédek magas számaránya – a jövedelem szerepén

túl – a más foglalkozásoktól eltérő érdekérvényesítési stratégiájukkal is szorosan összefügg. A közéleti szereplés a potenciális klientúrákör kiszélesítését jelenthette számukra és ez társadalmi presztízsüket alapozhatta meg; szemben például az orvosi pályával, ahol a képviselői státusz jóval csekélyebb mértékben feltétele a szakmai karriernek. A foglalkozás jellegéből adódó képességek (jogi felkészültség, beszédkészség, érvelési stratégiák) is a politikai szerepvállalásra predestinálja az ügyvédeket.

A városi infrastruktúra, a megyei igazgatás épületeinek kiépülése és az általános városi építkezések az építészeket is a legnagyobb adófizetők közé emeli. (Az építkezési konjunktúrának köszönhetően a virilis listákon az építészekkel párhuzamosan növekszik az építőiparhoz kapcsolódó iparosok, ácsmesterek, bádogosok és a századfordulótól 30–40 alkalmazottal dolgozó építési vállalkozók száma is.) Az építészek többsége azonban nem csak mérnökként, hanem építési vállalkozóként (lásd Walder Alajos⁴⁶) jutnak be a virilisek közé és így ezt a foglalkozáscsoportot kevésbé alakítják át.

Sajátos társadalmi kört alkotnak a szombathelyi virilisek között a *papság* képviselői. Bizonyos tekintetben a legstabilabb réteg a legnagyobb adófizetők között: a felsópapság tagjai (a püspök és a kanonokok) kivétel nélkül minden évben felkerülnek (és egy-két évtől eltekintve fel is vetetik magukat) a legvagyonosabb „polgárok” közé. Így számarányuk változásának hátterében az 1870-es évek kivételével az egyes években eltérő számú szombathelyi virilista áll. Az 1870-es évek alacsony számarányát az okozza, hogy ekkor még (1884-ig) a kanonokok még nem szerepelnek a listán. Számarányuk alapján nem tartoznának a legfontosabb virilis csoportok közé, de a kanonok és különösen a püspök jövedelme az egyik, ha nem a legvagyonosabb réteggé teszi őket. A papság magas jövedelme a szombathelyi püspökség földbirtokainak és az ott folyó korszerű termelési eljárásoknak is köszönhető,⁴⁷ ha nem is ezek a bevételek alkotják a papság adóösszegének jelentősebb részét. E társadalmi csoport magas jövedelme okozza, hogy az 1910-es évek kivételével az értelmi keresők adóösszegének aránya meghaladja számarányukat a legnagyobb

szombathelyi adófizetők között. A szám- és adóarány közötti különbség az utóbbi javára a papság körében a legmagasabb az összes virilis csoport viszonylatában. Az alapvetően a fizetésből származó jelentős eltérés a papság és a többi értelmiségi csoport között azzal magyarázható, hogy a papság esetében az egyházi hierarchia regionális szintű egységének (püspökség) szűk körű (az 1880-as évekig a püspök, majd onnantól a kanonokok kis számú csoportja) adófizetői köre jelenik meg a virilis listán; míg a köztisztviselőknél és a szabad foglalkozásúaknál egy középváros legvagyonosabb értelmiségi jutnak szóhoz. A jövedelemkülönbség különösen az 1870–1880-as években nagy, akkor, amikor egy 10 000 fős város helyi intelligenciája és a püspök jövedelme között tízszeres aránykülönbség van.

Érthető módon az 1870-es évekre jellemző a legszélsőségebb érték a szám- és a nettó adóarány között is, amikor a város leggazdagabb polgárainak a jövedelme a korszakban éppen a legalacsonyabb. Ezekben az években a 3%-os számarányú papság (gyakorlatilag a püspök egymaga; a listán még szereplő szombathelyi plébános adóösszege az adott évek átlagához tartozik) a szombathelyi virilisek nettó adóösszegének 26–28%-át teszi ki. Jellemző adat a püspök jövedelmének az arányokat befolyásoló szerepére, hogy a papság (a püspök) adóösszege tízszerese ezen évek adóátlagának!⁴⁸ Ez a magas arány később lassú csökkenést mutat, de egészen 1910-ig megőrzi az 1870-es évekénél mindössze 6–7%-kal alacsonyabb nettó adóarányt. A csökkenésre a már többször jelzett 1890-es évek eleji átstrukturálódással (a tőkés csoportok előretörésével) kerül sor, ami mérsékeli ugyan adóösszeg-arányukat, de egészen 1910-ig a legnagyobb adófizetők adóösszegének 20%-át a felső papság képviselői adják. A korszak másik jelentősebb elmozdulása (a tőkés csoportok újabb jelentős növekedése az 1910-es évek elején) csökkenti le a papság részarányát 15%-ra, jóllehet a dualizmus utolsó 7-8 évében is megőrzik második helyüket a kereskedők mögött a jövedelem tekintetében!

Legnagyobb mozgásokat a *háztulajdonosok* mutatják. Ez az a csoport, melynek a listán való mozgása nem köthető egy foglal-

kozás szerepének, gazdasági súlyának sok tekintetben magyarázó erővel bíró változásához. Az egyes éveket összevetve viszonylag kis számú adófizetőt találtunk, akik a házbirtokukból befolyó jövedelem alapján jelölték magukat. Nem korrigáltuk a listát Vörös Károlyhoz⁴⁹ hasonlóan, aki minden olyan háztulajdonost a foglalkozása szerinti csoportjában vette figyelembe, ahol erre más forrásokból adatot talált. Nem kellett így csekekednünk a házbirtokosok Budapesthez képest alacsony száma és súlya miatt. A virilis listák eredeti foglalkozásmegjelölését azért sem módosítottuk, mert nem kívántuk megbontani a korszak besorolását. Egyrészt feltételeztük, hogy az esetek többségében a besorolás a valóban legjelentősebb jövedelemforrást takarja, másrészt a választás mögött megbúvó presztízsszemponthoz is vizsgálat tárgyává szeretnénk tenni a későbbiek során. Az ilyen módon meghagyott besorolásból és a háztulajdonosok listán való mozgásából két dologra következtethetünk. A házbirtok értékének és ez által a városi építkezések ütemének a nagyságára; illetve az egyes foglalkozások jövedelmének a stabilitására, ha megfigyelhető lesz, hogy a háztulajdonosok arányszámának változásában mely foglalkozások játszanak domináns szerepet.

A háztulajdonosként szereplő legnagyobb adófizetőkről először is megállapítható, hogy a házbirtokból befolyt adóösszegük a korszakban végig a megbízható virilis átlagjövedelmeknél található. Szám- és adóarányukban (egy-két kiugró év adataitól eltekintve) egészen 1887-ig nem történik jelentős változás: stabilan őrzik 10%-os részesedésüket a virilisek között. Majd az ezt követő 15 évben (körülbelül 1903-ig) szerepük növekedni fog; a korábbi mindenkori átlagérték dupláját teszi ki adóösszegük. Feltételezhetően ez az ugrásszerű arányszámnövekedés oka a városba való nagyarányú betelepülés és a város regionális központtá válása. A nagyon magas migrációval⁵⁰ nem tudtak lépést tartani a városban meginduló nagyarányú építkezések, ami a házbérleti díjak emelkedéséhez vezetett; ez motiválta a vagyonosabb polgárokat az ez irányú befektetésre. A város egyre nagyobb gazdasági, közigazgatási és kulturális szerepe a régióban pedig megnövelte a fizetőképes kereslet nagyságát. Ebben a 15 évben a földbirtokosoktól és a

papságtól eltekintve, minden foglalkozáscsoport egy főre eső adóösszegét meghaladja a háztulajdonosok összege; a többi foglalkozáscsoport adójának átlagosan másfélszeresét, kétszeresét kiteve. Ez a számottevő adóösszegbeli különbség 1900-ra eltűnik (ekkor a köztisztviselők és a szabad foglalkozású értelmiségiek egy főre eső adóösszegével egyezik meg a háztulajdonosok összege), majd ezt egy szám- és adóaránybeli csökkenés követi. Az 1910-es évek elején újra jó üzlet lesz háztulajdonba fektetni a pénzt, de e meginduló növekedést az I. világháború megtöri a bérleti díjak befagyasztása és a központi szabályozás miatt. A háztulajdonból befolyt jövedelem csökkenésével párhuzamosan a háborús évekre a háztulajdonosok nettó adóösszegének aránya 5–6%-ra, a korszak legalacsonyabb értékére esik vissza.

A legjelentősebb *iparosok*on belüli foglalkozásszerkezeti átstrukturálódás jól nyomon követhető a legnagyobb adófizetők között. 1872-től 1893-ig mind szám-, mind nettó adóösszegarányukban folyamatos visszaszorulás tapasztalható: az 1870-es években először a számuk csökken, majd az 1880-as években a listán maradt tehetősebb iparosok jó része is kiszorul a legvagyonosabb polgárok közül. A válság a kis- és kézműipar egészére kiterjed; termelésük volumenének jellemző száma, hogy ekkor a város 466 iparosa mindössze 991 segéddel dolgozik.⁵¹ Ezen iparosok foglalkozását megvizsgálva kiderül, hogy többnyire a hagyományos céhipar folytatóiról van szó, akiket a kapitalizálódás folyamata, a szabad konkurensok növekvő piaci jelenléte hátrányosan érintett. Egy főre eső adóösszegük azonban ekkor még nem árulkodik visszaszorulásról: a leggazdagabb iparosok adóösszege ugyanis meghaladja a többi tőkés csoportét; de egyre kevesebb iparosból tevődik össze a viszonylag magas adóérték.

Az ezt követő években a kisipar egész országban tapasztalt átalakulása⁵² Szombathely esetében is lejátszódik. Az 1880-as években a kisipar fokozatosan alkalmazkodik a kommercializálódás miatt megváltozott elvárásokhoz. Különösen a Dunántúlon, a Kisalföldön és jellemzően Nyugat-Dunántúlon visszaszorul az önellátás és a kizárólagosan a város igényeinek megfelelő termelési struktúra. A kisipari tevékenység jóval piacorien-

táltabbá válik és már a régió igényeinek a kielégítésére törekszik. Megszaporodnak az olyan iparosok is, akik ipari tevékenységüket már kereskedői feladatokkal igyekeznek összekapcsolni; és az alkalmazottak száma is növekedésnek indul. E csoport jeles képviselője Nigszty József ácsmester (15-ször szerepel a virilisek között), aki a századforduló jelentős építkezései idején (Éhen Gyula polgármestersége alatt) a város egyik legvagyonosabb polgárává és a helyi szenátus befolyásos tagjává válik;⁵³ hosszú ideig a város első bankjának (Szombathelyi Takarékpénztár) aligazgatói állását is betöltve.⁵⁴

A vidéki városképet gyökeresen átalakító főtér- és főutca-építkezések, a növekvő fogyasztónépeség is elsősorban kisiparosokat igényelt. Ekkorra az építkezési konjunktúrának köszönhetően a virilis listára került iparosok többsége az építőiparhoz kapcsolódik: ácsmesterek, bádigosok és a századfordulótól 30–40 alkalmazottal dolgozó építési vállalkozók, akik az amerikai tempóban fejlődő város polgári lakókörnyezetét és középületeit alakítják ki.⁵⁵ Az 1890-es évekre megszerveződik az iparosok szakoktatása is a városban. Mindezek eredményeképpen az iparosok 1893-tól az első világháborúig folyamatos szám- és adóaránybeli növekedést mutatnak. A listára került iparosok egy főre eső adója a lista átlaga körül helyezkedik el az 1900-as évek végéig. Az ezt követő öt évben eléri az akkor némileg visszaeső, de a legmagasabb jövedelemmel bíró kereskedői csoport adóösszegét. Az I. világháború idején történő rendkívül drasztikus visszaszorulásuk (1918-ra 3%-ra csökken a nettó adóösszeg arányuk) hátterében valószínűleg a hadigazdálkodás idején (az iparosok visszaesése 1917–18-ban nagyon erős) a közszükségleti ipari cikkek iránti minimálisra csökkenő igény állt.

A konkurenciára való sikeres reagálás és a legvagyonosabbak csoportjában megfigyelt növekedés ellenére azonban az iparosok végleg elveszítik korábbi társadalmi szerepüket. Az 1880-as évektől is városi számarányukhoz mérten rendkívül kevesen képesek a leggazdagabb adófizetők közé kerülni, mégha a növekedés ténye jól is látható: 1887-ben Szombathely 989 iparosa közül három,⁵⁶ 1908-ban 800 közül 13 lesz virilis.⁵⁷ A két időpont között

a város lakosságszámának jelentős növekedése mellett csökken az iparosok száma; vagyis az átsztrukturalódással együtt, a piaci igényeknek megfelelően leszűkül az iparosok köre. Ezzel együtt jár a korábbi magas társadalmi presztízs elvesztése is. Szombathely monográfiusa⁵⁸ már az 1880-as években a helyi társadalom „második rétegéhez” sorolja a tősgyökeres „purgerség” jelentős részét adó iparosok többségét; a vezető réteghez sorolt kereskedők alá. A virilizmus vagy választások útján pozícióba kerülők a városi testület konzervatív tagjaiként az örök ellenzékét jelentik; de jelentős véleményformáló erőt már nem tudnak képezni.⁵⁹

Nehéz problémával kerül szembe az elemző, ha a virilis listán szereplő *kereskedők* szerepének a változását próbálja felderíteni. Ez az a foglalkozáscsoport, ahol úgy tűnik, hogy a tendenciák jobb láthatósága érdekében alcsoportokat kellene létrehozni. A kereskedői foglalkozás-megjelölésen belül ugyanis nagyon eltérő típusok különíthetők el már csak a tevékenység kiterjedtsége, a vállalkozás volumene szempontjából is. (Nem beszélve itt arról a problémáról, ami a kapitalista vállalkozót [a schumpeteri⁶⁰ definíció nélkül is] és a hagyományos mentalitással helyi kereskedelmet folytató személyt szétválasztja.) Nem ugyanazok a tulajdonságok jellemzik a helyi szatócsot és az országos kereskedelmet bonyolító, gőzmalommal, földbirtokkal rendelkező nagykereskedőt. Ezt a problémát akkor is meg kell fogalmazni, ha a kiskereskedők – lévén, hogy a város legnagyobb adófizetőit tartalmazó virilis listáról van szó – nem túl nagy arányban szerepelnek a listák nagy részén (nem így az 1870-es években). A különbség a nagykereskedők és a közepes vagyonnal bíró, a szatócsüzletből kinőtt kereskedők között is fennáll. A mostani elemzés elsősorban a kereskedő foglalkozást űzők szerepének változásait igyekszik felderíteni a város legnagyobb adófizetői között a kereskedelmi tevékenység kiterjedtségének mozgásait is szem előtt tartva.

Már 1872-ben, az első vizsgált évben kereskedők képezik a legjelentősebb tőkés csoportot és számarányuk szerint a lista második helyén szerepelnek (15%-kal) a szabad foglalkozású értelmiségiek mögött. Ez a tény is mutatja a város már korábban meglévő

kereskedelmi jellegét, ami az 1860-as években – hála a vasútnak és a hozzá kapcsolódó kereskedelemnek – tovább bővül. A kiegyezés idején Szombathely mint regionális gabonakereskedelmi központ stabilizálódik és több, később nagy jelentőségre szertevő kereskedő települ meg a városban. Az 1868-ban Szombathelyre költöző Löwenstein Henrik és Deutsch I. M. gabonaexport cége regionális szinten is a legjelentősebbek közül valók.⁶¹ Ekkor alakul ki a termelőt a kiskereskedővel összekötő nagykereskedelem önállósulása. A virilizmus bevezetésétől kezdve egészen az 1890-es évek elejéig azonban a szám- és a nettó adóösszeg tekintetében nem történik jelentős változás a kereskedők esetében. Ekkor még, a felsorolt legvagyonosabbaktól eltekintve, kevés nagykereskedőt találunk közöttük; a listára kerülők többsége a helyi, esetleg a regionális kereskedelem képviselőiből áll, nem kevés szatóccsal. Már ekkor is szétválik a szakosodott, liszt-, gabona-, bőr-, fűszer- vagy vaskereskedést folytató kisebb számú virilisek és a szatócsüzletet vezető kereskedők csoportja. Az utóbbiak nagyobb jelenléte azonban ekkor még meghatározó. E tényt bizonyítja a legnagyobb adófizetők egy főre eső adója, ami az 1870-es években a kereskedőknél a legalacsonyabb; majd minden évben az értelmiségieknél is alacsonyabb adóösszeggel bírnak. Ennek megfelelően nettó adóösszegarányuk ekkor jelentősen alatta van számarányuknak. Az 1880-as évek második felében lassú jövedelemnövekedés következik be a kereskedőknél, ami részint már előre vetíti az 1890-es évek foglalkozásszerkezeti változásait ennél a virilis csoportnál is.

1893-ra aztán jelentős változások játszódnak le a legnagyobb adófizetők közé került kereskedők között. Ezekben az években számarányuk számottevően megnövekszik: minden negyedik szombathelyi virilis kereskedő foglalkozású. A szerkezetváltozás súlyát jól mutatja, hogy a számarány emelkedésével együtt növekedett nettó adóösszeg-arányuk is; és adóarányuk a tőkés csoportok közül ebben az időszakban egyedülállóan megelőzi számarányukat. E jelentős változás az egy főre eső adóösszegben is megmutatkozik: az 1870-es évek utolsó helyéről a földbirtokosok és a

papság képviselői mögé kerülnek. A kereskedők az 1890-es évekre a pénzüvilágból érkező egy-két személytől eltekintve a legvagyonosabb tőkés csoporttá válnak. Az 1890-es évek elejére a város gazdasági életében bekövetkező szerepnövekedésükkel együtt a kereskedő foglalkozáscsoport összetétele is megváltozik. Erre az időszakra végérvényesen eltűnnek a virilis listákról a helyi kereskedelmet bonyolító szatócsok. A változatlan arányszámú nagykereskedők mögé felzárkózó nagy tömegű, közepes vagyonnal rendelkező kereskedők jelentik a hátországot; aminek hatásaként a piaci feltételek módosulásából adódó változások sokkal kevésbé befolyásolják a kereskedők jelenlétét a virilisek között. Az 1890-es évek gazdasági boomját ugyan kisebb visszaesés követi a századelőn, de innentől már a kereskedők jelentik (a szabad foglalkozású értelmiségiek mellett) a vizsgált korszakban végig a legjelentősebb foglalkozáscsoportot a számarány tekintetében; illetve a többi foglalkozáscsoporttal összevetve jelentős nettó adóösszegük előkelő helyet jelöl ki számukra a város legvagyonosabb polgárai között.

A legnagyobb jövedelemmel rendelkező, virilis listára kerülő kereskedők között a kereskedelmi tevékenység profilja miatt sok olyan személyt is találunk, akik több száz holdas földbirtok bérleti vagy tulajdonosai. A környékbeli nagykereskedők – főleg a dualizmus századforduló előtti időszakában – fő tevékenységként terménykereskedelemmel foglalkoztak, ami megteremtette annak lehetőségét, hogy a kereskedelmi tőkét földvásárlásra vagy bérlésre fordítsák. A legnagyobb kereskedők körét ekkor egy meglehetősen szűk csoport, 4-5 nagykereskedő család jelenti. A Deutsch család 11, a Geiszt és a Stadler család 7-7, a Weiner család 6 fővel képviselteti magát a dualizmus kori virilis jegyzékeken.

A századforduló előtti szombathelyi kereskedői elit legjellegzetesebb alakja Geiszt Lajos (1842–1913), aki az időszak egyik legvagyonosabb polgára és egyik legstabilabb virilise, 29 alkalommal kerülve a legnagyobb adófizetők közé (ebből 27 ízben kereskedőként). A kezdeti sikeres kereskedelmi tevékenység után vagyonát ő is földbirtokba fekteti és a századfordulóra a térség

nagybirtokosai közé tartozik.⁶² A saját tulajdonú vagy Erdődy Sándor gróftól bérelt birtokaiból 27 974 korona katasztrális tiszta jövedelme van az 1900-as évek végén.⁶³ Az ő esetében első generációs nagyvállalkozóról van szó. A négy elemi elvégzése után kereskedősegédként kezdő Geiszt az 1880-as évek elején helyi szükségleteket kielégítő tűzifakereskedéssel foglalkozik, majd 1888-ban fűrészgyárat alapít. Gazdasági sikerei elismeréseként 1913-ban nemesi rangot kap és a szergényi előnevet veszi fel. A száz hold feletti földbirtok Geiszthez hasonlóan más stabil virilis nagykereskedőnél (Spitzerek, Deutschok) is előfordul. Sokszor olyan formában, hogy a család egyik tagja a vállalkozás kereskedői részét, más tagja a birtokirányítást végzi.

A századfordulótól kezd kialakulni az apák generációját felváltó új kereskedőcsoport. Ebben a modern vállalkozói magatartással rendelkező, jóval iskolázottabb rétegben már nem a földbirtokkal való szoros összefonódás dominál, hanem általuk kezdődik el a kereskedelmi tőke ipari tőkévé alakítása. Egyre gyakoribb a jelenlétük a banki szférában és a részvénytársaságok vezetőségében. Ennek a csoportnak jellegzetes alakja a kevés nem zsidó kereskedők egyike, az evangélikus Kaiser Lajos, aki huszonötöszer kerül a legnagyobb adófizetők közé. Kaiser szombathelyi, pozsonyi és grazi iskolák, budapesti és pozsonyi gyakornokoskodás és német-, franciaországi, és hollandiai tanulmányutak után a város egyik legtekintélyesebb nagykereskedője lesz. A korszak végén a Szombathelyi Áru-, Termény- és Értéktőzsde elnöke és a Szombathelyi Takarékpénztár elnök-igazgatója is egyúttal.⁶⁴

A virilis kereskedők köre a korszakban végig szinte kizárólag zsidó vállalkozókból rekrutálódik. Ha történik is aránybeli változás a dualizmus idején számarányukban, ez a magas felülreprezentáltság már a virilizmust megelőző időszakban is megfigyelhető: 1868-ban a város számottevő kereskedőinek 90–95%-a zsidó.⁶⁵ A foglalkozáscsoportokhoz kapcsolódó felekezeti felülreprezentáltságok oka a társadalomtörténeti előzmények: a zsidóság eltiltása a földtulajdontól, a gazdasági mozgótőke, a tőkekezelésre való interiorizált készség, ami évszázadokon keresztül a kereskedelemre és pénzügyre végzésére predesztinálta a zsidóságot. A virilis

listákra felkerült legvagyonosabb polgárok elemzéséből azonban az világlik ki, hogy a zsidóság társadalomtörténetileg kondicionált készsége a pénzügyletek végzésére elsősorban a kereskedelmi tevékenységekre korlátozódik; az itt tapasztalt felülreprezentáltság nem terjed ki a banki szféra, a hitelélet területére. Ennek okát abban látjuk, hogy a hagyományos társadalmi elit és más felekezetű polgári elemek is nagyon felkészültnek mutatkoztak a polgári átalakulás, a gazdasági, társadalmi modernizáció véghezviteléhez. Szombathely esetében a hagyományos elit esélyeit növelte, hogy miközben számottevő gazdasági tőkével rendelkezett, kulturális tőke tekintetében felülmúlta a zsidó nagykereskedőket. (A hagyományos elit felkészültsége különösen megmutatik a gazdasági élet több más területének – banki szféra, köz-igazgatás, földbirtok – szakszerű átalakításában.)

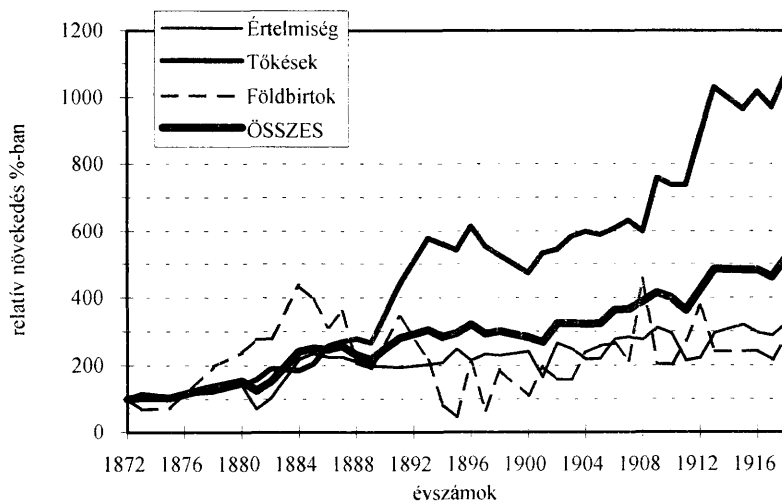
Az eredményekből egyértelműen látható, hogy a „nem zsidó rétegek gyenge gazdasági-társadalmi versenyképességéről” Szombathely esetében nem beszélhetünk. Ebben az esetben hiányzik a „kettős társadalom” létrejöttének legfőbb feltétele és a rendelkezésre álló források alapján ez a kettős társadalomszerkezet nem is jön létre. A kortárs leírások is a „harmonizáló társadalom” meglétét emelik ki⁶⁶ és a kereskedőket (vagyis a zsidókat) minden fenntartás nélkül a városi vezető rétegekhez sorolják a papság, ügyvédek, orvosok, tanárok, tisztviselők és birtokosok mellett. A helyi elit társadalmi életének színteréül szolgáló városi kaszinóban is az alapítók között és a kaszinó állandó rendezvénygazdái között ugyanúgy megtaláljuk a nemesi származású birtokost, mint a zsidó polgárokat.⁶⁷ A tiszzaeszlári per idején a megyebeli iparos legények hangulatkeltéseivel szemben is egységesen foglal állást a város.⁶⁸ A „kettős társadalom” kialakulásával szemben inkább a feltörekvő új társadalmi csoportok folyamatos, nagyobb konfliktusoktól mentes beépülése játszódik le a korszak végére.

Nagyon szűk csoportot képeznek a *szolgáltatás képviselői*⁶⁹: a korszak nagy részében egy-két főt jelentenek évenként a legnagyobb adófizetők között. Ez a szám a korszak utolsó tíz évére felmegy három-hatra, de ezzel nem jár együtt a részarány növe-

1. táblázat
A szombathelyi virilisek számaránya foglalkozáscsoportonként

Foglalkozás	1872	1873	1875	1878	1880	1881	1882	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1891	1893	1894	1895	1896	1897
Alkalmazott	7,8	4,9	4,8	7,3	8,2	10,0	23,2	16,9	18,7	15,2	12,2	14,8	14,1	9,3	11,0	11,6	14,6	8,4	12,5
Szabadfogl.	34,4	42,6	41,9	38,2	39,3	33,3	24,6	26,8	25,3	26,6	24,4	21,0	23,1	23,3	19,8	20,9	28,0	20,0	17,0
Papság	3,1	3,3	3,2	3,6	3,3	1,7	1,4	8,5	8,0	8,9	9,8	9,9	10,3	8,1	6,6	8,1	8,5	8,4	8,0
ÉRTELMISÉG	45,3	50,8	50,0	49,1	50,8	45,0	49,3	52,1	52,0	50,6	46,3	45,7	47,4	40,7	37,4	40,7	51,2	36,8	37,5
Gyáros	1,6	1,6	1,6	1,8	1,6	1,7	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	2,6	4,7	3,3	3,5	2,4	2,1	3,4
Háztulajdonos	10,9	11,5	12,9	7,3	9,8	15,0	14,5	8,5	8,0	11,4	13,4	17,3	20,5	16,3	14,3	12,8	9,8	28,4	27,3
Iparos	12,5	8,2	8,1	7,3	4,9	5,0	2,9	4,2	5,3	5,1	3,7	6,2	5,1	2,3	8,8	8,1	7,3	3,2	6,8
Kereskedő	15,6	16,4	16,1	14,5	14,8	13,3	15,9	18,3	18,7	19,0	18,3	14,8	14,1	24,4	26,4	26,7	23,2	21,1	19,3
Pénzügyi	0,0	1,6	0,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,2	0,0	0,0	2,3	1,1	3,5	2,4	1,1	0,0
Szolgáltatás	0,0	1,6	1,6	3,6	3,3	3,3	4,3	0,0	1,3	0,0	2,4	2,5	1,3	2,3	3,3	2,3	2,4	2,1	2,3
TÖKÉSEK	40,6	41,0	40,3	36,4	34,4	38,3	39,1	31,0	33,3	35,4	39,0	43,2	43,6	52,3	57,1	57,0	47,6	57,9	59,1
FÖLDBIRT.	14,1	8,2	9,7	14,5	14,8	16,7	11,6	16,9	14,7	13,9	14,6	11,1	9,0	7,0	5,5	2,3	1,2	5,3	3,4
ÖSSZES	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Foglalkozás	1898	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1915	1916	1917	1918
Alkalmazott	14,1	16,9	13,1	13,5	12,1	10,3	12,9	9,3	11,8	10,9	12,7	12,7	13,0	12,7	9,2	12,6	11,1	12,7	13,5
Szabadfogl.	18,5	15,7	17,9	21,3	17,6	18,4	17,2	22,1	20,4	18,8	20,6	23,5	22,8	19,6	24,2	24,4	21,4	21,8	22,1
Papság	8,7	9,6	7,1	9,0	8,8	9,2	7,5	8,1	8,6	7,9	7,8	7,8	6,5	6,9	5,8	6,7	6,8	7,3	8,7
ÉRTELMISÉG	41,3	42,2	38,1	43,8	38,5	37,9	37,6	39,5	40,9	37,6	41,2	44,1	42,4	39,2	39,2	43,7	39,3	41,8	44,2
Gyáros	4,3	4,8	4,8	5,6	5,5	5,7	4,3	5,8	5,4	4,0	4,9	4,9	0,0	4,9	4,2	3,4	3,4	4,5	4,8
Háztulajdonos	20,7	20,5	23,8	14,6	19,8	13,8	11,8	9,3	16,1	13,9	8,8	12,7	13,0	12,7	13,3	5,9	6,8	7,3	7,7
Iparos	7,6	10,8	8,3	12,4	12,1	9,2	8,6	8,1	9,7	12,9	13,7	11,8	12,0	11,8	9,2	11,8	11,1	7,3	2,9
Kereskedő	16,3	15,7	15,5	15,7	16,5	23,0	26,9	25,6	18,3	18,8	19,6	18,6	19,6	19,6	19,2	24,4	26,5	27,3	26,9
Pénzügyi	1,1	0,0	1,2	0,0	0,0	1,1	1,1	1,2	2,2	3,0	2,0	1,0	2,2	2,9	4,2	4,2	5,1	4,5	4,8
Szolgáltatás	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1	2,3	2,2	2,3	3,2	4,0	3,9	2,9	2,2	2,9	5,0	3,4	3,4	1,8	2,9
TÖKÉSEK	51,1	53,0	54,8	49,4	54,9	55,2	54,8	52,3	54,8	56,4	52,9	52,0	48,9	54,9	55,0	52,9	56,4	52,7	50,0
FÖLDBIRT.	7,6	4,8	7,1	6,7	6,6	6,9	7,5	8,1	4,3	5,9	5,9	3,9	8,7	5,9	5,8	3,4	4,3	5,5	5,8
ÖSSZES	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. ábra
A relatív adónövekedés foglalkozáscsoportonként (1872 = 100%)

kedése a megyei virilis listán a szombathelyi virilisek szintén emelkedő száma miatt. Az 1880-as évek elejéig e kisszámú foglalkozáscsoport képviselői a város legvagyonosabb polgárai között vannak. (Ebből természetesen nem következik, hogy ezek a magas jövedelmek a foglalkozáscsoport egészére jellemzőek lennének, mivel a szolgáltatás képviselői esetében valóban csak a legvagyonosabbakról rendelkezünk adatokkal.) A virilis listán lévők adóarányuk alapján a papság és a földbirtokosok mögötti helyet foglalják el az egyéb tőkés csoportok és az értelmiségi keresők előtt. Ezen időszak legvagyonosabb szállodása Hainczmann János, aki a dualizmus idején 19 esetben található meg a legnagyobb adófizetők között. Az 1870-es évek végén megjelenő számottevőbb idegenforgalom idején a „Szarvasból” „Sabaria” névre keresztelt szálloda tulajdonosaként már a virilisek között van. A 43 vendégszobával, táncteremmel, kávéházzal felszerelt szálloda a helyi szellemi elit gyülekezőhelye a városi kaszinó 1896-os megépüléséig.⁷⁰

Az ezt követő években szinte teljesen eltűnnek a listáról és csak a századfordulót megelőző években tesznek szert újra némi jelentőségre, amikor is egy főre eső adóösszegük az átlagérték dupláját éri el. A szolgáltatás képviselőinek súlyának emelkedése nyilván összefügg a város gazdasági súlyának és népességszámának a növekedésével; de az alacsony elemszám miatt messzeменő következtetések levonásától tartózkodnánk. A változatlanul kis számú vendéglős, szállodás adóösszege jobb években (1901–03-ban) a legvagyonosabb foglalkozáscsoportot képezi. E növekedés mögött valójában egy-két nagyobb vagyonnal bíró szállodás áll. Ekkor válik stabil virilissé Czifrák Nep. János, a „Hungaria” szálló bérelője, aki a századfordulón a városi testület tekintélyes tagjává lesz. Az ezt követő időszakban jövedelmük az értelmi keresők átlagához közelít, majd ezzel megegyezővé válik. Ekkor nettó adóösszegük többnyire az adott évek átlaga körül rendeződik. A visszaesés oka abban keresendő, hogy a szombathelyi virilisek számának növekedésével a legnagyobb Vas megyei adófizetők között egyre több, a szolgáltatás szférájában tevékenykedő adófizető kerül fel a listára; ha számarányuk

nem is emelkedik. A négy-hat vendéglős átlaga viszont már jóval alacsonyabb, mint a szakma korábbi egy-két leggazdagabb képviselőjének az adója. (Ez az adat újra jelzi, hogy a foglalkozáscsoport jövedelme a „tőkés” csoport egyéb foglalkozásaival összehasonlítva valóban a legalacsonyabb.) Az utolsó év (1918) kiemelkedő eredményétől eltekintve (amikor ismét a legvagyonosabb csoportot alkotják), ekkorra már nettó adóarányuk ismét jelentősen számarányuk alá esik. A foglalkozáscsoport legvagyonosabb alakja ekkor Herczeg Ferenc, a Sabaria szálló 1905 és 1920 közötti bérlője, aki 12 esetben kerül a virilisek közé és a város egyik legtehetősebb polgára.

A vendéglősökhöz, szállodásokhoz hasonlóan szűk csoportot jelent a *pénzvilág képviselőinek* csoportja. A töréspontot – hasonlóan sok más foglalkozáshoz – itt is az 1890-es évek jelentik: az előtte vizsgált években mindössze három esetben kerül fel egyáltalán a listára az ebbe a kategóriába sorolt személy, minden alkalommal egy-egy fővel. A virilizmus első 20 évében jövedelmük csak a lista utolsó helyére sorolja be őket; a virilisek átlagától messze elmaradó adóösszeggel. Ebben az időszakban a listára került tagok kivétel nélkül helypénzbérlők vagy a bizonytalan megjelölésű „tőkés” névvel szerepelnek. Az 1890-es évek változását nem számarány szerinti növekedésük (az csak az 1900-as évek végére fog bekövetkezni), hanem az egyre jelentősebb adóösszegük okozza. Ebben az időszakban történik meg az is, hogy ha csekély számban is (mindössze a szombathelyi virilisek 1–2%-át jelentik), de stabilizálódik a legnagyobb adófizetők közötti jelenlétük. Az 1890-es évek közepére az egy főre eső adó tekintetében eléri a virilisek átlagát, majd az évtized második felében messze meghaladják ezt az értéket, többnyire az átlag kétszeresét képező adóösszeggel.

A pénzvilág képviselőinek a virilisek közti pozíciói az 1900-as évek végén (1908-tól) változnak újra, amikor számarányuk is közel megduplázódik (de még ekkor is csak a virilisek mindössze 3%-a adódik ebből a csoportból) és a listára került bankárok jövedelme tovább emelkedik a többi virilishez képest: az adott évek átlagának kétszeresét, háromszorosát is eléri. E réteg leg-

jobb időszakát az első világháborút megelőző évek jelentik, amikor 2–3%-os számarányukkal a szombathelyi virilisek nettó adóösszegének 6–8%-át teszik ki. A háborús évek némileg csökkentik adóösszegüket a többi virilishez képest, de a korábbi időszaknál valamivel nagyobb számú (a létszámnövekedés az egyre több szombathelyi virilista jelenlétével függ össze) csoport megőrzi előkelő helyét a legnagyobb adófizetők között.

A századfordulón az adóösszeg- és jövedelemnövekedés hátterében a szakmastruktúra változása áll. A korábbi helypénzbérlőket, a kereskedelem részeként pénzügyi tevékenységet folytató adófizetőket kiszorítják, illetve felváltják – a helyi bankélet megszületésével párhuzamosan és a kapitalizálódó viszonyoknak megfelelően – a takarékpénztár-igazgatók, igazgató-elnökök, bankárok. Az általános gazdasági fejlődéssel párhuzamosan egymás után megszülető pénzintézetek rohamos növekedésnek indulnak a századforduló idején. Az 1867-ben 120 000 forint alaptőkével alapított Szombathelyi Takarékpénztár Részvénytársaság 1895-ben 3 millió forintos betétösszeggel rendelkezik; az évi osztalék a részvény névértékének 25%-a. Az 1872-ben 50 000 forint alaptőkével létrejött Szombathelyi Általános Takarékpénztár másfél milliós betétösszeggel bír 1895-ben.⁷¹ Az 1900-as évek közepére az öt legnagyobb szombathelyi banknak 15 millió koronás betétösszege van és 160 milliós forgalmat bonyolít.⁷² Az 1910-es évekre a város pénzintézeteinek alaptőkéje a legmagasabb a dunántúli városok között; megelőzve a régió összes nagyobb ipari központú és jóval magasabb lakosság számú városát.

Az 1890-es években alakul ki a modern pénzforgalmat irányító szűk körű, de a virilizmus legvagyonosabb polgáraihoz tartozó pénzügyi elit. Az eddigi (csak budapesti érdeklődésű) vizsgálatokkal szemben, e réteg Szombathelyen és az egész vármegyében nem a zsidó bevándorlók második vagy harmadik generációjából rekrutálódik,⁷³ hanem legnagyobb számban a piaci viszonyokhoz alkalmazkodni tudó, termelési modernizációt is végrehajtó közép- és nagybirtokosokból, illetve a helyi keresztény értelmiségi csoportokból.⁷⁴ A helyi zsidóság többnyire megmarad a kereskedelemnél, aminek jövedelme – legalábbis a heterogén kereskedő-

csoport nagykereskedői rétegének esetében – meghaladja a kibontakozó bankélet képviselőinek jövedelmét a korszakban; ha társadalmi presztízsből nem is veheti fel a versenyt a bankárokkal. A bankok, takarékpénztárak vezetőiként szereplő egykori földbirtokosok szakmai kompetenciája nem kérdőjelezhető meg és ők nem a Budapest kapcsán többször leírt bábfigurák, akik a korszak státus-pozíció (lásd Hanáknál⁷⁵) inkonzisztenciáját kihasználva tudnak majd a nagy bankok igazgatótanácsába belekerülni.

A szakmai kompetenciával bíró, földbirtokos származású réteg helyi és talán országos szintű vezérfigurája a szombathelyi Széll Kálmán, a századforduló miniszterelnöke, aki a korszak dzsentrí származású, egyik legfelkészültebb pénzügyi szakembere volt. A politikai és banki karriert egyaránt befutó Széll Kálmán 24 évi szolgabírászkodás után kerül az országos politikába, ahol két évnyi képviselőségi után pénzügyminiszter lesz. Ezt a pozíciót tíz évig tölti be, és szerepet játszik a magyar pénzügyi élet aranyalapra helyezésében, a forintról koronára váltásban is. Az országos politikában és a pénzügyi életben betöltött funkciói mellett nagy gondot fordít nyugat-dunántúli birtokainak korszerűsítésére. A tulajdonában lévő középirtokot az ország egyik mintagazdaságává alakítja át. Az egyik legstabilabb virilis (a dualizmus idején 27-szer szerepel a legnagyobb adófizetők között), Borsits Béla is ebből a társadalmi csoportból kerül ki. Százholdas birtokosként kerül először a virilisek közé, majd a századfordulótól több bank (Szombathelyi Takarékpénztár, Osztrák–Magyar Bank szombathelyi fiókjintézete) igazgatósági tagjaként tűnik fel. Az 1910-es évektől már ő a Szombathelyi Takarékpénztár elnöki igazgatója.

Sok tekintetben párhuzamba állítható a pénzvilág képviselőinek a virilis listán való elmozdulása és a *gyárosok* szerepének az alakulása. Itt is megfigyelhető 1890 előtti szerény jelenlétük. Ebben az időszakban a pénzvilág tagjainál „nagyobb” stabilitásukat egyetlen személy (Mayer Enoch) tartósabb szereplése jelenti. Ő az a gyáros adófizető, akit már az első vizsgált évtől – pár év kivételével – a legnagyobb adófizetők között találunk. Az általa veze-

tett, 1860-ban létrehozott Magyar Motor- és Gépgyár az 1880-as évek első felében már 100 alkalmazottal működik és a belföldi igények kielégítésén túl osztrák piacra is dolgozik.⁷⁶ Az egy főre eső adó esetében azonban rendszeresen a virilisek átlaga alatti összeggel (sokszor a felével) rendelkezik csupán. A másik fontos gyáripari vállalkozás, az 1868-ban Mayer Mór által alapított gyufagyár, ami már a megalakulás első évében 40 munkással dolgozott, nem is található a virilisek között.

A jelentős termelési volumennel bíró gyárak alacsony adóösszege vagy hiánya a virilis listán az 1880-as évek ipartámogatásával függhet szorosan össze; feltéve, ha nem elsősorban az érintettek politikai érdektelenségében kell az okot keresni. Az 1881-es ipartámogatási törvény (1881: XLIV. tc.) „a technika fejlődése szerint berendezett... gyáraknak” 15 éves adó- és illetékmentességet adott, amit először ugyan csak meghatározott iparágak vehettek igénybe, de ezek köre folyamatosan kibővült.⁷⁷ Az 1907-es törvény már nem is határozta meg a kedvezményezett gyárak ágazati hovatartozását. Az ipartámogatás a belső piac szükségletei számára nélkülözhetetlen iparágak (mint például a szombathelyi gyáripar legdinamikusabb ágának bizonyuló mezőgazdasági gépgyártás)⁷⁸ fejlesztését tűzte ki célul. Az ipar fejlesztésére fordított, egy lakosra eső államsegélyek adatai szerint a nyugat-magyarországi területek (Győr, Pozsony és Vas megye) vették igénybe a legnagyobb támogatásokat. Ilyen módon az 1880-as évek elejétől nagy nehézséget okoz a gyáripar fejlődésének nyomon követése a szombathelyi virilis listákon. Ezért sokszor más forrásokra kell hagyatkoznunk, ha a helyi gyáripar dualizmuskori nagyságát és átalakulásának, növekedésének az útját akarjuk megragadni. A virilis listák azonban ezzel együtt alkalmasnak tűnnek arra, hogy e foglalkozáscsoport esetében is a változás tendenciáit megláthassuk.

Az 1890-es évek a gyárosoknál is átalakulást hoznak, ha ennek jelentősége nem is éri el a pénzvilág képviselőinél bekövetkezett eltolódás mértékét. Innentől kezdve állandóan bekerül gyáros a legnagyobb szombathelyi adófizetők közé; az évtized végére számuk eléri a 4-5 főt. (E fölé még a város viriliseinek

számbeli növekedésével sem megy a számuk.) Szemben a bankárokkal, adóösszegük ekkor még messze a virilisek átlaga, tehát az értelmi keresők összege alatt van. Egy főre eső nettó adóösszegük rendszerint a virilis átlag háromnegyede és a legvagyonosabb képviselőik (Mayer Ede, Pohl Sándor, Ungár Zsigmond) is csak a virilisek középső régiójába jutnak el egy olyan időszakban, amikor még mindig az értelmiségi pályákról jövő adófizetők vannak többségben. Az 1890-es évek végétől számarányuk ugyan emelkedik, de ez nem jár együtt a tőkekoncentráció növekedésével. Az egyre számosabb gyáros adófizető (négy-öt a századfordulótól a korszak végéig) mégis a foglalkozás csoport szerepének lassú emelkedését jelzi.

A virilis jegyzékek adatait pontosító 1900-as összeírás alkalmával azonban már jó pár, 20-nál több segédszemélyt alkalmazó iparvállalatot találunk Szombathelyen.⁷⁹ A városban ekkor két nagyobb (267 és 140 főt foglalkoztató) gazdasági gépgyár, négy téglagyár (az egyik 82 alkalmazottal), egy-egy bőr- (54 fő), pamutszövő- (253 fő), húsfüstölő- (33 fő) és gyufagyár (39 fő) működik; a helyi MÁV-vasúti műhely 302, az elektromos művek 30 munkással dolgozik. A gyáros foglalkozási megjelölés már nemcsak a gépgyártásra utal, hanem a termelés jellege is magán viseli a gyári termelés jegyeit. Az előállított termékek köre – a helyi szükségleteket kielégítő kisebb üzemeken túl – elsősorban a modernizálódó mezőgazdaság munkagépei iránti igényt igyekszik kielégíteni, illetve a századforduló idején gyors fejlődésnek indult pamutiparhoz kapcsolódik. A sűrűbb településhálózatból adódó munkaerőkínálat és a Lajtán túli fogyasztópiac ösztönző hatása meggyorsítja ezen iparágak lendületes fejlődését. A mezőgazdasági gépgyártás legfontosabb vállalkozásai az említett Mayer Gépgyár mellett – a Mayer testvérek tragikus halála után – annak utóda a Motor- és Gépgyár Részvénytársaság és a Pohl Sándor-féle Gépgyár és Vasöntöde. A pamutipart az 1899-ben alapított és egy év múlva már 253 segédszeméllyel dolgozó Doktor Móric-féle Pamutipar képviseli.

Az igazi áttörés a gyárosok esetében csak az 1900-as évek végén, az 1910-es évek elején következik be. Ekkor megnő a szom-

bathelyi virilisek közötti nettó adóarányuk; egy főre eső adóösszegük eléri az átlagot, majd 1913-tól jelentősen meg is haladja azt. Az I. világháború előtti években fogja adóarányuk először megelőzni számarányukat, majd a háborús években közel a duplájára emelkedik. Az 1910-es évek elejéről származó Thirring-féle városstatisztikák már több, száz fő fölötti alkalmazottat foglalkoztató gyárat sorolnak fel Szombathelyen.⁸⁰ Tíz év leforgása alatt nagy mértékben megnövekszik a valóban gyáripari nagyságú üzemek száma, és még inkább megemelkedik a korábban meglévők alkalmazottainak a száma. A századforduló idején a 12 darab 20-nál több alkalmazottat foglalkoztató iparvállalatok köre nyolccal bővül: Ungár Zsigmond hengermalomja, Geist Lajos és fiainak gőzfűrésztelepe, Biel Lipót gőzmosója, Hudetz József síremlékkészítő műhelye, Frischmann Elek motorgyára, Müller Ede asztalosműhelye, Klein és Fleischmann cukorkagyára és az Árpakásagyár Rt. emeli az ipari üzemek számát. E gyárak irányítói természetesen a virilis listákon is megjelennek és közülük egyre többet (Müller Ede, Pohl Sándor) találunk ott a bankintézetek (elsősorban a legtükeesebb Osztrák–Magyar Bank szombathelyi fiókjának) az igazgatói tanácsában is.⁸¹

Érdeemes megvizsgálni a legnagyobb gyárak alkalmazottainak körét, különösen a középszintű vezetőkre vonatkozó adatokat. Ebben a kategóriában ugyanis zömében külföldi eredetű (többnyire osztrák, ritkábban cseh) munkavállalók szerepelnek,⁸² utalva a kibontakozó gyáripar minden esetben (például Budapesten vagy Németországban is) megfigyelhető igényére a képzett szakmunkaerőre. E vállalkozások nem minden vezetője jelenik meg a virilis listákon, ami – az ipartámogatási törvényből adódó torzításokon túl – a virilisek és az adott település gazdasági elitjének a nem teljes egybeesésére hívja fel újfent a figyelmet. Az eltérés korrigálása után elmondható, hogy a gyárosoknak a virilis listán csak lassan növekvő számaránya mögött – regionális keretek között szemlélve – számottevő gyáripar bújzik meg. Az 1910-es évekre a gyáripar Észak-Dunántúl központjához, Győrhez hasonlóan⁸³ (ha nem is olyan mértékben) jelentős városképző erővé válik. A legnagyobb gyárosok üzemeinek nagy-

sága és az abból befolyt jövedelem a századfordulón és különösen a korszak utolsó tíz évében a város azon nagypolgárai közé sorolja őket, akik gazdasági tevékenysége az egész Dunántúlra és a legalább ilyen fontos osztrák piacra is kiterjed.

A tanulmányban csak közvetve érintett, látható törések nélküli, évszázados organikus városfejlődés társadalomtörténeti következménye a polgári átalakulás harmonikus folyamata. Az állandóan változó gazdasági helyzet által szocializált nemesi birtokos hagyományos elit képes volt a modernitást jelentő új kihívásokra megfelelően reagálni. Ebben az is közrejátszott, hogy a folyamatos növekedés miatt a gazdaság résztvevői nem szembesültek traumatikus és hirtelen változásokkal; cselekvésüket így a piac által megkívánt gazdasági racionalitás határozta meg. A fölbirtokon végrehajtott modernizáció, a mintagazdaságokban folytatott állattenyésztés, a nyugat-európai piacon való versenyképesség a nemesi birtokosok célracionális cselekvési stratégiáját bizonyítja. A hagyományosan a zsidósághoz és egyéb új társadalmi csoportokhoz kapcsolt kulturális tőkefelhalmozás itt a hagyományos elitnél figyelhető meg elsősorban, ami a kapitalista gazdasági tevékenység feltételét biztosító, dunántúli szinten meghatározó banki szféra kialakítására, a közigazgatás szakszerű irányítására predesztinálta őket. Esetükben a társadalmi modernizáció nemcsak reformkori politikai szándékot, hanem az átalakulás gyakorlati véghezvitelére való képességet is takart.

A kapitalizmus létrejöttékor feltörekvő új társadalmi csoportok (legyen szó a zsidóságról, avagy a korábban a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén álló egyéb csoportokról) ebbe a folyamatba sikeresen be tudtak kapcsolódni, és jelentős szerepre tehettek szert. E társadalmi csoportok helyi elitbe került tagjainak második generációja már kulturális tőke és innováció tekintetében is versenyképes elemmé vált, ezzel teremtve meg a város további növekedésének feltételeit a korszak végére. Az új vállalkozói réteg gyors gazdasági mobilitása azonban nem járt együtt a hagyományos elit leszakadásával.⁸⁴ Sokkal inkább a két, élesen szét soha nem választható csoport folyamatos kiegyenlítődése játszódik le a korszak második felében, ami már Éhen Gyula pol-

gármestersége idején (a századfordulón) a társasági élet szintjén is megmutatkozik. A hagyományos polgári elit és a feltörekvő polgárság széles társadalmi konszenzusa által válhatott Szombathely egy fejlett agrárkultúrájú térség gazdasági–kereskedelmi–pénzügyi forgalmát ellenőrző modern polgárvárosává.

A Szekfűtől induló, Erdeinél tovább vitt és Hanák vagy Karády által szintén vallott értelmezési paradigma, a „kettős társadalom” tehát nem használható Szombathely, és sok jel szerint a nyugat-dunántúli térség egésze esetében sem. Mindenképpen indokolt az erősen ideologikus, elméleti buktatóktól sem mentes,⁸⁵ a dualizmus idejét a Horthy-érával összemosó és országos kutatási eredményekre támaszkodni képtelen megközelítés alapos felülvizsgálata, amihez – ha nem is eredeti céljában, de vég-eredményében – ez a dolgozat is hozzájárulni igyekezett.

Jegyzetek

- 1 Lásd erről GYÁNI Gábor eredményeit két munkájában is: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. Szakdolgozat. Kézirat. (1977); ill. uő, *Hódmezővásárhely társadalmi 1920–1941 között*. In: *Vera (nemcsak) a városban*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. (1995) 213–226.
- 2 Az itt tárgyaltak mellett foglalkoztam még az egyes évek legnagyobb adófizetőinek adócsoportonkénti változásával, a 60 legnagyobb virilis korszakon belüli mozgásával, a virilisek listán való stabilizálásával a 10 nagy foglalkozáscsoport alapján és végül kitértem (a Lorenz-görbékkel vizsgált) virilizmuson belüli tőkekoncentráció változására is.
- 3 Az 1872–1918 közötti időszakból mindössze a következő évek adatai nem állnak rendelkezésre: 1874, 1876, 1877, 1883, 1890, 1892, 1899, 1914.
- 4 Az összehasonlíthatóság kedvéért és más elemzési szempontok miatt elvégeztük a foglalkozásszerkezeti változások nyomkövetését változatlan nagyságú (60) viriliscsoport esetében is. Erre itt most nem térek ki.
- 5 Olyan városoknál mint Hódmezővásárhely, ahol a dualizmus idején nem változott jelentősen a város lakossága, mindez nem jelent olyan komoly problémát, mint például Kaposvár esetében, ahol Szombathelyhez hasonló népességszám-növekedés következett be (253,9% a korszakban), és itt az ugyanolyan számú személy elemzése jelentősen torzítathatja az eredményeket.
- 6 Szombathely növekedése az ábrázoltnál minden bizonnyal még jelentősebb, mivel ezeken a grafikonokon a nettó adóösszegeket (vagyis az értelmi keresők duplázott adóösszegének a felét) vettük figyelembe. A nettó adóösszegek figyelembe vétele különösen a századfordulótól befolyásolja negatívan a szombathelyiek megyén belüli adóarányát: ekkor szalad el jelentősen a megyeszékhely duplázó adófizetőinek a számaránya, összefüggésben Szombathely egyre szélesebb körű közigazgatási és kulturális szerepével.

- 7 A századfordulóig egyáltalán nem beszélhetünk inflációról a korszakban, sőt inkább deflációs időszakról van szó. Az 1900-as években a kortársak szerint „drágaságként” megélt ár-színvonal-növekedés mértéke sem haladja meg az évenkénti 1–2%-ot. Igazán számottevő infláció az első világháború idején következik be.
- 8 KUNC Adolf, *Szombathely-Savaria rendezett tanácsú város monográfiája*. (Szombathely, 1880) 500–507.
- 9 OROSZ István, *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Előadások a Történettudományi Intézetben 10. (Budapest, 1988) 7.
- 10 FEHÉR Károly (szerk.), *Szombathely, 1777–1927. Jubiláris emlékalbum*. (Szombathely, 1927) 202.
- 11 KUNC Adolf, *i. m.* 503–510.
- 12 OROSZ István, Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: *Magyarország története 1848–1890. 6/2.* (Budapest, 1979) 1086.
- 13 KUNC, *i. m.* 507–516.
- 14 KUNC, *i. m.* 517–522.
- 15 BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. (Budapest, 1904) 449–474.
- 16 Ezzel nem kívántunk ok-okozati összefüggést feltételezni a gazdasági növekedés, főleg nem a gazdasági eliten belüli változás és a népességszám alakulása között; mindössze a korreláció tényére hívjuk fel a figyelmet.
- 17 A problémáról lásd R. J. MORRIS, Fuller values, questions and contexts: occupational coding and the historians.; illetve K. SCHÜRER, Understanding and coding the occupations of the past. In K. Schürer – H. DIEDERIKS (eds.), *The use of occupations in historical analysis*. (1993) 5–23. és 101–109.
- 18 Lásd: MORRIS, *i. m.*, illetve Ruth FEDERSPIEL, Occupations and their coding: some experiences making studies comparable. In: *The use of occupations... 23–29.*
- 19 Ezzel kapcsolatban többek között Peter CLARK, Occupations and the English Small Towns Project at Leicester University. In: *The use of occupations... 49–29.*
- 20 Lásd FEDERSPIEL, *i. m.* 51.
- 21 Lásd H. A. DIEDERIKS – H. D. TJALSMA, The classification and coding of occupations of the past: some experiences and thoughts című tanulmányában. In: *The use of occupations... 29–41.*
- 22 TÓVÁRI Judit, *A városi elit Miskolcon 1872–1917. Kandidátusi értekezés* (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék Könyvtára, 4958). (1993), illetve HEGEDŰS Sándor, *Virilizmus Kaposváron 1888–1944. Szakdolgozat* (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék Könyvtára, 4860). (1995), illetve GYÁNI Gábor, Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). *Történelmi Szemle*, 1977/3–4.
- 23 23,6% (105 fő) szerepelt két, 4,5% (20 fő) három és 1,6% (7 fő) négy foglalkozáscsoportban.
- 24 Lásd MAZSU János, A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában. *Magyar Történeti Tanulmányok. 18. kötet*. FEHÉR András (szerk.). (Debrecen, 1980), illetve uő, A magyarországi tisztviselő réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* (1987–1988) 1.
- 25 Ehhez nem elég elemezni a listákon szereplő azon értelmiségi keresőket, akik földbirtokosként is szerepelnek a legnagyobb adófizetők között (láttuk ennek a csoportnak az alacsony számát). Itt minden értelmiségi keresőt be kell vonni a vizsgálatba, hiszen előfordulhat, hogy valaki úgy rendelkezett jelentős földbirtokkal, hogy mindig értelmiségiként vette fel magát a listára.
- 26 MAZSU, *A szellemi foglalkozásúak... 1. táblázat.*
- 27 *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 16. kötet. (Budapest, 1906) 62.
- 28 *Uo.* 134–140.

- 29 BAROSS Károly (szerk.), *Magyarország földbirtokosai*. (Budapest, 1893) 793–811.; RÉDEI Ferencz és ELEK Emil (szerk.), *A magyar földbirtok 1903. évi címtára*. (Budapest, 1903) 341–347.; RUBINEK Gyula (szerk.), *Magyarországi gazdacímtár*. (Budapest, 1911) 826–0842.
- 30 BELUSZKY Pál, A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In: *Tér és társadalom 4.* (1990/3–4.) 15.
- 31 Ez a kijelentés akkor is helytállóan tűnik, ha a 100 hold alatti birtokosokról nincs adatunk. Egyrészt feltételezhető a megyei adatok alapján, hogy számuk nem okozna jelentős változást a birtokkal rendelkező értelmiségi csoportba került adófizetőknél; másrészt a 100 holdnál kisebb birtoknagyság önmagában csak ritkán elegendő a legnagyobb adófizetők közé jutáshoz.
- 32 A jelentékenyebb ipari vállalatok felsorolása – 1911. In: THIRRING Gusztáv (szerk.), *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évf. (Budapest, 1912, Budapest Székesfőváros Házinyomdája) 309.
- 33 Az arisztokraták is megtalálhatók a Vas vármegyei virilis listákon – mint valóban a leggazdagabb adófizetők –, de nem Szombathelyt, hanem egy kisközséget jelölve meg lakóhelyül.
- 34 A mezőgazdaságra vonatkozó adatok Borovszky Samu idézett művében (412–431.), illetve ÉHEN Gyula, *Vas vármegye közgazdasági leírása* című írásában (Budapest, 1905) 16–28. találhatók.
- 35 Vas vármegyében a 100 holdon aluli birtok aránya az összterületből a századfordulón 61,2% az országos 43–45%-hoz képest. Utóbbi forrása OROSZ István, A differenciálódás és kisajátítás. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. (Budapest, 1965) 33. Vasban a hitbizomány területaránya 17%, a szántónak mindössze 8,7%-a. Az országos adatok szerint a szántó, rét, kert és szőlőterület 30% esett korlátozott forgalmú birtok alá. (Utóbbi forrása OROSZ István, *A differenciálódás...* 43.)
- 36 LÁSD BALOGH Gyula, *Vasvármegye nemes családjai*. (Szombathely, 1901)
- 37 RUBINEK Gyula (szerk.), *Magyarországi gazdacímtár*. (Budapest, 1911) 826–842.
- 38 KARÁDY Viktor, A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Karády V., *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. (Budapest, 1997) 78–113.
- 39 Egyes években, például 1882-ben a pár év előtti arány háromszorosára növekszik számuk; és az összes szombathelyi virilis 23,2%-a köztisztviselő lesz.
- 40 Az elmélet legkövetkezetesebb képviselője, aki Erdei modelljét a dualizmus korának történet-szociológia elemzéseiben használja, erről így ír: „A védett és a szabad érvényesülési piacok kettősége a »porosz-utas« fejlődés sajátja, melyben elkülönültek a »polgári« és »hivatalnok-középosztálybeli« mobilitás velejárói, s melyre az össztársadalmi polgárosulási hiány (a szerző kiemelése) nyomta rá bélyegét.” KARÁDY Viktor, A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: FÜZFA Balázs – SZABÓ Gábor (szerk.), *A zsidókérdésről*. Németh László Szakkolégiumi Füzetek I. (Szombathely, 1989) 101–102.
- 41 BOROVSKY Samu, *i. m.* 591–592.
- 42 KARÁDY Viktor, *i. m.* 101.
- 43 Itt jegyzem meg, hogy a szabad foglalkozású értelmiségiek esetében az eltérés a legtöbb évnél jelentősebb a számarány javára.
- 44 Az ebből a megállapításból következő alacsonyabb adóösszeg a szabad foglalkozású értelmiség esetében nem a foglalkozáscsoport alacsonyabb jövedelmével függ össze elsősorban, hanem a köztisztviselőket meghaladó számarányukkal.
- 45 FÓTH Kálmán (szerk.), *Vasvármegye címtára. 1908*. (Szombathely, 1908).
- 46 FEISZT György, Wilder Alajos (1860–1914). In: TILCSIK György (szerk.), *Vas megyei levéltári füzetek 6.* (Szombathely, 1995) 51–55.

- 47 A szombathelyi püspökség sorki (piros-tarka berni simmenthali) szarvasmarha-tenyészet az ország egyik legmodernebb ilyen típusú üzeme. (Lásd Borovszky Samu, *i. m.* 417.)
- 48 1875-ben például a papság egy főre eső adója 2969,3 korona a papságot is tartalmazó virilis átlag 332,3 koronájához képest!
- 49 VOROS Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* (Budapest, 1979).
- 50 1890 és 1900 között közel másfélszeresére (144,5%-os népességszám emelkedés) nő Szombathely lakossága; noha ekkor nem történik újabb, kisebb települések városos csatolása. In: *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 42. köt., 774.
- 51 KUNC Adolf, *i. m.* 514.
- 52 KATUS László, A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története 1848–1890.* 6/1. (Budapest 1979) 1013–1016.
- 53 BAUER Jenő, *Éhen Gyula és kora.* (Szombathely, 1934) 36–39.
- 54 MIHÓK Sándor (szerk.), *Magyar Compas 1893–1892.*
- 55 „A kapitalista városfejlesztő energiák hatására barokk kisvárosok nőnek egyik napról a másikra középvárosokká, forgalmi központokká, a polgári igazgatás centrumaivá. Szombathelyi utcakép: a földszintes-egyemeletes barokk épületek (a feudális vármegye-székhely képe) között megjelennek a kétemeletes (eklektikus) bérházak, középületek, »bankpaloták«.” In BELUSZKY Pál, *i. m.* 41.
- 56 ÉHEN Gyula, *Vas vármegye közgazdasági leírása.* (Budapest, 1905) 31–35.
- 57 FÓTH Kálmán (szerk.), *Vas vármegye címtára 1908.* (Szombathely, 1908) 148–171.
- 58 KUNC Adolf, *i. m.* 357–361.
- 59 BAUER Jenő, *Éhen Gyula és kora.* 36–39.
- 60 SCHUMETER, Joseph A., *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunkturaciklusról.* (Budapest, 1980).
- 61 KUNC Adolf, *i. m.* 482–500.
- 62 A kvantitatív elemzés jellege nem engedi meg, hogy eldöntsük, a földvásárlásban mennyire játszottak szerepet presztízsszemponatok és mennyiben gazdasági célracionális cselekvéssel hozható összefüggésbe a kereskedelemből nyert vagyon ilyen irányú felhasználása. Geiszt gazdasági életútját ismerve azonban a földvásárlás gazdasági célszerűsége semmiképpen sem vitatható el.
- 63 RUBINEK Gyula (szerk.), *Magyarországi gazdacímtár.* (Budapest, 1911) 826–842.
- 64 FEHÉR Károly, *i. m.* 128.
- 65 KUNC Adolf, *i. m.* 493–494.
- 66 KUNC Adolf, *i. m.* 357–361.
- 67 Bauer Jenő, *i. m.* 17–35.
- 68 RÁCSKAY Jenő, Egy kis szombathelyi per a tiszaezslári „nagy per” nyomán. In TILCSIK György (szerk.), *Vas megyei levéltári füzetek 6.* (Szombathely, 1995).
- 69 A szolgáltatás képviselői egy temetkezési vállalkozótól eltérően, kivétel nélkül vendéglősökből, szállodatulajdonosokból áll.
- 70 KUNC Adolf, *i. m.* 480–481. ; illetve BAUER Jenő, *i. m.* 17.
- 71 BAUER Jenő, *i. m.* 14–15.
- 72 ÉHEN Gyula, *i. m.* 42–44.
- 73 HANÁK Péter, A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. *Századok*, 1982/3., 577–583.
- 74 Lásd MIHÓK Sándor (szerk.), *Magyar Compas 1883. 1891/1892*, illetve GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.), *Mihók-féle Magyar Compas 1904/1905 és ugyanó, Nagy magyar compas 1916/1917.*
- 75 HANÁK Péter, Társadalmi mobilitás és foglalkozási struktúraváltozás. In MUCSI Ferenc (szerk.), *Magyarország története 1890–1918.* 1. köt. (Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó) 426–427.
- 76 KUNC Adolf, *i. m.* 515.

- 77 KÖVÉR György, *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.* (Budapest, 1982) 31–34.
- 78 „A századelő törekvése az intenzívebb mezőgazdaság kialakítására egyaránt jó konjunktúrát teremtett a bővülő hazai gépgyártás és a gépipport számára.” In: KÖVÉR György, *i. m.* 197.
- 79 20-nál több segédszemélyt alkalmazó bánya- és iparvállalatok községenként (Szombathely). In: *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 2. köt., 1900, Népszámlálás, II., (Budapest, 1904, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság) 977.
- 80 A jelentékenyebb ipari vállalatok felsorolása – 1911. In THURRING Gusztáv (szerk.), *A magyar városok statisztikai évkönyve.* I. évf. (Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1912) 309.; illetve 20-nál több segédszemélyt alkalmazó bánya- és iparvállalatok községenként (Szombathely). In: *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 48. köt., II., 1910. évi népszámlálás, (Budapest, 1913) 982–985.
- 81 GALÁNTHAY NAGY Sándor (szerk.), *Mihók-féle Magyar Compas 1904/1905.* (Budapest 1904) 787., illetve uő, *Nagy magyar Compas 1916/1917.* (Budapest, 1916) 1324–1331.
- 82 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 48. köt., II., 982–985.
- 83 Gyáni Gábor, Az ipari kapitalizmus szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium.* (Mogersdorf 1992, Maribor, 1993) 43–54.
- 84 Itt jegyezzük meg, hogy a szociológiai és részben a történeti kánon is hajlamos a polgári átalakulás során jelentkező társadalmi inkonzisztenciákat a kelet-közép-európai térség specifikumaként kezelni. Hadd utaljunk itt a teljesség igénye nélkül néhány ezt cáfoló munkára: Hartmut KAEUBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich.* (Göttingen, 1983); Hartmut KAEUBLE, *Historische Mobilitätsforschung.* (Darmstadt, 1978); Francois BÉDARIDA, *A social history of England 1850–1975.* (London and New York, 1979, Methuen and Co Ltd.); Jürgen KOCKA (hrsg.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert.* Band 1–3. (München, 1988, Deutscher Taschenbuch Verlag).
- 85 NAGY J. Endre, Harcban az anygallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő, *Eszme és valóság.* (Budapest– Szombathely, 1993, Pesti Szalon és Savaria University Press) 103–119.

BULCSU BOGNÁR

Ober- und Mittelschichten in Szombathely im Spiegel der Virilistlisten zur Zeit des Dualismus

Die Studie stellt aufgrund von Virilistenverzeichnissen die Ober- und Mittelschichten von Szombathely zur Zeit des Dualismus vor. Aus der Studie stellt sich heraus, daß sich die bürgerliche Entwicklung infolge der gesellschaftshistorischen, jahrhundertlangen organischen Entwicklung der Stadt ohne bedeutendere Unter-

brechungen harmonisch abgespielt hat. Die sich durch die immer wieder verändernde Wirtschaftslage sozialisierte, traditionelle adelige Grundbesitzerelite war im Stande, auf die neuen Forderungen der Modernisation zu reagieren. Dazu trug bei, daß die am wirtschaftlichen Leben Teilnehmenden infolge der kontinuierlichen Entwicklung nicht gezwungen waren, auf die plötzlichen Veränderungen zu reagieren; ihre Tätigkeit wurde durch die marktbedingte wirtschaftliche Rationalität bestimmt. Die Modernisierung der Grundbesitze, die Viehzucht auf den Mustergütern, die Konkurrenzfähigkeit auf den west-europäischen Märkten beweisen die zielorientierte Tätigkeitsstrategie der adeligen Grundbesitzer. Das höhere Kulturkapital, das meistens mit dem Judentum und anderen neuen Gesellschaftsgruppen verbunden war, war hier vor allem bei der traditionellen Elite vorhanden, was sie zugleich dazu prädestinierte, die in transdanubischer Relation entscheidende und die Bedingungen der kapitalistischen wirtschaftlichen Entwicklung sichernde Banksphäre zu gründen und die Verwaltungsarbeit fachmässig auszuüben. In unserem Fall war die gesellschaftliche Modernisation nicht nur eine politische Absicht in der Reformzeit, sondern auch eine praktische Realisation der Veränderung.

Die im Laufe der kapitalistischen Umgestaltung auftauchenden neuen Gesellschaftsgruppen (sei es nun das Judentum oder andere Gruppen der früheren Gesellschaftshierarchie von niedrigerem Stand) konnten sich diesem Prozess mit Erfolg anschliessen und zu einer bedeutenden Rolle gelangen. Die zweite Generation dieser Gesellschaftsgruppen, die auch schon Mitglied der lokalen Elite war, wurde in Hinsicht des kulturellen Kapitals und der Innovation zu einem konkurrenzfähigen Element und schuf am Ende der Epoche die Bedingungen zur weiteren Entwicklung der Stadt. Die schnelle wirtschaftliche Mobilität dieser neuen Unternehmerschicht hat jedoch die traditionelle Elite nicht verdrängt. Viel mehr spielte sich in der zweiten Hälfte der Epoche ein allmähliches Verschmelzen der zwei nie ganz getrennten Gruppen ab, was schon zur Zeit des Bürgermeisters Gyula Éhen (zur Jahrhundertwende) im Bereich des Gesellschaftslebens festzustellen war. Szombathely entwickelte sich durch den breiten gesellschaftlichen Konsens der

traditionellen bürgerlichen Elite und des aufstrebenden Bürgertums zu einer modernen Bürgerstadt, die fähig war, die führende Rolle in der Wirtschafts-, Handels- und Finanztätigkeit eines entwickelten landwirtschaftlichen Landesteils zu übernehmen. Aufgrund der Ergebnisse der Studie taucht die Frage auf, ob das Paradigma der „Doppelgesellschaft“, das ein Teil des soziologischen und des geschichtlichen Kanons ist, auch im Falle von Szombathely und West-Transdanubien verwendet werden kann.

FOGLALKOZÁS, JÖVEDELEM, PRESZTÍZS
BERUFE, EINKOMMEN, PRESTIGE

A Dunántúl regionális bankpiacainak átalakulása a századfordulón (A bankárok szerepe Pécs város társadalmában)

A várostörténet a legutóbbi évtizedek kutatásainak, de mindekelőtt egy strukturalista szemléletváltozásnak köszönhetően mára már a helytörténeti jelentőségű diszciplínából átfogóbb társadalmi- és gazdasági folyamatokkal foglalkozó önálló tudományággá vált. A várostörténeti kutatások a sikeres paradigma-váltás következtében a regionális történelemszemlélet kizárólagosságának háttérbe szorításával – felismervén, hogy az elmúlt másfél-két évszázadban a városok szerepe a gazdaságban, társadalomban és a kultúrában hihetetlenül felerősödött – a tér és időbeli vizsgálatoknak új dimenziót adva a városhálózat országoként jellegzetes, a regionális keretből kiemelkedő hierarchikus rendszerét választották vizsgálódásaik keretéül.¹

A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálatai azért időszerűek, mert *hidat építhetnek a regionális sajátosságok vizsgálatát mellőző nemzettörténet és az összehasonlítási alapot gyakran nélkülöző helytörténet között*. Az ilyen típusú elemzések során meg kell próbálnunk összhangot teremteni a helyi és az országos szintek között, s az átfogó folyamatokat érdemes helyi szituációkkal megvilágítani.² Ezeknek az összehasonlító vizsgálatoknak külön jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy *a századfordulón régióinkban a polgárosodás és a modernizáció jellemzői majdnem kizárólag a városok szintjén voltak megfoghatók*, s a századelőn megteremtett városi keretek szinte máig hatóan befolyásolhatják városaink fejlődését és a róluk kialakított image-t.

A modernkori urbanizáció és a gazdasági fejlődés összefüggéseit taglaló gazdaságtörténeti munkák – bár helyesen felismerik a városfejlődés és a gazdaság modernizációja közti szoros kapcsolatot – zömmel mégis egyoldalúan az urbanizáció egyedüli

motorjának tekintett iparosítás meghatározó szerepét hangsúlyozza. A témának monografikus feldolgozást szentelő Paul Bairoch is megemlíti a hitelrendszernek a modern város fejlődésében játszott szerepét az összefüggés bővebb kifejtése nélkül: „A városok világa a pénzgazdálkodás és a pénzpiac központja, és nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a pénz lényegében a városi civilizáció találmánya. Eddig azonban ezeket a kérdéseket alig tanulmányozták, annak ellenére, hogy *a pénzés hitelrendszer fejlődése nemcsak serkentette a gazdaság fejlődését, de legalább olyan jelentős szerepet játszott a városfejlődésben, mint maga az iparosodás.*”³ (Kiemelés G. Z.) Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a 19. századi, de még inkább a 20. századi európai és magyarországi városfejlődés sem azonosítható pusztán az ipari szektor fejlődésével, sőt a tények azt mutatják, hogy a kimondottan ipari profilú városok általában alacsonyabb színvonalú urbanizációs fejlődést produkáltak.⁴ A 20. század folyamán *az infrastrukturális fejlődésnek köszönhetően a szolgáltató szektorok jelentősége megnövekedett*, bár a városfejlődésben játszott szerepüket még alig vizsgálták, annak ellenére, hogy a legutóbbi fél évszázadban *a városok ipari központokból egyre inkább szolgáltató központokká váltak*. Az átalakulás gyökerei azonban még korábbra nyúlnak vissza. Amíg a késő középkori várost a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista várost az iparban koncentrálódó tőkével jellemezhetjük, addig a 19. század derekától „a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók széles skálája összpontosul, a közigazgatás és a magas szintű szolgáltatások, amelyek megadják a pénz áramlását; s ez a funkció határozza meg a modernkori várost a városhierarchia csúcán.”⁵

A városok pénzügyi funkcióinak kutatása azért is fontos, mivel a fejlettebb banki infrastruktúra hozzájárul a hitelrendszer által közvetített innovációs folyamatok elterjedéséhez, hátteréül szolgálva a gazdasági-társadalmi modernizációnak. A *pénzügyi tevékenység* a regionális modernizáció fő tőkeforrásaként a modern kezelési technikák, vállalkozási formák elterjesztője, *az infrastrukturális fejlesztés révén az urbanizációs jelleg emeltyűje*,

s így a pénzüintézetek számára telephelyül szolgáló városok fejlődésében is meghatározó szerepet játszanak a helyi hitelintézetek. *Minthogy az urbanizáció az anyagi feltételek által erősen meghatározott folyamat, s mivel a századelőre már kiteljesedő hitelintézeti hálózat révén elsősorban városaink váltak az innováció hordozóivá, így a pénzüintézetek működése a magyarországi városiasodásnak is élénk serkentője volt.* Éppen ezért a hitelrendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak a vizsgálata fontos mutatója lehet az átalakuló és polgárosodó városhálózatnak.

A bankrendszernek a hazai regionális- és városfejlesztésre gyakorolt hatásait vizsgálni már a dualizmus korában is időszerű, *hiszen századunk első évtizedeiben hazánk egy jól vizsgálható, európai szintű pénzügyi rendszerrel, illetve pénzüintézeti infrastruktúrával rendelkezett.* Elemzésünk alapkoncepciójául annak a hipotézisnek a szem előtt tartása szolgál, hogy a 19. század végi hazai urbanizáció is szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével. A másik megválaszolandó kérdés pedig az, hogy miért is válhatott a hitelrendszer a hazai városfejlesztést dinamizáló ágazattá, amit a következőkben – a módszertani lehetőségek vázolásával, de a teljesség igénye nélkül – a Dunántúl és Pécs bankrendszerének a példáján mutatunk be.

A századelő városhálózatát a városok pénzüintézeti funkciói alapján (az 1909-es betétforgalmi mutatók alapján) elemezzük abból a célból, hogy *meghatározzuk azon városok körét és hierarchiáját, amelyek a modernizáció aktív formálóivá váltak, valamint azokat is, amelyek kevésbé játszottak meghatározó szerepet az ország gazdasági fejlődésében.* Nemcsak a bankhálózat területi elhelyezkedését, hanem a pénzüintézeteknek és a bankároknak a városfejlesztésre gyakorolt hatásait, illetve szerepét is vizsgáltam több város példáján.⁶

A magyarországi városhálózaton belül 174 városi funkciójú település pénzüintézeti szerepköre igazolódott, s ezeket négy hierarchia szintbe soroltuk be. A legjelentősebb bankpiacok, amelyek egyben a legdinamikusabban fejlődő vidéki városok is egyúttal a Dunántúl és a Nyugati-Felvidék (Pozsony, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely) sűrű településhálózatú vidékének

a „gyűjtőpontjaiban” és az Alföld peremi vásárvonalak (Miskolc, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Debrecen) mentén helyezkedtek el, míg Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy szigetszerűen kiemelkedő központ alakult ki (Kolozsvár, Nagyszeben, Zágráb). A 13 regionális bankközpont területi eloszlását és jelentőségét megvizsgálva érdekes következtetésekre jutottunk:

1. A regionális bankközpontokat számba véve megállapítható, hogy a századelőn nemcsak több volt belőlük, de a jelentőségbeli differenciák is nagyobbak közöttük, mint a két világháború közötti időszakban. A különbségek okainak feltárása előtt célszerű a regionális banki centrumok térbeli megoszlását megfigyelni.

2. Amíg legfontosabb középkori városaink az országhatár mentén – északnyugat-északkelet-délkeleti irányban – félkörívben helyezkedtek el, addig *a legjelentősebb bankpiacok a századfordulón az ország központi területeit határolták körül*, a peremvidékektől a központi régiók irányába lehúzódva. Ez a térbeli elhelyezkedés részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb, ezzel szemben a főként nemzetiségi területnek számító, mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló, városhiányos peremvidékek polgárosodásának a színvonala nem érte el a magterületekét, s ezek a perifériák mind a gazdaság színvonala, mind pedig a lakosság kultúrszínvonala alapján hátrányos helyzetűek voltak.

3. A vizsgálatokból az is kitudt, hogy az országon belüli regionális fejlődés különbségei nem szolgáltattak elégséges magyarázattal a városok eltérő fejlődésének a megértéséhez, hiszen a városrangsorunk csúcsán elhelyezkedő települések élesen kiemelkedtek a regionális keretektől, így a hazai régiók és a területükön fekvő városok fejlettségi színvonala gyakran nem esett egybe. Ebből az a paradoxon adódhatott, hogy *az elmaradottnak semmiképpen sem tekinthető dunántúli régió nagyvárosai kisebb fejlődési dinamikát mutattak a századfordulón, mint a korábban periférikusnak számító keleti-délkeleti országrészek regionális*

centrumai és bankpiacai. Ez utóbbi régióban egy Miskolctól, Szatmáron, Nagyváradon, Aradon és Temesváron át Versecig húzódo összefüggő városi övezet és a gazdasági és urbanizációs fejlődés környezetére is kisugárzó, dinamizmust mutató ún. *innovációs zóna jött létre.* A leggyorsabban fejlődő regionális centrumok valóban a keleti régióban helyezkedtek el.

Ezek után felmerülhet a kérdés, hogy az elmaradottnak egyáltalán nem tekinthető nyugati országrész, *a Dunántúl területén fekvő városok a századforduló időszakában nem produkáltak olyan látványos urbanizációs fejlődést, illetve* miért emelkedtek ki kevésbé a településhálózatból a századforduló időszakában, mint a periférikusabb keleti régiók nagyvárosai.⁷ Az sem egészen véletlen, hogy a tíz legnagyobb pénzügyi vagyont felmutató vidéki város közül nyolc ez utóbbi régióban volt megtalálható. Kétségtelen, hogy a sűrűbb településhálózatú Dunántúlon sokkal több az alacsonyabb hierarchiájú városi központ, melynek következtében az innováció és az urbanizáció eleve több növekedési pólusra koncentrálódott, melyek egymás között osztották fel a banki vonzáskörzeteket. Az alacsonyabb hierarchiájú városok, átvállalva a városi funkciók egy részét, tovább csökkentették a dunántúli regionális központok (Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely) jelentőségét. Következésképpen *a Dunántúlon a „városképző erők” – bár erősek voltak – sokkal szétforgácsoltabban jelentkeztek, mint az ország keleti részeiben.* A négy dunántúli regionális centrum (Pécs, Szombathely, Győr, Székesfehérvár) jellegzetes „tér szerkezeti négyszöget” alkotva, részben egymás között osztotta fel a régió pénzügyi vonzáskörzeteit is.⁸

Ez közvetlenül megmutatkozott abban is, hogy a korán – a 19. század közepén – kialakult dunántúli bankpiacok helyi *pénzügyi zeteinek tőkeereje – különösen a keleti országrész centrumaihoz hasonlítva – lecsökkent a századfordulóra,* s a pénzügyi vagyonok alapján kialakított városrangsornak csak a 15. és 20. helyeit foglalták el 1909-ben. (1900-ban még a 9. és a 22. helyet). Ha pedig az általunk vizsgált 13 vidéki regionális bankcentrum rangsorát nézzük, kitűnik, hogy a dunántúli négy regionális centrum a lista végét foglalja el.

A magyar városok virilisei által 1910-ben fizetett átlagos adóösszegek ugyancsak ez utóbbi városok alacsonyabb hierarchiáját jelzik; amíg a befizetett adóátlagok Aradon, Temesváron és Kolozsváron jóval 2000 korona fölött voltak, addig a Győrött, Pécsen vagy Szombathelyen legtöbb adót fizető polgárok átlagai nem érték el ezt az összeget.⁹

A Dunántúl – a fentiek ellenére is – hagyományosan az ország egyik legfejlettebb régiójának tekinthető a dualizmus korában is, ami egyenesen következik fekvéséből, a gazdaság színvonalából, a közlekedéshálózat és a települések fejlettségéből, amit a lakosság életszínvonala és polgárosultsága is alátámasztott. A régió előnyös helyzetét erősítette azonban a városhálózat nagyobb sűrűsége, magának az urbanizációnak az egyenletesebb eloszlása és a városfejlődés kontinuitása. A Dunántúl a városoknak és a többé-kevésbé városias jellegű településeknek nagyon sokféle változatával dicsekedhet évszázadokig visszamenően, amely a városfejlesztő tényezők minőségében és mértékében is megmutatkozott. Ugyanakkor arra is mind többen felfigyeltek, hogy a térség korszakunkban átmenetileg elvesztette korábbi dinamizmusát: „A Dunántúl szerzett fölényét ma is tartja, ugyan pillanatnyilag sokfelé a fáradtság jelei mutatkoznak népességén; abban a polgárosodó világban, amit a 19. század hozott.”¹⁰

A 19. század második felében az új típusú kereskedelmi, közlekedési funkciók kiépülése erős szelekciót indított el Dunántúl tradicionális városhálózatán belül, amely legerősebben a szabad királyi városok szintjén jelentkezett. Az alföldi és a Duna menti városi vetélytársak, és nem utolsó sorban az új főváros versenyének jelentkezésével, *a Dunántúl szabad királyi városainak átmeneti visszaesése figyelhető meg*, amely együtt járt hagyományos kereskedelmi szerepkörük lehanyaglásával. (A borkereskedelem visszaszorulása erőteljesen érintette Rusztot, Kőszeget, Pécsen, Esztergomot, Kismartont stb.)¹¹

A városhálózat modernizálódásának és átforgalmazásának egyik következménye tehát *a tradicionális szabad királyi városok hanyatlása*. Ugyanakkor a korábban jelentős kereskedelmi funkcióval rendelkező *tradicionális polgár városok (Pécs, Győr)*

gazdasági fejlődésében – ellentétben a végérvényesen lehanyagoló kisebb városokkal – a 19. század utolsó harmadában törés figyelhető meg, amely a helyi gazdaság szerkezetváltásának átmeneti nehézségeiből fakadt. Győr esetében azonban a dunai gabonakereskedelem az 1880-as években bekövetkező végleges hanyatlása, illetve a hagyományos piaci kapcsolatok megszűnése szerencsésen egybeesett a helyi, de leginkább a külföldi ipari tőkebefektetések új hullámával, melynek következtében a kedvező fekvésű város az ország egyik legjelentősebb ipari központjává vált.¹² Elsősorban a helyi gazdaság késői szerkezetváltásából fakadó gazdasági változások (dunai kereskedelem hanyatlása, borkereskedelem hanyatlása) barométerként tükröződtek a helyi pénzügyi élet átalakulásában is.¹³

Nézük meg mindezt egy kissé részletesebben is! *A pénzügyi hálózat kiépítése* itt igen korán – jóval a kiegyezés előtt – megkezdődött. Győrben már 1839-ben fiókot létesített az Osztrák Takarékpénztár, kihasználva a közeli fekvésből adódó előnyöket, de a következő évtizedben a jelentősebb dunántúli városokban (Sopron, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Nagykanizsa, Veszprém, Kőszeg, Esztergom) egymás után alakultak helyi alapítású takarékpénztárak. A kiegyezés után a kisebb településeken is megjelentek a pénzügyintézetek, ami az alacsonyabb hierarchiaszintek hitelintézeti infrastruktúrájának gyors kiépülését eredményezte.¹⁴ Az 1880-as évekre a Dunántúlon volt a hitelintézetek hálózata a legsűrűbb, nem véletlenül, hiszen itt már a reformkorban nagy lendületet vett a *takarékpénztár alapítási mozgalom*, melynek többek között egy hallatlan nagy előnye is volt a bankokkal szemben, nevezetesen a stabilitásuk, amit az 1873-as krach során bizonyíthattak. Az előny azonban a századvégre hátránnyá válik, mert a fellendülő vállalkozások a sokkal tőkeerősebb, univerzális ipari és kereskedelmi bankokat igénylik. Bár a bankintézetek hiányának igazi oka a *takarékok tradíciói mellett az, hogy az igazán tőkeerős vállalkozók, akik a kereskedelmi és iparbankok valódi ügyfeleivé válhatnak a századforduló időszakáig még nem jelentek meg nagyobb számban a dunántúli városokban*. Az 1910-es évekre azonban a hitelintézeti hálózat – különösen a keleti régiókban – a

gyors terjeszkedés eredményeként, a nagyszámú takarékalapítás következtében, az egykor élen álló Dunántúl a hálózati sűrűség tekintetében a Duna–Tisza közí, a dél-magyarországi régió (Bánát, Bácska), illetve a tiszántúli részek mögé került.

Az Osztrák–Magyar Bank történetének kutatója, *Kövér György* a jegybank fiókhálózatának és a bank legjobb vidéki adósainak listáját elemezve megállapította, hogy a jegybank a dunántúli bankpiacokon meglehetősen kevés megfelelő vagyonnal rendelkező személyre, illetve helyi pénzüzetetre támaszkodhatott. Ez felveti annak a kérdését, hogy hová tűntek az első hazai pénzüzetek alapításában még tevékenyen részt vevő dunántúli bankpiacok vállalkozó polgárai a dualizmus évtizedeiben. Magyarázatul három lehetséges választ is elfogadhatónak ítélt: részben a vidéki városoknál gyorsabban fejlődő főváros elszívó hatásával magyarázza a jelenséget; részben pedig a dunántúli városok szűkreszabott gazdasági lehetőségei akadályozhatták e vállalkozó réteg nagyobb mértékű vagyonosodását; végül lehetséges válasz az is, hogy a magánhitelek bőséges kínálata eleinte még kielégítette a helyi tőkeigényeket, ennél fogva a dunántúli vállalkozók kezdetben kevésbé voltak ráutalva a jegybank hitelforrásaira.¹⁵

Az Osztrák–Magyar Bank vidéki fiókhálózatépítési stratégiáját elemezve Kövér György felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy 1851 és 1878 között (1879: Nagykanizsa, Győr), ellentétben az ország más területeivel, a jegybank a Dunántúlon nem nyitott fióklét (Pécssett csak 1887-ben nyílt jegybankfiók). Pedig az általa fontosnak tekintett bankpiacokra mindig igyekezett benyomulni. Az első világháború kitöréséig terjedő időszak alatt azonban összesen 17 fiókot hoztak létre a Dunántúlon, legtöbbször a korszak utolsó két évtizedében. Mi lehetett az oka a jegybank késlekedésének egy olyan területen, ahol a tőzsdecompassok, a jegybanki személyi hitellisták alapján megállapítható, hogy a kevésbé tőkeerős takarékpénztárak gyengeségük és üzletágaik immobilitása folytán nem válhattak egycsapásra a kereskedelmi hitel letéteményeseivé? Az OMB egészen 1879-ig nem nyitott fiókot a Dunántúlon. A jegybank piacépítő stratégiája világos, hiszen ahogy a forgalom is a legdinamikusabb centrumok felé gravitált,

az OMB is a legfontosabbnak tekintett kereskedelmi gócpontokban, vagy más néven „bankpiacokon” igyekezett fiókhálózatát kiépíteni. Kezdetben tehát a Dunántúl bankrendszere – központi bankfiókok híján – sokkal nagyobb mértékben volt a magánbanki hitelekre utalva. Ez bizonyos mértékig azt is jelentette, hogy a néhány – korábban prosperáló – kereskedelmi központként funkcionáló város átmeneti piacvesztése, kevésbé versenyképes, sokszor tradicionális jegyeket mutató gazdaságának az 1890-es évekig elhúzódó szerkezetváltása következtében a szűkebb keretek közé visszahúzódó, illetve a most induló helyi vállalkozások eleinte a lokális bankpiac által biztosított magánhitel csatornáit is boldogulni tudtak.¹⁶

A 19. század második felében a gazdasági nehézségekkel küszködő néhány tradicionális szabad királyi város hanyatlása végérvényesnek mondható (Kőszeg, Esztergom, Kismarton), míg néhány jelentősebb polgárváros a gazdaság sikeres, bár meglehetősen késői szerkezetváltásának köszönhetően a századfordulóra talpra állt. (Győr dunai kereskedelmének lehanyatlását pótolta a nagyarányú külföldi tőkebehatolás.) Ez a folyamat Pécssett is érdekesen alakult.

A 20. század első évtizedei már a dunántúli regionális centrumok gyorsuló ütemű fejlődéséről tudósítanak, a rohamléptekkel fejlődő Szombathely a századfordulóra a „barokk kisvárosból amerikai módon fejlődött modern nagyvárossá”, igazi gazdasági centrummá; de Győr és Pécs gazdaságának a magára találása, a helyi bankrendszernek – mint a helyi gazdaság indikátorának – az átalakulásán, valamint a hitelintézetek tőkeerejének gyors fejlődésén keresztül ragadható meg leginkább. Hiszen a helyi bankrendszer – amellett, hogy a helyi gazdaságot dinamizálta – komoly városfejlesztő tényezőket is bekapcsolt Pécs város életébe, melyek közvetlen hatásai csak a századfordulón váltak nyilvánvalóvá. A városok fejlődésében a pénzintézeteket részvényesként, tulajdonosként vagy akár tisztviselőként működtető bankárookra (tehát a vállalkozók egyik legvagyonosabb rétegére) óriási szerep hárult, hiszen amellett, hogy a gazdaságot dinamizálták, komoly városfejlesztő energiákat is bekapcsoltak a város életébe.

A következőkben az 1895 és az 1918 közötti időszakban *Pécs város bankrendszerén*, elsősorban *a legnagyobb városi pénzügyintézetben, a Pécsi Takarékpénztárban* belül lejátszódó változásokat elemezzük, amelyek véleményünk szerint objektív támpontokat nyújtanak a város gazdasági funkcióinak a 20. század első évtizedeiben lejátszódó átalakulásáról. Ez az az időszak, amikor a helyi bankrendszer – amellett, hogy a helyi gazdaságot dinamizálta – komoly városfejlesztő tényezőket is bekapcsolt Pécs város életébe, amelyek közvetlen hatásai csak a századfordulóra váltak nyilvánvalóvá. A pécsi bankpiac fejlődésén és a bankárok szerepén keresztül arra keressük a választ, hogy a dunántúli városokra – így Pécsre is – jellemző, a kisebb fejlődési dinamikából fakadó hátrányokat hogyan sikerült a 20. század elejéig ledolgozni.

* * *

Pécs már korszakunkban is *a Dunántúl legnépesebb városa*, Dél-Dunántúlon az egyetlen vetélytárs nélküli regionális központ. A nagy múltra visszatekintő kereskedővárost nagyobb népessége és szabad királyi városi rangja sem védte meg a hanyatlástól, s Pécsért már a 19. század első felében megfigyelhetők a hanyatlás egyes jelei, melynek okát a kortársak is keresték: „szűk határa és hajózható folyó hiánya miatt ez a város igazi kereskedelmi központtá nem lehet”, írta Pécsről az akkor még prosperáló Duna-parti vetélytárs, Zombor város tanácsosa 1828-ban.¹⁷ Ha nem is a folyó, de a fővárossal összekötő *vasúti fővonal hiánya* (amit az 1852 után megépült Pécs–Mohács vasút már csak speciális funkcióinál és rendeltetésénél fogva sem pótolhatott) egészen 1882-ig az országos forgalom perifériájára szorította a várost. Ez különösen a dualizmus első évtizedeiben megnehezítette mind a város fejlődését, mind pedig a legdinamikusabb iparágak helyben történő meghonosodását.¹⁸ Ellentétben a Győrben, illetve a Szombathelyen tapasztaltakkal, a külföldi vállalkozók elkerülték a várost, s csak a dualizmus utolsó két évtizedében nő meg a város iránt a pénzügyi érdeklődés, amely – a hitelintézeteken keresztül – a budapesti tőkék nagyobb arányú beáramlásához vezetett.

Az 1845-ben – a városi és a vármegyei elit kezdeményezése nyomán – megalakuló *Pécsi Takarékpénztár* az 1860-as évek végéig egyetlen pénzüzetként „Pécs városának egyik irányadó tényezőjévé vált”. Az intézet eredeti célkitűzésének megfelelően *hosszú évtizedekig főleg csak takarékpénztári üzlettel foglalkozott*, s egészen az 1890-es évekig nem érdeklődött komolyabban a kereskedelmi banki tevékenység, valamint az alapítások iránt. Tette ezt egy olyan időszakban, amikor az ország bankpiacait jellemző grümdolási láz amúgy is elkerülte a várost.¹⁹ A Takarékpénztár fennállásának 50. évfordulóján Aidinger János polgármester beszédében külön kiemelte, hogy ezen intézet *„sohasem tekintette magát nyereszkes vállalatnak, hanem oly közgazdasági intézménynek, mely az anyagi erők összegyűjtése és megta- karítása által a jólét emelője, és ennek kapcsán a város anyagi és szellemi felvirágzásának hathatós tényezője”*.²⁰ Az intézet már a kezdetektől szoros kapcsolatot épített ki a várossal, amit az is mutatott, hogy a város átmenetileg elfekvő pénzeit a takarékpénztárnál helyezte el. Az 1870-es évek elején a részvénytársasággá való átalakulás és a jelentős alaptőke emelést követően kezdtek kiépülni az egyéb bankpiacokkal, köztük néhány budapesti pénzüzettel az üzleti kapcsolatok, amelyek eleinte csak a pesti bankoknál történő értékpapírelhelyezést jelentették. A Takarékpénztár 1872-ben – kisebb összegű részvényjegyzéssel – első ízben vett részt a potenciális vonzáskörzetébe tartozó pénzüzet, a siklói, illetve a mohácsi takarékpénztárak alapításában. Felmerülhet a kérdés, hogy a városban oly meghatározó szerepet játszó takarékpénztárakon kívül (az 1870-es években még egy alakult), amelyek eleinte különböző okból nem váltak a kereskedelmi hitel valódi letéteményeseivé, honnan elégíthették ki rövidlejáratú hitelszükségeiket a helyi vállalkozások.²¹

A századfordulóig néhány zsidókézen lévő magánbankház próbálta finanszírozni a nem túl nagyszámú vállalkozói réteget. A hitelszféra virilisei között a zsidó származásúak felülreprezentáltak (a bankárok 77%-a zsidó származású, az összes zsidó virilis 10%-a bankár), s a hitelügyeknél – az országos tendenciának megfelelően – a legmagasabb a zsidó polgárok aránya. Bár

ez abszolút számokban csak hét főt jelentett, akik öt családi vagyonhoz kötődtek. A városban a takarékpénztárak mellett *több magáncég* (Grün, Ullmann, Schapringer, Krausz bankházak) is foglalkozott *bank- és váltóüzlettel*, melyek közül kiemelkedett a Nagykanizsáról Pécsre áttelepült *Schapringer Joachim*, aki termény- és sertézsír-kereskedőként működtette váltóüzletét. A város hiteléletének fejlesztésében nagy érdemeket szerzett azért, hogy az 1882-ben alakult Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara alelnökeként – mint a jegybank egyik legjobb helyi adója, majd váltóbírálója – kezdeményezte az Osztrák–Magyar Bank helyi fiókjának felállítását. Életútja, szerteágzó kereskedelmi és banki kapcsolatai jól példázzák a személyes kapcsolatok szerepét a dunántúli bankpiacok közti kapcsolatok erősödésében.²² A másik nagyobb magánbank *Ullmann M. Károlyé* volt, akinek bank- és pénzváltóüzletén kívül ipari érdekeltségei voltak, s emellett egy triezsti biztosítótársaság főügynökségét is vezette. Rokona volt „baranyavári” előnevű Ullmann Mór Györgynek, a tőzsde későbbi elnökének, aki a család Pécsről Budapestre költözött nagykereskedő ágának a leszármazottja. Az ő életútja a szűknek bizonyult helyi gazdasági keretek közül kitörő és a főváros felé gravitáló vállalkozót példázza (fia Adolf már a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója).²³ A fentiek ellenére – különösen pedig a kereskedelmi bankokat is működtető győri hitelélethez hasonlítva – *Pécs pénzpiaca a századforduló időszakáig meglehetősen szerénynek mondható*. Egyrészt a hatalmas betétállományt felhalmozó, de a kereskedelmi hitelezés formáit nagyobb mértékben ekkor még nem gyakorló *takarékpénztárak* működése, másrészt pedig a kevésbé tőkeerős *magánbankházak* tevékenysége – sok esetben hiánypótló szerepe – jellemezte a helyi pénzpiacot. S különösen eleinte ez utóbbiak tevékenysége segítette a helyi kereskedelmi és ipari vállalkozásokat rövidlejáratú hitelekkel való ellátásukban.

A városban sokáig az *egyetlen nagyobb bank az 1887-ben megnyitott jegybanki fiók* volt, mely az 1890-es évek közepén a dunántúli fiókok között még a legnagyobb forgalmat bonyolította le, de alig másfél évtized múlva a győri és a nagykanizsai fiókok

üzleti forgalma már meghaladta a pécsiét. A jegybankfiók jelentőségének gyors csökkenését mindenképpen a helyi pénzintézetek századfordulón bekövetkezett fellendülésével, valamint átalakulásával lehet összefüggésbe hozni, amelynek következményeként a helyi vállalkozások már nem voltak egyoldalúan a jegybanki hitelekre utalva.

A pécsi bankpiac viszonylagos gyengeségét látva felmerülhet a kérdés, hogy a város gazdasági életének színvonala mennyiben befolyásolta a helyi pénzügyi élet alakulását. *Pécs még a 19. század utolsó harmadában is tipikus, és bizonyos tekintetben tradicionális kereskedőváros*, ahol a helyi igényeket kielégítő kereskedések mellett kiemelkedett, a már említett Schapringerek által üzött gabonakereskedelem (ez utóbbi fokozatos térvésztesét a délkelet-magyarországi gabonakereskedők konkurenciája okozta) és a szélesebb piacokat meghódító borkereskedelem. A filoxéra okozta szőlőpusztulás és a század végén kirobbant borhamisítási botrány, amely a külföldön is ismert Engel és fiai nagykereskedés bukását okozta, megsemmisítette a teljes virágzó borkereskedelmet (a két testvér 1901-ben Budapestre, illetve Bécsbe vonult vissza, kivonva megmaradt vagyonát is Pécsről).²⁴ A tradicionális kereskedelmi ágak gyors lehanyaglásával kezdetben alig tudott lépést tartani az ipari vállalkozások fejlődése.

A borkereskedelemről felhalmozott tőkék és a beáramló idegen tőkék fejlesztették Pécs elég későn kifejlődő gyáriparát és szénbányászatát. Amíg a szénbányászat az osztrák tőkével alapított Duna Gőzhajózási Társaság tulajdonába került, és nem játszott közvetlen szerepet a város gazdaságának fejlődésében, addig a borkereskedelemről felhalmozott tőkék *néhány sikeres helyi családi vállalkozás fellendülését* eredményezték.²⁵ A 19. század második felében kezdetben a manufaktúráis jellegű, kisebb tőkeigényű vállalkozások domináltak, s jelentős eredményeket csak azok a korai alapítások produkáltak, amelyek speciális találmányaik, technikai újításaik révén itthon és a külföldi piacokon is ismertté váltak. A Zsolnay-kerámiagyár, a Höfler-börgyár, a Hamerli-kesztyűgyár és -gépgyár és a Littke-pezsgőgyár elsősorban kitűnő újításaiknak köszönhették életben maradásukat, illetve piaci sikereiket.²⁶

Pécsett a többi, de különösen a keleti országrész regionális központjaihoz képest az *alapítási láz kissé megkésve, a századforduló táján vette kezdetét*, melynek következtében a korábbi családi vállalkozások egy része részvénytársasággá alakult. Az 1914-ben fennálló ipari vállalkozások több mint fele a megelőző másfél évtizedben jött létre.²⁷ Ezek a századfordulóra már megerősödött ipari vállalkozások új igényeket támasztva – a tulajdonosok lévén a városi pénzüzetek főrészvényesei, igazgatósági tagjai – serkentették a városi pénzpiac megerősödését, ami elsősorban a vállalkozásbarát pénzüzetek fejlődését, a vállalkozások nagyobb mértékű finanszírozását jelentette. A helyi pénzpiac átrendeződése nemcsak a magánbankházak lehanyaglását, hanem az ipari és kereskedelmi banki szerepkört gyakorló pénzüzetek felfutását is jelentette.

„Pécs városában ez idő szerint – a magánbankházakat nem számítva – összesen négy pénzüzet van (három takarékpénztár és egy segélyegylet), melyek mindegyike szolid alapokon állva a humanizmus szemmel tartásával a kereskedelem és ipar fellendítésén fáradozik, közöttük a legrégebb pécsi pénzüzet az I. Pécsi Takarékpénztár, mely a hazai vidéki takarékpénztárak között is csaknem a legelső helyen áll.”²⁸ A Takarékpénztár nagyobb tőkeereje a városi pénzüzetek kis számával és a Pécsi Takaréknak a helyi hitelpiacon betöltött domináns szerepével magyarázható.²⁹ A Takarékpénztár életében a 19. század legvégén beköszöntött új korszakot nemcsak a főtéren felépített háromemeletes impozáns bankpalota, és nem is csak az ötszörös alaptőkeemelés mutatta, hanem az addigi takarékpénztári üzletkör mellett az *ún. vegyes banki szerepkör (a kereskedelmi- és iparbanki hitelezés) gyakorlásának az általánossá válása is. Ennek következtében ez a pénzüzet vált Pécs város tulajdonképpeni bankjává*, amelynél „a kis tőkék kevésbé találnak elhelyezésre, mint a többi takarékpénztárnál”.³⁰

A Takarékpénztár megváltozott üzletpolitikájából következő az alapításokban – jelentős számú elsőbbségi részvény jegyzésével első ízben 1908-ban a Pécsi Sörgyár és Gőzmalom Rt., majd a Höfler Bőrgyár Rt. alapításában – *való közvetlen részvétel*,

majd pedig egy új, hiánypótló pénzüintézet, a Pécsi Kereskedelmi és Iparbanknak (a város első bankjának) az alapításában vállalt döntő szerep. A Takarékpénztár több dél-dunántúli hitelintézet affiliálásával és fővárosi tőkekihelyezéseivel részt vett a budapesti Hungária Ált. Biztosító Rt. létrehozásában, sőt külföldi tőkének a pécsi bankpiacra történő bevonásával tevékenyen részt vállalt az integrált hazai bankpiac kialakításában is.³¹ A helyi bankpiac fellendülése következtében megnőtt a fővárosi pénzüintézetek érdeklődése is a város iránt, melynek közvetlen bizonyítékeként a Hitelbank 1905-ben megnyitotta pécsi fióküzletét.

A pécsi bankpiac átalakulását mutatja *a pénzüintézeti elit összetételének megváltozása is*. A korábbi *magánbankházak jelentőségüket veszítették* és a tulajdonos halála után az utódok általában már nem folytatták tovább az üzletet. Az Ullmann-bankház esetében (az alapító Ullmann M. Károly 1900-ban bekövetkezett halála után) először 1911-ben, majd 1913-ban lezajlott sorozatos csődök a korábban jelentősnek tekinthető magánbankok lehanyaglását példázzák.³² Bukásuk okai igen összetettek: a magánbankárok nem voltak modern értelemben vett professzionális bankszakemberek, s általában eredeti kereskedelmi vállalkozásaik *mellett* folytatták bank- és váltóüzletüket. Sőt maga Ullmann Károly egy trieszti biztosítótársaság főügynöki teendői mellett a Pécsi Sertéshizláló Rt. alapító tagja is volt. Egy másik magánbankár, Grün Zsigmond, váltóüzletének 1873-as csődje után pedig visszatért a szeszkereskedelemre, váltóüzletét pedig a Pécsi Takarékpénztár vette át. A magánbankházak likviditási nehézségei együtt jelentkeztek a pécsi borkereskedelem 1890-es években bekövetkező lehanyaglásával; hiszen a korábbi tradicionális (és tehetős) ügyfeleiket elvesztő, lecsökkent tőkeerejű cégek már nem tudták kielégíteni az újonnan beinduló, részvénytársasági formában szerveződő ipari és kereskedelmi beruházások megnövekedett finanszírozási igényeit. De más téren sem tudtak versenyezni az egyre inkább professzionizálódó nagybankok és takarékpénztárak üzletvitelével és az ezeket működtető szakembergárdával.³³

A virilis listákat böngészve egy új típusú banki elit képe rajzolódik ki azáltal, hogy 1910 után megjelentek a részvénytársasági alapon működő pénzügyintézetek vezetői, a gyakornokként már több bankot megjárt *képzett bankszakembek*. Ők a bankban élvezett fizetésük, valamint egyéb vállalatoknál betöltött igazgatótanácsi tagságuk alapján szereztek vagyont. A 12 részvénytársaság közül öt volt pénzügyintézet. A bankok vezető tisztségviselői szoros kapcsolatban álltak a gazdasági elit többi tagjával és a jelentős létesítmények stratégiai és ellenőrző pozícióit is ez a meglehetősen kis csoport tartotta a kezében, annak ellenére, hogy Pécsen az értelmiségi és közszolgálatból élő rétegekhez viszonyított aránya alapján szűkebb volt ez az elit. (A virilisek 3,4%-a kötődött a hitelszférához.)³⁴ Ennek a csoportnak egyik kiemelkedő reprezentánsa volt *Visnya Ernő* – a „pécsi Krausz Simi” –, aki a *Takarék-pénztár elnök-vezérigazgatója* tisztségét töltötte be 1915 és 1942 között, s akinek a nevéhez nemcsak a sikeres üzletpolitika folytatása köthető, hanem nagyrészt neki köszönhető az is, hogy a pécsi pénzügyi élet nagyobb veszteség nélkül viselte a világháború és a szerb megszállás okozta nehézségeket. „Széleskörű tevékenysége vállalatok egész sorát hívta életre, s abból a háromemeletes palotából szinte hadvezéri pálcával irányította Pécs közigazgatási életét, melynek legtöbb idegszála dolgozószobájában fut össze..., pénzügyi szakember volt a mesterséggel járó ridegség és üzleti szellem nélkül..., gavalléros gesztusai sok intézménynek és sok szegénynek váltak hasznára.” Fontos gazdasági vezető, illetve közéleti személyiség is volt, mintegy 30 iparvállalat és pénzügyintézet igazgatósági tagja, a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, a TÉBE körzeti elnöke, felsőházi tag, mindemellett több civil egyesületnek a mecénása, de a Mecsek Egyesületben és a helyi Automobil Klubban elnöki tisztséget is betöltött.³⁵ A világháború alatti inflációs időszakban sikeres üzletpolitikájával mérsékelte a bank értékpapírban és záloglevelekben történő tőkekihelyezéseit, növelte a folyószámla üzletág jelentőségét, valamint tovább erősítette az intézet likviditását – felismerve a város iparjában rejlő fejlesztési lehetőségeket – az iparvállalati érdekeltség további növelésével és „inflációbiztos” ingatlanvásárlásokkal.³⁶

A másik kiemelkedő vezető banktisztviselő *Bolgár Tivadar* volt. Bolgár a kereskedelmi akadémia elvégzése és a fővárosi székhelyű Leszámítoló Banknál, a Pécsi Légszeszgyárnál eltöltött gyakornokoskodás után lett a Pécsi Kereskedelmi és Iparbank vezérigazgatója. Színes közéleti személyiségként kiemelkedő volt helyi sportvezetői és országos sportlapszerkesztői tevékenysége is. De ő rendezte meg Európában az első világháborús hadikiállítását 1914 októberében, valamint a városi mentőszolgálat megszervezése is a nevéhez fűződik.

Megvizsgálva az 1914-t közvetlenül megelőző időszakban a pécsi pénzügyintézetek mérlegadatait, világosan kitűnik, hogy a banki üzletek forgalma a századforduló táján ugrásszerűen megnövekedett: az intézetek egyre tőkeerősebbé váltak, sok tekintetben megelőzték a dunántúli vetélytársakat, például Győrt, amelyik váltótárcáját és betétállományát tekintve elmaradt Pécs mögött.³⁷ *A pécsi gazdasági és pénzügyi élet fellendülésével párhuzamosan megnőtt a fiókhálózatot kiépítő fővárosi nagybankok érdeklődése a helyi pénzügyintézetek iránt* (annál is inkább, mert csak egyetlen budapesti banknak volt helyi fiókja), ami azonban a pécsi pénzügyvilág merev ellenállásába ütközött. A három legnagyobb pécsi pénzügyintézet (a Pécsi, a Pécs-Baranyai Takarékpénztár, ill. a Kereskedelmi és Iparbank) 1918 elején megállapodott *a pécsi pénzügyi piac integritásának védelmében*: „A jelen megállapodást létesített pénzügyintézetek egyike sem fog budapesti, wieni, vagy bármely vidéki pénzügyintézettel olyan szerződést létesíteni, mint fúzió, affiliáció, érdekközösség, szerződéses megállapodás stb. Melynek következtében valamely ilyen pénzügyintézetnek a saját ügyvitelnek befolyást..., ill. összes üzleteiben részesedést biztosít.”³⁸ A dinamikus Visnya Ernőt a „Pécs a pécsieké” elv irányította tevékenységében, világosan kifejezésre juttatva, hogy a pécsi gazdaság fejlődésének gyümölcsei a város fejlődését kell hogy szolgálják. „Célkitűzésem, a város anyagi és értelmi szintjének növelése érdekében, egy olyan városfejlesztő politikának megnyerni a kormányköröket, mely nem juttat mindent a fővárosnak, s reményünk lehet arra, hogy a vidéki városok a haladás gócpontjaivá és az anyagi jólét központjaivá is váljanak.”³⁹ (A

kezdeményezés rövid távon eredményesnek bizonyult, hiszen korszakunkban idegen pénzüzetek fiókjai nem telepedtek meg Pécsen.) Az általa folytatott üzleti politika igazi sikerét az mutatja, hogy az összeomlás ellenére – a sikeres vagyonátmentésnek is köszönhetően –, az 1924-ben megalakult Nemzeti Bank első hitelinformációs jelentésében a Pécsi Takarékpénztár mint az ország egyik legelőkeesebb vidéki takarékpénztára szerepelt.⁴⁰

Mindezek az eredmények megmutatták, hogy a századfordulón megerősödő pécsi bankpiac stabilitása a nehézségek ellenére is töretlen maradt; s bár a két világháború között még alakult ugyan két bank a városban (melyek közül az egyik a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiókjaként működött), a Pécsi Takarékpénztár továbbra is (1948-ig) a helyi pénzügyi élet intézményi központja maradt.

A pécsi pénzpiac fejlődésének e rövid áttekintése számos tanulsággal szolgálhat a dunántúli városok korabeli gazdasági fejlődésére vonatkozóan. Amint az *Pécs* esetében igazolható volt, a helyi gazdaság a több évtizedes visszaesést és a szerkezetváltást követően *a századfordulóra megerősödő vállalkozásainak köszönhetően egy fellendülőben lévő gazdaság képét mutatta; bár az ipari és kereskedelmi vállalkozások számát és pénzüzeteknek a tőkeerejét tekintve elmaradt a keleti országrész – hosszabb ideje prosperitást mutató – regionális központjai mögött.* A helyi piaci keretek közül kiemelkedő, nemzetközi hírnévre is szert tevő vállalkozások tulajdonosai, részvényesei a városi pénzüzetek vezetőivel szorosan együttműködve, a helyi gazdaság elitjeként nagy erőfeszítéseket tettek a pécsi pénzpiac megerősítésére. Ez nemcsak a pénzüzetek tőkeerejének ugrásszerű megnövekedését, illetve a budapesti és a külföldi tőkéknek a pécsi részvénytársasági alapításokba történő bevonását jelentette, hanem azt is, hogy a város hitellete – a nagyobb mennyiségű mobilizálható tőke birtokában –, kilépve a szűk városi és regionális keretek közül, a fővárosi pénzpiacon is egyre aktívabb üzleti tevékenységet folytatott. Olyannyira ez történt, hogy már 1923-ban szükségessé vált a Pécsi Takarékpénztár fővárosi fiókjának megnyitása Budapest központjában, a József nádor téren, amely az egyetlen

vidéki pénzügyi fiókként egészen az államosításig működött a fővárosban.⁴¹

A Takarékpénztár vált a városi közpénzek kezelőjévé és a századelőn megsokasodó kommunális beruházások finanszírozásával a város legfőbb hitelezőjévé is. Az újonnan megépült villamos vasutak, vízvezetékek és a városi közvilágítás nem országos forrásból, hanem a helyi pénzemberek közreműködésével létesültek, akik részvényesként ott ültek az üzemeltető vállalatok igazgatótanácsában.

A bankok és takarékpénztárak épületei az egyre izmosodó bankok prosperitásának voltak a jelképei: nemcsak a városi bankok erejét demonstrálták, de a város fejlődésének is kifejezőjévé váltak. A Pécsi Takarékpénztár a város egyik legnagyobb építetője és például a főteret körbefogó tizenhat épületből – melyek egyike a Takarékpénztár székhelyéül szolgáló bankpalota – nyolcnak a megépítése szorosan kapcsolódik a pénzügyi intézményhez. Ugyancsak a Pécsi Takarékpénztár finanszírozta a városi kistisztviselők számára létesített Megyeri kertváros családiházak övezetének a megépítését (a „pécsi Wekerle-telep”).⁴² A századforduló városait jellemző építési láz olyannyira tartós nyomot hagyott a városképben, hogy az akkor megteremtett városi keretek máig hatóan befolyásolják városaink fejlődését és image-át. Mindezeket túl a bankárok mecénási jótékonyági tevékenysége is jelentős volt a város fejlődése szempontjából, s a pénzügyi intézetek számára nemcsak a szorosan vett üzleti tevékenység hozott hírnevet és helyi közmegebecsülést. Általában a jelentősebb pécsi bankok mérlegkönyveiben külön tételként szerepeltették a köz- és jótékonyági célokra fordított kiadásokat. A helyi pénzügyi intézetek így sokkal inkább kifejezőjévé váltak a lokális vállalkozói és közérdeknek, mint az idegen, fővárosi bankok fiókinézetei.

A pécsi vizsgálatok alapján talán nem túl merész az a megállapítás, hogy a dualizmus első felében – az Osztrák–Magyar Bank fiókállítási stratégiájában eléggé elhanyagolt – a dunántúli bankpiacokra való lassú jegybanki behatolás összefüggésben állhatott az egyes városok átmeneti gazdasági hanyatlásával (Győr, Pécs), illetve azzal, hogy az újonnan kiemelkedő központok (Szombat-

hely, Székesfehérvár) fejlődése is csak a századfordulón teremtette meg a regionális pénzügyi centrum kialakulásának feltételeit. A 19. század utolsó évtizedéig a városi elit által fizetett adók elég lassú, kismértékű fejlődése a vállalkozó polgárok tőkeszegénységére utal; csakúgy, mint a jegybanknak a dunántúli városi pénzpiacokra vonatkozó „hitelinformációs jelentései”. *A dunántúli bankpiacok életében a döntő változás időszaka azonban nem a kiegyezést követően, a gründolás első virágkorában, hanem kisé megkésve következett be, a századforduló táján indultak el a régió városai a dinamikus fejlődés útján.* Az ekkor bekövetkezett változások bemutatásához, illetve a teljes értékű kép kialakításához további helyi kutatásokra, a városhálózat több tagját érintő összehasonlító elemzésekre lenne szükség.

Jegyzetek

BML = Baranya Megyei Levéltár

OL = Országos Levéltár

- 1 GYÁNI Gábor, Bevezető. In uő (szerk.), *A modern város történeti dilemmái.* (Debrecen, 1995) 1–3.
- 2 TIMÁR Lajos, *Vidéki városalakók.* Mikrotörténelem sorozat. (Budapest, 1993) 7–9.
- 3 P. BAIROCH, *Cities and Economic Development. From the Dawn of History to the Present.* (Chicago, 1988) 341.
- 4 GYÁNI Gábor, Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In V. FODOR Zs. (szerk.), *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* (Veszprém, 1995) 7–18.
- 5 P. WILLIAMS – W. SMITH, From Renaissance to Reconstructing the Dynamics of Contemporary Urban Development. In uők (eds.), *Gentrification of the City.* (1986) 211.
- 6 GÁL Zoltán, *A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón.* Kandidátusi értekezés. (Pécs, 1996).
- 7 M. HECHTER, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development. 1536–1966.* (New York, 1975) 9–23. A Brit-szigetek belső, ún. kelta perifériáinak modernizációs fejlődését vizsgálva, empirikus adatokkal alátámasztva bebizonyította, hogy a periférijajellel erősödésével a településhálózat hierarchikus tagoltsága erősödik.
- 8 VÖRÖS Károly, Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: *Győr. Városhistória Tanulmányok.* (Győr, 1971) 348. „Az Északnyugat-Dunántúl viszonylatában Győr hitelügyének korábbi jelentősége megmaradt, sőt nőtt is; sem Pécs, sem Nagykanizsa növekedése ui. nem Győr ellenében, hanem az általuk jelzett kereskedelmi irány és kapcsolat jelentőségének növekedése folytán következett be.”
- 9 THURRING Gusztáv, *A magyarországi városok statisztikája.* (Budapest, 1913) 286–288.
- 10 BULLA Béla – MENDŐL Tibor, *A Kárpát-medence földrajza.* (Budapest, 1947) 345.
- 11 RÜZSÁS L., Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: *MTA DTI. Értekezések 1964–65.* (Budapest, 1966) 214–215.

- 12 VÖRÖS Károly, Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: *Győr – Várostörténeti Tanulmányok*. (Győr, 1971) 328., 332–333.
- 13 RÜZSÁS, i. m. 1966: 216–217.
- 14 Nagykanizsa 1909-ben csak a II. rendű banki centrumok szintjébe került annak ellenére, hogy a dualizmus első felében itt nyitotta első dunántúli fiókját a jegybank. A prosperáló kereskedőváros a régió egyik legfontosabb bankpiaca, a századfordulóra viszont a banki mutatók (váltótárca, vagyonok, de különösen a módorabb folyószámlázlet tekintetében) alapján a Dunántúl regionális centrumai mögé került ugyanúgy, ahogy Sopron és Kőszeg is helyet cserélt Győrrel, ill. Szombathellyel.
- 15 KÖVÉR György, Dunántúli bankpiacok a dualizmus korában. In V. FODOR Zsuzsa (szerk.), *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában*. (Veszprém, 1995) 96–97.
- 16 KÖVÉR György, *Az Osztrák–Magyar Bank magyarországi fiókhálózata és a dotáció*. 268–273.; uő, *A Dunántúli bankpiacok...* 96–97.; BÁCSKAI T. (szerk.), *A Magyar Nemzeti Bank története*. 1. köt. *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig*. (Budapest, 1993).
- 17 RÜZSÁS L., Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: *MTA DTI. Értékezősek 1962–63*. (Budapest, 1963) 290.
- 18 Bár igen korán, 1854–57 között megteremtődött Pécs-Bányatelep és Mohács között a vasúti összeköttetés, amelynek jelentősége a város szempontjából korántsem volt olyan nagy, mint azt gondolhatnánk. A DGT tulajdonában lévő szénzállító vasút nem helyi vállalkozói tőkéből épült, s a helyi vállalkozások fellendítésében alig játszott szerepet. A korszakban a fővárost a vidéki városokkal összekötő fővonalak jelentősége nőtt meg, amelyek jelentősebb szerepet játszottak a forgalomban, mint a vízi szállítás.
- 19 BML. XI–204./65. cs. (Nyersmérlegkönyv.) A jelentős takarékbetéti és jelzálogkölcsönzési üzletág mellett a váltó és a folyószámla üzletágak forgalma csak az 1890-es évektől mutatott jelentősebb növekedést.
- 20 BML. XI. 204/1895. A Pécsi Takarékpénztár 1895. évi jubileumi ülés jegyzőkönyve.
- 21 FISCHER Ferenc, *A Pécsi Takarékpénztár Rt. 50 éves múltjának története*. (Pécs, 1895) 95.
- 22 BÉRDI Gy., *Pécs legnagyobb adófizetői 1873–1926*. Doktori disszertáció (ELTE Történelem Tanszék Könyvtára D/320. Adattár). (Budapest, 1980).
- 23 VÖRÖS Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. (Budapest, 1979) 136.
- 24 BÉRDI, i. m. 13–14. A virilisjegyzékek alapján kimutatható a kereskedők nagyobb arányú szereplése az ipari vállalkozókkal szemben: 1900-ban az első tíz listavezető közül 32,9% kereskedő, ill. 30,4% ipari vállalkozó volt.
- 25 RÜZSÁS, i. m. 1966: 292. Az ipar, kereskedelem és az értelmiségi pályán tevékenykedők is foglalkoztak bortermeléssel és kereskedelemmel, melyből a vállalkozásaik hasznát egészítették ki.
- 26 RÜZSÁS L., Pécs gazdasági fejlődése a jogi felszabadulástól az I. világháborúig. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*. (Pécs, 1982) 23.
- 27 THIRRING, i. m. 300–304.
- 28 ÁGH T., *Emléktapok Pécs Szabad Királyi Város múltjából és jelenéből*. (Pécs, 1894) 227–28.
- 29 SIPTÁR Lajos, *A Pécsi Takarékpénztár második ötven évének története 1895–1945*. (Pécs, 1996) 40. In uő (szerk.), *A Pécsi Takarékpénztár Rt. Története*. (Pécs, 1996). A Takarékpénztár 1895-ben a saját tőkeállományt tekintve a 8. helyen, a betétállományt tekintve pedig a 2. helyen állt a vidéki pénzintézetek között. Forrás. BML. K3593.; uő, *A Pécsi Takarékpénztár második ötven évének története 1895–1945*. Kézirat. (1946) BML. K 3593.
- 30 VÁRADY F., *Baranya múltja és jelene*. (Pécs, 1894) 667.
- 31 BML. XI–204. 10. E–F/c. A Pécsi Takarékpénztár iratai (jegyzőkönyvek 10. E–F). A takarékpénztár első ízben 1910-ben vett föl közvetlenül külföldi kölcsönt 500 ezer frank értékben egy párizsi pénzintézettől.

- 32 BML. Cégbíróági iratok, Ct./391. Az Ullmann M. Károly bank- és váltóüzlete (mint társas cég) 1876-ban nyílt meg. A családfő 1900-ban bekövetkezett halála után az örökösök által tovább működtetett cég először 1911-ben, majd 1913-ban jutott csődbe.
- 33 BÉRDI, *i. m.* 28–29.
- 34 BÉRDI, *i. m.* 30.; SCHWEITZER G., Hitközségi elit – városi elit. Pécs. In SZITA Sz. (szerk.), *Emlékezzünk. Tanulmányok a pécsi zsidóság történetéből 1944.* (Pécs, 1994) 53–78.
- 35 ZSADÁNYI-KÁLMÁR, *Pécsi fejek.* (Pécs, 1928). Interjú Visnya Ernővel. *Pécsi Napló*, Pécs, 1927. január 23., 4. Visnya Ernő (1879–1942) evangélikus polgárcsalád sarja, nagyapja pesti ügyvéd, apja már a Pécs-Baranyai Takarékszövetkezet vezető tisztviselője; 1898-tól a Pécsi Takarékpénztár alkalmazottja, 1915-től elnök-vezérigazgatója, felsőházi tag.
- 36 SIPTÁR, *i. m.* 1996: 49. A Takarékpénztár 1917-ben részt vett a fővárosi Magyar Agrár- és Járulékbankkal a Villányi Pezsgőgyár és a Beremendi Cementgyár vagyonkezelésében és értékesítésében. Érdekeltségének arányát 1917-ben tovább növelte a Pécs-Baranyai Központi és a Somogy megyei Takarékpénztárnál.
- 37 SIPTÁR, *i. m.* 1996: 44. A pécsi takarékpénztár súlyának ugrásszerű növekedését mutatta, hogy az intézet saját tőkéje 1895 és 1913 között több mint 300%-al növekedett; az üzleti forgalma viszont 1913 és 1918 között közel 500%-os megugrást mutatott, persze egy inflációs időszakban.
- 38 BML. XI-204./10. A Pécsi Takarékpénztár jegyzőkönyv a három pénztintézet 1918. ápr. 17-ei megállapodásáról.
- 39 Interjú Visnya Ernővel. *Pécsi Napló*, 1927. január 23. 4.
- 40 OL. Hitelinformációs jelentések Z. 6., BmL. XI-204./K. Idézi SIPTÁR, kéz. 1946.
- 41 SIPTÁR, *i. m.* 1996: 67., valamint uő, *Emlékezés a Pécsi Takarékpénztár alapításának 150. évfordulójára.* Kézirat. [1995. május 2.] BML XI-204/k.
- 42 BECK K., *Emlékezés a Pécsi Takarékpénztárról.* 1995. május 2. 161–168. In SIPTÁR Lajos (szerk.), *A Pécsi Takarékpénztár Rt. Története.* (Pécs, 1996).

ZOLTÁN GÁL

Die Umgestaltung des Bankmarkts in Transdanubien

Die Rolle der Bankiers in der Gesellschaft von Pécs

In der zweiten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts haben die neuartigen Handels- und Verkehrsfunktionen innerhalb des traditionellen Stadtnetzes von Transdanubien eine starke Selektion mit sich gebracht, es machte sich ein vorübergehender Rückfall der Freien Königlichen Städte von Transdanubien bemerkbar, was zugleich auch zur Schwächung ihrer traditionellen Rolle im Handelsleben führte. Infolgedessen konnten die Großstädte von Transdanubien

zur Zeit des Dualismus keine so spektakuläre Entwicklung aufweisen, wie die regionalen Zentren der weniger entwickelten östlichen Regionen (z. B. Temesvár, Arad, Nagyvárad u. s. w.). All diese Veränderungen zeigen ihre Wirkung in der Umgestaltung des lokalen finanziellen Lebens wie ein Barometer. Bei der Untersuchung des Stadtnetzes aufgrund der Funktionen der Geldinstitute der Städte kann die lokale Verteilung der Bankinstitute und auch deren Auswirkung auf die Entwicklung der Städte festgestellt werden.

Laut der Statistiken hat sich die Kapitalkraft der transdanubischen Banken, der von den Virilisten der Stadt geleistete Steuerdurchschnitt und die Dichte der Geldinstitute – besonders im Vergleich zu den Regionen, bzw. Städten im östlichen Teil des Landes – um die Jahrhundertwende vermindert. Angesichts der Strategie der Filialgründung der Österreichisch-Ungarischen Bank, kann festgestellt werden, daß die Notenbank bis 1879 keine Filiale in Transdanubien (Nagykanizsa, Győr) eröffnete, obwohl sie bestrebt war, in die – auch für sie wichtige – Banksphäre einzudringen, sogar in Pécs wurde erst im Jahre 1887 eine Notenbankfiliale eröffnet. Die Gründungstendenz von Notenbankfilialen nahm erst am Ende des 19. Jahrhunderts ernsthaft zu.

Die ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts zeigten aber schon eine immer schnellere Entwicklung der transdanubischen regionalen Bankzentren. Der wirtschaftliche Aufschwung der Stadt Pécs läßt sich auch im Hinblick der Veränderung des lokalen Banksystems feststellen. In der Entwicklung der Stadt nahm die Bankelite, deren Mitglieder als Aktionäre, Eigentümer oder auch als Beamte an der Leitung der Geldinstitute teilnahmen, also eine über das größte Vermögen verfügende Schicht der Unternehmer eine sehr große Rolle ein. Was die wirtschaftliche Entwicklung der transdanubischen Städte zu dieser Zeit betrifft, wie das auch im Falle von Pécs zu sehen ist, erlebte die lokale Wirtschaft – nach jahrzentelangem Rückfall – dank den sich um die Jahrhundertwende verstärkenden Unternehmen einen wirtschaftlichen Aufschwung, der jedoch sowohl in der Anzahl der Industrie- und Handelsunternehmen, als auch in der Kapitalkraft ihrer Geld-

institute hinter den seit längerer Zeit Prosperität aufweisenden regionalen Zentren des östlichen Landteils zurückblieb. Die Eigentümer und Aktionäre der hervorragenden und auch in internationaler Hinsicht bedeutenden Unternehmen haben in Zusammenarbeit mit den Leitern der städtischen Geldinstitute, die als Elite des lokalen Wirtschaftslebens galten, enorme Anstrengungen im Interesse der Stabilisierung des Geldmarktes in Pécs gemacht. Ersichtlich wurde das durch die sprungweise Erhöhung der Kapitalkraft der Geldinstitute, bzw. durch das Einbeziehen Budapester und ausländischen Kapitals in die lokalen Aktiengesellschaften.

Aufgrund der in Pécs durchgeführten Untersuchungen ist es vielleicht nicht zu gewagt, zu behaupten, daß in der ersten Hälfte des Dualismus die ziemlich vernachlässigte Filialgründungsstrategie der Österreichisch-Ungarischen Bank, das langsame Eindringen der Notenbank in die transdanubische Banksphäre im Zusammenhang mit dem vorübergehenden wirtschaftlichen Abbau einzelner Städte (Győr, Pécs) stand, d. h. damit, daß auch die Entwicklung der neuentstandenen Zentren (Szombathely, Székesfehérvár) erst um die Jahrhundertwende die Bedingungen zur Gründung eines regionalen Zentrums von Geldinstituten geschaffen haben. Sowohl die bis zum letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts langsame, geringe Entwicklung der von der Elite der Stadt bezahlten Steuerbeträge, als auch die „Kreditinformationsberichte“ der Notenbank bezüglich der transdanubischen städtischen Geldmärkte weisen auf den Kapitalmangel der Bürger-Unternehmer hin. Die entscheidende Epoche der Veränderung im Leben der Bankmärkte in Transdanubien spielte sich jedoch nicht in der Zeit nach dem Ausgleich von 1867, in der Blütezeit der Grundierung ab. Die Städte in der Region haben den Weg der dynamischen Entwicklung etwas verspätet, um die Jahrhundertwende betreten.

HUSZÁR ZOLTÁN

Munka, munkaidő és bérezés

(A Dunagőzhajózási Társaság pécsi bányavidéke és Steiermark példái a 19. század végén)

Az Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság (DGT) (Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft [DDSG])¹ a pécsi szénmedencében bányabirtokosként, illetve bérlőként eltöltött közel egy évszázad alatt jelentős, sok esetben napjainkig látható, érezhető nyomot hagyott Pécs és a dél-dunántúli régió életében.

1829-ben a Habsburg Birodalom prominens politikai, gazdasági, közéleti szereplőinek aktív közreműködésével megalapított DGT a Kárpát-medence, ezen belül is elsősorban a Duna hajózását igyekezett vertikálisan és horizontálisan is átfogni.² Ez a magyarázata annak, hogy szénbányákat vásárolt, hajóépítő üzemeket működtetett – a legjelentősebbet Óbudán –, valamint a szén szállítását is a saját fennhatósága alatt lévő vasút megépítésével oldotta meg.³ A jó fűtőértékű mecseki feketekőszén megszerzése, amelynek bányái viszonylag közel estek a Dunához – kb. 60 km-re – a mohácsi kikötőhöz, arra készítette a vállalatot, hogy a pécsi szénmedencében szilárdan megalapozza tevékenységét. A társaság számára rendkívül fontos volt, hogy hajói olcsón, jó minőségű szénhez jussanak. Az 1850-es évek elején a bécsi kormány centralisztikus elképzeléseibe is beleillett, hogy a birodalmi igények kielégítésére is meginduljon Pécs környékén a nagyarányú széntermelés.⁴ Mindennek jogi-műszaki kereteit az 1854-ben kiadott bányatörvény az egész birodalomra vonatkozóan egységesen rendezte.⁵

A több mint két évszázados múltra visszatekintő pécsi kőszénbányászatot⁶ a DGT korszerű, európai színvonalra emelte. 1852 és 1923 között az összes Pécs környéki bánya vétel vagy bérlet útján a DGT fennhatósága alá került. Ezzel elkezdődött a mecseki kőszénbányászatban egy tőkeerős, a termelés műszaki

feltételeit a kor színvonalához igazító, kiterjedt gazdasági, kereskedelmi és nem utolsó sorban politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalat működése.⁷ A régióban kevés olyan ember és gazdasági egység volt, aki, illetve amely ne került volna kapcsolatba a szénnel, az ipari forradalom elsőszámú energiahordozójával.

A DGT által indított és fenntartott bányászat nagy számú, e speciális munkához értő szakmunkás toborzását igényelte. Közép-Európa szinte minden nemzete képviseltette magát a vállalat bányászai között.⁸ E nagyvállalat újszerű, racionális, termelésorientált életet szervezett az általa kiépített bányavidéken, illetve a dolgozók elhelyezésére szolgáló bányatelepeken, az ún. kolóniákon.

A társaság jelentős, sok esetben egyedülálló szociálpolitikát folytatott dolgozói körében. E tevékenységében is természetesen az elsődleges, és mondhatjuk, a kizárólagos szempont a vállalati érdek volt. Ennek fontos területei a lakásépítés⁹, az egészségügyi ellátás, az oktatás¹⁰, a művelődési viszonyok megszervezése, valamint a bányatelepek lakosságának élelem- és iparcikkellátása.¹¹ Mindennek azonban alapfeltétele volt, hogy a vállalat eredményesen működött, nyereséget produkált, a szabad piacon megállta helyét versenytársaival szemben. Ennek pedig egyik meghatározó előfeltétele volt a termeléseközpontú munkakultúra meghonosítása, amely a munkaszervezés, munkaidő, jövedelem, szabadidő és az ezekhez kapcsolódó paternalista szociális gondoskodás egységét jelentette. Mindez a város életében azt eredményezte, hogy: „Ha a századforduló többi 137 városával összehasonlítjuk, akkor Pécsnek elsősorban bányaváros jellege a szembetűnő: egyike volt annak a 10 városnak, amelyekben a lakosságnak több mint 5%-a élt bányászatból (1900-ban a korabeli Pécsen 9%, a mai területen 15,5%). ... Az 1860–70-es évektől kezdve meghatározó tényezőjévé vált a bányászat a környező (később Pécshez csatolt) települések – elsősorban Szabolcs, Somogy és Vasas – népességfejlődésének is.”¹²

Ebben a népességfejlődésben, gyarapodásban döntő szerepe volt a munkavégzési, letelepülési szándékkal ideérkezett magyar és nem magyar, valamint magyarországi és külhonos, ún. „ide-

gen” bevándorlóknak. A bevándorlási adatok feldolgozását és összegzését a szakirodalomban már többen megtették,¹³ így ettől e helyen eltekinthetünk. Ezek alapján megállapítható¹⁴, hogy az 1853–1925 közötti időszakban a legtöbb „idegen” munkavállaló az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül is Steiermark területéről érkezett; összesen 2 364 fő. A háromnegyed évszázad alatt összesen 11 205 „idegent” vettek fel a DGT bányáihoz, akiknek 21,1%-a volt stájerországi. Joggal feltételezhetjük, hogy a birodalom ezen tartományából érkezők elhagyott otthonukban is kapcsolatban voltak a bányászattal, egyrésztük bányász szakmukásnak számíthatott.¹⁵

Ezek alapján gondoltam úgy, hogy érdemes lenne a munkaidő és a jövedelem összehasonlító adatai alapján megvizsgálni, hogy milyen hasonló és eltérő „életkörülményei” voltak a DGT Pécs környéki bányászainak és a Steiermarkban azonos, vagy hasonló munkát végzőknek. Pontosabban arra a nagyon elvont, nehéz kérdésre szeretnék választ kapni, hogy megérte-e Stájerországból Pécsre, Baranyába jönni dolgozni, szerencsét próbálni. Természetesen tudom, hogy a munka, munkaidő és az ehhez kapcsolódó jövedelem csak részben ad választ a kérdésre, a migrációnak ezeken kívül még számtalan okát említhetnénk, amelyekkel a jelen tanulmányban nincs mód foglalkozni.

Munkarend az 1854-es bányatörvény alapján

A mindennapi munkavégzést a 19. század második felében a különböző szolgálati, fegyelmi és büntetőszabályzatok, valamint a munkarendek határozták meg. A 1854-es bányatörvény 200. §-a „A bányabirtokosoknak hivatalnokaikhoz és munkásaikhozi viszonyáról, Szolgálati rendtartás”¹⁶ címmel az alábbiak szerint rendelkezett:

„A felügyelő¹⁷ (A felügyelő alatt felvigyázót kell érteni – H. Z.) és más munkás személyzet szolgálati viszonyairól mindenik műnél szolgálati rendtartás készítendő, a bányahatóság által dologértők meghívása mellett gondosan megbírálandó, a jóváhagyás

megtörténte után közhírré teendő, s a dolgozó műhelyekben mindig kifüggesztve tartandó.

A szolgálati rendtartásba tartoznak különösen következő határozatok:

- a) a munkások és felügyelők különböző osztályairól és szolgálati működéséről, nemkülönben a nők és gyermekeknek a bányamívelésre alkalmazása iránt a helyek különbsége szerint különböző határozatokról, azoknak testierejét s az utóbbiaknál, azoknak az oktatásbani törvényes részesülését figyelembe véve;
- b) a munkások és felügyelők közötti viszonyról;
- c) a munka idejéről és tartalmáról;
- d) a szolgálatban és azonkívüli magaviseletről;
- e) a divatózó bérfizetési viszonyokról;
- f) a megbetegedés, vagy szerencsétlenül járás esetébeni illetékekről;
- g) a szolgálati rendtartás áthágása esetébeni pénz- és munkabeli büntetésekről;
- h) azon esetekről, melyekben a szolgálati viszony tüstént megszüntethetik.”

A bányatörvény természetesen Steiermarkban is ugyanezeket írta elő.¹⁸

1876-tól 1897-ig a DGT-nél hétszer dolgozták át a munkarendet, amely a munkakörülményekben végbement hatalmas változásokról tájékoztat.¹⁹

A DGT 1895-ben kiadott munkarendje

Az 1895-ben megjelent „Szolgálati és fegyelmi büntetőszabályzat az I. csász. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat Kőszénbányaműveinek felvigyázó és munkásszemélyzete részére”²⁰ című munkarend közel három évtizedig, 1923-ig volt érvényben. A századforduló időszaka a társaság fénykorának tekinthető. Ezért is választottam e periódus meghatározó vállalati „törvényét” a vizsgálat tárgyául és vetem egybe vázlatosan a kortárs steiermarki rendelkezésekkel és gyakorlattal.

A 100 oldal terjedelmű anyag a modern polgári állam velejárójaként megjelenő szakszervezetek alapos, a bányász életét szinte teljesen átfogó, összeállítás. Szellemében a Bányatörvény fent idézett 200. §-ának útmutatásait követte, lebontva azt a helyi viszonyokra. A Szabályzat ismertetésére a jelen esetben terjedelmi okokból nem kerülhet sor, így összefoglalóan annyit mondhatunk róla, hogy világosan kirajzolódik belőle a 19. század utolsó harmadában megalapozott racionális munkakultúra, munkarend, amely egy jól prosperáló nagyvállalat működését stabillá, folyamatosá tette.

A Szabályzat I. szakaszának (Általános határozmányok) 1. §-ában az alábbiak olvashatók: „Minden bányafőnök tartozik arról gondoskodni, hogy ezen szolgálati és büntető szabályzat a felvigyázó- és munkásszemélyzetnek évenként legalább egyszer oly nyelven, melyet minden egyes személy bír, felolvassassék.”²¹ Mindebből arra lehet következtetni, hogy a felvigyázó- és munkásszemélyzetnek közös nyelvet kellett találni – a 19. század végén ez a német volt, és csak a századforduló után lett a magyar; továbbá, hogy a munkások jelentős része nem tudott olvasni. Kérdésként vetődhet fel, hogy az olvasásban járatlan emberek számára a Szabályzat évenként egyszeri felolvasása milyen szintű megértést, értelmezést tett lehetővé?

A munkások felvételére vonatkozóan azt olvassuk, hogy 12 év alatt nem vehető fel senki, a 12–15 év közöttieknek az ismétlőiskola látogatása kötelező, és az iskolaköteles napokon legfeljebb hat órán át, egyéb munkanapokon nyolc órán át tarthatók munkában. „A 16-ik életév betöltése előtt munkások legfeljebb tíz órán át tartó oly munkánál alkalmazhatók, mely egészségre nem ártalmas és a testi fejlődést nem akadályozza; ... éjjeli, azaz esti 9 órától reggel 5 óráig tartó munkára egyáltalán nem alkalmazhatók.”²² A munkaalkalmasságot – tehát, hogy a munkábaállók „teljesen egészséges és erős testalkattal bír”²³ – a bányafőorvos igazolta.

A Szabályzat 7. §-a a munkások, felvigyázók, valamint az összes többi alkalmazott osztályokba sorolásáról intézkedik: „A bányában dolgozó személyzet állandó és nem állandó munkásokra oszlik fel. Minden újonnan felvett munkás és felvigyázó a

nem állandókhöz tartozik és csak három szolgálati év letelte után saját kérelme és előzetes orvosi megvizsgálás után vehető fel az állandó munkások és felvigyázók sorába. Megelőzőleg köteles az illető kimutatni, vajjon nős-e és hol lakik családjá.

Felvigyázók vagy munkások, kik a munkába való belépéskor 40-ik életévüket már meghaladták, az állandó munkások sorába csak a társpszéntár választmányának beleegyezésével vehetők fel.

Női munkások, kik mindig csak a nem állandó munkások sorába tartozhatnak, földalatti munkára nem alkalmazhatók.”²⁴ A szövegből egyértelműen arra lehet következtetni: a társulat alaposan bebiztosította magát azzal, hogy háromévi várakozási időt és orvosi vizsgálatot írt elő az „állandó munkások” közé kerülés előfeltételéül. Ezen idő alatt a szakmai, emberi és egészségügyi alkalmasság a bányamunkával kapcsolatban bőven kiderült a jelelről. A kor gondolkodásának megfelelően a női munka alacsonyabbrendűségét is megfogalmazta a szabályzat.²⁵

Munkaidő a DGT Szabályzata alapján

A felvételt nyert bányamunkás munkaidőbeosztása a Szabályzat 9. §-a szerint a következőképpen alakul: „A felvigyázó személyzet, a volt Koch-féle bányák²⁶ bányamunkásainak, valamennyi kézműves és minden a felszínen alkalmazott munkásnak munkaszaka nyáron és télen 6 órakor reggel, és 6 órakor este kezdődik, 6 órakor este, vonatkozólag 6 órakor reggel végződik, déli 12 órától 1 óráig, vonatkozólag éjfélkor való pihenő idővel.

A többi munkásra nézve a munkaidő 8 órai tartamban van megállapítva, melynél a csapatok a munkahelyen váltják fel egymást; pihenő idő nincs megengedve. Ezen munkaidő télen és nyáron reggeli 6 órakor, délután 2 órakor, éjjeli 10 órakor kezdődik és vonatkozólag délután 2 órakor, este 10 órakor és reggel 6 órakor végződik. A munkaszak minden hét végén váltatik [...] Sürgős munka beállta esetében, valamely veszély eltávolítása végett, mentő vagy légvezetési és vízlecsapolási munkánál stb. valamennyi felvigyázó és munkás köteles, a rendes munkaidő tartamán túl és osztályához nem tartozó munkát is elvégezni.”²⁷

A munkaidő meghatározásánál a DGT nem vette figyelembe az 1891:XIII. tc., „az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről” szóló rendelkezését.²⁸ A törvény 1. §-a kimondta, hogy „Vasárnapokon, valamint szent István király napján, mint nemzeti ünnepen, a magyar szent korona országainak területén az ipari munkának szünetelnie kell.” Ugyan a törvénycikk 5. §-a a bányászati és kohászati üzemekre, az állami pénzverdére kivételt adott, de csak a pénzügyminiszter engedélyével. Erről a törvényről a Szabályzat készítői nem vettek tudomást, illetve a pénzügyminiszter engedélyét erre vonatkozóan nem ismerjük.

A Szabályzatból a hivatalos munkaidőről, illetve beosztásról értesülhetünk. A valóságos helyzet ennél azonban gyakran sokkal rosszabb lehetett, hiszen a századforduló sztrájkmozgalmai szinte kivétel nélkül a „törvényes” munkaidő betartására is irányultak.²⁹

A munkaidő Steiermarkban³⁰

A 19. század második felében elvileg minden munkahelyen volt „Munka- és üzemrend”, amelyben a munkaadók és munkavállalók közötti viszonyt kellett rögzíteni, mégis kevés vállalat tartotta be azt.

A munkaidő hosszúsága az iparban nagy különbségeket mutatott. A nagyiparban foglalkoztatott munkaerő rendszerint napi 10-12 órát dolgozott. Ebbe beletartozott a két órás pihenőidő is. A kohászatban egy műszak hossza 12 óra volt, beleértve az egy órás szünetet, míg más területen tíz órát kellett dolgozni. A kisiparban az is előfordult, hogy a munkaidő napi 14 óra volt, miközben a nagyiparban a 10-11 órás munkaidő volt az általános. A bányamunkásoknál egy műszak többnyire 12 órás volt.

14 év alatti gyermekeket naponta nem hosszabb mint tíz óra, a 14–16 év közöttieket maximálisan napi 12 órában lehetett foglalkoztatni. Gyakran előfordult, hogy fiatal segédmunkásokat éjszakai munkára is alkalmaztak. Az ebből adódó szörnyűséges viszonyokra az 1882–1884-es iparhatósági vizsgálat, illetve jelentés derített fényt, amely az ausztriai ipari munkásság helyzetét igyekezett feltárni. A jelentés megállapította, hogy hihetetlen szabálytalanságok uralkodnak, amelyeknek okai elsősorban a

vállalkozók kapzsiságában és kíméletlenségében keresendők. Az említett vizsgálaton és néhány hatósági jelentésen kívül a munkások sztrájkjai is erre hívták fel a figyelmet. Ennek eredményeként 1884. június 21-én Nr. 115. törvény jelent meg a „Fiatalk munkások és a bányában foglalkoztatott nők alkalmazásáról” címmel. A törvény idevonatkozó részei kimondták, hogy asszonyokat és lányokat a bányában csak napszinti munkára, továbbá hogy azt a férfit, aki 16., illetve azt a nőt aki 18. életévét még nem töltötte be, a bányában csak testi fejlődését nem hátráltató munkavégzésre szabad alkalmazni. Arról viszont, hogy „a testi fejlődést nem hátráltató munkavégzés” mint is jelent pontosan, nem szólt a törvény. Ezzel együtt az 1890-es évektől a helyzet kedvezőbbé vált, amiben a stájer szociáldemokraták „Arbeiterwille” című újságjának is szerepe volt, hiszen ez rendszeresen tájékoztatott a munkahelyi viszonyokról.³¹

Munkabérek a DGT-nél

A DGT Szabályzata világosan rendelkezett a munkavállalók kategorizálását és bérezését illetően is. „Valamennyi alkalmazott foglalkozása szerint három osztályba soroztatik és pedig:

Az 1. osztályba tartoznak azon állandó havi vagy napibérrrel bíró felvigyázók és irodasegéddek kik legkevesebb 50 frt (forint – H. Z.) havi vagy 1 frt 60 kr. (krajcár – H. Z.) napibérrrel bírnak.

A 2. osztályba az 50 frt-nál kisebb havi vagy 1 frt 60 kr-nál kisebb napibérrrel bíró felvigyázók és irodasegéddek, továbbá a vágók, bányavágók, gép- és szivattyúkezelők, fűtők és kézművesek, azután a legkisebb 1 frt 20 kr állandó napi fizetéssel bíró irodai és felvigyázó személyzet tagjai tartoznak.

A 3. osztályba a segédvágók, csillérek (csillések – H. Z.), csatlósok, buktatók, napszamosok és tanonczok, továbbá valamennyi a felszínen alkalmazott egyéb személy tartozik.”³² A 3. osztálynál már nem szól a Szabályzat a bérviszonyokról! Aprólékosan rendelkeztek a bérkifizetésről, beleértve a bérszámfejtést is. Meghatározták a levonások fajtáit, valamint az „előforduló helytelenségek vagy hibák iránti felszólamlásokat”, továbbá

rögzítették, hogy „a kifizetés havonként egyszer és pedig egy bánya- és egy könyvviteli hivatalnok jelenlétében történik. A kifizetés napja mindig szombat [...] Minden kifizetés napján csak azon helyen foly a munka, melyeket a feljebbvaló hivatalnok a sürgősség miatt külön kijelölt. Az erre kirendelt munkások akadékoskodás nélkül munkájokra menni tartoznak, a többi pedig a kifizetésnél személyesen megjelenni köteles”.³³

Egy 1896 decemberéből származó forrás³⁴ a DGT műszakonkénti átlag vājárkeresetét 1,25-1,28 frt-ban, az összmunkásság egy műszakra eső átlagkeresetét pedig 0,98 frt-ban adta meg.

Bérvizonyok Steiermarkban

A munkabért majdnem kivétel nélkül pénz formájában fizették. Azoknál a munkásoknál, akik a munkaadó házában kaptak kosztot és szállást, ezek fedezetét a béréből levonták.

Kétféle bértípust alkalmaztak. Amíg a kisiparban órabér szerint fizettek, addig a nagyiparban, így a bányászatban is, az akkordbér-fizetés volt a jellemző. Az akkordbér kiterjesztésének előrehaladása az 1880-as évek végétől figyelhető meg. Az egyes üzemekben a munkások számára előírt akkordbért évente 3-4 alkalommal is módosították, természetesen a munkások hátrányára. Ennek ellensúlyozására néhány üzemben az ún. alapbérhez jutalomfizetés is társult. Ezt szorgalmas munkavégzésért, vagy (anyag)megtakarításért fizették, ezekre ösztönözve a munkásságot.

A bérkifizetés nagy egyenlenségeket mutatott. A 8, 14 naponkénti, havi fizetés volt az általános, de néhol negyedévente, sőt az is előfordult, hogy évente egyszer egy összegben fizettek. Havonta fizették a munkásokat a nagyiparban, a malomiparban és a sörfőzdeknben. A kifizetésről vagy maga a tulajdonos, vagy a felesége, vagy a tulajdonos által megbízott helyettes gondoskodott. Nagyobb üzemekben ezt a feladatot külön tisztviselő végezte, aki általában a vállalat igazgatóságán dolgozott. Azok a munkások, akik csoportakkordbért kaptak – így a bányászok is – fizetésüket munkahelyükön a részlegvezetőtől vehették át.

A bérek között nagy regionális eltérések mutatkoztak nemcsak a Monarchia egyes koronaországai között, hanem azokon belül is. A vizsgált tartományban a legalacsonyabb bérek Alsó-Steiermarkban, a legmagasabbak Felső-Steiermarkban voltak. Bér-differenciák természetesen léteztek az egyes szakmák között, de az azonos szakmákon belül regionálisan nézve, jelentős különbségek álltak fenn. Minden foglalkozási csoport esetében közös az a tény, hogy mindenkor és mindenhol legjobban a szakmunkások, legrosszabbul a napszámosok, nők és gyerekek ke-restek. Itt meg kell viszont jegyezni, hogy a szakképzett munkások csoportjai nem csak a bérek vonatkozásában mutattak éles különbséget a szakképzetlenekkel szemben, hanem az alakuló munkásidentitás tekintetében is.

1890 körül a legalacsonyabb órabér Steiermarkban 3 kr (krajcár, az osztrák forint váltópénze 1/100 arányban – H. Z.), éves átlagban 108–180 fl (forint – H. Z.), amely a nők, gyerekek, ifjúmunkások és napszámosok bére volt. A legmagasabb órabér 40 kr éves átlagban több mint 1440 fl-ot eredményezett.

A bérek reálértéke

A bérek reálértékének összehasonlító vizsgálata nem egyszerű feladat, hiszen egy közös nevezőt kell találni, amely a bérek vásárlóerejét kifejezi és persze a mögötte lévő munkát, munkaidőt is sejteti. Erre legkézenfekvőbbnek látszik a korabeli élelmiszerboltok árjegyzékét a DGT-Szabályzatban rögzített és a már említett 1896. évi átlagkereseteket egymás mellé tenni. A DGT esetében a munkások a vállalat élelmiszer-magazinjaiban (Victual-magazin) vásárolhattak, kedvezőbb árakon, mint a környező települések szatócsboltjaiban vagy a pécsi üzletekben.

1896 decemberéből rendelkezünk a DGT élelmiszer-magazinjainak árjegyzékével:³⁵ Ha ehhez hozzárendeljük a 0,98 frt műszakonkénti összmunkás átlagkeresetet és 9 órás munkanappal, műszakkal számolunk, akkor az átlagos órabér az összes munkásra vetítve 0,1 frt. Ennek, valamint az alábbi árjegyzéknek

a felhasználásával könnyen kiszámítható, hogy az egyes árucikkekért mennyi ideig kellett dolgozni.

1 kg élelmiszer Ft-ban			Időtartam
1 kg liszt (két féle)	0,15	<i>dolgozni kellett érte</i>	1,5 órát (1 óra 30 perc)
1 kg árpa	0,06		0,8 órát (48 perc)
1 kg kukorica	0,07		0,6 órát (36 perc)
1 kg zab	0,12		0,7 órát (42 perc)
1 kg lencse	0,24		1,2 órát (1 óra 12 perc)
1 kg borsó	0,24		2,4 órát (2 óra 24 perc)
1 kg rizs (nyolc féle)	0,18		2,4 órát (2 óra 24 perc)
	0,32		1,8 órát (1 óra 48 perc)
1 kg mák	0,28		3,2 órát (3 óra 12 perc)
1 kg cukor	0,48		2,8 órát (2 óra 48 perc)
1 kg kávé (két féle)	1,56		4,8 órát (4 óra 48 perc)
	2,30		15,6 órát (15 óra 36 perc)
1 kg Frank kávé	0,92		23,0 órát
1 kg malátakávé	0,45		9,2 órát (9 óra 12 perc)
1 kg fügekávé	0,40		4,5 órát (4 óra 30 perc)
1 kg zsír	0,66		4,0 órát
1 kg szalonna	0,66		6,6 órát (6 óra 36 perc)
1 kg disznóhús	0,70		6,6 órát (6 óra 36 perc)
1 kg szalámi	1,80		7,0 órát
1 kg makaróni	0,48		18,0 órát
1 kg só	0,14		4,8 órát (4 óra 48 percet)
1 kg bors	0,80		1,4 órát (1 óra 24 perc)
1 kg majoranna	1,00		8,0 órát
			10,0 órát

(Az árak Ft-ban értendők)

Hús- és tejtermékeket kis számban, vagy egyáltalán nem találunk az árlistán, aminek az az oka, hogy ezen élelmiszerek nagy részét a bányászok maguk temelték, hiszen a szolgálati lakásokhoz már a századfordulón is tartoztak ólak a szárnyasok és a sertés(ek) számára, valamint zöldségeskert, sőt a bányászok tehen tartási joggal is rendelkeztek.

Nézzük a bérek reálértékét a fenti logika szerint Steiermarkban.³⁶

Egy napszámos, akinek 3 kr-os órabére volt 1890-ben az alábbi munkaráfördítással vásárolhatta meg a felsorolt cikkeket (a jobb oldali oszlopba a munkaráfördítésből kiszámított kg-onkénti egységárat írtam):

1kg élelmiszer		időtartam	
1 kg marhahús	<i>dolgozni kell érte</i>	30 óra 36 perc	0,92 fl
1 kg birkahús		30 óra 36 perc	
1 kg borjúhús		29 óra 39 perc	
1 kg disznóhús		22 óra 19 perc	0,67 fl
1 kg hal		20 óra	0,60 fl
1 kg disznózsír		21 óra 40 perc	0,65 fl
1 kg vaj		36 óra 40 perc	
1 kg étolaj		33 óra 20 perc	

Sajnos a forrásanyag – kutatásaim jelenlegi állása szerint – nem tette lehetővé, hogy teljesen azonos élelmiszerlistát lehessen a Pécs környéki és a steiermarki élelmiszerárakra vonatkozóan összehasonlítani. Ha a két cikk – disznóhús, zsír – árát nézzük, látjuk, hogy nagyságrendbeli különbség van a stájer napszámos és a pécsi bányánál dolgozó „átlagos” munkás munkaráfördítése között, kb. háromszor annyit kell ugyanazért a két termékért dolgozni Steiermarkban, mint Pécsen. Nem hagyom figyelmen kívül, hogy az osztrák tartományban egy „minimálbéres” napszámos, a pécsi bányászáság esetében pedig az „átlagos” bányamunkás keresetét hasonlítottam össze az osztrák tanulmány alapján. Ha Steiermarkban is az „átlagkeresetet” vesszük – kb. 21-22 kr/óra – akkor a steiermarki napszámos, „minimálbéres” munkaráfördítését kb. héttel kell elosztanunk. Így 1 kg disznóhús megvásárlásához „átlag” kb. 3 óra 11 percet és 1 kg zsír megvásárlásához kb. 3 óra 6 percet kell dolgozni, azaz fele annyit, mint a pécsi „átlagbányásznak”.

Tisztában vagyok azzal, hogy a fenti „számjátékból” nem lehet és nem is szabad messzemenő következtetéseket levonni. Mégis úgy gondolom, jelez valamit. Feltételezhetően azt – amit forrással szinte lehetetlen alátámasztani –, hogy a Steiermarkban vándorbotot kezükbe fogó munkások és családjaik elégedetlenek lehettek ottani helyzetükkel, és ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy elvándoroltak a pécsi szénmedencébe. Feltételezhető, bizonyítani ugyan nem tudom, hogy nem a jól fizetett szakmunkások érkeztek Pécsre.

Tudom, hogy a téma kutatása még számtalan kérdést vethet fel, de részben igazat adhatunk Déry Károlynak, aki a DGT buda-

pesti eladási fősztályának vezetője volt: „Sokan huzamosabb, vagy rövidebb itt-tartózkodás után más vidékre költöznek, de rövid idő múlva ide visszatérnek, maradásuk soha sem állandó, mert alkalom-adtán ismét hazát változtatnak. Nem csodálkozhatunk, hogy azon munkásoknak kik könnyebb távozásuk miatt bútoraikat és egyéb tulajdonukat elvesztegették és emiatt mindehhez és mindenben, ami az élet kényelmére szolgál, szűkölködnek, a vándorlási kedv második természetükké vált. Természetes az is, hogy ezen valóban kis birtok nélküli elemek a szocializmusnak legalkalmasabb anyagát képezik.”³⁷

Jegyzetek

- 1 GRÖSSING-FUNK-SAUER-BINDER, *Rot-Weis-Rot auf blauen Wellen. 150 Jahre DDSG.* (Wien, 1979); H. MAYER – D. WINKLER, *Auf Donauwellen durch Österreich-Ungarn.* Regensburg–Passau–Wien–Budapest–Schwarzes Meer. (Wien, 1989).
- 2 Uo. 21.; MÉREI Gyula, *Magyar iparfejlődés, 1790–1848.* (Budapest, 1951) 208.; HUSZÁR Zoltán, Az Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság szerepe a pécsi bányászatban és városfejlődésben a dualizmus időszakában. In V. FODOR Zsuzsa (szerk.), *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* (Veszprém, 1995) 149–159.
- 3 HUSZÁR Zoltán, A Mohács–Pécsi Vasút története alapításától a 19. század végéig. In ÓDOR Imre (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből.* (Mohács, 1993) 205–218.
- 4 MAJÁN János, A „Vasszekér” diadala. *A magyarországi vasútépítés 1914-ig.* (Budapest, 1987) 71–72.
- 5 *Magyar Bányajog. A bányászatra vonatkozó törvények, rendeletek, döntvények és elvi jelentőségű határozatok teljes gyűjteménye.* Összeállították és kiadják: ALLIQUANDER Ödön, BÁN Imre, TASSONYI Ernő. (Budapest, 1931) 1–2.
- 6 BABICS András, *A pécsvidéki kőszénbányászat története.* (Budapest, 1952).
- 7 HUSZÁR 1995: 149–159.; uő, Jótékonykodás és befolyásolás. A DGT és Pécs kapcsolatának szociálpolitikai vonatkozásai az 1920–30-as években. In ÓDOR Imre (szerk.), *Baranya.* VII–VIII. évf. (Pécs, 1994–1995) 253–266.
- 8 BABICS i. m. 80–81.; SZIRTES Mónika, *A pécsi bányásztársadalom nemzetiségi összetétele, asszimilációs folyamatok.* Szakdolgozat (JPTE Könyvtár). (Pécs, 1989). (A szakdolgozatot a szerző bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte.)
- 9 HUSZÁR Zoltán, Lakásvizonyok a Dunagőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein a XX. század első felében. In UHERKOVICH Ákos (szerk.), *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39.* [1994] (Pécs, 1995) 185–195.
- 10 TILKOVSKY Loránt, Német nemzetiségi kérdés a mecseki bányavidéken (1919–1945). In HUSZÁR Zoltán (s. a. rend., szerk.), *Bányászat a Mecsekben.* Mecseki Bányászati Múzeum, Múzeumi Füzetek 2. (Pécs, 1988) 112–146.
- 11 HUSZÁR Zoltán, Élelemtárak a Dunagőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein (1896–1939). In VONYÓ József (szerk.), *Tanulmányok Pécs történetéből 2–3.* (Pécs, 1996) 225–242.; HUSZÁR Zoltán, Adatok a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) Pécs környéki bányatelepeinek élelemtáiról (1896–1939). In UHERKOVICH Á. (szerk.), *JPM Évkönyve 43.*

- telepeinek élelemtáiról (1896–1939). In UHERKOVICH Á. (szerk.), *JPM Évkönyve 43.* (1998). (Pécs, 1999) 199–213.
- 12 KATUS László, Pécs népessége 1848 és 1920 között. In VONYÓ József (szerk.), *Tanulmányok Pécs történetéből* I. (Pécs, 1995) 37–38.
- 13 BABICS, i. m.; SZIRTES, i. m.; KATUS, i. m.
- 14 SZIRTES, i. m. 36.
- 15 *Glas und Kohle*, Paul W. ROTH (hrsg.), Katalog Landesausstellung 1988 (Bämbach) Weststeiermark: 30. April bis 31. Oktober 1988.
- 16 *Magyar Bányajog...* 344.; HUSZÁR Zoltán, Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) munkaszervezete, munkakultúrája a vállalat Pécs környéki bányavidékén a 19–20. század fordulóján. In FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József (szerk.), *Magyarország a nagyhatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* (Pécs, 2000) 287–300.
- 17 *Magyar Bányajog...* 349.
- 18 Alfred WEISS, Kohlenbergbau in der Steiermark. In: *Glas und Kohle...* 23–24.; Ruth Ellen BADER, Die Frau im Revier. In: *Glas und Kohle...* 180.
- 19 SZITA László, Az ipari munkásság kialakulása és helyzete a kiegyezéstől az I. világháborúig Pécssett és Baranyában. In uő (szerk.), *A baranyai-pécsi munkásmozgalom története.* I. (Pécs, 1985) 48.
- 20 *Szolgálati és fegyelmi büntetőszabályzat az I. csász. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat köszénbányaműveinek felvigyázó- és munkásszemélyzete részére.* (Pécs, 1895); HUSZÁR, *Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) munkaszervezete...*
- 21 *Szolgálati és fegyelmi...* 3.
- 22 *Uo.* 4–5.
- 23 *Uo.* 5.
- 24 *Uo.* 5–6.
- 25 Vö. GYÁNI Gábor, *A szociálpolitika múltja Magyarországon.* (Budapest, 1994) 7.
- 26 „Koch-féle bányák...” BABICS, i. m. 34., 164.
- 27 *Szolgálati és fegyelmi...* 7.
- 28 *Corpus Juris Hungarici*, 1891: XIII. törvény-czikk az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről.
- 29 BABICS, i. m. 54–198.
- 30 A steiermarki munkaidő- és munkabérvizonyokat az alábbi osztrák szakirodalom alapján foglaltam össze: Karin Maria SCHMIEDELECHNER, Arbeits- und Lebensbedingungen der steirischen Industriearbeiterschaft im vorigen Jahrhundert. In: *Glas und Kohle...* 167–178.; BADER, i. m. 179–187.
- 31 SCHMIEDELECHNER, i. m. 167., 170.; BADER, i. m. 182–183.
- 32 *Szolgálati és fegyelmi...* 5–6.
- 33 *Uo.* 8–9.
- 34 Mecseki Bányászati Múzeum (Pécs) adattára, az 1896. év iratai.
- 35 *Uo.*; HUSZÁR, *Élelemtárak...* 227.
- 36 SCHMIEDELECHNER, i. m. 173–174.
- 37 DÉRY Károly, *A magyar szénbányászat ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi párizsi nemzetközi kiállításon részt vevő vállaltokra.* (Budapest, 1900) 94. Hivatkozik rá BABICS, i. m. 81–82.

ZOLTÁN HUSZÁR

Arbeit, Arbeitszeit und Belohnung auf den Bergwerksanlagen in der Umgebung von Pécs der Donau-Dampfschiffahrts- Gesellschaft (DDSG) und in der Steiermark Ende des 19. Jahrhunderts

Der moderne Bergbau in der Gegend von Pécs – der einen europäischen Rang hatte – nahm in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, im Jahre 1852 mit den geologischen Forschungen und später mit dem Ankauf des ersten Grundstückes von der DDSG seinen Anfang. Zwischen 1852 und 1923 gerieten alle Bergbaubetriebe der Umgebung von Pécs durch Ankauf oder Pacht in Besitz der DDSG.

Das Kohlenbergwerk von grossem Volumen brauchte eine bedeutende Zahl von Facharbeitern. Fast alle Nationen in Mitteleuropa waren unter den Bergleuten des Unternehmens der DDSG zu finden. Ein grosser Teil der sog. „fremden“ Bergleute stammt aus der Steiermark. Die Gesellschaft betätigte in den Bergwerksanlagen bzw. in den sog. Kolonien eine in vieler Hinsicht allein-stehende Sozialpolitik im Kreise seiner Mitarbeiter.

Diese Studie beschäftigt sich mit wichtigen Faktoren der komparativen Forschung der Lebensweise – z. B.: Arbeit, Arbeitszeit und Belohnung – in den Bergwerksanlagen in der Umgebung von Pécs und in der Steiermark.

Warum es sich den Arbeitern aus der Steiermark lohnte, nach Pécs und ins Komitat Baranya zu kommen, um in den Bergwerken der DDSG zu arbeiten – wird in der Studie erörtert.

Näheres über Arbeitszeit und Arbeitskultur sind aus den Arbeitsordnungen zu entnehmen. Diese wurden von dem Autor veröffentlicht.

Der Verfasser des Beitrags vergleicht auch die Arbeitszeit und

die Löhne der Arbeiter in beiden Branchen miteinander. Die Studie behandelt auch die Kaufkraft der Arbeitslöhne in den Bergwerksanlagen in der Umgebung von Pécs und in der Steiermark.

NAGY IMRE GÁBOR

A közigazgatási tisztviselők a dualizmus korában Pécsen

Tanulmányomban a tiszti cím- és névtár, a hivatalos népszámlálás, az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzéke, a házsámjegyzék, szervezési szabályrendelet, várostérkép, árvaszéki és más levéltári iratok alapján kísérelem meg a századfordulón élő pécsi közigazgatási tisztviselők helyzetének rövid áttekintését. Ezen belül szűkebb témát (közigazgatási tisztviselők), területet (Pécs) és rövid időszakot (1900-as év) kívánok több szempontból megvizsgálni. Kutatási eredményeimet a források hiánya, illetve szűkössége nagyban befolyásolta.

A közigazgatási tisztviselők, a bürokrácia személyzete fogalmának meghatározásához az 1900. évi hivatalos népszámlálás foglalkozási alcsoportjainak meghatározását vettem alapul.¹ Egyrészt természetesen nem tekintettem tisztviselőnek a közigazgatási hivatalokban dolgozó altiszteket, szolgálkat, házfelügyelőket stb. Másrészt nem foglalkoztam a törvényhozás, igazságszolgáltatás, egyház, tanügy, közegészségügy, közlekedés és hírközlés, kereskedelem stb. területén dolgozó tisztviselőkkel sem.

A vizsgált minta alapjául az 1900. évi tiszti cím- és névtár szolgált. Baranya vármegye központi és Pécs járási, Pécs szabad királyi város, valamint az állami (magyar királyi) szakigazgatási ún. dekoncentrált szervek 174 tisztviselőjének nevét gyűjtöttem ki és dolgoztam fel.² A tiszti cím- és névtárba a hivatali ranglétra alján álló kisebb beosztású tisztviselők (írnokok, díjnokok, útbiztosok, városi negyedmesterek stb.) nem kerültek be. A névsort nem minden hivatalnál tudtam volna kiegészíteni a levéltári iratanyag alapján, ezért az egységesség érdekében a pótlásoktól eltekintettem. A gyűjtött mintát (az 1900. évi városi és megyei szervezeti szabályrendeletek alapján) a teljes tisztviselői névsorral

összevetve, a megyénél 68, a városnál pedig 57%-ot kapunk, mivel a tisztviselők alsó rétege a vizsgáldások köréből kiesett.

A Pécssett élő közigazgatási tisztviselők többsége (55,2%) egyértelműen a város és a megye szolgálatában állt. (1. táblázat) A foglalkoztatást tekintve a harmadik helyet a pénzügyi szakigazgatás (pénzügyigazgatóság, adóhivatal, pénzügyőrség, dohányáruraktár) foglalta el (összesen 22,4%). Negyedik helyre a kataszteri felmérési felügyelőség került (8,6%). A többi hivatal már kicsiny létszámmal működött, és a sort a kor irodatechnikai színvonalát jelképező „egytintatartós” hivatalok zárták.³

1. táblázat

Pécsi közigazgatási tisztviselők az 1900. évi tisztí cím- és névtár szerint

Hivatal	Tisztviselők száma	%-os megoszlása
<i>Baranya vármegye</i>		
(központ és a pécsi járás)	46	26,5%
<i>Pécs szab. kir. város</i>	50	28,7%
<i>M. kir. pénzügyigazgatóság</i>	25	14,4%
<i>M. kir. adóhivatal</i>	9	5,2%
<i>M. kir. pénzügyőrség</i>	2	1,1%
<i>Dohányáruraktár</i>	3	1,7%
<i>11. sz. kataszteri felmérési felügyelőség</i>	15	8,6%
<i>M. kir. államépítészeti hivatal</i>	6	3,4%
<i>M. kir. kultúrmérnöki hivatal XIV. kerülete</i>	5	2,9%
<i>M. kir. tanfelügyelőség</i>	3	1,7%
<i>XXXVII. sz. M. kir. állami erdőhivatal</i>		
(a pécsi és a siklósi erdőgondnoksággal)	3	1,7%
<i>Szőlészeti és borászati felügyelőség</i>	2	1,1%
<i>3. sz. Állami anyakönyvi felügyelői kerület</i>	1	0,6%
<i>Közúti kerületi felügyelőség X. kerülete</i>	1	0,6%
<i>15. sz. Áll. erdőfelügyelőség</i>	1	0,6%
<i>17. sz. Áll. állatorvosi kerület</i>	1	0,6%
<i>Állattenyésztési</i>		
<i>M. kir. Kerületi felügyelőség IV.</i>	1	0,6%
Összesen	174	100,0%

Az életmód minőségét alapvetően befolyásolja a lakás, annak elhelyezkedése. Pécssett dualizmus korabeli adófőkönyv nem maradt fenn, az időben legközelebbi házszámjegyzék pedig 1901-es. Megmaradt viszont – a társadalomtörténeti kutatásokban igen kevésbé felhasznált – országgyűlési képviselőválasztói névjegyzékek, amelyek tartalmazzák a választójoggal rendelkezők

nevét, foglalkozását, lakhelyét, a választójogosultság alapját (föld, ház, jövedelem, értelmiség stb.). Az 1900-as pécsi országgyűlési választói névjegyzék az általunk vizsgált 174 személyből 161-et tartalmaz, ami a censzos választójogot tekintve nagyon magas arány (92,5%).⁴

Ha a térképre vetítjük a közigazgatási tisztviselői lakásokat (lásd a mellékelt térképet), látszik, hogy három kisebb-nagyobb tömbben éltek a szóban forgó tisztviselők: maga a belváros és a belvárost közvetlen körülvevő utcák; a belvároson kívüli északnyugati rész a szigeti külvárosban (Báthory, Árpád, György, Vilmos utcai tömb); és a siklói külvárosi Indóház utca, a korabeli város egyik legszebb utcája. Néhány év múlva pedig épp az utóbbi területre, az Indóház utca melletti új utcákra fognak majd költözni a város tisztviselői.

A közigazgatási tisztviselői lakások több mint fele (54,5%) a belvárosban helyezkedett el (2. táblázat). A belvárosban éltek a módosabb iparos és kereskedő polgárok, az értelmiség és a tisztviselők. Ezen belül az egyes negyedeknek is volt bizonyos önálló arculatuk. Az északnyugati részen a székesegyház és a püspöki palota mellett az egyház, a délkeleti részen a Majláth tér (ma Kossuth tér) és a zsinagóga mellett a zsidó polgárság jelenléte volt tipikus. A hivatalnokok pedig leginkább a belváros északkeleti részére (Anna, Mária, József stb. utca) tömörültek, pl. itt élt a közigazgatási tisztviselők 25,3%-a. Ennek ellenére sem tekinthető ez hivatalnoknegyednek, mert Pécsre mindig is a többközpontúság volt a jellemző.

2. táblázat

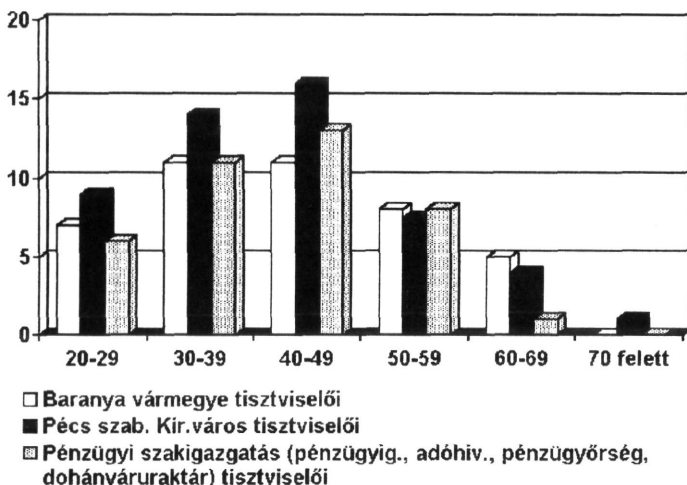
A közigazgatási tisztviselői lakások elhelyezkedése városrészek szerint, 1900

A városrész megnevezése	Lakások száma	%
<i>Belváros ÉNY</i>	14	8,0
<i>Belváros DNY</i>	15	8,6
<i>Belváros DK</i>	22	12,6
<i>Belváros ÉK</i>	44	25,3
<i>Budai külváros</i>	13	7,5
<i>Szigeti külváros</i>	37	21,3
<i>Siklói külváros</i>	16	9,2
<i>Ismeretlen lakóhelyű</i>	13	7,5
Összesen	174	100,0

A közigazgatás, a hivatal szempontjából sem lényegtelen a tisztviselők életkora, amit szintén tartalmaznak az országgyűlési választói névjegyzékek, ha nem is anyakönyvi pontossággal. A megye tisztviselőinek átlagéletkora 43, a városé 40 és a pénzügyi szakigazgatásé pedig (pénzügyi igazgatóság, adóhivatal, pénzügyőrség, dohányáruraktár) 41 év volt. Ez az átlag önmagában még nem sokat mond. Sokkal fontosabb az életkori megoszlás, mely szerint a 30–39 és 40–49 év közöttiek voltak legtöbben, ugyanakkor nagyon kevesen álltak közel a nyugdíjazáshoz (1. ábra).

1. ábra

Tisztviselők életkori megoszlása

Ez azt jelentette, hogy nagyon megnehezedett a hivatali előmenetel, nem lehet tehát véletlen, hogy a 19. századi nagy hivatali karrierok után sokkal kevesebb huszadik századiról tudunk. Az előmenetel hiánya, illetve szűkössége mindennapos panaszává vált, amelyet fizetésemeléssel, helyesebben személyi pótlék adásával és állás átszervezésekkel igyekeztek ellensúlyozni. Például Nagy László, Pécs város közigazgatási gyakornoka 1000 koronás fizetése mellé azért kapott 400 koronás személyi pótlékot,

mert már három éve betöltötte ezt az átmeneti állást, és továbbra sem volt remény az előmenetelére.⁵ 1918-ban hét jogot végzett Pécs városi tisztviselőnek szerveztek új, magasabb fizetéssel járó állást, mert 35-40 éves koruk ellenére előmenetel és státus hiányában nem tudtak tovább lépni a X., XI. fizetési osztálynál.⁶

A közigazgatási tisztviselők – elsősorban a fizetésük alapján – három nagy társadalmi rétegbe sorolhatók. A felső rétegbe tartoztak a hivatalnoki elit tagjai; az alsóba az írnokok, díjnokok és a velük megegyező fizetésű tisztviselők; a középrétegbe pedig mindenki, aki közöttük helyezkedett el, s akikre leginkább jellemző volt a tisztviselői jelleg.

A hivatalnoki elitbe tartoztak a VII–I. fizetési osztályba sorolt állami tisztviselők, mint pl. a hivatalok vezetői, főtisztviselői. A városok főtisztviselői (polgármester, főjegyző, rendőrfőkapitány, tiszti főügyész, városi tanácsnok, árvaszéki elnök, főszámvevő, főmérnök), valamint a vármegyék főtisztviselői (alispán, főjegyző, tiszti főorvos, tiszti főügyész, árvaszéki elnök, járási főszolgabíró, főszámvevő).

A baranyai és pécsi tisztviselők 1900. évi fizetési besorolásánál I-el jelöltük a hivatalnoki elit, II-vel a közép és III-al az alsó tisztviselői rétegeket (3. táblázat).⁷ Az orvosok esetében mindenkit fizetésénél eggyel feljebb soroltunk be, ugyanis az orvosi díjak miatt nekik mindig alacsonyabb fizetést állapítottak meg.

Pécs városa és Baranya vármegye esetében a hivatalnoki elit fizetése nem tért el érdemben egymástól. Az alattuk lévő rétegekben viszont a városi tisztviselők már kevesebb fizetést kaptak, mint a vármegyeiek (pl. egy városi I. o. írnok 1200, egy vármegyei évi 1400 koronát). A leglényegesebb különbséget az jelentette, hogy a vármegyénél nagyobb volt az alsó rétegbe tartozók száma és aránya, mint Pécs városánál, ami az eltérő hivatalnokszerkezetből következett elsősorban.

Országosan a hivatalnoki elit tagjai minimálisan 4000, a középrétegek pedig 2000–4000 korona fizetést kaptak. Ennél a pécsi fizetések ekkor alacsonyabbak voltak. Az országos átlag szerint a vármegyei tisztikar 19, a városi 14%-a tartozott a hivatalnoki elithez. Ez az arány Pécssett némiképp alacsonyabb volt, a közép-

rétég aránya viszont magasabb az országos átlagnál (vármegye 56%, város 45%).⁸

3. táblázat

A tisztviselők fizetési besorolása, 1900

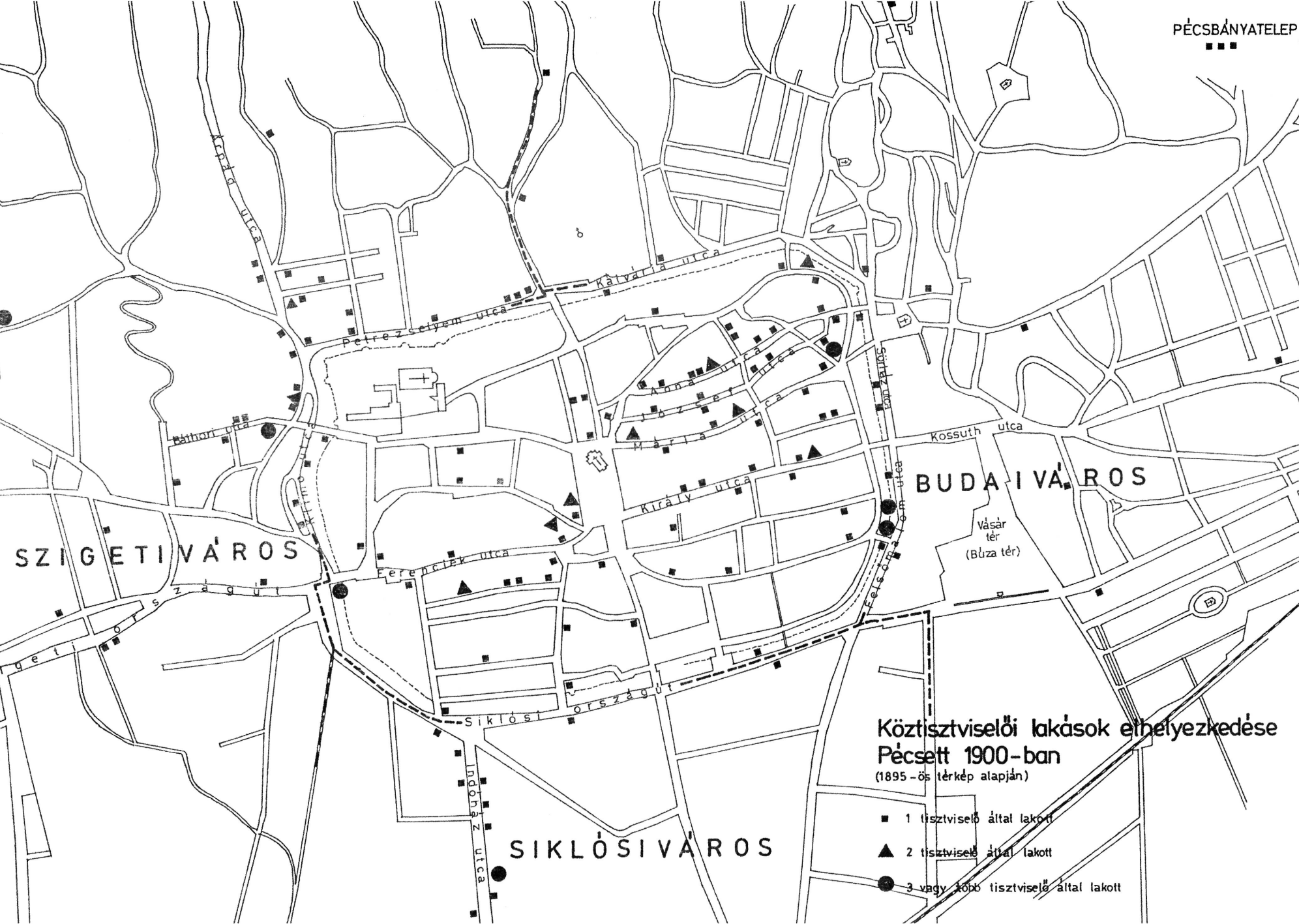
Baranya vármegye	Tisztviselők száma (fő)	aránya (%)	Fizetés (korona)	Átlag (korona)
I.	14	11,5	3200–6000 (kivéve tiszti főorvos: 2800)	3829
II.	52	42,6	1600–2800 (kivéve járási főorvos: 1000 és állatorvos: 800)	1912
III.	56	45,9	720–1400	1077
Összesen	122*	100,0	720–6000	1773

* ebből 70 pécsi

Pécs város	Tisztviselők száma (fő)	aránya (%)	Fizetés (korona)	Átlag (korona)
I.	12	13,6	3200–6000 (kivéve tiszti főorvos: 2400)	3734
II.	54	61,4	1200–2800 (kivéve kerületi orvos: 800)	1823
III.	22	25,0	800–1260	1000
Összesen	88	100,0	800–6000	1884

A fizetések nagysága önmagában nem elegendő a közigazgatási tisztviselők vagyoni viszonyainak tanulmányozásához. A teljes vagyon igazán csak a hagyatéki kimutatásokból ismerhető meg. A pécsi tisztikar hagyatéki leltárai azonban nem maradtak fenn oly nagy számban, hogy statisztikailag is értékelhető legyenek. Az egyes köztisztviselői típusok bemutatására és bizonyos következtetések levonására viszont alkalmasnak tűnik az általunk megvizsgált, és egyértelműen azonosított 13 hagyatéka, az 1900 és 1918 közötti évekből.⁹

A hivatalnoki elitből egy nyugalmazott megyei árvaszéki elnök, egy kir. pénzügyigazgató, egy városi tanácsnok és egy polgármester anyagi helyzetét vázoljuk. *Sey László* megyei árvaszéki elnök nem rendelkezett vagyonnal, 2500 korona ingóságot, némi

SZIGETIVÁROS

BUDAIVÁROS

SIKLÓSI VÁROS

Köztisztviselői lakások elhelyezkedése
Pécsen 1900-ban
(1895-ös térkép alapján)

- 1 tisztviselő által lakott
- ▲ 2 tisztviselő által lakott
- 3 vagy több tisztviselő által lakott

adósságot és mindössze 33 fillér tiszta vagyont hagyott örökösire. Ő azon nem kevés köztisztviselőben álló tisztviselők közé tartozott, akik magas állásuk ellenére sem gyűjtöttek számbavehető vagyont.¹⁰ Ilyen személy volt pl. *Nendtvich Andor* is, aki 1906–1936 között töltötte be a polgármesteri tisztséget Pécsen.¹¹

Aidinger János volt pécsi polgármester és országgyűlési képviselő tekintélyes vagyonánál csak az adóssága volt több: 44 735 korona vagyonára 66 714,60 korona teher esett. A pénzt hagyományos módon a mezőgazdaságba fektette be. A belvárosi (Mária u. 36.) házában kívül, a város környékén – Nagykozárban – volt földje és gazdasága, az utóbbit azonban jelzálog terhelte.¹²

Auguszt Ferenc volt kir. pénzügyigazgató igazi pécsi polgárként, ún. tükeként házat és szőlőket birtokolt 9035,55 korona értékben: 1460,90 korona betegápolási és temetési költség, 5019,74 korona szőlőkre bekebelezett jelzálog után maradt 2557,91 korona tiszta vagyon, amely nem tekinthető többnek egy átlagos szerény polgári vagyonnál.¹³

Jilly Alajos nyugalmazott városi tanácsnok esetében a rendhagyó életpálya az érdekes, nem pedig 3563,37 korona értékű életbiztosításból álló hagyatéka.¹⁴ Jilly Alajos 1873. május 20-án rendőrfőbiztosként lépett Pécs város szolgálatába. 1878-ban árvaszéki ülnökké választották, egy ideig helyettesként a községi bírói teendőket látta el. 1884-ben gazdasági tanácsnoknak választották meg. A szépen felfelé ívelő pályáját az Ágoston téri általános iskola építkezése kapcsán kiobbant panama törte ketté. Viszonylag enyhe büntetésként 1891-ben 500 Ft pénzbírságra és 2000 Ft kártérítési összeg megfizetésére kötelezték. Szégyenében a pécsi dalárdában évtizedek óta éneklő, közismert társasági személy a következő évben kérte a nyugdíjazását, majd az 1890-es évek végén családjával együtt az Amerikai Egyesült Államokba távozott és ott is halt meg 1905-ben.¹⁵ Sorsa a korrupcióba, panamába, sikkasztásba keveredett tisztviselőket példázza, akik gyakran más helyre költöztek.

A közép- és alsó rétegek anyagi helyzetét a fennmaradt kevés tisztviselői hagyatéki leltár alapján nem lehet rekonstruálni. A rétegek vagyoni elkülönülését ezek nem tükrözik, viszont jól

szemléltetik a pénz befektetésével kapcsolatos gondolkodásmódot. Voltak, akik pénzüket egyáltalán nem fektették be, mások vagyona hagyományosan ingatlanból (ház, szőlő stb.) állt, megint mások a modern befektetési formákat (takarékbetétkönyv, kötvény, életbiztosítás stb.) részesítették előnyben, néhányan alapítványokat tettek, és természetesen voltak, akiknek semmiféle befektetnivalójuk nem volt (valószínűleg ők alkották a többséget).

Nagyobb vagyont egyedül a járási tiszti orvos hagyatéki leltára, *dr. Trixler Rudolfé* tartalmaz. 75 056,46 koronás bruttó vagyont kitevő hagyatéka egy 22 413 korona értékű siklósi külvárosi (Indóház u. 11.) házból, 44 586 korona értékű papírból, némi készpénzből és 2115,90 korona értékű tárgyból állt.¹⁶ A kettős kötődésű Trixler Rudolf esetében azonban semmi esetre sem a tisztviselői, hanem az orvosi pálya lehetett a meghatározó vagyunképző elem, nem is tartozott a hivatalnoki elithez. Gyáni Gábor és Bérdi György is azt emelték ki kutatásaik során, hogy Pécsen az értelmiség legnagyobb jövedelmű csoportját az orvosok alkották, az ügyvédek csak utánuk következtek.¹⁷ Trixler Rudolf a vagyoni elitnek ahhoz a köréhez tartozott, akik pénzüket a biztonságosnak ítélt értékpapírokba fektették és nem a hagyományosnak mondható ingatlanokba.

A közigazgatási tisztviselők középrétegéhez tartozó *Bucher Alajos* szőlészeti és borászati felügyelő pénzét balassagyarmati és pécsi takarékbetétkönyvekbe fektette. Bruttó vagyona 26 304,70 koronát tett ki, se ingatlana, se adóssága nem volt.¹⁸ *Gerzabek Vilmos* nyugalmazott kir. kataszteri főmérnök egyedül egy 600 koronás életbiztosítási kötvénnyel rendelkezett, más ingó és ingatlan vagyonnal nem. Gerzabek Vilmos a pécsi kataszteri felmérési felügyelőségen dolgozott, halálakor pedig Temesvárott lakott.¹⁹ Közös bennük, hogy mint állami tisztviselők – e korban eléggé megszokott módon – nem egy helyen éltek le életüket, hanem ott, ahol a szolgálat megkövetelte. Az is közös bennük, hogy megtakarításaikat nem hagyományosan ingatlanba, hanem kötvénybe, takarékbetétkönyvbe fektették. Ugyancsak takarékbetétkönyvben (4140 korona) volt *Ritzl Viktor* megyei irodatiszt vagyona. Neki ingatlana nem volt ugyan, de a felesége két házzal is bírt (10 308,

illetve 10 350 korona értékben).²⁰ Egy nagy értékű – 86 750 korona – egyemeletes belvárosi ház (Ferenciek u. 4.) egyötödének a jövedelmét bírta *dr. Reeh Dezső* nyug. megyei árvaszéki ülnök. A házbér ugyancsak biztos jövedelemnek számított.²¹

A korszerű takarékoskodási formák azonban nem tekinthetők általánosnak. *Vasdényei Kálmán* nyugalmazott megyei csendbiztosnak 7927 korona értékű ingatlana (5 szobás ház a szigeti külvárosi Makár u. 70. alatt, két különálló kert), 6000 korona készpénze és 924 korona értékű tárgya, gazdasági felszerelése volt.²² Ilyen összegű szabadon heverő készpénz elég ritkának mondható, ami arra mutat, hogy még élt a bizalmatlanság a pénzintézetekkel szemben. *Antal János* pénzügyigazgatásági adm. ellenőr pedig a szigeti külvárosban házat (Makár u. 84.), több szőlőt, 6100 l bort, lakás és gazdasági felszerelési tárgyakat hagyott hátra 14 476 korona értékben.²³

König Ferenc volt állami adótiszt 13 956,70 koronás hagyatéka 2/3 házból (7800 korona), 6000 korona követelésből és kisebb értékű tárgyakból (156,70 korona) tevődött ki. Ő is a több helyen megforduló állami hivatalnokok közé tartozhatott, halálakor pozsonyi lakos volt, mint elmebeteg a Lipótmezei elmegyógyintézetben halt meg.²⁴ Itt kell szólnunk arról, hogy a köztisztviselői karban előfordultak bizonyos nemkívánatos jelenségek, úgymint az elmebetegség, alkoholizmus stb. is. Például 1906-ban *Szikray Emil* Pécs városi árvaszéki ülnököt mentették fel állásából idült szeszmegezés, azaz gyógyíthatatlan alkoholizmus miatt.²⁵

Szembrád Tivadar Pécs városi közigazgatási írnok teljes vagyonát a pécsi vakok intézetének megalapítására hagyta. Az 1914. évi alapítólevél szerint ez az Ágota u. 9. alatti házból és 3154,21 koronából állt.²⁶ Szembrád Tivadar hagyatéka az alapítványt tevő tisztviselőkre jó példa, amely nem volt egészen egyedülálló.

A fenti hagyatéki leltárak inkább modellértékűek, ám semmi képpen sem általánosíthatók a közigazgatási tisztikarra, akiket nagy társadalmi presztízs, és kevésbé a vagyon jellemzett.

Jegyzetek

- 1 *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 4. rész. *A népesség foglalkozása részletesen*. (Budapest, 1900) *Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat* 9. köt. 14.
- 2 *Magyarország tiszti- és névtára 1900*. XIX. évf. (Budapest, 1900) 136–137., 243., 251., 289–290., 321., 335., 479., 481., 484., 487., 492., 501., 515.
- 3 Az 1900. évben Pécssett működő állami szervezetek áttekinti KAJTÁR Isván, A modern magyar állam infrastruktúrájának kiépülése a 19. században. (A dél-dunántúli régió és Pécs példáján.) VONYÓ József (szerk.), *Tanulmányok Pécs történetéből*. 2–3. (Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1996) 23–30.; Az értelmiség, tisztviselők város életében betöltött jelentős szerepéről KATUS László, Pécs népessége 1848–1920 között. VONYÓ József (szerk.), *Tanulmányok Pécs történetéből*. 1. (Pécs, 1995) 37–94.; A város hivatalnokai jellegét a korabeli sajtó is kiemelte. Pécs hivatalnok város. *Pécsi Napló*, 1898. június 5., 6.
- 4 Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban: BML). Pécs város központi választmányának iratai. 1900. évi országgyűlési képviselőválasztási névjegyzék.
- 5 BML. Pécs város törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyve (továbbiakban: Pécs v. tvh. biz. jkv.) 262/1902.
- 6 Dr. Köberling Nándor és Schutták József III. oszt. aljegyzőket II. oszt. aljegyzőkké, Járányi János II. oszt. aljegyzőt I. oszt. aljegyzővé, Drasenovich Jenő és Schmidt Boldizsár II. oszt. rendőrkapitányokat I. oszt. rendőrkapitányokká, Kenedi Géza és dr. Till József I. oszt. rendőrfogalmazókat II. oszt. rendőrkapitányokká minősítették át. BML. Pécs v. tvh. biz. jkv. 74, 180/1918.
- 7 BML. Pécs város szabályrendeleteinek gyűjteménye 253. Baranya vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye 57.
- 8 MAZSU János, Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In HANÁK Péter (szerk.), *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Budapest, 1992) 142–145.; uő, A szellemi foglalkozásuk jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus korában. *Magyar Történelmi Tudományok*. XIII. (Debrecen, 1980) 5–56. Lásd még uő, A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle*, (1980) 2: 289–308. Uő, A magyarországi tisztviselő értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle*, (1987–88) 1: 29–37.
- 9 Itt fejezem ki köszönetemet Benda Gyulának, akinek a megbízásából és irányításával történt a hagyatéki leltárak kigyűjtése. A hagyatéki leltárak feldolgozásában BENDA Gyula, BÁCSKAI Vera, TÓTH Zoltán és GÜNTNER Péter munkáit használtam fel. Munkáikat, az árvaszéket és a hagyatéki leltárakat ismerteti GÜNTNER Péter, A soproni hagyatéki leltárak számítógépes feldolgozása. *Levéltári Szemle* (1997) 3: 14–25. Uő, A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle*, (1995) 3: 244–260.
- 10 BML. Pécs város árvaszéki iratai (továbbiakban: Pécs v. árv. ir.) 4084/1919.
- 11 RÉVÉSZ Mária, A pécsi törvényhatósági bizottság néhány aktív tagjának családi és társadalmi kapcsolatai a XIX. század elején. *A Dunántúl településtörténete*. VIII. Szerk. NEMES István (Pécs, 1990) 353–355.
- 12 BML. Pécs v. árv. ir. 4084/1919.
- 13 *Uo.* 1751/1924.
- 14 *Uo.* 1018/1925.
- 15 BML. Pécs v. tvh. biz. jkv. 165/1873, 12, 76, 86, 185/1878, 81.d/1884, 152/1889, 72. c, 151/1890, 32, 63, 92, 107/1891, 137/1892, 161/1899, 190/1905. Vö. LENKEI Lajos, *Negyven év Pécs történetéből*. (Pécs, 1922) 66–67.
- 16 BML. Pécs v. árv. ir. 249/1914.

17 GYÁNI Gábor és BÉRDI György megállapításait idézi MÉSZÁROS Balázs, *Egy Pécsi orvoscsalád életkörülményei a századfordulón*. Kézirat. (Pécs, 1996).

18 BML. Pécs v. árv. ir. 305/1922.

19 Uo. 3650/1916.

20 Uo. 3076/1922.

21 Uo. 2480/1921.

22 Uo. 531/1909.

23 Uo. 743/1929.

24 Uo. II. 725/1902.

25 BML. Pécs v. tvh. biz. jkv. 316/1906.

26 BML. Pécs város okmánytára 709.

GÁBOR NAGY-IMRE

Die Verwaltungsbeamten einer transdanubischen Großstadt, Pécs zur Zeit des Dualismus

Die Studie untersucht vor allem die Verwaltungsbeamten in Pécs aufgrund eines Musters aus dem Jahr 1900. Die Mehrheit der Verwaltungsbeamten standen im Dienste der Stadt und des Komitats, d. h. die lokalen Beamten haben vor allem den Charakter dieser Gruppe bestimmt. Nach den lokalen Verwaltungsbeamten standen – was die Anzahl betrifft – die Beamten der Finanzfachverwaltung und des Katasteramtes an zweiter Stelle. Die übrigen Staatsämter beschäftigten nur einen geringen Personalstand. Die Verwaltungsbeamten wohnten in drei grösseren Bloks: die Mehrzahl in der Innenstadt (besonders im nord-östlichen Teil), im nord-westlichen Teil, in der Szigeter-Vorstadt und in der Indóház-Straße. Diese Gliederung war immer schon ein charakteristisches Merkmal der Pécs-Beamten. Was das Alter betrifft, waren die meisten zwischen 30-49 Jahren. Sehr wenige standen dem Ruhestand nahe, da in diesem Alter das Avancement schon sehr erschwert war. Was die Gehälter anbelangt, hat das Komitat Baranya seine Beamten besser bezahlt als die Stadt Pécs. In der Amtsstruktur des Komitats war die Anzahl der niedrigeren Schichten der Gesell-

schaft grösser als im Falle der Stadt. Zwischen der Beamtenelite des Komitats und der Stadt gab es keine wesentlichen Unterschiede. Der Prozentanteil der lokalen Beamtenelite erreichte nicht den Landesdurchschnitt, doch das der mittleren Schichten war höher.

Die zufälligerweise aufbewahrten 13 Nachlassverzeichnisse repräsentieren die verschiedensten Typen der Verwaltungsbeamten. Unter ihnen war auch der unbemittelte Vorsitzende des Komitats Weissenstuhl, weiterhin ein Pécsér Bürgermeister, der ein Haus in der Stadt, ein Landgut und einen Wirtschaftshof in Nagykozár besaß, d. h. er investierte sein Einkommen in die Agrarwirtschaft. Es gab Beamte, die als echte Pécsér Bürger (sog. túke) ein Haus und einen Weingarten erwarben. Die Nachlassverzeichnisse der Beamten weisen deutlich auf die Denkweise bezüglich der Investierung des Geldes hin. Es gab welche, die ihr Geld überhaupt nicht investierten, das Vermögen anderer bestand traditionsmäßig aus Immobilien (Haus, Weingarten u. s. w.), wieder andere bevorzugten die modernen Investierungsformen (Sparkassebuch, Polizzen, Lebensversicherung u. s. w.), einige legten eine Stiftung an. Neben der üblichen Beamtenlaufbahn kamen auch merkwürdige Fälle vor, als Beispiel kann ein Stadtbeamter erwähnt werden, der in eine Panamaaffäre geraten war und deswegen nach Amerika zog und es gab auch einen Steuerbeamten, der geistesgestört wurde.

CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF

Havranek József, Székesfehérvár polgármestere (1878–1908)

Székesfehérváron a kiegyezést követő néhány évben a politikai élet főszereplőinek (a városi tisztkarnak, a törvényhatósági bizottsági tagoknak) pályafutását áttekintve megállapíthatjuk, hogy nem változott lényegesen a hatalmi elit.

A reformkorban és az 1848/49-es szabadságharc időszakában a fontosabb pozíciókat betöltő vezetők 1861-ben sem egyöntetűen váltak a helyhatóság újjáalakulásakor a politikai élet főszereplőivé. Egy-két jelesebb képviselőjük az önkormányzat helyreállítását követően részt vett a közéletben, melyek közül az 1860-as években *Dettrich Zsigmondot*, *Haáder (Hadhalmi) Pált* és *Zsömböry Edét* kell kiemelni. A fenti személyek halálukig jelentős politikai befolyással rendelkeztek, de vezető szerephez az 1860-as évek végére már nem jutottak. A nemzedékváltás miatt fokozatosan háttérbe szorultak.

Az ifjabb nemzedék tagjaként tűnt fel ez idő tájt a Székesfehérváron született *Havranek József*. A felsővárosi anyakönyv tanúsága szerint 1845. január 8-án keresztelték meg.¹ Családja Csehországból származott, 1535-ben nyert nemességet. Bár pontos adat nem áll rendelkezésemre, valószínűsíthető, hogy ősei az 1780-as években költöztek Magyarországra. Név szerint ismerem *Havranek Vencelt*, aki Óbudán, 1785. július 30-án kötött házasságot *Waltz Borbálával*.

Havranek József szülei, *Havranek Ferenc* és *Staub Terézia* is Óbudán születtek, házasságot is ott kötöttek 1826-ban. Az 1830-as években telepedtek le Székesfehérváron.² A Felsővárosi Öreg utca 128. szám alatti házban éltek – az utca ma Havranek József nevét viseli.

Havranek Ferenc mészáros 1841-ben nyert polgárjogot. Vagyoni viszonyait teljesen még nem sikerült megnyugtatóan feltárnom,

adataim alapján azt azonban megállapíthatom, hogy jelentős vagyont az ekkortájt a városba költöző családokhoz (Felmayer, Gramanetz, Weiss, Wertheim stb.) képest nem halmozott fel.

Havranek József a kecskeméti jogakadémia elvégzését követően tisztviselői pályafutását Fejér megye szolgálatában kezdte. *Szógyény Marich László* főispán 1867. június 3-án nevezte ki *tiszteletbeli aljegyzővé*. Pályája gyorsan ívelt felfelé, 1868 októberében *esküdté*, 1870 júliusában a *sármelléki járás tiszteletbeli szolgabírájává*, majd 1871 áprilisában e *járas rendes szolgabírájává* nevezte ki *Szógyény Marich László* főispán.³ Ezekben a kezdeti években pályafutásának legfőbb támogatója *Horváth László* első alispán volt, akihez rokoni kapcsolat fűzte felesége, *padányi Gulyás Amália* révén.⁴

A királyi járásbíróságok megszervezésekor *Havranek Józsefet járásbíróvá* nevezték ki. Új hivatalához azonban nem ragaszkodott, rövid idő múlva a város szolgálatába lépett. Az 1872-es tisztújításon választották városkapitánynak. Az április 18-án tartott választásokon a kijelölő választmány elsőként *Ullmann Miklóst*, másodikként *Havranek Józsefet*, végül *Antal Jánost* javasolta. A szavazás eredményeként 42:41 arányban *Havranek József* nyerte el a tisztséget *Ullmann Miklóssal* szemben.⁵

A városkapitány vezetése alatt álló kapitányi hivatal rendészeti feladatokat látott el. A közrend, a vásárok, piacok rendjének fenntartásán kívül fő feladata a városi lakosság ellátásának felügyelete volt. A rendőrkapitány egészségügyi és iparhatósági feladatokat is gyakorolt.

Kezdeti működését nagy határozottság jellemezte. Első teendői közé tartozott a rendőrség újjászervezése, létszámának növelése.⁶ A következő évben a tűzvédelem rendezése, mindenekelőtt a tűzvédelmi szabályrendelet megalkotása, majd 1873 májusában a *Székesfehérvári Tűzoltó és Mentőegyesület* megalakítása fémjelezte tevékenységét. Az egyesület első főparancsnoka, majd tiszteletbeli elnöke volt.

A kapitányi tisztségben a következő tisztújítás alkalmával (1878. május 20.) is megerősítették, bár ekkor jelentősnek mondható ellentábora volt. A tisztújításokon szokásos hármás jelölés

helyett vele szemben csupán *Keresztes Ignác* ügyvéd jelöltette magát. Bár Havranek 67 szavazatot kapott Keresztes 20 szavazatával szemben, a szavazás jelezte, hogy személyi vagy politikai okok miatt a törvényhatósági bizottság egy részének fenntartása volt vele szemben. A polgármesteri, a közigazgatási tanácsnoki, a gazdasági tanácsnoki, a pénzügyi tanácsnoki és a főjegyzői állásokat közfelkiáltással töltötték be akkor is, ha a főjegyzői állásra két pályázó akadt.⁷

A polgármesteri tisztségben elődjét, a jogi végzettségű *Novák Kálmánt* az 1878-as törvényhatósági választások alkalmával is újraválasztották, de súlyosbodó betegsége miatt 1877 októberétől a város tényleges vezetését *Ullmann Miklós* közigazgatási tanácsnok – korábbi városkapitány – mint helyettes polgármester látta el.⁸ A polgármesteri tisztséghez tartozó árvaszéki elnöki feladatokat *Juraszék Ferenc* főjegyzőre ruházták. (Minkét személy a korábbi munkakör meghagyása mellett végezte a helyettesítést.) Ennek oka a képzés hiánya volt. Az árvaszéki elnöki feladatok ellátásához a törvényhatósági törvény jogi végzettséget írt elő. Tekintettel, hogy a tanácsosok nem rendelkeztek jogi végzettséggel, a főjegyző lett az árvaszék elnöke.

(A szervezési szabályrendelet értelmében a polgármestert a korábbi gyakorlat szerint a rangidős tanácsnok, a későbbiekben a közigazgatási tanácsnok helyettesítette. A törvényhatósági jogú városok polgármesteri tisztségének betöltéséhez szükséges elméleti képzettséget a köztisztviselők minősítéséről szóló törvény írta elő. Ennek értelmében ügyvédi oklevéllel vagy államtudományi oklevéllel vagy jogtudományi doktorátussal vagy négyéves államtudományi végzettséggel, illetőleg államtudományi államvizsgával kellett rendelkezni.)⁹

Novák Kálmán 1878 júliusában történt lemondásával, majd augusztusban bekövetkezett elhalálozásával a polgármesteri tisztség megüresedett.¹⁰

A városi adminisztráció szervezetlenségét, a közigazgatási munka összehangoltságának a hiányát is megfigyelhetjük ezekben az években, nem beszélve a hivatali korrupcióról. 1876-ban *Schnell Ignác* iktató sikkasztási ügye kavarta fel a közigazgatás

állóvizét, majd 1878-ban Ullmann Miklós ellen indítottak fegyelmi vizsgálatot, amelynek célja az volt, hogy tisztázza szerepét „*a hadkötelesek állítása körül tapasztal visszaélés miatt*”.¹¹

A város „*elaggott*” vezetése, az igazgatási munka szervezetlensége, szétziláltsága ellen Szogyény Marich László főispán lépett fel. „*A városi ügyek közvetlen vezetésének szakavatott erőteljes kezekbe való bízása immár naponta élénkebben érzett égető szükségé vált*” – írta a belügyminiszterhez beterjesztett jelentésében. Ezt követően a polgármesteri állásra pályázatot írtak ki, amelyre a várostörténetben példátlan módon egyetlen politikai csoportosulás sem állított jelöltet. A polgármesteri tisztség betöltése ily módon Szogyény Marich főispánnak köszönhető, aki pályázó hiányában Havranek József városkapitányt javasolta a polgármesteri tisztségre. A közgyűlés a főispáni ajánlásra „*osztatlan lelkesedéssel, egyhangúlag kiáltotta ki polgármesternek*.”¹²

A fiatal városkapitánynak országos politikai ambíciói is voltak. Közvetlenül polgármesterré választása előtt indult az 1878. augusztus 12-i országgyűlési választásokon is, de a „*mérsékelt ellenzéki*” Juraszek Ferenc főjegyző ellenében vereséget szenvedett. Az országgyűlési választást csekély érdeklődés kísérte. A választásra jogosult polgárok fele sem vett részt a szavazáson.

Megjegyzem, míg korábban, 1787–1869 között a polgármesteri tisztség és a főbírói tisztség szoros kapcsolatát tudjuk kimutatni, hiszen Kiss György, Khorherr Domokos, Hollner Lipót, Andrássy Antal, Haáder (Hadhalmi) Pál, Baur György, Lintzer Vilmos, Novák Kálmán mindkét tisztséget betöltötte. A kiegészítést követően főleg a városkapitány, majd a rendőrkapitányi tisztt betöltőjéből lett polgármester (Novák Kálmán, Ullmann Miklós, Havranek József, Zavaros Aladár).

Havranek József három évtizedes polgármesteri tevékenységét, elsősorban a város fejlődésén mérhetjük le. Polgármesterségének első évében a legnagyobb jelentőségű esemény az *országos műipar, termény- és állatkiállítás* volt. Az 1879. július 1-jén megnyitott nagysikerű kiállítás idejére Székesfehérvár az országos érdeklődés homlokterébe került. A kiállítás rendezésében végzett munkája elismeréséül Havraneket királyi tanácsosi címmel

tüntették ki, utóbb a Vaskorona Rend III. osztályú rendjelét is elnyerte. A későbbiek során is több országos rendezvény szervezését vállalta Székesfehérvár. Ezek közül csak a legfőbbeket említem. 1887-ben az országos méhészegyesület tartott találkozót; 1889. augusztus 20–22. között a *Magyar Országos Tűzoltó Szövetség* tartotta IX. közgyűlését, valamint az Országos Tűzoltószerek-kiállításnak volt színhelye a város. A századfordulót követően 1906-ban a megye iparosai és kereskedői számára rendeztek kiállítást, de az esemény már elsődlegesen politikai célok megvalósítását szolgálta.

A kiállítások számos emléket hagytak a városra, így a Zichy Jenő ligetben található, *Oeti Antal* által tervezett vaspavilont, amelyet az 1879. évi kiállítás rendezőbizottsága ajándékozott a város közönségének. Legfőbb érdemük azonban az volt, hogy a kiegyezést követő városi gazdasági dekonjunktúrát enyhítették, amelyet a kortársak a vasút elkészültének tulajdonítottak. Elsődlegesen a fogyasztást növelték a jelentős tömeget vonzó rendezvények. Az 1879. évi kiállítás során 158 000 látogató érkezett Székesfehérvárra. A rendezvényekkel azt kívánták elérni, hogy a városban felgyorsuljon az ipartelepítés. A város infrastruktúrális feltételei ezt lehetővé tették, ez az erőfeszítés mégsem járt kézzel fogható eredménnyel.

Havranek polgármesterségének korai időszakára vezethető vissza a város legkorábbi testvérvárosi kapcsolata, amely Fiumével létesült 1882-ben. Havraneket Fiume város díszpolgárává választották.

Havranek a városrendezési munkákba városkapitányként kapcsolódott be. Mindemellett a törvényhatósági bizottságnak és a középítészeti szakosztálynak is elnöke volt. E minőségében terjesztette be a város egyik jelentős városrendezési munkálatára, a Vásártér rendezésére vonatkozó indítványát, amely elsődlegesen az országos vásárok fellendítését célozta. Ennek során alakult ki Székesfehérvár első nagy parkja, egyúttal az országos vásárok tartására vonatkozó elképzelések is teljesültek. A város dinamikus fejlődése a népesség növekedésében, a belterület bővülésében is megnyilvánult, a város keleti részén mintegy 32 katasztrális

holdon alakult ki új városrész, majd a századfordulón a déli vasúti munkások részére parcelláztak fel területet a lovassági laktanya déli részén, végül a vasúti pályaudvar közvetlen közelében alakították ki az ún. Búrtelepet.

Tevékenységéhez, illetve a dualizmus korszakához kötődik a kincstári építkezések beindulása is. A város közigazgatási és katonai központ szerepe tovább növekedett. A századfordulón vette kezdetét a Törvényszék, a Posta- és Távírda Palota és a Pénzügyigazgatóság épületének építése, ezt megelőzően készült el a Javító Intézet és a Katonai Csapatkórház. A fentiekén kívül a város is finanszírozott beruházásokat: így az Árpádfürdőt, a 17-es honvéd gyalogsági laktanyát és a Honvéd Tiszti épületet, később hadtestparancsnokság épületét, majd több évtizedes előkészület után a császári és királyi 69-es gyalogsági laktanyát. Utóbbi építése az 1870-es években vetődött fel, de a polgármester pénzügyi szempontok miatt a századfordulóig elhalasztotta kivitelezését.

A korszakhoz kapcsolható az iskolahálózat (Főreáliskola, Ezredéves iskola és a Kereskedelmi iskola) bővítése, de tulajdonképpen az alsó fokú iskolahálózat teljes kialakítása is. A város szociális intézményhálózata is ezen időszakban alakult ki. 1893-ban árvaház, majd javítóintézet létesült. Az említettek mellett ekkor nagyobb közterületrendezési tervek is megvalósultak, ennek eredménye a Zichy liget, a Halesz liget és a Rózsás kert. A századfordulóra készültek el a városi urbanizációs tervek, megvalósult az alagcsatornázás, a villanyvilágítás. Elkészültek a városi vízmű és a vízveték létesítésének első tervei. Már korábban, 1873-ban megvalósult a városi légszuszvilágítás. 1894-ben kiépült a Budapest–Székesfehérvár közötti telefonhálózat. 1903. január 1-jén kigyulladtak a város közterein a villanylámpák.

Közéleti szerepe tisztségén is túlmutatott. Tagja volt és egyben vezető szerepet vitt a *Székesfehérvári Színpartoló Egylet* munkájában. A színház létrejöttékor a városkapitányi tisztelet töltötte be, így mint az építészeti kérdésekért felelős közigazgatási tisztviselő, már ekkor kapcsolatba került a színházépítés ügyével. A színházat 1874 augusztusában avatták fel, az építető részvénytársulat azonban mindvégig súlyos anyagi gondokkal küzdött. A tönkre-

ment részvénytársulatot a város vásárolta meg, 1897-ben ezzel vált lehetővé a színház további működése. Ugyancsak szerepet vállalat a *Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egylet*ben, amelynek hosszabb ideig az elnöki tisztét is betöltötte. Az egyesület elsősorban az említett városfejlesztés során ért el maradandót, különösen a századfordulón megvalósult lakásépítési akciók terén volt sikeres.

E fejlődést, amely a századfordulóra lelassult, több természeti csapás hátráltatta. Az 1880-ban észlelt filoxéra az évtized közepére a fehérvári szőlőterület felét pusztította ki. A következő évtized elejére néhány hold kivételével a szőlőhegy teljesen elpusztult. A válság enyhítésére a város 1883-ban amerikai szőlőtelepet hozott létre. 1898. június 27-én és 29-én jégverés pusztított, amely a város területének háromnegyed részén tette tönkre a termést.

A városi háztartást jelentős kölcsönökkel stabilizálták. Erre a városfejlesztés költségeinek fedezése és az említett elemi csapások miatt volt szükség. Az 1879 és 1908 között megvalósult beruházások értéke meghaladta az 5,6 millió koronát. A fenti összeg túlnyomó részét, mintegy 4,6 millió koronát kölcsönből teremtettk elő, míg a fennmaradó mintegy 1 millió korona a város jövedelmeiből származott. (Megjegyzem más, törvényhatósági jogú városok is kölcsönökből finanszírozták beruházásaikat.)

Városvezetésének 25 éves jubileumáról 1903. október 27-én díszközgyűléssel és ünnepséggel emlékezett meg Székesfehérvár.¹³

A századfordulót követő politikai mozgalmak a polgármester helyzetét alapvetően megrendítették. Mindezek a változások előrevetítették, hogy a következő helyhatósági választásokon a „változásokat követelők” tábora lesz erősebb. Az ezt megelőző években is heves támadások érték, politikai ellenfelei a századfordulót megelőző években hetilapot indítottak, részben azzal a céllal, hogy Havranek Józsefet támadhassák. A *Székesfehérvár* 1899-ben jelent meg. Szerkesztője *Németh Ödön* volt, aki a *Fejérmegyei Napló* keresztényszocialista érdekeltségi körének volt a tagja. Ugyancsak *Németh Ödön* felelős szerkesztésében jelent meg 1897-ben a *Hári János* humorisztikus képeklap, mely

kisebb megszakítást követően 1899-ben újraindult. Németh, *Hári* álnév alatt, főként a polgármestert támadta élclapjában.

Az 1896. október 29-i választásokon *Kalocsay Alán* ciszterci főgimnáziumi tanár „függetlenségi” programmal szerény 52 szavazattöbbséggel nyert mandátumot Tóth Aladárral szemben. Ezen a választáson együttműködött a függetlenségi párt és a néppárt. (A későbbiekben azonban már tartósan megjelentek a párt-ellentétek.) Ebben az évben a decemberi helyhatósági választásokon is képviselővé választották Kalocsayt a tóvárosi polgárok. A külvárosok a függetlenségiakat támogatták. Feltehetőleg nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük e választásokon a néppárt és a függetlenségiak összefogását, annál is inkább, mivel a néppárt székesfehérvári alakítását megelőző katolikus nagygyűlésen a függetlenségiak is jelen voltak és támogatták az ott elhangzott elképzeléseket.

A millenniumi évet követően, 1897. június 23-án Havranek felajánlotta lemondását, amelyet elsősorban a város politikai életének megélénkülésével, nyugtalanná válásával és a közigazgatásban mutatkozó „sajnálatos eseménnyel” magyarázott. Az év során *Seidel Lajos* városkapitány visszaéléseire derült fény. Ennek kapcsán Kalocsay Alán sürgette a polgármester felelősségre vonását. A közgyűlés egy része bizalmatlansági indítvány visszautasítása mellett foglalt állást, amire Kalocsay hívei indítványuk ügyében névszerinti szavazást kértek. Havranek nyugdíjazásához a közgyűlés nem járult hozzá.¹⁴

1901. október 3-án tartott országgyűlési választásokon a Szabadelvű Párt jelöltjeként gróf *Zichy Jenő* nyert mandátumot. Az 1905. január 26-án megtartott választásokon szabadelvű pártállását feladta és a függetlenségiakhez pártolt át, és így nyerte el a városi mandátumot. A nemzeti ellenállás idején, 1905–1906-ban Székesfehérvár is kivette a részét az alkotmányvédelmi küzdelemből. 1905 júniusában *dr. Saára Gyula* törvényhatósági bizottsági tag indítványára elfogadták az abszolutisztikus törekvéseket bíráló határozatot, amelynek főbb pontjai az alábbiak voltak: a képviselőház felosztatását alkotmányellenesnek tartja, a kormánnyal szemben bizalmatlanságát fejezi ki, az országgyűlés által

meg nem szavazott adókat és az újoncokat az alkotmány elveinek megfelelően megtagadja, köztisztviselőit a kormány támogatásától eltiltja, tisztviselőinek esetleges sérelmeiért elégtételt fog nyújtani.

1906 februárjában ismételten tiltakozott a közgyűlés a törvénytelen állapotok miatt: „*Hiszük és reméljük, hogy polgártársaink ezekben a nehéz, az abszolutizmus sötét fellegével bevont szomorú és gyászos napokban nemcsak, hogy sem kötelezve, sem közvetve, önkéntes adófizetés s más ilyen cselekményekkel nem tesznek szolgálatot az abszolutizmusnak, hanem az alkotmányhoz és törvényhez híven, hazaszeretettől áthatva, teljes áldozatkészséggel és összetartással mindent elkövetnek – kitartván, igaz hazafiakhoz méltó lelkesedéssel küzdenek, hogy szeretett édes hazánkban az abszolutizmus lehetetlenné legyen, és édes hazánk alkotmányának és szabadságának hajnala mielőbb felvirradjon.*”

A közgyűlés a város tisztviselőinek meghurcoltatása esetére elhatározta, hogy a felfüggesztett tisztviselőt teljes nyugdíjjal látja el, és jobb idők beálltával állásába visszahelyezi. A nemzeti ellenállásként emlegetett évek alatt a Saára Gyula vezette Függetlenségi Kör oly mértékben teret hódított, hogy a korszak végéig a függetlenségi politika támogatója maradt Székesfehérvár.

Az 1906. évi április 29-i országgyűlési választásokon gróf Zichy Jenő elsőprő szavazattöbbséggel (1421:200) nyert a székesfehérvári iparosok által támogatott Havranek Antallal szemben. A *Székesfehérvári Iparos Kör*, amelynek *Havranek Antal* (1865–1917) alapító tagja, majd elnöke volt, 1905. március 25-én alakult.¹⁵ Az egyesület elsődlegesen nem politikai célokat kívánt megvalósítani, mégis a helyi politikai erők támogatásával a közelgő újabb országgyűlési választásokra a *Székesfehérvári Függetlenségi Kör* és a függetlenségi politika ellenében mint helyi jelöltet, vagyis nem országos politikai párt jelöltjeként állította Havranek Antalt.

Havranek Antal jelölése egyúttal a polgármester Havranek József táborát kívánta erősíteni, mind a közelgő tisztújításon, mind a helyhatósági választáson. Havranek Antal szobrászművész, a város tekintélyes polgárát, rokoni szálak fűzték a város

polgármesteréhez. Havranek ilyen arányú veresége Zichy Jenővel szemben mindenképpen váratlan volt. Zichy pozícióját erősítette, hogy a koalíció jelöltjeként indult, de csak ezzel nem magyarázhatjuk fölényes győzelmét. Az ipargróffal szemben a városi iparosok nem támogatták egyöntetűen körük elnökét. A választás a polgármester vezette helyi politika vereségét jelentette. Úgy tűnik, hogy pontosan azok a rétegek távolodtak el a több évtizedes havraneki városvezetéstől, akik városvezetésének haszonélvezői voltak. Zichy győzelmét követően Székesfehérvár hosszabb időre a függetlenségi politika támogatója maradt.

Az 1907. évi időközi választásokra Zichy Jenő halálát követően került sor. Egyetlen jelöltként Saára Gyula függetlenségi politikus közfelkiáltással nyert mandátumot. Havranek polgármesteri tisztségéről 1908. április 9-én mondott le, a közgyűlés még aznap megválasztotta az új polgármestert. A pályázók között első helyre *ifjabb Havranek Józsefet* – a polgármester fiát – állította a kijelölő választmány, másodikként szerepelt *dr. Saára Gyula* ügyvéd, Székesfehérvár országgyűlési képviselője. A közgyűlés 18 szavazattöbbséggel Saára Gyulát választotta polgármesternek, aki – mivel a tisztújító közgyűlés összehívását törvénytelennek ítélte – lemondott újonnan szerzett tisztségéről.¹⁶ Indoklásként azt hozta fel, hogy a pályázat kiírásánál nem tartották be a megszabott pályázati határidőt. Lemondását az április 16-i közgyűlésen tárgyalták, ekkor döntöttek új pályázat kiírásáról is. A tisztségre egyetlen jelentkezőként Saára Gyula pályázott, így közfelkiáltással lett 1908. május 11-én Székesfehérvár polgármestere. Megemlítjük, hogy a közgyűlésen nem vett részt, mivel az országgyűlés ülészakán tartózkodott, így a törvényhatóság végzéssel értesítette a választás eredményéről. Hatalomra jutását az említett politikai tényezőkön kívül a város több évtizedes politikai, közigazgatási vezetésének eltávolítására irányuló erőfeszítések is támogatták.

Havranek József pályafutását az alábbiakban összegezhetem: a város történetében egyedülálló karriert futott be. Annak okát, hogy tisztét a város történetében példátlan hosszú ideig megőrizte, személyi kvalitásain és kiváló közigazgatási érzékén túlmenően,

a korszak politikai stabilitásával, a törvényhatósági bizottsági választási rendszerrel és a virilisek (legtöbb adót fizetők) folyamatos támogatásával magyarázhatom. Polgármesteri tisztségét a tisztújításokon (1878. szeptember 2., 1884. április 14., 1890. április 17., 1896. április 16., 1902. április 14.) mindvégig egyedüli pályázóként, közfelkiáltással nyerte el. A fentiekben kiemelt jelentőséggel bírt a helyhatósági választási rendszer. A választások során nem egyszerre cserélődött ki a törvényhatósági bizottság tagsága. Mint ismeretes, a háromévenként tartott választásokon a testület választott tagjainak felét választották újra, a virilis tagok az előző évi adófizetési lajstromok alapján nyertek tagságot. Ezzel a választási szisztémával tulajdonképpen a helyhatósági választásokon egy-egy politikai erő nehezen tudott döntő fölényre szert tenni. Úgy tűnik, hogy a legfontosabb támogatókat a virilisekben kell keresnünk. Havranek jó kapcsolatot tartott a város egyik legbefolyásosabb családjával, a Karl családdal, melyet mélyített, hogy az ő Zichy ligeti házuk földszintjét bérelte. E család házasság révén a századfordulóra a város egyik leggazdagabb családjává vált. Befolyásuk századunk 20-as és 30-as éveiben meghatározó volt.¹⁷

A köztisztelőben álló személyiség 1917. november 3-án bekövetkezett haláláról a város is megemlékezett. *Saára Gyula* indítványára elhatározták arcképének megfestését. Emlékét a Felső város Öreg utca – ahol szülői háza állt – róla történt elnevezésével is megörökítették, egyúttal a város díszpolgárává választották. Leánya, *Havranek Ida* végrendeletében jelentős vagyont hagyott a városi árvaházra. A 6 000 pengő hagyatékából alapítványt hoztak létre, amelynek jövedelméért az árvaháznak az elhunyt polgármester családi sírboltjának gondozását kellett vállalnia.

Jegyzetek

- 1 Székesfehérvár Város Levéltára (továbbiakban: SZVL). Felsővárosi anyakönyvek 1845. 31. A családi feljegyzések szerint 1843. június 10-én született.
- 2 Havranek Ferenc 1801. március 4-én, Staub Terézia 1804. október 20-án született. Házasságot 1826. szeptember 20-án kötöttek.
- 3 KÁROLY János, *Fejér vármegye Története*. 1. köt. (Székesfehérvár, 1896) 339–341.

- 4 Gulyás Amália 1915. május 23-án hunyt el.
- 5 SZVL. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1872. április 18.
- 6 SZVL. Tanácsi iratok. 3061/1872. szám.
- 7 SZVL. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 1878. május 20.
- 8 Ullmann szabadságot állományban lévő honvédszázados volt. 1872-ben választották közigazgatási tanácsnokká.
- 9 A polgármesteri tisztség betöltéséhez szükséges elméleti képzettséget az 1883. évi I. törvény cikk írta elő. Havranek a 3 éves kecskeméti jogi akadémiát végezte el, amelyet a fennálló jogszabály értelmében teljes jogi tanfolyamnak fogadtak el.
- 10 Novák Kálmán 61 éves korában, 1878. augusztus 10-én hunyt el a városi kórházban.
- 11 SZVL. Tanácsi iratok 3817/1876, 123/1876, 2813/1878. A közigazgatási tanácsnok hatáskörébe tartozott többek között a katona állítási és elszállásolási ügyek. Ullmann ebben az évben megpályázta a megüresedett városkapitányi tisztséget, de nem sokkal később fizetésének letiltására intézkedtek. 1879-ben szembetegségének gyógyváltására 6 hónap szabadságot kért, kérelmének teljesítése helyett a közgyűlés lemondásra szólította fel. 7593/1878, 7477/1878, 7837/1879.
- 12 SZVL. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 1878. szeptember 2.
- 13 SZVL. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 1903. október 27.
- 14 SZVL. Tanácsi iratok. 10 810/1897.
- 15 Az Iparoskör megalakítása a székesfehérvári iparosok tömörülését, az iparos osztály elhanyagolt érdekeinek határozottabb megvédését és „tényezővé” válását kívánta elősegíteni. Az egyetlen megalakulásakor 240 rendes és 38 pártoló tagja volt. A tagok száma a későbbiekben is növekedett 357 rendes és 78 pártoló fizetett tagdíjat. Később a körnek dalárdája is alakult.
- 16 Ecsedy Havranek József Székesfehérváron született 1881. január 5-én. Középiskolai tanulmányait a cisztercita gimnáziumban, a jogi egyetemet Budapesten végezte. Nevét a család másik ágának nevére 1938. augusztusában változtatta. Fejér vármegye szolgálatába 1903. február 3-án lépett, tiszteletbeli aljegyzőnek nevezte ki Fiáth Miklós főispán. E tisztségben 1904. május 19-éig tevékenykedett, majd atyjához hasonlóan a közigazgatási ranglétrán, a polgári származású tisztségviselőkhöz képest gyorsan emelkedett. 1904. május 19. és 1906. május 1. között közigazgatási gyakornok, 1906. májusától 1907. november 7-éig másodosztályú aljegyző, majd 1912. október 7-ig tb. főjegyző volt. 1919. december 15-én lett Fejér megye alispánja, a tisztséget 1939. szeptember 1-jéig töltötte be.
- 17 Havranek József az 1870-es évek kataszteri birtokívei alapján csupán a fehérvári szőlőhegyen bírt ingatlanal. A középhegyi szőlő 652 négyszögöl volt, rajta nagyobb présház is állt. Az 1880-as évek közepére városi viszonylatban jelentősnek mondható (mintegy 52 kat. hold) földbirtokkal rendelkezett.

JÓZSEF CSURGAI HORVÁTH

József Havranek, Bürgermeister zu Székesfehérvár

József Havranek hat in der Geschichte der Stadt Székesfehérvár eine unvergleichliche Karriere gemacht. Er hat seine Ämter eine beispiellos lange Zeit bekleidet. Das kann, abgesehen von seiner persönlichen Begabung und seinem ausgezeichneten Gefühl für Ökonomie, durch die politische Stabilität der Epoche, das System der Gerichtsverwaltungsvorstandswahlen und durch die kontinuierliche Unterstützung, die er von den Virilisten bekam, erklärt werden.

Sein Amt hat er in den Verwaltungswahlen jedesmal als einziger Kandidat ohne Gegenstimmen erworben (2. September 1878, 14. April 1884, 17. April 1890, 16. April 1896, 14. April 1902). Eine sehr wichtige Rolle hat dabei das regionale Wahlsystem gespielt. In den Wahlen wurden die Delegierten des Gerichtsverwaltungsvorstandes nicht alle auf einmal ausgewechselt. Wie bekannt, wurde in den alle drei Jahre gehaltenen Wahlen nur die Hälfte der Körperschaft neu gewählt, die Virilisten wurden aufgrund der Steuerlisten des letzten Jahres in die Komitee delegiert. Dieses System hat es jeder politischen Partei erheblich erschwert, in der Komitee zur überwiegenden Mehrheit zu kommen. Allem Anschein nach sind die wichtigsten Befürworter von Havranek unter den Virilisten zu suchen. Er hatte einen sehr guten Kontakt zu einer der einflussreichsten Familien der Stadt, zur Familie Karl. Er mietete das Erdgeschoss eines Hauses in Zichy-liget, das im Besitz der Familie Karl war. Die Karls wurden zur Jahrhundertwende zu einer der reichsten Familien in Székesfehérvár. Ihr Einfluss in der Stadt war auch noch in den 20-er, 30-er Jahren massgebend.

Des am 3. November erfolgten Todes von József Havranek gedachte auch die Stadt. Auf den Antrag von Gyula Saára hat man beschlossen, sein Porträt malen zu lassen. In der Oberstadt (Felső-

város) wurde die Öregstrasse, wo sich sein Geburtshaus befand, nach ihm umgenannt, und er wurde zugleich zum Ehrenbürger der Stadt gewählt. Seine Tochter, Ida Havranek, hat in ihrem Testament ein bedeutendes Vermögen, 6000 Pengő für das Waisenhaus der Stadt hinterlassen. Von der Summe hat man eine Stiftung gegründet, für deren jährliche Einkünfte das Waisenhaus im Gegenzug die Pflege der Familienkrippe übernahm. All diese Beispiele beweisen, dass Havranek eine bedeutende Rolle im Leben der Stadt Székesfehérvár gespielt hat.

VÁROSKÉP
STADTBILD

CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF

Székesfehérvár városképi alakulása a dualizmus korában

Tanulmányomban elsősorban az urbanizáció és a városfejlődés főbb momentumait, illetőleg az ebben közreműködő testületek és tisztviselők szerepét kívánom bemutatni.¹ A dualizmus korszakában kiegyensúlyozott várospolitikai valósult meg. Csupán két alkalommal történt politikai váltás. A városvezetés 1867-et követően, a neoabszolutizmus időszakában jelentős szerepet betöltő tisztviselőkből alakult ki. Nagyobb átalakulás, elsődlegesen generációs változás, 1878-ban és az ezt követő néhány évben ment végbe. Az ekkor kialakult politikai és gazdasági vezetés több évtizedre hegemón helyzetbe került, és csak 1908-ban, az országos politikai változások hatására szorult ki a helyi hatalomból. A várospolitikai erők bemutatása ugyan nem tárgya e tanulmánynak (ld. e kötet egy korábbi, általam írt tanulmányát), mégis fontos utalni arra, hogy a városi hatóság vezetőinek, a közgyűlés hangadóinak álláspontja esetenként meghatározó volt a városfejlesztés kérdésében.

Székesfehérvár kiegyezést követő fejlődése valamelyest lelassult. E jelenség okai között a kortársak a vasútvonal kiépülését jelölték meg az egyik legfontosabb okként. Ennek eredményeként a város regionális szerepkörében is történtek változások, kereskedelmi pozíciója is visszaesett.

Keleti Károly az 1870-es évek elején készített statisztikai feldolgozása szerint Székesfehérvár az ország egyik legnagyobb városi arculatú szabad királyi városa volt. A városi hányadost bonyolult számításokkal elvégző statisztikus besorolása alapján: Székesfehérvár a rangsorban a 6. helyen – Győrt követve, de Budát, Sopront megelőzve – foglalt helyet. A statisztika a városiasodás mértékére vonatkozó adatokra épít, hiszen a népességszám, a lakosság foglalkozása, a műveltségi fok, az értelmiség aránya, a cselédek száma mellett, a lakásviszonyok alapján állapították meg a város rangsorbeli helyét.²

Székesfehérvár „szépítészeteinek” történeti áttekintése

A szabad királyi városok igazgatási, rendészeti feladataik során a városrendezés, esetenként tervezés kérdéseit, mint az adminisztráció részét képező feladatokat látták el. A 19. század első évtizedeiben és az ezt megelőző rövidebb időszakban a szépítészet, a csinosítás ügye elsősorban a földmérői és a mérnöki munkákhoz kötődött. Közülük a legkiemelkedőbb *Wüsztinger József* (1781–1836) mérnök munkája, akinek ugyan a város felmérésén kívül nem volt kötelessége a csinosítást elősegítő tervek készítése, mégis szép számmal tett ilyen irányú javaslatokat. Szerencsére e törekvésében *Marich Dávid* királyi biztos személyében hathatós támogatót kapott. Ennek következményeként a város közterületeit érintő parkosítások, a Belváros, azaz az egykori vár területén és másutt is igaz, az utóbbiak esetében évtizedes késéssel, de megvalósultak.

A nagyobb léptékű városrendezés és -szépítés a reformkor újító szellemének köszönhetően az 1830-as években bontakozott ki Székesfehérváron. Egy a szépítéssel, az új épületek terveinek felülvizsgálatával foglalkozó állandó bizottság létesítésének gondolata 1833-ból származik. Ekkor a felállítandó bizottság szabályzatának elkészítésével foglalkoztak, s az „arányzat” elkészítéséhez Pest segítségét kérték.³ Megalakítására azonban csak néhány évvel később, 1836. november 7-én került sor. A városi adminisztráció részéről delegált tagokon (polgármester; városkapitány, ő mint a rendészeti kérdésekkel foglalkozó tisztségviselő; főjegyző; egy tanácsos; az urbárium rendtartó; a választott polgárság vezetője, a szószóló és több választott polgár) kívül számos építőmester vett részt a bizottság munkájában. A következő évben *Haáder Pál* polgármester és *Boros Imre* kapitány lemondtak tagságukról, de a bizottság többi tagja ragaszkodott személyükhöz. A bizottság végleges megalakulására az 1839. február 4-i tanácsülésen került sor. A delegáltak többsége korábban is tag volt.⁴

A szépítők tevékenysége az első esztendőknben talán egyoldalúan is a korábban *Schmöltz Lipót* tevékenysége során megkezdett Sóstó szépítésében nyilvánult meg. Székesfehérvár egyik leg-

szőbb természeti kincsének gondozása, parkosítása és fásítása 1821-re nyúlik vissza. A város első önkéntes szépítője által akkor megkezdett munkát folytatták tovább. 1839-ben, alakulásuk évében a Sóstói szigetet fásították. A következő évben a vendéglőt, utóbb annak tánctermet újították fel, hogy a bevételt jelentő Anna bált évenként megrendezhessék. Egyik fő feladatuk a vadászat elősegítése és felügyelete volt. Ők határozták meg a vadászati időszakot is, a lesek bérletéről nyilvántartást vezettek. A Sóstó gondozása fejében, a tó jövedelmeit is megszerezték, igaz a legnagyobb pénzforrást jelentő nádlás kivételével. Az ekkor kialakult gyakorlat hosszabb ideig fennmaradt, mint láthatjuk, a későbbiekben a szépítés költségeit több esetben ez fedezte.

A következő tisztújítás során ismét újjáalakult a testület, s legfőbb feladata az 1843. évi tűzvész pusztításainak leküzdése volt. Ekkor egy teljes városrész a Palotai (Rác) város esett a lángok martalékául. A bizottság utcaszabályozási tervet készített, de fő feladata a tűzvészt követő építkezések felügyelete volt. Az építési engedélyek felülvizsgálatát és jóváhagyását is ők végezték el. A bizottság elnöki tisztét *Baur György* tanácsnok töltötte be. 1844 februárjában a Sóstó környékén kívül, a Belvárosban és a Vizivárosban tapasztalható kirívó eseteket is számba vették. A bizottságot 1848 februárjában új tagokkal egészítették ki.⁵

A szépítés ügyét nem akadályozta az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc sem. Igaz, hogy az érdemi működésnek nem kedvezett az állandóan változó hadi helyzet, de a munkák ennek ellenére sem szüneteltek. A bizottság tagjai között a városvezetés legelőkelőbb személyeit találhatjuk, sőt olyan a későbbiekben országosan ismertté vált tag is szerepel a névsorban, mint *Ybl Miklós* építész. A bizottság 1848. májusában az első népképviselési alapon szervezett helyhatósági választásokat követően is újjászerveződött. A szépítés ügye ezzel az intézkedéssel a városi közigazgatás részévé vált, hiszen hatósági feladatokat és jogkört is kapott. A kilenc tagú bizottság elnöke *Ferenczy János* polgármester lett, a bizottság tagjai a közgyűlésből kerültek ki, s valamenyny városrész egy-egy tagsági helyet nyert. A bizottságban helyet kapott *Kallinger Izidor* városi mérnök is. A városzépítésen túl a

faültetés, a Sóstó gondozása voltak legfontosabb feladataik. Pénzügyi fedezettel nem rendelkeztek, így a közgyűlés biztosította a fejlesztéshez szükséges összegeket.

A neoabszolutizmus alatt is folyamatosan működött a testület. Újjáalakítására, az új községi szabályok értelmében, 1852. január 22-én került sor. Az utak, utcák rendezésére felügyelő bizottság elnöke később *Gilly János* lett, tagjai: *Say Ferenc*, *Tschida János*, *Bula Teofil*, *Námessy Ferenc*, *Theiller Lőrinc*, *Schönvizner Ferenc*, *Blauhorn Ferenc* voltak. A tanácskozásokra az említett tagokon kívül a polgármestert és a város építészeit is meghívták.⁶

A városszépítésre 1853-ban egy küldöttséget is felállítottak, amelynek feladata a faültetések szorgalmazása volt.⁷ A faültetések ellenőrzését később a városi mérnökre bízták. Ezzel egy időben a háztulajdonosokat kötelezték, hogy házaik elé fákat ültessenek.⁸

Az alkotmányos élet újraindultával – vagy ahogy akkor mondták: a „közel 12 bús évek lefolyása után” – készített szervezési szabályrendeletben is teret nyert a szépítés ügye. Az 1861. március 4-én önálló szakosztály alakult, amelynek elnökévé a közgyűlés *Braun József* tanácsnokot választotta. Tagjai között a már említett két személyen kívül *Havranek Antal* kőfaragót, a későbbi polgármester nagybátyját találhatjuk, valamint *Felmayer Istvánt*, aki hamarosan a város leggazdagabb családjának feje, a virilisek virilise lett. Rajtuk kívül feltétlenül meg kell említenünk *gróf Zichy Jenőt*, akit elsősorban az 1879. évi székesfehérvári országos kiállítás, majd az 1885. évi budapesti országos kiállítás szervezőjeként ismer a várostörténeti és az országos szakirodalom egyaránt.

A szakosztály rendszabást is készített, amelyet a közgyűlés kisebb módosítással jóváhagyott.⁹ Felügyeletük alá helyezték a város egyik kedvelt kirándulóhelyét, a Sóstót.¹⁰

A testület működésének rövid ideje alatt a járdaépítést, az alagsatornázást, a külvárosi járdák felmurvázását és az utak mentén lévő árkok tisztítását szorgalmazta. Az elképzelések azonban részlegesen valósultak meg.¹¹ A testület működését személyi ellentétek is terhelték. *Szász Ferenc* képviselő *Braun József* tanácsnok ellen emelt kifogást, azzal vádolta, hogy törvénytelenül működik és „basáskodik” a bizottsági üléseken.¹²

A provizórium bevezetésével a szakosztály tevékenysége hosszasan szünetelt, újjáalakítására csak 1863-ban került sor. A városrendezés feladatát a gazdasági szakosztállyal közösen látta el, hatáskörük nem különült el egymástól, számos átfedést találhatunk. A gazdasági szakosztály hatáskörébe elsődlegesen a középületek, utak, csatornák, hidak karbantartása tartozott. Az építészeti szakosztály ezen kívül a magánépítkezések terveinek felülvizsgálatával és a város által eszközölt nagyobb építkezések megvitatásával, azok építészeti tárgyalásával, véleményezésével is foglalkozott.

A kiegyezést követő közigazgatási szervezeti változások során e feladatok ellátása, a korábbi önálló szervezéssel szemben (a közlekedési- és közmunkaügyi szakosztállyal összevonva) a *szépítészeti és középítészeti szakosztályhoz* tartozott. A szakosztályokat a közgyűlés választotta a „*fontosabb s külön szakképzettséget, vagy tudományos műveltséget igénylő tárgyak előleges megvitatása s felderítése tekintetéből*”. A szépítészeti és középítészeti szakosztály 12 tagból állt. Elnökét saját kebeléből választotta. Egyes esetekben a szakosztályt kiegészítették olyan „szakférfiakkal” is, akik a testületnek nem voltak tagjai, de a kérdéses ügyben véleményüket szükségesnek tartották figyelembe venni. A közgyűlés a határozathozatal előtt az illetékes szakosztály véleményét köteles volt kikérni.¹³

Az 1878-as szervezési szabályrendelet jelentősebb változásokat vezetett be. A szakosztályok száma jelentősen csökkent. A fennmaradó ötből, kettő a középítészeti és a szépítészeti szakosztály a városrendezéssel foglalkozott. Ez is mutatja, jelzi a városfejlesztés, tervezés szerepét a törvényhatóság munkájában.

A szakosztály 1896-ig tevékenykedett ebben a formában. Ekkor különvált, és mint szépítészeti szakosztály működött 1906-ig, amikor megszüntették. 1911-ben az éppen égető feladatok megoldására *utcarendező és szépítő bizottság* formájában született újjá. Ennek okait főként abban kereshetjük, hogy a vízvezetéki és csatornázási munkálatok során a város egyik legsürgősebben megoldandó problémája a feldúlt utcák helyreállítása volt. A városrendezés feladatait azonban a fenti szakosztály a gazdasági szakosztállyal közösen végezte.

A dualizmus korában a törvényhatósági bizottság több szakosztálya és bizottsága foglalkozott a városfejlesztés kérdéseivel. Ezek a feladatok tevékenységüknek azonban csak egy részét képezték. A városszépítéssel kizárólagosan csak a szépítészeti szakosztály foglalkozott, amelynek megszűnésével a feladat megszlott a többi szakosztály között.

A törvényhatóság szervezeti változásai jelentősen befolyásolták a szakosztályok feladatkörét és számát is, az egyes feladatokra létrejött szakosztályok hamarosan megszűntek, esetenként összevonásra kerültek. Az újabb teendőkre újakat szerveztek, így pl. a vízvezetéki és szennyvíz-csatornázási szakosztályt stb.

A szakosztályok működése mellett meg kell említeni, hogy több bizottmány foglalkozott városrendezési kérdésekkel. Ezek a testületek általában egyes alkalmakra, rövidebb időszakokra, esetenként állandó felügyelet gyakorlására létre hozott küldöttségek voltak. Közülük a kertészeti bizottmány, majd a későbbiek során az útépítészeti bizottmány, az alagcsatorna munkálatok vezetésére létrehozott bizottmány említhető.

A kertészeti bizottmány 1882-ben alakult meg, mint „*a törvényhatóság által a bizottság tagjaiból alakított s a költségvetés keretén belül szabad intézkedési joggal rendelkező testület*”, amely a gazdasági tanácsnokkal együtt ellenőrizte a városi kertész munkáját is.¹⁴ A ligetek, parkok karbantartását és fásítását, valamint a faiskolák felügyeletét szintén ellátta.

A közterület-rendezés az 1870-es és az 1880-as évekre már a temetőkre is kiterjedt. A temetőrendező bizottság 1873-ban alakult, új szabályzatukat 1886-ban fogadták el. Ezt megelőzően megváltoztatták a temetők elnevezését.¹⁵ A temetők felmérését, térképeinek és törzskönyvének elkészítését *Endl József* városi mérnök végezte.¹⁶

A városrendezésben betöltött szerepe miatt legfontosabb az építési szakosztály volt, amely 1867-ben dolgozta ki az új építési szabályrendeletet.¹⁷ Megvitatása több éven keresztül tartott, miniszteri jóváhagyására pedig 1874-ig kellett várni.¹⁸ Átdolgozása nem váratott magára sokáig, elsőként a méterrendszer bevezetése miatt változtatták meg, később 1882-ben egyéb okok miatt mó-

dosították. Az újabb középítészeti szabályrendeletet, amelyhez Kecskemét hasonló tárgyú rendelete szolgált követendő mintául, 1884-ben alkotta meg a törvényhatóság.¹⁹

A városrendezést további szabályrendeletek is segítették, így a kertészeti (1883), a közterület-burkolási (1893, 1926), a faiskolai, fásítási (1899, 1903) a temetőrendezési (1887), az utca-burkolásra és járdalerakásra vonatkozó szabályrendelet (1881), vízvezetéki és csatornázási (1895), végül a köztisztasági (1911, 1934) szabályrendeletek.

A szépítés ügyét a kiegyezést követően jelentősen fellendítette az 1868-ban létrehozott ún. *Szépítészeti alap*, amelynek pénzügyi forrásai a vadászat jövedelmeiből, illetőleg az építési engedélyek díjaiból származtak.²⁰

Az alapon kívül is finanszíroztak csinosítási és parkosítási munkákat. 1868-ban az utak szegélyezésére „*a halesszertői és sóstói üreshelyek kitöltésére, úgy az úrhidai út melletti sivatagon homok felfogására*” 2000 facsemetét ültettek.²¹

A szépítészeti alap bővítésére 1872 szeptemberében került sor. Ekkor a Sóstói vagyont megosztották, a tőkék többségét, mintegy 2250 forintot a városszépítés fedezetére használták fel. Hamarosan a többi, ekkor még meghagyott pénzeszközt is elvonták.²² Az eset következményeként számolhatunk be a város első civil szerveződéseként, egyesületeként létrejött csinosító közösségről a *Sóstói Szépítő* Társulatról. Az egyesületet, a kedvelt kiránduló és sétálóhelyet, egyúttal vadászhelyet az elhanyagolástól féltő polgárok hozták létre.²³

Égyesületek a városszépítés szolgálatában

A századfordulót követő években felmerült egy szépítő egyesület létrehozásának gondolata, de a tervezés eszméjén és néhány hírlapi cikkeken kívül, amely főként a fásítást szorgalmazta, nem történt semmi említésre méltó.²⁴

A következő hasonló célokat kitűző egyesület, a *Székesfehérvári Szépítő Egyesület* 1912. november 22-én tartotta első ülését, de hivatalosan csak 1913. március 13-án alakult meg. A törvényha-

tósági jogú városokban több ilyen célú egyesület jött létre ezekben az években, bár általános elterjedésükről nem beszélhetünk. A *Szombathelyi Szépítő Egyesület* 1911-ben, a *Kaposvári Szépítő Egyesület* 1912-ben alakult.

Az egyesület szervezésében elsősorban *Kárpáthy Kelemen*, tanterületi főigazgató tűnt ki, aki korábban már Szombathelyen kezdeményezte, hasonló célú egyesület megszervezését. Ennek következménye volt, hogy az alapszabály tervezetének mintáját is a szombathelyi alapszabály képezte.

A szerveződés, célját az alábbiakban határozták meg: „*Székesfehérvár város bel- és külterületének fasorok, ültetvények, disztertek és sétaterekkel és más módon való szépítése, a város szépítésének célját szolgáló létesítmények gondozása és fenntartása, valamint a köztisztaság és közegészségügy érdekeinek ezzel kapcsolatos előmozdítása.*”

Az egyesület alapító tagjai 50 koronát, rendes tagjai évenként legalább kettő korona tagdíjat fizettek. A tagság a belépést követő három év időtartamra terjedt ki, a kilépés egyik oka a városból történő elköltözés volt. Az egyesület hivatali tagjai a polgármester; annak helyettese (ekkor a közigazgatási tanácsnok); a rendőrkapitány; a gazdasági tanácsnok; a gazdasági felügyelő; a főmérnök; a főszámvevő; a városgazda; a városi kertész és a törvényhatósági bizottság öt tagja voltak. A hivatali tagok egyúttal a választmányban is helyet nyertek.

Működésükről összegzően az alábbiakban számolhatunk be. Az első esztendőben kiváltképp a parkosításnak szenteltek nagy figyelmet. Eredeti célkitűzésüket megváltoztatva a Megyeház tér és a Széchenyi út fásítása mellett döntöttek. A fásítást hamarosan kiterjesztették a város más pontjaira, valamennyi városrészben terveztek ilyen irányú munkálatokat. Az elképzelések többsége sajnos ebben az évben nem valósult meg, de a következő évben már nagyobb előrelépést tapasztalhatunk. A fásítás mellett fontos kiemelni a virágosítás megkezdését, virágkosarak kihelyezését és a sétateretek padokkal való ellátását is. E kérdésben sikeresnek mondható együttműködésről számolhatunk be a kertészeti szakosztállyal és a városi kertésszel egyaránt.

Az egyesületnek 1914-ben 256 tagja volt, az optimális létszámot 800 főben állapították meg. A tagtoborzásban a város polgármestere, *Saára Gyula* járt élen, de más módon is tevékenyen támogatta az egyesületet. Példaként említhetjük, hogy a városi mozi egy-egy napi jövedelmét átengedte a szépítőknak. A tagdíjak mellett, amelyek ebben az évben 468 koronához juttatták a társaságot, jelentős bevételi forrást képezett a műkedvelő előadások tartása is. Ez utóbbiból mintegy 645 korona jövedelem származott. A teljes bevétel – 2174 korona – kisebb részét használták fel. A kiadások mintegy fele egyébként a munkások bérét fedezte. Az első háborús esztendőben korábban vállalt kötelezettségeiknek próbáltak eleget tenni, és ahogy megfogalmazták: „*a háborús viszonyok folytán a meglévő alkotások fenntartására, ápolására törekedtek*”.

A világháború nagymértékben csökkentette az egyesületi tagok számát, de még nagyobb mértékben a fizető tagok számát: mindössze 143-an fizettek tagdíjat. Ennek ellenére tovább folytatták a parkok rendezését és bővítését, amelyhez 1916-ban például orosz hadifoglyok munkaerejét is igénybe vették.

A Városvédő Egyesület munkája néhány évi eredményes tevékenység után – tagjai ügybuzgalmának „*lankadtával*” –, ha nem is szakadt félbe, hiszen hivatalosan nem oszlottak fel, de a teljes stagnálás állapotába jutott. Az okokhoz hozzájárult az is, hogy a I. világháború évei nem biztosítottak teret sem ennek a civilszerveződésnek, sem más hasonlóan nemes célkitűzések elérésére törvő városi egyesületnek. Így a közhangulat és az anyagi térszűkítés pusztulásra ítélte a polgárorsultság igényéből fakadó, kétségtelenül szűk réteg tenni akarását. A 20. század 20-as éveiből számos újságcikk és egyesületi gyűléseken elhangzott előadás tanúskodik arról, hogy a város polgársága továbbra is aggódott és féltette a város gazdag történelmi múltjához nem méltó közállapotok miatt a meglévő értékek pusztulását. Az egyesületi működés mégsem nyert teret, az egyéni kezdeményezések domináltak.

Városi mérnökök

Az egyesületek, szakosztályok mellett fontos megemlíteni, hogy a városi tisztviselők között a mérnöki állás már a reformkorban megjelent, de tartóssá nem vált és hamarosan meg is szűnt. A mérnöki státust az 1850-es évek elején újólag betöltötték, *Kallinger Izidor* 1862-ig volt a város mérnöke.²⁵ Utóda *Patay János* ebben az évben nyerte el kinevezését. Tisztségét 30 éven át töltötte be, ekkor vonult nyugalomba. A közigazgatás 1872-es átszervezésekor létrehozták a segédmérnöki státust is. (Ekkor hat évre nevezték ki *Falvay Istvánt*, akit azonban a következő tisztújításon élethossziglani időtartamra választottak meg. 1890-ben bekövetkezett haláláig töltötte be az állást.)²⁶ Személyében Székesfehérvár városképet kialakító és rendező mérnököt nyert.

Falvay, kinevezését követően, rövid értekezésben foglalta össze azokat a feladatokat, amelyeket a városrendezés szempontjából a legsürgetőbbnek tartott. A kiegyezést követően elsőként hívta fel a figyelmet az egyes városrészek ármentesítésére, a Vízvárost fenyegető állandó árvízveszélyre, a városon átmenő patakok, csatornák szabálytalan vízvezetésére. Felvetette a város közterületeinek rendezését is. Szükségesnek tartotta új térképek készítését: „*Székes-Fehérvár városa határának alapos és pontos mértani felvétele azon okból, hogy a város határában fekvő minden egyes birtoknak idoma, s fekvése az egésszel összefüggőleg ábrázolva és területe pontosan kitüntetve legyen.*” *Wüsztinger József* felmérését követő évtizedekben, főként a külterület esetében, jelentős változások voltak. Kiigazításuk hosszadalmas munkát igényelt, amit tovább nehezített az áttekinthető térképek hiánya. A következő években *Falvay* a város külső útjainak állapotáról készített értekezést.²⁷

Az 1878. évi városi szabályrendelet is a tisztviselők között említi a városi mérnököt. Hatáskörébe tartozott az út, kövezet, csatornázás és az építési munkálatok vezetése, a kifizetések ellenőrzése, a közmunka felosztása, valamint az utak, hidak, csatornák, városi épületek karbantartási és fejlesztési terveinek elkészítése. A városi birtokok felügyelete és a birtokfoglalások megszüntetése, a közutak épségének megóvása is az ő hatáskörébe

tartozott. A városi mérnök tagja volt a szépítészeti és a középítészeti szakosztálynak.

E területen nagyobb szervezeti változások 1891-ben történtek, ekkor állították fel a mérnöki hivatalt.²⁸ A hivatal felszerelésének kiegészítésére és létszámának növelésére a következő évben került sor.²⁹ Ügkörének pontos elhatárolása csak a századfordulón történt meg. Amint korábban, ebben az esetben is, a gazdasági hivataltól kellett pontosan elválasztani a hatósági jogkörrel is rendelkező mérnöki hivatalt.³⁰

A városi adminisztráció részét képező testületek és tisztviselők mellett az 1880-as években a városrendezés, tervezés munkájában esetenként a kerületi mérnökök is szerepet kaptak. A kerületi mérnökök szervezetét és hatáskörét 1884-ben szabályozták.³¹ *Schier Ferenc* kerületi főmérnök kinevezését követően *Kuhlay Bélát* nevezték ki székesfehérvári királyi főmérnöknek.³²

A *Patay János* városi mérnök lemondásával megüresedett főmérnöki állásra 1892 szeptemberében öten pályáztak. Közülük *Winkler Vilmos* és *Ledényi Ferenc* kérelmét fogadták el. Winklert a VII. vízépítészeti kerületi felügyelőség, Ledényit Budapest város tanácsa ajánlotta. A többi pályázót szakmai gyakorlat hiánya miatt utasították el. Winkler Vilmost 1892. szeptember 30-án nevezte ki a főispán.³³ Személyében a korábbi munkákat folytató szakértőt nyert a város. Winkler nyugalomba vonulása után, 1908-ban is pályázat útján töltötték be az állást. A pályázók közül a segédmérnöki állást betöltő *Varga Elemér* nyerte el a tisztséget.³⁴

Parkosítások, térrendezések

Az 1870-es években fellendülő városfejlesztési, városrendezési munkák a kezdeti években elsődlegesen a közterületek, vásárterek, piacok rendezésére irányultak. Elsőként a Búza piac (1872), majd a belvárosi Fazekas Piac rendezését végezték el. Ezt követte a Városháztér szabályozása 1875-ben, majd a Vörösmarty-tér és a Megye-tér fásítása.³⁵ A következő években a Búza Piac fásítása, valamint a Hosszú sétatér rendezése történt meg.³⁶ A további munkálatok a századfordulóig a város több pontjára is kiterjedtek.

A század végére, a századforduló első éveire a Sóstói, az Erzsébet-ligeti, a Zichy-ligeti, a Vörösmarty téri, a Sebestyén-tempлом előtti, a Megyeház téri és a Kórház utcai ligeteket, parkokat alakították ki, közel 40 katasztrális hold területtel.

A vásártér és a piacok rendezése nem kizárólag szépítészeti szempontból történtek. A térrendezések részben a vásárok fel- lendítését, a piacok bővítését voltak hivatottak elősegíteni. A Vásártér rendezése már az 1800-as évek elején megkezdődött, rendezési tervet több alkalommal készítettek. A tér egyre nagyobb része vált parkká, utcává, majd a fennmaradó vásári célt szolgáló részt a kiegyezés korában rendezték, elsődlegesen a ló- vásárok tartása érdekében.

A Vásártér (Vásárállás) nyugati oldalán található parkot az 1870-es években alakították ki. Első lépésben a régi Felsővárosi sétateret az „Arany Sas” fogadóig bővítették. Az itt lévő vásári sátrakat a tér keleti oldalára helyezték át. A park terveit *Karl György* építész felkérésére, *Hübner Nándor* 1877-ben készítette. A liget kialakítását a Vásártér-rendező bizottság irányította, amelynek tagjai között található a polgármestert, a városkapitányt, a városi mérnököt és két építész is. A tér az évtized végére zenepavilonnal is gazdagodott. A park létesítésének anyagi hátterét a szépítészeti alap biztosította.

A rendezés keretében a Fazekas (ma Ybl Miklós) utcát és a Ligetsor északi részén található üres teret házhelyeknek alakították ki. Beépítésére 1882-ben került sor, a 17. honvéd gyalogezred laktanya tervét *Say Ferenc* készítette. Ő tervezte a liget északi oldalán található *V. Honvéd kerületi Parancsnokság*, más elnevezéssel „*Tiszti Pavillon*” épületét is.

A tér keleti oldalán a lóvásártér rendezése 1875-ben indult meg. A „*városok általában véve fontosságukból újabb időben vesztettek, ez a változott közgazdasági viszonyokba, a kereskedelem szélesebb körökben való elterjedésében és a szállítási eszközök tökéletesbítése folytán kifejlődött könnyű forgalomban leli természetes magyarázatát*” – olvashatjuk Havranek József polgármester jelentését. A térrendezés a kereskedelem és elsődlegesen az állatvadások fellendítése érdekében történt.³⁷

A Vásártér rendezésével kapcsolatosan került sor a török kort követően létrehozott Kálvária lebontására, majd áthelyezésére.³⁸ A tér további rendezése a századfordulón vett újabb lendületet. Az igazságügyi palota 1902-ben épült, s a városképben is jelentőséggel bíró saroképület szomszédságában, az 1920–30-as években újabb közintézmények épültek.

A Halesz-kert szépítése 1888-ban kezdődött. Ez évben állították fel a hagyomány szerint egykori elfogatásuk helyén „*a szabadságharc bukása után kivégzett székesfehérvári nemzetőrök és polgárok emlékoszlopát*”. Az emlékoszlop, amely a Nagyboldogasszony-bazilika, vagyis a középkori koronázótemplom egyik épen maradt gránitoszlopából készült, a város legkorábbi szoboralkotásai közé tartozik.³⁹ A tér átfogó rendezése 1899-ben indult meg. Az ekkor Erzsébet-ligetnek elnevezett, korábban „*fás helyként*” említett 12 katasztrális hold kiterjedésű ligetben sétáló utakat alakítottak ki. A látogatók kényelmére padokat helyeztek el, kutat fúrtak. A parkosítás során mintegy 550 jegenyét, jávort, szilfát, 1000 fenyőt, 6000 díszbokrot, cserjét és díszfát és több ezer virágot ültettek. A következő évben örházat építettek és az utak tisztán tartására ligetőrt alkalmaztak. A liget hamarosan „*a város közönsége által előszeretettel látogatott üdülő helyé vált*”.

Utcák, utak

A 19. század 70-es éveiben indult meg az utcák nagyobb léptékű rendezése, kövezése. Az utak és utcák építésére és karbantartására 1873-ban 30 000 forint kölcsönt vettek fel. Ennek jelentős részét a Búza piac helyreállítására fordították, az itt található közvetlen a Belváros mellett folyó Gaja patak nyílt csatornáját is ekkor fedték le.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan több helyütt boltozták le az egykori várkerületi csatornákat.⁴¹ E munkáknak nem csupán a közegészségügyi megfontolások miatt volt jelentősége, hiszen ezen túlmenően a város utcaszerkezete is módosult, a csatornák felett nagy forgalmú utak létesültek.

Nemcsak az utak, hanem a járdák építése is felgyorsult. A tanács 1873-ban hozott határozata értelmében azokban az utcákban,

ahol már elkészült a járdák kétharmada, a hiányzó járdák pótlására a háztulajdonosokat kötelezték. A munka befejezését a háztulajdonosok költségén végezték el. A külvárosok járdaépítésére 1875-ben hoztak szabályrendeletet.⁴²

Az utcarendezések kivitelezésére az útépitészeti, majd a század 90-es éveitől az utcarendező bizottság felügyelt. A városi utcaburkolási és járdalerakási szabályrendeletet 1888-ban fogadták el.⁴³

A fenti munkák mértékének megvilágítására szolgál, hogy a külvárosok utcáinak kövezésére 1878 és 1882 között 21 500 forint összeget fordítottak, ennek során mintegy 14 000 négyzetméter kövezet készült el. A külvárosban 9 km hosszúságban épültek járdák. Az utcarendezések 1894-ben indultak meg ismét, ebben az évtizedben már az aszfaltozások is megkezdődtek, majd a századfordulón utcaszabályozási terv készült. A költségek fedezetére külön útalappénztárat hoztak létre.

A Belvárosban történt legfontosabb változások az alábbiakban foglalhatók össze. A városrész korábbi zártsága ekkorra megszűnt. Újabb utcákat alakítottak ki, amelyek a városrész zártságán enyhítettek és kapcsolatot létesítettek a környező városrészekkel. Az építkezések során sajnos a vár utolsó épen maradt részének, a Budai kapunak az elbontására is sor került. A kapu elbontását követően a Belváros rendezésében itt történtek meg a legfontosabb változások. Újabb bérházak épültek, majd megkezdődött a színház építése is. A további rendezésekben a legfontosabb momentum a katonai létesítmények megszüntetése volt. Ennek során a Kossuth utcai „*katonai életház*at”, majd a belvárosi kaszárnyát bontották le. E helyen a tervezetek szerint elsősorban intézményeket kívántak elhelyezni. Itt épült volna fel az új Városháza, az igazságügyi palota és a pénzügyigazgatóság épülete is. A terv ebben a formában nem valósult meg, hiszen csupán a pénzügyigazgatóság épületét építették fel. A századfordulót követően itt kapott helyet a város első gőzfürdője, az Árpád-fürdő is.

Városbővülés

Székesfehérvár fejlődése 1859 és 1872 között stagnált. Építkezések ebben az időszakban alig történtek, összesen 29 új házat építettek. 1859-ben két új épületet emeltek, amelyet mintegy évtizedes szünet követett. Az építkezések 1870-ben indultak meg és főként a külvárosokat érintették. Új épületeket leginkább a Vizivárosban emeltek. A Belvárosban a fenti időszak alatt összesen négy új házat építettek, ezt is ugyanabban az évben, 1870-ben.⁴⁴

Az 1870-es évek már nagyobb mérvű fejlődést hoztak. Később, 1880–1883 között pedig már 39 új házat építettek. A középítkezések megindulásával már jelentősebb városképi változások is történtek: „*a vásártéren a város közönsége által építtetett honvédkerületi parancsnoksági épület és laktanya városunk alakjának fejlődésében ez alkalomból említésre méltó körülményt képeznek*”.⁴⁵

Székesfehérvár belterületének bővülése a Királlyosi *Langhammer*-major körüli területek, valamint az Olajmalom utca és a budai sorompón belüli földek eladásával indult meg.⁴⁶

A városbővülés az 1880-90-es években is ebben az irányban folytatódott. Ennek irányát elsődlegesen a vízrajzi környezet határozta meg. Az egykori Felsővárosi szántóföldekhez tartozó búzaföldeken, az ún. *Vásártéri és kaszáló* dülő területén mintegy 32 katasztrális hold területen épült ki új városrész. Az utcák és telkek kialakítását a mérnöki hivatal végezte.

1894-ben a város bel- és külterületén 25 új földszintes épületet emeltek és további 29 pótépítkezés történt. 1898-ban 11 új és 53 pótépítkezést eszközöltek, ebben az évben új fejlemény volt a megnövekedett külterületi építkezés, 34 prэшázat emeltek. 1899-ben 20 új házat és 47 pótépítkezést regisztráltak, megemlítve, hogy a pótépítkezések és átalakítások voltak nagyobb mértékűek. Mindezek mellett gyakoribbá váltak a kültelki építkezések is. 1900-ban a szőlőhegyen 49 prэшáz és pince készült. A fejlődés során 1900-ban a város sorompókon belüli területén 2 125 házat, 6 753 lakást számláltak össze. (Összehasonlításképpen 1883-ban 2 013 ház volt, 5 306 lakással.)

A századfordulón a városbővülés az említett térségben, illetve az újonnan kialakított katonai intézmények közvetlen közelében folytatódott, így a gyalogsági laktanya és az Aszalvölgyi-árok által határolt területen, az egykori jezsuita dűlőben. *Rauscher Béla*, a Déli vasúti műhely felügyelője kérelmét 1901. október 25-én hagyta jóvá a középítészeti szakosztály. A jóváhagyás értelmében a korábban megvásárolt telkeket házhelyekké minősítették. Az 5 katasztrális holdnál nagyobb területen közel 40 telket alakítottak ki. A város azonban elhárította a belterületté nyilvánítással felmerülő anyagi terheket, nem gondoskodott az utcák kialakításáról és rendezéséről, valamint a közvilágítás kiépítéséről sem. Több évig tartó egyezkedést követően csereszerződéssel biztosították az utca kiképzéséhez szükséges területet.⁴⁷

A vasúti munkások – tekintettel, hogy a javítóműhelyt a 19. század 90-es éveiben jelentősen bővítették és nagymértékben növekedett a foglalkoztatottak száma is – 1902-ben újabb házhelyigényeket jelentettek be. A pályaudvarral szemben lévő szántóföldeken a következő évben már építési engedélyekért is folyamodtak. 1905-ben újabb telekfelosztások történtek, amelyet az építészeti szakosztály is támogatott. A tanács azonban ezzel ellentétes véleményt képviselt, nem helyeselte a közel 80 beltelek kialakítását, mivel az új városrész kialakítását eredményezte.⁴⁸

A városi tanács álláspontja később megváltozott: *„Jóllehet a város belterületén kívánatos nagyobb mérvű építkezést éppen a felette nagyszámú kültelki építkezések akadályozzák, és a város közönségének nem áll feltétlenül érdekében, hogy a városi kültelkek a tömeges építkezések által belterületté változtassanak át, – mégis mivel tagadhatatlan tény, hogy a déli vasúti pályaudvartól északra fekvő telkek fekvésüknél fogva sokkal inkább alkalmasak házhelyekké leendő minősítésre, mint az eddig beépített kültelkek”* – ezért támogatónan terjesztette a közgyűlés elé a telkek kialakítását.

A város a közmű költségekhez ekkor sem nyújtott támogatást. A telkek többségükben az évtized végére beépültek, ezzel kialakult a *Búrtelep*nek nevezett kisebb városrész, amely a későbbiek során tovább növekedett.

A városbővülés más területen is folytatódott. 1902-ben *Almássy János* telkeinek házhelyekké minősítését kérelmezte. A belterület keleti határán az Olaj utca közelében alakították ki a századfordulót követően a később *Almássy-telepnek* nevezett városrészt.⁴⁹ Az Almássy-telkektől délre *Basch Adolf* hasonló módon járt el. A házhelyosztás során 1906-ra alakult ki az ún. *Basch-telep*, az építkezések azonban később kezdődtek.⁵⁰

A belterület növekedésének felgyorsulásával az építkezések felügyeletét is megszigorították „*csak olyan épületek emeltesse- nek, melyek közegészségügyi, rendőri és szépitészeti tekintetből a mai kor igényeinek megfelelnek*”.

A város történetében korábban nem tapasztalt nagyarányú építkezésekhez a *Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egylet* és a *Székesfehérvári Kölcsönös Népségélyző Egylet* nyújtott kedvező hiteleket. A segélyzők elsősorban a külterületi Demkó és Maros-hegy lakóházaikhoz, majd a századfordulón a Déli vasúti munkás-házakhoz, később az Almássy-telep, valamint a Szép-dűlő beépítéséhez adtak tagjaiknak hiteleket. A népségélyzők a Bárándi út melletti dűlő szántóföldjein épült házak és az ún. Búr-telep kialakításához adtak segítséget. A segélyző egyletek tevékenysége e témakörhöz kapcsolódva annyiban jelentős, hogy megpróbálták az elszegényedő társadalmi rétegek külterületre történő költözése helyett a város belterületén orvosolni e gondokat.

A külterületi „kintlakás” a század 80-as éveire vált jelentős városi problémává. A törvényhatóság a „sorompón kívüli lakást” tiltó szabályrendeletet hozott, ami ellen a demkóhegyi lakosok a belügyminiszterhez fellebbeztek.⁵¹ A későbbiek során pénzbüntetéssel igyekeztek korlátozni az építkezéseket, de ez sem hozott számottevő eredményt.⁵²

A szegényebb társadalmi rétegek a szőlőhegy prэшházaiba, valamint a filoxéra által nem pusztított Demkó-, illetőleg Maros-hegyre költöztek ki. A költözés mértékére utaló adat, hogy a sorompókon kívül 1423 ház, illetőleg épület állt, amelyből 420-at hasznosítottak lakás céljára. Összesen mintegy 1800 fő lakott itt.⁵³ Az itt lakók nem fizettek adót, tekintettel, hogy azokat nem belte- rületként és háztelkeként tartották nyilván. A város adóbevételei

azonban nem csupán ezáltal kisebbedtek, hanem ezzel párhuzamosan azzal is, hogy a belterületen mintegy 150 lakás állt üresen. Az építkezések túlnyomórészt a század első évtizedében a külterületeken történtek, kiegyenlítőként 1907-ben tapasztalhatunk, a déli vasúti munkásházak építése miatt.

A városban zajló magánépítkezéseknél, sokkal erőteljesebben befolyásolták a városképet a középítkezések. A jelentősebbek közül ki kell emelnünk a törvényszék, a Posta- és Távírda Palota, a pénzügy-igazgatóság, az Árpád fürdő, ezt megelőzően a javítóintézet és a katonai csapatkórház építését. A fentiekén kívül a város is finanszírozott középület-építést: így a 17-es laktanya, a honvéd tiszti épület, a 69-es gyalogsági laktanya és a katonai élelmiszerraktár építését. A korszakhoz kapcsolható az iskolahálózat (Főreáliskola, Ezredéves iskola és a Kereskedelmi iskola) bővítése és a szociális intézmények létrehozása is.

Szára Gyula polgármestersége alatt épült többek között a Deák Ferenc utcai elemi iskola, az Új Árvaház, az Aggintézet, és a Járványkórház. Felgyorsultak az infrastrukturális beruházások is.

A város bővülése miatt szükségessé vált a házak sorszámozásának megváltoztatása. A korábbi házszámozás, amelyet az 1820-as években vezettek be, a városrészek házait külön-külön számozta. Ennek megváltoztatása 1872-ben vetődött fel, de végül 1896-ban határoztak a városrészek szerinti számozás megszüntetéséről. Utcák szerinti házszámozást vezettek be, az utca jobboldalán található házakat páros, a baloldali ingatlanokat páratlan számokkal látták el. A külterületi és szőlőhegyi épületeket már korábban, 1880-ban átszámozták.

Beruházások, fejlesztések, urbanizáció

Székesfehérvár a többi thj. városhoz hasonlóan beruházásait is kölcsönökből finanszírozta. Az 1879 és 1908 között teljesített beruházások értéke 5 653 328 koronát tett ki. A fenti összegből 4 626 268 korona kölcsönből, a fennmaradó összeg a város egyéb jövedelmeiből származott. A beruházások többségét építkezésekre fordították, a legnagyobb összeget a laktanya építésére

használták fel, mintegy 1 465 910 koronát. Ezt követte az államigazgatási épületek építésének finanszírozása 600 000 korona és a vasútépítés 350 000 korona értékben. Utcák, utak építésére és burkolására mintegy 250 000 koronát fordítottak. Jelentős a kulturális és oktatási területek részesedése is, hiszen az iskolákra (állami és községi együtt) mintegy 430 000 koronát fordítottak, a színházra 230 000 koronát költöttek.⁵⁴

Az ún. egyéb jövedelmekből is jelentős összeget – 145 000 koronát – fordítottak az utak, utcák építésére és burkolására, ebből az alapból költöttek a szegény- és szeretetházra, valamint egyéb szociálpolitikai célokra is, mintegy 280 000 korona értékben. Igen jelentős volt a parkok, szobrok létesítésére és a városszépítésre fordított összeg is, mintegy 128 000 korona.⁵⁵ A beruházások nagy mértéke ellenére Székesfehérvár leszakadása, lemaradása ebben az időszakban „gyorsult” fel. Más törvényhatósági városok jelentősebb összegeket, így pl. Győr és Pécs mintegy 13 millió koronát szántak ilyen célú beruházásokra. Székesfehérvár a második vonalhoz tartozott (ilyen város volt Sopron és Komárom is), a dunántúli régiót tekintve összehasonlítási alapul.

A viszonylagos lemaradás ellenére az urbanizáció valamennyi lényeges ponton megtörtént. A 19. század 70-es éveiben indult városfejlesztés az 1910-es évekre alakította ki a városi közműhálózatot. A légszuszvilágítás 1873. január 3-ától működött. 1894-ben épült ki a Budapest-Székesfehérvár közötti telefonhálózat. Az áramszolgáltatás 1903. január 1-jén indult. A vízvezeték kialakítása a század első évtizedében kezdődött. Ezzel párhuzamosan történt meg a „kettős rendszerű” csatornázás is, külön hálózatot alakítottak ki a csapadék és a szennyvíz elvezetésére. A vezetékes ivóvíz-szolgáltatást, hosszas tervezést követően 1913. augusztus 1-jén adták át. A századfordulót megelőzően 1897-ben, majd 1916-ban felmerült a villamos létesítésének gondolata, de az elképzelések nem vezettek eredményre, tervezetek maradtak.

Jegyzetek

- 1 Székesfehérvár urbanizációjára vonatkozóan lásd: PÁRNICZKYNÉ NUCZÁS Ilona, Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848–1868 között. *PAB-VEAB értesítő* III. (Székesfehérvár, 1878) 157–165.; Uő, Urbanizáció Székesfehérváron 1868–1890. *PAB-VEAB értesítő* IV. (Veszprém, 1982) 198–208.
- 2 KELETTI Károly, *Hazánk és Népe a közigazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. (Pest, 1871) 424.
- 3 SZVL. Acta Politica 1833. No. 1214.
- 4 *Uo.* 1839. No. 66, 245, 667 1/2.
- 5 SZVL. Tanácsülési jegyzőkönyv. 1848. II. 14. No. 486.
- 6 SZVL. Községtanácsi iratok 1852. No. 24, 250. 1853. No. 1106. A sóstói térség vadászati jövedelmeit ebben az időszakban is ők kezelték. A vadászati jog bérbeadásával 100 forint bevételhez jutottak. SZVL. Tanácsülési jegyzőkönyv 1855. VII. 24. No. 121.
- 7 *Uo.* 1853. No. 25.
- 8 SZVL. Választmányi ülés jegyzőkönyve 1856. No. 405.
- 9 SZVL. Bizottmányi közgyűlési jegyzőkönyvek 1861. No. 379.
- 10 *Uo.* No. 214, 369. A korábbi gyakorlat szerint a vadászat felett is felügyeletet gyakoroltak. A nádas állásokért (30 db.) 3 forintot, a nádton kívüli állásokért (100 db) 1 forint 50 krajcár bérletet szedtek. A Basa árok javításáról a Sóstói kocsmá bérletéről is intézkedtek.
- 11 *Uo.* 1861. No. 202, 302.
- 12 *Uo.* 1861. No. 378.
- 13 SZVL. Közgyűlési jegyzőkönyv 1872. május 2. No.
- 14 SZVL. Tanácsi iratok 1882. No. 11 144.
- 15 A Fecskeparti temető a Kálvária, a Szedres temető a Megváltó, a Sóstói temető a Szent Kereszt elnevezést kapta.
- 16 Az 1887. évi felmérést megelőzően 1872-ben is készült mérnöki felvétel. SZVL. Tanácsi iratok 1872. No. 238, 1418.
- 17 SZVL. Tanácsi iratok 1867. No. 241.
- 18 *Uo.* 1873. No. 1428.
- 19 *Uo.* 1884. No. 2275. A szabályrendeletet 1892-ben módosították.
- 20 A Sóstói vadászati bevételek kivételével, mivel az utóbbi a Sóstói alapot illették. SZVL. Tanácsi iratok 1868. No. 306/1 540. 1879. No. 7594. Földszintes épület esetében 2–5 forint, egyemeletes épület esetében 5–10 forint, kéteemeletes épületnél 10–20 forint bevételhez jutottak. A városi tulajdonú területek értékesítéséből és az utcaszabályozás során kisebb területek eladásából származó bevételek is az alap forrását képezték, a kisebb rendőri bírságokból befolyó összeggel együtt.
- 21 DRUCKER József, *Székesfehérvár 1868-ban*.
- 22 A Sóstói vagyont a város kezelésébe vonták. Tanácsi iratok 1879. No. 890, 8 271.
- 23 A Sóstói Szépitő Társulat 1880-ban jött létre. Sajnos működéséről a történeti források hiányában részletesen nem tudunk beszámolni.
- 24 *Fejér megyei Napló*, 1903. június 16., 18. sz.
- 25 Kallinger állásában a tisztikar újjáalakításakor 1861. január 7-én is megerősítették.
- 26 Falvy mérnököt 1861-ben tiszteletbeli mérnökké nevezték ki. „A város mérnöki és építési ügyeiben eddig elé igen nagy buzgóságot és tevékenységet tanusított”. SZVL. Bizottmányi közgyűlési jegyzőkönyvek 1861. No. 366. Tanácsi iratok 1884. No. 3699, 3786. 1990. No. 947.
- 27 FALVAY István, *Magyar királyi Székesfehérvár városa külső útjainak emlékirata*. (Székesfehérvár, 1878). A dülök határait jelző cövekek, karók eltűntek. A birtokok területe az elszántások, foglalások révén megváltozott.

- 28 SZVL. Közgyűlési jegyzőkönyv 1891. I. 26. No. 27. Tanácsi iratok 1883. No. 9 066., 1890. No. 11181, 16274.
- 29 SZVL. Közgyűlési jkv. 1892. XII. 29. No. 360. Tanácsi iratok 1892. No. 17141., 18278.
- 30 SZVL. Tanácsi iratok 1901. No. 1900.
- 31 *Uo.* 1884. No. 415.
- 32 *Uo.* 1884. No. 4 973.
- 33 Fejér vármegye és Székesfehérvár sz. kir. város Főispánjának iratai II. Személyi ügyek. Székesfehérvár város tisztikara. Winkler 1883-ban szerezte meg mérnöki képesítését. 1912. december 1-jén nyugdíjazták. 1943. szeptember 11-én halt meg Budapesten.
- 34 Varga 1904. november 1-jétől 1908. augusztus 1-jéig segédmérnök, ezt megelőzően Hajdúszoboszló városi mérnöke volt.
- 35 SZVL. Tanácsi iratok 1875. No. 821. 1882. No. 1506. 1884. No. 2275.
- 36 *Uo.* 1885. No. 1983.
- 37 *Uo.* 1875. No. 2886.
- 38 *Uo.* 1874. No. 1645, 1841. 1875. No. 7163. 1877. No. 1415. 1884. No. 2170.
- 39 Az emlékoszlop fölött a láncait szétfeszítő turulmadarat, amely Bory Jenő alkotása, 1910-ben helyezték fel.
- 40 SZVL. Tanácsi iratok 1873. No. 1310, 2145, 3287.
- 41 SZVL. Közgyűlési jkv. 1872. IX. 2. No. 247. A Várarki csatorna lefedés 1889, 1900, 1906 években is folytatódott. A város alagcsatornázása a szabályrendelet alkotását követően vált jelentősebbé. Elsőként a Nádor és a Palotai utcák alagcsatornázása történt meg. A város kölcsönből finanszírozta a munkákat. Boross Imre egykori városkapitánytól 4 500 forintot, a városi árvaháztól 1 500 forint kölcsönt vettek fel. A belvárosi utcák alagcsatornázása a századfordulóra készült el. Ezzel egyidős Székesfehérvár alagcsatornázási terve is. SZVL. Tanácsi iratok 1873. No. 1310, 1428, 3287, 3296. 1875. No. 3401. A Rózsa utcát (1875-ben), a Várarki utcát (1880-ban), a Kigyó utcát (1886-ban), a Szarka utcát (1887-ben), az Oskola utcát (1901-ben) alagcsatornázták.
- 42 SZVL. *uo.* 1873. IV. 28. No. 125. Tanácsi iratok 1870. No. 4 071. 1875. No. 250. Az utak és járdák javításához szükséges kavicsot új bányák nyitásával biztosították. Ekkor nyílt a Donát-kápolna szomszédságában az ún. Templomháti kőbánya. Ennek ellenére a töltésanyag hiány miatt az építkezéseknél összegyűlt föld- és faltörmelékét is felhasználták az utcák töltésére. Tanácsi iratok 1889. No. 10 432.
- 43 Az utak, terek tisztítását éves bérletbe vállalkozóknak adták ki, egyes években házilagos kezelésben tartották.
- 44 PRIBÉK Antal, *Elnöki jelentés.* 15.
- 45 HAVRANEK József polgármesteri beszámolója. 15.
- 46 SZVL. Tanácsi iratok 1872. No. 2367, 4281. 1884. No. 7855. Közgyűlési jkv. 1880. IV. 12. No. 112. Tanácsi iratok 1880. No. 2509.
- 47 SZVL. Tanácsi iratok 1901. No. 17334.
- 48 *Uo.* 1902. No. 2481.
- 49 SZVL. Közgyűlési jkv. 1902. VIII. 28. No. 219. 1904. V. 30. No. 150. Tanácsi iratok 1902. No. 3189, 12871. 1904. No. 8377.
- 50 SZVL. Közgyűlési jkv. 1906. XII. 31 No. 350. 1907 I. 28. No. 6. II. 25. No. 45. III. 26. No. 63.
- 51 SZVL. Tanácsi iratok 1887. No. 7818. 1888. No. 5909.
- 52 SZVL. Közgyűlési iratok 1904. VI. 27. No. 162.
- 53 1900. évi adat.
- 54 *A magyar városok statisztikai évkönyve, 622.*
- 55 *Uo.*

CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF

Das Stadtbild von Székesfehérvár in der Zeit des Dualismus

Nach dem Ausgleich war die Entwicklung von Székesfehérvár etwas langsamer geworden. Einen der wichtigsten Gründe dafür haben die Zeitgenossen im Ausbau der Eisenbahnlinie gesehen. Die Stadt verlor an ihrer regionalen Bedeutung und büsste vieles an ihren Handelspositionen ein.

Nach der Statistik von Károly Keleti war Székesfehérvár anfang der 1870-er Jahre eine der wenigen Freien Königlichen Städte, die einen wirklich städtischen Charakter hatten. In dieser Rangordnung stand sie am 6. Platz. Die Freien Königlichen Städte haben während der Ausübung ihrer administrativen Funktionen auch die Aufgaben der Stadtregelung und Stadtplanung erfüllt. In den ersten Jahrzehnten des XIX. Jahrhundert und kurz davor gehörte die Aufgabe der Stadtverschönerung zu der Arbeit der Geodäten und Architekten.

In grösseren Massen haben sich die Aufgabengebiete der Stadtregelung und -verschönerung, dank dem Geist der Reformepoche, in den 1830-er Jahren entfaltet. Die Idee der Aufstellung eines ständigen Komitees für die Stadtverschönerung stammt aus dem Jahre 1833.

Nach dem Ausgleich gehörten diese Aufgaben in den Kompetenzbereich einer Fachabteilung für Stadtverschönerung und öffentlichen Bau.

Nach der Jahrhundertwende ist die Idee aufgetaucht, einen Verschönerungsverein zu gründen. Der Verschönerungsverein von Székesfehérvár hat seine erste Sitzung am 22. November 1912. gehalten. In den Munizipien sind mehrere solche Vereine entstanden.

Es ist erwähnenswert, dass unter den städtischen Beamten die Ingenieurstellung schon in der Reformzeit erscheint, aber bald

darauf aufgehoben wird. Der Status wird anfang der 1850-er Jahre wieder besetzt. Die in den 1870-er Jahren aufblühenden Stadtentwicklungs- und Stadtregulierungsarbeiten legten die Richtung für Regulierung der Marktplätze, Messeplätze und öffentlichen Orte fest. In dieser Zeit wurden die Strassen planmässig reguliert und gepflastert. Der offene Gaja-Kanal und der Stadtgraben wurden bedeckt. Es führten verkehrsreiche Strassen darüber. Der Bau der öffentlichen Gebäude hat eine Änderung des Stadtbildes bewirkt. Auch in den 1880–90-er Jahren wurde die Stadterweiterung von der Wasserkarte bestimmt. Auf den ehemaligen Ackern der Oberstadt, auf 32 Jochen entstand ein neues Stadtviertel. An der Jahrhundertwende wurde die Stadterweiterung auf diesem und auf dem Gebiet in der Nähe der neugebauten Kasernen fortgesetzt.

Zur Finanzierung der in der Stadtgeschichte bis dahin nie gesehenen grossen Bautätigkeit haben zwei städtische Banken günstige Kredite geboten.

Das Stadtbild wurde besonders vom Bau der öffentlichen Instituten geprägt. Die bedeutendsten von denen waren das Gericht, Post- und Fernmeldeamt, Finanzbehörde, Árpádbad, Besserungsanstalt, Lazarett. Die Investitionen wurden auch hier aus Krediten finanziert. Die grössten Summen wurden für den Bau der Kaserne, der Verwaltungsgebäude, der Bahn und für den Strassenbau verwendet.

Trotz der verhältnismässig hohen Investitionen hat sich der Prozess der Unterentwicklung der Stadt in dieser Zeit beschleunigt. Andere Munizipien haben bedeutendere Summen für ähnliche Zwecke verwendet, Győr und Pécs z. B. 13 Millionen Kronen. Dies änderte aber kaum an der Tatsache, dass mit den Bauarbeiten trotz der relativen Zurückgebliebenheit der Stadt die Grundsteine für die Urbanisation gelegt worden waren.

MAJDÁN JÁNOS

A vasút polgárosító hatása¹

A magyar polgárosodással foglalkozó feltárások egyre szaporodnak, az életmód vizsgálatáról mind több elemzés lát napvilágot. A gazdasági és társadalmi közegben bekövetkezett változásokról viszonylag sokat feltáró történész szakma képviselői hazánkban kevés figyelmet szenteltek a mindennapok bemutatására. A néprajzi és szociológiai műhelyekben született írások rajzoltak ugyan egyfajta képet a százötven évvel ezelőtt megindult átalakulásokról, de – e szakmák gyakorlata szerint – elsősorban a kisebb közösségek és az egyének környezetében lezajlott változások álltak és állnak a feltárásaik középpontjában.

A történettudomány – véleményem szerint – akkor adhat átfogó és összegző képet a hazai polgárosodásról, ha bemutatja a mindennapi életben bekövetkezett változásokat is. Különösen érdekesek azok a nagy rendszerek, melyek kiépülésükkel nemcsak a gazdasági életre, hanem az akkor élő polgárok életmódjának átalakítására is döntő befolyással bírtak. Ilyen az egész országot behálózó, s ezáltal szinte minden állampolgárt érintő rendszer volt a vasút, melynek polgári fejlődésre gyakorolt hatásáról esik szó – a teljesség igénye nélkül – a következő elemzésben.

Az előmunkálatok és az építkezések hatása

Közismert tény, hogy Magyarország Európa egyik legsűrűbb vasúti hálózatával rendelkezett az első világháború előestéjén. A több mint 22 000 kilométer hosszúságú pálya behálózta az egész országot, ha nem is egyenletesen.

A vasút polgári értékeket közvetítő szerepe már elkezdődött az *építkezések* alkalmával. Az *első osztályú vasutak* kivitelezésekor az érintett települések lakóinak korábbi szokásaira közvetlen hatást gyakorolt a vasút. Az ország különböző településeiről érkező munkásokkal kapcsolatot tartó helyiek más vidékek étkezési, ruházkodási szo-

kásait ismerték meg. A földmunkáknál használt eszközök – a kubi-
kos kordé és fogat – gyorsan elterjedtek a vasúttal ellátott tájakon.

A falvak lakói az 1880-as évtizedben megindult *helyiérdekű vasutak* építésekor kapcsolódtak be aktívan a kivitelezésbe. A kivitelezést végző vállalkozók igénybe vették az érintett vidékek lakóit, akik ezáltal – ha időlegesen is, de – helyben találtak fizető állásra. A viszonylag rövid vicinális vasutak kivitelezésekor nem érte meg az alföldi városokból kubikusokat fogadni, helyettük a helybéli gazdák végezték el a pálya koronájának kialakítását. A földdel való foglalatosság ismert volt a vállalkozó falusiak előtt, s így minden különösebb előképzettség nélkül elvállalhatták ezeket a munkákat. A hetente kézhez kapott pénz új helyzetet teremtett a közösségeken belül. Az eddig gazdaságilag kiszolgáltatott rétegbe tartozó földnélküliek – ha rövid időre is, de – önálló keresettel rendelkezökké váltak. A vasútépítéskor kapott jövedelmek siettették a századfordulón országszerte kialakult házépítési hullámot. Ugyancsak a vasútépítéseken kapott pénzek tették lehetővé – többek között – a kistájakhoz kapcsolódó színes népviseletek elterjedését. (Ilyen volt például a sárközi viselet kialakulása is.)

Az építkezésen résztvevők megismerkedtek a „kantin” rendszerével, amely a fizetés helyett kapott utalványok levásárlásának helyszíne volt. A munkások számára kiderült, hogy a munkavezetők igen eltérő módon értelmezik a munkaadói jogokat. A felmerült gondok orvoslása során derült ki a falusi lakosság számára, hogy a munkavállalókkal szemben követeléseiknek hangot lehet adni. A falusi közösségek legtöbbször ekkor találtak agitátorokkal, szervezték meg az első érdekvédelmi megmozdulásokat.

A beruházásba fizikai munkával bekapcsolódók mellett az érintett vidék más polgárai is találkoztak az építőkkal. A vicinálisok építésének *előkészületei* során – általában – a helyi érdekeltek kezdettől fogva részesei voltak a szervezésnek. Az új vasút nyomvonalának kijelölésekor a jövőben használók megpróbálták hallatni a szavukat. Az esetek többségében ez sikeres volt, hiszen a vállalat jövőbeli tevékenysége és gazdaságossága nagymértékben függött a vonal mentén élők nagy szállításaitól és utazásaitól. (Ezzel magyarázhatóak az utókor számára időnként érthetetlen

nyomvonalak, melyek vezetésében nem annyira az adott család politikai befolyására, hanem az általuk működtetett gazdaság fuvarozási igényeire hivatkozva „kanyarodott” a vasút a nagyüzem központja felé. A kis lélekszámú, kevés árufelesleggel rendelkező – emiatt nagy forgalmat nem ígérő – falvak helyett gyakorta ezért vezették a vicinálist a településtől távol eső nagyüzemi központok mellé.) Az előkészületek során így az érdekérvényesítés eddig szokatlan formáját tanulták és gyakorolták a családok és a közösségek. E módszer újszerűsége miatt sok esetben előfordult, hogy a lehetőséggel egy – egy közösség sokkal jobban élt, mint esetleg a magas politikai hivatalos betöltő személy, vagy a területi önkormányzat. Ilyen esetre jó példa Harkány, ahol a helyi közösség kiválóan megszervezett érdekképviselője eredményeként vasúti csomópont alakult ki. Történt mindez úgy, hogy a Drávavölgyi Vasút és a Pécs – Donji Miholjac közötti vicinális találkozását a siklósiak akarták megszerezni, s a Batthyány uradalom minden támogatást megadott ehhez. Harkány polgárai ügyesebbek voltak és nem „általottak” stratégiai jelentőséget adni a metszéspontnak, s a bécsi közös hadügyminisztérium támogatását is megszerezve elérték tervüket. Dunaföldvár lakói – a zirci apátsággal karöltve – sikeresen módosították az Adony-szabolcsi vasútállomásról Paksra vezető vicinális nyomvonalát, függetlenül attól, hogy a megyei vezetők nem támogatták a hosszabb vonalvezetést. A példákat lehet sorolni szerte az országból. Valamennyi eset azt jelzi, hogy az érintett települések, közösségek, birtokosok új gazdasági és politikai körülmények között is megtartották és átalakították az érdekérvényesítő tevékenységüket.

Az előkészületek másik fontos területe a *tőke begyűjtése* volt. Ekkor kellett az érintett gazdáknak és közösségeknek nyilatkozni a részvények jegyzésekről. Ezen vállalatok megtárgyalására, majd a részvénytársaság megalakítására és működtetésére egyeztető találkozót, különböző üléseket szerveztek. Az érintett falvakban, kisvárosokban ekkortájt indult meg a „ kaszinószerű” önszerveződő tevékenység, amely színtere volt a vitáknak, az egyezkedéseknek. A többi infrastrukturális beruházás tervezése és fejlesztés során hasonló előkészületekre került sor,

melyeken az érintett települések polgárai egyre magabiztosabban vettek részt, mivel a vicinális vasutak építéskor komoly tapasztalatokat szereztek. A részvények jegyzésével az építési tőke előteremtésében is új módszerek terjedtek el. A törvényi szabályozások lehetővé tették az előzetes jegyzéseket, a közösségek tehervállalásait, a működésben való részvételt.² Egy-egy vicinális esetében döntő volt, hogy a tervezett vasúthoz szükséges pénz az érdekeltek elő tudják-e teremtetni. A gazdaságossági számításokat végző polgárok és közösségek kénytelenek voltak pontosan felmérni saját teljesítőképességeiket, s mindezt a részvények jegyzéskor dokumentálni kellett. A nagyra törő tervek gyakran emiatt nem váltak valóvá! A vicinális vasutak tőkejegyzéseinél és a befizetések során vált mindenki számára nyilvánvalóvá, hogy hiába egy-egy család nagy történelmi múltja, esetenként meglévő nagyüzeme, ha azt rosszul kezelik, vagy a familia túlköltekezik, akkor nem tudnak részvényt jegyezni és nem sikerül az érdekeik szerint vezetetni a vaspályát. Ország-világ, de a megye lakói előtt mindenképpen nyilvánvalóvá vált, hogy a hírneves családok, megyeszékhelyek egy része valójában kevés befektethető pénzzel rendelkezik. Ilyen eset játszódott le a Sárközben vezetett vicinális tőkegyűjtésekor, amikor a megye székhelyvárosa, Szekszárd semmi támogatást nem adott, a környékbeli családok – például a Perczelek – kevés részvényt jegyeztek, s ezzel párhuzamosan Decs 100 ezer, Ócsény 40 ezer koronás támogatást adott e rövid vasút megépítéséhez.

A helyi érdekű vasutak kivitelezéséhez született előzetes számítások, a tőkebegyűjtés fáradságos és gyakorta sikertelen tevékenysége a polgári állam további működése szempontjából rendkívül fontos tapasztalatokat adott: az érdekérvényesítési képességek olyan társadalmi rétegekben és csoportokban alakultak ki, amelyek a továbbiakban már más területen is élni tudtak a megszerzett tapasztalatokkal!

A vasútépítések előkészületeinek harmadik területe a *közigazgatási bejárás* volt. Ennek során bonyolították le a terepbejárásokat, ahol a tulajdonosok személyesen találkoztak a kivitelezőkkel és megismerték a vasút pontos nyomvezetését. A helyszíni szemle

alkalmával a földek tulajdonosai – legtöbb helyen – összehangolva próbálták meg érvényesíteni érdekeiket az átjárók helyének kijelölésekor, az árkok, csatornák nyomvonalának megállapításakor. Magyarország sok vidékén – addig ismeretlen módon – ugrásszerűen megnőtt a földek értéke és a legkisebb falvakban is ügynökök jelentek meg. Ahol nem sikerült egyességre jutni, ott a bíróságot vették igénybe a vita eldöntésére. A föld árának peres úton történő megállapítása során gyakran jártak jól a terület gazdái, ezzel is növelve az adásvételek fontosságát.

Az építkezésekhez kapcsolódó áttételes hatásokat jól érzékelték a helyi vállalkozók, akik a *kivitelezésbe* bekapcsolódva általában nyereségre tettek szert. A kialakult hazai gyakorlatnak megfelelően az épülő vasút vonalán egy időben több helyen is megkezdték a földmunkákat. A falvak nagyobb gazdái fogatokkal, saját szerszámaikkal vállaltak részt a kivitelezésben. Gyakran előfordult, hogy az állomáshoz vezető utat a község a településre eső közmunka kötelezettségéből építette meg. Az állomások, megállóhelyek épületeinek kivitelezéséhez helyben vásároltak építőanyagot, amely egy-egy kisebb téglagyár, fafeldolgozó üzem termelésének fellendüléséhez vezetett.

Az előkészületek és az építkezések során – közvetlenül vagy áttételesen – az érintett lakosságra *nagy hatást* gyakoroltak a vasutak.

Működnek a vicinálisok

A vasútvonalak *forgalomba helyezése* további új benyomásokat, értékeket, életmódbeli szokásokat közvetített a lakosság felé. Igaz ez a megállapítás annak ellenére, hogy az 1890-es évtizedig viszonylag kevesen utaztak vasúton. A fővonalak mentén lévő települések lakóinak árucikkkel történő ellátása alapvetően megváltozott. A vasúton érkezett árucikkek minden érintett település boltjában megjelentek, és a helyiek nagyrészt ugyanazt vásárolhatták, mint a nagyvárosok lakói. Ez egyrészt ritka déligyümölcsök megjelenésében, a rizs és a fűszerek elterjedésében követhető nyomon, másrészt a lakások berendezését változtatták meg a budapesti, bécsi, prágai iparosoktól, gyáraktól, kereskedőktől rendelt bútorok.

A vicinálisok építését szabályozó 1880-ban életbelépett első törvény és a századvég közötti időszakban évente átlagosan 400 kilométer új vasutat adtak át a forgalomnak.³

Az 1890-es években lezajlott hálózatbővítés eredményeként néhány év alatt nyolcezer kilométer helyiérdekű vasút épült az országban. A helyiérdekű vasutak olyan sűrű hálózatot alakítottak ki, hogy a Dunántúlon nem található település, melynek lakói 20 kilométeren belül ne érhetek volna el egy állomást. A vasúttal legkevésbé ellátott – s a századforduló után állami költségvetésből támogatott hálózatépítéssel fejlesztett – erdélyi és horvátországi megyékben is minden település lakója 50 kilométeres körzeten belül talált állomást.

A helyiérdekű vasutak megnyitása után az ország egész területén megmutatkoztak az életmódbeli változások. Különösen az után érezhető a polgári életforma gyors terjedése, hogy a meglévő hálózaton a személyszállítás díjtételeit átalakították. Baross Gábor államtitkárként, majd miniszterként mindent elkövetett annak érdekében, hogy a hazai lakosság minél nagyobb számban vegye igénybe a vasutat. Az elemzések azt mutatták, hogy az utazási költségek megfizethetetlenek, s ezért kevés az utas, ami tovább csökkentette a vasutak gazdaságosságát. (A személyvonatok 20–25%-os kihasználtsággal közlekedtek!) A miniszter bevezette a „zónatarifa” rendszert, melynek eredményeként volt olyan szakasz, ahol 80%-os viteldíj csökkenés történt. A szomszédos települések közötti forgalom, illetve a nagy távolságokra történő utazások nőttek meg ugrásszerűen. (A 25 kilométeren belüli utasok száma két év alatt tízszeresére, a nagy távolságokra utazóké négyszeresére növekedett!) Bekövetkezett, amit Baross a képviselőház folyosóján mondott a törvényjavaslat betérjesztésekor: „Azt akarom, hogy a brassói ténsasszony Budapestre járjon kalapot vásárolni!”⁴

A hálózat sűrűsödése és a viteldíjak mindenki számára elérhető összege miatt ugrásszerűen megnőtt a forgalom és egyúttal a falvak és kisvárosok polgárainak életmódjára is közvetlen hatást gyakorolt a vasút. Az egész országban nyomon követhető változásokat emiatt elsősorban a századfordulótól lehet és érdemes vizsgálni. Vegyük szemügyre a kortársakat ért hatásokat, induljunk útnak egy korabeli utassal.

A helyi érdekű vasutak közvetlen és közvetett polgárosító hatása

Az utazásra vállalkozó polgár saját faluja kocsmájában, a helyi bálokon, szüreti mulatságokon hallott már a vasútról. Legtöbben az első szerelvény érkezésekor ott álltak az ünneplő tömegben és lelkesen üdvözölték a „mútanrendőri bejárás” tagjait. Mindettől természetesen eltért az első utazás, amelyre komoly előkészületek után került sor. Akár hivatalos ügyeit intézni, akár vásárolni, vagy eladni indult a polgár, nem az otthon használt ruhájában, lábbelijében kelt útra. Az „ünnepi öltözködés” eddig az egyházi rendezvényekre és a bálokra volt jellemző. A vasúti utazások elterjedése után a vonatra szállók minden alkalommal felöltötték az „ünnepi ruhát”. Tették ezt akkor is, ha az ügyek napi utazást kívántak. Ez az új szokás rendszeressé tette az ünneplő és a hétköznapi ruházatkodás elkülönülését. A ruházat gyorsabb kopása miatt a falusi lakosság a környékbeli vonzaskörzetek központjaiban vásárolt magának „ünnepi ruhát”, ahová a vásárokra, a kereskedőkhöz egyre gyakrabban vonattal utazott. A szegényebbek – vagy az új szokásokat megszokni nem akarók – a korábbi hagyományoknak megfelelő ruházatban indultak a vasútra, de mindig tiszta darabokat vettek magukra. Az utazáshoz készülődő szegény nők a kendőjüket ünnepire cserélték, és ünnepi módon kötötték meg, a férfiak az ünnepi kalapjukat vették fel, vagy kicéfélték a használtat. Cipő, csizma híján lévők megmosták a lábukat, és úgy ültek vonatra.

Az „ünnepi öltözékbe” az állomáshoz közelítő polgár már az odavezető úton mást tapasztalt, mint a falu utcáin. A településekről a vasúthoz vezető *utat* legtöbb helyen a részvénytársaság *zúzott kövel, kavicssal* szóratta le. A belterületi utakkal ellentétben így a vasútra igyekvők a legnagyobb esőzésekben is pocsolyák kerülgetése és sár nélkül érhettek el az állomásra. Az épület előtt minden utas – a legkisebb településen is – tágas teret talált, amely a kocsik, hintók fogadására szolgált. E *tér* kialakítása nagy előrelátásról tesz tanúbizonyságot, mivel a későbbiekben ennek segítségével oldódott meg a bejárók kerékpár-tárolási gondja, az autók parkolása, az autóbuszok, taxik várakozási helye.⁵ A nagyobb vonzással rendelkező településeken az állomás

előtti téren néhány szobás *szálloda* épült, amelynek földszintjén vendéglő működött.⁶ A kisebb forgalmú helyeken is nyílt *vendéglő* ezen a téren és közkedvelt volt, de nemcsak a várakozó utasok előtt.⁷

Az *állomásra* érkezőket az egész országban *egységes épületi* együttes fogadta. Az államvasutak vonalain 1870-től kezdve indult meg a típustervek szerinti építkezés. Az első időszakban – a hálózati fejlesztésnek megfelelően – elsősorban az első- és másodosztályú vonalak mentén épültek egységes tervek alapján állomások. A feladatok ellátása alapján öt osztályba sorolt épületek közül az első háromban emeletes, a IV. és V. osztályban földszintes létesítményt adtak át a forgalomnak. Az első típustervek szerint épült állomásokon rögzítettek több fontos alapelvet. A személyzet számára lakást-lakásokat alakítottak ki az épületben. Osztályonként elkülönítették az utasok várótermét és rögzítették a belső berendezéseket. A személyzet munkahelyét a várótermek felől nem lehetett megközelíteni. A nagyobb állomási épületek két végén helyet kapott a posta és a vendéglő, melyeket a fedett verandával ellátott peronról közelíthettek meg. Szabványosították a mozdonyszíneket, a raktárakat, az őrházakat, az egész állomás egységes képet mutatott.⁸

Az 1880-as években megindult helyiérdekű vasúti építkezések esetében a kezdetektől igény volt az egységesítésre. Ezt a folyamatot segítette, hogy néhány rövid helyiérdekű vasút a MÁV kötelékében nyílt meg, illetve a legtöbb vicinális vasutat az építető részvénytársaság a forgalomba helyezés után államvasúti kezelésbe adta. Mindezek megkívánták a típusterveket, amelyekben felhasználták az államvasúti tapasztalatokat. Így alakult ki a vidéki települések új és egyben meghatározó épületeként az állomás. A várható forgalomhoz igazodva négy osztályba sorolták az állomásokat. Az I. osztályú épület követte a MÁV fővonalai hálózatán bevezetett típust, s az ottani második osztályú állomás került a vicinális vonalon megépítésre. A lényeges különbséget a vágányok felőli fedett veranda jelentette, amelyet a vicinálisok esetében sehol nem építettek meg. Az emeleten lévő lakások kicsit kisebbek voltak, s egy háromszobás főnöki és egy kétszobás beosz-

totti készült el. A II. osztályba sorolt épületbe ugyanúgy elkülönítették a harmadik osztályra jegyet váltott utasokat a másik két osztályon utazóktól, mint az előző típusban, de a földszinten kevesebb irodahelyiséget alakítottak ki. Az emeleten lévő főnöki lakás két szobája mellett a nőtlen tisztként dolgozó vasutasnak egy garzonlakás állt rendelkezésére. A III. osztályba sorolt állomásépület is emeletes volt, ebben is elkülönülten tartózkodtak az utasok. A forgalom lebonyolítására már csak egy helyet alakítottak ki és egy darab kétszobás emeleti lakásba költözködhettek a főnök. A legkisebb forgalom lebonyolítására berendezett IV. osztályú földszinti állomáson egyetlen váróterem állt az utasok rendelkezésére és egy szobában dolgozott az ottani vasutas. A kétszobás szolgálati lakása közvetlenül az irodából nyílt.

Az állomásra érkezőt – a település forgalmához és fontosságához mért – állomási épület fogadta. Az épület *külső megjelenése* teljesen eltért az addig megszokott építkezésektől. Az állomások téglából készültek és színes külső vakolatot kaptak. Az épület alatt nagy száraz pince volt, s itt alkalmazták először a különféle szigetelési eljárásokat. A sérülékeny sarkokon és pontokon általában dísztéglás borítással védekeztek az idő viszontagságai és a forgalomból eredő rongálások ellen. Az ajtó- és az ablakkeretek hasonló téglás díszítést kaptak.

Erre az állomásra érkezett meg az utazni szándékozó, melynek új építési módját (pince, szigetelés) a kivitelezések alkalmával árgus szemekkel figyelték a települések lakói. A színes vakolat megléte és a díszítések eddig ismeretlen külső kőműves munkákat mutattak. A századfordulón lezajló nagy állami beruházások eredményeként elkészült falusi iskolák, közraktárak, közhivatalok hasonló elvek alapján kerültek kivitelezésre. Az állomásokkal együtt ezek a középületek is nagyban befolyásolták, alakították az egész országban akkor megindult új falusi és kisvárosi építési modelleket.

Az állomásra belépő utazó jegyet vált a pénztárnál és besétál a *váróterembe*. A IV. osztályú állomástól eltekintve legalább két különböző fokozatú terem között választhatott a menetjegyének megfelelően. A váróteremben – a már említett 1870-es években megindult egységesítési törekvések hatására – minden vicinális

állomáson *egyforma berendezést* talált. A székek, az asztalok és a padok sorozatban készült ipari termékek, amelyek teljesen eltértek az addig ismert bútoroktól. A fából készült elemek esetében már a kényelmi szempontok is megjelentek a tervezéskor, például a hajlított háttámla. A várótermekben teljesen új berendezési tárgy volt a *vaskályha*, amelyet a hazai ipar fejlettsége révén nagyon jó minőségben tudtak beszerezni a vasutak. A vicinálisokat igénybevevők a gyakorlatban ismerték meg az öntvényből készült termékek előnyeit, s kezdték fokozatosan vásárolni, ezekkel lecserélni a saját háztartásuk tűzhelyeit. A forgalom megkívánta okok miatt a várótermekben és a szolgálati helyeken *óra* függött a falon, amelyet sorozatba gyártattak. Az utazók itt láttak először ingaórát, amely egy-két évtized alatt szinte minden vidéki lakás tartozékává vált.⁹ A nyilvánosan mért pontos időt sok helyen a vasút vezette be az országban, s ez is közrejátszott abban, hogy a korábban a városokban, püspöki székhelyek templomaiban megszokott toronyórák megjelentek a kisebb, de módosabb településeken is.

A várótermek belső falait az órán kívül az *írott menetrend és a reklámok* foglalták el.¹⁰ Az állampolgárok nagy része valamilyen szinten elsajátította az írni – olvasni tudást. Érdeemes és lehet alapozni a hirdetések kihelyezésekor erre a tudásra. A reklám megjelenése egyfelől jelezte az eladható áru meglétét, másfelől a vásárlóerőt. A magánosok által használható különféle termékek hirdetési teljesen új tudást adtak a várakozó utasnak. Az egész országban – esetenként egész Európában – kapható termékekről kap ismertetést a váróterembe belépő. Az egységes nemzeti piac reformkorban megindult kialakulása folytatódott a fogyasztás egységessé válásával. Akkor válik egységes állammá Magyarország, amikor a fővárostól és a nagyvárosoktól távol eső közösségek tagjai ugyanazokat a termékeket ismerik – és egy idő után fogyasztják –, mint a többi polgár. Az új termékek és szolgáltatások elterjesztésében nagy szerepe volt a vicinális állomásokon megjelent hirdetéseknek, színes plakátoknak.¹¹

A szerelvény érkezése előtt az utasok gyakran körülnéztek az állomáson. Az épület körül mindenhol *virágoskerteket* találtak. A MÁV által elterjesztett típustervekben nagy figyelmet fordítottak

a környezet kialakítására és egységesítésére. A vasutak megnyitása után minden állomáson *fásítást* kezdeményeztek. Elsősorban hársfát és vadgesztenyét ültettek, amelyek jól bírták a gőzmozdonyok okozta szennyezést, illetve nagy lombkoronájukkal árnyékot adtak az épületnek és az utazóknak egyaránt. A fák mellett szimmetrikusan elhelyezett virágágyásokban gyönyörködhetett az utazó. Az állomások pályával párhuzamos két oldalán kötelező volt a virágágyás kialakítása és a személyzet munkaköréhez tartozott annak gondozása. Teljesen új virágfajtákat honosítanak meg Magyarországon a vasutak segítségével. A dália és a különféle nemesített rózsák ekkor válnak mindenki számára ismertté. A századfordulón megindult és többször említett házépítésekre kimutatható hatást gyakoroltak az állomási virágoskertek. Az említett új virágok ekkortól jelentek meg a családok kertjeiben és a ház előtti kiskert kialakítására is ekkortájt került sor. A virágos ágyások között fehér kővel, vagy folyami kavicssal *felszört utakat* alakítottak ki, melyeket rendszeresen gereblyézt a személyzet. Kezdetben ennek biztonsági szerepe volt, mivel az állomásokat a legtöbb helyen nem zárta el kerítés a vágányoktól, s a vonat érkezése előtt nem engedték az utasokat ki az épületből. A felszört kavicsos terület jelezte a lábnyomokat, s ha valaki mégis kiment a vágányok mellé és emiatt baleset történt, akkor a vasutasok védve voltak a felelőségre vonástól. Az új szokás gyorsan elterjedt, s a mindenki által ismertté vált kavicsozás hamarosan megjelent a települések nyilvános parkjaiban, a templomkertekben, a középületek udvarán. Való igaz, ennek a módszernek volt előfutára hazánkban, mivel a barokk stílusban épült kastélyok parkjaiban hasonló módon alakították ki az utakat. Az ország lakóinak többsége azonban nem járt ilyen helyeken és nem látta a kavicsos sétáló utakat, ezért ennek a módszernek az országos elterjedését elsősorban a mindenki által ismert vasútállomások segítették. Az állomások ablakaiban megjelentek a muskátlik, amelyet ismertek az ország sok vidékén, de a hidegebb tájakon nem. A vicinálisok állomásain faládákba, felfüggesztett cserepekbe virítottak a muskátlik. A virágosítás egységesítését a MÁV azzal segítette, hogy központi kertészetet hozott létre, s

onnan látták el az állomásokat virágokkal, fákkal. A vasút segítségével így vált „magyar” virággá a *muskátli*, amely igénytelen-sége miatt gyorsan terjedt a magánházaknál is.

Minden állomás épülete mellett talált a nézelődő utas kutat. A tervezés során rögzítették a *kút* helyét és a „műtanrendőri bejárást” végző bizottság tagjai minden kút vizét kötelesek voltak megkóstolni.¹² Az ásott kút belsejét kővel vagy téglával rakták ki, a kávája téglából készült, fa lécekből zárt keret védte és a tetjét bádogból készült csúcs zárta le. A bádogvödör láncon érte el a víz szintjét és a felhúzott vízből, egy kávából kivezető csatorna végén található lyukas vascsőből ihatott a szomszédos utas. Ennek a kútnak csodájára jártak mindenhol a környékeliek, mivel ez idáig nagyon kevés ilyen építményt láttak vidékiek. Az egészségügyi helyzet gyors javulását célul kitűző magyar kormány számára nagyon fontos volt a kövezett kutak megléte. Egyfelől a vasutasok járványos megbetegedéseit lehetett ez által megelőzni, másfelől bíztak abban, hogy az utasok révén elterjed az ásott kút. Mind a két esetben sikeres volt a korábbi szokásokat átalakító törekvés. Az egészséges vizet adó kutak típusa egy emberöltő alatt elterjedt az országban.

A nézelődő utas az állomás kúttal ellentétes oldalán talált egy kis különálló épületet. Ez volt az *illemhely*, amelyre szintén nagy figyelmet fordítottak a tervezés és a kivitelezés során.¹³ A vicinális vasutak építésének korában már pontosan tudták, hogy a fertőzések nagy része a víz útján terjed. Elvként ekkor megfogalmazódott, hogy csak fedett illemhelyet szabad ilyen forgalmas helyre telepíteni, és az legyen minél messzebb a kúttól. A megvalósítás nem volt egyszerű, mivel Magyarországon nem terjedtek el még a nagyvárosokban sem a kőből vagy téglából épült nyilvános illemhelyek. A helyiérdekű vasutak állomási típusterveit megrajzoló mérnökök olyan megoldást találtak, amely az állomás épületétől távol került kivitelezésre. A szabadon álló *árnyékszék* épületében elkülönítettek női és férfi részt, amelyeket belül fülkékre osztottak. A szilárd építőanyagból készült mellékhelyiségek csepepes tetőfedést kaptak és helyenként díszített fából ácsoltak hozzá előrészt. Az elnevezésbeli különbözőségeik is jól jelzik,

hogy sem a magyar nyelvben, sem a magyarországi háztartásokban nem volt ez a hely jól elkülönítve. Ahogyan szó volt róla, hívták illemhelynek, ezt a táblát szögezték fel az oldalára. Néhány helyen elterjedt az árnyékszék elnevezés, de a francia szakszavakból átvett *toilet* szó használata szintén ismert volt. A megépült mellékhelyiségek igen hamar közkedelvé válnak és lassan kezdtek elterjedni a magánházaknál. A vicinálisok vezetői nagy gondot fordítottak az árnyékszéket tisztántartására, külön személyzetet fogadtak a rendszeres ürítésre. Ezt a munkát általában véve a vonal mentén lakó egy-két megbízható cigány család végezte, akik ezáltal munkavállalói kapcsolatba – esetenként dolgozói állományba – kerültek a vasúti társasággal.

A teherforgalmat is lebonyolító állomásokon *áruraktár* készült, amelynek alapját kőből és betonból építették, a falai deszkából készültek. Az épületen mind a vágányok felé, mind a tér felé kétszárnyas, zárható kaput nyitottak, melyek előtt mind a két oldalon a vasúti kocsik padlójának magasságába lévő emelt rakodó volt. Ezzel oldották meg a szekerekről, kocsikról történt át-emelést, illetve a vasúti kocsikból való ki- és berakodást. Ilyen magtár, raktár a nagyüzemekben, az állami közraktárakban sok helyen állt, de országos elterjedését a vasútnak köszönhetjük. A raktár mellett *állatrakodók* álltak, melyek segítségével emelés nélkül, saját lábaikon hajtatták ki- és be a szállításra váró szarvasmarhákat, lovakat, juhokat, sertéseket. A földből készült és kőperemmel ellátott földhajtók mintájára néhány év alatt elterjedt az ugyanilyen célokat szolgáló, de fából ácsolt és hordozható szerkezet, melyeket a házaknál és a nagyüzemekben folyó rakodásokhoz használtak. Gyakorta egy-egy közösség ácsolt ilyen állatfelhajtót és azt szükség szerint kölcsönözték egymásnak. A vicinális vasutak országos elterjedésével egy időben bővült a hazai cukorrépa-termelés. A gyárak sűrű hálózata alakult ki, s ezek a vállalatok mint termeltetők léptek fel. Rendszergazdaként a magtól a felvásárlásig minden folyamatot ütemeztek és a feltételeket vállaló gazdákkal betartatták. A termeltetés végén kiszedett répát vasúton szállították a feldolgozóhelyekre. A répa átvétele az állomások rakodási területén történt. A pontos és – az áradók

által – ellenőrzött mérések lebonyolítására *mázsaházakat* és *mázsákat* telepítettek az állomásokra. Ezeket a mázsákat a cukorrépa átadásán kívül egész évben használták a környékbeli gazdák. Megoldódott ezzel az árueladáskor gyakran jelentkező gond: a pontos mérés. Mivel e nagy mázsákon bármilyen székér és fuvarozó alkalmatlanság elfért, ezért szívesen és gyakorta vették igénybe a mázsaházi szolgáltatást akkor is, ha a mért áru nem került vasúti feladásra. Vidéken a vasútállomások számítottak a nagytételű kereskedelem központjának, jól kirajzolódó vonzáskörzet alakult ki körülöttük.¹⁴

A vonatra várakozó és nézelődő polgár az állomások végén – legtöbb esetben – *őrházat* látott. A helyi érdeklődő vasutak tervezésekor minden vonal esetében előre elkészültek az őrházak típusai. A köznyelvben „bakterháznak” nevezett szoba-konyha-kamrás épületek a forgalom lebonyolítását segítő vasúti személyzet számára készültek. Az állomások be- és kimeneteli oldalán legtöbbször az útátjárót lezáró sorompó kezelését végezte az itt lakó vasutas. A vonal többi pontján a veszélyes helyeken, az egymástól nagy távolságokra lévő állomások között építettek őrházat. A viszonylag kis épületet a vidéki lakosok sokszor megcsodálták. Az érdeklődés először annak szólt, hogy minden őrházat téglából építettek, melynek falusi elterjedése egybeesett a vicinális vasutak kiépülésével. Az épület alatt téglából épült boltozott pince szolgált tárolásra, melyet addig sehol nem láthattak a vidékiek. Minden őrház mellett kút szolgáltatva az ivóvizet, melyet ugyanolyan módszerrel építettek, mint az állomásokon találhatóakat. (A műtanrendőri bejárás résztvevői ezek vizét is megkóstolták.) Az őrház előtt kötelező virágos kiskert volt, amelyet az állomásokhoz hasonlóan a vasúti kertészetből láttak el magokkal és palántákkal. Mindezt a vasúti dolgozó ingyen kapta, mivel szolgálati lakásnak számított.¹⁵

Mire az állomást alapos megtekintette az utas, addigra közeledett a vonat. Az érkezését kis *haranggal* jelezték, illetve a nagyobb állomásokon a személyzet egyik tagja *csengőt* lengetve körbejárta a várótermeket és fennhangon közölte az utasokkal az érkező-induló szerelvény úti célját.¹⁶

Az épület elé kitóduló utasok az állomás és a szerelvény teljes személyzetét megfigyelhették. *Egyenruhás vasutasokkal* találkoztak, akik minden évben megkapták az új ruhájukat, s így erre alig költöttek pénzt. Rendelkeztek *utazási kedvezménnyel*, amely lehetővé tette a dolgozóknak és a családtagjaiknak a nagyon olcsó közlekedést. Gyorsan közismertté vált, hogy a vasúti dolgozó bizonyos szolgálati év letöltése után *nyugdíjat* kap. A vasutasok egy teljesen új, addig ismeretlen munkavállalói típust jelenítettek meg vidéken. A magántársaságtól állandó fizetést kapó, különféle ingyenes szolgáltatásokat igénybe vehető, előre kiszámítható munkarendben dolgozó vasutas óriási tekintélynek örvendett. Az utasok ezt a személyzetet látták tevékenykedni a vonat érkezésekor. A mozdonyvezető és a fűtő különleges feladatok ellátó, kissé misztikus szereplője volt az utazásnak. Az utasok a jegyvizsgálóval kerültek kapcsolatba, aki a vonat elindulása után megjelent a jegyeket kezelni.¹⁷

A szerelvény bármelyik osztályú kocsijába is szállt be az utas, mindenhol új, addig ismeretlen tárgyakkal, szolgáltatásokkal találkozott. A *padok, ülések* kiképzése, a kovácsoltvasból készült *ruha- és kalaptartók* új formákkal ismertettek meg mindenkit. Az ülések felett *tükrök és reklámképek* függtek. A hazai és európai áruk képe, neve, legfontosabb adatai egyszerre jelentek meg a fővárosban és a legtávolabbi vicinális vasúti kocsiban. Lassan „mindenki tudott mindenről” – ahogyan a kortársak fogalmazták. Első perctől kezdve a vasúti kocsikban volt *világítás*.¹⁸ A vicinális vonalak minden típusú kocsiját ellátták fényközponttal, ami karbidlámpás megoldást jelentett. A mennyezeten függő óriási lehajthatós üvegburában található kis kosárkában tárolták a fényt biztosító anyagot, melyet a jegyvizsgáló gyűjtött meg. Olyan fény áradt szét ennek hatására a kocsikban, hogy szegényesnek tűnt az addig megszokott gyertya vagy mécses világa. Az utasok gyakran csodálattal nézték a lámpa fényét, de ennek elterjedését az időközben felfedezett villanyáram megakadályozta, a falvakban fél évszázaddal később történik váltás a világítás terén. A vasúti kocsikra is jellemző volt a típus, s ezáltal az egész országban minden utas egyforma benyomásokat szerezhetett.¹⁹ A pad, illetve az

ablak alatt lévő *gőzfűtés* nemcsak a vidéki lakosságnak, hanem a nagyvárosok polgárainak is teljesen új szolgáltatás volt. Az 1890-ben bevezetett fűtést különösen a téli időszakban csodálták és irigyelték az utasok. Ezt a kényelmet a vicinálisok minden kocsija nyújtotta. (A helyiérdekű vasutak épülése idejére alakult ki ez a fűtési módszer. A magyar vasutak első 30 éves működése alatt a fővonalak első osztályú kocsijaiban is a fűtést melegvizet palackokkal tudták biztosítani. Hiába cserélték minden nagyobb állomáson az első két osztályon utazók számára kiosztott palackokban a melegvizet, ezzel a módszerrel igen kis hatékonyságú fűtést lehetett biztosítani. Ezt változtatta meg a csöveken vezetett gőz felhasználása.) A személykocsikban illemhely kialakítására is sor került. Ezt a helyiséget – német mintára – WC-nek hívták, s ezáltal az utas már a harmadik nevű illemhelyet használhatta. A kocsiban lévő különbözött a földbevéjt illemhelyektől, mivel öblítést is kellett alkalmazni. A vasutak terjedésével nemcsak az illemhelyeket ismerték meg az utasok, hanem a víz-öblítéses angol WC használatát is. A családi házaknál ezek közül az öblítés nem terjedhetett el, mivel a kisvárosokban is ritka volt a vezetékes ivóvíz. A járványos megbetegedések gyors ütemű csökkenéséhez hozzájárult az illemhelyekben történt minőségi változás. A vicinálisok által (is) terjesztett „új módi” nagyban hozzájárult az ország közegészségügyének javításához.²⁰

Az állomásról kigördülő vonatban az utas megcsodálhatta a berendezéseket, örült a kocsiban lévő jó időnek, beszélgetett a szomszédaival és nézelődött az ablakon. A keretéstől le- és felhúzható ablakok sokkal nagyobbak voltak, mint a falusi házakon használt nyílászárók. Bár a gőzvontatás miatt gyakran korom lepte az üveget, mégis meghökkentő látványt nyújtott az első utazások alkalmával a táj. A magasán lévő ablakok mosását több közintézmény esetében mintául használták, és olyan szerszámmal tisztították azokat is, mint a vasúti kocsikat. A vonaton utazók találkozása, ismerkedése gyakran barátsággá, üzletlátsári viszonyra alakult át. Ezek az alkalmi és véletlenszerű partneri beszélgetések nagyban segítettek egy-egy táj, régió körzété szerveződését.

Az utasok a vonalak végállomásán ilyen kistáji központban szálltak le a szerelvényről. A típusterv alapján épült állomás előtt legtöbbször *fedett peronon* állva várták a vonat érkezését a polgárok. Az állomásra kisétáló polgárok nagy számban várták – különösen ünnepnapokon – a szerelvény érkezését.²¹ A végállomások településein a *korzót* az állomásra vezető utca és a peron jelentette. A villákkal, vagy legalább díszsövénnyel övezett állomási utca kötötte össze az indóházat a település központjával. A különböző ügyeket intéző utasok ezen az utcán haladtak végig, s a házakon sokféle újítást vettek észre. A villák előtti-mögötti parkokban *új növények*, formára vágott cserjék voltak, melyeket egy emberöltő múltán a falusi középületek udvarán – községháza, paplak, iskola stb. – láthattak viszont a település lakói. Hozzátartozott a végállomási épülethez a vasúti vendéglő, a *resti*, amely az épületen belül és – jó idő esetén – a peron vágányok felőli oldalán várta az enni-inni-nézelődni akarókat. A restiben csak a nagyobb állomásokon különböztettek meg két osztályt, a legtöbb helyen nem elkülönítetten szolgálták ki a vendégeket. A melegkonyhás étterem teljesen új ételekkel-italokkal és szokásokkal ismertette meg a vidéki polgárokat. A restik terjesztették el egész Közép-Európában a *bécsi szeletet*. A rántott borjúhúst sokáig csak kenyérrrel vagy zsömlével adták, de a mérete egységesen akkora volt, hogy a tányérról lelógjon. A bécsi szelet hatalmas népszerűsége egyúttal más húsok és élelmiszerek házi panírozását is elősegítette. Ekkor és itt vált ismertté a szintén zsemlemorzsába forgatott *fasírozott*. A *frissen csapolt sört* is a restik terjesztették el a vidéki településeken. A falvak kocsmáiban általában helyi vagy környékbeli bort árultak az üzemeltetők. A sör ismert volt korábban is az országban, de csak néhány városban és különleges alkalmakkor itták. A restikben az elfogyasztott bécsi szelet után – különösen a meleg napokon – csapolt sört ittak a vendégek. Tehették, mert a vasúti szerelvények a központoktól távol eső végállomásokra is olcsón és gyorsan elszállították a söröshordókat. Minden gyár körül kialakult egy ellátási körzet, ahol mindig lehetett sört kapni. A restikben gondoltak a szeszesitalt nem fogyasztó vendégekre is és ekkortól terjedt el a szódával hígított

különféle szörpök ivása. Elsősorban a *málna*- és az *eperszörp* vált ismertté, melyeket a természetben szedett gyümölcsökből készítettek a gyártók. A röviditalok közül a *Zwack unikum* terjedt el – elsősorban a kitűnő reklámja eredményeként. A resti demokratikus létesítmény volt, mivel a betérő vendég – a legtöbb vicinális végállomásán – egy teremben fogyasztott a vidék politikai, gazdasági elitjével. Minden asztalt a könnyen lecsereélhető, de nem könnyen piszkolódó *kockás terítővel* borítottak le. Az asztalterítés olyan új szokás volt, amely lassan terjedt el a vidéki háztartásokban. A napi étkezéshez csak a polgári háztartásokban terítettek és ott a konyhába használták a piros-fehér, vagy piros-kék terítőket. A parasztgazdaságokban ezek a terítők a mezei étkezéseknél tűntek fel, azokat használták az aratáskor és egyéb természetben elfogyasztott evéskor. A restikben megismert terítők az ételek kivitelekor összefogó ruhaként is szerepeltek. A kockás asztalterítők felváltották a nehezen megszótt, stafirungba kapott fehér abroszokat, melyekre nagyon vigyáztak, és napi használatba soha nem kerültek. A vasúti vendéglőkben kapható ételek és italok, az ott szerzett benyomás azért alakította annyira át a vidéki konyhákat, mivel szinte minden utas kapcsolatba került a restivel, igénybe tudta venni szolgáltatásait. A hatalmas bécsi szelet két nagy zsömlével és egy korsó hideg sörrel a századfordulón 1 koronába került. Ennyit fizetett az utas az első osztály menettértei jegyért, ha 20 kilométeren belüli állomásra váltotta, illetve harmadosztályon 40 kilométer oda-vissza útért. Az a polgár, aki menetjegyet tudott venni a legközelebbi kisvárosba, ügyes-bajos dolgainak elintézésére igénybe vette a vasutat, legtöbbször rendelkezett további egy forinttal és megengedhette magának a restibe elfogyasztott ebédet is. Amennyiben nem volt erre pénze, vagy elég ideje, akkor a sör mellé élesztővel kelesztett *pogácsát* vásárolt. A korábbi szokásokkal ellentétben a nagy pogácsát a restik terjesztik el, melynek kiforrálásához hozzájárult a kiváló hazai búza és az abból készült sokféle liszt.²²

A képzeletbeli utazás végén elmondható, hogy a *vicinálisok megnyitása után új épületek, új munkahelyek, új szokások jelentek meg* szerte az országban, melyet a vasutak terjesztettek el.

Egy emberöltő alatt ezekhez az újdonságokhoz hozzászórtak a vidéki polgárok, és mindennap használták a vasúti szolgáltatásokat. Az új módszereket, szokásokat beépítették a saját életükbe és a következő generáció tagjai közül sokan már a vasutak nyújtotta munkalehetőségeket használták ki, váltak sokáig irigyelt vasúti dolgozókká.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány elkészítéséhez az Országos Tudományos Kutatási Alap nyújtott támogatást.
- 2 A helyiérdekű vasutak építéséről szóló törvények: 1880. XXXI. és az 1888. IV. Ezeken kívül több törvencikk egy-egy része foglalkozik a vicinális vasutak működésével, illetve miniszteri rendeletek sora látott napvilágot a helyiérdekű vasutakról.
- 3 MAJDÁN János, *Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon*. (Budapest, 1998) 175.
- 4 A Baross Gábor által bevezetett „zónatarifa” rendszeréről lásd részletesen: MAJDÁN János, Baross Gábor, a „vasminiszter”. In: *In Memóriám Barta Gábor*. (Pécs, 1996) 377–384.
- 5 A kaposvári állomás előtti térkiképzést jól mutatja egy korabeli fénykép, amelyet közöl: MAJDÁN János – NAGY Jenő, *Vasút a Dunától a Dráváig. Fejezetek a 125 éves Dombóvár–Zákány vasútvonal történetéből*. (Budapest, 1997) 107.
- 6 A csáktornyai vasútállomással szemben megnyílt szálloda fényképét közli: MAJDÁN, *i. m.* 149.
- 7 A gyékényesi vasúti vendéglő korabeli fényképét közli: MAJDÁN–NAGY, *i. m.* 17.
- 8 Az állomási tervek egységesítéséről részletesen ír kiváló könyvében: KUBINSZKY Mihály, *Régi magyar vasútállomások*. (Budapest, 1983) 120.
- 9 A szabványosított berendezési tárgyakra készült tervrajzokat közli: KUBINSZKY, *i. m.* 36–42.
- 10 A magyar és német nyelven közzétett első „zákány–dombóvári” menetrendet közreadja: MAJDÁN–NAGY, *i. m.* 134–154.
- 11 Nagyszerű példákat közöl erre: SZILÁGYI István, *Régi boltok krónikája*. (Budapest, 1986) 326.
- 12 A Baross Gábor miniszter jelenlétében lezajlott Ukk–Csáktornya helyiérdekű vasút megnyitási ünnepségeiről beszámoló újságcikkben is szó esik az állomási kutak átvételéről. *Zalamegye*, 1890. október 26.
- 13 Az állomási árnyékszékek típustervét közli: KUBINSZKY, *i. m.* 42.
- 14 HORVÁTH Ferenc (szerk.), *125 éves az Alföldi Vasút*. (Budapest, 1996). Raktári nyitott szin 45. és Gyula állomás mérlegháza 52. ábrán.
- 15 Típusterv szerint épített vonali őrház fényképe kúttal, baromfióttal és kenyérsütő kemencével. Közli: MEZEI István (szerk.), *A 125 éves MÁV*. (Budapest, 1993) 81. ábra.
- 16 A pápai állomás indulást jelző harangját közli: MAJDÁN: *i. m.* 80.
- 17 Vasutasokról készült korabeli fényképeket közöl: MEZEI: *i. m.* 198–212. ábra.
- 18 Az állomások világítását biztosító lámpák tervrajzát közli: HORVÁTH, *i. m.* 53.
- 19 A vasúti kocsikban megvalósított gőzfűtésről, világításról, WC kialakításról, ülések elhelyezéséről nagyszerű tervrajzok találhatók: MATLEKOVITS Sándor (szerk.), *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéses kiállítás eredménye*. (Budapest, 1898) 8. köt., 849–872.
- 20 Minden korszakból és minden osztályból közöl személyszállító kocsikról készült fényképeket: MEZEI, *i. m.* 113–122. ábra.

- 21 *Uo.* Az érsekújvári (148. ábra), a zimonyi (152. ábra) és további fedett peronnal ellátott állomások mellett készült fénykép a győri állomásról is (149. ábra), ahol a századfordulón már aluljárón közlekedtek az utasok a tetővel ellátott emelt peronokhoz.
- 22 *Uo.* A vasúti közlekedéssel egyidőben megjelent állomási éttermekről készült korabeli fényképekből a szegedi (164. ábra) az épületen belül elhelyezett, a piski (165. ábra) a perontetős megoldást mutatja.

JÁNOS MAJDÁN

Die Rolle der Eisenbahn im Prozess der Entfaltung der bürgerlichen Lebensformen

Handelt es sich um die bürgerliche Umgestaltung der Gesellschaft, wird viel über den Ausbau der gesetzlichen und wirtschaftlichen Rahmen und deren Entwicklung gesprochen. Viel weniger erforscht ist die Rolle der Veränderung der Lebensweisen in dem Zustandekommen der bürgerlichen Gesellschaft. Ganz selten wird darüber gesprochen, welche organisatorischen Rahmen zur Gestaltung der neuen Lebensweisen beigetragen haben, wer und in welcher Weise man den Staatsbürgern die neuen Sitten beibrachte.

Der Ausbau des Eisenbahnnetzes in Ungarn hat in der Gestaltung der bürgerlichen Lebensweise eine sehr wichtige Rolle gespielt, da die Mitglieder der Agrargesellschaft in irgendeiner Weise täglich das neue Verkehrsmittel in Anspruch genommen haben. Eine besonders grosse Rolle spielte dabei das Lokalbahnnetz, das man 1880 im ganzen Land ausgebaut hatte. Bis 1914 wurde eines der dichtesten Bahnnetze Europas errichtet, was ermöglichte, daß man in einem Umkreis von 20-40 km alle Siedlungen mit Zug erreichen konnte. Die Lokalbahnen vermittelten und verbreiteten (ebenfalls) unter den Bewohnern der Provinz die neuen Sitten der bürgerlichen Lebensweise. Folgen wir nun dem Weg eines zeitgenössischen Bürgers, schauen wir mal, welche Eindrücke er dabei bekam, die er dann in sein eigenes und in das Leben seiner Familie integrierte.

Wenn jemand beschlossen hat, die Dienstleistungen der Eisenbahn in Anspruch zu nehmen, mußte er wegen des komplizierten Netzes der Privat- und Staatseisenbahnen vorher die Fahr- richtung der Reise, bzw. des Transports klären, die Karten im voraus von den Eisenbahnbeamten – oft nach schwerfälligen Berechnungen – ausfüllen lassen. Der Bürger sah während der Reise in der Nähe der Bahnhöfe Gebäude, die nach ganz neuen Prinzipien gebaut worden waren. Die nach einheitlichen Plänen errichteten Seriengebäude der Stationen waren aus Stein und Ziegeln gebaut, mit einem Verputz versehen, der meist farbig war. Die grossen, hellen Fenster, die Glastüren, die Fenstersimse waren Bauelemente, die er bisher noch nie oder kaum gesehen hatte. Der Aufstieg für die Tiere, der ein unerlässlicher Teil der Bahnhöfe war, diente als Muster für die Bauernwirtschaften. Nach dem Muster des auf Steinfundament gebauten und aus Holz gefertigten Gebäude des Gütermagazins haben um die Jahrhundertwende mehrere Privatgrundbesitzer auf ihrem Gut ähnliche Gebäude aufbauen lassen. Zu allen Bahnhöfen gehörten aus Holz oder Ziegel gebaute Nebenräume, nach deren Muster man die in den Dorfhäusern bis dahin nicht bekannten Aborte gebaut hat.

Der reisende Bürger konnte persönlich die arthesischen Brunnen ausprobieren, deren reines und gutes Wasser in allen Siedlungen zur Vorbeugung von Infektionskrankheiten beigetragen hat. Es gab Lokalbahnen, wo noch der übliche Eimerbrunnen zu finden war, aber auch hier gab es Neuigkeiten: die Wand wurde aus Ziegel gemauert und der Brunnenkranz mit einem dichten und gezierten Holzgitter versehen, was die Reinheit des Trinkwassers sicherte. Die Höfe um die Gebäude waren voller Blumen. Die aus den Bahngärtnereien stammenden bis dahin unbekanntem Pflanzen verbreiteten sich im ganzen Land. In den Fenstern der Bahnstationen erschienen die Geranien, die zu dieser Zeit zu den beliebtesten Zierpflanzen wurden. Die Dienstwohnung, die Uniform der Eisenbahner, die Fahrkarten zu ermäßigtem Preis und die Rente waren Dienstleistungen, die die Arbeitnehmer anderer Branchen beneideten.

Der auf den Zug wartende Fahrgast konnte sich – seiner Fahrkarte entsprechend – in wenigstens zwei verschiedenartig eingerichteten Warteräumen warten. Die Öfen waren aus Gußeisen gefertigt. An der Wand zeigte eine Pendeluhr die Zeit und verschiedene Plakaten machten Reklame für bis dahin noch unbekannte Produkte und Dienstleistungen.

Der in den Zug steigende Fahrgast konnte vom Ende der 1890-er Jahre in allen Zügen die Dampfzentralheizung genießen. Die innere Beleuchtung der Wagen wurde noch lange mit Karbidlampen gesichert, doch auch deren Licht war viel stärker als das der in den damaligen Häusern gebrauchten Petroleumlampen. In den Wagons der Personenzüge stand den Fahrgästen WC zur Verfügung, was für den zum ersten Mal Reisenden etwas völlig Neues war.

Der an der Endstation aussteigende Fahrgast befand sich plötzlich in einer verkehrsreichen Kleinstadt, wo der Bahnhof als ein bedeutendes öffentliches Gebäude galt. Der aus dem Zug auf den Bahnsteig tretende Fahrgast sah zuerst einen sehr dekorativen, mit Dach versehenen Wartekorridor. Hier weilten sowohl die auf den Zug Wartenden, als auch Gruppen neugieriger Bürger. Der Bahnhof wurde zum Schauplatz des öffentlichen Lebens, wo man in den mit warmer Küche versehenen Restaurants schmackhafte und billige Gerichte essen konnte. Die Eisenbahnrestaurants haben in Ungarn die aus Kalbfleisch zubereiteten Wiener Schnitzel eingeführt. Das Zapfbier in den Bahnrestaurants war meist das Beste in der ganzen Umgebung.

Die in der bürgerlichen Entwicklung eine große Rolle spielenden Eisenbahnen haben nicht nur die für die Güter wichtigen Produkte hin und her transportiert, sondern sie hatten auch einen entscheidenden Einfluß auf die Lebensgewohnheiten des Alltags. Sie beeinflussten in direkter Weise die Mahlzeit- und Bekleidungsitten, auf indirekten Wegen aber auch die Bauart und die Einrichtung der Wohnungen. Die Verbreitung, bzw. die Umgestaltung der bürgerlichen Sitten mit Hilfe der Eisenbahn haben innerhalb von dreier Jahrzehnten das Leben der Provinzbevölkerung in Ungarn verändert.

MEGYERI ANNA

Építkezések Zalaegerszegen a dualizmus idején

Előzmények

Zalaegerszeg török kori vára Nagykanizsa eleste után stratégiai fontosságra tett szert, alkalmas volt arra is, hogy megyegyűléseket tartsanak falai között. Később a megyeszékhely funkciót sikerült megőriznie, 1730–32-ben felépült Franz Allio tervei szerint a barokk megyeháza, ezzel végképp állandósul itt a megye székhelye, a város gyarapodni kezdett. A hivatalnokok megjelenésével nőtt a kereskedők, iparosok száma, új házak épültek. Jelentős egyházi építkezések indultak, Bíró Márton veszprémi püspök felépíttette a Mária Magdolna-plébániatemplomot, több kápolna épült a céhek tagjai számára.

A városban a 19. század elején is nagyon sok a fából épült, zsúppal fedett, kemencés épület, így a rendelkezések ellenére sok tűzvész pusztított. 1826-ban a július 18-án és 29-én a központ kivételével szinte az egész város leégett, 273 lakóház, 363 gazdasági épület semmisült meg.¹ Póka Antal vármegyei földmérő egy térképen megörökítette a károkat, a leégett és megmaradt házakat más színnel jelölve. Mintegy 25 utcát tüntetett föl, új utcákat jelölt ki. Ez a város felkérésére készült térkép tekinthető Zalaegerszeg első rendezési tervének.²

Ettől fogva komolyabban vették a rendelkezéseket. Az 1839-ben hozottrendelet kötelezte a város lakóit, hogy házaikat nád vagy zsúpszalma helyett zsindegyel, de legalább deszkával fedjék, a gabona tárolására a lakóházaktól megfelelő távolságra építsenek pajtát, a konyhákat építsék kéményesre az akkor általánosan dívó füstös-konyha helyett.³ A rendeletet be nem tartókat börtönbüntetéssel fenyegették, ám ennek ellenére a századfordulón még 167 faházat írtak össze, nád- vagy szalmatető fedett 380, faszindely 223 épületet.⁴

1858-ban szépinszeti bizottmány alakult a mintegy négyezer lakosú városban Jegyzőkönyvük⁵ megfogalmazása szerint: a város szépítése és csinosítására vonatkozó intézkedések vétettek fogantatba, az utcákat járva a hiányokat jegyzékbe foglalták.

Felszólították az építeni szándékozókat, hogy kérvényüket az építési tervvel egyetemben a tekintetes szolgabírói hivatalhoz adják be. A város bejárása során nagyon sok, főként a tisztasággal, a szennyvíz elvezetésével kapcsolatos hiányosságra leltek, s ezek majd a későbbikben is, még hosszú ideig gondot okoztak a város vezetőinek.

Az épülő, gyarapodó településen a polgárok azokat a telkeket építették be szívesen, ahol az utcák között nemcsak az udvarnak, hanem kertnek is maradt hely, ahol nemcsak a földművesek, hanem az iparosok is megtermelhették a mindennapjaikhoz szükséges terményeket.⁶

A jelentéktelen kisváros

Az 1871-es községi törvény létrejöttékor Zalaegerszeg nem tudta vállalni a rendezett tanácsú várossá válás anyagi terheit, nagyközségként alakult újra, fejlődése megakadt. Nagy szerepe volt ebben annak is, hogy a vasútépítések korai időszakában nem tudott vasútvonalat kiharcolni magának. Középítkezések ekkoriban nem voltak a városban.

Nem csoda, ha a dinamikusan fejlődő Nagykanizsa immár másodszor kérdőjelezte meg, jogosan megyeszékhely-e Zalaegerszeg.

A kiegyezés után a felelős kormánnyal kellett összhangba hozni a megye intézményét. A rendezéssel kapcsolatos törvényjavaslatok előkészítése, és az 1876. évi 36. tc. meghozatala előtti időkből⁷ Nagykanizsa képviselője, a törvényelőkészítő bizottság elnöke, Csengery Antal útján 1874. évi januárjában emlékiratot nyújtott be, melyben nemcsak azt kérte, hogy törvényszéke továbbra is megmaradjon, hanem egyenesen azt, hogy az országgyűlés Zala vármegye székhelyét Zalaegerszegről Kanizsára helyezze át.⁸

Nagykanizsa előterjesztésére, melyről csak a napi sajtóból értesült, Egerszeg hasonló emlékiratot készített, melyben cáfolta

Kanizsa vádjait. A Nagykanizsán kiadott Zalai Közlöny 1874. január 15-i számában megjelent újságcikk írója bizonyára kissé túlzásokba esik, mikor Kanizsa városát világjelentőségű vasút-csomópontja okán majdnem Budapest külvárosának tekinti.

Elvihetik-e a törvényszéket, kérdik, egy „jelentéktelen” helyre, hiszen „Zala-Egerszeg társadalmi életének elmaradottsága, ipar és kereskedelmének hiánya, hozzáférhetetlensége miatt Nagykanizsával nem mérkőzhetik. A városnak polgári eleme hiányzik, a tisztviselők kivételével magasb haladási törekvéssel nem bír, a tisztviselői kar pedig tőle izoláltan él, hol a népnevelés előhaladása még a hely anyagi erejéhez mérten sem fejlesztetik, melynek vidéke a vagyonpiacra terményt kiállítani nem képes, hol a kereskedelmi összeköttetés a szomszéd falu határánál megszakad, [...] hogy közlekedés nincs, vagy ami a másfél órányira levő Szent-Iván vasútállomástól csak életveszéllyel van, csak a nagy böjt folytatása, hol csak két rozzant szálloda van és a nagy közgyűlés idején 1/10 részben összegyűlt vármegye nem kaphat bennök helyet, hova a közönség csak végszükségben menekszik, hogy imádkozhassék a kiszabadulásra.”

Külön előadás témája lehetne a cikk állításainak elemzése. Az egyik vádpont, a népnevelés hiánya, bizonyára igaztalan. A kisvárosban éppen ekkoriban terveztették a polgári iskola és kereskedelmi intézet otthonát. 1874-ben nyílt meg a polgári fiúiskola első osztálya az elemi iskola egyik tantermében. Már az előző évben pályázatot hirdetett az épület tervezésére és kivitelezésére. A tervező a közoktatásügyi minisztérium akkori építésze, Kolbenheyer Ferenc, a kivitelezést Brenner József szombathelyi építészre bízta, s 1875-ben felépült az iskola saját otthona.⁹

Ám a megyei birtokosok ragaszkodtak a „jelentéktelen” Egerszeghez. Sokuknak a rossz, poros országutakon is könnyebben elérhető volt Egerszeg, mint vasúton Kanizsa. Vagy talán a hely szelleme vonzotta őket? Ezt igazolhatja, hogy Deák Ferenc halála után három évvel elsőként Zala vármegye állított szobrot a képviselő előd emlékére. Az egykori vármegyeház, ekkor már a törvényszék épülete előtti téren, ahol hajdan a megyegyűléseket tartották. Az elkészítéséhez szükséges tizennégyezer forint

nagy részét közadakozásból teremtették elő. Vay Miklós (1828–1886), a bécsi akadémián tanult neves szobrász kapta a megrendelést. A szobrot Bécsben öntötték bronzból, talapzata mauthauseni gránitból készült. A város szép parkot telepített a szobor köré, majd a teret 1888-ban Deák Ferencről nevezték el.¹⁰

Felnőni a megyeszékhelyi ranghoz

Kovács Károly, a népszerű ügyvéd vetette fel először 1884-ben, hogy Egerszeg rendezett tanácsú várossá alakuljon. Sikerült meggyőznie a városatyákat, hogy a városi közigazgatást szakképzett emberek kezébe kell adni.¹¹ A megyei törvényhatósághoz írott kérvényében így jellemezte a várost: „Zala Egerszeg a megye székhelye, abban értelmiségi köztudomásulag igen szép számmal van képviselve s a közigazgatási, törvényszéki és járásbíróági tisztviselőkön kívül van 20 tanító, 6 orvos, 25 ügyvéd, 2 gyógyszerész, 74 kereskedő, stb, négy osztályos elemi iskola, egy 6 osztályú polgári iskola, mellette [...] műasztalos tanműhely. [...] községünk [...] beltelkekben 349 holdat és 49 ölet, összesen 4929 holdat és 586 ölet tesz ki, mely 6434 lakost s beltelkeiben 618 házat számlál.”¹²

1885. május 13-án megválasztották az új tisztkart, s polgármesterré Kovács Károlyt, aki rögtön nagy építkezésekbe kezdett, de nem számolt a város teherbíró képességével. Óriási adósságokat halmozott fel, évtizedek múltával is érezhető következményekkel. Városépítő és fejlesztő tevékenysége mégis jelentős személyiséggé teszi.¹³

Első, legjelentősebb vállalkozása a laktanya felépítése volt. 1885-ben helyezték Zalaegerszegre a pápai 7. honvéd huszárezred II. osztályának egy századát. Szállásukat, a lovak istállóit Hagymássy Gyula helyi műépítész tervei szerint Pick Henrik vállalkozó építette Ola városrészben.¹⁴ 1889-ben már kénytelenek voltak kibővíteni, újabb kölcsönök fölvételével, hogy a honvédség igényei szerint egy egész osztály huszár állomásozhasson itt. Raktár és fedett lovarda épült, Pick Henrik és Gráner Géza vállalkozók munkája.¹⁵

Az ide rendelt katonatisztek egy idő után letelepedtek itt, mint például Kovács István számvivő őrmester, aki 1891-ben költözött a városba, ideiglenesen a laktanya udvarán lévő tisztiházakban lakott, majd felépítette házát az Ola utcába, birtokokat vásárolt a környező szőlőhegyeken, gazdálkodott.

Még 1885-ben felépült a városi kórház is megyei segítséggel, azon a telken, amelyet 1879-ben kapott a város ingyen a megyétől. A megbízást Hagymássy Gyula építész kapta.¹⁶

1886-ban már új utcanyitást terveztek. A polgármester értesítette a Zalamegyei Gazdasági Egyesületet, hogy még az év tavaszán a „város szaporodott népessége lakási, – közlekedési szüksége, utcái rendezése és szépítése céljából a Fehérkép¹⁷ utcáról a Pap¹⁸ utcára egy új utcát nyitani, s ezen utcán leendő házhelyek elárúsítását foganatosítani óhajtja.” Ehhez az egylet kertjéből kérte a szükséges területet, melyet a gyepű kerítés pótlásához szükséges kétszer égetett téglafejében meg is kapott.¹⁹ 1887-ben a járdákat téglaszegéllyel és kavicsburkolattal, az átjárókat téglával borították, s ahol lehetett fedett csatornát, egyébként nyílt csatornákat készítettek.²⁰

Hogy a sok építkezés rentábilis legyen, a város üzleti vállalkozásba kezdett. Téglaegető körkemencét építtetett 1888-ban, amivel 6-8000 téglát tudtak égetni naponta. A beruházás mintegy 13-15 ezer forintba került, a tervek szerint 3 millió téglakereskedés után ára már megtérülhetett.²¹

A következő évben végre megkezdődött a régóta óhajtott vasútállomás építése is az Ukk–Csáktornya vasútvonalon mentén, a Magyar Államvasutak közreműködésével. A város nagy áldozatot hozott az ehhez szükséges 110 ezer forintos kölcsön felvételével. A vasutat 1890-ben avatták fel Baross Gábor kereskedelmi miniszter részvételével. Látogatása emlékére kapta nevét a vasútállomás melletti, 1899-ben Schilhan József kaposvári műkertész által tervezett díszkert. A Baross-liget a város második sétára, szórakozásra alkalmas parkja volt, ahova pár év múlva vendéglőt is építettek.

1889-ben kötött szerződést Zalaegerszeg a pénzügyminisztériummal, hogy egy székházat épít számára, mely 1889. november

15-re készül.²² Az igazgatóság hivatalos működését augusztus 1-jén kezdte meg.²³ Az épületet eredetileg a régi elemi iskola helyén, annak alapfalait felhasználva szándékoztak felépíteni. Ám a szépművészeti bizottság úgy döntött, hogy teljesen új épületet kell emelni. A tervezéssel és a munkálatok felügyeletével Schádl János építész, a keszthelyi gazdasági akadémia tanárát bízták meg,²⁴ aki a századforduló tájékán több megbízást kapott városunkban. A pénzügyigazgatóság építési munkáit a helyi újság híradása szerint Morandini Bálint csáktornyai vállalkozó nyerte el, mert a zalaegerszegi iparosok egyike nem tette le teljes összegben az árverési felvételekben előírt 5% bánatpénzt.²⁵

Schádl Jánost ugyanekkor bízták meg az elemi iskola új épületének tervezésével. Az Arany Bárány vendéglő hátulsó udvarában – jobb helyet a város nem talált – a polgári iskolával közös udvarra, az akkori istálló helyére. Feltételként szabták, hogy új utca nyitásának tervét is dolgozza ki. Az épület magába foglalt földszintjén 5 tantermet az elemi leányosztályok számára, egy igazgatói és egy tanítói szobát, az emeleten hat tantermet az elemi fiú osztályok számára, s egy nagy tanácstermet. A testület elfogadta a tervet, azzal a javítással, hogy a földszinten az épületen kívül tervezett szolgálatok fölé az ipartanműhely számára megfelelő helyiség kerüljön. Mivel az építésre szánt hely nagyon szűk volt, ezért a pénzügyi palota udvarának jó részét a két iskolához csatolták.²⁶

Az 1869-ben alapított Zala-Egerszegi Takarékpénztár sokáig az egyetlen pénzügyintézet volt a városban. A prosperáló takarékpénztár 1889–90-ben építette föl székházát a templom mellett abban a reményben, hogy a város központjában levő rangos épület jó befektetésnek számít majd. Több elképzelés született az épületről, elsőként Hencz Antalt, majd a végleges tervezéssel a már ismert Schádl Jánost bízták meg. Az építkezés árlejtési hirdetménye 1890. március 16-án jelent meg a Zalamegye című hetilapban. A takarékpénztár 1891-i februári közgyűlése úgy ítélte, hogy a felépült székház sem tervére, sem kivitelére nézve nem mondható sikeresnek. Ugyan a bizalom évről-évre „fokozódik az intézet irányában”, ám a növekedő forgalommal nem arányos az elért

eredmény: az építkezésbe fektetett nagy tőke – az összes költség 44 000 Ft-ot tett ki – igen silány jövedelmet hozott.²⁷

A takarékpénztár épületének²⁸ nyugati oldalával szemközt épül fel 1892-ben a törvényszék épületének új szárnya, az egykori megyeháza bővítéseként, Wagner Gyula tervei szerint.²⁹ Kivitelező a helyi építési vállalkozó Morandini Tamás volt. A város két új, jelentős építménye közötti Várkör utca meglehetősen szűk lett.

Egy évvel korábban, 1891-ben a megye már kibővítette épületét a Vármegyeház téren (ma Széchenyi tér). A pályázók közül a jónevű szombathelyi építész, Rauscher Miksát bízták meg, aki kellően takarékos, visszafogott méretű, egyemeletes épületet tervezett a főispáni hivatal, díszes ülésterem és a megyei levéltár számára.³⁰

Az akkori Űri (ma Eötvös) utca és Iskola (ma Ady Endre) utca sarkán épült fel az új, központi óvoda épülete, azon kevés köz-

2. ábra. Zalaegerszeg központja 1910 körül

Balról az Arany Bárány Szálloda, mögötte az új városháza, jobbról a barokk plébánia és a templom, mögöttük középen a Zalaegerszegi Központi Takarékpénztár székháza (Mazur Ildikó reprofotója)

épületek egyike, mely eredeti funkcióját máig betölti. A városi képviselőtestület 1892 szeptemberében fogadta el új óvoda tervét és költségvetését. Österreicher Samu olai mester építette, 1893. október 8-án nyílt meg az emeletes, nyílt teraszos épület, félkör alakú oromzatdíszén körbe foglalt angyalfej, tetején obeliszk. Előttörténetéről tudjuk, hogy még a kisdedóvásról szóló törvény megjelenése (1891) előtt mozgalmat indított a város egy, a kor követelményeinek megfelelő óvoda építésére. 1888-ban alakult meg a Zala-Egerszegi Kisdedóvó Egyesület Svastits Benő elnökletével az Arany Bárány kaszinói helységében, mely adományokból gyűjtötte össze alaptőkéjét.³¹ Ezt a tőkét gazdagította az az összeg is, melyet Dr. Czinder István ügyvéd ajánlott fel az építendő óvoda számára. 1877–78-ban egy műkedvelő színtársulat működött Egerszegen. Előadásait egy építendő színház alaptőkéjének javára tartotta. A társulat megszűnte után nem rendelkezett az összegyűlt pénzről. Az egerszegi takarékpénztárban őrzött mintegy 173 forint, és 360 forint körüli értéket képviselő felszerelés árát ajánlotta fel Czinder az óvoda épületére, mert véleménye szerint Zalaegerszegen a „szándékoltszínház eszméje még igen sokat várat magára.”

Így fölépült a városban a szép, új óvoda, de nem volt még gimnázium, melyet a város lakói oly régen óhajtottak. Ennek megvalósítását kérte 200 polgár aláírt kérvénye, melyet a képviselőtestület 1889. szeptember 14-i közgyűlésen ismertetett, s így válaszolt rá: „A testület áthatva ezen, városunkat oly közvetlenül érintő ügynek kiváló fontosságától és messze kiterjedő nagy horderejétől, a főgymnáziumnak létesítését elvben kimondta, egyúttal a polgármestert a szükséges kezdeményező lépésekkel megbízta.”³² A polgármester a megyéhez fordult, bebizonyítva, hogy Zalának 180 gyermeke tanul a megyén kívül, lesz bőven tanuló. A megszólított hatóság a kultuszminisztérium támogatását kérte, eredménnyel. 1895–96-ban megindulhatott az iskola első évfolyama. Azonban ekkor megszűnt a jól működő polgári iskola, melynek fenntartására a felsőkereskedelmi iskola és a gimnázium mellett már nem vállalkozhatott a város.

A gimnázium épületét Herczeg Zsigmond és Baumgarten Sándor, a kultuszminisztérium építészei tervezték, Morandini Tamás építész és Gráner Géza vállalkozó emelte. A munkálatokat 1896 tavaszán kezdték meg, s egy évre rá fejezték be. Így méltó épületbe került az iskola, s hamarosan a város egyik szellemi központjává vált. Sebők Samu tanár így mutatta be a gimnázium első évkönyvében: „Akármilyen irányból is közeledünk városunk felé, a gymnasium palotaszzerű épülete legelőször tűnik szemünk elé a városi főtemplom mellett, a hit és tudomány szolgálatában álló épületek mint valami őrtornyok emelkednek ki az egyszerű, kisvárosszerű házak közül.”

Pár évvel korábban épült a messziről ugyan nem látható, de a város központi képét ma is meghatározó Arany Bárány szálloda a régi fogadó helyén, a Kazinczy téren, ahol már a 18. században is vendéglő működött e néven.

A város vezetői reprezentatív szálloda tervezésére írtak ki pályázatot 1891-ben. A beérkezett nyolc pályaművet a Magyar Mérnök és Építész Egylet tagjai bíráltak fölül, köztük Lechner Ödön.³³ A Zala Megyei Levéltár őrzi az építéssel kapcsolatos iratokat, terveket, a Györgyi – Zuschmann építészpáros „Előmérlet és költségvetés 1892. május hóban” című munkáját.³⁴ A jelentős beruházás kivitelezője Morandini Román nagykanizsai építési vállalkozó volt.

1894 decemberében nyílt meg a szálloda díszes nagyteremmel, ahol később színházi előadásokat, jótékonysági esteket, bálakat tartottak. A bérbeadási hirdetés szerint az alábbi helységekből állott: A) Pince helyiségek. B) Földszint: kávéház, étterem, polgári étkező, nyári étkezde és az ezekhez szükséges mellékhelyiségek, ezen kívül amerikai jégverem, istálló helyiségek (40 lóállással) és kocsiszín. C) Első emelet: öt udvari és három utcai vendégszoba, helyiségek a kaszinó céljára, egy díszterem karzat- és páholyokkal és mellékhelyiségekkel. A díszterem a második emelet magasságáig nyúlik, és központi fűtésre van berendezve. D) Második emelet: öt udvari, tizenegy utcai vendégszoba, a vendéglős lakása, utcai mellékhelyiségek.³⁵ Most már nem érhette az a vád Zalaegerszegt, hogy nincs hova szállásolni vendégeit.

1898-ban határozta el a város Botffy Lajos polgármester³⁶ vezette testülete, hogy a Kazinczy téri városháza szűkössé vált épületét kétemeletessé alakítja. Az új, eklektikus homlokzat kialakítása Morandini Román és Tamás építészek munkája. A városi közgyűlési jegyzőkönyvben megörökített köszönő szavak bizonyítják, hogy a városatyák nagyon elégedettek voltak a szállodával szemközt álló, méreteivel rá felelő épülettel.³⁷

1893-ban két új pénztintézet jött létre Egerszegen. A Zalamegyei Központi Takarékpénztár és a Zalavármegyei Takarékpénztár. Közülük az első 1899-ben épített magának reprezentatív székházat³⁸, földszintjén bérbe adható üzletekkel. A másik irodái ezzel szemben, egy régebbi épületben az Úri utca (ma Eötvös utca) kettőben voltak, melynek emeletén 1900-ban Mayer Ignác kóser étkezdét nyitott.

Az évben, a pénztintézeti épületek tőszomszédságában, szintén a Vármegyeház téren újabb középítkezés zajlott. A város átalakította egyik régi tulajdonát, az 1800-ban épült ispita épületét. A kápolna tornyát meghagyva emeletet húztak rá Morandini Román és Tamás terve nyomán. Itt bérelt helyet a posta, s kapott néhány irodát a rendőrség.

* * *

A századforduló környékén, akárcsak az egész országban, városunkban is megnőtt a magánépítkezések száma. Az 1890-ben megalkotott építési szabályrendelet adhatott támpontot az építkezőknek. A korabeli újságok tele vannak házeladási, bérbeadási javaslatokkal. Az építkezők számára az egerszegi ipartestület megbízható iparosokat is ajánlott „a tévedések elkerülése végett”, köztük Morandini Román és Tamás építészeket, Össterreicher Samu kőművest.³⁹ Utóbbiban bizonyára megbízott a testület, mert majd vele tervezte és építtette székházat. Az 1886-ban megalakult ipartestület tagjai „az évek hosszú során összerakott és megtakarított filléreikből palotát emeltek” az Újvárosi utcában (ma Mártírok útja). Az egyébként szerény külsejű, földszintes házban kapott helyet a betegsegélyző pénztár, az ipartestület irodája

és nagy tanácsterme, hátul az udvarban az iparos ifjak önképző egylete lelt végre otthonra, szintén az udvarban volt az egyleti szolgálólakása.⁴⁰

A Zalaegerszegen megjelenő újság egyik munkatársa 1899-ben örömmel szól az épülő városról. Elsőként Schütz Sándor kereskedőt említi, aki a Körmenői⁴¹ utcában építi fel új üzlet- és lakóházát.⁴² Majd a központi Vármegeyház téren (ma Széchenyi tér) tervezett építkezéseket sorolja fel. Comin zálogház-tulajdonos, Gráner Géza kereskedő és Unger patikus özvegye földszintes házat emeletessé, dr. Obersohn Mór ügyvéd frissen vásárolt földszintes házat emeletessé építteti. Ekkor olvasunk arról, hogy a Zalamegyei Központi Takarékpénztár új építkezést kezd az özvegy Krizmanicsnétől megvett ház helyén. Két orvos új földszintes házat épít. Új építkezéseket jósol az Újváros utca meghosszabbításában és az azzal keresztben nyitott utcában is.⁴³

1900 tavaszán a városi középítészeti bizottság újabb építkezések szemléjét végezte.⁴⁴ Ekkor építtette Tivolt János városi képviselő mutatós, késő eklektikus sarokházát a Batthyány utcában Morandini Tamással.⁴⁵ Szintén ő tervezte és építette Fangler Mihály kereskedő emeletes házat a Kazinczy tér – Sütő utca sarkán.⁴⁶

Fontos adalékul szolgál témánkhoz Keresztury Dezső önéletrírásnak egy részlete, melyben ügyvéd édesapja – rövid ideig polgármester⁴⁷ – építkezéseire emlékszik vissza.⁴⁸ „Mintagazdaságot telepített a Jánka hegy egyik kis fiadombjára. (Alján vincellérház, tetején nyaraló állt.) Ez viszonylag hatalmas épület volt, szilárdan megépített, jól szellőző, akkora pincével, hogy akár négyszáz hektoliter bort is lehetett benne tárolni [...]. A lakás maga egy nagyobb és egy kisebb szobából állt. A két szoba közt kialakult saroknégyzetet tágas, pléhtetővel fődött, lombfűrészelt rácsú veranda töltötte ki.⁴⁹ Innen gyönyörű kilátás nyílt a távolabbi dombvidékre, a völgyben végigfutó országútra [...] apám példás gondossággal és tájékozottsággal fölépített egy kiváló városi házat is. A Csány utca sarkán és a Fő utca⁵⁰ sarkán álló régi földszintes épületet a hozzátartozó tágas udvarral és melléképületekkel anyám hozományaként kapták meg. Először építtették a szőlőbéli házat, oda költöztek ki, amíg a városi emeletes ház megépült.

3. ábra. Emeletes házak a város központjában, jobbról a második Keresztúry József háza, 1910 körül
(Mazur Ildikó reprofotója)

Egy Morandini nevű építész volt a kivitelező, a tervezést és a munkálatokat apám irányította. A földszinten három üzlethelyiség helyezkedett el, meg az egyikhez tartozó lakás, ahonnan belső lépcsőn lehetett lemenni az üzletbe. Ezt, a legnagyobb üzlethelyiséget működtető Horváth Jenő rövidáru-kereskedő bérelte, a másikat egy kalapos, a harmadikat egy kertész. Mindnyájukkal igen jó viszonyban voltunk...”

Ki volt ez a sokat emlegetett Morandini nevű építész? 1906-ban így mutatkozott be egy kiadvány reklámoldalán: „Morandini Tamás okleveles építész, áll. képesített építőmester. Mindennemű építészeti tervezetet és kivitel elvállal. Szakmába vágó szakvéleménnyel szolgál.”⁵¹ Unokájától tudjuk, hogy Olaszországban született 1869-ben. Édesapja kőfaragó volt. Középiskoláit Grazban végezte, diplomát Zürichben, a Technische Hochschuleban szerzett. Rokonsága Csáktornyan és Nagykanizsán telepedett le. Hozzájuk került Nagykanizsára, ahol Morandini Román építési vállalkozó társa lett, majd Zalaegerszegré, ahol szintén több közös

munkában vettek részt. Magyar állampolgárságot 1900-ban kaptak, ekkor már végleg Zalaegerszegen telepedett le. Századunk elején meghatározó szerepe volt a városkép alakulásában. Több középület és lakóépület kivitelezésével, tervezésével bízták meg. 1912-ben önálló vállalkozása tönkrement, ezért a Fuchs és Grósz cég alkalmazottjaként dolgozott tovább 1921-ben bekövetkezett haláláig.⁵² Nevéhez fűződik a századelőn emelt két templom építése is. Egyikük a ma hangversenyeremnek használt zsinagóga 1903–1904-ben épült, Stern József budapesti műépítész mór stíluselemeket felhasználó terve szerint. Megvalósítása a Morandini építész irányította zalaegerszegi mesteremberek szakmai tudását dicsérte.⁵³

1907-ben épült az egykori állatvásár téren, a kórház közelében, a Kossuth Lajos utca végén a Gerei Ernő tervezte neogót evangélikus templom.⁵⁴ Ekkor már ott állt város egyik jelentős – méreteiben legalábbis reprezentatív – középülete, a csendőrlaktanya, melynek Gráner Géza mellett szintén egyik építési vállalkozója volt.⁵⁵

Korszakunkban még öt jelentősebb középítkezés érdemel említést. A Wlassics Gyula (ma Ady) utcában, a zsinagógával szemben 1906-ban felépült a polgári leányiskola egyemeletes épülete.

1911-ben a város 50 ezer koronával járult hozzá az egerszegi fűtőház fölépítéséhez, támogatta a zalalövői szárnyvasút megépítését is 1913-ban. A Pap (ma Kosztolányi) utcáról nyíló, még beépítetlen területen készült el a katolikus legényegylet palotáját, mely bizonyította, hogy „jó akarattal, erős elhatározással mindent meg lehet csinálni.”⁵⁶ 1913 nyarán kezdték építeni, Kun Vilmos hittanár és Czobor Mátyás vármegyei jegyző (később a két világháború között a város polgármestere) munkálkodtak az előkészítésén. A megyéspüspök adományához az állam is adott 25 ezer korona kölcsönt, így még a háború kitörése előtt fölépült a székház, mely a háború után kibővítve a város hitéletében, nemkülönben kulturális életében fontos szerepet játszott.⁵⁷

1915-ben jelentős megbízást kapott a Morandini Tamást alkalmazó Grósz és Fuchs cég: a szomorú emlékéü pózvai hadifogolytábor tervezésére és kivitelezésére az egykori huszár-gyakorlótéren. A táborban vízvezetékkel és derítőkkel ellátott csatornahálózat

4. ábra. A vasútállomásra vezető főutca a 20. század elején
(Mazur Ildikó reprofotója)

működött. Az ország egyik legnagyobb fogolytábora komoly gazdasági hasznot jelentett a városnak. A háború után internálótáborként hasznosították.

Összegzés

A város építkezéseit figyelemmel kísérve úgy tűnik, mintha az építetők nemcsak állandó pénzhiánnyal, hanem helyhiánnyal is küszködtek volna. Legtöbb beruházásukhoz nagy nehezen találtak telket, többször csak régi épület átalakítását vállalhatták. Így volt ez a városháza építéskor, ám újjáépített formájában is hamar kicsi lett. Nagyon sok kritika érte a pénzügyi palota, de főként az új elemi iskola épületét, melynek szűk, sötét folyosóiról sikátorszerű utcára özönlöttek a gyermekek, játszásra szolgáló udvaruk alig volt. Nagyon kicsire sikeredett a gimnázium udvara is.

Az 1890-ben kiépült vasútvonal, majd az 1911-ben felépült sem fűtőház váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az utasoknak

így is sokat kellett várakoznia a csatlakozásokra. A laktanya sikerültnek mondható épületei a katonai átszervezések miatt nem hozták meg a remélt hasznot, állandóan újabb beruházásokra kényszerültek újabb kölcsönök fölvételével. Másrészt Ola község közelsége miatt a katonák az ott lévő kocsmákban, vendéglőkben költötték el pénzüket, s ezt a problémát Ola Egerszeghez csatolása sem oldotta meg. Először sikeresnek tűnt az Arany Bárány szálloda építése, mindenesetre bőven volt szálláshely a városban, mígnem a töménytelen adósság miatt el kellett adni az épületet, ezután hasznot új tulajdonosának hozhatott. A megye sem tudta vállalni egy új, reprezentatív megyeháza építését, hanem éveken át toldozgatta, bővítette hivatalainak központban álló épületeit. Az egykor eltervezett színházra összegyűlt pénzből óvoda épült. A magánépítkezések sem valósultak meg olyan ütemben, ahogy egy tőkeerős polgársággal rendelkező városban megtörtént. Sem a főtereken, sem a főutcákon nem tudtak egységes képet mutató, zárt házsorok felépülni, mindenütt maradtak a múlt század közepén vagy második felében épült földszintes házak, esetenként a nagyobb jövedelmű kereskedők birtokában, a Kazinczy tér végén, a Rákóczi út elején. Az egykori Központi Kávéház (ma Munkácsy Mihály u. 2.) és az 1899-ben épült Schütz Áruház (ma Járum utca 1.) között még ma is látható két apró ház, de a századfordulón az egykori egészségházból postává és rendőrséggé alakított tornyos épülettel szemközt is megmaradtak a földszintes kereskedőházak 1945-ig.

Villany ugyan már 1906-tól világított a városban, de a csatornázást, a járdák kiépítését, aszfaltozását pénzhiány miatt nem tudták megvalósítani. Utóbbira csak a főutcákon és járdákon a 30-as évek elején, míg a csatornázásra a növekedő, iparosodni kezdő városban csak a 60-as években kerülhetett sor.

Jegyzetek

- 1 SZENTMIHÁLYI Imre, Zalaegerszeg története a késő feudalizmusban (1700–1849). In SIMONFFY Emil (szerk.), *Fejezetek Zalaegerszeg történetéből.* (Zalaegerszeg, 1970) 31.
- 2 Zala Megyei Levéltár (továbbiakban ZML). V. 1601. 392. sz.
- 3 ZML. Zalavármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve. 1839. aug. 5. 2344.
- 4 Az összes ház 1319 volt. SIMONFFY Emil, Bevezetés. In GYIMESI Endre (szerk.), *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből.* (Zalaegerszeg, 1985) 7–47., 32.

- 5 SZAKÁCS László, „Zala Eggerszeg mezőváros Szépitő Bizottmánya”. *Honismeret*, (1985) 1: 22–23.
- 6 DEGRÉ Alajos, Zalaegerszeg megindulása a várossá fejlődés útján. In: *Fejezetek Zalaegerszeg történetéből*. (Zalaegerszeg, 1970) 45.
- 7 FÁRA József, *Zalaegerszeg, mint megyeszékhely*. (Zalaegerszeg, 1936) 26.
- 8 *Zalai Közlöny*, 1874. jan. 15.
- 9 1882-ben hozták létre a polgári iskola kereskedelmi tanfolyamát, melyből 1884-ben alsóbbfokú kereskedelmi, majd középfokú, az 1886–87-es tanévtől három évfolyamos felsőkereskedelmi iskola fejlődött. A gimnázium létrejöttékor, 1895-ben a polgári fiúiskola megszűnt. 1923-ban indult újra, így épülete a Dunántúl egyik legjobban felszerelt kereskedelmi iskolájává lett.
- 10 MEGYERI Anna, Adatok egy tér életrajzához. A zalaegerszegi Deák tér története. In: *Zalai Könyvtári Levelező*, (1995) 1–2., 6–7.
- 11 Degré, *i. m.* 49.
- 12 *Zalamegye*, 1894. aug. 17. 1.
- 13 1904-ben, halála után Wapper Ignác kőfaragó szép, portréjával díszített sírkövet készít emlékére a város felkérésére. Ma a róla elnevezett téren, a város központjához közel áll.
- 14 ZML V. 1601 632.
- 15 *Zalamegye*, 1889. jún. 11. A laktanyát 1997-ben lebontották.
- 16 A mai kórház területén állt, ma Zrínyi Miklós út 1.
- 17 A városka egyik főutcája. 1886-tól hivatalosan Kossuth Lajos utca, de még sokáig nevezik az utca végén álló Pieta szoborról kapott régi nevén. Új neve általánosság csak 1895-től vált. BENCÉNÉ NAGY Eszter – FÜLÖP István – MARKÓ Imre Lehel, *Zalaegerszeg utcaneve*. (Zalaegerszeg, 1977) 51.
- 18 Ma Bíró Márton utca, az új utca, amiről szó van a Petőfi utca egy szakasza.
- 19 *Zalamegye*, 1886. febr. 24.
- 20 *Zalamegye*, 1887. aug. 7.
- 21 *Zalamegye*, 1888. okt. 21.
- 22 ZML. Zalaegerszeg város Képviselőtestületi jegyzőkönyve (továbbiakban: Zeg. Képv. test. jgyk.). 1889. júl. 13.
- 23 *Zalamegye*, 1889. aug. 4. Az épület ma a Kazinczy tér–Ady Endre utca sarkán áll.
- 24 ZML. Zeg. Képv. test. jgyk. 1889. szept. 28.
- 25 *Zalamegye*, 1889. szept. 22. az újságíró tévedett az építész személyét illetően, mert a képviselőtestületi jegyzőkönyv az 1889. szeptember 14-i beszámolója Morandini Román nagykanizsai vállalkozót nevezi meg.
- 26 ZML. Zeg. Képv. test. jgyk. 1890. febr. 8.
- 27 *Zalamegye*, 1891. febr. 15.
- 28 Ma a Göcseji Múzeumnak ad otthont.
- 29 Ma a Megyei Bíróság székháza.
- 30 Az épület ma is levéltár, dísztermét városi közgyűlések tartására, konferenciák rendezésére használják. A levéltár őrzi Hencz Antal keszthelyi építőmester terveit és beadványait 1888-ból a megyeháza bővítésére. Ezekben szerette volna meggyőzni megrendelőjét arról, hogy egy kétemeletes épület gazdaságosabb, praktikusabb, mutatósabb lenne. Az eredmény szerint ez nem sikerült.
- 31 *Zalamegye*, 1888. máj. 13.
- 32 *Zalamegye*, 1899. szept. 22.
- 33 *Zalamegye*, 1891. aug. 30.
- 34 ZML. V. 1601. 633. sz.
- 35 *Zalamegye*, 1891. aug. 30.
- 36 Botfy Lajos 1895. dec. 12 – 1900. jún. 9-ig töltötte be posztját.

- 37 ZML. Városi közgyűlési jegyzék. 1898. XII. 24.
- 38 Kossuth utca–Bersenyi utca sarok, ma a Postabank székháza.
- 39 *Zalamegye*, 1899. febr. 19.
- 40 *Zalamegye*, 1901. máj. 5., okt. 20.
- 41 A Körömdi utca a város egyik főutcája, melyet egy időben ezzel Rákóczi utcának is hívtak, s hívnak ma is.
- 42 Schütz Sándor, a város egyik leggazdagabb kereskedője akkoriban iparúzással is foglalkozott. 1865-ben, még a takács céh tagjaként alapította meg kékfestő műhelyét, ebből nőtt ki a későbbi, a helyi viszonyok között tekintélyes szövő- és kékfestő gyár, és a saját termékeit is árusító rangos üzlet. 1898-ban bontják le utcafronti régi házát, melynek helyére, a Rákóczi utca 3-as számú telekre 1899-ben épült fel az eklektikus stílusú új épület. Az épület ma is áll a Rákóczi és a Járum utca sarkán. A háború utáni felújítás során elvesztette eklektikus díszzeit.
- 43 *Zalamegye*, 1899. jan. 1.
- 44 *Zalamegye*, 1900. márc. 4. Sajnos Zalaegerszeg város 1885–1911 közötti polgármesteri iratai elégték, így ennek a korszaknak az építkezéseit e fontos források híján nehéz nyomon követni.
- 45 Ezt a család egyik 80 év fölötti leszármazójától tudjuk, aki a tervrajzot sokáig őrizte. Gyűjtőnapló. Göcseji Múzeum adattára: 1911–96.
- 46 FANGLER Imre közlése. Gyűjtőnapló. Göcseji Múzeum adattára: 2144–98.
- 47 1915. jún. 10. – 1918? GYIMESI Endre, *Dokumentumok Zalaegerszeg történetéből*. (Zalaegerszeg, 1985) 660.
- 48 KERESZTURY Dezső, *Emlékezéseim*. (Budapest, 1993) 27–28.
- 49 Ma Bartók Béla u. 80., a Keresztury Gyűjtemény otthona. Tervrajza fennmaradt a család birtokában, Ekler József egerszegi építési vállalkozó munkája.
- 50 Ma a Mártírok útja–Kazinczy tér keleti sarka.
- 51 BORBÉLY György, *Csány emlékkönyv*. (Zalaegerszeg, 1906).
- 52 Dr. Schlemmer Tamás közlése nagypapjáról. Lásd még: *Zalai életrajzi kislexikon*. (Zalaegerszeg, 1994) 153–54.
- 53 Ma városi hangverseny- és kiállítóterem.
- 54 1900-ban a 9782 lakosú városban 8114 római katolikus hívő mellett 1333 izraelita és 191 evangélikus élt.
- 55 *Zalamegye*, 1901. júl. 14.
- 56 *Magyar Paizs*, 1913. jún. 5.
- 57 A Mária Magdolna-plébánia levéltárában őrzött iratok és tervrajzok szerint az épületet Metzner József egyházmegyei építész tervezte. Kissé más formában, az eredetileg tervbe vett saroktorony nélkül valósult meg. Kivitelezője a Fuchs és Grósz cég volt. Az ő alkalmazottak voltak akkor Morandini Tamás, aki a kivitelezéséhez szükséges tervrajzot készítette.

ANNA MEGYERI

Bauwerke in Zalaegerszeg zur Zeit des Dualismus

Die sonst kleine Stadt Zalaegerszeg verdankte ihre Hauptstadtfunktion im Komitat ihrer – zur Zeit der Türkenherrschaft bedeutenden – Grenzfestung. Nachdem das Rathaus im Barockstil an der Stelle der Burg in den Jahren 1730–1732 gebaut worden war, begann die Ortschaft zu wachsen.

Für die Stadt Zalaegerszeg mit etwa 6500 Einwohnern bedeutete es eine große Änderung, als sie einen eigenen Stadtrat als Verwaltung bekam. Der agile Bürgermeister Herr Dr. Karl Kovács und der ihn unterstützende Stadtrat starteten mit den großen Bauarbeiten in der Stadt.

Unter seiner Zeit sammelte er viele Schulden an, aber die Investitionen, die Neubauten trugen wesentlich dazu bei, daß die Stadt den Vorstellungen von einer Komitathauptstadt entsprechen konnte und nicht mehr davor zu fürchten hatte, dass die wichtigsten Verwaltungsinstitutionen nach Kanizsa überlagert werden.

Die ersten grossen Bauten waren die Kaserne und das Krankenhaus im Jahre 1885. Zur Durchführung der geplanten Bauarbeiten diente der im Jahre 1888 fabrizierte Ziegelrundofen.

1889 wurde János Schádl, der Professoren der Wirtschaftsakademie Keszthely beauftragt, die Pläne des repräsentativen Stammhauses der Finanzdirektion zu entwerfen. An seinem Namen knüpfen sich auch die Baupläne der neuen Elementarschule, der auf dem kleinen Grundstück hinter dem 1874 gebauten Handelsschule und der Gaststätte „Zum Goldenen Lamm“.

Im Jahre 1890 war ein großes Hinderniss der städtischen Entwicklung beseitigt: der Bahnhof der Linie Ukk-Csáktornya wurde aufgebaut. Im gleichen Jahr hat man das mehrstöckige Gebäude der Sparkasse (heute Museum) – auch von János Schádl geplant –, eingeweiht. Der Architekt, Miksa Rauscher aus Szombat-

hely wurde vom Komitat 1891 beauftragt, einen neuen Flügel zum alten Gebäude zu planen. Inzwischen bekam das ehemalige Rathaus – damals der Gerichtshof – einen neuen Teil, von dem renommierten Architekten damaliger Gerichtsbäude, Gyula Wagner geplant.

Im Jahre 1893 wurde ein Kindergarten in einer zentralen Straße gebaut (wo am Anfang des 20. Jh.-s die Mädchenschule und die Synagoge ihren Platz bekamen). 1894 wurde das repräsentative Hotel der Stadt im Zentrum, im Gebäude und mit dem Namen der ehemaligen Gaststätte „Zum Goldenen Lamm“, eröffnet. Ausgeführt wurde das von Györgyi und Zuschmann geplante Gebäude von Roman Morandini, ein Architekt italienischer Abstammung, dessen Angestellte sein Neffe, Thomas Morandini, der ehemalige Student der Züricher Technischen Hochschule war. Morandini hat sich in Ungarn angesiedelt und ist der Ausführer und Architekt vieler Privat- und öffentlichen Gebäude geworden. Das erste Bauwerk, dessen Bau sich an seinen Namen knüpft, war das 1890–97 gebaute, im kulturellen Leben der Stadt eine wichtige Rolle spielende Gymnasium. Das Gebäude – ein richtiger Blickfang unter den anderen Häusern – wurde vom Architekten des Kultusministeriums geplant.

Im Jahre 1898 wurden Roman und Thomas Morandini mit der Arbeit beauftragt, das Gebäude des dem Stadthotel „Goldenen Lamm“ gegenüberstehenden Rathauses um ein Stockwerk zu vergrößern. Morandini hatte im Jahre 1900 das einstöckige Gebäude des ehemaligen Spitals mit einem Turm zu einem Zweistöckigen umgebaut, wo die Post und die Polizei ihren Sitz gefunden haben.

Anwälte, Kaufmänner und Ärzte der Jahrhundertwende verfügten über die Mittel, ein mehrstöckiges oder wenigstens ein neues Haus im Stadtzentrum bauen zu lassen. Morandini wurde mit der Planung und der Organisation von mehreren dieser Bauten beauftragt. An seinen Namen knüpft sich auch der Bau der von Joseph Stern geplanten Synagoge und die Errichtung der von Jenő Gerei entworfenen evangelischen Kirche in den Jahren 1904 bzw. 1907. Im Jahre 1913 wirkte er schon als Beauftragter einer anderen Firma und war mit dem Bau des katholischen Hauses beschäftigt,

das von Joseph Metzner, dem Architekten der Diözese von Szombathely geplant wurde. 1915 war er an der Planung und am Bau des Lagers der Kriegsgefangenen – ein trauriges Denkmal – am Rande der Stadt, in Pózva, beteiligt.

In dieser Zeit waren natürlich auch andere Architekten in der Stadt tätig, das Haus der Gewerkekorporation wurde zum Beispiel 1901 von Samu Österreicher geplant. Wir wissen aber leider nichts vom schönen, im Jahre 1899 gebauten Stammhaus der Zentralen Sparkasse des Komitats Zala (in einem Brandfall im Archiv sind – unter anderen – Dokumente der Bürgermeisterschaft mit den Baulizenzen von den Jahren 1885–1911 zunichte geworden).

Das noch weit nicht volle Gesamtbild der Stadt, das die Quelleninformationen spiegeln, zeigt uns, daß die Komitathauptstadt Zalaegerszeg eine richtige Kleinstadt blieb mit knapp 10 000 Einwohnern, deren Mehrheit in Parterrenhäusern lebte. Aus finanziellen Gründen konnte man nicht einmal in den beiden Hauptstraßen oder auf den Hauptplätzen einheitliche, mehrstöckige Hausreihen errichten.

Seit 1906 gab es zwar eine elektronische Beleuchtung in der Stadt, aber man fuhr immer noch über dreckige Straßen zum Bahnhof, der die langsamen Züge empfing.

SZILÁGYI ISTVÁN

Szombathely városépítés-története a dualizmus korában

Az írás korlátozott terjedelme nem engedi meg, hogy a város korábbi történetéről, a témánkat jelentő korszak előzményeiről szóljak. A kiegészéstől az első világháborúig terjedő helyi városépítészeti és építészeti folyamatról írt az 1997-ben meghalt Brenner János professzor.¹ A tanulmány azonban egy alig olvasott, ma szinte elérhetetlen folyóiratban jelent meg, s ezért mégis célszerű legfontosabb eredményeit ismertetni. Az eltelt idő – valódi tudományos kutatás hiányában – ha azokat nem is tudja lényegesen kiegészíteni, továbbfejleszteni, néhány szempontot mégis felvethet, ami a jelentős adathalmaz kezelése során talán elsikkadt, vagy éppen a kor nem volt alkalmas azok hangsúlyozására.

Mentalitástörténeti érdekességként is felfoghatjuk azt a jelenséget, aminek „rendszerváltás” néven az 1990-es években mindannyian akaratlanul is részesei vagyunk, s ez rávilágíthat arra, hogy a múlt történéseiben a matematikai pontosságú igazolás kényszerén túl is hasonlókat keressünk politikai, közösségi és egyéni szempontokból egyaránt.

Itt van mindjárt az a máig nem megnyugtatóan tisztázott kérdés, hogy a kiegészés évében 7224 lakosú Kőszeg szabad királyi várost miként tudta az akkor 6964 fős, csak rendezett tanácsú Szombathely olyan mértékben túlfelfődni, hogy 1890-ben Kőszeg 7076 lakosa (tehát fogyás!) mellett Szombathely már 16 133 főt tudhatott magáénak.² Kétségtelen ebben a korszakban a vasútépítés óriási jelentősége. Mégis a történeti statisztikákból világossá válik, hogy Szombathely térhódítása (a növekedés üteme) már a 19. század közepén, 1848 és 1867 között messze meghaladta Kőszegét (161, illetve 106%), tehát olyan korszakban, amikor vidékünkön a vasútépítésnek még csak a kezdetéről beszélhetünk. Kőszeg

esetében egy tradicionálisan zárt, jogait passzívan védő, tiszteletreméltó, de elavult hagyományaihoz ragaszkodó közösséget kell látnunk, amihez képest Szombathely mindmáig nyitottabb, befogadóbb jellegű, ha ez más középvárosokkal való összehasonlításban nem is mindig igaz.

Szombathely mindent megtett annak érdekében, hogy vasúti csomóponttá válhasson. Számítása bevált. 1865-ben elsőként megnyílt a városunkat érintő Sopron–Szombathely–Nagykanizsa vasútvonal, amit 1894-ig további hat követett. 1908-ban a szombathelyi állomás személyforgalma évi 2 045 079 utasával a harmadik legnagyobb volt az akkori Magyarországon Budapest és Pozsony után.³ Olyan ismétlődő jelenségről van tehát szó, ami napjaink megrázó átalakulásában, „szerkezetváltásában” is megnyilvánul. Két közel azonos adottságú és helyzetű település eltérő választakat ad a közel azonos kihívásokra, s ennek talán évszázadokra kiható reagálásnak az okait igazából nem is lehet egy későbbi kor kutatójának teljes bizonyossággal megtalálni.

A válasz természetesen az adott település vezető rétegének álláspontját tükrözi. Kőszeg patrícius polgárságával szemben Szombathelynek szerencséje volt. Idegenben is iskolázott, távolabbról jött lakói mellett a modern szemléletet talán a nagyobb látókörű megyei vezetés is erősítette. E tekintetben nem szabad a felsőbb arisztokráciát és az egyházat rutinból lebecsülni. Nekik volt módjuk a világ modern technikai vívmányait nem csupán megismerni, de környezetük, gazdálkodásuk modernizálásában fel is használni. Ha a kísérletek többsége nem is volt mindig hosszú életű, az újra való fogékonyságnak mindenképp bizonyítéka. A Batthyány-, a Festetics- és más családok mellett a polgári állású egyének, politikusok sora is jelentős. Kiemelkedik közülük *Széll Kálmán* (1843–1915) miniszterelnök, a város díszpolgára (1894).⁴

Élenjáró tudósok egész sora működött a városban. A természettudományok területén talán leghíresebbek a *Gotthard* fivérek, *Jenő* és *Sándor*. Elektromossággal, csillagászzattal stb. foglalkoztak, műszereiket is jórészt maguk készítették. Bell találmánya után három évvel, 1879-ben már volt telefonjuk: valószínű ők valósították

meg az országba az első hosszú távú telefonösszeköttetést (178 km) az ógyallai csillagvizsgálóval.⁵ A technika vívmányait befogadó szellemre jellemző, hogy a városnak már 1872-ben volt gázgyára, 1895-től az ikervári vízi erőműből nyert árammal elektromos műve. 1898-ban épültek ki a vízművek, 1898/99-ben az egyesített rendszerű csatornahálózat.⁶ A villamos vasút szinte a fejlődés szimbólumává vált. Az egyvágányú kelet–nyugati irányú vonal 1897-ben készült el.⁷ Az előmunkálati engedélyek idején (1894–95) nagyobb szabású hálózat megvalósítására gondoltak. Az alkotás így is jelentős. Budapestet nem számítva Pozsony után Szombathelyen közlekedett az országban legkorábban közúti villamos.

A reformokra érzékeny vezető társadalmi rétegből kiváló polgármesterek kerültek ki. Közülük *Éhen Gyula* (1855–1932) működését övezi máig érezhető tisztelet.⁸ Kár, hogy a Pest közepű gondolkodáshoz szokott ország nevét alig ismeri. Városépítési tevékenységéről alább még lesz szó. Sokkal fontosabbnak tartom azonban, hogy hangsúlyozzam: tudományos megalapozottságú társadalomismerete minőségileg emelte ki a felbukkanó feladatokra szakadatlanul választ kereső pályatársai sorából. Ma úgy mondanánk: volt koncepciója. Talán ismertnek tekinthető művét, *A modern várost* 1897-ben adta ki. Nem véletlen, hogy Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Vas Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Egyesület a Szombathelyi Szépítő Egyesület kezdeményezéseire megjelenése századik évfordulóján hasonló formában újból kiadta.⁹ A könyv szinte teljes terjedelmében idézhető volna, ami persze lehetetlen. Még a kiemelkedő részek hosszabb idézése is túlzás. Az Előszó egy kis részlete és az utolsó bekezdés viszont mindenképp ide kívánczik:

„Elérkezett legfőbb ideje annak, hogy minden város iparkodjék a modern igényeknek megfelelően oly módon berendezkedni, hogy a lakosság ne csak mindennapi kenyerét, hanem egyúttal kényelmét és az életnek legdrágább kincsét: a közegészség és köztisztaságnak jogos követelményeit is föltalálja önalkotta intézményeiben.”¹⁰

„Amely város pedig nem akarja megérteni a kor intő szavát: annak jelölje meg az irányt, mutassa meg az utat maga a törvényhozás hatalmi szóval; hogy ekként ne legyen város, mely elmaradhasson a közegészség terén; tehát azon a téren, melynek modern színvonalra emelésétől függ az emberi nemzedékek sorsa és jóléte!”¹¹

A közegészség hangsúlyozása senkit ne tévesszen meg. Legmodernebb városaink ebben az időszakban létesítik csak víz- és csatornaműveiket, ekkor keletkeznek a barokk szegényházak szintjén túlmutató kórházak, intézményesül modern formában az árvaügy és mások.

A modern várost ismerve tartalma alapján a felületes olvasó még azt gondolhatná, hogy szerzőjét kötelességből fakadó prakticista szellem vezette. Aki azonban más megnyilvánulásait – így kiemelten a *Városok társadalma*¹² című rövidebb munkáját – is ismeri, bizonyítva látja, hogy – mai divatos kifejezéssel élve – „nemzetben, társadalomban is tudott gondolkodni”. 1904-ben, másfél évtizeddel az első világháború katasztrófája és a proletárdiktatúra előtt a magára hagyott osztályok és rétegek felkarolásáért szállt síkra, miközben az iskolai történelemkönyvek lapjaira jutott, tőle „feljebb” és „lejjebb” lévők jórészt csak saját egyoldalú, beszűkült ideológiájuk kierőszakolásáért vetették latba minden erejüket. Világosan látta, hogy a kapitalista világot az érdek sarkallja újabb és újabb eredményekre, s ezért az utópiák helyett az adott kor feltételei között próbálta megvalósítani segíteni a kívánatos társadalmi reformokat.

Éhen Gyula személyén keresztül elsősorban a változásokra nyitott, sőt azokat megvalósítani kívánó városi szellemre akartam csak a figyelmet ráirányítani. Be kell azonban azt is vallani, hogy lépéseit a város átlaga nem volt képes követni, s polgármesteri működése (1895–1901) – maradandó alkotásai ellenére – látszólag kudarcot szenvedett.¹³ Voltak más kiváló polgármesterek is, mint pl. az Éhen által felvett hitelek törlesztésével küszködő *Brenner Tóbiás* (1850–1919) (polgármester 1902–1914 között)¹⁴, olyan invenciózus és messzelátó ember azonban egy sem. Ha tehát a dualizmus kori városfejlődésről beszélünk, elsősorban Éhen

korszakára kell gondolnunk. Nem felejtkezhetünk el azonban a műszaki tudományokban járatos segítőiről sem. Ilyenek voltak *Müller Ignác*, *Szilárd Emil* és *Bodányi Ödön* (1858–1921) városi főmérnök.¹⁵ Elsősorban az utóbbiról kell megemlékeznem, akinek a város másfél évtizedes fejlődését összefoglaló könyvét máig nem közelítette meg senki Szombathely városépítés-történeti irodalmában. De említhetem *Dósa Kálmán* másodmérnököt is, aki 1909-ben a nagytéyeni mérnöki állást nyerte el.¹⁶

Szombathely magabiztos fejlődésében nagyra törő példákat kívánt követni. Ismerte Bécs és Budapest korabeli városépítési eredményeit, sőt hivatalos kiküldetéssel, tanulmányi céllal megbízottai a német városok egy részét is bejárták. Ennek a tájékozódásnak és a legjobb szakemberek igénybevételének máig ható eredménye a sugaras-gyűrűs főúthálózati rendszer kialakítása, aminek szabályozási tervben való rögzítése ugyan csak 1923-ra érlelődött meg,¹⁷ de a gondolat korszakunkból származik. Megvalósult viszont a keleti városrész négyzethálós útrendszerének (1892-től) fő tengelye, a Széll Kálmán utca, aminek a közepén ugyanolyan oktagon készült, mint előképe, az Andrássy út és a Nagykörút keresztezésében. Igazán szép, ebben a korban már tudatosan tervezett városépítészeti elemek fűződtek fel erre az útra: nyugati szakaszán a sokszög alakú, színház számára fenntartott tér, belső harmadában a Múzeumpark (egykor Deák-liget), azután az említett Oktagon, a külső, keleti végén pedig a vasútállomás előtti kiteresedés.

A Széll Kálmán utca vasútállomás előtti végéhez szintén egy helyi hagyomány fűződik. A Déli vasút társaság régi állomás-épülete lényegében az út tengelyében állt (1865). Az új állomás Posel Gusztáv tervei szerint 1900-ban állítólag Éhen Gyula javaslatára a Széll Kálmán utcával párhuzamos Szelestey utca tengelyébe került, azért, hogy az így rangosabbá váló, de eddig háttérbe szorult út gyors beépítéséhez a még feltételezett befektetői tőkét ki tudja polgártársaiból csalogatni. A reális ok ezzel szemben valószínű az volt, hogy a meglévő vasútállomásnak az építkezés ideje alatt is működnie kellett, s így az új szükségszerűen csak a régi mellett valósulhatott meg. Az esetleges hátsó szándék

azonban mégis feltételezhető. A víztorony ellen berzenkedő tanácsstagokat például Éhen egy képtelen javaslattal vezette félre, s szembeállításuk jeleként azt a telepítési változatot szavazták meg, amit igazából ő akart.¹⁸ Mindenesetre az új állomás előtt egy szimmetrikus, tipikusan eklektikus tagolású előtér alakult ki, aminek egyik térfalát sajnos a második világháborúban elbombázták, s az egyensúlyát veszített, megnagyobbodott tér ma egy autóbusz-végállomást kénytelen befogadni.

A Széll Kálmán utca környékéhez városépítészeti színvonalban a város többi bővítése nem mérhető. Egyedüli, s talán országos összehasonlításban is figyelemreméltó azonban a déli terjeszkedés első ütemében (1870-es évek) megvalósult, szabályos téglalap alakú, útkereszteződéssel tagolt Batthyány tér érdekességét a három oldal zárt beépítése mellett a negyedik oldalon felépült zsinagóga (1880) eltérő jellege fokozza. Oldását korabeli vadgesztenye fasor segítette, de a fákat közel két évtizede ki kellett vágni.

A város korszakunkban folyó továbbépítése néhány bizonytalan, kezdeti építkezést leszámítva (Vármegyei kaszinó a Király utcában, a Dömötör-villa a Wesselényi utcában, özv. Horváth Jánosné villája a mai Szelestey utcában, ma MÁV-oktatási épület, átalakítva) zárt sorú beépítési móddal valósult meg. Ez a város korábbi építészeti örökségére is jellemző volt, hiszen a fésűs beépítésből való átmenet – átépítésekkel, bővítésekkel – már a barokk kor végére végbement.¹⁹ A városfejlődés során becsatolt, korábban önálló környékbeli községek – talán Óperint kivételével – egészen a második világháborút követő korszak nagy átépítési hullámaig megőrizték a tipikusan falusias, fésűs (oldalhatáron álló) beépítési formát. A váltásra nagyon jellemző példa Szöllös egykor egyetlen (fő-) utcájának falusias beépítésével szemben a vele párhuzamosan korszakunkban nyitott, de részben későbbi házakkal szegett Nagy Lajos király utca hasonlóan földszintes, családi házas, de zárt sorú – esetleg csak hézagosan zárt sorú – beépítése. A változásnak a korszakellenen túl természetesen más indoka is volt. A földművelő őslakossággal ellentétben, az új utcában a kor jellegzetes kisemberei (ipari munkások, vasutasok stb.) vetették meg lábukat, akik számára a hagyományos

magyar paraszti porta funkcionális megosztást biztosító rendszerre felesleges, sőt értelmetlen is lett volna. Az elkülönülés persze nem mindenütt ilyen tisztán jelentkezik. A város nyugati irányú bővítésében a mellékutcákban házat épített kisparasztok, zsellérek, cselédek kocsiáthajtós, de zártos módon valószínűsítették meg azokat, meglehetősen, hogy csak az építési előírások hatására. Ezen a területen az értelmiség és a tisztviselő réteg épületei a méretek mellett a telepítés helyében és az építészeti igényességben különböztek az előbbiektől. Míg azok ma már csak néhány fennmaradt példányra egy újkori „népi építészeti” jellegzetes példája,²⁰ addig a magasabb osztályba tartozók a társadalmi elvárás szerint „stílusban tervezett” házakat kellett, hogy építsenek.²¹

A szabadon álló, villaszerű beépítés először a Hegy utcában (1880-as évek) indult el, s csatlakozott a Középhegy barokk présházait felváltó villákhoz. Később néhány mellékutcában is ez a beépítési mód folytatódott, elválva a csak talán egy évtizeddel korábbi zártos utcaszakaszoktól. A szabadon álló beépítés másik jellegzetes területe a II. Rákóczi Ferenc utca, ahol a városközpont közelében, az 1870-es évektől megvalósuló zártos szakaszt hasonlóan villasor váltotta fel a századforduló táján (épületei jórészt későbbiek). Hogy a felfogás – és nyilván az építetők megkívánt életformája – hogyan változtatta meg a beépítési igényeket, azt a párhuzamosan futó, de legalább hézagosan már korábban beépült Rumi út szinte teljes hosszában zártos beépítése mutatja. Természeti értékek adottságként nem játszhatták szerepét, a telekvégek összeérnek. A váltás a keresztutcákon máig megoldhatatlan bizonytalanságokat hagyott az utókorra.

A természetnek a városképben, a városi életben való megjelenése igényét a példamutató utcafásítások, fasoros sétányok (Paragvári sétaút 1887, Árpád út 1898, Perint parti sétaút 1901, Felsőhegy alatti sétaút 1904)²² mellett a parkok létesítésének igénye is jelzi. A meginduló munkálatok egyik szorgalmazója az 1885-ben alapított, de korábbi előzményű Szépítő Egyesület volt. Első munkájuk a 14 000 négyszögöles, mára szinte teljesen beépült Városliget (1887) a várostól északra, a Gyöngyös patak két oldalán. Két nagy park valósult meg a város nyugati részén. Az egyik

az Ezredévi (Ezredéves) park (1897), aminek szakszerű rekonstrukcióját a város a millicentenárium évében végeztette el Józsa Miklósné irányításával, a másik erre merőlegesen, a Középhegy lábánál fekvő Szent István park (1898), aminek a felújítása 1997 nyarán fejeződött be.²³ A már említett múzeum előtti parkon túl a déli városrész legjelentősebb parkegyüttese a Gayer- és a hozzá kapcsolódó Brenner-park, az egykori Práter. Ez utóbbit tulajdonosa, Brenner János gyönyörű parkká varázsolta. A család 1935-ben adta el a városnak, de már előtte is megnyitották a közönség előtt.²⁴

A korszak városépítési eredményei mellett meg kell emlékezni a meg nem valósult, eltorzult elgondolásokról, sőt a hibákról is. Ez utóbbiak tipikusak voltak annak idején, s a régi és az új várostest kapcsolatának megoldatlanságában jelentkeztek elsősorban. Ahogy a budapesti Andrassy út belváros felőli csatlakozását csak századunk 80-as éveire sikerült megoldani, úgy kellett a szombathelyi Kálvária utca esetlen csatlakozását is korrigálni. Vakon végződött a Rákóczi utca is a városmaghoz, s ezen a helyzeten az 1970-es években készült utcaszélesítés és az új városháza telepítése sem tudott segíteni. Hasonlóan zavarosan érkezett a városközpont felé a Szelestey utca is. A barokk kori Tizenháromváros lebontásával ugyan a helyzet javult, de a tér és a forgalmi csomópont máig zavaros. Más volt a helyzet a Széll Kálmán utca belvárosi csatlakozásával, amit a középkori tömbök átvágásával át akartak vezetni a nyugati városrész felé. Ez – mai szemmel szerencsére – nem valósult meg, de sajnos nem épült fel az őt tengelyébe tervezett színház sem. Helyét a város sokáig fenntartotta, parkosította is, míg végül a nagyszálló került oda (1913–1914).²⁵ A másik színháznak alkalmas hely a Király utca tengelyében, annak északi végénél kínálkozott. Egy időszakban volt is itt egy fából ácsolt színházépület (1913). A tér későbbi ígéretként megmaradt a második világháború utánra, de szempontunkból félreértést jelentő módon való beépítését Károlyi Antal 1960–1965 között más programmal valósította meg.²⁶

Ami a város korabeli építészetét illeti, azt napjaink ítélete szerint korszerűnek és színvonalasnak kell tartanunk. A mai város-

képben a későbbi „modernizálások” miatt magánházak és középületek egész sora vesztette el (vakolat-)architektúráját, de az arányok és néhány megmaradt részlet még emlékeztet az alkotás korára. Az eklektika (mai terminológiával élve: a historizmus) különféle irányzatai mellett a szecesszió is megjelenik. Igazi léptékváltást az utóbbi jelent, de ez is csak néhány helyen, mint pl. a szombathelyi Takarékpénztár (ma Centrum áruház) (1912) Fő téri épületénél zavaró.²⁷ Más városokhoz hasonlítva szinte különleges jellegzetesség a sok kupola, amelyeket zárterkélyek, tetőbefordulások, rizalitok, sarkok felett minden jelentősnek szánt épületen alkalmaztak.

A korszak építészeti termését a feldolgozások jórészt számba vették már. A megyeszékhely jelleggel is összefüggésben számos középület keletkezett ebben a korban, amelyek az architektúra szabályai szerint, megfelelően megválasztott stílusban és máig példamutató minőségben és méltósággal készültek. Számos munka alkotóját tervpályázat útján választották ki (pl. Vas Megyei Árvaház, az ún. Trummer-ház stb.).²⁸ Talán kortörténeti érdekesség, hogy *Szebovits Ottó*, a fiatalon elhunyt lelkes építész Vasvármegye és Szombathely Város Kultúregyesülete részére még a hely kiválasztása előtt többváltozatú (ideál-)tervet dolgozott ki a múzeumépületre.²⁹ A tervek korszerűsége is feltűnő. Bodányi műve 162. oldalán részletesen elemzi pl. *Wälder Alajos* középhegyi villáját (1901), aminek „elrendezése és méretei bámulatosan hasonlítottak” az Aussigban az 1903. évi iparkiallítás alkalmából felépített mintaházéra.³⁰

Az alkotók között külföldieket, elsősorban bécsiakat (*Franz Graber, Erwin Krieger, Gustav Posel, Matthias Schlager, Ludwig Schöne*, más magyar városokból valókat, főképp budapestieket *Czigler Győző, Fischer Ferenc, Hajós Alfréd, Hauszmann Alajos, Kolbenheyer Viktor, Medgyes Alajos, Pártos Gyula, Villányi János, Wagner Gyula, Ybl Lajos* stb.) találunk elsősorban, de egyre jelentősebbé váltak a helyi tervezők is (*Brenner János, Kirchmayer Károly, László Sándor, Wälder Alajos* stb.). Különösen *Rauscher Miksát* (1850–1935) kell kiemelnünk, akit érdekes módon a kortársak és a következő generáció sem értékelt nagyra,

de mindegyik közül a legtermékenyebb volt és felismerhető, saját formanyelvet alakított ki.³¹ A tervezők munkáit kiváló szaktudású kivitelező, vállalkozó cégek (Brenner, Holzheim, Kopfensteiner, Metzner, Müller, Trummer, Weiss stb.) valósították meg. A vállalkozóknak (Brenner, Holzheim, Müller, Hübner, Wälder) a hasznát olykor saját téglagyáraik növelték, de volt téglaegetője a püspökségnek és a városnak is.³²

A röviden áttekintett várostörténeti korszak még várja a részletes forrásfeltárást és a témában igazán elmélyült szerzőt. Ez a megelőlegezett összegezés néhány szempontjával talán hozzájárul leendő munkája teljesebbé tételéhez. Ha így lesz, ez a kevés sem volt hiába.

Jegyzetek

- 1 BRENNER János, Szombathely város építéstörténete a XIX. század második felétől az első világháborúig. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, (1959) 1–2. sz. Ahol a helytörténeti irodalomban közismert tényeket közöl, azokra a későbbiekben külön nem hivatkozom.
- 2 ÉHEN Gyula, *A modern város*. (Szombathely, 1897) 33., 36.; KOVÁCS Tibor, *Vas megye népszerűsége a XIX. században. 1804–1870*. (Szombathely, 1970) 61., 63.
- 3 BRENNER, *i. m.* 146.
- 4 SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. (Budapest, 1898) 588–589.
- 5 Életrajzaik utolsó közlése: *Gothard Jenő. Bibliográfia*. (Szombathely, 1994) 3–4.; *Gothard Sándor. (1859–1939, természettudós). Bibliográfia*. (Szombathely, 1998) 5–15.
- 6 BRENNER, *i. m.* 178–179.
- 7 BODÁNYI Ödön, *Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei*. (Budapest, 1910) 128–131; BRENNER, *i. m.* 176–179.
- 8 Életrajzának utolsó közlése: *Éhen Gyula. Bibliográfia*. (Szombathely, 1991) 7–15.
- 9 HECKENAST János, *A magyar urbanisztikai irodalom nyitánya*. (Száz éve jelent meg Szombathelyen Éhen Gyula: *A modern város* című könyve.) *Vasi Szemle*, (1997) 4:395–404.
- 10 ÉHEN, *i. m.* Előszó.
- 11 *Uo.* 32.
- 12 ÉHEN Gyula, *A városok társadalma*. (Budapest, 1904).
- 13 ÉHEN Gyula, *Bibliográfia*. Különösen a 10–11.
- 14 A város egyik kitüntetésének névadója. Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlésének 7/1996 (II. 29.) sz. rendelete.
- 15 MELEGA Miklós, *A modern város főmérnöke. Vasi Szemle*, (1999) 2. sz.
- 16 JOÓ Ernő – DR. TÓTH Gábor – TÓTH Sándor (szerk.), *Tény–Promontor: Budapest XXII. kerületének története*. (Budapest, 1970) 253.
- 17 *Szombathely város szabályozási térképe kiegészítve Gyöngyösszöllős és Kámon községek térképével 1924*. Klósz György és Fia Térképészeti Műintézet (Budapest, 1924).
- 18 A hagyományból ismert történetnek bizonyára van korabeli írásos nyoma, de ettől függetlenül is jellemző.

- 19 SZILÁGYI István, Néhány gondolat a régi szombathelyi polgárházak kutatásának kérdéséhez. *Vasi Honismereti Közlemények*, (1988) 1. sz.
- 20 Jellemző példái a Görög (most Szigligeti Ede) vagy a Kövi (ma Esze Tamás) utcában még láthatók.
- 21 Tipikus példája a Kálvária utca vagy a Széll Kálmán utca jórészt földszintes beépítésű keresztutcái.
- 22 BODÁNYI, *i. m.* 222–224.
- 23 Ez utóbbiba csak 1999-ben állították fel névadója szobrát, Tornay Endre András alkotását.
- 24 BRENNER János, A szombathelyi Prater a századforduló idején. In KISS Mária (szerk.), *Vas megye múltjából*. III. *Levéltári évkönyv*. (Szombathely, 1986) 317., 324.
- 25 *Szombathely R. T. Város térképe 1904*. KLÖSZ Gy. és Fia (Budapest, 1904). A mai Nagyszálló helyén a felirat: „tervezett színház helye”.
- 26 Művelődési és Sportház (1960–1963), SZTK Rendelőintézet (1965) az eklektikus felfogást tagadó aszimmetrikus telepítéssel.
- 27 BRENNER, *Szombathely város építéstörténete...* 184. Az épületet eredetileg aszimmetrikusra tervezték. Ez az elmaradt rész máig sem épült meg.
- 28 BODÁNYI, *i. m.* 158, 174.
- 29 BODÁNYI, *i. m.* 183.
- 30 BODÁNYI, *i. m.* 162. Aussig ma Csehországban található (Usti nad Labem).
- 31 Róla főképp BODÁNYI, *Szombathely város fejlődése...* több, azóta már átalakított épületeinek eredeti állapotát megőrkítő fényképével.
- 32 A tervezőkre és a cégekre vonatkozóan általában BODÁNYI, *Szombathely város fejlődése...* és BRENNER, *Szombathely város építéstörténete...* A téglagyárról az utóbbi 147 az alapítás éveivel.

ISTVÁN SZILÁGYI

Die Geschichte des Städtebaus von Szombathely zur Zeit des Dualismus

Der Autor bearbeitet als erster das Thema der historischen Entwicklung der Stadt Szombathely zur Zeit des Dualismus vom Aspekt der Mentalitätsgeschichte her, da es bis heute nicht geklärt wurde, welche Gründe damals zur so intensiven Vergrößerung der Stadt geführt hatten, die ihr bis zum Ersten Weltkrieg – anderen Orten gegenüber – eine eindeutige Hegemonie sicherte.

Unter den damaligen Bürgermeisterern hebt der Autor vor allem den Namen von Gyula Éhen hervor. Er befaßte sich – auch theoretisch – mit der städtischen Gesellschaft und deren modernen Bedürfnissen. In seiner Zeit wurden die öffentlichen Werke und das

Straßenbahnnetz ausgebaut. Dem alten historischen Stadtzentrum schlossen sich in allen Himmelsrichtungen neue, im Vergleich zu den alten, viel größere Stadtteile an. In architektonischer Sicht ist aber die östliche Ausbreitung die bedeutendste, deren Achse die Strasse Széll Kálmán bildet.

Vorstellungen der Stadtarchitektur historischer Zeiten gemäß ist die Bebauung größtenteils in geschlossenen Reihen realisiert worden, die erst stufenweise und nur auf bestimmten Gebieten durch neue, offenstehende, dem Stil der Villen folgende Reihen abgelöst wurden. Von der Jahrhundertwende an hat man auch bedeutende Stadtparken angelegt.

Neben den positiven Entwicklungen erschienen aber auch die typischen Fehler der Epoche: Man hat das Problem der Verbindung alter und neuer Stadtteile nicht erfolgreich gelöst. Das architektonische Niveau ist jedoch davon unberührt geblieben. Unter den Konstrukteuren findet man vor allem Wiener und Budapester Architekten, aber am Ende der Epoche werden die Einheimischen immer bedeutender. Unter ihnen ist besonders Miksa Rauscher zu erwähnen. Die Städtebauprojekte der Architekten wurden von Unternehmern mit ausgezeichneten Fachkenntnissen ausgeführt, deren Mehrheit auch eine eigene Ziegelfabrik besaß.

Die Städtebaugeschichte von Szombathely ist für fachkundige Autoren ein völlig unerforschtes Gebiet.

A „modernizáció” Kaposváron a városkép változásainak tükrében

Volt valaha egy nemzedék, amely ha szerencsés volt, s így elég hosszú életű, akkor elmondhatta magáról, hogy nem akármilyen idők tanúja volt, mert ifjan érte 1848, érett férfikorban a kiegyezés, s még a szenilitás határa előtt a millennium és századelő. Így hát alapélményül kapta a történelemtől Európának még ebben a régiójában is a „modernizációt” az élet minden terén. Így volt ez szűkebb pátriámban, Kaposváron is.

A somogyi megyeszékhely 1848-ig az Esterházyak mezővárosa volt. Alig különbözött egy nagyobb falutól. Visszaemlékezésében Bergel József orvos az 1836-os városképet így szemlélteti: „Kaposvár hosszú, 4-5 rövid mellékággal ellátott, kissé görbe faágot képezve, még igen hézagosan volt házakkal beépítve. Ezek pedig legnagyobb részben kolbász alakúak voltak az udvar hosszában, ritkán volt bennük több, mint egy szoba az utczára, a házak között nagy udvar terült el, karókkal bekerítve.”¹ Nem sokat lendített ezen a látványon a barokk templom sem, mely 1748-ban téglából épült egyhajós szerkezettel, hegyes, sisakos tornyával.

Az idegen utazóban a gyanút, hogy ez mégiscsak több egy falunál, legfeljebb néhány középület látványa ébreszthette fel. Ezek közé tartozott a templom melletti egyemeletes, klasszicista stílusú nemzeti iskola, kapuja fölött „A HAZA KIS POLGÁRAINAK” felirattal. S még inkább a vele szemben lévő, 1806-ban megnyitott négyosztályos gimnázium földszintes épülete, valamint a főtéri egyemeletes Korona vendégfogadó és a városháza hat szobával és a börtönhelyiséggel. Ehhez az épületegyütteshez tartozott a nemzeti iskolához támaszkodó barokk épület, az Esterházy-uradalom tisztartói laka, az ún. Dorottya-ház, mely kiváltképp arról vált nevezetessé, hogy ez Csokonai Dorotttyájának színhelye. A főutca túloldalán tovább sétálva, a sárból vert parasztviskók

közül kiemelkedő új megyeháza pedig kétségbevonhatatlanná teszi, hogy ahol járnak, nemcsak város, de egyben megyeszékhely is.²

1832-ben készült el és Kaposvár legszebb, legimpozánsabb létesítménye ez a klasszicista stílusú, kétemeletes épület. Timpanonján a megyecímer s alatta „A' KÖZJÓNAK” felirat olvasható. A megyeháza udvarán, a téglalap alakú keresztépület emeletén a levéltár, a földszint pedig a megyei börtön. A főutcán tovább haladva látható az Arany Oroszlán patika (1784-től) majd a közkórház (1842-től) „A SZENVEDŐ EMBERISÉGNEK” felirattal.

Képzletbeli utazónk 1843-tól már kövezett utakon járhatott a Fő és a Hosszú (mai Berzsenyi) utcán. A helybeliek talán azt a pletykát is elsuttozták neki, hogy mindez minek köszönhető. Történt ugyanis, hogy gróf Niczkyné négyesfogatával beleragadt a „haladást ellenző” sárba s csak két ökör segedelmével sikerült kihúzni a bajból. Így aztán a legközelebbi megyegyűlésen a kaposi utak egyhangúlag „kövezésre ítéltettek”. „Trottoir”-t (azaz téglából készült járdát) 1845-ben kap a főút.³

S 1848-ban 3780-an laknak Kaposváron. Közülük azonban mindössze 243 a kézműves és kereskedő. Kaposvárnak ez idő tájt csak négy kereskedése volt – három szatócsbolt és egy rőfös –, s ezek is csak negyedévenként töltötték fel árukészleteiket Pest-Budáról.⁴

A zsidóság fokozatos betelepülése a környékről csak az 1840-es évektől indul meg. Előtte azért nem, mert az Esterházyak ezt megakadályozták: háztulajdonuk (saját nevükön) nem lehetett.

Kaposvár fejlődésére rányomta bélyegét annak ténye, hogy nem tudott szabadulni az Esterházy-uradalom feudális kötöttségeitől. 1848 a feudális terhek megszüntét hozta, s a várost rendezett tanácsúvá nyilvánította. Ez a jogi státusz azonban rövid életűnek bizonyult. A település az önkényuralom idején községgé minősül, s csak az 1870-es évek helyi kezdeményezésére, 1873-ban kap ismét városi rangot.

Gyorsuló idő...

Kaposvár kapitalista fejlődése a szomszédos megyék városaihoz képest hátrányos helyzetből indult. A falusias jellegű közigazgatási centrum életében a kiegyezést követő évtizedek jelentős változásokat idéztek elő.

1869-től a megszorodó munkalehetőségeknek, a fellendülő kereskedelemnek és hitelintézeti életnek köszönhetően 1900-ra csaknem háromszorosára növekvő lakosság létszám⁵ derülátóvá tette a városatyákat. Felébresztette becsvágyukat, hogy a századvégi Kaposvárt a Dél-Dunántúl jelentős településévé tegyék, s ez tágabb látókört kívánt a városi építkezések tervezésében is.

Serkentőleg hatott a városfejlődésre a feudális uradalom kapitalizálódása. Freystadtler Antal „főbérnök” megjelenése után az 1860-as évektől megváltozott az élet: „...sürgés-forgás jobbra, balra, beruházás, mesteremberek foglalkozása, gépészek, nap-számosok munkaraja”⁶ népesíti be a környéket.

1872-től a Bátaszék-Dombóvár-Kaposvár-Zákány vasútvonal bekapcsolta Kaposvárt a vasúti forgalomba. Az addigi háromnapos kocsizgatás helyett 18 óra alatt elérhetővé válik Budapest. Február 25-én este 8-kor Kaposmérő felől zászlókkal, koszorúkkal ékesítve bepöfögött Kaposvárra az első mozdony, a „Richárd”, melyet a késő esti időpont ellenére is „nagy számú nép” fogadott gyönyörködve a „gyors közlekedés első számú fecskéjének látásán”. A „székváros anyagi gyarapodásának” valóban jót tett a „köszénfüst és a gözerő”.⁷ 1885-ben a kaposi vasútállomáson mintegy 220 ezer utas fordult meg, 51 és fél ezer tételt számlál a teherforgalom.⁸ (A városi főjegyző összeállításából Somogy 1896. június 14.)

1889-től a Budapest-Fiume vonal Kaposváron halad keresztül. A szállítási és utazási kedvet növelő tarifapolitika, majd a Kaposvár központú megyei szárnyvonalak megépülése⁹, a MÁV országos szerveinek és üzemeinek részbeni idetelepülése eredményeként 1913-ban már 28 vonat érkezett naponta és öt irányból Kaposvárra.

Csakhamar relativizálódik itt idő és távolság s egyúttal bővül a piaci kapcsolatok lehetősége. Nemcsak a gabona és élőállat, hanem a gyümölcs és zöldség is a jól fizető nagyvárosok (Budapest, Bécs, München, Frankfurt) piacaira kerül, ami a Kaposvár ellátásában nem kevés zökkenőt és drágaságot okoz. A belső piac lehetőségeit elsősorban már nem a magas árakat megfizetni képtelen helybeliek határozzák meg. Az iparosok és kereskedők egy részének biztos vevőköre a városban „állomásozó” katonaság. A század-

végre elmúltak már azok az idők, amikor még csak nyűgöt jelentett (beszállásolás, forspont) a katonaság a város számára. Sőt, befogadásuk ügye ellenkező fordulatot vesz. Az 1870-es évek közepén állami költségen felépül a Honvéd-laktanya, később már a megye és a város is azon van, hogy további laktanyák létesüljenek. 1883-ban elkészül a Baross utcai katonai laktanya és csapatkórház, s a századelőn a Kontrássy utcában újabb kaszárnya épül.

1. ábra. Cukorgyár, 1902

Az Esterházy hitbizományt 1890-től a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság (MIR) bérli másik négy uradalommal (Festetich, Ráday, Somssich, Inkey) egyetemben. A terület több mint 40 ezer hold! A modern gazdaság bázisa lett a kor színvonalán álló élelmiszeriparnak. A gyár már a városba települ. A városban működik ugyan néhány kisebb ipari üzem (egy nagyobb, két kisebb malom, gőszappangyár, téglagyárak, keményítőgyár), ám a nagyipar létrejöttét a MIR Rt. cukorgyárának üzembe helyezése jelenti. (1894-től napjainkig Kaposvár egyik legfontosabb üzeme.) Felszívja a város és környékéről a munkaerőt. Kampány idején a környékbeli „mezőgazdák” panaszkodnak, hogy a gyár annyira „lefoglalja” a napszámosokat, hogy még „pénzért sem” (értsd: nemhogy természetbeni járandóságért!) kapható munkás-

kéz.¹⁰ A millenniumi Kaposváron a tudósító a gyári termelés méreteitől elragadtatva a Somogy október 18-i számában az alábbiakat írja: „A helybeli cukorgyárban nappal-éjjel folyik a munka. A répa kazalok a megterhelt vasúti kocsik egész sora foglalják el a teret s egyre-másra jönnek a társzekerek is, a vonatok, melyeknek terheit a gyár gyorsan emészti fel a százakra menő munkással. Este pedig a tenger villanylámpa olyan impozáns látvánnyá emeli a gyár helyiségeket, az ívlámpák szórják fényüket, mintha csak valamelyik világváros közelében volna. A pöfékelő, zakatoló mozdonyok egymásra hozván édes terhüket, a feldolgozásra, míg a nyers cukrot viszik ki a világrészekbe.”

A gyár jelentős szerepet vállal a további vasútvonalak (ún. szárnyvonalak) kiépítésében. 1896-ban már Mocsoládig és Fonyódig lehet vasúton eljutni a megyeszékhelyről.

Közben átalakul természetesen maga a város is. Iparosodás és urbanizáció egymást erősítő kölcsönhatásai során átalakul a városkép s maga a városi társadalom. A lakóházak gyors ütemű szaporodása (1869: 630, 1880: 918, 1896: 1528 s 1910-re már 2576 a város lakóházainak száma), és javuló minősége (1896-ra már a házak felének alapanyaga a kő és a tégl, 92 %-ban cseréptetősek) jól tükrözi a városka lakóinak gyarodását. A korábbi fésűs beépítés helyett általánossá válnak az ereszvonalal kifelé forduló, zárt sorú házbeépítésű városias utcaképek. Az igényes városi összkép harmonikus kialakítását szorgalmazza a millennium évében kiadott építési szabályrendelet: „a belvárosban... csak zárt sorokban, azaz úgy lehet építeni, hogy az épületek falai és tetőzete egymást éri”. Kimondták azt is, „hogy a gyárak, magtárak lehetőleg a belváros területén kívül helyeztessenek el.” A tudatos városfejlesztést valló Németh István polgármester 1895-ben tartott székfoglaló beszédében az alábbi tennivalókat fogalmazza meg: „Igyekezni kell... a városban modern kényelmet teremteni a közegészség, köztisztaság, külső csín és a közlekedés tekintetében.” A tervszerű városépítéshez az Esterházy-uradalomtól 1896-ban jó pénzért megvásárolt Meggyes-telek szolgál alapul. A kialakítandó városrészben első helyen a középületek palotáinak elhelyezése szerepel (a gyarapodó közinté-

mények időszakát éljük!), utána magánszemélyek is kaphatnak telket. (A Meggyes-telek vételára bőven megtérült!) 1896-ban itt helyezik el az új gimnáziumépület alapkövét, s máris folyamatban a MÁV-internátus építése. (Itt kapnak aztán majd helyet a további reprezentatív intézmények: az Igazságügyi, majd később a Posta Palota, errefelé bővül a kórház, de itt létesülnek az elegáns társasági élet székházai mint pl. a Nemzeti Kaszinó, a Katolikus Kör stb.)

Kaposvár városa a maga urbánus jellegű építkezéseivel Németh István polgármestersége idején (1895–1911), voltaképp a millenniumot követő tíz esztendőben teremt modern várost, mint építészeti együttest. Ez idő alatt gyarapodó közintézményeinek méltó elhelyezésével és gazdagodó polgárainak újonnan épülő (és átépülő) lakóházaival viharos gyorsasággal egy új város születik.

A millennium évében, 1896-ban a város az alábbi látnivalókkal szolgált. Megsokasodtak a templomtornyok. Az 1886-ban megnagyobbított katolikus templomon kívül kápolna és kálvária, 1889-ben református templom épül. 1864-ben már felavatták a zsinagógát. (Az izraelita, szellemében polgárosultabb és igényesebb városlakók száma 1896-ban már a lakosság 17%-át teszi ki.) A főtéren (akkoriban Széchenyi térnek hívták a mai Kossuth tere) a még hiányzó csatornázás ellenére is csinosabb az összkép. 1868-ban nagyobb lesz a régi városháza (a mai tornyos épület csak 1903-ban készül el). A reformkori földszintes gimnázium helyén 1864-től már emeletes ház díszleg, melyben immár nyolc osztály tanul, s hamarosan egy új, „a modern pedagógia követelményeinek megfelelő épülettel fog felcseréltetni.” A városház mellett egy földszintes vegyeskereskedés helyén 1887-től a polgári leányiskola, a plébánia mögül 1875-től a Ranolder János alapította zárda emeletes épületei magasodnak. Az elemi iskolák száma négyre szaporodott. Van már iparostanonc-iskola és két kiseddóvó is. A Fő utcán a Somogy megyei Takarékpénztár 1881-ben építette impozáns palotáját (melyet e század elején több bankszékház megépítése követ). Az 1871-ben épült vasútállomásról pedig megnyugodva olvashatták 1896-ban a város polgárai, hogy azt „mihamarabb az itteni forgalomnak megfelelő s a közönség jogos kényelmi igényeit is kielégítő állomás” váltja

fel. A Kapos folyó jobb partján 1857-től új városrész alakult. (Ennek az volt az előzménye s egyben magyarázata is, hogy Donner János sörfőző mester a Kaposon túl fekvő telkén sörfőző házat akart nyitni, ám erre az uradalomtól nem kapott engedélyt, s ezért telkét felparcellázva eladta). 1883-tól az itt lévő Sétatéren 1500 főt befogadó nyári színparkban (az ún. arénában) lépnek fel a várost évente felkereső színtársulatok. A városrész megközelítése a vasúti építkezések miatt egyelőre nehézkes.

A város peremén gyárak és laktanyák látszanak.

A századvégen már egy polgári város körvonalai rajzolódnak elének. A reprezentatív középületekkel fokozatosan telítődő városmag körül kialakulóban vannak a közvélemény rangsorolta negyedek: a központi, előkelőbbnek számító és a legszegényebbek városrészei (Iszák-domb, Kecelhegy, a gyártelepek közelében formálódó munkásnegyedek).

2. ábra. Római katolikus templom és zárda, 1902

A város utcái javarészt már kövezettek. Tisztán tartásuk, öntözésük a belvárosban „meghonosodott”. Feledésre ítéltetett viszont egy régi, patinás szakma, a lámpagyújtogatóé. 1893-tól ugyanis már bevezették a villanyvilágítást. Bár még 1894-ben határoztak a csatornázásról, de az egész városnegyedekkel bővülő, gyors ütemben növekvő Kaposvárnak ez még sokáig folyamatos tennivalója maradt.

Kaposvár millenniumi ünnepén mondott megnyitó beszédében a polgármester úgy határozta meg helyzetünket, hogy „a magyar nemzet méltán foglal helyet Európa kultúrnépei közt, mert műveltsége azokéval hasonlatos, intézményei, alkotmánya, törvényei és közszelleme szabadelvű és humánus.” A századforduló civilizációját vizsgálva valóban felfedezhetőek a törekvések arra, hogy az „európai kultúrnép” egyébiránt nehezen meghatározható kategóriáját igyekezzenek kiteljesíteni a nagyon lassú gyarapodásból gyors fejlődésre váltó Kaposvár lakói is.

A „kultúrélet” klasszikus területein mutatkoztak már eredmények: a város anyagi gyarapodása, a differenciált iskolahálózat létrehozása, a helyi sajtó figyelemre méltó felvirágzása, a színházat pártolása, a pezsdülő társas- és egyesületi élet. Egyházi vagy világi arisztokrata mecénások vagy különösen gazdag virilisták és komoly hagyományok nélkül, de a létező alapokra és az újonnan ébredő igényekre építve egy olyan intézményrendszer és szellem alakult ki, amelyben sok érték fedezhető fel.

„A város általában fejlődöttnek és rendezettnek tekinthető” – summázta 1896-os ünnepi beszédében a fejlődést összegző felolvasását a városi főjegyző. Ezt követően hosszasan sorolta a városfejlesztés azonnali teendőit (középitkezések, közlekedés fejlesztése, járdák aszfaltozása, utcák, terek rendezése, csinosítása, víz- és csatornahálózat kiépítése) s e „hasznos” beruházások megvalósulásával úgy vélte, hogy Kaposvár „az új ezred első éveiben a teljesen rendezett s modern nagy városok sorába lép.”

A prognózist viharos éljenezés zárta...

A városiasodás kiteljesedése

Kaposvár urbanizációja nagyobb lendületet azonban még csak ezután vett. A századvég városatyáinak ifjúkorában a város 11 utcáján 14 emeletes épület volt, ezzel szemben 1913-ban a 77 utca épületeiből 89 volt egyemeletes, 6 pedig kéteemeletes. A romantikus, eklektikus vagy szecessziós stílusban emelt új házak együttese sajátos hangulatú városképet eredményezett. A vezetők vallották: a város küllemére, infrastruktúrájának fejlesztésére adni kell. A rendezett összkép jobban vonzza a tőkét s a letelepedni vágyókat. A további fejlesztésekhez elérhetőbbé teszi az államségélyt, a kölcsönöket.

Megnövelte a tervszerű városfejlesztés lehetőségeit, hogy Kaposvár a 19. század második felében jelentős új területekkel gazdálkodhatott. Ide tartoznak a volt ártéri földek, a Donnerváros és főleg a volt uradalmi részek, elsősorban a jó pénzért, 1896-ban megvásárolt Meggyes-telek, amelynek megszerzése és okos felparcellázása 1897-től meghatározta a város terjeszkedési irányát észak felé.

A 100 ezer forintos vételár hosszas vita során dőlt el, de a sokalott összeg hamarosan megtérült. A terjeszkedéshez eleve szükséges földterület megszerzésén túl jó teleküzletnek is bizonyult: a vagyoni mérleg 1899-ben már pozitív.

A terület felparcellázása során – a mérnöki tervezőasztalon húzott, geometriai szabályosságú, nyílegyenes utcákon – elsőként a középületek helyét határozták meg, csak utána adtak el telkeket magánszemélyeknek. Itt kap helyet pl. a kaszinó, a Katholikus Kör székháza, a MÁV-nevelőintézet, az igazságügyi palota, majd a világháború után itt épül fel a posta stb. A középületek fölemeltek az új negyed rangját. 1897–98-ra az új utcák java részét már kikövezték.¹¹ A tervezésnél arra is törekedtek, hogy egy-egy nagy tömegű, reprezentatív középületet (pl.: MÁV-nevelőintézet, gimnázium) egyes utcák lezárásaként helyezték el.

A korabeli városkép egyik jellegzetessége épp a modern igazgatási szakszervezet méltó hajlékainak felépülése. 1902 és 1904 között elkészül az új városháza. A megyeháza megfelelő volt ugyan, de ki kellett onnan költöztetni a specializálódás következtében szaporodó egyéb hivatalokat: az igazságügyi, a pénzügyi részleget és az árvaszéket.

„A királyi törvényszékhez tartozó összes hivatalok a megyeházán tán jól voltak ezelőtt negyed századdal,” – írta a Somogy 1900-ban – „midőn néhány egyén végezte köteles teendőit, de nem jők ma,

3. ábra. Az épülő kaposvári városháza, 1902

midőn az újabb törvények, rendeletek, jogszolgáltatás modern követelményei úgyszólván elöntik aktákkal a helyiségeket.”¹²

A beruházásokhoz államsegélyre volt szükség. Ennek kieszközlésére változatos módszereket alkalmaztak. A sajtó hatásvadász cikkeivel gondoskodott a nagyközönség érdeklődésének fenntartásáról, a közvélemény irányításáról. A közgyűléseken, különféle fórumokon teátrális jelenetek zajlottak, mentek a küldöttségek, majd a köszönőlevelek. Közgyűlés határozott a miniszterhez felterjesztendő feliratok hangneméről, a körülmények előadásának módozatáról. Egy ilyen sikeres akció eredményeként készült el 1905–1906-ban a Meggyes-telken a budapesti Kúria ihlette grandiózus igazságügyi palota épülete. Mögötte lett végleges helye a börtönnek is.

A tervek közül a vasútállomás bővítése hosszú évekig napirenden volt, s a világháború miatt tovább húzódott. Viták folytak a személy- és teherforgalom kettéosztásáról, a keleti vagy nyugati irányú bővítésről és a Donnerba jutás kérdéséről. 1898. november 5-én adták át a forgalomnak a biztonságos és zavartalan vasúti átjárást biztosító vashidat, azaz a vasúti felüljárót.¹³

A pénzügyi és hitelélet megélénkülése, valamint a kereskedelem átalakulása szintén megváltoztatta a város arculatát.

Még a kiegyezést közvetlenül megelőző és követő korszakot is a tőkehiány, a hitelélet fejletlensége jellemezte. A megjelenő kisebb hitelintézetek szerepe az volt, hogy szerényebb tőkét biztosítson az induló helyi vállalkozásokhoz, segítse túlélni kisebb válságaikat. Ezt a szerepet látta el a kaposvári segélyszövetkezet, mely az idők folyamán maga is jegyzett, jó céggé érett. „24 évi működése alatt oly nagyra nőtte ki magát, hogy az országban a hasonintézetek közt a második helyet foglalja el” a századfordulón.¹⁴ A város regionális szerepkörének erősödésével egyre jobban vonzotta a tőkét. Az 1864-ben 40 ezer Ft alaptőkével létrehozott Somogy megyei Takarékpénztár Rt. nemcsak a megyében, de a vidéki intézetek között az országban is az elsők között állt.¹⁵ Az ipar és a kereskedelem élénkülésével nőtt a pénzintézetek forgalma. Azt tartották, hogy a legvirágzóbb üzlet a pénzüzlet, ahol még az ipari részvénytársaságok gyenge éveiben is jó osztalékot

fizetnek. 1911-ben 9 komolyabb és 6 kisebb hitel-, áruelfogyasztási vagy értékesítési szövetkezete volt a városnak, amelyek közül a legfontosabbak az említett Somogy megyei Takarékpénztáron kívül a az Osztrák-Magyar Bank helyi fiókja és a Kaposvári Takarékpénztár voltak. Kaposvárnak ekkor 15 kereskedelmi és hitelügyi épülete volt. (!Ugyanekkor 89 a gyárak és ipari épületek száma, 11 az iskoláké.)

A hitelélet változásai is markánsan rányomták bélyegüket a városközpont utcaképeire. A szecessziós banképületek sorában az első az Osztrák-Magyar Bank 1901-ben felépült impozáns háza volt a fiúgimnáziummal átellenben. A város egyik legnagyobb méretű, az építetők szándéka szerint leghivalkodóbb, a bank-székház funkcióját is ellátó bérháza a Fő utca közepén készült el 1913-ban. A Turul szálló (1911) és az ezzel szemközti óriási banképület a szorosabban vett belváros két határpépületeként ad ma is egységesen megkomponált lezárást a város korzójának.¹⁶ A többi, kisebb pénztintézet épületeit, sőt az intézmények nevét is felesleges lenne itt felsorolni, főként azért, mert egy részük bizonytalan múltú és jövőjű, tiszavirág életű vállalkozás volt csupán.

Korszakunkban zajlott le a kereskedelem helyszínei vonatkozásában a változás: a vásár- és piacterek mellett megnő az üzletek fontossága. Egy 1910-es években készült leírás szerint „már szebbnél szebb kirakatok és üzletek sorakoznak egymás mellé a Fő és a Korona utcában, ahol már a legmesszebbmenő igények is kielégíthetők.”¹⁷ Tehát átalakult az említett utcák képe. Megjelentek „a korábbi lakóépületek földszintjén a nagy, kiabáló portálszerkezetek, amelyek az eredeti földszinti architektúrát kulisszaszerű építmények mögé rejtették.”¹⁸ Az Ipar udvarban felépült a közraktár és egyre többen és egyre hangosabban követelték a köztisztasági szempontból is fontos fedett vásárcsarnokot, hogy a szép Erzsébet utcában ne verje többé a szél a sétálók szemébe a piaci szemetet. (Ennek megvalósulására azonban még hosszú évtizedeket kellett várni.) A múlté volt már, amikor Kaposvárnak csak kis szatócsboltjai voltak: 1909-ben az Erzsébet utcában már Versenyáruház működött, ahol „mindennemű divatcikkek gyári áron alul” adtak el. Az agrártermékek iparszerű feldolgozásának

kiteljesedésével csökkent a termény- és állatvásárok jelentősége. A vasúttal az „itteni gabonakereskedés nem szorítkozott többé, mint eddig, Kanizsára, s nem volt annak szeszélyeihez kötve.”¹⁹

Akár jelképként is felfoghatjuk, hogy 1911-ben a gabonapiactéren épült fel a kaposvári kőszínház. Gabonapiacra, vásártérre természetesen továbbra is szükség volt a városban, de ennek a helye idővel megváltozott: kiszorult a városközpontból. Az egykori gabonapiactér funkciója módosultával új nevet kapott: Rákóczi tér lett. A városi képviselő testület, a helyi sajtó pedig egyre többet foglalkozik az új színházépülettel reprezentatív vá váló tér rendezésével és parkosításával.

A századforduló kőszínházainak megszületésében nyilván városként eltérőek a domináns vonások, de feltétlenül léteznek bizonyos általános motívumok is: a megnövekedett polgári kultúrigények, a színház, mint hasznos tőkebefektetés, a városok becsvágya.

Kaposváron a megnövekedett polgári szórakozási igényeknek megfelelően játszóhelyek kialakításáról gondoskodnak. 1869-ben a Szarvas vendéglő kertjében nyitott színikör épült, melyben rossz idő esetén lehetetlen előadásokat tartani. 1889-ben egy vállalkozó szellemű színigazgatónak köszönhetően felépül az aréna, azaz az 1500 személyt befogadó Nyári Színikör. A fából készült épület sem ígérkezik hosszú életűnek, 1899-ben felmerül, hogy kedvezőbb helyen „állandó”, azaz kőszínházat kellene építeni. (A vasúti átjárás körülményessége miatt ugyanis nehézkes a donneri városrészben lévő Sétatér megközelítése.) Kaposváron a századfordulón a város nagyságához, funkcióihoz, félig-város jellegéhez képest – sok más városhoz viszonyítva – fontos helyen állt a színeszet. Több színházbarát hatalmi, döntési pozícióban volt, s így emelkedett az „építési ügy” hivatalos szintre. Kiemelkedő szerepet játszott a megvalósítás propagálásában a helyi sajtó a tekintetben, hogy időről időre célba vette a lokálpatrióta becsvágyat, melynek eredményeként – bár hosszas huzavona nyomán – elkészült az ország egyik legdrágább (a tervezett összeg kétszeresébe, félmillió koronába került) kőszínháza, a kaposvári.

A megépítése idején (1911-ben) a maga nemében legmodernebbnek és legnagyobbnak számító vidéki színházat azonban

mégiscsak egy kisváros adottságai közepette hozták létre. Ily módon, képletesen szólva bő nadrágot szabtak egy sovány embernek. Kit ne nyűgözött volna le korszerűségével a vasbetonból készült épület belső elrendezése, szerkezete, az 1200 főt befogadó belső tér, a 11x16 méteres színpadnyílás? Kaposvárnak azonban csak 24 ezer lakosa volt ez idő tájt. A túlméretezettség nyilvánvaló. A teátrumot megnyitó Polgár Károly²⁰ színidirektor minderről így nyilatkozott a Somogyvármegye hasábjain:

„Sajnos szomorú tapasztalatokkal távozom. Harmincezer koronát meghaladja az az összeg, amit a szezonra ráfizettem. És ennek a közönség az oka. Meggyőződésem, hogy Kaposvárnak van olyan közönsége, mely a művészetet pártolja, de ez nagyon kicsiny ahhoz, amivel egy szintársulat részére egy hónapnál tovább megélhetést biztosítani tudna. Ma megyünk Pozsonyba, és aligha fogunk visszajönni.”²¹

Az is igaz, hogy ebben az időben már három állandó mozi is versengett a közönségért. 1909-ben megépült az első, „direkt” a mozizás céljait szolgáló moziépület, az Apolló Színház, amelyet 1911 októberében a 600 személyt befogadó Uránia megnyitása követ. Még alig száradhatott meg a nyomdafesték az Urániát beharangozó újságokon, máris újabb szenzáció volt a kaposvári mozivilágban: elkészült Kaposvár harmadik mozija, az Edison Színház. Nagy haladás ez az első kaposvári mozgóképvetítés (1899 márciusa) óta. A különféle fogadóktól és a ponyvasátortól különböző szükség-helyiségeken át tíz év múltán már az első kaposvári moziépületben „gyönyörködtetett” a nagyérdemű. Az új technikai csoda tömeget vonzott. Az első állandó mozi megnyitását azzal harangozta be a Somogyi Hírlap, hogy az „szinte kultúrmissziót teljesít ebben a városban” hiszen „tanulságos, kellemes szórakozást nyújt és olcsóságával a szegényebb népnek is néhány fillérért hozzáférhető lesz, ami által a korcsmázás helyett nemesebb szórakozáshoz jut a nép.”²² Korszakunkra jellemző érdekesség, hogy a rendszerváltásig moziként funkcionáló épület tavaly óta kocsma, főleg az amerikai katonák kedvelt szórakozóhelye. Az épület homlokzatán európai és amerikai zászlót lenget a szél.

Korszakunk végéig (1918) jelentősen bővül a város oktatási hálózata.²³ A 19. század utolsó évtizedétől komoly feladatot jelentett a különféle tanintézetek otthonának felépítése. Az 1880-as évektől több új iskolaépület készült, de a lakosság hirtelen gyarapodása és az iskoláztatási igények és kötelezettségek kiszélesedése miatt állandóak voltak az oktatásügy gondjai, főleg az elemi és a szakiskolák tárgyi feltételei tekintetében. Az új elemi iskolák még egyszerű, földszintes épületek voltak. A városkép alakulása szempontjából kiemelkedő a máig eredeti funkciója szerint működő, 1904-ben épült emeletes Anna (ma Kodály Zoltán) iskola. Megnyitásakor 13 tantermes központi elemi iskolaként működött. Végleges helyet kapott a Meggyes-telken a fiúgimnázium is. 1898-ra elkészült a maga korában korszerű, 12 tantermes iskolaépület a német reneszánsz stíluselemeinek felhasználásával. Ugyancsak a Meggyesen épült fel 1896–97-ben a MÁV fiúnevelő intézete, az akkori város egyik legmutatósbab épülete. 1902-ben, ezen a telken kap helyet a siketnémák intézetének későeklektikus stílusú, akkor még egyemeletes épülete.

A templomépítkezések tovább folytatódtak. A gimnázium szomszédságában elkészül a Szent Imre-templom, az új, de hamar szűknek bizonyuló református templom helyett 1906–1908-ban a német téglagótika szellemében új templom és lelkészlak létesül.

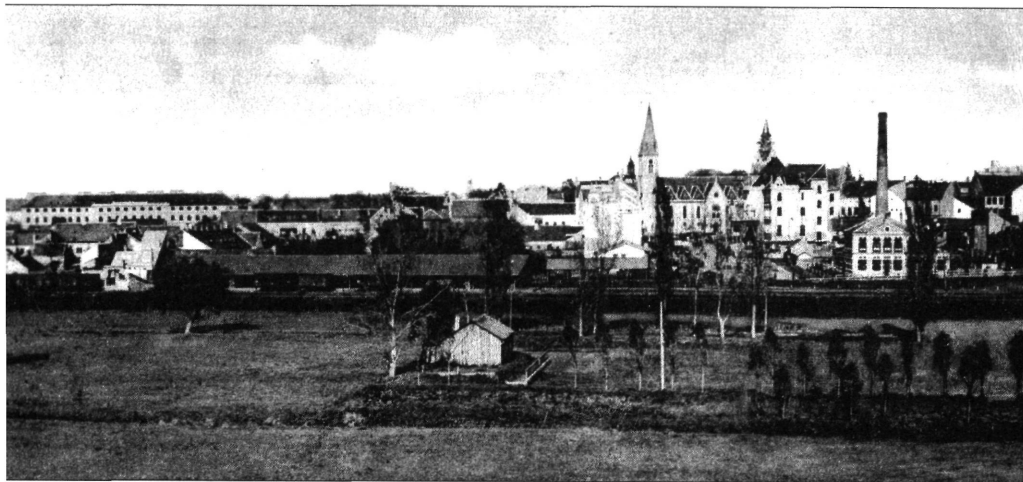
Megjelennek a differenciálódó és gyarapodó polgári város tipikus épületfajtái: az egyesületek, körök székházai. Az 1838-as alapítású kaposvári úri kaszinó tagjai 1909–10-ben az igazságügyi palota szomszédságában építtetik fel elegáns székházukat.

Az idegenforgalom erősödése, a polgári életforma tartozékként létesülnek a vendéglátás újabb épületei: szállodák, kávézók, éttermek. 1911-ben és 1912-ben a belvárosi korzó két végén elegáns szállodákat építenek. (Turul és Korona)

A lakosság gyarapodása, az egészségügy korszerűsödése, specializálódása a közkórház bővítését eredményezi. Szomszédos telkeken új pavilonok keletkeznek: elmeosztály, fertőző, sebészeti és tüdőgyógyászat. 1898-ban Erzsébet-fürdő néven számos kabinnal, gőzkabinnal, hidegfürdővel és kádfürdővel a már meglévő uszoda után korszerű gőzfürdő is létesül.²⁴

A korszak további jellegzetes épületeiről laktanyákról és gyárakról már szoltunk. Az utóbbiak egy része kezdetleges és átmeneti megoldásként született (pl.: az első villanytelep a maga félnyereggetős kis faépületével), más része pedig évtizedeken át bővült, formálódott. Az 1896-os építési szabályrendelet alapelve szerint, a belvároson kívül létesülnek. Korszakunkban világosan kirajzolódik Kaposvár két ipari negyede: az egyik a Fő utca végén, a másik pedig a Cser elején.

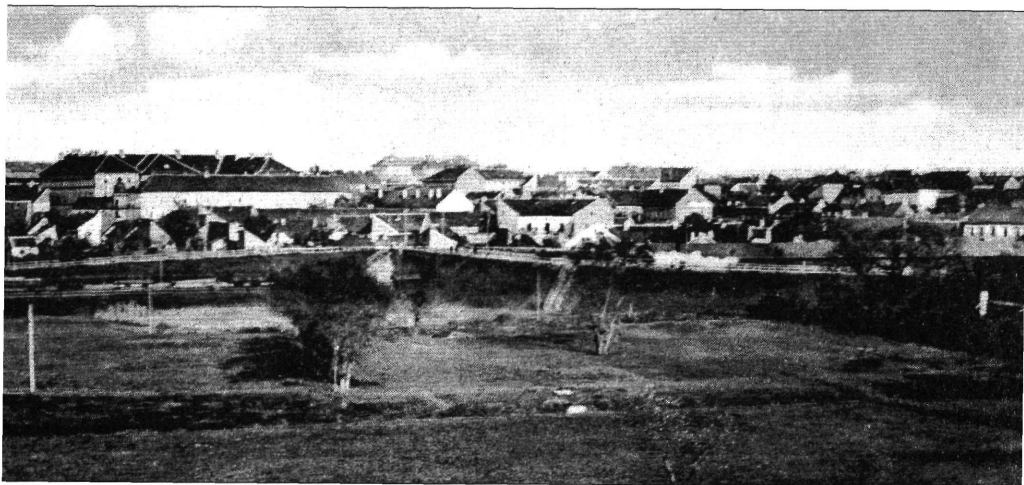
A városkép alakulásában a felsorolt jellegzetes épületek mellett mégis a lakóházaké a vezető szerep. A korábbi, falusias, különösebb építészeti igényesség nélküli házakat a belvárosban felváltják a jó minőségű építőanyagból, változatos külső kiképzéssel készült, egészséges, korszerű, egy- és kétemeletes lakóházak, amelyek napjainkig uradják a városközpontot. E házak döntő többsége vakolat-architektúrával, kis részük pedig klinkertéglaburkolattal készült. A külső városrészekben építőanyag és díszítőtechnika szempontjából szerényebb utcák egyszerű, földszintes házsorai keletkeznek.

4. ábra. Kaposvár látképe, 1902

A városiasodás Kaposváron – mint láttuk – viharos gyorsasággal ment végbe. De jellemző az is, amit 1902-ben Ady ír városunkról: „Olyan kellemetlen módon félváros. Nem tudja eldönteni, hogy kisváros maradjon-e vagy nagyváros legyen.”²⁵ Egy biztos azonban Ady szerint: Kaposvár az ország legporosabb városa. S ha száraz volt a nyár, s ha az építkezések és a „csatornázás miatt az utak felszaggattattak”, az öntözések ellenére is elviselhetetlen volt a helyzet. A 20. század első évtizedének végén előrébb lépett a város az útburkolás és a közművesítés terén is.

1911-ben a város közterületburkolási szabályrendelete szólt az útkészíttetés jogától, kötelességétől a burkolatnemeken és járulékokon, fizetési feltételeken át az e témakörbe tartozó kérdésekről.²⁶ Arra törekedtek, hogy „a helyi viszonyok által igényelt legtöbb jó tulajdonsággal bíró burkolatnemek választassanak.” Elsősorban az aszfaltot, „nagyobb emelkedéssel bíró utcákban pedig a kockakövet” tartották megfelelőnek. A tervek többsége azonban papíron maradt. Korszakunk végére, a statisztika szerint, Kaposvár 24 kilométernyi belterületi útjainak fele burkolattal

rendelkezik. Ezek javarészt makadámborításúak.²⁷ A helyzet pedig ezeken is néhol rosszabb lett. A közúti forgalom növekedésével, az elhasználódással és a csatornázással a már meglévő burkolatok állapota is romlott. 1896-ban a Fő utcán elkezdték ugyan a járda aszfaltozását, ám az úttest fél kocka és kiskőburkolata javításra szorult..., mert az utca szintje a vízelvezetés szempontjából nem megfelelő.” Közegészségügyi és közbiztonsági szempontból állandó gondot jelentettek a makadám utak, ahol „a sár és porképződés meg nem akadályozható, a tisztántartás lehetetlen”.

A köztisztaságra városunk 1910-ben (a szemétfuvarozáson kívüli tételek) 18 ezer koronát költött, ezzel a rendezett tanácsú városok között az 5. helyen állt. Az utcai és a házi szemetet naponta elhordták.²⁸

Közegészségügyi szempontból fontos volt a település jó ivóvízzel való ellátása. Kaposvár 1902 május 1-jei közgyűlési jegyzőkönyve szerint a város alacsonyabban fekvő, leginkább lakott utcáiban a kútvíz többnyire élvezhetetlen rossz s az egészségre káros, a magasabban fekvő utcák pedig az év nagy részében vízhiányban szenvednek. A városvezetés törekvésének eredményeként az 1910-es évekre a nyitott és a piszkos szivattyús kutak helyett már döntően vízvezeték és vízvezetéki közkút biztosította a település vízellátását.

1894-ben született döntés Kaposvár egy részének csatornázásáról. 1913 szeptemberében a polgármester hirdetménye szerint „az általános csatornázási munkálatok befejeztettek” és „a házi csatornák bekapcsolhatók.”²⁹

1861-től Kaposvár csinosításával, tisztán tartásával, építkezéseivel a képviselőtestületen belül külön bizottság foglalkozott. 1912-ben pedig városszépítő egyesület alakult, amely a bizottsággal karöltve szervezte a közterületek alakítását, szorgalmazta az utcák fával szegélyezését, szobrokkal, szökőkutakkal stb. való díszítését.

A megnövekedett lakosság számára civilizált körülményeket biztosítani igyekvő városvezetés és a századforduló kaposvári polgárai által folytatott építkezésekre érvényes az a megállapítás, hogy úgy terveztek és építettek, mintha az örökkévalóságra készül-

nének. (A céltudatos városrendezés eredményeként számos középület csekély felújítással, módosítással a közelmúltig változatlan funkciót tölt be.)

A századfordulón egyre több, ambiciózus ember találta meg a számításait Kaposváron. A város fejlődésének annyira intenzív szakaszát élte épp át, hogy viszonylag sok volt az elégedett, magabiztos, tenni vágyó ember. Erre figyelt fel a Somogyi Hírlap fővárosból megyénkbe került munkatársa is. A „Kaposvár az idegenek szemében” című cikkében a kaposváriakról azt írja, hogy „az intelligencia száma meglepő.” Az emberek igen udvariasak, jártasak mindenben, amire egy világfinak szüksége van, de... a nagyszerű beteg agyú embereket itt sehol sem találni.” A korzó is csak „hasonlít a korzókhhoz, de nincsenek királyai... Az asszonyok, lányok sem olyanok, minőket a Duna-korzón lát az ember. Nagyon egészségesek, nagyon pirosak, nagyon vérbőek... Egyáltalán nem dekadensek, de igen-igen természetesek... Kaposvár általában derék, nyárspolgár város, züllők, zseniális bűnösök, szélhámosok nem teremnek benne, egyedül munkások. Ennél rosszabbat, de egyúttal nagyobb dicséretet, meg vagyok győződve róla, senki sem mondhat egy városról.”³⁰

Jegyzetek

1 BERGEL József, *Kaposvár 40 év óta.* (Kaposvár, 1877) 12.

2 Kaposvár 1751 óta végleges székhelye lett Somogy megyének.

3 BERGEL, *i. m.* 13–14.

4 *Uo.* 16.

5 Kaposvár lakosságának számszerű alakulása korszakunkban:

1869: 6 649 fő

1880: 9 571 fő

1890: 13 417 fő

1900: 18 218 fő

1910: 24 124 fő.

6 CASSIUS, *Kék könyv vagy a kaposvári uradalom a herceg Esterházy catastrophá előit és után.* (Pest, 1866) 33.

7 *Somogy*, 1872. április 2.

8 Részlet a városi főjegyző 1896-os, ünnepi összefoglalójából. *Somogy*, 1896. június 14.

9 Kaposvár Dél-Dunántúlon elfoglalt szerencsés földrajzi helyzete, a kapitalizálódó mezőgazdaság piacközpontúsága, valamint a megyei és a városi vezetés szándékának eredményeként megépülő a fonyódi, a siófoki és a szigetvári vonal. Pécs vonzódása a Balatonhoz elősegítette a fonyódi vonal kiépítését. A belső-somogyi cukorrépaföldek jó megközelíté-

- sében érdekelt Hitelbank támogatta a siófoki szárny létesítését. A szigetvári vonal esetében döntő szempont volt a Zselic erdeinek hasznosítása.
- A Kaposvárt érintő vasútépítésekre lásd SIMONFFY Emil, Kaposvár a várossá alakulás útján. (A XIX. század 30–70-es évei). KANYAR József (szerk.), *Kaposvár. Város történeti Tanulmányok*. (Kaposvár, 1975) [a továbbiakban VT] 252–253. és PEREGI Tamás, Kaposvár urbánus fejlődésének tényezői és a városrendezés. In: *VT*. 594–595.
- 10 *Somogy*, 1896. november 8.
- 11 ZÁDOR Mihály, *Kaposvár*: (Budapest, 1964, Műszaki) 165–166.
- 12 *Somogy*, 1900. február 11.
- 13 BERCZK Sándor, *Kaposvár rendezett tanácsú város története és fejlődése*. (Budapest, 1925) 28.
- 14 *Somogy*, 1900. március 11.
- 15 CSÁNKI Dezső (szerk.), *Somogy vármegye*. (Budapest, é. n., Országos Monográfia Társaság) 187., ill. 191.
- 16 ZÁDOR, *i. m.* 220–221. és 227.
- 17 CSÁNKI, *i. m.* 190–191.
- 18 ZÁDOR, *i. m.* 220.
- 19 BERGEL, *i. m.* 42–43.
- 20 Pozsony–Fiume–Kaposvár szinkerület igazgatója.
- 21 *Somogyvármegye*, 1912. június 2.
- 22 *Somogyi Hírlap*, 1909. december 25.
- 23 1918-ban 3 középiskola, 2 polgári, 1 iparostanonc, 7 elemi iskola működik. 1897-ben nyílik a siketnémák intézete (1902-ben épületet kap), 1896–97-ben készül a MÁV fiúnevelő intézetének otthona.
- 24 *Kaposvár*, 1898. október 3.
- 25 ANDRÁSSY Antal, Ady Kaposváron. *Somogy*. (1977) 3: 89.
- 26 Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár rt. Város szabályrendelete a közterületek burkolásáról. 198/9831/911. közgy. sz. alatt.
- 27 Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. *Magyar Statisztikai Közlemények*. 58. köt. (Budapest, 1916).
- 28 A házi szemetet Szombathelyen pl. csak minden második napon, Nagykanizsán pedig csak szükség esetén vittették el.
- 29 Somogy Megyei Levéltár, 1913/17360 sz. Hirdetmény Kaposvár rt. Város polgármesterétől (Depositum Bereczk 1900–1928).
- 30 *Somogyi Hírlap*, 1910. május 29.

Die „Modernisation“ in Kaposvár am Beispiel der Veränderungen des Stadtbildes

Die Nostalgie der Ungarn nach den „glücklichen Friedenszeiten“ bewahrte sich bis zum heutigen Tage. Man meint, daß die Bewohner des Königreiches, deren Fläche dreimal so groß war wie die des heutigen Ungarn, die Zeitspanne zwischen 1867–1914 trotz seiner Widersprüche als eine ununterbrochene Modernisation erlebt haben. Frage ist nun, wieviel davon eine Illusion ist, die Wirkung einer psychischen Bewegungskraft, ein idyllisches Allgemeinbild der verschönerten Vergangenheit, die – näher betrachtet – viel mehr widersprüchlich ist. Dieses Dilemma wirft folgende grundlegende Frage des Historikers auf: Wieviel davon ist ein Mythos und wieviel die Realität.

Die Studie wurde aus der Sicht des Lokalhistorikers geschrieben. Sie ist eigentlich die Fortsetzung einer Studie, die in den Nr. 5–6. von „Historia“ 1996 unter dem Titel „Eine schmutzige Provinzstadt zur Zeit der Jahrhundertwende (Milleneumfeier in Kaposvár)“ erschienen ist. Da es hier um eine nicht von allen bekannte Kleinstadt geht, versucht sie die markantesten Merkmale der Veränderung des Stadtbildes und dessen allgemeine und typische Züge in einer lebensnahen und modellartigen Weise aufzuzeigen. Die Veränderungen werden in drei Epochen eingeteilt: Jahre der Reformzeit, des Milleneums und 1910. Die Studie bietet ein komplexes Bild der Epoche. Sie sucht und findet Zusammenhänge zwischen der Kapitalisierung des Wirtschaftslebens, den Folgen der industriellen Revolution, der modernen Fachverwaltung, den Veränderungen der bürgerlichen Lebensformen und der Umgestaltung des Stadtbildes. Mit Hilfe von Zitaten aus der zeitgenössischen Presse und der mündlichen Überlieferung gibt sie eine erlebnisreiche Beschreibung des einstigen Kleinstadtmilieus.

Aus dem aufgezeigten Bild ergibt sich der Gesamteindruck, daß diese Epoche tatsächlich die Epoche einer ununterbrochenen und spektakulären Modernisation war, sogar im Falle einer so kleinen Siedlung wie Kaposvár.

WINKLER GÁBOR

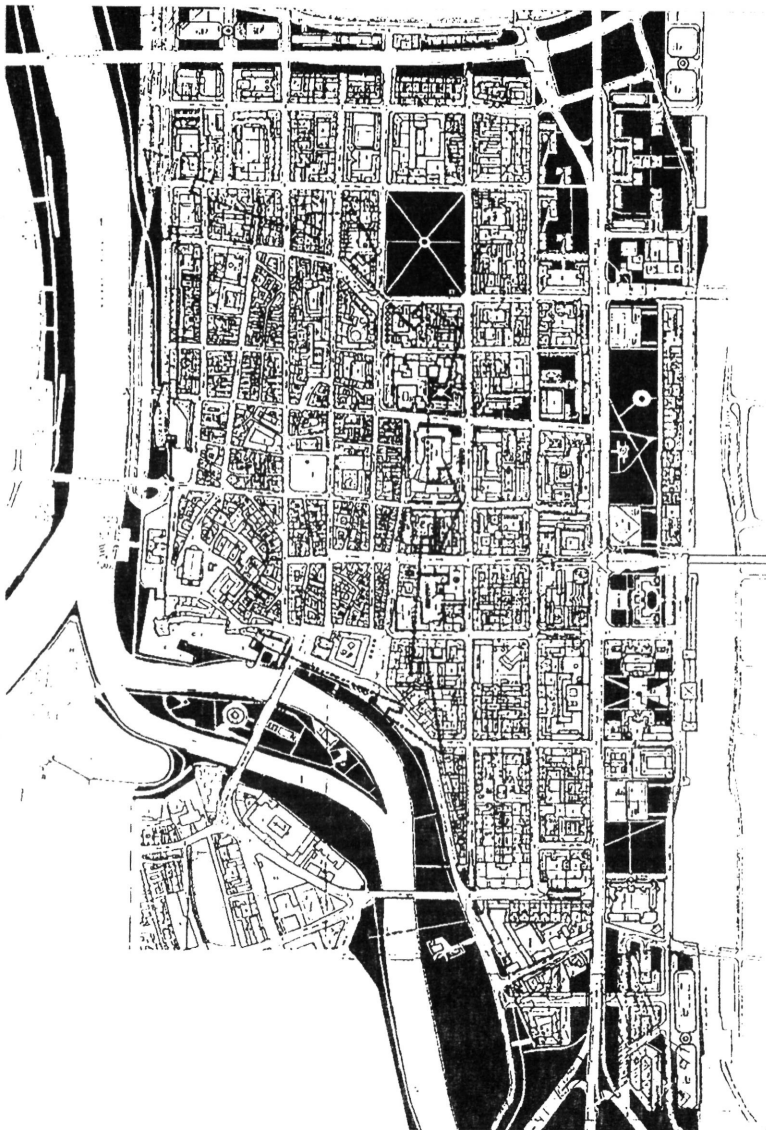
Győr városépítészete a dualizmus korában

Győr sajátos városszerkezete két évezred alatt, folyamatos fejlődéssel alakult ki.¹ A város a településsé válás legklasszikusabb európai útját járta végig. A stratégiaileg felbecsülhetetlen előnyt – biztos átkelés a széles mocsárvilágon, Rábán, Rábcán, Dunán – a kelták ismerték fel és a rómaiak szabályos, négyzetes kövárral – Arrabona castrumával – tették még biztonságosabbá.² Az ókori erőd – ma Káptalándomb- a megtelepedés pillanatától a település központja lett, eszmei és gyakorlati értelemben is.

Az erődítést a magyarok az ispánságot és püspökséget védelő várrá építették át, melyet a kora-középkori „váralja” laza szerkezetű halmaztelepülésének szűk utcácskái öleltek körbe. A városi rang megszerzésével (1271) együtt járó bővülés azonban Győr történelmében szokatlan módon játszódott le. Hogy a letelepedésre alkalmas telkek számát megnöveljék, új, szabályos, hálós utcahálózatot jelöltek ki.³ Az ilyesfajta késő középkori „telepített” városok, városrészek térben szinte mindig a korábbi, laza beépítéshez kapcsolódtak. Így bővült Krakkó legbelső, szűk városmagja vagy Salzburg kora középkori sikátorokból összefonódó, „rostos” szerkezetű központja.

Győr esetében a római castrum átlós elrendezése, a kora középkor girbe-gurba sikatorai és a későbbi, szabályos utcarendszer egymás fölé épült: e hármassal utcahálóból szövődik össze az első pillanatra megfelfejthetetlennek tűnő, különös városszövet, amely a településképp páratlan változatosságát és gazdagságát biztosítja.

A török veszély elől a várfalak mögé húzódó lakosság csak a beépítés további besűrítésével volt elhelyezhető: az új-olasz bástyák szorításában nyerte el a történeti városmag mai, jellegzetes beépítését. A sorsukra hagyott, védtelen külvárosokat a magas bástyákkal körülvett belvárostól széles, nehezen átjárható árok- és falrendszer – glacis – választotta el.

*1. ábra. Győr belvárosa a dualizmus idején
Winkler Gábor rajza*

A belváros csak 1820 táján, a bástyarendszer lebontásával juttott lélegzethez. A városmag és a külvárosok között néhány hónap leforgása alatt széles, üres, beépítetlen területrészek keletkeztek. Győr polgárai – hasonlóan Európa legtöbb erődített településéhez – furcsa dilemma elé kerültek. Egyesek legszívesebben a hajdani védőművek egész területét üresen hagyták volna: ebben az esetben a sűrű beépítésű belváros és a történeti külvárosok között vízfelületekkel tagolt széles közkert – zöld sáv – alakulhatott volna ki. A beépítetlen terület azonban ideális épületi területnek tűnt és e szokatlan csábításnak a béklyóitól éppen csak szabadult város képtelen volt ellenállni. A bástyák területét a késő középkori utcák meghosszabbításában egyenes utcák szabályos hálójával szőtték át.⁴ Alig telt bele néhány év és a bástyák egykori területe – Ferenc- és Ferdinándváros – nagyjában-egészében beépült. Ezzel az eredeti városmag területe nagyjából megnégyszereződött.⁵

A belváros új házai azonban többnyire földszintesek voltak: Ferenc- és Ferdinándváros az 1830-as években hamisítatlan mezővárosi hangulatot árasztott. A helyzet a 19. század utolsó harmadáig szinte alig változott. A kiegyezés után azonban gyors városiasodásnak indultak ezek a területek: a fontosabb észak-déli utcák mentén az ötven-hatvan éves házakat sorra lebontották, átépítették és a földszintes házakat nagyvárosias újabbakra cserélték.

A dualizmus első évtizedeiben⁶ azonban nem csupán házakat emeltek a győri polgárok, hanem rövid egy-két évtized alatt a belváros szerkezeti problémáit is megoldották. Lényegében ekkor nyerték el a belváros újabb részei mai, tiszta és áttekinthető szerkezetüket. A bástyadöntés után a városon kelet-nyugat irányban áthaladó fő közlekedési út vált a településszerkezet meghatározó motívumává. A Bécset Budával összekötő út előbb a bástyákkal határolt belváros tengelyében, a mai Király utcán át haladt és nyugati irányban a Bécsi-kapu és Újváros nyomvonalan hagyta el a belvárost.⁷ Az utat a 19. század legvégén két ízben is délebbre helyezték: végleges helyét a vasút és az újabb beépítésű Ferenc- és Ferdinándváros közötti, sivar és elhanyagolt Vársártérszer területén jelölték ki.

Az új út kiépülése idején tetőzött Győrben az építési kedv: az egykori vásárok területe is gyorsan beépült. A megnövekedett belváros ilyen módon markáns új várostengelyt kapott (Szent István út). Az új út két oldalán jelentős középületek, reprezentatív lakóházak és bérpaloták nagyvárosias sora létesült. Az új sugárút térbeli felépítéséből jól leolvasható a városépítészet stílusának változása. Az új beépítés nyitott-zárt tereit, parkjait, zöldterületeit utak és sétányok fogták egységbe: az épületek egy részét már nem zárt sorban, hanem a zöldbe helyezve, pavilonszerűen építették fel. A korábbi időkhöz viszonyítva egészen rövid idő alatt hatalmas léptékű „összművészeti alkotás” jött így létre, melyet akár „várostájnak” is nevezhetünk. Az építészeti alkotás léptékének ilyesfajta, a korábbiakban alig tapasztalt fokozása minden kétséget kizáróan a korszak egyik legjelentősebb városépítészeti vívmánya volt,⁸ mely Győr esetében mintaszerű formában, magas művészi színvonalon öltött formát.

A belváros sűrűbb beépítésű területeit óvatos kézzel az új léptékhez igazították. A Deák Ferenc utcát északon kiszélesítették és

2. ábra. Győr az 1860-as években. Simor János püspök tere
Winkler Gábor rajza (85x65 mm)

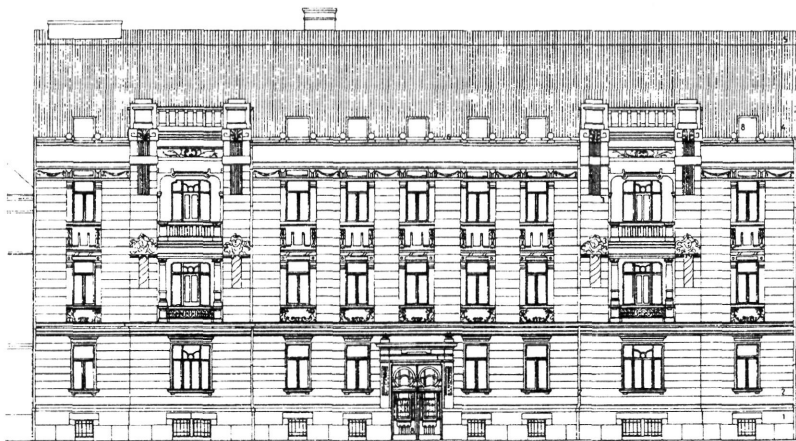
új, saroktornyos, emeletes házakkal szegélyezték. Ezzel egyidőben nekifogtak a Baross Gábor utca nagyvárosias átépítésébe is. A Szent István út alkotta erőteljes hossz tengely ezzel két hangsúlyos, kereszt tengellyel gazdagodott. A Baross Gábor utca vonalát a vasút felett átvezetett híddal déli irányban meghosszabbították: ezzel megnyílt a lehetőség a vasúttól délre fekvő városrész, Nádorváros, nagy ütemű fejlődése előtt is. A városi beépítés kibővítésével és a meglévő, üres területek kitöltésével új léptékű, áttekinthető és jól működő városszerkezet jött létre: a dualizmus kora ezzel utat nyitott Győr nagyvárosias fejlődése előtt.

A város bővítésével egy időben megindult a területigényes épületegyüttesek kitelepülése a sűrűn beépített történeti városmagból. A városháza számára is új helyet kellett keresni és e célra a Baross Gábor út – Szent István út kereszteződése körül kialakult terület kínált ideális lehetőséget. Rövid néhány év alatt európai mércével mérve is jelentős városépítészeti-építészeti együttes jött létre a korábban sivár, poros Vásárszer területén.⁹

Az együtttest nagy méretű épületek, lakóházak és intézmények palotái alkotják. Középpontjában a városháza épülete áll, tőle balra középületek sorakoznak (Révai utca – Városház tér: Királyi Tábla, Rába Szabályozási Társulat egykori székháza). Utóbbiaktól nyugatra kellemes arányú tér keletkezett (Honvéd liget), majd újabb középületek (Jókai utca: Főreál iskola, Bíróság), újabb tér és újabb hatalmas iskolaegyüttes (Kazinczy gimnázium) következik hatásosan lezárását biztosítva a változatos beépítésnek. A déli oldalon az egykori kereskedelmi kamara sarokkupolás épülete, a magyar kir. állami szakiskola, az egykori Royal szálloda csatlakozik a kompozícióhoz, melyet korábban egy sor szép, sarokkupolás lakóház (Vöröss-ház, Hillbert-ház) gazdagított: ezek nagyobb részét azonban a háború utáni években lebontották. Maguk az épületek is gyakran U elrendezésűek, épületszárnyaik bensőséges terecskéket határolnak. A párosan alkalmazott sarokkupolák, közöttük például a „városi bérházak” toronypárja monumentális kapumotívumot alkot: a sarokpontok ilyen jellegű megjelölése hatásosan keretezi az utcák képét és érzékelhetővé teszi a városi terek mélységi felépítését.

E szempontból kivételesen szép és érdekes magának a városházának és az azt keretező házaknak a térbeli felépítése. A „városi bérházak” négyes kupolasorának jellegzetes motívuma ugyanis a Városház tér nyugati térfalán megismétlődik, de négy egymás utáni kupola díszíti a városháza északi főhomlokzatát is. A karakteres, négyes kupolamotívum így egymás után háromszor ismétlődik, mégpedig minden esetben tengelyváltással. A kompozíció középpontja a hatalmas neobarokk városháza tornya, mely – furcsa gesztusként – a néhány évvel korábban könnyelműen lebontott Baross úti Fejérvári-kaput mintázza. A várostorony jellemző módon nem a belvárosból érkező utcák valamelyikének tengelyében kapott helyet, látványa a Baross útról és a Deák Ferenc utcáról érkezve egyaránt oldalirányból érvényesül, méghozzá igen hatásosan, tovább erősítve a kompozíció dinamikáját.

Sajnos a városházától északra eső házsor bontásával, a belvárosból ide érkező promenádok megrövidítésével megzavarták az együttes kompozícióját. A Baross út képe is hátrányára változott: a saroktornyok bontásával, karakteres épületek kicserélésével az utca szegényesebbé vált: nagyvárosias arculata elképzelt, monumentális formájában máig nem alakult ki.

3. ábra. Lakóház a 19–20. sz. fordulóján. Liszt Ferenc utca, Vármegyei bérház
Winkler Gábor rajza (85x50 mm)

A vasútvonaltól délre, a Baross Gábor híd folytatásában a város további, erőteljes fejlődésének lehettünk tanúi.

A fejlődés irányát a hosszú, észak-dél irányú „külső” Baross Gábor út és a vele párhuzamos, keleti Hosszú utca jelölte ki. Szabályos, nagyjából-egészében hálós utcahálót tűztek ki, mely ugyancsak a belváros történeti utcarendszeréhez illeszkedett. A széles, fákkal szegélyezett utcák mentén, a mély előkertek mögött zárt sorban, szabadonállóan vagy éppen ikerházas elrendezésben előkelő emeletes villák, bérvillák és társasházak épültek. A nagy ütemben kibontakozó villanegyed és a vasútvonal közötti területsávban a Frigyes-laktanya (1897) és a Városi Kórház (1902) nagyvonalú, pavilonos elrendezésű együttesével a városközpontot építették tovább: itt az északi városközpontból kiszorult, fontos városi rendeltetéseket helyezték el. A nagy méretű középületek a városközpont rendeltetéseinek gazdagításával az egész város érdekeit szolgálták, ugyanakkor az épülőfélben lévő új városrész központját is kijelölték.

Sajátosan alakult Győr belvárosának és a történeti elővárosoknak a viszonya a 19. század folyamán. A belvárostól keletre, a Rába és Rábca által körülhatárolt egy utcás település, Újváros a török veszély elmúlásával épült újjá: a törökök elől menekülő szerbek – rácok – is itt letek új otthonra. A település fő utcájával, az Öreg utcával párhuzamosan ekkor épült ki a „Rác utca”. A település gazdasági fontosságát növelték a marhakereskedelem céljára kialakított hatalmas „kertek”. A belvárossal a 19. század elejétől kiépülő „templomtáj” (Rát Mátyás tér) teremtett térbeli és szerkezeti kapcsolatot (A várfalak közül kiszorult felekezetek egytől-egyig a Bécsi kapu túloldalán, Újváros „kapujában” építették fel templomaikat: ev. templom: 1783–85, neológ izr. templom: 1868 és ref. templom: 1905).

Győrsziget, Révfalú, Pataháza és Malomsok hosszú időn keresztül önálló települések voltak. Közigazgatásilag 1905-ben csatlakoztak Győrhöz, városszerkezetileg azonban csak a folyók szabályozása és a tartós anyagból készült vashidak kiépítése után váltak a város szerves részévé. A győri folyókat – Mosoni Duna, Rába, Rábca, Marcal – kísérő széles zöld területsávok mindig

fontos szerepet játszottak a település életében: a széles partszakaszok markáns „zöld” tengelyrendszert alkottak, mely egységre fogta a belvárost és elővárosait. A folyók ugyanakkor fontos gazdasági jelentőséggel is bírtak: a 19. század első felében a Rábcan és Rábán érkező terményeket itt rakták vasúti kocsikra.

A folyók a 19. század második felében egyre inkább fékeztek az egységes útrendszer, jól működő közlekedési hálózat kialakítását és akadályozták a gyors és gazdaságos áruszállítást. A helyzetet a védőtöltések rakparttal alakításával egyidőben épített új hidakkal segítették. Először a Hosszúhíd épült meg, majd a sétatéri hidat és a Rábca-hidat adták át a forgalomnak (a Hosszúhíd Újvárost kötötte össze a belvárossal, a sétatéri „kettőshíd” és a Rábca-híd Újvárost és Győrszigetet). A Révfaluba vezető hidat is korszerűsítették, utóbbi acél rácsos ívszerkezete azonban csak 1928-ban készült el végleges formájában. Az útrendszer korszerűsítésével és a közművek kiépítésével párhuzamosan a város köré iparvágány hálózatot is építettek és a hajón történő nyersanyag- és áruszállítás lehetőségeit az Iparcsatorna kiásásával bővítették.

A város kereskedelmi jelentősége a 19. század harmadik harmadában csökkent: ekkor a város vezetése nagy ütemű iparosításba kezdett. Az ipartelepek megépítésével vált teljessé a város 19. századi városszerkezete. A nehézipar üzei a várostól keletre épültek ki (Gyárvaros). Nádorvárosban a gőzmalmok telepedtek le. A belvárostól nyugatra, Győrszigeten, a Rábca két partján terményfeldolgozó és élelmiszeripari üzemek létesültek, Újváros déli részén pedig selyem- és csipkefonógyár.¹⁰

A dualizmus korának egységes városépítészeti elképzelések alapján felépült másik fontos együttese, a gyárvarosi munkásnegyed¹¹ a belvárostól keletre, éppen az iparosodással kapcsolatos lakáshiány enyhítésére épült fel. A telep első kelet-nyugati irányú utcái az 1900-as éveket követően épültek be, fésűs beépítésű, oromfalas házakkal.

Hogy a dualizmus korának városépítészetében milyen nagy szerepet játszott az együttesek település léptékű összefogása, bizonyítja, hogy a kis munkáskolónia fő tengelyét, a Külső Árpád utat a belváros egyik fő várostengelyének, az Árpád útnak egyenes

folytatásában jelölték ki. A falusias, földszintes házsorokhoz alig néhány év elmúltával ovális központi tér (Mátyás tér) köré szervezett, szabályos, sugaras elrendezésű újabb beépítést illesztettek: a szabadonálló, gazdag tetőzetű földszintes és emeletes munkásházak már a szecesszió népies stílusában keletkeztek¹².

A dualizmus közel sem befejezett, egészében mégis ígéretes és nagyvonalú városépítészeti örökséget hagyott a 20-ik század városára. Sajnálatos módon ennek a korszaknak nem egy fontos emléke a második világháború eseményei során elpusztult. Nagyobb károkat okoztak azonban a későbbi bontások és az a sajnálatos tény, hogy a várostervezők Győrben nem ismerték fel a dualizmus városépítészetének igazi értékeit¹³. A hatvanas-hetvenes években, amikor a város fejlődése ismét felgyorsult, senki nem szorgalmazta többé a dualizmus korából származó együttesek befejezését: sokkal inkább a környezetükbe nem illő, új épületekkel és értelmetlen bontásokkal a felismerhetetlenségig eltorzították a korábbi, nagyvonalú elképzeléseket.

4. ábra. Utcasor a 19. sz. elején, Győr, Schneidel utca
Winkler Gábor rajza (85x50 mm)

Jegyzetek

- 1 Győr „háromrtegű” városszerkezetének kialakulásáról: WINKLER Gábor, Győr. In BEDÉCS Gyula (szerk.), *Láttnivalók Győr-Moson-Sopron megyében*. (Debrecen, 1996) 36–47.
- 2 T. SZÓNYI Eszter, *Arrabona topográfiája*. (Győr, 1992). A castrum feltárt falainak alaprajzával, 4. melléklet.
- 3 VERESS D. Csaba, *A győri vár*. (Budapest, 1993). A legkorábbi győri házak történetével LŐVEI Pál foglalkozik részletesebben.
- 4 WINKLER Gábor, Nádorváros kapuja. In: *Magyar Építőipar*. 8. (Budapest, 1991) 25–29.; Uő., a bástyák térképe az újonnan kijelölt, derékszögű utcákkal.
- 5 Ferenc- és Ferdinándváros építéstörténetéről WINKLER Gábor várostörténeti tanulmánya. In: *Győr-Belváros módosított rendezési terve*. Kézirat. (Győr, 1991).
- 6 WINKLER Gábor, Győr építészete a Monarchia korában. *Műhely*, (ún. Monarchia-szám) (Győr, 1993) 59–66.
- 7 VERESS Albert, Győr közlekedése. *Városépítés*. 3. (Budapest, 1967) 12. A Bécszet Budával összekötő átmenő út részletes történetével.
- 8 WAGNER – RIEGER Renate, Stilwandel der städtebaulichen Komposition im Bereich der Wiener Ringstrasse. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege*. (Wien, 1968) 65.
- 9 WINKLER Gábor, Városépítészet a historizmusban. In ZÁDOR Anna (szerk.), *A historizmus művészete Magyarországon*. (Budapest, 1993) 41. 16. kép.
- 10 VÖRÖS Károly, Városépítés Győrben a dualizmus korában. *Arrabona*, 13. évf. (Győr, 1971) 349–391.
- 11 Gyárváros első ütemének kiépítésével kapcsolatban SÁRI István végzett kiterjedt levéltári kutatásokat.
- 12 Győr Megyei Jogú Város 17/1993. (V. 25.) önkormányzati rendelete Győr városkép egyedi és helyi védelméről.
- 13 Győrben az 1960-as években megindult a város „átalakítása” (a belváros visszaminősítése, átmenő gyorsforgalmi út létesítése a középkori beépítésű tömbökön keresztül, történeti beépítések nagyléptékű bontása, 19. századi építészeti együttesek „kijavítása”). Ennek „ideológiájáról”: FÁTAY Tamás, Győr városrendezésének gyakorlata. *Városépítés* 3. (Budapest, 1963) 2.

GÁBOR WINKLER

Städtebau in Győr im Zeitalter des Dualismus

Die Furt an der Raab und an der Rabnitz (ung. Rábca) wurde im ersten Jh. nach Chr. von den Römern zu einer bedeutenden Festung ausgebaut: die dicken Steinmauern des Lagers mit regelmäßigem, rechteckigem Grundriß und runden Basteien erhoben sich unmittelbar aus dem Wasser der Flüsse Raab und Donau. Die Magyaren

der Landnahme besetzten etwa 955–970 die Flußmündungen und ergänzten die verfallenen Mauern und Erdwälle (Burg-Győr: Kapitelberg). Die einstige Bürgerstadt entstand südlich und östlich des Kapitelberges: ihre engen Gassen wiesen die Merkmale der spontan gewachsenen frühmittelalterlichen Siedlungen des 10–11. Jahrhunderts auf. Im 13. Jahrhundert wurden die Grundlagen für das Straßennetz von Raab im Schachbrettmuster neugelegt. Im 16. Jh. wurde die Burg mit einem System der damals modernen „neuen italienischen Basteien“ umgeben. Im Jahre 1820 hat man beschlossen, die Schutzwerke abzureissen und die mittelalterlichen Straßen der Innenstadt weiter, ganz bis zum Marktplatz auszubauen. Man steckte lange, gerade Straßenzüge ab, die in geschlossener Reihe mit mehrstöckigen Häusern flankiert wurden. Im Zeitalter des Dualismus wurde die in Ost-West-Richtung verlaufende Szent-István-Straße zu einer monumentalen Hauptverkehrsstraße ausgebaut und dem Bahnhof gegenüber entsand das neue Rathaus mit einem umrahmenden Gebäudekomplex. Die einzelnen Bauwerke und Baugruppen des neuen Raaber Stadtzentrums wurden durch die senkrechten Elemente von Ecktürmen und hohen Mauerbauten und Kuppeln in eine großartige monumentale Einheit zusammengefaßt. Die Stadtentwicklungsplanung des 19. Jahrhunderts richtete das Straßennetz der Innenstadt aus. In östlicher Richtung erstreckte sich die Innenstadt bis zum schnell wachsenden „Fabrikviertel“ (Gyárváros). Am östlichen Rand des Stadtteils Újváros haben nach 1783, die aus der Innenstadt verdrängten Kirchengemeinden ihre Kirchen und Schulen errichtet. Eine „Kirchenlandschaft“ von besonderer Schönheit ist so zustande gekommen. Die Siedlungen Gyórsziget und Révfalu waren bis 1905 Siedlungen mit eigener Gemeindeverwaltung. Südlich der Innenstadt begann ganz am Ende des 19. Jahrhunderts die Entwicklung des Stadtteils Nádorváros: die Hauptachse des neuen Stadteils bildet bis heute die in der Verlängerung der einstigen Fehérvári-Straße entstandene „äußere“ Baross-Straße. Die im Stil des späten Historismus erbaute Frigyes-Kaserne und das städtische Krankenhaus sind in einem großen Park im Pavillon-System als eine lockere Gruppe von Gebäuden gebaut worden. In der Nachbarschaft dieser beiden bedeutenden Gebäude-

komplexe entstand eine vornehme Gartenvorstadt mit breiten Straßen und großen Villen. Die Arbeiterviertel von Raab „Fabrikviertel“ (Gyárváros) sind in zwei Etappen gebaut worden (1904–1905 im Stil des Historismus und 1914–1918 in dem der Sezession).

TÁRSASÁGI ÉLET, SZÓRAKOZÁS
GESELLSCHAFTSLEBEN, UNTERHALTUNG

Stadtjubiläum und bürgerliche Identität: Wiener Neustadt 1192–1892

Die Frage nach der Funktion von öffentlichen Gedenktagen in den Staaten Mitteleuropas rückte erst vor kurzem in den Blick des historischen Forschungsinteresses. Die ersten vergleichenden Arbeiten beschäftigen sich vor allem mit der Bedeutung von National- und Staatsfeiertagen für die Formung des „kollektiven Gedächtnisses“ von Gesellschaften.¹ Diese Studien gaben den Anstoß, auch die Entwicklung von regionalem Gruppenbewußtsein genauer zu betrachten. Als geeignetes Instrument dazu diente die Analyse von städtischen Jubiläumsfeiern seit dem ausgehenden 19. Jahrhundert.² Diese Festlichkeiten wurden – und damit ist die Verbindung zum Tagungsthema gegeben – in Österreich wie in deutschen Städten³ von den bürgerlichen Führungsschichten organisiert und dienten nicht zuletzt auch der Selbstdarstellung der Honoratioren sowie zur Demonstration gesellschaftlicher Hierarchien.

Zur Überprüfung bzw. zur Abrundung der bisher vorliegenden Ergebnisse sollen hier die Feiern anlässlich des 700-Jahr-Jubiläums der Gründung von Wiener Neustadt untersucht werden, welche man nach dem Kenntnisstand der älteren Geschichtsforschung in das Jahr 1892 verlegte (der Beschluß zur Gründung der Stadt war tatsächlich erst 1294 erfolgt). Im Mittelpunkt dieser Studie stehen die Fragen nach dem Inhalt der bei den Feierlichkeiten thematisierten Traditionsstränge, nach dem Zweck der Vergegenwärtigung von Geschichte, nach der Funktion von Ritualen sowie nach der Schaffung neuer „Gedächtnisorte“.⁴

Stadtentwicklung und politische Situation um 1890

Wiener Neustadt, die zweitgrößte Stadt Niederösterreichs, bildete anlässlich seines 700-Jahr-Jubiläums ein multifunktionales Zentrum. Es besaß eine günstige Verkehrslage an der von Wien aus-

gehenden Nord-Süd-Verbindung sowie als Ausgangspunkt der Straße nach Westungarn; seit dem Bau der Südbahn (ab 1841) entwickelte sich die Stadt zu einem wichtigen Bahnknoten (1847 Linie nach Ödenburg, ab 1871 „Pottendorfer Linie“, 1881 Aspangbahn). Wiener Neustadt war weiters ein wichtiger Industriestandort namentlich im Bereich der Metallverarbeitung (besondere Bedeutung erlangte die 1842 gegründete Lokomotivfabrik), aber auch der chemischen Industrie und der Textilereugung. Ein hochdifferenziertes Gewerbe versorgte Stadt und Umland mit seinen Produkten; Sparkasse (1860) und Vorschußverein (1865) etablierten einen überregionalen Spar- und Kreditmarkt. Darüber hinaus präsentierte sich Wiener Neustadt als Verwaltungsmittelpunkt, als Schulstadt (Theresianische Militär-akademie 1752, Realschule 1863, Staatsgymnasium 1871, Landes-Lehrerseminar 1876, u. a. m.) sowie als Sitz zahlreicher sozialer wie kultureller Einrichtungen und Vereine. Ab den 1880er Jahren setzte ein verstärktes Bevölkerungswachstum ein; 1890 zählte man (einschließlich Militär) 25 040 Einwohner. Etwa seit der Mitte des 19. Jahrhunderts vollzog sich auch eine rasche territoriale Ausdehnung der Siedlung über den mittelalterlichen Kern hinaus; mehrere neue Wohnviertel entstanden, die Häuserzahl wuchs auf 1 309. Dabei kam es auch zu einer laufenden Modernisierung der Verkehrs- und der technischen Infrastruktur.

Die politische Macht lag seit den Wahlen von 1886 fest in den Händen der Mandatäre des „Deutschen Volksvereins“ (1883), der aus dem „Verein zur Wahrung der Volksrechte“ (1868) bzw. dem „Fortschrittsverein“ (1871) hervorgegangen war. Diese liberale Gruppierung, welche sich als „Vereinigung der Gesamtheit der fortschrittlichen Männer“ bezeichnete, stellte 1892 26 der 30 Gemeinderäte sowie mit dem Advokaten und Landtagsabgeordneten Dr. Carl Haberl auch den Bürgermeister. Sie rekrutierte sich vorwiegend aus Professoren, Vertretern freier Berufe, Fabrikanten sowie größeren Kaufleuten und Gewerbetreibenden. Das publizistische Sprachrohr dieser Honoratiorenkreise bildete das 1883 gegründete, wöchentlich erscheinende „Deutsche Volksblatt“. Die Minorität vertrat der antiliberaler, 1873 gegründete „Verein zur Wahrung bürgerlicher und gewerblicher Interessen“, auch kurz

„Bürgerverein“ genannt. Ihm gehörten neben einzelnen Freiberuflern und Industriellen vor allem Besitzer kleinerer Handwerks- und Gewerbebetriebe an. Vorerst antiklerikal und ebenfalls „deutsch“, zeitweise sogar an den Ideen Georg Ritter von Schönerers orientiert, entwickelte er sich seit Beginn der 1890er Jahre zur Keimzelle der christlichsozialen Partei in Wiener Neustadt. Sein Presseorgan bildete das Wochenblatt „Wr.- Neustädter Zeitung“. Eine zunehmende Kooperation mit dem 1894 konstituierten „Deutsch-nationalen Verein“ führte schließlich dazu, daß letzterer (mit dem bisher liberalen Stadtrat Franz Kammann an der Spitze) aus den Gemeindewahlen von 1897 als Sieger hervorging.⁵

Zum Ablauf der Feiern

Die Planungen für die Feiern zum 700-Jahr-Jubiläum der Gründung von Wiener Neustadt verfolgten von allem Anfang an eine doppelte Zielsetzung: Das Fest sollte einerseits weite Kreise der Stadtbevölkerung einbeziehen bzw. ansprechen, andererseits aber aus Prestige Gründen auch im ganzen Kronland eine möglichst große Breitenwirkung erzielen. Im Hinblick auf die Lage der städtischen Finanzen war größte Sparsamkeit zu beachten.⁶ Nach etwa einjährigen Vorbereitungsarbeiten sowie nach durchaus kontroversiell geführten Diskussionen legte das aus mehreren Mitgliedern des Gemeinderates bestehende Festkomitee folgendes Programm vor:⁷

Die Feierlichkeiten dauerten von Samstag, dem 3. September, bis zum Feiertag Maria Geburt am Donnerstag, dem 8. September 1892. Den Auftakt bildete ein großanlegter abendlicher Lampionumzug zum Hauptplatz, wo man dem Bürgermeister ein Ständchen darbrachte und dieser eine feierliche Begrüßungsansprache hielt; die Abendstunden verbrachten die Festteilnehmer in mehreren Restaurants. Das „Bürgerfest“ begann am Sonntag ab 8.30 Uhr mit dem Aufmarsch aller Vereine und Körperschaften auf dem Hauptplatz, einer Festrede des Bürgermeisters und mit der Schmückung der Vereinsfahnen; darauf folgten die Festmesse und die Fahnenweihe des städtischen Bürgerkorps. Im Anschluß daran waren rund

150 ausgewählte Gäste zu einem Empfang im Rathaus sowie zum Festmahl in einem renommierten Gasthof geladen. Um 15 Uhr eröffnete der Bürgermeister das Festschießen in der Schießstätte des Wiener Neustädter Schützenvereins; eine Stunde später begann in den städtischen Parkanlagen ein großanlegtes Volksfest, das bis in die späten Abendstunden dauerte.

Am Montag, dem 5. September, öffneten um 7.30 Uhr die Land- und Forstwirtschafts-Ausstellung ihre Pforten; um 9 Uhr erfolgte die feierliche Grundsteinlegung für die Türme der Stadtpfarrkirche (welche 1886 wegen Baufälligkeit abgetragen worden waren). Am Nachmittag fand das Volksfest seine Fortsetzung, und um 19 Uhr brachten Mitglieder des Turnvereins im städtischen Schauspielhaus das historische Festspiel „Das Steinfeldmärchen“ von Franz Keim zur Aufführung.

Die Enthüllung der restaurierten gotischen Denksäule „Spinnerin am Kreuz“ war für Dienstag, 10 Uhr, angesetzt; bis Mittag konnte man Konzerte in den städtischen Anlagen besuchen. Am Nachmittag fand die Preisverteilung der Agrarausstellung statt, und das Volksfest nahm seinen Fortgang. In den Abendstunden wiederholte der Turnverein sein Theaterstück.

Auch am nächsten Tag standen am Vormittag abermals Konzerte, ab 16 Uhr wieder allgemeine Unterhaltungsveranstaltungen auf dem Programm. Um 20 Uhr boten die angereisten Gesangsvereine dem Bürgermeister ein Ständchen dar, ehe sie einander zu einem Sängerkommers im Brauhof trafen.

Den Abschluß der Jubiläumsfeiern, die von einer allgemein zugänglichen Ausstellung historisch bemerkenswerter Gegenstände im Realschulgebäude begleitet wurden, bildeten am Donnerstag, dem 8. September, ein Sängerfest und die 25jährige Gründungsfeier des Männergesangsvereins „Frohsinn“; am Nachmittag wurde in den städtischen Grünanlagen eine Festliedertafel veranstaltet. Den Schlußpunkt setzte ab 20 Uhr ein Feuerwerk.

Identitätsbildung – zwischen Beschwörung der Vergangenheit und Orientierung an der Moderne

Wie jedes andere Jubiläum bezweckte auch die Wiener Neustädter „Jubelfeier“ die Stärkung des Gemeinschaftsgefühls der Stadtbevölkerung. Ein wichtiges Instrument bildete dabei die Aktualisierung von Geschichte in Ansprachen, Predigten und Festgedichten sowie in den Zeitungen der verschiedenen politischen Richtungen.

Im Vordergrund standen einmal jene historischen Ereignisse bzw. Persönlichkeiten, welche die Stadt mit der Geschichte des Landes sowie mit seinen Herrschern verbanden und sie als kulturelles Zentrum auswiesen. Es handelte sich dabei um eine selektive (und historisch nicht immer exakte) Rezeption der Stadtgeschichte, welche die Verbindung von einer Gemeinschaftsfeier, von der Selbstdarstellung der Stadt und ihrer Honoratioren sowie von einer dynastischen Huldigungsfeier ermöglichte.

Ständig wiederkehrende Bezugspunkte bildeten der Beschluß zur Schaffung einer Grenzfestung durch den Babenbergerherzog Leopold V. im Jahr 1192 (recte 1194) sowie die Anlage der Stadt durch seinen Sohn (bemerkenswert ist hier der Umstand, daß man noch immer am Mythos der Stadtrechtsverleihung durch Leopold VI. festhielt, obwohl das sogenannte „Leopoldinum“ bereits in den 1880er Jahren als Fälschung erkannt worden war der Aufenthalt des Minnesängers Ulrich von Liechtenstein um 1240, der Tod Herzog Friedrichs II. in der Schlacht an der Leitha 1246 (wobei man die Stelle seines Todes nach alter Tradition in den Bereich des Areals der Militärakademie verlegte⁹), die Werke des Arztes und Dichters Heinrich von Neustadt (der sich möglicherweise 1312 in der Stadt aufhielt, dann aber nach Wien übersiedelte, wo seine großen Werke entstanden), die Geburt und die Bestattung Maximilians I. in der Neustädter Burg (1459 bzw. 1519), die Schenkung des „Corvinusbechers“ 1487 (die man nach einer Überlieferung aus dem 18. Jahrhundert als großmütigen Akt des Siegers angesichts der tapferen Verteidigung der Stadt betrachtete¹⁰), das „Blutgericht“ Ferdinands I. von 1522, die Abwehr der Türken 1529 und 1683, das Wirken von Bischöfen Klesl und Kollonitsch während der Gegenreformation bzw. Türkenkriege (wobei selbst die Liberalen ersteren als Wahrer

des „Glaubensfriedens“ lobten), die Hinrichtung der Grafen Zrínyi und Frangepan als Anführer der „Magnatenverschwörung“ von 1671, die Verleihung des Banners mit den Aufschriften „Pro Caesare et Religione“ und „Semper fidelis Civitas Neostatensis 1704“ durch Leopold I., der kurze Aufenthalt von Kaiser Josef II. und Papst Pius VI. im Jahr 1782.

Das Gedenken an Niederlagen und Katastrophen wieder rückte nur bestimmte Facetten der Ereignisse in den Vordergrund: bei der Belagerung des in der Stadt weilenden Kaisers Friedrich III. durch ein Ständeheer im Jahr 1452 standen die Heldentaten des steirischen Ritters Andreas Baumkircher im Mittelpunkt, während der Erfolg der Angreifer und die Auslieferung von Ladislaus Posthumus unerwähnt blieben; die Besetzung durch den Ungarnkönig Mathias Corvinus, dem sich die Stadt 1487 ergab, wurde ausschließlich auf die schlechte Versorgungslage zurückgeführt; nach dem verheerenden Stadtbrand von 1834, bei dem fast die gesamte innere Stadt und die Wienervorstadt vernichtet wurden, offenbarten sich die Tugenden der Hilfsbereitschaft und Nächstenliebe sowie die Energie zu einem zügigen Wiederaufbau.

Doch die kollektive Selbstvergewisserung der Bürgerschaft des ausgehenden 19. Jahrhunderts beruhte vor allem auf der gleichsam generationenübergreifend sozialisierten (und somit scheinbar überzeitlich gültigen) militärischen Verteidigungs- und Opferbereitschaft der Stadt. Dabei verschmolzen das Vorbild der Ahnen und die Treue zu den Babenbergern sowie namentlich zum Haus Habsburg zu einer unauflösbaren Einheit: „Die Geschichte stellt den Neustädter Bürgern das ehrenvolle Zeugnis aus, daß sie stets wacker und mannhaft, ihrer Bestimmung gemäß, das Schwert gegen Osten zückten und tapfer, siegreich und ruhmvoll ihre Stadt, ihre Fürsten und das Land gegen die andringenden Feinde verteidigten“, betonte Bürgermeister Dr. Haberl in seiner Festrede.¹¹

Es war das Wiener Neustädter Bürgerkorps, in dem man die alte stadtbürgerliche Wehrhaftigkeit noch unverfälscht verkörpert sah. Ihr Weiterleben wurde – ungeachtet des Verlustes der früheren Verteidigungsfunktion der Stadt und trotz unverkennbarer Mängel in der Ausrüstung des Verbandes¹² – stets nachdrücklich hervor-

gehoben. Für den Kriegsfall versprach man „die Waffen zum Schutze des Kaisers und des Vaterlandes zu erheben, eingedenk der tapferen Vorfahren, eingedenk der alten Treue“¹³; in Friedenszeiten aber sollte das Korps Zeugnis davon ablegen, „daß der Patriotismus und Bürgersinn..., der unsere Vorfahren allerwege ausgezeichnet hat, auch heute noch in ungeschwächter Kraft die Epigonen ziert.“¹⁴

Auch für der Gesamtbevölkerung trat an die Stelle der früheren Wehraufgaben als neue Sinngebung eine uneingeschränkte und daher auch nicht näher definierte Solidarität mit Kaiser und Vaterland: „Aber die alte, angestammte Treue zu dem Herrscherhaus blüht fort, und kann sie sich nicht mehr durch Aufopferung des Blutes ihrer Bürger erzeigen, so äußert sie sich wiederholt durch freiwillige Lasten, die sie sich zu Gunsten des Vaterlandes auferlegt.“¹⁵ Bürgermeister Dr. Haberl unterstrich ebenfalls die Treue der gesamten Stadt gegenüber dem Landesfürsten – „unberührt vom Wechsel der Zeiten, unverändert im Wandel der Verhältnisse“ – als ein „theueres Vermächtnis“ der Vorfahren.¹⁶ Einmal mehr zeigt sich, wie stark Jubiläen zur Ausbildung eines statischen Geschichtsbewußtseins neigen.

Mit der Integrationsfunktion von historischem Gedenken nach innen korrespondierte aber auch in Wiener Neustadt die bei Jubiläen häufig anzutreffende Funktion der Abgrenzung nach außen. Durch die Schaffung von Negativklischees sollte sich die heterogene Bevölkerung leichter als geschlossene Gruppe verstehen.¹⁷ Nach den holprigen Versen eines Festgedichts diente die Schutz Aufgabe der Stadt zur Abwehr „all (der) ungeschlachten Gäste, (die aus den Steppen wilder Barbarei) herstürmten, lüstern nach dem duftgen West“.¹⁸ Unter diesen „Barbaren des Ostens“, konnten recht beliebig Türken wie auch andere Völkerschaften verstanden werden: „Gegen Ungarn, Welsche, Wenden, wahren wir die Grenzen Dir“, gelobte ein steirischer Ritter Leopold V. in einer anderen Festdichtung.¹⁹ Auch Bürgermeister Dr. Haberl bezeichnete die Stadt als „wahre, feste, treue, deutsche Wacht... gegen alle andringenden Feinde aus Osten“. Gleichzeitig bemühte er sich aber um den Abbau von mehr oder weniger latent vorhandenen Animositäten gegenüber dem Nachbarland, wenn er in seiner Festrede die

Gäste aus Ungarn besonders herzlich begrüßte, die Konflikte der Vergangenheit für begraben erklärte und die friedliche, nachbarliche Freundschaft unter dem gemeinsamen Herrscherhaus herausstrich (Hinweise auf real vorhandene Spannungen zwischen den beiden Reichshälften blieben tunlichst verschwiegen). Für das Stadtoberhaupt waren es nun die äußeren Feinde Österreichs, gegen die Wiener Neustadt als Sitz der Theresianischen Militärakademie seine alte Rolle eines „Bollwerks“ weiterhin erfüllen konnte. Doch die deutschtümelnde Presse blieb weiter auf der Hut: Als „Wache an der Ostgrenze der deutschen Erde“ kämpfte sie nunmehr mit „den Waffen des Geistes“, daß „Bildung und Gesittung, Freiheit und Deutschtum in unseren Landen erhalten und gefördert werden.“ Abermals erfolgte die Berufung auf das Vorbild des Anfangs; neuerlich wurden spezifische Tugenden wie Fleiß, Tüchtigkeit und „Geist“ zu den gleichsam genetisch vorgegebenen Eigenschaften einer – und zwar der deutschen – Nationalität hochstilisiert; und wieder war die Feindbilder austauschbar: Konservative, Klerikale, Slawen, Magyaren etc.

Doch zur Konstruktion des Selbstbildes als mündige Stadt- und Staatsbürger, als treue Untertanen des Landesherrn und als selbstbewußte deutsche Österreicher wurden nicht nur historische Traditionsstränge bis in die Gegenwart gezogen. Identitätsbildung erfolgte auch durch die Metapher einer (im Geiste des liberalen Bürgertums) positiv bewerteten Moderne: Anschluß an die überregionalen Verkehrsverbindungen bedeutete Einbindung in weltumspannende Wirtschaftsnetze; die Industrie bildete eine der Wegbereiterinnen von Kultur; Bildung und Wissen dienten sowohl der individuellen Selbstverwirklichung als auch zum Wohle der gesamten Gesellschaft; „Freiheit“ und „Fortschritt“ stellten vorrangige Handlungsmaximen dar; gemeinsame Leistungsbereitschaft galt als Garant für eine glückliche Zukunft.

Die Festteilnehmer – zwischen Exklusivität und Offenheit

Im Zuge der Vorbereitungsarbeiten gab Stadtkämmerer Rau, die treibende Kraft des Vorhabens, der Zuversicht Ausdruck, daß „es

durch einmütiges Zusammenwirken aller Localpatrioten gelingen werde, ein der Stadt würdiges Gedenkfest zu feiern.“²⁰ Und so galt das Lob der Zeitungen dann auch dem Schmuck der Gebäude mit Kränzen, Bildern, Wappen und Inschriften. Privates Engagement war auch beim Wiederaufbau der Türme der Stadtpfarrkirche gefragt. Zu den Gesamtkosten in der Höhe von 340 000 Gulden hatten die „wackeren Mitbürger mit Anstrengung aller Kräfte“ schließlich 40 000 Gulden beigetragen; zur Inangriffnahme des Vorhabens war der Turmbauverein freilich auf Zuschüsse von Staat (120 000 Gulden) und Land (das wie die Stadtgemeinde je 60 000 Gulden beisteuerte) angewiesen. Die Feier der Grundsteinlegung galt in den Augen der Zeitgenossen jedenfalls als Gemeinschaftsleistung, bildete sie doch „das äußere Zeichen für die in den Herzen aller (Hervorhebung d. Verf.) Bewohner lebende Sehnsucht, ... die Wahrzeichen Neustadts in neuer Pracht und Schönheit erstehen zu sehen.“²¹

Der Appell des Stadtrates schloß freilich jene Bevölkerungsgruppen aus, welche weder Zeit noch finanzielle Mittel für eine Mitwirkung aufbringen konnten. Damit war eine Engführung des Begriffs der „Localpatrioten“ auf den Kreis der Honoratioren, der Haus- und Kapitalbesitzer und damit auf eine Kerngruppe des Stadtbürgertums vollzogen. Konsequenterweise spiegelte auch das repräsentative Auftreten der Festteilnehmer die hierarchische Struktur der städtischen Gesellschaft wider.

Ein wichtiges inneres Distinktionsmittel bildete die politische Position. Bei der Begrüßung hochrangiger Ehrengäste sowie bei sämtlichen Veranstaltungen waren es die Mitglieder von Stadt- und Gemeinderat, welche als die offiziellen Vertreter von Wiener Neustadt agierten. Vor allem Bürgermeister Haberl, dessen Wiederwahl am Beginn des Jubiläumsjahres als Anerkennung für seine zahlreichen Verdienste um die Stadt betrachtet worden war und der vielen als der geeignete Repräsentant der Gemeinde im Jubiläumsjahr erschien, erfüllte als die in ihn gesetzten Erwartungen in vollem Umfang. Eine besondere Rolle im Rahmen der exklusiveren Programmpunkte erhielten weiters auch die kirchlichen Würdenträger, der Kommandant der Militärakademie sowie andere hervor-

ragende Persönlichkeiten wie etwa der Architekt und der Baumeister der Pfarrkirchentürme.

Allerdings erreichte die Teilnahme von Vertretern des öffentlichen Lebens am Stadtjubiläum nicht das erwartete Ausmaß. Wohl konnte man offizielle Festgäste aus Wien, Graz, Ödenburg, Baden und Ebenfurth begrüßen und beim Festdiner mit Stolz zahlreiche Glückwunschtelegramme verlesen, die später auch in den Zeitungen veröffentlicht wurden. Doch zur Fahnenweihe des Bürgerkorps waren weder Erzherzog Franz Ferdinand als sein Protektor noch Alice Großherzogin von Toskana als Fahnenmutter erschienen. Bei der Grundsteinlegung für die Türme der Stadtpfarrkirche waren zwar Erzherzog Carl Ludwig als Protektor, Unterrichtsminister Gautsch, Statthalter Graf Kielmansegg und andere Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens anwesend, zur allgemeinen Befremdung fehlten jedoch Kardinal-Erzbischof Gruscha bzw. ein Weihbischof, sodaß auch die erhoffte Firmung als kirchliche Großveranstaltung entfallen mußte.

Der Großteil der Bürger der Stadt trat bei den Veranstaltungen teils nach funktionaler Position, teils nach Vereinszugehörigkeit, teils in berufsständischer Gliederung auf. Generell läßt sich festhalten, daß bei dieser Selbstinszenierung in erster Linie das jeweilige Kollektiv zählte. Es bedeutete für eine Person einen beachtlichen Prestigegewinn, wenn sie aufgrund ihrer leitenden Funktion (z. B. als Vereinsobmann) oder im Falle von besonderen materiellen, organisatorischen oder künstlerischen Leistungen in der Presse namentlich genannt und gewürdigt wurde. Eine herausragende Stellung nahm das 212 Mann zählende Bürgerkorps ein, welches – zeitweise gemeinsam mit den 350 Delegierten von Korps aus zwölf anderen Städten und mit den rund 400 Veteranen aus der Umgebung – die Feiern entscheidend mitprägte: als Mittelpunkt bei der Fahnenweihe, durch seine para-militärische Präsenz und die damit verbundenen Zeremoniell- und Ordnungsfunktionen, als Symbol geachteter Traditionen und scheinbar immerwährender Tugenden der Bewohner.

Bürgerliche Respektabilität manifestierte sich aber auch in der Vereinszugehörigkeit, obwohl diese Organisationsform seit der

Bildung des ersten Arbeitervereins im Jahr 1867 ihre elitäre und gesellschaftlich privilegierende Rolle weitgehend eingebüßt hatte. Doch beim Lichterumzug traten die rund 1250 Männer, kenntlich durch verschiedenfarbige Lampions, als Mitglieder der drei Gesangsvereine, von Schützen- und Turnverein sowie von zehn gewerblichen Genossenschaften und des Handelsgremiums auf; schwarze Kleidung und weiße Halsbinde unterstrichen die Respektabilität des Zuges. Und es widersprach der gängigen gesellschaftlichen Hierarchie, daß an seiner Spitze rund 400 Mitglieder des Arbeitervereins marschierten. Darin kamen jene Universalisierungstendenzen des bürgerlichen Sozialmodells zum Ausdruck, welche auch für andere Städtejubiläen charakteristisch waren.²²

Es war der stimmungsbildenden Kraft des Liedes zuzuschreiben, daß den Gesangsvereinen im Ritual der Feierlichkeiten eine wichtige Aufgabe zukam. Ihren Höhepunkt erreicht das öffentliche Auftreten dieser Korporationen beim 25 jährigen Gründungsfest des Männergesangsvereins „Frohsinn“: beim vorabendlichen Fackelzug und dem Ständchen vor dem Haus des Bürgermeisters und beim anschließenden Festkommers, beim mehr als 2000 Teilnehmer zählenden Sängerkonzert mit Aufmarsch zum Rathaus, begeisternden Reden, Fahndekoration und Festzug. Auch die Turner, eine weitere wichtige Trägergruppe liberalnationalen Gedankengutes, durften bei der Feier nicht fehlen. Doch es spricht auch hier für die wachsende Anerkennung der Arbeiterschaft, daß bei diesem Treffen der neue Arbeiter-Gesangsverein „Liederkränz“ sein Debut geben konnte und als bescheidener, aber gleichberechtigter Partner neben die bürgerlichen Vereine trat. Dies bot Anlaß, die Darbietungen nicht nur „als Marksteine der Kultur“, sondern auch als „Werke geeinigten Bürgersinns“ zu loben.²³

Auch für die aktive Teilnahme der Frauen und Mädchen bildeten neben dem sozialen Status des männlichen Familienoberhauptes die Vermögensverhältnisse ein wichtiges Kriterium. Die rund 60 – in den Zeitungen namentlich genannten – Ehrenjungfrauen wurden von einem Frauenkomitee mit einer Fabrikantensgattin an der Spitze ausgewählt.²⁴ Die hohen Kosten für die Anschaffung einer einheitlichen, repräsentativen Toilette setzte einen

weiteren gesellschaftlichen Selektionsmechanismus in Gang. Die Ehrenjungfrauen gaben eine wichtige Staffage des Festes ab: Sie waren es, die den optischen Hintergrund der sonntäglichen Veranstaltung bildeten und die Fahnen sämtlicher Organisationen mit einem von der Gemeinde gewidmeten Fahnenband schmückten. Ansonsten blieb das weibliche Geschlecht auf rein dekorative Funktionen beschränkt: In der Einschätzung der Journalisten mußte es vor allem durch ihre Schönheit bezaubern, welche den Festlichkeiten „den höchsten Reiz“ verlieh,²⁵ und der Kaplan des Bürgerkorps griff auf die Metapher des „Lilienkranzes“ zurück.²⁶

Im Gegensatz zu anderen Stadtjubiläen traten in Wiener Neustadt die Schulkinder nur am Rand in Erscheinung. Vor allem bei der Enthüllung der restaurierten Gedenksäule wurden sie zu Adressaten einer pädagogischer Belehrung, welche sie über den ideellen Wert des Kunstdenkmals aufklärte, zu Ehrfurcht mahnte und vorbeugend jede Beschädigung zum Verbrechen erklärte.

Generell standen sämtliche Festakte allen Altersgruppen und Bevölkerungsschichten als Zuschauer offen. Besonders das Volksfest mit seinem reichen Unterhaltungsangebot war als große Attraktion gedacht. Eine gewisse Skepsis hinsichtlich der Teilnahme breiterer Bevölkerungskreise äußerte der antiliberaler Vizebürgermeister Winkler. Er bezweifelte, ob Gewerbetreibende und Arbeiterschaft das Angebot auch nützen könnten und wollten. Im Hinblick auf den erhofften Zustrom von Fremden hielt das Festkomitee jedoch an diesem Programmpunkt fest. Angesichts des zeitweise äußerst ungünstigen Wetters blieben die Besucherzahlen aber weit hinter den Erwartungen zurück. Dennoch verzeichnete man schließlich eine zahlreiche Teilnahme der Einwohner „aller Stände“, „freudiges, bewegtes Leben“, „das laute Rufen und Lachen des heiteren, vergnügungslustigen Volkes“ sowie den Besuch „Tausender von Fremden“²⁷. Die antisemitische Presse verzichtete in dieser allgemeinen Festesfreude allerdings weder auf Versuche zur Profilierung der eigenen politischen Klientel noch auf rassistische Ressentiments gegenüber Juden. Und auch nachträglich gab es Kritik: wegen überhöhter Preise, welche ärmeren Bevölkerungsgruppen die Teilnahme erschwerte, wegen eines feh-

lenden Schlechtwetterprogramms, schlecht vorbereiteter Reden, politischen Druckes u. a. m.

Das Erleben von Gemeinschaft vollzog sich also auf verschiedenen Ebenen und mit unterschiedlicher Breitenwirkung: Bei Bürgerfest, Grundsteinlegung, historischer Ausstellung ging es um die Belebung des Lokalpatriotismus, beim historischen Festspiel des Turnvereins zusätzlich um die Vision einer blühenden Zukunft; bei der Fahnenweihe des Bürgerkorps, bei Preisschießen und Sängerefest dominierten Korpsgeist und Vereinssolidarität; mit der Enthüllung der „Spinnerin am Kreuz-Säule“ dokumentierte man die Bereitschaft zu traditionsbewußter Kunst- und Denkmalpflege,²⁸ in den obligaten Toasts und Hochrufen auf den Kaiser, in den Abfassung einer Huldigungsadresse (die künstlerisch gestaltete Ausfertigung kostete immerhin 300 Gulden) sowie bei der Intonierung der Volkshymne verstand sich der jeweilige Teilnehmerkreis als treue Untertanen Seiner Majestät. Anfeuernde Reden, Musik, Gesang, Fahnen, festliche Kleidung und zahlreiche Unterhaltungselemente schufen eine emotionale Dichte und ermöglichten eine Transzendierung des Alltags. Und auch Symbole erhielten einen hohen Stellenwert. Kaplan Otter erklärte den Versammelten in seiner Festrede die Bildsprache der neuen Fahne des Bürgerkorps: Das Bild der heiligen Maria stand für Mut und Treue bis in den Tod und für die Hilfe in Kriegesnot, der Doppeladler für die kaiserliche Macht, für die Herrschertugenden der Habsburger und für Milde, Edelmut und Wohlwollen Franz Josephs, das Stadt-wappen auf dem Fahnenband für den Ruhm von Wiener Neustadts.²⁹

Die angestrebte Vertiefung der Identität der Bewohner mit „ihrer“ Heimatstadt wurde offenbar weitgehend erreicht, was auch der aus Wiener Neustadt stammende Waffenhistoriker Wendelin Boeheim bestätigte: „Die historischen Festlichkeiten waren von dem ungünstigsten Wetter begleitet, und dennoch nahm die Bevölkerung an selben in einem Grade Theil, der unser vollstes Staunen erregte. Selbst der einfachste Mann folgte den Vorgängen in gehobener Stimmung, er fühlte sich als Mitglied einer Stadt, die durch ihre Kraft und ihre Treue eine ruhmvolle Geschichte hinter sich hat.“³⁰

Neue Gegenstände und Orte des kollektiven Gedächtnisses

Jubiläen neigen in der Regel dazu, neuerlich dauerhafte Erinnerungszeichen zu schaffen. In Wiener Neustadt betrachtete man die Grundsteinlegung für die Türme der Pfarrkirche (die Vollenendung erfolgte 1899) voll Stolz als bleibendes Andenken an die Jubiläumsfeier und „monumentum“ für künftige Generationen, als Zeugnis „von der Eintracht und dem Biedersinn“ sowie von der Spendenfreudigkeit der Bewohner.³¹ Weiters wurden an Häusern, in denen berühmte Personen gewohnt hatten, Gedenktafeln angebracht.

Der Gemeinde selbst fehlte es jedoch für größere Stiftungen, wie sie bei anderen Jubiläen üblich waren, an Kapital. Daher sprang ein kirchlichen Kreisen nahestehendes „Komitee des Vereines der Kinderfreunde“ ein. Als ein „dauerndes und nützlich Werk wahrer Wohltätigkeit, echter Humanität und Menschenliebe, ein Werk edlen Bürgersinnes für die Gegenwart sowohl wie für die ferne Zukunft“ projektierte es die Errichtung eines Mädchenheimes als Pendant zum 1885 gegründeten Knabenhort als philanthropisches Instrument gegen Müßiggang und Verwahrlosung.³²

Den Gewinninteressen einzelner Firmen diente eine bescheidene Souvenir-Produktion: Ein Photograph bot ausgezeichnete Aufnahmen an; ein Textilhändler ließ ein Tuch mit einer Stadtansicht aus dem 17. Jahrhundert und einem entsprechenden Aufdruck herstellen; eine Verlagsbuchhandlung brachte einen Stadtführer heraus,³³ ein Bürgerschullehrer veröffentlichte einige historische Skizzen, die er der Jugend Wiener Neustadts widmete,³⁴ und der später angesehene Historiker Joseph Mayer schrieb einen kurzen stadtgeschichtlichen Rückblick, welcher ein ausgeprägtes Heimatbewußtsein mit einem romantischen Geschichtsverständnis zu verbinden suchte.³⁵

Doch auch Institutionen wie Privatpersonen strebten mit aktuellen Beiträgen in gleicher Weise nach Prestige wie nach Verewigung: Der Schützenverein gab eine Medaille in Auftrag, welche Herzog Leopold V. bzw. einen Löwen mit dem Stadtwappen zeigte und den Vereinsnamen trug.³⁶ Die Gattin des wohlhabenden Fabriksbesitzers Heinrich Burkhard wieder komponierte einen „Jubiläums-Festmarsch“ und widmete diesen dem Bürgerkorps,

das ihn bei einem der Promenadenkonzerte spielte; das Werk eines anderen Bürgers galt dem Gesangverein „Frohsinn“ und erlebte beim Festkommers am 7. September seine Uraufführung. Und es waren auch diese Elemente, welche das Fest nicht für die Zeitgenossen als eine Gemeinschaftsleistung empfinden, sondern auch Hoffnung für die Zukunft schöpfen ließen: „Möge die Entracht der Bürger bei jeder kommenden Veranlassung in gleicher Weise zutage treten, sie wird nur Schönes und Edles fördern.“³⁷

Anmerkungen

- 1 *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, hrsg. von Emil BRIX und Hannes STEKL (Wien–Köln–Weimar, 1997).
- 2 Hannes STEKL, Städtejubiläen. Zur gesellschaftlichen Identität von Regionalgruppen, in: *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen–Perspektiven–Vermittlungen*, hrsg. vom Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Wien (Kulturstudien 30, Wien–Köln–Weimar, 1997) 95–118.
- 3 Hans-Walter SCHMUHL, Die Tausendjahrfeier der Stadt Braunschweig im Jahre 1861. Zur Selbstinszenierung des städtischen Bürgertums, in: *Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred HETTLING und Paul NOLTE (Göttingen, 1993) 124–156.
- 4 Zu diesem Begriff vgl. für Frankreich Pierre NORA (Hg.), *Les Lieux de mémoire*, 7 Bde. (Paris, 1984–1992).
- 5 Gertrud GERHARTL, *Wiener Neustadt. Geschichte, Kunst, Kultur, Wirtschaft*. (Wien, 1978) 406 ff.; Ingeborg ZELENKA, *Bürgermeister Franz Kammann und die Deutschnationalen in Wiener Neustadt* (Phil. Diss., Wien, 1973); für die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts vgl. auch den Beitrag von Sigrid FREISLEBEN im vorliegenden Band.
- 6 Der präliminierte Abgang wurde schließlich um ca. 20 Prozent überschritten und betrug 4.587 Gulden. Eine detaillierte Abrechnung im Deutschen Volksblatt vom 16. November 1892, 3 f.
- 7 Ein gedrucktes Exemplar der Festordnung im Stadtarchiv Wiener Neustadt, Ordnungsliste Witetschka, 700-Jahr-Jubiläum 1892. Um den Anmerkungsapparat nicht zu überlasten, werden im folgenden nur wörtliche Zitate belegt. Wenn nicht anders angeführt, stammen die Informationen über Planung, Ablauf und Nachlese der Feiern aus folgenden Zeitungen: *Deutsches Volksblatt*, 5. Jänner 1892 – 16. November 1892, *Wr.-Neustädter Zeitung*, 30. Juli 1892 – 8. Oktober 1892. Ausführliche Berichte über den Ablauf der Feiern in der *Wr.-Neustädter Zeitung*, 10. September 1892, 1–9 sowie im *Deutschen Volksblatt*, 13. September 1892, 1–7. Kurze Hinweise auch bei Wendelin Boeheim, Die Festtage in Wiener Neustadt, in: *Monatsblatt des Alterthums-Vereines zu Wien*, 3 (9) 1892, 209–212.
- 8 Dazu bereits Gustav WINTER, *Das Wiener Neustädter Stadtrecht des 13. Jahrhunderts. Kritik und Ausgabe* (Wien, 1880).
- 9 Über die Schwierigkeiten der Lokalisierung des Gefechts, das wahrscheinlich bei Ebenfurth stattfand, siehe Heide DIENST, Die Schlacht an der Leitha 1246 (*Militärhistorische Schriftenreihe* 19, Wien, 1986) 16 ff.
- 10 Zu den Datierungsproblemen des Pokals bei GERHARTL, *Wiener Neustadt*, 153 f., 179 f.

- 11 *Deutsches Volksblatt*, 5. September 1892, 2.
- 12 „Die Schießprügel, die dem Corps anvertraut sind, sind beinahe lebensgefährlich, z. B. jene Donnerbüchse, die erst losging, als der Mann bereits geschultert hatte. ...Unter solchen Umständen dürfte es nicht Wunder nehmen, wenn das Commando auf das Schießen ganz verzichtete würde, um sich nicht... lächerlich zu machen“, betonte eine kritische Rückschau in der *Wr.-Neustädter Zeitung*, 1. Oktober 1892, 3.
- 13 Josef Heitzenberger, 1704–1904. *Allzeit getreu! Festschrift zur Erinnerung an die im Jahre 1704 erfolgte Verleihung des kaiserlichen Ehrenbanners an die Bürger der allzeit getreuen Stadt Wiener-Neustadt* (Wiener Neustadt, 1904) 191.
- 14 *Wr.-Neustädter Zeitung*, 28. Mai 1892, 3.
- 15 *Wr.-Neustädter Zeitung*, 13. August 1892, 2.
- 16 *Deutsches Volksblatt*, 13. September 1892, 3.
- 17 Darüber vor allem Michael MITTERAUER, Anniversarium und Jubiläum. Zur Entstehung und Entwicklung öffentlicher Gedenktage, in: *Der Kampf um das Gedächtnis*, hrsg. von BRIX–STEKL, 23–89, hier 87 f. Vgl. auch Feindbilder. *Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, hrsg. von Franz BOSBACH (Köln–Weimar–Wien, 1992) bes. 235 ff.
- 18 Dieses und die folgenden Zitate im *Deutschen Volksblatt*, 5. September 1892, 1–5.
- 19 *Wr.-Neustädter Zeitung*, 3. September 1892, 1.
- 20 *Ebd.*, 30. Juli 1892, 2.
- 21 Zur Finanzierung und Grundsteinlegung im *Deutschen Volksblatt*, 5. September 1892, 4, und 13. September 1892, 5.
- 22 SCHMUHL, *Braunschweig*, 134 f.
- 23 *Deutsches Volksblatt*, 13. September 1892, 6.
- 24 Eine genaue Beschreibung in der *Wr.-Neustädter Zeitung*, 30. Juli 1892, 2; die Namen im *Deutschen Volksblatt*, 13. September 1892, 1.
- 25 *Deutsches Volksblatt*, 13. September 1892, 1 und 3; *Wr.-Neustädter Zeitung*, 6. August 1892, 2.
- 26 HEITZENBERGER, *Allzeit getreu*, 89.
- 27 *Wr.-Neustädter Zeitung*, 10. September 1892, 8; *Deutsches Volksblatt*, 13. September 1892, 1.
- 28 Über die Tätigkeit des Vereins zur Erhaltung der Kunstdenkmäler (später Wiener Neustädter Altertumsverein) bei GERHARTL, *Wiener Neustadt*, 423 f.
- 29 HEITZENBERGER, *Allzeit getreu*, 89 ff.
- 30 Boenheim, Festtage, 211. Über Boenheim bei GERHARTL, *Wiener Neustadt*, 438 f.
- 31 *Deutsches Volksblatt*, 6. Mai 1892, 3.
- 32 Der Aufruf im Stadtarchiv Wiener Neustadt, Ordnungsliste Witetschka, 700-Jahr-Jubiläum.
- 33 *Führer durch Wiener-Neustadt und Umgebung* (Woerl's Reisehandbücher, Würzburg–Wien, 1892).
- 34 Die Jugend sollte aus „einigen wichtigen Vorgängen ...die Bedeutung der Vaterstadt kennen und sie schätzen und lieben lernen.“ Vgl. Leopold HINNER, *Wandelbilder aus der Geschichte Wiener-Neustadts*. (Wiener Neustadt, 1892).
- 35 Joseph MAYER, *Zur Feier des 700jährigen Bestandes von Wiener-Neustadt. Eine Rückschau auf die Gründung* (Wiener Neustadt, 1892) bes. 1.
- 36 Stadtarchiv Wiener Neustadt, Münzsammlung, Inv. Nr. M 616.
- 37 *Wr.-Neustädter Zeitung*, 10. September 1892, 1.

Városi jubileum és polgári identitás: Wiener Neustadt 1192–1892

Bécsújhely (Wiener Neustadt) 700 éves jubileuma funkcióját tekintve csak nagyságrendileg tért el más társadalmi emlékünnepektől. Összefoglalva a következők állapíthatók meg:

A jubileumi ünnepség legfontosabb funkciója abban állt, hogy megeremtsen, illetve újjáélessze a látszólag azonos érdeklődésű és azonos ideálokat követő polgárok – gyakran mitikusán túlértékelt – közösségével való azonosulást. A helyi integrációs elképzelések mellett tért kapott egy bizonyos önértékelési tudat, mint „német” osztrák. Ezt az ellenségképek hangsúlyozásával („keletről jövő barbárok”) támasztották alá. A városi lakosságon belüli hatalmi és szociális státuszbeli különbségek ugyan jelen voltak, de ezeket egy szimbolikus közösségi egyenlőség hangoztatásával átmenetileg kiegyenlítették.

Az identitástudatot azáltal erősítették, hogy visszanyúltak a történelembe, utalva az ősök példájára. Különösen azokat az eseményeket hangsúlyozták, amelyek kapcsolatban voltak az országgal, illetve annak uralkodóinak történetével és azokat, amelyek a várost kulturális központnak tüntették fel. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a látszólag örökérvényű erényeknek, amikor is kihangsúlyozták Bécsújhelynek a Habsburgokhoz való hűségét („a mindenkori hűséges város”) és az állandó védelmi készségét. Ennek az önmagában véve szilárd történelmi tudatnak az elemeit összekapcsolták a „modernség” elemeivel és ezeket irányadó normáknak tekintették a jövőendő együttes kialakításában.

A jubileumi ünnepségek különböző rendezvényeivel – felvonulásokkal, zászlóavatásokkal, ünnepi misékkal, a városi plébániatemplom harangtoronyainak alapköletételével, löversenyekkel, mezőgazdasági kiállításokkal – arra törekedtek, hogy minél szélesebb hatást gyakoroljanak a résztvevőkre. Nagyon fontos helyet kaptak

az image-kialakító rendezvények és az idegenforgalmi érdekek jól átgondolt rituálékkal (beszédekkel, zenével, dalokkal, zászlókkal stb.) hatni kívántak az érzelmekre is. Az uralkodó iránti hódolatukat dokumentálták a dinasztiaival és az állammal szembeni lojalitásukat.

A jubileum a templomtorony újjáépítésével, a műemlékek restaurálásával, egy emlékérem kibocsátásával, a polgári testületek zászlóinak felszentelésével, ünnepi kiadványokkal és városismeretőkkel, kompozíciókkal és egy jótékonyági intézmény létrehozásával új teret nyitott a „kollektív emlékezetnek” a városi polgárság körében.

BAJA HELGA

A századfordulós Pécs ünnepeinek társadalma az 1893-as események tükrében

A dolgozat előterében a 19. század végi pécsi ünnepi események állnak. Ünnepként definiáltam minden olyan összejövetelet, tánctot, mulatságot és rendezvényt, amely valamilyen alkalomból került megrendezésre, és a társasági élet fontos részét képezte. Ünnepi jellemvonás ezen kívül, hogy a hétköznappal szembenálló jegyeket hordoznak. Nem számítom az ünnepek közé a különböző előadásokat, irodalmi és zenés esteket, hiszen azok inkább a művelődés szférájába tartoznak.

A cél az, hogy megvizsgáljam a 19. század végi társasági élet egy jelentős szeletét, és ezáltal feltérképezsem azokat a társadalmi csoportokat, amelyek a város életében vezető szerepet töltek be. Ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy megfigyeljük és leírjuk e csoportok kapcsolatrendszerét és egymáshoz való viszonyát. Így a több mint 100 évvel ezelőtti pécsi társadalom elit rétege jelenik meg szemünk előtt.

Egy önkényesen kiválasztott esztendő, 1893. eseményeinek az elemzésén keresztül próbálom elérni a kitűzött célt.¹ Ezeknek az alkalmaknak a gyűjtésére a Pécsi Napló számainak feldolgozása adott lehetőséget. A Pécsi Napló a századforduló időszakában megjelenő napilap volt, amelyet hetente hat alkalommal adtak ki. Az ünnepi eseményekről született beszámolóit és az események névsorait gyűjtöttem ki, hogy elemzésre kerüljenek.

A dolgozat első részében a 19. század végén lezajló folyamatok áttekintése szerepel városi szinten. Ezek után kerül majd sor az 1893. év eseményeinek részletes bemutatására. A rendező csoportok, közösségek, valamint kapcsolatrendszerük bemutatása után leválasztható a társadalmi elit, és leírható az ünnepeken való megjelenésük. Következő lépésként az ünnepi és hétköznapi viselkedés közötti különbségeket tekintem át. Az 1893-as rendezvények

elemzésével nemcsak a rendezők csoportjára derül fény, hanem az ünnepeken megjelenő vendégek áttekintése is lehetséges. Végül rövid fejezet jut a báloknak is. A dolgozat végére kirajzolódik a korabeli társasági élet fontosabb körvonalai.

A város fejlődése

Pécsett a 19. században három nemzetiséget találhatunk: éltek itt magyarok, németek és bosnyákok. A század második felében azonban a lakosság kezdett elmagyarosodni, ami azt jelenti, hogy egyrészt magyar nyelven kezdtek beszélni, másrészt egymás között házasodtak. Városrészek szerint azonban igen jól elkülöníthető, hogy mely csoportok hol éltek. A *belvárosban* laktak a módosabb magyar és német polgárok. Róluk szólt a társadalmi élet: ők töltötték be a fontosabb városi és megyei funkciókat, valamint ők voltak azok az iparosok és kereskedők, akik a város gazdasági életét irányították. A belvárosi utcákban (Széchenyi tér, Király-utcza, Ferencziek-utcza, Irgalmas-utcza, Apáczá-utcza, Perczel-utcza stb.) voltak a bazárépületek, üzletek, a Pécsi Napló kiadóhivatala, műtermek, ügyvédi irodák. Ugyanakkor a polgárok magánháza is itt sorakoztak. A század második felére már legtöbbször két- vagy többemeletes, villanyvilágítással. Az utcákon kövezett utak kanyarogtak. Ezzel szemben a külvárosokban kispolgárok, iparosok éltek, ezek a városrészek nagyon fejletlenek voltak. A *Budai külváros* elsősorban a bosnyákoké. Az utcákon állt a szemét és a szennyvíz, leginkább síkatorokhoz hasonlítottak. A városrész északi részén, a Tettyére vezető úton a bosnyák pécsi fuvarosok laktak, kicsit jobb házakban, de hasonló körülmények között. A *Szigeti külvárosban* főként magyarok laktak, falusias környezetben. Széles, poros utak, földművelés és állattartás jellemezte a városrészt. A *Siklói külvárosban* elsősorban nem lakóépületek álltak, hanem a kereskedők és iparosok raktárai. A város részeként említhetjük még a *Mecseket*. A hegyoldalon a módosabb polgárok szőlői sorakoztak, eleinte csak pincékkel, majd a század végétől felépültek a tornácos villák, amelyeket nyaralóként használtak.

A város ipari vállalkozásai már 1850 után megindultak.² 1870-re (húsz év alatt) megalakult a téglagyár, Zsolnay Imre fazekasműhelye, a Scholcz- és Hirschfeld-sörgyarak, a Weidinger-féle gőzmalom, a Littke-pezsgőgyár, az Angster-orgonagyár, Hamerli kesztyűgyára, Höffler bőrgyára, Ruepprecht harangöntődéje, az Engel-féle parkettagyár, a Türr-malom, majd a Zsolnay-féle gyár is. A városban éppen azok az iparágak fejlődtek, amelyek országos szinten gyengébbek voltak.

A társadalmi élet jelentős színtereiként ebben az időszakban a különböző egyesületek szolgáltak. 1861-ben megalakult a Pécsi Dalárda, 1891-ben a Mecsek Egyesület. Ezenkívül az ország-szerte népszerű kaszinózás is jelen volt a városban. Az ország más városaiban általában kétféle kaszinó működött: az egyik a köztisztviselő-értelmiségi, illetve katonatiszti csoportokat gyűjtötte össze, a másik a polgári elemeket, a gazdasági vezető rétegeket.³ Pécsen is két kaszinó volt: a Nemzeti Kaszinó és a Polgári Kaszinó. Valószínűleg itt is fennállt az az elhatárolódás, ami más városokban, de erről konkrét adat nem áll rendelkezésünkre. Ezenkívül különböző egyletek működtek: Jótékony Nőegylet, Izraelita Nőegylet stb. A századfordulón virágzott a városban a kávéházak látogatása. Ilyenek voltak a nagyobb szállodákban (Nádor, Arany Hajó, Vadember) és Schaffer Béla tulajdonában a Bedő kávéház (ez volt a Pécsi Kerékpár Egylet szokásos törzshelye is).

Pécs társadalmi életének résztvevői

A 19. század végi Pécs területét és népességét tekintve közepes nagyságú város, amely dinamikusan fejlődött. Lakossága magyarosodó, főként római katolikusokból állt, de jelentős számban éltek itt németajkúak és zsidók is. Az alföldi városokkal szemben nem a mezőgazdaság dominált, mint megélhetési forrás, hanem az ipar és a kereskedelem. A város lakosságának viszonylag nagy aránya élt ebből, és az iskolák is elsősorban erre specializálódtak. Mivel szabad királyi városról volt szó, ahol a közigazgatás nagyszámú munkaerőt szívott fel, és püspökség is működött a városban, ezért az értelmiség aránya viszonylag magas.

Pontosan kik is éltek ekkor Pécsen?

Az 1893-as Pécsi Naplót és a korról szóló írásokat olvasva kirajzolódik, hogy kikről szólt az élet 110 évvel ezelőtt a városban.

Ehhez nyújt segítséget a virilisták listája. Magyarországon a virilizmus intézménye 1870-től állt fenn, és a legnagyobb éves adófizetőket foglalta magában. Ők adták az önkormányzati képviselők felét. A törvény szerint: „Először is választójoguk csak férfiakkal lehetett. Ezért a férj vagy atya államadójába «a nő, valamint kiskorú gyermek államadója is beleszámítandó, ha a nőnek, vagy a kiskorú gyermeknek vagyonát kezeli». Másrészt bizonyos foglalkozásoknál – és itt is csak csorbát szenvedett az eredeti alapelv – az értelmiségiéknél, a kereskedelmi- és iparkamarai tagoknál az egyenes adót duplán vették számításba.”⁴ A társadalmi életben mind a megye, mind a város virilisei részt vettek. Baranya vármegye virilistáinak névjegyzékét 1893. szeptember 16-án közölte a Pécsi Napló: 260 név szerepel rajta, többségében vidékiek. A pécsiek névsora a következő: 1. Dulánszky Nándor (megyéspüspök) 15 827 frt 10 kr; 8. Szily László (alispán); 11. Girk Alajos; 21. Engel Gyula; 24. Engel Adolf (a legnevesebb pécsi zsidó); 72. Kardos Kálmán (főispán) – adója duplán számítva; 104. Fischer Lajos; 111. Rihmer Gyula; 172. Szauder Gusztáv; 180. Dr. Fesztl Károly (erdészeti albizottság elnöke). A megye legnagyobb adófizetője tehát egyházi személy, a többiek többnyire a megyei tisztikarhoz tartoznak, illetve az Engel család két tagja is előkelő helyet foglal el rajta. A város virilistáinak névsorát egyértelműen a leggazdagabb zsidó családok férfi tagjai vezetik, de itt szerepelnek a vállalkozásban érdekelt polgárok is (Zsolnay, Scholtz stb.). Tehát a megyei virilisták között találjuk természetesen a vidéki földbirtokosokon kívül – elsősorban a tisztviselőket, a városi listán pedig többségében polgári elemek szerepelnek.

Az első ember, aki minden fontos ünnepen ott volt, a főispán. Ekkor Kardos Kálmán töltötte be ezt a tiszteletet (1887–1896). Kezében volt mind a két törvényhatóság – a vármegye és a város – irányítása. Az ő ideje alatt kórház, iskolák, színház, szobrok stb. épültek. A főispán nőtlen maradt, szerette a multságokat, szeretett szórakozni. Sok társadalmi egyesületnek volt az elnöke (pl. a

Mecsek Egyesületnek). Lakásán gyakran tartott vendégségeket, de a szervezett ünnepeket is szívesen látogatta. Nem maradt el mögötte a vármegye alispánja, Szily László (1890–1897) sem. Az előző alispán vejeként került hivatalába, és nevéhez kötődik Baranya vármegye útjainak rendbetétele, a mohácsi kórház, a pécsi árvaház építtetése, valamint egy sor jótékony célú cselekedet. A köztisztviselők sorában kapott helyet Aidinger János polgármester (1875–1896) is. Régimódi figuraként emlegetik, aki nem szerette az ünnepeket. Főként barátaival és lekötelezettjeivel vette körül magát, de ellensége is bőven akadt a városban. Nevéhez utak, iskolák, laktanyák, vízvezeték, színház építései fűződnek.

A papság is nagy számban képviseltette magát a városban, előkelő tagjai szintén részt vettek a társadalmi életben. Közülük kiemelkedett Dulánszky Nándor megyéspüspök. Kinevezése után Budáról érkezett a városba, majd megtette testvérét jószágigazgatónak. Nevéhez a dóm restaurációja, valamint elődje (Szepessy Ignác) szobrának felállíttatása (éppen 1893-ban) kötődik. Ezen kívül papnevelő intézetet, alapítványi hivatalt és bentlakásos énekiskolát állított fel.

Az egyházi értelmiség képviselője volt Troll Ferencz kanonok, pápai praelatus, akinek 1893-ban volt az 50 éves jubileumi ünnepe, mely az egész várost megmozgatta.

Az iparosok, gyárosok közül ebben az időszakban Zsolnay Vilmos és Littke József nevét említhetjük a társadalmi élet tekintetében. Zsolnay Vilmost régimódi embernek mondták, de a városi életben tevékenyen részt vett. Különböző egyletek tagja volt (pl. a kerékpár egyesületben elnökként tevékenykedett), az ünnepeken és bálokon rendszeresen részt vett, a jótékony adakozók között gyakran olvashatjuk a nevét. Littke József hasonló népszerűségnek örvendett pezsgógyárának köszönhetően. Szintén részt vett a millenniumi országos kiállításon, valamint az uralkodó pécsi látogatásának idején ő szállásolta el Frigyes főherceget. Felsorolás szintjén érdemes megemlíteni Zavaros Péter városi árvaszéki elnököt, aki Aidinger helyettese volt, a városi tisztviselők közül az utolsó konzervatív ember. A város kedvelt

polgára volt Jilly Alajos gazdasági tanácsos, a Pécsi Dalárda tagja. Az orvostársadalom tagjaként kiemelkedő társadalmi életet élt Mendl Lajos dr. vármegyei tiszti főorvos és Czirer Elek dr. városi tiszti főorvos. A köztisztviselők közül említhetjük még Sável Kálmán törvényszéki elnök, valamint Blaskovich István ítéltáblai elnök nevét. Ez utóbbi lelkesen vegyült bele a pécsi társas életbe, és róla írták, hogy „az egész magyar arisztokráciával és dzsentrivilággal jóban volt”⁵.

Az ünnepek szempontjából jelentős szerepük volt az itt felsorolt polgárok feleségeinek. Ők többnyire jótékony egyletekben tevékenykedtek, és bálók, multságok szervezésével járultak hozzá a társadalmi élet pezsgéséhez. Sável Kálmánné például a Pécsi Jótékony Nőegylet alelnöknője volt. De kiemelkedik Hinka Lászlóné, Szily Lászlóné. Érdekes megfigyelni, hogy elsősorban a megyei és városi tisztviselők feleségei tűntek ki, nem pedig az iparosok és kereskedők családtagjai.

A korabeli leírások, a szakirodalom és a fent vázolt statisztikai adatok alapján úgy tűnik, hogy nem éreztelen rövid fejezetet szentelni a pécsi zsidó családoknak sem. 1893-ban már ők is aktív részét képezték a helyi társadalomnak, és nevükkel gyakran találkozhatunk a Pécsi Naplóban. Pécs vonzerőt jelentett a zsidók számára, hiszen fellendülő város volt, ennek ellenére a maradandó és leghíresebb vállalkozások nem hozzájuk kötődtek. Két igen tekintélyes család azonban akadt köztük, akik ugyanazon a napon mindketten elnyerték a magyar nemességet, nevezetesen az Engel és a Schapringer család. Engel Adolf az izraelita gyülekezet élén állt, az ő ideje alatt a hitközség tekintélyt szerzett a városi hatóságok előtt is. Fakereskedőként kezdte, vagyon nélkül, majd vagyont szerzett és földbirtokossá, több ház tulajdonosává vált. Négy fia volt, mérnöknek, ügyvédnek taníttatta őket. Engel József a megye legtekintélyesebb zsidó személyisége volt, a feltörekvő zsidó polgár megtettesítője. Gazdasági sikerei mellett az irodalmi és zenei életben is részt vett. Schapringer Joachimnak gabona- és sertézsír üzlete volt, később pedig magánbankcéget alapított. Négy fia között bankár és vegyész is volt.

Említésre méltó – az elemzés során szóba kerülő – zsidó polgárok voltak ezen kívül: Porgesz Ede, a kereskedelmi iskola alapítója, dr. Stein Lajos, Justus Jakab és a már fent említett dr. Mendl Lajos. A helyi zsidóság nagy része önálló iparos vagy kereskedő volt. A század fordulójára lassan beáramlottak a hivatalokba is, de elsősorban a kereskedelem és hitélet területén tevékenykedtek. Az állami tisztségekhez továbbra is nehezen férhettek hozzá. Ennek ellenére a magyar és német polgársághoz asszimilálódtak, bár zsidóellenes családokról is tudunk (pl. a Förster család).

Ünneplő csoportok

Az ünnepek általában valamilyen szervezet, klub, egyesület nevéhez fűződnek; vagy csak a szervezés terén, vagy a részvételt illetően is. Egy-egy esemény megrendezése mindig felölel egy csoportot, melynek tagjait valamilyen státus összeköt egymással. Máskor az eseményeken való részvétel is ehhez a státushoz kötődik, ilyenkor zártkörű rendezvényekről van szó. Pécssett a 19. század végén több olyan hatóság, illetve csoportosulás volt, amely a társadalmi életet mozgatta.

A vármegye: A megye kezdeményezésére három ünnepi jellegű esemény zajlott 1893-ban. Az első egy *pikniknek* nevezett bál, amelyet a böjt idején tartottak, és a vármegye aljegyzői rendezték. A megyei alispán felesége (Szily Lászlóné) volt a háziasszony. Az újság szerint nem megyei rendezvényről volt szó, hanem „familiáris” böjti vigalomról, hiszen csak korlátozott számban küldtek szét meghívókat. Valóban rövid a résztvevők névsora, de a vendégek státusa igen vegyes volt: megjelentek a megye, a város és a katonaság képviselői, sőt egy püspöki jogtanácsos is kapott meghívót. A vármegye következő ünnepe a *László-nap* volt júniusban. Az alispán és az árvaszéki elnök voltak az ünnepeltek, és a központi tisztikar tisztelgett előttük. Végül augusztusban egy vármegyei alszámvevő *nyugdíjba vonulásának* tiszteletére rendeztek búcsúlakomát. A megye tehát nem rendezett túl sok ünnepi eseményt az év folyamán, és azok is igen zárt körűek voltak. Csupán a megyei tisztikar jelent meg ezeken a rendezvé-

nyeken, illetve a bálon – ami még mindig szűk körűnek számított – a város és a katonaság képviselői.

A város: A vármegye mellett meg kell említeni a várost is, azonban csak a részvétel szintjén. Ugyanis a városi tisztviselők gyakran részt vettek mások által rendezett eseményeken, azonban ők maguk nem rendeztek ilyeneket. A polgármester igen gyakori vendég volt jubileumokon, ebédeken, de 1893-ban nem volt egyetlen olyan ünnepnek minősíthető esemény sem, amely a város szervezésében zajlott volna.

Bíróság: A bíróságnak ebben az évben egy ünnepe volt, amikor Sável Kálmán törvényszéki elnököt kuriai bírói rangra emelték. Ennek öröme két bankettet is rendeztek, az egyiket a királyi törvényszék és járásbíróság tisztikara, a másikat a királyi ítélőtábla bírói és tanácsjegyzői. Az elsőt 70 terítékű lakomával ünnepeltek, jelen voltak a helybeli törvényszéki bírák, jegyzők, a járásbíróságok hivatalnokai és ügyvédek. A második vacsorán csak a királyi tábla bírói kara és családtagjaik vettek részt. Az est gazdája Blaskovics István ítélőtáblai elnök volt.

Katonaság: Péccett 1893-ban az 52. gyalogezred és a 24. vadász- zászlóalj állomásozott, majd az 52. gyalogezredet augusztus közepén Budapestre vezényelték, őket pedig a 44. gyalogezred követte. Külön fejezetet érdemelnek az ünnepek nyomán követésében, hiszen nagyon aktívan részt vettek mindenféle rendezvényen, a különböző tisztviselők által szervezett ebédeken és vacsorákon rendszeresen megjelentek. A báli szezonban külön bált rendeztek, a város sétaterén, illetve a Széchenyi téren gyakran zenélt katonazenekaruk. Igyekeztek a polgársággal jó kapcsolatot fenntartani. Az 52. gyalogezred búcsúztatására a Tettyén szerveztek mulatságot, ahová a búcsúzó háziezredet elkísérhették családtagjaik és szeretteik. Másnap vonattal utaztak a fővárosba, és a vasútállomásra sokan kísérték ki őket, köztük a város notabilitásai is. Szeptember közepén újabb áthelyezésre került sor, ekkor Eckensberger György cs. és kir. huszár őrnagyot helyezték Budapestre. Tiszteletére a helyben állomásozó huszár tisztikar búcsúestélyt rendezett. A katonaság utolsó ünnepi eseménye az évben a november 19-i honvédek esküje volt. Ezen a ponton a

katonaság kapcsolódik az egyházhoz, ugyanis a honvédek az eskütétel előtt a belvárosi templomban Magenheim József miséjét hallgatták.

Jogászhallgatók: A városi tanulóifjúság köréből kiemelkedő társas életet folytattak a joghallgatók. A nyár kivételével egész évben rendeztek különböző ünnepeket. Februárban volt a jogakadémia ünnepe, amiről azonban nem sokat írt a PN. Csak annyit tudunk meg, hogy műsoros rendezvényről volt szó, ahol a Dalárda énekelt, és egy alkalmi költemény is született az eseményre. Ez a csoport volt az, amely kiemelkedett március 15-e megünneplésében. Műsoros estet szerveztek a Hattyúba, valamint egy küldöttség által kérték a polgármestert, hogy a Királyutca átkeresztelése Kossuth-utczává ezen a napon történjék, és ebben ők is részt vehessenek. Hogy a kérés eredménye mi lett, arról nem írt többet az újság. Legközelebb március 21-én olvashatunk róluk, akkor ugyanis a jogakadémia polgársága dr. Szeredy József kanonoknál tiszteltett névnapja alkalmából. A következő tanév októberében az aradi vértanúk emlékére rendeztek „Hazafias jellegű ünnepélyt” a Hattyúban. Ez a kezdeményezés is egyedülálló volt a városban, és igen kicsi támogatottságra talált. A sajtó beszámolójában külön kiemelték, hogy feltűnő volt az „intelligenczia”, vagyis az értelmiség távolléte. A báli szezon kezdete előtt, még novemberben szerveztek egy táncestetélyt, amelynek jövedelmét jótékony célra fordították. Ezt az alkalmat használták fel arra, hogy az alig két hónapja érkezett 44. gyalogezred zenekara, valamint tisztikara bemutatkozzon a város előtt. Az estről készült beszámolóban kiemelték Rózsa Bertalan honvéd-altábornagy, Sturm alezredes, Zsolnay György főügyész, Lukács Adolf királyi táblai bírósági elnök és Wiesner bányaigazgató nevét. Ez mutatja, hogy a jogászság által szervezett mulatságon már kevésbé homogén a nép, mint a fent leírt ünnepeken. A bálózó lányok között is ott van minden lány, aki az előző szezonban táncolt. Tehát a joghallgatók olyan csoportot képeztek a városban, akik igen élénk társadalmi életet folytattak, sok ünnepük volt, amibe igyekeztek a lakosság minél szélesebb körét bevonni, néha azonban sikertelenül.

Egyesületek, egyletek: A városban igen sok egylet működött, amelyek tagjai körében nagy volt az átfedés. Ezek voltak a legfőbb bál- és ünnepszervező csoportok. A Katholikus Legényegylet tagjairól semmit nem tudunk meg a sajtóból, csupán azokról az ünnepélyekről írtak, amelyeket ők szerveztek. A báli szezonban külön báljuk volt, ahol az ipart űzőkkel vállaltak közösséget, a bálteremben a következő feliratot helyezték el: „Isten éltesse a díszes ipart!”. Májusban a veszprémi tűzkárosultak javára szerveztek majálist, majd a nyár folyamán saját javukra tartottak kerti ünnepélyeket. Mivel azonban nem tudjuk, kik voltak az egylet tagjai, nem derül ki az sem, hogy milyen egyéb városi ünnepeken vettek még részt. A Jótékony Nőegyletben elsősorban városi és megyei tisztviselők feleségei tevékenykedtek, és az év folyamán nagyon sok szegénynek gyűjtöttek pénzt, ruhát, élelmet. Ehhez eszköz volt különböző estélyek szervezése, amelyek bevételét jótékony célra fordították. A legjelentősebb a nyári juniális virágkorzó volt, amely az egész várost, sőt talán még vidéket is megmozgatta. Ez volt 1893-ban az egyetlen ilyen esemény. Az év eleji szezonban meglepő módon nem rendeztek külön bált, de decemberben tartottak egy thea-estélyt, amelynek báli jellege volt. Az általuk szervezett rendezvények mindig mindenki számára nyitottak voltak, de a virágkorzón kívül nem tudták mozgósítani a város jelentősebb alakjait. Az Izraelita Nőegylet a zsidók nőegylete volt, és az újságok alapján semmi jele nincs annak, hogy a fenti nőegylettel kapcsolatot tartott volna, esetleg közösen dolgoztak volna. Év elején bált tartottak, ami a báli szezon legnagyobb jövedelmét és tiszta hasznát hozta, annak ellenére, hogy csak zsidók vettek részt rajta, azaz a város polgárainak egy szűk rétege. Ezen kívül még nyáron szerveztek egy kerti ünnepélyt és novemberben thea-estélyt. Szintén mindkettőn zsidók vettek részt.

Tehát a nőegylet által megtartott mulatságok a város zsidó polgárságát fogták össze, de nem nyíltak ki a hatóságok vagy az egyéb polgári rétegek felé. A Nemzeti Kaszinó tagjairól nem áll rendelkezésre névsor, csak az országos viszonyoknak megfelelően sejthető, hogy a társadalom tisztviselő rétegét fogta össze,

és a dzsentri életmódnak megfelelő mintát közvetített. Ünnepei nem egész évben voltak, nyáron és szeptemberben tartottak egy-egy Kaszinó-estélyt, de ezekről sem számolt be a sajtó, csupán az időpontjukról és a helyszínről tudósítottak előre. A Pécsi Polgári Casino ellenben igen tevékeny volt. Egész évben rengeteg műsoros estét tartottak, amelyek kulturális jelleggel bírtak. A jogászok mellett ők voltak azok, akik március 15-éről megemlékeztek. Sajnos az adatok alapján nem tudni, kik e kör tagjai, itt is csak az ország más polgári kaszinóira hivatkozhatunk, amelyek mind az újonnan kialakuló polgári, vállalkozó réteget ölelték fel. Azonban el kell mondanunk, hogy az általuk rendezett események is viszonylag zárt körűek voltak, tehát nem vonzották más társadalmi csoportok tagjait. A Dalárda, Pécsi Dalkoszorú, Pécsi Polgári Daloskör más-más egyesületek voltak, amelyeknek valószínűleg nagy a szerepük a város életében, ám az ünnepek nyomon követése során csak ritkán bukkannak fel. Közülük is kiemelkedik a Dalárda, melynek elnöke maga a főispán, Kardos Kálmán volt. Az ünnepekkel leginkább előadóként érintkeztek, gyakran léptek fel egy-egy eseményen. Ha a városnak vendége volt, általában szerenáddal lepték meg. A Dalárda a város minden rétegéből vonzott magához tagokat, a vállalkozók közül és a megyei- és városi tisztikarból is. Emellett a zsidók közül is kerültek be a körbe. A Dalkoszorú csak egyszer szerepelt rendezőként az év során, májusban táncos kirándulást szervezett a somogyi erdőbe. A polgári daloskör egy estélyt rendezett sajtó javára. Elnökük Jobszt László ügyvéd volt, de tagjairól egyebet nem tudni. Már 110 évvel ezelőtt nagy rajongótábora volt a kerékpársportnak, és a Pécsi Kerékpár Egyesületnek. Pécssett is alakult ilyen kör, amely rendszeresen találkozott a Bedő kávéházban, nyáron pedig heti rendszerességgel jártak a tagjai túrázni. Az év folyamán két társasestélyük volt, februárban és júniusban. Legnagyobb nyilvánosságot azonban elnökük, Zsolnay Vilmos születés- és névnapja kapta. Áprilisban volt a 65. születésnapja, ennek alkalmából a tagok egy része kilátogatott a gyárba, majd Kiss József főiskolai tanár (alelnök) beszédet tartott. Az elnök megvendégelte a 20-30 főből álló küldöttséget. Májusban Zsoinaynak

névnapja volt, ennek alkalmából szintén tiszteletüket tették a tagok. Ebbe az eseménybe már a várost is belevonták: este 8 órakor a Bedő kávéházból nagy kerékpáros lampionmenet indult ki a Zsolnay gyárba. A Mecsek Egyesület a századforduló időszakában igen jelentős szereppel bírt a város életében, ám ennek nincs semmi jele az 1893-as PN számaiban. Nevüket alig említik, tagjairól semmit nem tudunk, és mindössze egyetlen rendezvényen vettek részt társrendezőként: a nyári juniálist a Jótékony Nőegylettel együtt szervezték.

Ezen egyesületek közös jellemzője, hogy nagyrészt zárt körűek voltak, tehát egy-két kivétellel egyleti és egyesületi tagok és családtagjaik érintkeztek pusztán egymással. Az egyesületek tagsága pedig viszonylag homogén volt, kivéve a Dalárdát, amely a város lakosságának minden rétegéből igyekezett tagokat toborozni.

Egyházak: 1893-ban nagyon sok egyházi ünnep, illetve egyházi társadalmat érintő rendezvény volt. Ezek egy része szigorúan vallási jellegű, ám számos olyan szervezett összejövetelt rendeztek, amely a világi társadalom elitjét is bevonta az ünneplésbe. A legtöbb ilyen eseményről a római katolikus egyház esetében írtak a PN-ban. A második legnépesebb felekezet a zsidó volt, az ő ünnepeikről is sok tudósítás megjelent. A református és görögkeleti egyházaknak egész évben egy-egy rendezvényéről olvashatunk. A római katolikusok jellegzetes egyházi ünnepei a különböző búcsúk, körmenetek, a pápa névnapja, a fogadalmi ünnep stb. Voltak azonban olyan események, amelyek enyhe világias színezetet kaptak. Ezek jóval érdekesebbek az elemzés szempontjából, hiszen éppen általuk ragadhatók meg a világi társadalommal való érintkezési felületek. Minden ilyen alkalommal az egyház részéről ebédet rendeztek, amelyre a városi és megyei tisztikar, esetenként a katonaság tisztikara is hivatalos volt. Az első ilyen alkalom ebben az évben a *háromkirályok napja* volt. Ennek alkalmából a megyéspüspök rendezte a díszebédet, amelyre a városi hivatalnokok voltak hivatalosak (polgármester, főjegyző, ügyész, tanácsosok stb.), valamint megjelentek a polgárság képviselői (gyáros, orvosok, ügyvédek stb). A világi tár-

sadalommal való érintkezés következő példája júniusban az *úr-napi körmenet*. Ez is jellegzetesen egyházi ünnep, de a katonaságot is kirendelték, valamint bevontak három családot. Az utcákon lomb-kápolnákat állítottak fel, ahol oltárokat helyeztek el. A városban négy helyen voltak ilyen áldozási és imádkozási lehetőségre felállított pontok: a püspöki palota kapujában, valamint a Girk-, Littke- és Förster-féle házakban. A következő három ünnep már jóval világiasabb jellegű. Június 18-án volt a *Székesegyház felszentelésének évfordulója*, aminek alkalmából szentmisét és fényes díszebédet tartottak, melyre a helybeli tisztikar volt hivatalos a püspöki rezidenciába. Szintén csak ebédrel és szentmisével emlékeztek augusztusban a *király születésnapjára*, valamint novemberben a *királyné névünnepére*. A nyári eseményen püspöki palotában rendeztek lakomát, amelyen a püspök távolléte miatt testvére, a jószágkormányzó volt a házigazda. Vendégként jelen voltak a vármegye, a királyi tábla, a katonaság, a papság, a városi tanács, valamint a tanintézetek küldöttei. Ez az érintkezés azonban érthető, hiszen ezeken a posztokon feltételezhetően katolikus vallásúak álltak, így nem történt felekezetek közötti keveredés. A zsidók esetében erre már nem volt mód, a zsidó felekezet ünnepei sokkal zártabbak. Egyházi ünnepeikre sem hívták meg a tisztviselőket, és világiasabb színezetű eseményeiken sem vettek részt a közjogi méltóságok. Zsidó ünnepként írtak a PN-ban *Mózes napjáról* (febr. 23.), *húsvétről* és a szeptember közepi „*hosszú napról*”. Ezekről istentisztelettel és Mózes napján bankettel emlékeztek meg. Egyszer munkaszüneti napot is iktattak be, ami a város lakosságát is érintette. A nem zsidó újságolvasók szempontjából fontos volt megemlíteni, hogy a „hosszú nap” miatt a boltok zárva lesznek. A zsinagógában még kétszer volt ünnepélyes istentisztelet ebben az évben: egy *ezüstlakodalom* alkalmából, és augusztusban a *király születésnapjának* a tiszteletére. A zsidók tehát a város más felekezetű polgárait nem vonták be hitközségük által szervezett ünnepeikbe. A református felekezet mindössze egyszer jelent meg 1893-ban a sajtóban. Október 31-re teszik a *reformáció kezdetének napját*, így akkor ünnepélyes istentiszteletet és emlékbeszédet tartottak. Ez azonban

csak egy rövid hír erejéig jelent meg a PN-ban. Szintén egyetlen istentiszteletről számoltak be a görögkeletiek esetében, akik *Szt. György napját* ünnepelték májusban.

Országos ünnepek: Külön említésre méltók azok az ünnepek, amelyekről különböző szervezetek, egyesületek, egyházak is megemlékeztek, hiszen országos jelentőségűek voltak. Ezek vagy a királyi párral álltak kapcsolatban vagy az 1848/49-es eseményekkel. A *király születésnapját és névnapját* valamint a *királyné névnapját* és a *koronázás évfordulóját* istentiszteletekkel ünnepelték. Szinte kivétel nélkül csak a katolikus egyház tartotta őket. *Kossuth Lajos névnapját és születésnapját* is megünnepelte a város, mindkettő méltó megemlékezésére külön bizottság alakult, melynek élén Simonffy országgyűlési képviselő állt. Ez többnyire csak bankettet, vagyis vacsorát jelentett, amelyre azonban mindenkinek belépőjegyet kellett vennie. A sajtó azonban úgy állította be ezeket az eseményeket, mint nemzeti ünnepeket, amelyeken részt venni mindenkinek hazafiúi kötelessége. Egy szűk réteg (a jogáshallgatók) még október 6-áról, mint *gyásznapról* is megemlékeztek. Ezzel azonban egyedül maradtak a városban.

Az ünneplő csoportok kapcsolatrendszere

Az ünnepek szervezésében négy fő pillér volt 110 évvel ezelőtt a városban: a hatóságok, a katonaság, az egyházak és az egyletek.

A hatóságok (vármegye, város, bíróság, rendőrség, posta stb.) főként résztvevőként jelentek meg az eseményeken, ők voltak azok, akik a legtöbb meghívót kapták az év folyamán. Főként az egyház (katolikus) és a különböző egyletek ünnepein vettek részt. Ennek az az oka, hogy a notabilitások maguk is katolikus vallásúak, és ők tették kiaz egyletek egy részének a tagságát, így az egyleti ünnepeken legtöbbször egyébként is megjelentek. A katonaság legtöbbször résztvevőként szerepelt az ünnepeken, de amikor maguk szerveztek estélyt vagy mulatságot, akkor nyitottak voltak a városi lakosság minden rétege felé. Az egyházak ezzel szemben saját ünnepeiket szigorúan a maguk körében tartották, bár már többször láttuk, hogy néha a méltóságokat is meg-

hívták, illetve a polgárság felé is nyitva áll. Ettől azonban teljesen elzárkózott az izraelita hitközség, amely még világiasabb ünnepeiket is saját hívőik körében ünnepelték. Az egyetek ezzel szemben mind a hagyományos társadalom, mind a polgári társadalom felé nyitott volt, bár egy-egy egyesület mindig megmaradt zártkörűnek (pl. kaszinók). Kivételt ez alól a Dalárda és a Pécsi Kerékpár Egylet jelentett, amelyek megpróbálták összefogni a társadalom két irányát. Külön csoportot képezett az ünneplők között a hazafias érzelmekkel telített jogászhallgató-ifjúság, amely nemzeti ünnepeken rendezvényeket szervezett. Láthatjuk tehát, hogy a társadalom különböző rétegei nem igen keveredtek az ünnepi alkalmakkor, szívesebben mozogtak saját körükben. Persze ez alól is akad kivétel, leginkább a közhivatali és a polgári elit tekintetében. Ők ugyanis gyakran találkoztak egymással vacsorákon, bálokon.

A társadalmi elit az ünnepeken

Pécsett városi polgárság élt, nem pedig a nemesség, ennek ellenére természetesen a városnak is megvolt a maga társadalmi eliteje. Láttuk, hogy ők a legmagasabb közjogi méltóságok (főispán, alispán, polgármester stb.), egyházi személyek (megyéspüspök) és a legnagyobb gyárosok voltak. Az ünnepeken nem csak ők vettek részt, hanem a középosztály is, de talán érdemes őket több oldalról is megvizsgálni. Jellegzetes, hogy az ünnepeken mindig ugyanabban a státusukban jelentek meg, és nagyon ritka, hogy valaki más minőségben szerepeljen, mint amit megszoktunk. Például Jilly Alajos gazdasági tanácsosként vett részt az ebédeken, vacsorákon, de előfordult, hogy a Pécsi Dalárda kiváló tagjaként jelent meg egy ünnepen. Azonban nem ez volt a jellemző. Kardos Kálmán mindig főispánként szerepelt, és soha nem pl. a Mecsek Egyesület elnökeként.

A társadalmi elitén belül megfigyelhető az a fajta keveredés, amely egyébként nem jellemző városi szinten. Azaz a városi és megyei notabilitások gyakran ünnepeltek együtt (szerepeltek vendégként) polgári elemekkel (orvosokkal, ügyvédekkel, gyárosokkal)⁶.

Ez a keveredés leginkább a báli névsorokban ragadható meg. Nem csodálkozunk ezen, ha figyelembe vesszük, hogy a városi virilisták között sok vállalkozó és zsidó szabadfoglalkozású családfő szerepelt.

Az elit társadalmi státusának megmutatásában fontos szerepet játszottak az ünnepi alkalmakkor átadott ajándékok. Ezeket nyilvánosságra hozták, ezáltal váltak státusszimbólummá. Opris Péter, a postaigazgató 25 éves jubileuma alkalmából díszkardot és a magyar díszöltözékhez illő egész garnitúrát kapott az igazgatóságtól, a postamesteri kartól pedig „lila színű selyem brocat párnán briliánt gyűrűt”⁷ Pataky Lucidus irgalmasrendi házfőnök 50 éves jubileumára bronz tintatartó készletet kapott, amely már kisebb ajándéknak tűnik, de az irgalmasrendnél magasabb értéke lehetett.

A városi társadalmi elit ünnepi szokásai között jelentős szerepe volt az adakozásoknak, a helybeli vagy vidéki rászorultak megsegítésének. Jótékony jellegű bálakat, multságokat gyakran szerveztek, elsősorban a nőegyletek, de más csoportok is. Ezeken rendszerint megjelent a város vezetése, és a jótékony cél érdekében mindig felülfizettek. Természetesen a felülfizetések mértéke függött az adakozás tárgyától. A jogászbálon elsősorban az ügyvédek fizettek többet, a Katholikus Legényegylet bálján az egyházi méltóságok, a kereskedő ifjak bálján leginkább zsidók nevével találkozunk. Az adakozás szempontjából mindig kiemelkedett a főispán és a megyéspüspök. Státusszimbólumnak tekinthetjük azt is, ha valakinek a neve megjelent a felülfizetők, illetve adakozók között, ezért a két legmagasabb rangú méltóság nem is engedhette meg magának, hogy a jótékonykodásból kimaradjon.

Az ünnepi viselkedés és kellékei

Mi különböztette meg az ünnepeket a hétköznapoktól? Egy év Pécsi Napló anyagát végigolvasva mindazt megtaláljuk, amelyek majdnem minden ünnepi eseménynek jellemzői voltak, amelyeket a hétköznapokon ilyen formában nem találunk meg.

Ilyen volt az ünnepi eseményeken történő mértéktelen *evés és ivás*. Megfigyelhető, hogy a legfontosabb alkalmakhoz mindig

kötődött ebéd vagy vacsora. Vagy a rendezők látták vendégül az általuk meghívottakat, vagy az ünnepeltek vendégelték meg felköszöntőiket. A társas élet önálló elemeként is előfordult a vacsorára vagy ebédre járás. A legfontosabb hivatalokat betöltők legalább egyszer rendeztek a város méltóságai számára vendégséget. Ezeket az étkezéseket minden alkalommal *pohárköszöntők* sora tarkította. Ha valakit ünnepeltek, akkor többen méltatták őt, mire ő válaszolt. De ezzel nem volt vége, a beszédek sora tovább folytatódott az est végéig.

Fontos jellemzője volt ezeknek az alkalmaknak, hogy minden mozzanatot hangos *ováció* követett. A jubileumokról szóló beszámolók végigolvasásánál figyelhető meg leginkább, hogy az ünneplő sereg minden beszéd közben, minden mondat után hangosan éljenez. Olyan tiszteletadási formaként értelmezhető ez a viselkedés, amely kijárt minden ünnepeltnak. Leginkább a főnök pozíciójában állók, és minden esetben valamiféle alárendelt (besztott) csoporttól kapták a tisztelgést.

Ünnepi jellemző az *események felcserélhetetlensége* is. Bár minden rendezvénynek megvolt a maga programja, azért nagyjából létezett a rend, azaz a szokások megkötötték az események sorát. Nem írható le általánosan az ünnepek menete, mert ez nagy mértékben függött azok típusától. Délelőttönként gyakran volt istentisztelet, amit ünnepi ebéd követett. A mulatságok mindig este voltak, és gyakran vacsorával kezdődtek. Pohárköszöntők sora következett, majd vacsora után indult a tánc és felhőtlen szórakozás. Ha ünnepelt személy is volt, akkor mindig otthonában kereste fel egy küldöttség, akik köszöntötték, ő pedig vendégül látta őket. A bálók és estélyek óriási szervezőmunkát igényeltek, már több héttel a nagy nap előtt is. A báli események menetrendje is viszonylag állandó volt, még a táncoknak is jól leírható a sorrendje.

Igen jól megfigyelhető, hogy az ünnepeknek mindig meghatározott *kezdeté és vége* volt. A báli szezon megnyitása farsangi ebédrel kezdődött, a vége pedig a farsang hercegének eltemetése volt. A nyári virágkorzó kezdetét taracklövésekkel jelezték, a végét pedig az utolsó távozó vendégnek járó ajándék átadásával.

A koronát azonban mindig a másnapi sajtóbeszámoló jelentette, igazán azzal zárták le az ünnepeket.

A *sajtó nyilvánossága* is olyan pont az ünnepek elemzésében, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy az esemény elnyerje a jelentőségét. A fontosabb összefüggésekre a sajtó munkatársai is meghívókat kaptak, hogy a lehető leggyorsabban és legpontosabban tudósítsanak. Úgy tűnik, nagyon fontos volt, hogy mi jelent meg másnap az újságokban. Egy-egy ünnep jelentőségét fokozta, ha a Napló belső munkatársa alkalmi költeménnyel emlékezett meg róla, ami gyakran címlapra is került.

Az ünnepek a városban látható jelei is voltak. Ezek között említhető, hogy már akkor is gyakran jártak együtt *munkaszüneti nappal* az ilyen események. A sajtóban három munkaszüneti napnak volt nagyobb visszhangja: a húsvétinak, az augusztus 20-ainak és a karácsonyinak. Szt. István napján miniszteri rendelet szabályozta, hogy milyen munkatevékenységeket szabad végezni. Érdekes, hogy 110 évvel ezelőtt még központilag is szigorúan meghatározták, hogy az ünnepnapokon mit szabad, illetve mit kell tenni. Aki ugyanis ennek ellenszegült, azt keményen megbüntették. A lakosság ellátásával kapcsolatos tevékenységeket egész nap lehetett folytatni, de azok között is akadtak olyanok, amelyeket csak 12 vagy 14 óráig.⁸ A bezárt boltok egyébként az ünnepi színhez tartoztak, mint ahogyan az is, hogy ilyenkor legtöbbször istentiszteletre mentek.

Az ünnepi hangulatnak és városképnek gyakori tartozékai voltak a középületeken megjelenő *lobogók*. Főként nemzeti ünnepeken és a királyi pár ünnepein volt így, de a pápa, XIII. Leo 50 éves püspöki jubileumán is kitértek a nemzeti színű és a sárga-fehér (pápai) lobogókat. A király születésnapján ezt díszítizis tarkította. Kossuth Lajos születésnapján azonban már nem tették ki a nemzeti zászlókat, amit a sajtóban szóvá is tettek. A következőket írták: „Kossuth kilenczvenegy éves. [...] Hol látunk valamelyes készülődést ennek a napnak a megünneplésére? A mi jubileum-zajos világunkban egy kis lobogódísz, egy kis kivilágítást, valamely formáját az annyira szokásos, gyakori ünneplésnek?”⁹ A lobogóval megadták a tiszteletet annak, amire

vagy akire emlékeztek, és a hazafias érzés kifejezésére is alkalmasak voltak.

A zászlók mellett gyakran megjelentek ünnepi alkalmakkor a *virágok*. Nem mondhatjuk, hogy ezeknek is szimbolikus jelentésük lett volna, sokkal inkább díszítő funkciót láttak el. A bálokon elengedhetetlenek voltak a virágok.

Az ünnepek velejárója volt az *ünnepi öltözék*. Ez együtt járt a fogyasztás növekedésével. A PN március 2-i számában arról számolt be, hogy a megyei piknik alkalmából egy hét alatt 1,5 kg gombpucoló por fogyott el, ami az óriási rézgombfogyasztásra utal. Tréfásan felvetik azt az ötletet, hogy a tőkéseknek érdemes lenne rézgombgyárat létesíteni a városban. Az újságokból tudjuk azt is, hogy a bálók és multságok napjának délelőttjén milyen nagy láz volt a lányok és asszonyok körében, hogy beszerezzék a megfelelő ruhát. Az álarcosbál volt az egyetlen, ahol mindenféle ruha megengedett. Igen kedvelt rendezvény a jelmezes bál, hiszen a résztvevők nem fedték fel kilétüket, hanem álruhába rejtőztek. Ennek ellenére a másnapi újságban megjelent a jelmezeselek névsora.

A városon belül jól leírhatók azok a *terek*, amelyeket az ünnepek során használtak. Természetesen ezek nem azonosak télen és a nyári évszakokban. Télen, amikor a báli szezon is zajlott, szállodákat és kaszinóépületeket használtak az összejövetelekre, nyáron pedig leginkább a Tettyét és az utcákat, tereket.

A legjelentősebb és legszínvonalasabb helyiségek a *Hattyú* termei voltak. Itt tartották a legfontosabb bálakat, a Dalárda, a honvéd tisztikar estélyeit, a jogakadémia ünnepeit. Egy esemény színvonalának, a résztvevők státusának viszonylag biztos mutatója lehet az, ha a Hattyúban rendezik meg. A polgárság kedvelt helyisége volt a *Scholtz-féle söröző*. Nagyobb társaság vacsoráját, bankettjét gyakran tartották a Tettyén álló sörcsarnokban. Ezek az alkalmak már kevésbé elit jellegűek, a külvárosi polgárok is gyakran összejöttek itt. Nyáron azonban szintén felbukkant a Scholtz, amikor a Mecsek-oldalban tartott rendezvények egyik színhelyeként szerepelt. A melegebb évszakokban jelentős szerepe volt a *Sétatérnek* is, ahol több térszenei előadás, körmenetek,

jubileumi ünnepek zajlottak. A felvonulások is áthaladtak a Sétatéren. Két jelentősebb ünnepi menetet rendeztek a városban ebben az évben: a virágkocsik vonulása júniusban és a lampionos kerékpárosok menete. Mindkettőnek jelentős állomása volt ez a tér. Ilyen szempontból kiemelt szerepe volt még az Irgalmasok útjának, a Király-utczának, a Buzatérnek és az Országutnak. Az ünnepi tereknek külön csoportját alkotják a *magánszféra* terepei. Ez azt jelenti, hogy a fontosabb emberek otthonai nyilvános funkciót nyertek, bizonyos események alkalmával ünnepi térére alakultak át. Ez leginkább a jubileumokon lehetett így, de gyakran egy társasvacsora vagy ebéd erejéig is kinyíltak az otthonok kapui.

A báli szezon

A fent bemutatott társadalmi csoportok legjelentősebb ünnepi időszaka a farsang volt, amikor lehetőségük nyílt a bálozásra, ezáltal az élénkebb társasági életre. Ezek voltak azok a hetek, amikor a zártabb tisztviselő közösséggel együtt mulathatott a feltörekvő polgárság, a város vállalkozói rétege, köztük a zsidók is. Igaz, a bálók viszonylag zárt körűek voltak, minden esetben csak meghívóval lehetett jegyet váltani, meghívót pedig nem kaphatott mindenki. Például jelmezes, álarcos bálókra csak előre megváltott jegyekkel lehetett belépni, hiszen az álarc miatt nem tudták ellenőrizni, hogy a megfelelő személy megy-e be. Fontos volt, hogy egy-egy bál „elite jellegét megőrizze” – írta a Pécsi Napló.¹⁰ E zárt jelleg alól az egyetlen kivételt a jótékony jellegű bálók jelentették. A két szervezet: a Pécsi Jótékony Nőegylet és az Izraelita Nőegylet szervezett bálókat, ahová bárki elmehetett, ha megfizette a belépőjegyet. A Pécsi Naplóban megjelent egy cikk,¹¹ szerzője a klikkesedésről írt a farsang és a bálók kapcsán. Nem érdektelen ebből a címlapra került több hasábos írásból felidézni egy részletet: „Valóságos farsangi bohózat számba megy az a koteriázás, mi most nálunk divik és csakugyan a farsang, a bálozás és mulatás ideje tünteti fel legjobban a társadalmi élet e sajátosságát. A valóságos bálók, e gyűlhelyei a társadalom összes

tényezőinek, hová bejuthatott mindenki, ki egyénileg compromítálva nem volt, évek óta nem tartatnak meg és ha egy-egy »kereskedelem« vagy egyéb testületi bál rendeztetik is, az tisztán exkluzív multság, melyre a magát »uriember«-nek tartó épen nem megy, vagy ha megy, azt »leereszkedésből« teszi csak; az egyetlen casino-bál pedig szintén nem bír eléggé a nyilvánosság jellegével és félig zárt természetében is annyi jelét adja az osztályozásnak, hogy a barátságos kézzorítás simboluma igazán önmagát gunyolja. Rendeztetnek multságok, piknikek, nőegyleti-estélyek, de mind osztályok szerint. Egyikben zsidót nem túrnek, másik tisztán izraelita, itt egyes családok szövetkezete mulat nyilvánosan körébe gyűjtve a notabilitásokat és kizárva a képükhöz nem illő saját rang- és állásbelieket, ott a tánczos fiatalembereket osztják veres ceruzával kvalifikációhoz. Így aztán egyrészt a társadalmi különbség kínai fala egyre nagyobb és magasabb lesz, másrészt a jótékony, közhasznú, emberbaráti czélok elhanyagoltatnak s ha itt-ott egy-egy nemes czélra rendeznek is valamit, oly árak mellett teszik, minőket csak a tehetősek és az ezekhez szitók viselhetnek el, teszik talán azért, hogy akárki be ne jusson.”

Ennek ellenére találunk rá példát, hogy jogászok együtt báloznak zsidó vállalkozókkal. Erre utal a felülfizetések névsora. A báli belépőknek meghatározott ára volt, ám a jelentősebb vendégek ennél többet fizettek értük, általában valamilyen jótékony cél érdekében. A Jogászbálon felülfizetettek névsorában a legnagyobb adakozók a vállalkozók és a zsidó családfők. Nem meglepő ez, hiszen a bálók nem titkolt célja volt, hogy a lányoknak férjeket keressenek. A (zsidó) vállalkozók, kereskedők gyakran adták lányaikat ügyvédekhez, így a jogászbálon feltétlenül meg kellett jelenniük, anyagi erejüket pedig a felülfizetésekkel tudták demonstrálni. Egy átlagos bálon általában 50 korona és 5–10 Ft között volt a felülfizetések mértéke, de 1-2 Ft volt a legjellemzőbb összeg. A Jogászbálon előfordult 18.50 Ft is, de a nagy többség 2-3 forinttal fizetett többet. A zsidó bálozók nagyvonalúságát mutatja az is, hogy a szezon legjövödelmezőbb rendezvénye az Izraelita Nőegylet által szervezett bál volt, amely 1150 forintot

hozott az egyletnek, amiből 700-800 Ft tiszta jövedelem. Ehhez hasonló bevétele volt a nyári multságuknak is (1300 Ft, ebből 900 Ft tiszta jövedelem). Az Izraelita Nőegylet által szervezett bálók férfi vendégeiről azonban semmit nem tudunk, ugyanis az újságokban csak a lányok névsora jelent meg.

Ebben az évben 17 bálról számolt be a sajtó, ezek közül a jelentősebbek: Vöröskereszt álarcos bálja, Jelmezbál, Jogászbál, Casino-bál, Önkéntesek bálja, Legény-egylet bálja, a Dalárda bálja, Kereskedő ifjak bálja, Izraelita Nőegylet bálja, Garnison-estély, Menyecske-piknik, Tornászok bálja, Pincérek bálja, Polgári bál és a Vasúti alkalmazottak bálja. A farsang január 7-én kezdődött (ekkor volt az első bál) és február 14-ig tartott. A sajtóban nagy jelentősége volt ezeknek az eseményeknek, három cikk főcímlapra került, az egyik esetről pedig farsangi tárcát írtak. Az újság részletesebb beszámolóiból élénk tárulnak a báltermek, a bálozó vendégek. A termek rózsaszín, kék és fehér színben pompáztak (ez utóbbi mindig domináns volt). A zene kétféle volt: minden bálon játszott egy katonazenekar, az ő zenéjükre lehetett táncolni a négyeseket. Nagyon jelentős volt, hogy kik táncolták, hány pár (néha név szerint is megadják); ezt követte a cigányzenekar játéka. Két cigányzenekar volt, Jónás Jancsi és Farkas Sanyi bandája. A táncrendekről is kapunk – itt-ott – leírást. Rózsaszín, fehér színűek, esetleg arany keretesek.

A lényeg, hogy a sajtó minderről beszámolt. Műsor nem nagyon volt az estek elején, általában csak fél 9–9 körül kezdődtek, rögtön a nyitó négyesekkel. Persze voltak olyan teauzsonnák, amelyek műsorral voltak egybekötve és tánccal végződtek, de ezek nem bálók voltak. Az itt tárgyalt esték közül egyedül a Tornászbál kezdődött a tornászok mutatóványaival. A lapok szinte kivétel nélkül névsort adtak a bálon részt vett lányokról és asszonyokról (a férfiakról nem!). Emellett kiemeltek egy-egy rangosabb vendéget is, aki ott megjelent. A bálon való viselkedést mindig figyelték, a közösség igen erősen szabályozta ezt. Elsősorban a lányok és asszonyok társalgásait és táncaikat követték szorosfigyelemmel, és előfordult, hogy az újságban is szóvá tették a helytelen viselkedést. A férjes asszonyok megfelelő magatartá-

sáról így írtak 110 éve: „Kegyed asszonyom a diadal mámorában elfeledte, hogy e csodálat, e hódolat a felöltöztetett bábé, hogy dicsőségében egyaránt osztoznak, öreg – talán már porladó – gouvernante-ja, ékszerésze, szabója, czipésze, fodrásznője, komornája, mert a kegyed valódi értéke előtt csakis ott lehet őszintén kalapot emelni, térdet hajtani, hová hivatása, kötelessége fűzi, *családi tüzhelyénél*. [...] Mert a férjes nő – nem mondom hogy elzárja magát házi tüzhelyénél – csakis *szórakozást, kellemes idő töltést és ne csodálatot, hódolatot* keressen, csakis *élvezni, és ne uralkodni* vágyják a nyilvános multságokon.”¹²

Külön említést érdemelnek a bálokat szervező bizottságok. Az újságokból sajnos nem sokat tudunk meg munkájukról, a sajátot elsősorban a város közönségével való kommunikációs eszközként használták. Annyit viszont tudunk, hogy a bizottságokban mindig magasabb pozíciókban állók vettek részt, néha tiszteletbeli tagként is meghívták a notabilitásokat a rendezők közé. Megbeszéléseiket általában kávéházakban, szállodák éttermeiben tartották. Feladatkörükbe tartozott az engedélyek megszerzése, a nap, a helyszín kijelölése, költségvetés készítése, a zenekar, a pincérgárda, a kiszolgáló személyzet felfogadása, meghívók és táncrendek készíttetése és szétküldése stb.

A báloknak tehát a társasági élet és a lányok férjhez adása szempontjából volt igazi jelentőségük. Itt találtak egymásra a különböző társadalmi rétegekből származó családok, és a házassági rovatok tanúsága szerint nem volt ritka keveredésük sem. Ennek ellenére érezhető némi exkluzivitás is, hiszen csak a nagypolgárság jutott el a legfontosabb bálokra, a kispolgárok más körökben rendezték multságaikat.

Összegzés

A tanulmányban megvizsgáltuk a 19. század végi társasági élet egy jelentős szeletét, és megpróbáltuk feltérképezni azokat a társadalmi csoportokat, amelyek a város életében vezető szerepet töltöttek be. Ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy megfigyeljük és leírjuk ezen csoportok kapcsolatrendszerét és egymáshoz való

viszonyát. Így a több mint 100 évvel ezelőtti pécsi társadalom elit rétege elevenedett meg a szemünk előtt.

Az így kapott kép alapján megfigyelhető, hogy Pécssett a „történeti nemzeti társadalom” tagjait a két törvényhatóság (megye és város) és a katolikus egyház tömörítette. A „polgári társadalom” tagjait a különböző egyesületekben találhatjuk meg. Ünnepeiket tekintve a törvényhatóságok társadalma a saját körében mozgott, esetleg az egyház felé nyílt csak ki. Meglepő módon az egyházi társadalom volt a legnyitottabb a kapcsolataiban, mind meghívóként, mind vendégként érintkezett más társadalmi rétegekkel. Legszorosabb kapcsolata azonban a városi és megyei notabilitásokkal volt. A főként polgári elemeket tömörítő egyletek szintén a saját körükben ünnepeltek, de az egyház felé ők is nyitottak. Külön meg kell említeni az ideiglenesen a városban tartózkodó katonaság tisztikarát, amely az egyházi társadalom mellett a másik legnyitottabb csoportot képezte. Teljesen elzárkóztak viszont ünnepeikkel a zsidó polgárok, akik meghívóként egyáltalán nem érintkeztek egyéb társadalmi rétegekkel, vendégként viszont időnként megjelentek köreikben. Az izraelita vallású vállalkozók, kereskedők keveredésének terepét a bálók jelentették, ahol lányaiknak utat engedtek a vegyes házasságokra. Ezen elzárkózás alól némileg kivételt jelentettek a különböző társadalmi csoportok elit rétegei, amelyek a város igazi előkelőségei voltak. Viszonylag zárt magot képeztek, amely azonban minden társadalmi csoport felső részét egyesítette magában. Voltak köztük vállalkozók, kereskedők, zsidók, városi és megyei notabilitások, egyházi személyek egyaránt.

Az ünnepi események sorában ennek a magnak az ünnepei jelentették a sajtó számára a legfőbb témát. A résztvevőknek lehetőséget nyújtottak a többi társadalmi csoporttól való elhatárolódásra. Egyrészt azzal, hogy az elit csak bizonyos ünnepeken vett részt, másrészt azzal, hogy ezekből kirekesztették a kispolgárokat. Így ezek az események alkalmat adtak arra, hogy a meghívottak demonstrálják társadalmi státusukat és anyagi erejüket, valamint a tiszteletadásnak is igen fontos terepeivé váltak.

1. sz. melléklet

Szent István napja és a munkaszünet. *Pécsi Napló*, 1893. augusztus 19.

Miniszteri rendelet:

A következő ipari munkák végezhetőek:

- a) Czukrasz- és mézeskalácsos ipar
- b) Nyomda iparban a fontosabb tevékenységek
- c) Hírlapok árusítása, kihordása
- d) Szódavíz gyártása, árusítása, kihordása
- e) Fürdő-intézetek fenntartásával kapcsolatos ipari munkák
- f) Kenyérpéksütemény, tej, gyümölcs árusítása, kihordása
- g) Természetes virágok árusítása
- h) Étel, ital kiszolgálása, szállodai kiszolgálás
- i) A bucsukon imakönyvek, gyertyák árusítása
- j) Kofák sátrakban történő üzletelése
- k) Élő állat szállítása

14 óráig végezhető:

- l) Fodrász- és borbélyipar

12 óráig végezhető:

- m) Sürgős javítási munkák
- n) Mészáros- és hentesipari termékek árusítása, szállítása
- o) Pékáru készítése, csemege- és szatócsboltok árusítása

10 óráig végezhető:

- p) Jég szállítása

Minden egyéb tevékenység végzése tilos!

2. sz. melléklet

Pécs történetére vonatkozó irodalmak

1. ÁGH Timót, *Emléklapok Pécs Sz. kir. város múltjából és jelenéből*. (Pécs, 1894, Taizs ny.).
2. B. HORVÁTH Csilla (szerk.), *Pécs egykor és ma*. (Pécs, 1999, Pécs Története Alapítvány).
3. *Baranya megye évszázadai (1000–1918)*. (Pécs, 1996, HN) 94–106.
4. BEZERÉDY Győző, *Képek Pécs történetéből 1686–1948*. (Pécs, 1977, HN) 35–61.
5. BEZERÉDY Győző, *Németnek Bécs, magyarnak Pécs*. (Pécs, 1997, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány).
6. BEZERÉDY Győző, *Pécs: Történeti séta*. (Budapest, 1996, Corvina).
7. BEZERÉDY Győző, Pécsi polgárok a múlt század elején. *Déli Extra*, 1999. szept. 1.
8. DANKÓ IMRE, *Pécs képekben*. (Pécs, 1967, Pécs mj. város Tanácsa VB. Művelődési Osztály).
9. DEÁKY Zita – CSOMA ZSIGMOND – VÖRÖS Éva (szerk.), *...és hol a vidék zsidósága? ...: Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. (Budapest, 1994, Centrál-Európa).
10. ERDŐSI Ferenc, *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában*. (Pécs, 1968, Tempó).
11. KATONA Imre, *Zsolnay Vilmos*. (Budapest, 1977, Gondolat).

12. KOLTA János, *Baranya megye és Pécs város népesedése 1869–1968.* (Pécs, 1968, Pécs Megyei Jogú városi tanács VB. Művelődésügyi Osztálya).
13. LENKEI Lajos, *Negyven év Pécs életéből – Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* (Pécs, 1922, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt).
14. MÁRFI Atila (szerk.), *Pécs ezer éve.* (Pécs, 1996, Pécs Története Alapítvány).
15. NAGY Imre Gábor (szerk.), *Baranya megye évszázadai 1000–1918.* (Pécs, 1996, Baranya Megyei Levéltár).
16. RÜZSÁS Lajos, *A pécsi Zsolnay-gyár története.* (Budapest, 1954, Művelt Nép).
17. SÁNDOR László (szerk.), *Tanulmányok Pécs város történetéből.* (Pécs, 1982, Baranya Megyei Levéltár).
18. SCHWEITZER József, *A Pécsi Izraelita Hittközség története.* (Budapest, 1966, HN) 61–82.
19. SZELENYI Károly, *Pécs és Baranya.* (Pécs, 1988, Baranya M. Kvt.).
20. SZIRTES Gábor, *A millenniumi Pécs.* (Pécs, 1996, Molnár Nyomda és Kiadó Bt.).
21. SZIRTES Gábor, *Pécsi Panteon: Portrék a millennium korából.* (Pécs, 1998, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány).
22. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső (szerk.), *Angstertől Zsolnayig: Ipartörténeti tanulmányok.* (Pécs, 1999, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány).
23. VONYÓ József (szerk.), *Pécs népessége 1543–1990.* (Pécs, 1995, Pécs Története Alapítvány; Magyar Történelmi Társulat Dunántúli Csoportja).
24. VÖRÖS Károly, *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.* (Budapest, 1997, MTA Törttud. Int.).
25. VÖRÖS Márton, *A Széchenyi tér regénye.* (Pécs, 1963, Városi Tanács Művelődésügyi Osztálya).

Jegyzetek

- 1 A legrégebbi, Pécssett fellelhető *Pécsi Napló* évfolyama az 1893-as volt, ezért választottam éppen ezt az évet.
- 2 BEZERÉDY Győző, *Németnek Bécs, magyarnak Pécs.* (Pécs, 1997, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány) 93.
- 3 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* (Budapest, 1998, Osiris) 13–169., 100.
- 4 *Uo.* 91.
- 5 LENKEI Lajos, *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* (Pécs, 1922, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt.) 96.
- 6 Az orvosok és ügyvédek névsorából nem mindig derül ki, hogy városi, megyei alkalmazásban álltak, vagy szabadfoglalkozásúak voltak. Azonban gyakran szerepeltek a névsorokban gyárosok, akik egyértelműen polgári elemek.
- 7 *Pécsi Napló*, 1893. február 24.
- 8 A miniszteri rendelet újságban megjelenő kivonatát lásd az 1. sz. mellékletben.
- 9 *Pécsi Napló*, 1893. szeptember 17.
- 10 *Pécsi Napló*, 1908. január 5.
- 11 Lásd a *Pécsi Napló*: A klikkrendszer társadalmunkban c. írását az 1893. január 14-i számban.
- 12 *Pécsi Napló*, 1893. január 24.

HELGA BAJA

Die Gesellschaft der Feste der Jahrhundertwende in Pécs – im Spiegel der Ereignisse im Jahre 1893

Zum Themenkreis der Abhandlung gehören die festlichen Ereignisse der Stadt Pécs am Ende des 19. Jahrhunderts. Das Ziel der Arbeit ist, einen wesentlichen Teil des gesellschaftlichen Lebens damaliger Zeit zu untersuchen und dadurch einen Überblick über die wichtigsten Gesellschaftsgruppen zu haben, die im Leben der Stadt eine führende Rolle spielten. Dadurch wird es auch möglich, die zwischenmenschlichen Verhältnisse, Beziehungen der Stadtbürger zu einander durchzuschauen. So erscheint vor unseren Augen die gesellschaftliche Elite von Pécs – vor 100 Jahren. Dieses Ziel versuche ich – durch die Untersuchung eines von mir ausgewählten Jahres, von 1893 – zu erreichen. Zur Informationssammlung bot eine gute Möglichkeit die Bearbeitung der Zeitungsartikel von 'Pécsi Napló'.

Das Bild dieser Zeit zeigt es deutlich, daß die nationale Gesellschaft von Pécs die zwei Munizipien (Komitat und Stadt), beziehungsweise die katholische Kirche vereinigte. Die Bürgerlichen finden wir in verschiedenen Vereinen und Verbänden. Die Gesellschaft der Munizipien blieb verschlossener, öffnete ausnahmsweise der Kirche gegenüber, in der Zeit von Feste. Die kirchliche Gesellschaft war – überraschenderweise – die offenste Gruppe in seinen Beziehungen, sowohl als Gastgeber, als auch als Gast hatte sie Kontakte zu den anderen gesellschaftlichen Schichten. Die engste Beziehung hatte aber diese Gesellschaft zu den Notabilitäten des Komitats und der Stadt. Die vor allem Bürgerliche in sich vereinigen Vereine feierten ebenso im eigenen Kreis, waren aber – der Kirche gegenüber – auch offen. Im weiteren sind noch die Offiziere der in der Stadt übergehend stationierenden Truppe zu erwähnen, die, neben der Kirche, die kontaktfreudigste Gruppe bildeten. Die

Juden blieben mit all ihren Festen verschlossen, als Gastgeber nie, als Gast aber ab und zu erschienen sie am Fest. Die Unternehmer und Händler mit israelitischem Glauben nahmen an dem Bal Teil, wo ihre Töchter die Möglichkeit hatten, Männer mit anderem Glauben kennen zu lernen und zu heiraten. Im Bezug auf die Verschlossenheit bildete aber die gesellschaftliche Elite eine Ausnahme, die die vornehmsten Bürger der Stadt bedeutete. Sie bildeten den relativ geschlossenen Kern, der aber aus allen gesellschaftlichen Gruppen Zugehörige in sich vereinte. Unternehmer, Kaufmänner, Juden ebenso wie Notabilitäten oder Geistliche gehörten zu dieser Gruppe.

Die festlichen Veranstaltungen der eben genannten Gruppe, der Elite, waren das Hauptthema der damaligen Presse. Sie boten den Teilnehmern eine Möglichkeit, sich von den anderen Schichten zu separieren. Einerseits dadurch, daß sie nur an bestimmten Veranstaltungen erschienen, andererseits dadurch, daß die Kleinbürger an diesen Festen nicht teilnehmen durften. So wurden diese festlichen Veranstaltungen ein guter Anlass zur Repräsentation des Status und der finanziellen Kraft, wie auch eine Möglichkeit zur Ehrenweisung.

B. HORVÁTH CSILLA

A pécsi kereskedők szerepe a helyi polgári társas élet szervezésében

A 19. század második felétől kezdve a magyarországi polgárság megnövekedett szabadidejét egyre inkább közösen igyekezett eltölteni, amely egyesületi, dalárda és klub keretekben zajlott. Céljuk a tagok műveltségének elősegítése, valamilyen művészeti ág (zene, színjátszás) gyakorlása és bemutatása a város lakóinak, valamint a szórakozás közös megszervezése.

A kellemes együttlét mellett feladatuk volt a jótékonykodás, adományok gyűjtése valamilyen „nemes cél” érdekében. Ez lehetett kisebb csoport vagy egyén megsegítése, egy létesítmény felállítása vagy szegény sorsú gyerekek részére ösztöndíjak létesítése. Az egyesületek, egyletek célja emellett az is, hogy megmutassák az együvé tartozást, és a gyarapodó polgári életmódot demonstrálják ilyen keretek között is. A társasági élet különböző rendezvényein való részvétel a polgároknak azért is ajánlatos volt, mert az itt létrejött ismeretségek, kapcsolatok, információk a gazdasági életben is gyümölcsöztesztethők voltak.

Egy város társasági életének részletes megismeréséhez, rekonstruálásához elég nehéz adatokat, dokumentumokat találni. Az egyletek, egyesületek, kaszinók, klubok története kiolvasható a forrásokból (sajtó, évkönyvek, jubileumi évkönyvek, iratok stb.). Annál nehezebb az egyének szerepét konkretizálni. Áttételesen, bizonyos események, történések apró mozzanataiból esetleges visszaemlékezések soraiból következtethetünk működésükre.

Ezekből az adatokból vázolható fel, hogy egy-egy kisebb-nagyobb közösség hogyan szervezte meg életmódjának, igényeinek és a társadalmi elvárásoknak megfelelően szabadidejének értelmes s a kor izlésének megfelelő keretek közötti eltöltését.

Pécs esetében is ez a helyzet. A különböző várostörténeti kutatások során feltárt adatok újrendezése során körvonalazódik a helyi társasági élet. Megismerhetjük a vezetőket, utalásokat találunk a kereskedők szerepére is.

Az 1860-as évektől a századfordulóig kíséreljük meg vázolni ezt a folyamatot.

Ebben az időben a társasági élet egyre inkább szervezett formában: egyesületekben, dalárdákban, sportklubokban és kaszinókban zajlott. Nagy a népszerűsége a hangversenyeknek, báloknak, műsoros esteknek is. Az ezeken való részvétel vagy távolmaradás fejezte ki a polgárok kapcsolatát a közösséghez.

A színházba járás, a századfordulótól kezdve az Uránia bioskóp előadásainak (tudományos és szórakoztató diavetítések) látogatása, a korszak végén a moziba járás is csatlakozott az előzők mellé. A mozi azonban az újdonságát elveszítve rövidesen az „alsóbb néposztályok” szórakozása lett.

Pécs lakossága magyar, német és bosnyák nemzetiségű népességből tevődött össze, akik a múlt század hetvenes éveitől területileg is élesen elhatárolódtak egymástól. A belvárosban főleg németek és magyarok, a siklói külvárosban németek, a szigetiben magyarok, a budaiban bosnyákok éltek. Mindegyik nemzetiiséget eltérő ünnepi és hétköznapi szokások, emberi kapcsolatok jellemezték, ezek bizonyos mértékig meghatározták egymással való kapcsolataikat is.

A felgyorsuló kapitalista fejlődés, az iparosodás, a társadalom polarizálódása lazított e szokásokon. A hirtelen megindult magyarosodási folyamat kezdetben a nemzeti-ségi sajátosságok egészséges keveredéséhez vezetett.

Ezúttal a magyar és német nemzetiségű polgársággal foglalkozunk.

1861-ben a Pécsi Lapok című magyar nyelven rendszeresen megjelenő első újságban egy ismeretlen szerző a város társas összejöveteleinek helyszíneit sorolta fel:

Van e városnak csinos színháza is, melyben, ha téli szakon át magyar színészek működnek, ezek a nemzeti érzelmű városi lakosság és különösen a hazai ügy előmozdításában buzgólkodó

*nemzeti kaszinó által lelkesen pártfogoltatnak. Van e kis városban mindenből, a mi a szépre, jóra, üdvösre, hasznosra, szükségésre megkívántatik. A mulatságra szükséges és alkalmas helyiségek a Tettye nevű síkon – hely a Mecsek hegynek egyik oldalán, – ezen Tettye fő mulató helyéül szolgál a pécsieknek, nem különben van ó- és új és un. Czindery fürdő, nem hiányoznak a mulató kertek, melyekben a kedélyes és jókedvű vendégszeretetet gyakorló pécsiek kedvesen töltik napjaikat. Úgy hogy a vidéki e kedélyt látván, maga is jó kedvre derül, s örömében felsóhajt, beh boldog azon város, melyben ily patriarchális élet virul.*¹

Még egy idézet a Pécsre látogató Nyárfy Károly, a Hazánk és a külföld című újság tudósítójától. 1866-ban többek között a város műemlékeinek ismertetése mellett ezeket írta a városról:

*[...] Továbbá a Mecsek egyik emelkedett völgye a Tettye [...] e helyre szoktak a pécsiek a „zöldbe” jönni. [...] 1864-ben itt tartatott meg a pécsi dalárda által rendezett első magyarországi dalárünnepély. [...] Lakosa nagyobb részt katolikus iparosok, de vannak más vallásúak is nevezetesen izraeliták, kik most gyönyörű zsinagógát építenek a pesti mintájára. A város igen élénk kereskedést űz, mit elősegít a mohács-üszögi vaspálya. [...] Jelenlegi társadalmi élete csak olyan mint más városé. Politizálnak a kaszinóban, s ha színészek vannak, a színház többnyire tömött. Helyi lapja már több ízben volt s most itt nyomják és szerkesztik a „Katholikus nevelők Kalauzát”. [...] Pécs nem akar elmaradni a kortól, hanem nagy léptekkel halad a tudományosság művészet és ipar mezején.*²

Az alakuló és bontakozó pécsi társasági élet ismertetésénél vissza kell nyúlni az 1830-as évekig. A reformkor idején alakultak meg a városban az első kaszinók. 1837-ben a Polgári, egy évvel később a Nemzeti Kaszinó jött létre. Az előző 158 taggal, ebből 19 kereskedő volt, akik közül négy a vezetőségbe is bekerült.

Az alapszabályban így határozták meg a Polgári Casinó feladatát:

[...] egy a baráti összeköttetésből szövetkezett Férfiak Társaságának szolgál gyűlő-helyéül, kik oly célból egyesültek, hogy az élet kellemeit díszes és tsinos társas körben viszonyos mulattatás,

*illedelmes és szelid maga viselet által mind inkább neveljék valamint ezt a jó ízlés, miveltség betsület érzés, józan, s nemes gondolkodás módja magokkal hozzák. [...] a polgári Casinó Tagjai hasonló jogokkal birván senki sem követelhet a másik fölött elő jogot.*³

Reggeltől késő estig volt nyitva a Casinó. Olvasószoza (könyvekkel, újságokkal, föld-képpel, irományokkal), tekeasztal és vendéglő állt itt a tagok rendelkezésére. Panasz- és javaslatkönyvvel rendelkeztek, a bejegyzéseket közösen orvosolták. Mulatságot csak minden tag beleegyezésével rendeztek évente többször is. Hangversenyeket és „hangászati” mulatságokat is tartottak.⁴ A Casinó 1844 elejéig működött mint a német polgárság „gyűlhelye”. A magyar és a magyar érzelmű polgárok 1838-ban azonban kiváltak és megalakították a Pécsi Nemzeti Kaszinót. A kaszinónak 1859-ben megújított alapszabálya nagyon hasonló volt a Polgári Casinóéhoz:

*Ezen egyesület azon célból alakult, hogy tagjai egy közös gyűlhelyen a baráti közlekedésnek finomabb társaságnak, jobb ízlésű időtöltésnek s általán a miveltebb mulatásnak kellemest háborítatlanul és kényelmesen élvezhessék. [...] Főczél: az illendő magaviselettel párosult barátságos társalgás és századunk szellemével járó jobb ízlésű mulatság.*⁵

Itt 295 fő közül 18 volt a kereskedő, a vezetőségben pedig öt.⁶ Ez a kaszinó 1948-ig működött. A Polgári Kaszinó 1883-ban alakult újjá, az 1890-es években székházat is építettek maguknak. Tagjainak száma általában 300 körül mozgott. Ez is 1945 után, az egyesületek fől számolása idején szűnt meg.

1887-ben a helybeli kereskedők úgyszintén kaszinót hoztak létre, amely a Kereskedelmi és Iparkamara épületében működött néhány évig.

1894-ben a Pécsi kereskedők önképző és betegsegélyző egyesületében szétválasztották az önképzést és a betegsegélyzést. Így jött létre a „Pécsi Kereskedő Ifjúság Casinója”.

Sport- és dalegyletek

Az abszolutizmus idején, az 1850-es évek elején az idehelyezett osztrák és morvaországi hivatalnokok hozták létre a „Névtelen egyletet”. Tulajdonképpen lövészegylet volt. Ennek keretén belül gyakorlatoztak a felfegyverzett idegen hivatalnokok. Székhelyük a Tettyén volt, ahol vendéglőt is építettek maguknak. Mivel a helyi polgárság szóba sem állt velük, egymás között töltötték a szabadidejüket. 1868 után részben eltávoztak a városból, de néhányan beilleszkedtek a helyi társadalomba. Ettől kezdve lehetőség volt arra is, hogy minden polgár tarthasson fegyvert és használhassa is azt. Ekkor alakult meg a „Pécsi polgári céllövész egyesület” 35 taggal. Orvos, iparos, ügyvéd, bankár, festő és kilenc kereskedő alkotta a tagságot. A céllövészeti gyakorlása mellett a tagok rendszeresen találkoztak az egylet vendéglőjében.⁷ Mivel a város polgári társadalmának szinte minden rétege képviseltette magát, könnyen jutottak fontos információkhoz a város életére vonatkozó gazdasági, pénzügyi és kulturális ügyekben.

Az 1870–80-as években alakuló egyletek a testedzést, a sportot tűzték zászlajukra. Ennek ürügyén találkoztak rendszeresen és mutatták meg kezdetben fizikai erejüket, ügyességüket. A polgárokat később a város gazdasági életében betöltött növekvő szerepük is kötelezte az egyletek támogatására. 1871-ben a Pécsi Polgári Tekeegylet és a Korcsolya Egylet (itt nők is sportolhattak), 1887-ben a Pécsi Atlétikai Club, 1891-ben a Mecsek Egyesület, 1892-ben a Kerékpár Egylet alakult meg. Ezek közül a PAC és a Mecsek Egyesület bizonyult igazán életképesnek, s 1948-ig meghatározó szerepük volt a város életében.

A sport mellett a zene művelése és támogatása mindig is fontos volt a pécsi polgárok számára. 1861-ben hat lelkes ember határozta el a Dalárda létrehozását. A főszerző Wachauer Károly, a székesegyház egyik énekeseként volt. Pénztárnok, szervező, minden a lelkes, zeneértő és zenebarát Valentin Károly könyv- és zenemű-kereskedő, tekintélyes városi polgár lett.⁸

A Dalárda az első olyan egyesület, amely alapszabályában is lefektette, hogy „a dal művelés és ez által a társasélet előmozdítása” a céljuk. A tagság között minden réteg megtalálható volt

(értelmiségi, iparos, kereskedő).⁹ Az első évtől kezdve a pártolótagok 20 százaléka a kereskedők közül került ki: Adler, Blauhorn, Kisági, Grünhut, Lakits, Littke, Obetkó, Reeh, Stirling, Traber (Vasváry), Trenschriner, Zsolnay stb. nevek olvashatók az évkönyvekben. Ez az arány kisebb-nagyobb ingadozással az I. világháborúig fenn is maradt. A tagok nemzetiségi összetételére utal, hogy az első jegyzőkönyveket ugyan magyarul készítették, „de magyar nyelvben járatlan tagok miatt német fordítása is járuljon” – olvasható az alapszabályban, amely 1867-ig szintén kétnyelvű volt. Attól kezdve csak magyarul írták.

A Dalárdának 35–45 működő tagja volt, akik énekeltek. Évente 114 napon tartottak próbákat, 4–6 nyilvános hangversenyt adtak. Ugyanennyi műsorral egybekötött bált rendeztek évente. A Pécsi Dalárda volt a legsikeresebb kulturális egyesület, amely egészen az 1940-es évekig meghatározója volt a város kulturális életének.

Tárgyalt korszakunkban minden megmozdulásuk, hangversenyeik, kirándulásaik, zászlószentelésük (1864), báljaik, tettyei népiünnepélyeik az egész város életében óriási társadalmi eseménynek számítottak. Szinte kötelezően részt vett rajtuk mindenki, aki fontosnak számított a város életében.

Az 1864-es zászlószentelés alkalmából 18 város dalegylete képviseltette magát, többek között Arad, Apatin, Buda, Eszék, Győr, Kassa, Sopron, Szeged sőt Bécs dalegyletének néhány tagja is jelen volt. 350 fős ebédet adtak ebből az alkalomból. Kapcsolatuk volt más külföldi dalárdákkal is. 1865-ben a németországi Dalszövetség drezdai dalünnepélyére Valentin Károly vitte a pécsi üdvözlését. Ajándékként egy nemzeti színű szalagot küldött zászlójukra a Pécsi Dalárda.

Az évi négy dalestélyre, a Dalárda műsoros estjeire valamint a város többi kulturális rendezvényeire, báljaira a helyi könyvkereskedők árusították a belépőjegyeket. A főtéren lévő Valentin Károly, később fia Ottó által vezetett üzlet s az első könyvkereskedő család Weidinger János és Alajos, majd Nándor s utódok Domján Izidor főutcai boltja mindig is a város kultúráját szerető közönségének volt a találkozóhelye. A Dalárda jegyeinek árusítása

előnyökkel járhatott a kereskedők számára, a jegyért betérők alkalmanként mást is vásároltak náluk.

A rendezvények szervezésében és lebonyolításában is mindig jelentős szerepet vállaltak ezek a könyvkereskedők. A bálók, hangversenyek alkalmából helységet, kertjüket bocsátották rendelkezésre, segítettek a termék berendezésében, díszítésében is.

1871-ben alakult meg a Jótékony Nőegylet. A polgárok feleségeinek a kor elvárása szerint kötelező volt az elesettek istápolása, a jótékonykodás. Ennek adott szervezeti formát az egylet.¹⁰ A pénzt ehhez az adományokon kívül különböző rendezvények bevételeiből teremtették elő, így a szervezet a pécsi társasági élet egyik központja lett. Rendezvényeiket mindig sokan látogatták, szép bevételekhez jutottak, ebből segítették a szegényeket. Lelkiismeretfurdalás nélkül szórakozhattak, rophatták a táncot. Már az első években 900 tagja volt az egyletnek, ennek kb. 40 százaléka a kereskedő. Rendezvényeik: bálók, álarcosbálók (ezek nagyon népszerűek voltak, mert a jelmezes multságokon a polgári élet puritán korlátai közül kiszabadulva felszabadultan kitombolhatták magukat), batyubálók, közvacsorák, tettyei ünnepélyek, karácsonyi vásár, teadélutánok (farsang idején és ősszel). 1905-ben a belvárosban két utcára néző nagy székházat tudtak építeni maguknak,¹¹ amit díjazás ellenében más egyesületeknek is kiadtak. A város tánciskolája is itt működött. Kezdetben, hosszabb ideig az alelnök, Ráth Mátyás gazdag fakereskedő felesége volt. Ráth 1870-ben telke egy jelentős részét közparknak, városi szórakozóhelynek engedte át ingyenesen. Támogatója volt a Dalárdának is.

Eddig olyan egyletekről szóltunk, amelyekben a város minden polgári rétege képviseltette magát. Természetesen a különböző foglalkozású polgárok érdek- és érdeklődési körük szerint is csoportosultak.

1887-ben alakult egy olyan egylet, amely csak a kereskedőket tömörítette. A Pécsi Kereskedők Casinoja rövid életű kísérlet volt arra, hogy a helybeli kereskedők egymás között töltsék a szabadidejüket. A próbálkozás különböző gazdasági és személyes ellentétek miatt nem volt eredményes, 1894-től a Pécsi Kereskedő

Ifjúság Casinójaként működött tovább. Elnöke Valentin Ottó könyvkereskedő lett. A kaszinóban részben segélyezés, részben művelődés, a kulturált viselkedés elsajátítása (ami fontos egy kereskedő számára), illetve a szabadidő értelmes eltöltése volt a cél. Ennek érdekében felolvasó esteket, valamint táncvigalmakat, társas multságokat és játékokat szerveztek, amelyek a kaszinó pénztárát gyarapították. Rendszeresen tartottak szakmai és ismeretterjesztő előadásokat, többször hívtak meg budapesti kereskedőket is. A helyi turistaegylet, a Mecsek Egyesület megalakulása után Kiss József tanár, az egyesület titkára tagtoborzó szándékkal tartott előadást a turizmus jelentőségéről. Az előadást a kaszinó kis füzetben meg is jelentette.

A város életében jóhíruk és kedveltek voltak „művészi” estélyeik, báljaik. Rendszerint a „Vigadó”-ban, a Polgári Kaszinóban (a város legelegánsabb termében) tartották évenként 1-2 báljukat. Az 1900. februári bált a könyvtárak fejlesztése javára rendezték. A Pécsi Napló így írt a bálról:

Az eddigi tapasztalat a mellett szól, hogy a mi kereskedő ifjaink a szórakozó közönség mulattatására mindig kiváló leleményességgel, ügyességgel és sok szerencsével eszelték ki a legsikerültebb vigalmakat, melyek igen kellemes emléket hagytak maguk után.

Ennek ellenére széthúzás és pénzügyi gondok miatt a Kaszinó helységeit fel kellett adniuk. A Pécsi Napló így közölte a hírt:

Tegnap este tartotta meg utolsó közgyűlését a pécsi kereskedelmi ifjúsági kaszinó. Az utolsó, mert ezzel a közgyűléssel megszűnt teljesen a kaszinó. A kaszinóban egyre élesebb arányokat öltött a különszakadás, klikk klikkel állt szemközt, míg végre eljutottak a megsemmisülésig. És ma Pécsen a kereskedő ifjúságnak nincs otthona. Azonközben a külvárosi kefekötő, utcaseprő, lábtyűművész, gombkötő és fazekas legények önképző körében a legszebb egybetartás uralkodik. A föloszlott ifjúsági kaszinó tiszta vagyonát a kereskedő betegsegélyező pénztár kapja meg.¹²

A város igen sajnálatosnak tartotta a megszűnés tényét, az újság még egyszer írt róla:

[...] nagy kár, különösen egy olyan előkelő városban, mint Pécs, hol egy körre vagy kaszinóra okvetlenül szükségük van a

kereskedelmi ifjaknak, mert nemcsak a kereskedelmi de a társadalmi érdek is így kívánja ezt ma már a művelt kereskedelmi osztálytól. [...] óriási hátrány egy város kereskedelmi ifjúságára nézve az, ha az összetartóság szelleme nélkül nevelődik az ifjabb generáció a kávéházak füstös levegőjén.¹³

Végül kudarcot vallott a pécsi kereskedők azon törekvése, hogy tisztán szakmai tagsággal tartós, eredményesen működő, az egész város társasági életére kiható egyletet tudjanak fenntartani. A város többi ilyen jellegű szerveződésében azonban aktívan tevékenykedtek a továbbiakban is. Ezután mint Pécsi Kereskedő Ifjak Köre működtek egy darabig, de itt már csak szakmai előadások hangzottak el.

A 19. század végén a már említett és működő egyletek, sportklubok, kaszinók köré csoportosulva zajlott a társasági élet. Ezek a hivatalos keretek között működő, bizonyos fokig belterjes egyletek egyre gyakrabban rendeztek az egész várost megmozgató közös rendezvényeket. A helyszín a város fölötti Tettye volt. Nemes célokért rendezték és ajánlották fel bevételüket. Mindig valamilyen művészi produkció is kapcsolódott hozzájuk. De a „Tettyei népünnepély”, ahogy a neve is erre utal, a nagyközönségnek szólt, ezért olcsó látványosságok is bőven láthatók voltak a programban.

Az 1890-es évek elején a Tettye szerepét átvette a város határában lévő új sörgyár mellett épített hatalmas sörcsarnok. A nagy térség, a fedett sátrak, a jó közlekedés a Nőegylet és a Dalárda nyári ünnepéleit is ide csábították.

1896-ban a helyi tűzoltók ismét a Tettyén rendezték meg a millenniumi Ósbudavár paródiájaként Ős Pécs címmel népünnepélyüket nagy sikerrel.¹⁴ A mai szemmel nézve primitív viccek és műsorszámok után óriási tűzijátékkal ért véget a rendezvény. Ettől kezdve ismét a Tettye lett az egész várost megmozgató nagy nyári rendezvények színhelye.

A századforduló után új, jelentős egyesület már nem alakult, a már meglévők szolgálták, a kialakult hagyományokhoz híven, a város polgárságát.

Talán a Mecsek Egyesület megerősödését említhetjük még. A Mecseken és a környező országokban tett kirándulásokon – ha nem is tömegek, de – sokan vettek részt. Az itthon maradt érdeklődőknek rendszeresen tartottak vetítéseket, előadásokat a túrákról. Az 1000-1200 fős tagság közül a Városháza nagytermében, illetve a Kaszinóban 200-250 ember mindig megjelent ezeken az összejöveteleken.¹⁵

A világháború megszakította ezt a szerves fejlődést. A háború szörnyűségei, a szerb megszállás sokkolta a város lakóit. Érezték, örökre elmúltak a „boldog békeidők”. Ettől kezdve kevesebb az egész várost megmozgató nagy rendezvény. A város lakossága beköltözőkkel gyarapodott, s főleg az egy szakmához, foglalkozáshoz tartozók töltötték együtt szívesen a szabadidejüket.

Jegyzetek

- 1 *Pécsi Lapok*, 1861. aug. 1. 3.
- 2 *Hazánk és a külföld*, 1866. 314–315.
- 3 *Pétsi Polgári Casino szabályai*. (Pécs, 1837) 13–14.
- 4 *Uo.* 32–34.
- 5 *A Pécsi Nemzeti Casino Egyesület alapszabályai*. (Pécs, 1859) 6.
- 6 *Uo.* 26–36.
- 7 *Dunántúl*, 1926. ápr. 4. 41–42.
- 8 HAKSCH Lajos, *A negyvenéves Pécsi Dalárda története*. (Pécs, 1902) 6.
- 9 *Uo.* 8.
- 10 *A Pécsi nőegylet módosított alapszabályai*. (Pécs, 1888) 1.
- 11 *A Pécsi Jótékony Nőegylet évkönyve az 1871–1921. jubileumi évről*. (Pécs, 1922) 15.
- 12 *Pécsi Napló*, 1900. febr. 17. 3.
- 13 *Pécsi Napló*, 1900. febr. 21. 3.
- 14 *Dunántúl*, 1924. szept. 21. 2–3.
- 15 *Mecsek Egyesület évkönyvei 1893–1900*.

CSILLA B. HORVÁTH

Die Rolle der Händler von Pécs in der Organisierung des Gesellschaftslebens des heimischen Bürgertums

In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts versuchte das heimische Bürgertum seine Freizeit in Gemeinschaften zu verbringen. Man gab diesem Bestreben auch einen organisatorischen Rahmen. Es wurden nacheinander Vereine, Verbände, Gesangsvereine, Kasinos, Klubs gegründet. In den Statuten legte man auch die Zielsetzungen dieser Gemeinschaften fest. Diese bezogen sich meistens auf die Förderung der Geistesbildung der Mitglieder und auf das Veranstellen gemeinsamer Unterhaltung. Es wurden Bälle, Vortragsabende, Konzerte veranstaltet, die die ganze Gemeinschaft in Bewegung setzten, woran auch die Bürger der Stadt mitspielten. Die Teilnahme an diesen Veranstaltungen war ein Zeichen dafür, in was für einem Verhältnis die Bürger zu der Gemeinschaft standen. Es lag auch im Interesse der Bürger, sich diesen Gemeinschaften anzuschließen, denn die hier geschlossenen Bekanntschaften, Beziehungen und Informationen konnten auch im Wirtschaftsleben fruchtbringend sein.

Von den 1860-er Jahren an bis zum ersten Weltkrieg haben die Gemeinschaften, wie z. B. der Pécs-er Gesangsverein, das National- und Bürgerkasino, der Frauenwohltätigkeitsverein und der Mecsek-Verein den Rahmen des Gesellschaftslebens der Stadt gebildet. Das Fachkasino der Händler konnte sich auf die Dauer nicht bewähren.

Was die Geschichte der Vereine anbelangt, verfügen wir über Quellen und Daten, doch viel weniger über die Rolle der einzelnen Mitglieder.

Die Organisatoren dieser Veranstaltungen waren einige Bürger, die Würdenträger in mehreren Vereinen waren. Diese Handwerker, Geschäftsleute, Lehrer haben sich nicht nur durch ihre Arbeit, sondern auch durch ihre gemeinschaftsorganisatorische Tätigkeit allgemeine Achtung und Anerkennung erworben.

BŐSZE SÁNDOR

A szocializáció sajátos szinterei

A dél-balatoni fürdőegyesületek a polgári korban (1890–1944)

A tanulmány keretén belül a szocializáció kifejezés értelmezését illetően a legegyszerűbb definíciót alkalmazom: *az egyén beilleszkedése a társadalomba; a társadalom életében való hatékony részvételhez szükséges szabályok, normák elsajátítása.*¹ Konkrétan egy új életstílus feltételeinek kialakítására, illetőleg az ehhez történt kölcsönös alkalmazkodásra gondolok. A fogalmi meghatározást csak annyiban értelmezem másként, hogy az egyén fogalmán az egyének kisebb csoportját, tehát magukat a fürdőegyesületeket, a társadalomén pedig természetesen a helyi, pontosabban a balatoni társadalmat értem. Hozzátehetjük: ha azt a folyamatot nézzük, ami a tó mentén a vizsgált korszakban lejajlott, s tesszük ezt a fürdőegyletek felől nézve, akkor látható, a helyi társadalom is igazodott az egyénhez, az egyletkez. Ennyiben úgy vélem, valóban a szocializáció sajátos területeként kezelhetjük a balatoni fürdőegyesületeket.

Magam az egyesületek ún. *történeti és általános szocializációs szerepéről* szoktam beszélni. Az előzőn – s most nem feladatom ezt bővebben kifejteni – a 19. századi liberalizmus elveinek egyleti keretekben történt alkalmazását értem, ami úgy az 1870-es évek végére, az 1880-as esztendők elejére meg is történt.

Miután az egyesületek hallatlanul *széles tevékenységi* körökkel a maguk módján *átfogták* a hétköznapi élet szinte teljes spektrumát, az egyletek *általános szocializációs szerepéről*, ennek szintereiről, megjelenési formáiról is beszélhetünk: *a közösségek és hagyományok teremtéséről*, vagyis *a helyi társadalom szervezéséről, integrálásáról, érdekérvényesítésről, egyfajta civil társadalmi ön-, illetve rétegtudat kialakításáról és fejlesztéséről*. A legjelentősebb társadalomszervező erők közé soroljuk a tagok

egyleteken belül meglévő relatív *érdekazonosságát*, amelyet éppen a balatoni fürdőegyesületek esetében tudunk a legtisztábban kimutatni. Az érintett, ingatlannal rendelkező tag a képviselőtestületeken keresztül a település életébe *egyénileg is beleszólhatott*, vagyis megadatott neki, *Eötvös József* szavaival élve, az a lehetőség, hogy „*azon körben, melyben rendesen mozog, s melynek célszerű rendezéstől függ leginkább jóléte, befolyást szerez-hessen*”.² Az egyesületi élet különböző, *közvéleményt formáló színterei* (pl. közgyűlések, előadások, viták, beszélgetések stb.) e rendezvényeknek fórum-jelleget kölcsönöztek. A tagok legjobban itt érdeklődhettek az egyesületi ügyek iránt, itt gyakorolhatták a nyilvános szereplést, magát a beszédet, a véleménynyilvánítást, tehát a *hétköznapi kommunikációt*, sőt mivel az egyleti keret lehetőségeket nyújtott a társadalmi kapcsolatok, a *nexusok* kiépítésére, közvetett úton vagy akár közvetlenül a községük életébe is beleszólhattak.

Az *egyéni és a közösségi erő ösztönző találkozásának* Balatonparti eredményeit még ma is láthatjuk.

Az egyesületek között szép számban voltak olyanok, melyek az adott településen lakók *életmódját* is jelentősen *megváltoztatták*. Somogyban ezt legmarkánsabban szintén a kortársak által jól érzékelhetően az idegenforgalom fellendítésében szerepet játszó fürdőegyesületek kapcsán figyelhetjük meg. Tulajdonképpen ezekről szeretnék beszélni!

Bár a Balaton *természetadta kincsei* már korábban sem voltak ismeretlenek, a 19. század közepén csupán két kis vendégforgalmú hely volt a tó partján: Füred és Keszthely. Az ingoványos berkekkel kísért somogyi part lakói pedig csak éltek belőle: még a halászok sem fürödtek vízében.³ A tavat csak az 1880-as évektől kezdték magáért a fürdőzésért felkeresni. Az őslakosok is ekkor figyeltek fel az idegenforgalomban rejlő lehetőségekre.

A dinamikus fejlődésben komoly részt, mondhatni döntő szerepet vállaltak a fürdőegyesületek. A tó mentén a Balaton-kultusz ápolása volt az a találkozási pont, ahol egymást erősítve a különféle országos, regionális, megyei és helyi érdekek egybeestek. Ezek egyik színterét pedig a fürdőegyesületek adták. A dualizmus

fél évszázada alatt 58 ilyen egyesületet alakítottak Somogy, Veszprém és Zala megyékben. Az első dél-balatoni fürdőegyesületek (Balatonboglár, Fonyód-Bélatelep, Balatonföldvár és Balatonberény) a balatonkeresztúrihoz hasonlóan csupán nagy általánosságban határozták meg céljaikat: a *fürdőhelyek fellendítését* és a *fürdőközönség érdekeit* kívánták előmozdítani.⁴ Az egyes alapszabályok a helyi sajátosságokat is figyelembe véve a célokat tekintve, természetesen, több vonatkozásban is eltértek egymástól. Csak egy példa álljon itt! A bogláriak részletesen körvonalazott célja „*a nyaralótelepen az együvé tartozás érzetét ápolni, a nyaralók kényelmét előmozdítani, alkalmas közutakról, sétányokról, befásításokról, esetleg közös fürdőépületekről és minden olyan megfelelő anyagi és szellemi szükségletekről gondoskodni, melyek Boglárnak, mint fürdőtelepnek emelését, szépítését célozzák és esetleg rendes fürdőhellyé fejleszteni alkalmasak*”.⁵ Az első világháborút követően alakult egyesületek már lényegesen konkrétabban fogalmazták meg céljaikat, s a korábbi elemek mellé újabbak kerültek. Az egyes társaságok a településük közműfejlesztéséhez akartak hiteleket szerezni, rendezni kívánták az utakat, a köztereket és a parti fővényeket, szorgalmazták a közvilágítást, a csatornázásokat és a kutak létesítését, fontosnak tartották a vendégek olcsóbb ételmezését és az idegenforgalmi propagandát. A telektulajdonosok védelme szintén majd mindegyik alapszabályba belekerült.

A fürdőegyesületek és a települések sokrétű kapcsolatát jól jellemezte Horváth József, amikor a balatonlellel fürdőélet községet átfarmáló hatásairól írt. A plébános elmondta, hogy a falu lakóinak 97%-a a századfordulőig földművelésből és szőlőtermelésből élt. Az idegenforgalom fellendülése jótékonyan hatott az ipar és a kereskedelem fejlődésére. A község népe megváltoztatta a szokásait is. A fiatal nők például a hagyományos kendő helyett kalapot és sapkát kezdtek el viselni. A bölcső is kiment a divatból, és felváltotta a gyermekkocsi. A szerző szerint az erkölcs is hanyatlásnak indult: „*A kisgazdák leányaikat nem igen akarják kisgazdákhöz férjhez adni, inkább csendőrhöz, rendőrhöz, vasutashoz stb. A kisgazda ifjak meg városokban akarnak*

*elhelyezkedni és álláshoz jutni. Menekülnek a földtől, s így lassanként a kisgazdák földjei a betelepültek, (a villatulajdonosok) kezeibe mentek át.*⁶ A fürdőegyesületek sokat foglalkoztak tagjaik és a vendégek fürdőerkölcsseivel. Külön szabályzatokat készítettek a nők és a férfiak viselkedéséről. Barkóczy Béla ezredes, az egyik fonyódi fürdőegyesület elnöke még annak részleteit is kidolgozta, hogyan kerüljék el a hajóállomáson járók kandi szemeit a fürdőruhás vendégek.⁷

A lellei pap által papírra vetett sorokból kiolvasható fenntartások az első idegenek megjelenésekor még nyilván fokozottabban lehettek jelen. Utóbb, az 1920-as esztendőekben megnövekedett forgalom az iratok tanúsága szerint több összeütközéssel járt együtt. Zamárdi fürdőegyesületeinek gyakorta kellett szembenézniük a lakosság közömbösségével, sőt néha ellenérzéseivel. A Balatonújhelyi Fürdőegyesület tagjait 1931-ben a falubeliek megfélemlítették, hogy ne szavazzanak a község üdülöhelyé nyilvánítása mellett.⁸ A Balatonboglári Fürdőegyesület iratai között olvashatjuk a következő sorokat: *„Mindenki, aki a község vagy érdekeivel dolgozik, el kell hogy legyen készülve arra, hogy bár ok nélkül szinte hajtóvadászatot indítanak ellene. Különösen Bogláron.”*⁹

Természetesen, az őslakosok magatartására nem ez volt a jellemző, főképp miután felfedezték a tóban rejlő lehetőségeket. Az egyesületek és a községek vezetői közti viszony, néhány esetet nem számítva, nagyon jó volt. Az érintett falvak nagy fogékonyságot mutattak a Balaton-kultusz iránt.

Sajátos, s nemcsak gazdasági kapcsolat alakult ki a fürdőegyesületek és a helyi földbirtokosok között. Sokat számított, amikor az érintett balatoni nagybirtokosok felismerték az idegenforgalomból várható nagy hasznot. A telekárak emelkedése, a növekvő élelmiszer-szükséglet, a fürdőkabinok felállítása és bérbeadása tekintélyes bevételeket hozott számukra. A személyforgalom élénkülése miatt egyre gazdaságosabbá vált a vasúti megállóhelyek sűrítése. Annál is inkább, mert így meg tudták oldani az uradalmak termékeinek átrakását is. A fürdőegyesületeknek sok haszna származott e viszonyrendszerből. A földbirtokosok

társadalmi összeköttetéseiket is felhasználva általában sokat segítettek az egyleteknek.

A Balatonlellénél említett vendégszám-növekedés és a helyi gazdasági élet alakulása, természetesen, a többi tóparti településen is hasonló összefüggéseket mutatott. Igaz, az idegenforgalom idényjellege miatt a vendégforgalomra támaszkodó gazdaság is magán viselte a szezonális jegyeket. Mindazonáltal a fürdőegyesületeknek nemcsak a vendégeket csábító, hanem – ha idényjelleggel is – a munkaalkalmakat teremtő tevékenységét szintúgy nagyra kell értékelni.

Kanyar József Gertig Béla nyomán elvégzett vizsgálataira¹⁰ szerint jelentősen megszorodott a települések száma és a lakosság létszáma. Ahol fürdőegyesületek tevékenykedtek, ott 1930-ra akár 60%-os népességnövekedést is regisztráltak a korabeli statisztikák. A fürdővendégek száma szintén emelkedett: a dél-balatoni körzetet látogatók száma az 1890-es évek elejétől 1907-ig körülbelül ötszörösére nőtt.¹¹ Mindez pedig együtt járt a nyaralóépítések fellendülésével.

Az egyesületek a fürdőkultúra színvonaláért legtöbbet természetesen a vízen és parton tudtak tenni. Egyik legjellemzőbb tevékenységük a strandfürdők kiépítése volt, mert ez az adott községek elképzeléseivel is találkozott. A strandok elkészülte után az egyesületek a további tereprendezést is elvégezték, sőt kabinokat építettek, s ezeket folyamatosan karban tartották.

A Balatonhoz utazó vendégek a 19. század végén meglehetősen romantikus körülmények között lettek elhelyezve. A szemesi fürdős vendégek a vasútról ökrös szekérral szállították a csomagjaikat a faluba: „...*Hatalmas ládákban hozták magukkal az ágyneműt, konyhafelszerelést, élelmiszert, fűszert, mert a szemesi kisboltban a legtöbb dolog alig volt kapható. A derék szemesi lakosok a nyári idényben kiköltöztek a kamrába vagy a fészkerbe...*”¹²

A déli part első szállodái 1896-ra épültek fel. A 20. század első évtizedében nagy gyorsasággal szaporodott a szállodák és a panziók száma: akadt olyan község, ahol ekkorra már több szálló (pl. Siófok, Balatonboglár) állt a látogató közönség rendelkezésére.

Az 1920-as esztendőekben a szálláslehetőségek gyarapításában szintén jelentős részt vállaltak a fürdőegyesületek (pl. Balatonlellén, Balatonszemesen).

A megye felelős önkormányzati tisztviselői, az alispán, a megyei főorvos és az érintett járások főszolgabírái már az első fürdőzők megjelenésével egy időben megkezdték a Balaton-part rendszeres közegészségügyi és környezetvédelmi ellenőrzését. A lengyeltóti főszolgabíró 1934-es jelentésében¹³ fontosnak tartotta kiemelni, hogy a járás fürdőegyesületei saját községeik előljárásaival együttműködve igyekezzenek mindent elkövetni az új teleprészek rendezésére és csinosítására. A járás vezetője abban reménykedett, hogy rövid időn belül ezen üdülőtelepek beépülnek és rendezetté válnak, s egyúttal az egészségügyi követelményeknek is eleget fognak tenni.

A fürdőegyesületek azonnal reagáltak minden, a víz minőségét károsító jelenségre. A 19. század végétől folyamatosan tiltakoztak az ellen, ha a fürdőzők közé hajtották a szarvasmarhákat itatni. Támogatták az állatok tartásáról rendelkező jogszabályok alkotását, sőt mint azt például a bélatelepiek többször is megtették, saját kebelükön belül hoztak a tagokra nézve kötelező határozatokat, példának okáért „*a sétányokon kóborló baromfiakról*” és a kutyák többeli fürdetéséről.¹⁴

A fürdőegyesületek sokat törődtek a települések útjainak és épületeinek környezetével, tisztaságával. A községi előljárással karöltve takarították és öntözték a földutakat. Az érdekeltek a por és az erős nyári napsütés ellen, a jó közérzet érdekében, a fásítás és a parkosítás gondolatával is korán elkezdtek foglalkozni. A fürdőegyesületek nagy lendülettel láttak neki a fák telepítéséhez (pl. Balatonföldváron). Egy-egy településen ezres nagyságrendben ültették a fákat és a cserjéket.

A Balaton-parton a századforduló után kezdték meg a vízvezeték- és csatornahálózatok kiépítését. Az elektromos energia felhasználásában szintén szép eredményeket tudtak felmutatni ezek az egyesületek, melyek az 1910-es években még dinamó segítségével próbáltak telepükön közvilágítást teremteni. A tó vízszintingadozása gyakorta keserítette meg az egykori nyaralók életét. Gyakorta volt

olyan év, amikor a mainál lényegesen nagyobb vízszintértékeket mértek. Ezért a fürdőegyesületek levezető árkok építésével, alagcsövezéssel, partvédművek építésével komoly erőfeszítéseket tettek az árvíz ellen.

Az idegenforgalom fellendítésének egyik legfontosabb feltétele a közlekedés folyamatos fejlesztése volt. A fürdőegyesületek a közlekedési hálózat javításáért is sokat tettek. Az üdülőhelyek jó és kényelmes megközelítése, valamint a kikapcsolódási lehetőségek szaporítása érdekében igyekeztek elérni az új vasúti megállóhelyek létesítését, a megfelelő menetrendi változtatásokat. A szárazföldi és vízi megállóhelyek építésében, gyarapításában és karbantartásában tevőlegesen is részt vettek. A fürdőhelyek egyéb olyan infrastrukturális tényezői esetében szintén kitapintható a fürdőegyesületi tevékenység, mint a posták, távírdák, az orvosi rendelők és gyógyszertárak számának gyarapodása.

Röviden összefoglalva: ezt tették a fürdőegyesületek. De mi köze mindehhez a szocializációnak – kérdezhetik. Véleményem szerint: nagyon sok. Az összes balatoni falu képe megváltozott. A kicsi halásztelepülések, mire észrevették, kitortek a világtól való elzártaságból. Új települések születtek (pl. Balatonmária, Balatonfenyves, Balatonföldvár, Bélatelep stb.). Új, a polgári-sabb igényeket kielégítő épületek tömege emelkedett. A községek képe rendezettebbé vált. A vendégekhez alkalmazkodás más viselkedést kívánt meg. Amit a lellei pap leírt, annál lényegesen jelentősebb átalakulás zajlott le az emberi fejekben.

Ha a fürdőegyesületek tevékenységét nézzük, nem láthatunk mást a maga összes jellemzőivel, mint a magyarországi polgárosodást egy mikrorégióban. E folyamatoknak – a kémiából kölcsönvett kifejezéssel élve – katalizátorai a fürdőegyesületek voltak.

Jegyzetek

- 1 BAKOS Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*. (Budapest, 1994) 748.
- 2 EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. 2. Eötvös József művei. (Budapest, 1981) 380.
- 3 KANYAR József, *A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai*. In uó (szerk.), *Somogy megye múltjából*. (Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1978) 145.

- 4 Somogy Megyei Levéltár (továbbiakban: SML). Somogy vármegye alispánjának iratai (továbbiakban: ai.). K 3160/1930., 14 869/1940.
5 SML ai. 764/1905.
6 HORVÁTH József, *Balatonlelle története*. (Veszprém, 1943) 107–108.
7 SML Balatoni Hajózási Üzemigazgatóság iratai Fonyód-Sándortelepi Fürdőegyesület.
8 SML ai. K 3160/1930., 14 869/1940.
9 SML Balatonboglári Fürdőegyesület iratai.
10 KANYAR, *i. m.* 141.
11 *Uo.* 152.
12 SCHÖDL ERVIN, *Balatonszemesi Fürdőegyesület 1903–1933*. (Budapest, 1934) 20.
13 SML ai. 14 869/1940.
14 SML Fonyód-Bélatelepi Fürdőegyesület iratai. Kgy. jkv. 1924. aug. 16.

SÁNDOR BÖSZE

Charakteristische Bereiche der Sozialisation Süd-Balatoner Badevereine in der bürgerlichen Epoche (1890–1944)

Unter dem Ausdruck „Sozialisation“ versteht der Autor – die einfachste Definition gebrauchend – die Ausgestaltung der Bedingungen eines neuen Lebensstils, bzw. die damit verbundene gegenseitige Anpassung. Die Definition des Begriffes deutet er insoweit anders, daß er unter Individuum eine kleinere Gruppe von Individuen versteht, d. h. die Badevereine, und unter der Gesellschaft selbstverständlich die lokale Gesellschaft – genauer gesagt – die Balatoner Gesellschaft. Er fügt hinzu: wenn wir den Prozess betrachten, der sich in der untersuchten Epoche am Balatonufer abspielt, und dies vom Gesichtspunkt der Badevereine aus betrachten, kann festgestellt werden: auch die lokale Gesellschaft passte sich dem „Individuum“, dem Verein an. In diesem Sinne – meint er – kann der Begriff Badeverein als ein charakteristischer Bereich der Sozialisation verstanden werden.

Bösze spricht oft über eine sog. historische und allgemeine Sozialisationsrolle der Vereine. Unter dem ersten Begriff versteht er die Anwendung der liberalen Prinzipien des 19-ten Jahrhunderts für

die Rahmenbildung der Vereine, was bis Ende der 1870-er Jahre, anfang der 1880-er Jahre tatsächlich vor sich gegangen war.

Da die Vereine durch ihren weiten Tätigkeitsbereich sozusagen das volle Spektrum des Alltagslebens umfassten, spricht er auch über die allgemeine Sozialisationsrolle der Vereine, über deren Schauplätze und Erscheinungsformen.

Bösze zählt die relative Interessengemeinschaft der Vereinsmitglieder, die im Falle der Balatoner Badevereine ganz klar nachzuweisen ist, zu den bedeutendsten gesellschaftsorganisatorischen Faktoren. Die über Immobilien verfügenden Mitglieder konnten im Rahmen der Vertretungskörperschaften auch individuell in das Leben der Siedlung eingreifen. Die verschiedenen Schauplätze der die öffentliche Meinung beeinflussenden Vereinsveranstaltungen erhielten einen Forumcharakter. Die Mitglieder konnten hier Informationen über die Angelegenheiten der Vereine bekommen, hier hatten sie die Möglichkeit, sich im Auftreten vor der Öffentlichkeit und in der alltäglichen Kommunikation zu üben.

Unter den Vereinen gab es mehrere, die sogar die Lebensweise der Einwohner der Siedlung beträchtlich veränderten. Im Komitat Somogy können wir das am prägnantesten an der – auch von den Zeitgenossen anerkannten – Rolle der Badevereine in der Entwicklung des Fremdenverkehrs sehen. Der Balaton wurde erst von den 1880-er Jahren dem Baden zuliebe aufgesucht. Die Ureinwohner entdeckten zu dieser Zeit die möglichen Vorteile des Fremdenverkehrs. Die Badevereine haben in der dynamischen Entwicklung des Fremdenverkehrs eine entscheidende Rolle gespielt. Bösze behandelt in seinem Vortrag die einzelnen Bereiche der bürgerlichen Entwicklung: die Förderung des Balatonkultus, Entwicklung der Badeorte, Interessengemeinschaft der Villenbesitzer, Terrainregelung und Entwicklung der öffentlichen Werke in den Siedlungen, Fremdenverkehrspropaganda, Kontakte zwischen den Badevereinen und Siedlungen und zwischen den Badevereinen und den lokalen Grundbesitzern, Veränderung der Sitten, Entwicklung des Volksgesundheitswesens, Umweltschutz.

Das Bild aller Balatoner Dörfer wurde umgeprägt. Die kleinen Fischerdörfer sind aus ihrer Verschlossenheit ausgebrochen. Es

kamen neue Siedlungen zustande (z. B. Balatonfenyves, Balatonföldvár u. s. w.). Es wurden viele neue, den Ansprüchen des Bürgertums entsprechende Gebäude gebaut. Das Bild der Ortschaften wurde neugeformt. Die Anpassung an die Gewohnheiten der Badegäste verlangte neue Verhaltensformen. Eine viel wesentlichere Veränderung spielte sich jedoch nach Bösze in der Denkweise der Menschen ab. Wenn wir die Tätigkeit der Badevereine betrachten, können wir nicht weniger als die Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaftsordnung in einer Mikroregion in Ungarn mit all ihren charakteristischen Merkmalen sehen.

Die Badevereine spielten in diesem Prozess die Rolle des Katalisators.

KÓNYA PÉTER

Az eperjesi polgárság szabadidő töltése és üdülési lehetőségei a századfordulón

A szabadidő és kihasználásának a lehetőségei a modern ember életében jelentős helyet foglalnak el. Ezek különféle formái és módjai a politikai viszonyoktól, a társadalmi színvonalától, a polgárok egyéni lehetőségeitől és más körülményektől függenek, miközben az egyes történelmi korszakokban ezek is változnak, fejlődnek. Természetesen, a legérdekesebbek vagy a legkedveltebbek mindig azok voltak, amelyek magában a városban vagy közeli környékén valósulhattak meg. E tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen üdülési lehetőségeket nyújtott száz évvel ezelőtt Eperjes szabad királyi város a gyorsan gyarapodó polgárságának.

Eperjes már a középkorban fejlett ipari és kereskedelmi központ, Magyarország egyik legjelentősebb szabad királyi városa volt. Fénykorát a 16–17. században élte, amikor élénk gazdasági fellendülés mellett a reneszánsz művészet és a humanista műveltség kifejlődött. A város fontos szerepet játszott a reformáció hazai elterjedésében és a Habsburg-ellenes szabadságharcokban.¹ A szatmári békét követő korszakban azonban hosszú váltság következett, a város csak a 18. század közepén tudott a nehézségeken úrrá lenni és belőlük kilábalni, de néhai jelentőségét és gazdaságát már soha nem érte el.

A 19. század utolsó évtizedeiben Eperjes szabad királyi város újból a felvirágzás korszakát élte. Közigazgatási szempontból Sáros vármegye központja volt, és formálisan még mindig szabad királyi, pontosabban törvényhatósági jogú város címmel rendelkezett. A város a megyei közigazgatás, a királyi törvényszék, a görög katolikus püspökség és más – állami, egyházi s egyéb – intézmények székhelye. Az erős katonai helyőrség (1900-ban 1349 katona, ami a lakosság majdnem 10%-át tette

ki)² a közös hadsereg meg a honvédség több egységéből állt, amelyek közül a 67. gyalogezred volt a legnagyobb. A hosszán tartó válság és pangás után a 19. század folyamán az ipar is újból fejlődni kezdett. A gazdaságban azonban a század végéig a kisiparosok műhelyei, illetve a kisebb üzemek voltak a jellemzők. A legjelentősebb közülük ekkor az Eperjesi Népbank Kályhagyára Rt. volt. Néhány kisebb textilvállalat, téglagyár meg kőbánya mellett a városban elsősorban az élelmiszeripar fejlődött. S ide számíthatjuk azokat a létesítményeket is, amelyek régebbi hagyományokat folytattak: két régi malmot,³ kisebb likörgyárat, egy ecetgyárat és a sörfőzdét. A megyei közigazgatás kibontakozása, fejlődése, újságok és folyóiratok megjelenése, a közép- és főiskolák működése folytán a városban néhány nyomda is létezett, s ezek közül a Kósch Árpád Könyvnyomdai műintézete a helyi viszonyokat is túlszárnyalta.⁴ A magyarországi átlaghoz mérve nagy és stabil vállalat csak a közeli sóvári sógyár, valamint a Nagysárosi Műmalom Rt. volt.

A lakosság számához képest Eperjes a kisebb városok közé tartozott, az 1891-es népszámláláskor 10 371, 1900-ban viszont már 14 447 lakosa volt.⁵ A nemzetiségi viszonyokat már a középkor óta meglévő háromnyelvűség jellemezte. A század végéig a legnagyobb számban szlovákok lakták, de ugyanakkor folyton nőtt a magyarok száma is, olyformán, hogy 1910-ben már a lakosság 48%-át alkotta (7976 lakos).⁶ A németek a 18. századtól mindig kisebbségben voltak, és a polgárság 15%-át csak a beköltözöttek és a zsidók révén érték el. A vallási összetételt tekintve a római katolikus felekezet volt túlsúlyban, amelyhez a lakosság kétharmada tartozott. Az ágostai hitvallású egyház hívei kb. 10%-ot tettek ki, hasonlóképpen a görög katolikus egyházéi is. A hatvanas évektől gyorsan nőtt a zsidók száma, amely a század végéig már meghaladta a kétezret. A saját templommal nem bíró református gyülekezet lélekszáma a háromszázon inkább innen maradt.

A Magyarország más területeivel szembeni lassú gazdasági fejlődése ellenére a század vége felé fokozatosan ide is eljutottak a műszaki haladás vívmányai. A csatornázás 1894-ben épült, és ugyanakkor kezdték építeni az első erőművet is, amelyet a malom-

árok vize hajtott. A villanyáramú közvilágítást már a következő évben bevezették. 1870-ben vasút épült Kassára, ez biztosította a szabályszerű közlekedést a főváros felé; három évvel ezután létrejött az eperjes–orlói vasút által a gácsországi vasútvonallal való összeköttetés, és 1893-ban kiépült a vasút Bártfára. A vasúti közlekedés azonban nem hozta meg a várt gazdasági fellendülést.⁷ A távírvonal bevezetése után (1895) épülni kezdett a városi telefonhálózat is. Sok időbe került és sok nehézséget jelentett viszont a vízszolgáltatás megoldása.⁸ A vízvezeték építése ugyan már 1857-ben megkezdődött, de különféle akadályok miatt csak 1906-ra végeztek vele.

A század végén dinamikusan fejlődött az építkezés. A legnagyobb fellendülés az 1887-i hatalmas, az épületek többségét megsemmisítő tűzvész után állt be.⁹ A régi polgári házak ekkor kaptak új homlokzatot, a városfalak és az árkok maradványai új utcáknak adtak helyet. A volt elővárosokban egyrészt villanegyedek, másrészt szegény munkástelepek keletkeztek. Az állam vagy az egyház segítségével több közigazgatási épület, laktanya és tanintézet is épült. Eperjes a 19. század közepétől újból a műveltség fontos központja lett, és mint a „Tarcaparti Athén” vált híressé.¹⁰ A legjelentősebb tanintézmény ez idő tájt az evangélikus kollégium volt, amely a jogakadémiát, a teológiai akadémiát, a főgimnáziumot és a tanítóképzőt egyesítette. Nagyobb jelentőséggel bírt még a görög katolikus papnevelő intézet, az állami katolikus főgimnázium és az állami tanítóképző intézet. S szélesebb hatáskörű volt az ortodox zsidó jesiva is.

Az élénk társasági és egyesületi életre vall többtucatnyi egyesület, szervezet vagy egyesület tevékenysége. A városban ekkor kilenc magyar, német és „keleti szlovák” nyelvű újság, folyóirat jelent meg. A legismertebb közülük az „Eperjesi Lapok” társadalmi hetilap volt. A kulturális életben a fejlődő szlovák és ruszin kultúra és irodalom mellett a magyar dominált. A magyar nyelvű kultúra és irodalom terjesztését több intézmény szorgalmazta, amelyekről a továbbiakban még szót ejtek. A helyi magyar kultúrát a századfordulón olyan személyiségek képviselték, mint a költő Csengey Gusztáv és Sziklay Jenő vagy az író Flórián Károly,

Meliórisz Béla és Horváth Ödön. A tudományos tevékenységben jeleskedett Vandrák András bölcész, az MTA tagja, Hazslinszky Frigyes botanikus, úgyszintén az MTA tagja, akárcsak Divald Kornél műtörténész, továbbá az egyháztörténész Hörk József. A képzőművészetet több festőművész képviselte, a leghíresebb közülük a nem messze fekvő Jernyén lakó Szinyei Merse Pál és a szászországi születésű Max Kurth volt.

A városi élet dinamikus fellendülése és az új munkalehetőségek a gyorsan fejlődő iparban és kereskedelemben a század vége felé lehetővé tették a lakosság nagymérvű gyarapodását. Ami annál inkább érdekes, mivel éppen ekkor az egész Északkelet-Magyarországra, s kivált Sáros vármegyére inkább a kivándorlás volt jellemző. Az 1900-i népszámlálás 15 097 főnyi jelenlévő lakosságot mutatott ki,¹¹ ami az 1891-es helyzettel szemben (10 371) 33,24%-os gyarapodást jelentett. A százhatvan magyarországi város közül a népességnövekedésben Eperjest ekkor csak Nyitra, Szombathely, Losonc, Zólyom, Budapest és Máramarossziget előzte meg.¹²

A katonákat és a városban ideiglenesen tartózkodó személyeket nem számítva Eperjesnek ekkor (1900) 13 098 állandó lakosa volt.¹³ Többretű nemzetiségi és felekezeti összetételén kívül¹⁴ számunkra fontos, hogy életkorra nézve (a hadsereg tagjaival együtt) 14 447 lakos közül több mint egyharmad (pontosan 5017) 20–39 esztendő, azaz minden szempontból a legproduktívabb életkorú volt.¹⁵ A számos hivatal, intézmény és tanintézet nyomán a dolgozó lakosság aránylag jelentős részét értelmiségiek, illetve alkalmazottak és hivatalnokok alkották.

E tényezőkből következik, hogy a polgárság nagy részének jelentős igényei voltak szabadideje eltöltésére. Természetesen a kultúr- vagy sportélet lehetőségei közül legtöbbször a városban megvalósíthatókat használták ki. Ezek közül pedig első hely a színházat illette. Noha Eperjes ekkor még nem rendelkezett állandó színi együttesel, 1881-től egy új, nagy, modern színházi épülettel dicsekedhetett, amelyben nemcsak a helyi műkedvelő csoportok, hanem gyakran a budapesti vagy más magyar és osztrák nagyvárosból érkező hivatásos színjátékosok is felléptek. Az eper-

jesi színház 234 ülő- és 290 állóhellyel, összesen tehát 524 hely-lyel rendelkezett. A helyárák a helytől meg a színdarabtól függően mozogtak a 20 (40) fillértől a karzaton¹⁶ 6 (8, 12) koronáig a páholyokban.¹⁷ A 19. század közepén épült városi vigadó („Fekete Sas”) nemcsak báloltnak, táncmulatságoknak és hangverse-nyeknek, hanem irodalmi estéknek meg tudományos rendezvé-nyeknek is helyt adott.

Az utóbbiakra elsősorban az *Eperjesi Széchenyi-kör* vette igénybe, amely székhelyéül a táncterem földszinti mellékhely-iségeinek bal oldali termeit bérelte. A városban működő kulturá-lis és művelődési szervezetek, egyesület közül ez volt kétségtől a legjelentősebb. Az 1878-ban alapított Eperjesi Széchenyi-kör mind tevékenységével, mind tekintélyével a város és a vármegye határán túl is hírneves lett. A kör különféle tanfolyamokat, iro-dalmi estétet, hangversenyeket, színi és tudományos előadásokat szervezett a városi meg a környékbeli nagyközönség számára. E hatalmas szervezeten belül ekkor öt tagozat (szakválasztmány) működött: a népnevelési, a magyar irodalmi, a zene- és képző-művészeti, a színészeti meg az idegen nyelvi és irodalmi szakvá- lasztmány. Sokoldalú kulturális tevékenysége folytán lett nem-csak az értelmiségiek között közkedvelt, hanem a szélesebb körű közönség számára is általában. Tagjainak száma Eperjesen az ezret, Sáros vármegyében pedig az ezerhatszázat is túlhalad-ta.¹⁸ A megyevároson kívül még hat vidéki választmánya volt, mégpedig Bártfán, Girálton, Hétháron, Kisszebenben, Nagysá-roson és Sóváron. Az Eperjesi Széchenyi-kör a város magyar kulturális és társadalmi életének volt a lelke, tekintélyét az is bi-zonyíthatja, hogy vezető személyiségei között nem egy magas megyei tisztviselő és főiskolai tanár is található.¹⁹

A szabadidőtöltés másik, egészen eltérő formáját nyújtották a városi közfürdők. A fürdő és a Bástya utcán két gőz- meg egy kádfürdő működött, s ezeken kívül az eperjesiek az alsó körüti nyári szabad uszodát is használhatták. A különféle sportok műve-lésére számos sportegyesület vagy -társulat szolgált, amelyekben olyan sporttevékenységeket űztek, mint a lövészet, vívás, korcsó-lyázás, kuglizás, lovaglás, sakkozás, torna, a vadászat s mások.

A turistaforgalom szempontjából Eperjesen a századfordulón úgyszintén a városban fekvő és gyakran látogatott műemlékek s más nevezetességek említhetők. Mint a legfigyelemreméltóbb épületek 1910-ban a következők szerepeltek: Caraffa Antal tábornok háza, az ágostai hitvallású Evangélikus Kerületi Kollégium régi épülete, a régi kórház, római katolikus főgimnázium, a Kobusiczky háza, az ún. Caraffa-börtön, a Rákóczi-ház, a színház, a városháza, vármegyeháza, a régi vízbástya, az ún. „Kunst” (vízmű-gépház), villanyvilágítási telep, régi bástya a ferencesek kertjében, a Flórián utcai kiskapu, a városfalak maradványai, a lánchíd a Tarca folyón, a halottaskamra és a Tarca-gát.²⁰

A szabadidőtöltés különböző formái között már ekkor jelentős helye volt a természetjárásnak. E vonatkozásban jelentős szerepet játszott az 1905-ben alapított *Magyarországi Kárpátgyesület eperjesi osztálya*, amely 1910-ben már 374 taggal bírt. Keletkezésekor fő céljául tűzte ki: „*a közönségben a természet szépsége iránti érzéket felkeltetni és megerősödését előmozdítani, a megyét turisztikai szempontból föltárni s az idegenforgalmat emelni*”.²¹ Ennek érdekében épített turistautakat és látott el jelzéssel, menedékházakat létesített, és kirándulásokat rendezett. Továbbá útirajzpályázatokat írt ki és turisztikai tárgyú előadásokat tartott. Eperjesen diákszállót, turistaszállót és Bártfán szintén egy turistaszállót hozott létre. Az osztálynak a vármegye területén huszonnégy osztályképviselősége működött. A közönségnek 1910-ben a következő tizennégy félnapos, egész napos és kétnapos kirándulást ajánlotta: 1. Szinyelipóczi-völgy, 2. Viszokahola – Branyiszkói-hágó – Szepesvávalja, 3. Héthárs – Tarkó vár – Hönig vára – Pécsujfalu, 4. Pusztamező – Mincsol hegység – Tarkó vár – Héthárs, 5. Kiszzeben – Liza-hegycsúcs – Csergő – Svablufka, 6. Nagysáros – műmalom – II. Rákóczi Ferenc kastélya – Sárosi vár, 7. Cze méte-fürdő, 8. Óruzsín – Óruzsini barlangok – Pokrivi-hegycsúcs – Szivecz – Kassahámor, 9. Sóvári sófőző, 10. Nemesopálbányák és Simonka-hegy, 11. Bártfa – Bártfafürdő – Zboró, II. Rákóczi Ferenc kastélya, a száz hársfa, 12. Bártfa – Mária-völgy, 13. Bártfa – Krynicza-fürdő, 14. Kapy vára.

Ezekon kívül a *Sárosmegyei kalauz* 1903-ban még a következő kirándulóhelyeket említette: Borkút, Czeméte-fürdő, Dubrava kocsmá, Horka, Kapy vára, Kalvária hegy, Sáros vára, Okruhlyak-erdő, Pocskaj-puszta, Nagystrázsa-hegy, Kopárstrázsa, Podhradik, Sóvár (rabló) vára, Szigord, Szent László (Villetz-hegy), Vidumanyecz, Zabijana-tanya, Zahradki-erdő, sebesi rétek, Magyarisli-fürdő, Kvasnavoda (Savanyúvíz), Sóvári sófőző, branyiszkói honvédemlék és Bartafafürdő.²² E helyek nagy része ma már a város területén áll, be van építve vagy már teljesen eltűnt. Közlekedést a távolabbi helyiségekbe vagy vonattal vagy pedig bérkocsival lehetett megoldani. Az eperjesi bérkocsik díjai ekkor a következők: Bártfafürdőre 16 korona, Czeméte-fürdőre 6 korona, sóvárra 3 korona, Magyarisli-re ugyanannyi, a sebesi rétekre 2 korona és Borkútra 6 korona.²³

A vázolt lehetőségeken kívül az eperjesiek egy része hosszabb ideig tartó üdülésre, nyaralásra ment, illetve gyógykezelés végett némely, a város környékén fekvő fürdőhelyet is igénybe vett. A felsőmagyarországi gyógyforrásokat már az előző évszázadokban is ismerték és nem ritkán használták kád- meg ivókúrákra. Bártfafürdőt pl. a 18. században nemcsak a helybeli vagy a környéki lakosok, hanem a lengyelek is gyakran látogatták.²⁴ Úgyis az eperjesi polgárok már régebben ismerték számos ásványforrás gyógyhatását. Hiszen már a 16. században az eperjesi humanista és a Sárosi vár kapitánya *Wernher György a Von den wunderbarlichen Wassern in Hungarn* című és más munkáiban²⁵ több ismert magyarországi gyógyforrást írt le. A 18. század elején pedig a polgárok különféle betegségek gyógyítása végett már rendszeresen keresték fel e helyeket. Így 1706-ban *Roth Mihály* eperjesi bíró és későbbi sárosi alispán gyógyulni a szepes megyei Baldócra ment el.²⁶ De csak a 19. század végén, a gazdasági fellendüléssel és az említett demográfiai fejlődéssel kapcsolatban váltak a város melletti fürdők a polgárok pihenő- és üdülőhelyévé.

A városhoz legközelebb lévő, a környéken a legrégebb és az egykor gyakran látogatott, kénes ásványvizével²⁷ ismert Szent László-fürdő ekkor már nem létezett.²⁸ Valószínűleg még a 18. század második felében, az ásványforrások kiapadása után szűnt

meg,²⁹ noha a 19. század első felében még mindig a városi fürdőként (*Falneum Civitatis in Monte S. Ladislai*)³⁰ említették. A századfordulón azonban csak az eperjesiek kedvelt kirándulóhelye volt, a nevezetes költői verseny emlékművével meg a kerti vendéglővel. Hasonlóképpen a nem messze fekvő Kissároson már a 18. század végén a gyógyforrások helyén egy kisebb fürdő állt.³¹ Fokozatosan azonban mind kevesebben látogatták, s még a 19. század folyamán megszűnt.³² A közeli Borkúton viszont jó minőségű gazdag források, szép környezet és a város közvetlen közelsége miatt kedvező feltételek voltak. Nem is keletkezett ott semmilyen fürdő. De az ottani ásványvíz, az ún. „borkutka” (borkúti víz), hasonlóan, mint a kálvária mögötti forrásból eredő édes „kerni víz”, semmilyen eperjesi vendéglő asztaláról sem hiányzott.

Annak idején a legnagyobb, legközelebbi és a legnagyobb számban látogatott Czeméte-fürdő volt. Gyógyítási célokra a szénsavdús földesvasas savanyúvíz gazdag forrásai szolgáltak. A 19. század második felében e helyen épült a modern fürdő, amely annak idején a „*Magyar hazánkban legkedélyesebb és legolcsóbb üdítő fürdő*”-nek nevezetett.³³ Hatalmas fenyevesek kellemes környezetében, 374 méternyire a tenger színe fölött állott ott a „Mária-Dorottya” beteg tanítónők országos segélyező-egyesületének szanatóriuma és a fürdői részvénytársulat négy lakóépülete. A vendégeknek ekkor összesen ötven berendezett szoba állt rendelkezésre. Az ásványvizet kád- meg ivókúrákra használták. Az akkori orvosi szakvélemények szerint a víz „*a vér- és vérkészítő szervek bajaiban, úgymint: vérszegénység, kóros sápadtság stb., gyomor- és bélbántalmak esetén, de kiváltképpen női betegségeknel adja meg a javulásra és gyógyulásra szükséges tényezőket és feltételeket*”.³⁴

A lakóépületeken kívül a vendégek rendelkezésére állt egy terjedelmes park, és kedvező időjárás esetén a fürdő igazgatósága több turistakirándulást is szervezett. A közlekedésről Eperjesről a már említett városi bérkocsik gondoskodtak. Ezenkívül még egy különös, az ún. „czemétei omnibusz” is szállított vendégeket a vasútállomásra a fürdőbe. A rövidebb látogatások mellett hosszabb, fél- vagy egész idényes (május 15-étől augusztus 31-ig) gyógy-

tartózkodásokat is nyújtott. A szállás árai a hónaptól és a szoba nagyságától függtek, s ekképpen egy félidényért 10 és 60 Ft (80 Ft egész idényért) között mozogtak. A gyógydíj is változott a félidény- vagy egész idénytől függően 2, 3 és 5 Ft volt. A fürdőház fa-, pléh- és márványkádakkal volt berendezve, ezeknek más-más volt a használati díja (20-tól 40 krajcárig).³⁵ A fürdőnek nem volt saját orvosa, kétszer hetente járt ki az orvos Eperjesről, aki gondoskodott a vendégekről. Az étkezést a helyi vendéglő biztosította. A Czeméte-fürdő tulajdonosa 1877-ig az azonos elnevezésű eperjesi részvénytársaság volt, amely azt néha bérbe adta ki.³⁶ A részvénytársaság 1902-ben feloszlott és vagyonát fokozatosan eladta.³⁷ Ez azonban korántsem befolyásolta a fürdő helyzetét, amely ugyancsak kedvelt maradt, s még néhány évtizedig tovább működött.

Sokkal kisebb, helyi jelentőségű volt az ún. „Magyarisl” kád-fürdő Asebes község (most Eperjes) határában. A 19. század elején gróf Haller alapította birtokain, a részint kénes, részint konyhasós ásványvízforrásoknál,³⁸ és a híres osztrák Bad Ischl szerint „Magyar Isl”-nak nevezte. Már akkor felépült egy kis fürdőház és a vendéglő. A század második felében a fürdő új tulajdonosa, Wengerszky gróf kibővítette és új épületekkel egészítette ki. A vendégeknek rendelkezésére állt ekkor a fürdőház, a vendéglő, a park és egy promenád. Befogadóképessége nem volt nagy, a lakóépületben csak tizennégy szoba volt.³⁹ A fürdőt csak kádkúrákra használták, amelyeket a reuma, skrofulózis, légzőszervi bajok stb. gyógyítására ajánlottak.⁴⁰ A közlekedést Eperjesről ismét a bérkocsik (fiákerek) biztosították három koronáért, visszafelé kétórai várakozással 4 koronáért.

Már a középkor óta ismerték a gazdag ásványvízforrásokat Szinyelipócz község határában. A 18. században ez a szép, gyönyörű természettel körülvett táj a vármegyei nemesség kirándulóléhelyévé vált. A század vége felé e helyen fürdő keletkezett. Egymást követően ekkor épült fel a fürdőház sétányokkal, a lakóépület, a vendéglő és a nagy táncterem. A 19. század második felében a fürdő pusztulni kezdett, és új tulajdonosa 1882-ben működését megszüntette. Figyelmét ekkor már csak a kitűnő ásványvízre,

kivált a híres Salvator-forrásra, összpontosította. Így a fürdő is megszűnt, és épületei más célra szolgáltak; azóta mint irodákat, lakásokat, raktárakat és palackozóüzemet használták.⁴¹ Ennek ellenére a táj, a gyönyörű természetnek és kitűnő ásványvíznek köszönhetően, a gyakran látogatott kirándulóhelyek és turista-utak céljaként továbbra is ismert maradt.

Az igényesebb, illetve gazdagabb polgárok, akik üdülési igényeit a helyi lehetőségek nem elégítették ki, a nem messze fekvő, s ekkor már országszerte ismert Bártfafürdőt látogatták. A szép környezetben fekvő, modern berendezésű fürdő az üdülésen kívül gyógyítást nyújtott az egészségi bántalmak és betegségek egész sorára. A korabeli reklám szerint rendkívül jó eredményt mutatott fel „*a női ivarszervek különféle bajainál, sápkór, vérhiány minden alakjánál, gége, légcső, tüdő, gyomorbél idült hurutjainál, terméketlenségnél és tehetetlenségnél, kimerültségnél súlyosabb betegségek után, változasi senyvnel, ogy idegbajoknál és gyengeségeknél, melyek vérhiányon vagy kimerültségen alapulnak, görvély- és angolkórnaál és tüdőbetegségeknel*”.⁴² Annak idején utókúraként ajánlották a karlsbadi, marienbadi, halli, lipiki fürdők használata után. A fürdővendégeknek ekkor ásványvíz-ivókúrák, meleg és hideg ásványvízfürdők, bártfafürdői vaslápfürdők, hidegvíz-gyógymódú kúrák, fenyőlevél-fürdők, villamos és telített szénsavas fürdők, masszázások, gyógytornászat, villamos és Oertel-féle terepgyógymódú fürdők, savó-, tej- és kefir-kúrák álltak rendelkezésükre.⁴³ A fürdőben két vízgyógyintézet, három szálloda (Erzsébet, Deák és Széchenyi), több lakóépület, három nagyvendéglő (Royal, New York, Hungária), néhány kávéház, „Lawn-Tennis”-pályák és több más épület állott. A fürdő a főidényben 1540 szobával rendelkezett szállodákban vagy magánvillákban és a napi tartózkodás ára, teljes ellátással 12 korona volt.⁴⁴ A közlekedés Eperjesről, amelyet előbb 16 koronáért bérkocsik láttak el, egyszerűbbé és olcsóbbá vált a bártfai vasútvonal befejezése után (1893). A személyvonat eredetileg kétszer (reggel és délután)⁴⁵, 1906-tól már háromszor járt naponta Bártfára.⁴⁶

Mindez a századfordulón azonban már nem volt elég a gyorsan növekvő Eperjes és lakosai számára. Ezért mind a városi, mind a megyei hatóságok új lehetőségeket kerestek a polgárság méltó, minőségi és viszonylag olcsó város melletti pihenésére. Igen alkalmas volt erre a célra a szomszéd sóvár gazdag sós meg ásványvíz gazdag forrásaival. Sáros vármegye vezetősége a 18. század végétől Sóvár környékén néhányszor igyekezett fürdőt alapítani, amely Sóbánya ásványvízforrásait vagy a konyhasós víz gazdag forrásait használta volna ki. Sőt 1824-ben 50 000 Ft-ot szánt erre a célra, a megvalósítás azonban már nem ment végbe.⁴⁷ A század vége felé, a fentebb említett okokból és a jelentős jövedelem reményében is, újból aktuális lett a régi terv. Wekerle Sándor kormányelnök is hajlandó volt segítségre, és a szakemberekből álló bizottságot elküldte Sóvárra, hogy vizsgálja meg a fürdő építésének lehetőségeit. A gondolatot az orvosi körök, amelyek általában nagyra értékelték ekkor a gyógyítás e módját, is támogatták. Így Eperjes mellett a századfordulón kiépülhetett volna Közép-Európa egyik legnagyobb és Magyarország egyetlen konyhasós fürdője. A tervezet 1893-ból e hatalmas fürdő helyéül a Delne-patak völgyében lévő Szigordot jelölte ki.⁴⁸ A fürdő területe, a szép természettel körülvéve, egyesítette volna a sós kádfürdőt, a hidegvíz-fürdőt, az ivókúrákat, a klimatikai fürdőt sokrétű kirándulások meg séták szervezésével. A tervezett fürdőegyüttes magába foglalt: egy 160 szobás szállodát, fürdőházat 60 porcelánkáddal, pneumatikus teremmel, továbbá elhelyezést nyert benne a hidegvíz-gyógyintézet 20 káddal, egy nyári uszoda, sétánycsarnok, vendéglő, kávéház, park-nyaraló (646 vendég számára), a cukrászda, egy korcsma, csárda az ásványvízforrás mellett, a parkban levő bazár és a vasúti állomás. A közlekedést Eperjesről egy keskeny nyomtávú vasútnak kellett volna megoldania. A tervezett építés költségei 600 000 Ft-ot tettek volna ki, miközben a tervezők 129 500 Ft-nyi évi jövedelemmel számoltak.⁴⁹

De e tervezet minden előnye ellenére sem valósult meg, és az elmúlt évtizedek során több hasonló kezdeményezés is így végződött.

Sajnos, az elmúlt száz év alatt a város melletti üdülés lehetőségei nemigen javultak. Ami pedig a századfordulón létező fürdő- és nyaralóhelyeket illeti, Bártfafürdő kivételével, egyikük sem szolgált eredeti céljainak. A Magyarislt (Islyát) mint fürdőt már régebben megszüntették, és Czemétét aggok és elfekvő betegek ápodlájává alakították. A meglévő városközeli üdülőközpontok így ma korántsem tudják kielégíteni a majdnem 100 000 lakosú város igényeit.

Jegyzetek

- 1 Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc felkelésében szerepelt Eperjes a legjelentősebben, amikor a polgárság nemcsak nagy pénzüsszegekkel segített nekik, hanem személyesen is részt vett a harcokban. Az uralkodó a megtorlás hullámaival válaszolt, melynek csúcspontja az egész országra kiható ún. Eperjesi vértörvényszék lett.
- 2 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1903) 1.
- 3 Eredetük még a 13. században kell keresni.
- 4 Ez a nyomda az *Eperjesi Lapok* című hetilapot és számos magyar szépirodalmi vagy tudományos művet adott ki.
- 5 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1903) 1.
- 6 *Magyar helységnévazonosító szótár*. (Budapest, 1992) 124.
- 7 Eperjes kívül feküdt a kassa-oderbergi vasúton, ami Csehszlovákia létrejötte után nagyon káros volt számára.
- 8 Eperjesen már a középkorban épült egy facsatornás vízvezeték, ez azonban a múlt században már elavult és használaton kívül volt.
- 9 A tűzvesszel megsemmisített város újjáépítésében ekkor, több jelentős személyiség mellett, Jókai Mór is részt vett, aki számára a „Segítség”-nek nevezett kiállítást megalbumot megszervezte.
- 10 Már a 17. században Eperjes a műveltség jelentős központjává alakult. A városban előbb hírneves humanista gimnázium, majd (1667-től) a híres evangélikus kollégium, Magyarország egyetlen evangélikus főiskolája működött. Az ellenreformáció alatt azonban a város e jellege megszűnt.
- 11 *Eperjesi Lapok*, XXVII. évf., 3. sz., 1903. január 20-án. „15 097”.
- 12 *Uo.*
- 13 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1903) 1.
- 14 A 14 447 lakosból volt: 6804 szlovák, 5513 magyar, 1705 német, 154 ruszin és 271 egyéb anyanyelvű. 9181 lakos római katolikus, 1581 görög katolikus, 1315 á. h. evangélikus, 244 református és 2111 a két zsidó felekezethez tartozott. *Uo.* 1-2.
- 15 *Uo.* 51.
- 16 Mérsékelt meg rendes ár.
- 17 Mérsékelt, rendes meg fölemelt árban. *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1910) 33.
- 18 *Uo.* 124; GÖMÖRY J., *Eperjes és az evangélikus kollégium története*. (Budapest, 1994) 83-85.

- 19 A kör alapítója Dr. Berzeviczy Albert, a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter és az MTA elnöke. Később nemegyszer a főispán vagy a kollégiumi tanárok vállalták az elnökséget.
- 20 *Uo.* 16–17.
- 21 *Uo.* 109.
- 22 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1903) 77.
- 23 *Uo.* 76–77.
- 24 J. M. KORABINSKY, *Geographisch–Historisches und Produkten lexikon von Ungarn*. (Pressburg, 1786) 35.
- 25 Ezenkívül még: *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation...* (Basel, 1549) és *Hypomnemation de aquis in Scepusio admirandis* (Vienna, 1551).
- 26 ŠOKA (Állami Járási Levéltár) Prešov, Mag. 2539; Liber renovatii Magistratu 1640–1728.
- 27 *Eperjes és környéke. Magyarország képekben* II. (Pest, 1868) 303.
- 28 A középkorban állt e helyen Eperjestől délnyugatra egy magyar falu, amely valamikor a 15. század után elpusztult.
- 29 TÓTH S., *Sáros vármegye monografiája* III. (Budapest, 1912) 640.
- 30 ŠOKA Prešov, Mag. 2401–2404: Conscriptio Regnicolaris Liberae Regiae Cisvitatibus Eperjes 1828.
- 31 KORABINSKY, *i. m.* 655.
- 32 J. MULIK, Zaniknuté kúpele na východnom Slovensku. *Nové obzory* (1965) 7: 460.
- 33 *Magyar hazánkban a legkedélyesebb és legolcsóbb üdítő fürdő Czeméte Sáros vármegyében*. (Eperjes, 1894).
- 34 *Uo.* 3.
- 35 *Uo.* 5.
- 36 1891-ben pl. Berger Henrik eperjesi szállodás, a Grand Hotel Berger tulajdonosa bérelte. *Sárosmegyei közlöny*, 1891, XII, 18. sz., 1891. május 3-án.
- 37 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1910) 136.
- 38 *Eperjes és környéke*, 303.
- 39 *A Pallas nagy lexikona* XIV. (Budapest, 1897) 1018.
- 40 HOCHMUTH, Z. – LACOVÁ, A. – MATLOVIČ, R., *Vlastiveda Prešova*. (Prešov, 1994) 72.
- 41 TÓTH, *i. m.* 640.
- 42 *Fürdők és nyaralóhelyek. Az összes hazai és külföldi fürdők ismertetése*. (Budapest, 1895) 16.; *A Tegnep világa*. (Budapest, 1992) 167.
- 43 *Egyetértés*. Jubileumi szám (1905) 217.; *A Tegnep világa*. (Budapest, 1992) 167.
- 44 *Sárosvármegyei kalauz*, (Eperjes, 1910) 177.
- 45 8.20-kor és 17.30-kor. *Eperjesi Lapok*, 1902, XXVII, 40. sz.
- 46 7.03-kor, 15.25-kor és 17.30-kor. *Felvidéki Hírlap*, 1906, III, 41. sz.
- 47 TÓTH, *i. m.* 640.
- 48 *A Szigordon Sóvár mellett létesítendő konyhasós gyógyfürdő tervezete*. (Eperjes, 1893).
- 49 *Uo.* 30.

PÉTER KÓNYA

Erholungsmöglichkeiten in der Umgebung der Stadt Eperies um die Jahrhundertwende (1900)

Im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts wuchs die Bevölkerung in Eperies sehr dynamisch an (um mehr als 33%). Diese Tatsache bedeutete u. a. auch erhöhte Ansprüche auf die Freizeitgestaltung. In der Stadt dienten mehrere kulturelle und Bildungsinstitutionen (Theater, Széchény-Zirkel u. ä.) und verschiedene Sportvereine diesem Zweck. Bei der Freizeitgestaltung spielte der Ortsverein des Karpathen-Vereins eine wichtige Rolle, der den Bürgern ein reiches Angebot an Spaziergängen in die nahe und weite Umgebung vermittelte.

Was die Erholungsmöglichkeiten in der Umgebung der Stadt anbelangt, hatten Kurorte die größte Bedeutung. Der bekannteste war der Kurort Czeméte. Den Gästen standen hier ein Sanatorium, vier Kurhäuser mit 50 Betten und ein Gasthof zur Verfügung. Wesentlich kleiner war der Kurort Magyar Ischl in der Nähe von Alsebes mit 14 Zimmern im Kurhaus. Anspruchsvollere, bzw. wohlhabendere Bürger besuchten den damals im ganzen Land bekannten Kurort Bártfafürdő.

Leitende Vertreter der Stadt und der Region (Komitat) Sáros wußten um den Mangel an Erholungskapazitäten und -möglichkeiten in der Umgebung von Eperies. Einige Pläne zogen dabei die Ausnutzung vom Salzwasser aus dem nahen Solivar in Erwägung, wie z. B. das Projekt für den Aufbau eines großen Erholungskomplexes in Sigord aus dem Jahre 1893.

SZAKÁL GYULA

Reklám és életforma Győrben a 19. és a 20. század fordulóján

Írásom egy nagyobb tanulmány része, amelyben a korabeli győri polgár gondolkodásához, értékeihez, életmódjához, más szóval a mindennapjaihoz szeretnék közelebb férkőzni. Úgy vélem, a szakmában közismertek azok a kutatások, amelyek a hétköznapok világát, annak legkülönfélébb eseményeit dolgozták fel. Ennek a területnek Magyarországon még nincsenek iskolái, irányzatai, „*ami e címen létezik – történeti antropológia –, nem több egyéni kutatásnál, individuális és elszórt teljesítményeknél*”.¹ Ehhez azt tehetném hozzá, hogy nemcsak módszertani iskolák nem alakultak ki, de még a források területét sem térképezték fel igazán. A már jól ismert – noha nem kimerített – források, mint a polgári lakás, a szórakozás és szabadidős tevékenységek, áruházak vizsgálata mellett most egy, ez idáig kevésbé használt forrást, a reklámot szeretném bevonni vizsgálataimba. Noha már vannak szórványos próbálkozások ezen a téren, munkám mégis újszerű kísérletnek tekinthető.² Nem reklámtörténetet szeretnék írni – jól tudva, hogy ez is égetően hiányzik –, hanem a hirdetések segítségével a polgári életmódhoz és a vállalkozói mentalitás egyes elemeihez kívánok közelebb férkőzni. Kutatási technikám éppen ezért kettős felépítésű. Első lépésben óhatatlanul el kell végezni a reklámelemzést, majd az eredményeket eszközként használva a korabeli szokásokhoz, értékekhez közelebb jutni. Számomra a reklámtörténet tehát nem cél, hanem eszköz. Éppen ezért az ismert és használt történeti módszerek mellett a marketing tudományának eredményeit és szemléletét is hasznosítottam munkám során.

A 19. század végén már rengeteg reklámhordozó jelent meg. A fizetési blokkok hátoldalát a legkülönbözőbb helyi kiadványokat, a plakátokat, üzletek portáljait, sőt még a képeslapokat is

felhasználták e célra. Ha csupán reklámtörténetet kívántam volna írni, nyilván figyelembe venném ezeket a forrásokat. Számomra viszont az a fontos, hogy hol jelenik meg a legtöbb hirdetés és milyen gyakorisággal jut el a lehető legtöbb emberhez. Ugyanakkor legalább ennyire fontos, hogy az egyes termékek, szolgáltatások pontosan mikor jelentek meg a nyilvánosság számára és később mi lett a sorsuk. Az időbeli tényezők és a trendek kiemelten fontosak tehát. Ezért döntöttem a város egyetlen és viszonylag nagy példányszámú napilapja, a *Győri Hírlap* mellett. Mivel a reklámok hatása is igen fontos, nyilvánvaló, hogy a legtöbb emberhez ez az újság juttatta el a legtöbb információt. Az életmódra gyakorolt hatást tekintve ez kiemelt szempont.

Reklám és életmód

Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy egy új terméket vagy céget „bevezetni a piacra” tudatos marketingmunka nélkül nehezen képzelhető el. Ez felöleli a lehetséges vásárlók véleményének a vizsgálatát, ennek megfelelően a szövegek és képek tudatos tervezését és végül az üzenetek hatásának a mérését. A hirdetések bevallott célja, hogy az embereket vásárlásra vagy szolgáltatások igénybevételére csábítsa. A vásárlói döntések igen gyakran érintik az emberek életmódját is. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a szappan és a fogkrém vásárlása milyen kapcsolatban van a tisztálkodási szokások megváltoztatásával. Az is közismert, hogy a női divat nemcsak követi a nemek megváltozott viszonyát, hanem alakítja is. Úgy véljük, hogy ezek a hatások a történeti feltételeket figyelembe véve száz esztendeje is hasonlóan működtek.

Kezdetben az áru értékesítése a gyártásnak alárendelt folyamat és attól lényegében független tevékenység volt. Ez a szemlélet és gyakorlat uralkodott a modern gyáripar kialakulását követő bő fél évszázadban, egészen az 1950-es évekig. Ez volt az ún. termékkorszak, amikor az eladók, később a reklámszakemberek a termék tulajdonságaira és a vásárlók szükségletére figyeltek. Az alapvető feladat még csak a tájékoztatás. A 19. század végének

igen egyszerű és ma már mosolygásra ingerlő hirdetései között azonban a legjobbak már tudatosítják, hogy *a vásárlók elsősorban nem terméket akarnak venni, hanem a problémáikra keresnek megoldást.* A történettudomány számára, úgy véljük, itt válik izgalmassá a reklámok elemzése. Az életmód megváltozása milyen problémákat vetett fel, és azokat miképpen próbálták megoldani. Az egyes termékek és szolgáltatások megjelenése és a hirdetési piacon való meggyökeresedése a korabeli polgár értékvilágáról, szokásairól és életmódjáról olyan információkkal szolgál, amely sok esetben más forrásokból nem tudható meg. Erre épül a reklámok hatásának második fázisa, amikor *az új termékek problémákat gerjesztenek és egyben megoldási lehetőséget is kínálnak.* Gondoljunk itt a villanyégő elterjedésére, amely sokkal jobb hatásfokkal tudja az emberi tevékenységet a napszakoktól függetleníteni, mint az egyéb világítási lehetőségek. *Úgy véljük azonban, hogy azok a reklámok a legsikeresebbek, amelyek új szokásokat honosítanak meg, egyszerűen új életmódot vagy annak egy-egy elemét adják el.* Egy-egy termékről ugyanis a megváltozott anyagi viszonyok mellett könnyen lemondhatnak az emberek, a megrögzött szokásokról azonban már nem. Ha valaki rászokott a rendszeres tisztálkodásra, akkor biztosan megvásárolja a szappant és a fogkrémet, ha az még oly drága is.

Számunkra a korabeli reklámvilág életmódelemeket érintő hatása a legfontosabb. Ha egy településen bővülő számban tűntek fel és állandósultak az újdonságnak számító iparcikkek vagy élelmiszerek (pl. leveskocka) hirdetési, akkor ezek jelzik a polgárok viszonyát a modern dolgok iránt. Esetünkben az is lényeges, hogy a monarchia utolsó két évtizedében Győr számára igen fontos volt, hogy a budapesti, bécsi és brünni cégek hirdetési a *polgárosodó világvárosok új termékeiről, szokásairól adtak hírt.* Egyéb médiák és a tömeges utazás hiányában az emberek az újság hirdetési oldalán láthattak először mosógépet, villanyizzót, írógépet, konyhai szagelszívó berendezést, vagy ismerkedhettek meg a különféle mosóporokkal, szappanokkal, dezodorokkal. És az sem elhanyagolható szempont, hogy ezekhez az információkhoz bárki könnyen hozzáférhetett. Úgyanakkor a reklámok elemzé-

séből levont következtetések kiegészítő forrásai lehetnek az egyes vállalkozók és foglalkozási ágak történeti vizsgálatának.

A győri polgárok mentalitása a vizsgált korban

Témánk szempontjából (a polgári elit magatartása, értékei, mentalitása) a fontos társadalmi változások iránya három ágra bontható. Egyrészt a korabeli kereskedelmi szerepkör lecsengésével megszűnt a nagy vagyonok gyors felhalmozása.³ Ennek következtében a korábbi közép- és kis egzisztenciák vagyoni és társadalmi helyzete felértékelődött. Sokáig azt hittük, hogy ennek a következménye egy lassanként kizárólagos óvatos konzervatív hangulat. A források körének a kibővítésével (ennek mindössze egyik területe a reklámkutatás) egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kispolgárosodást kétségtelenül kísérő szolid konzervatívizmus mellett megjelentek a korszerű életforma-elemek is és ezzel együtt a modernitás tudata.⁴ Ha komoly küzdelem nem is robbant ki, valamilyen lappangó feszültség mégis kitapintható az értékek és az életmód szempontjából elkülönülő csoportok között. A harmadik folyamat, ami kutatásunkat közvetlenül érinti, hogy az urbanizáció hihetetlenül gyorsan terjedt a városi lakosság minden rétegében. Gondolunk itt az utak portalanítására, a csatorna- és vízvezeték-hálózat kiépítésére, valamint a gáz, majd a villanyvilágítás bevezetésére. Azért figyelemre méltó ez a folyamat, mert igaz, hogy nem születtek a korábbi korszakra jellemző látványos gazdasági karrierek, de a városiasodás kiteljesedéséből származó hasznot ugyanakkor egyre szélesebb réteg tudta élvezni, másrészt lefölözni. A kisipar, kiskereskedelem legkülönbözőbb termékei és szolgáltatásai számára 1880-ban még csak 27 000, harminc évvel később viszont már 50 000 ember jelentett piacot.

Mint már említettem, nem egyszerű reklámtörténet-írás volt elsődleges célom, hanem a reklámok segítségével szeretnék közelebb kerülni a korabeli polgárok életmódjához, illetve annak egyes elemeihez. Ezért a nyers történeti feldolgozás után adataimat egy másik kategóriába rendeztem, ami témámhoz segítséget

adott.⁵ Öt olyan kategóriát állítottam fel, amelyek megítélésem szerint a polgári életmódelemeket és annak modernitás részeit a legjobban írják le. (Ilyenek a testi szükségletek, a ruházkodás, a lakás, a civil szférához tartozó technikai eszközök és a szabadidős tevékenység.)

Napjaink marketing vizsgálatai egyértelműen jelzik, hogy a hirdetések hatékonyságát az ügyes csábítási trükkök mellett a gyakoriság és a láthatóság időtartama határozza meg. Ezt az elvet szem előtt tartva, nagy tömegű (több mint tízezer) reklám elemzését végeztem el.

A századfordulóhoz közeledve

A századforduló előtt közel másfél évtizeddel (1886–1887) mindössze 47 termék vagy személy éves szinten kb. 550 alkalommal csábította vásárlásra az olvasókat. Nézzük meg először, hogy az általunk küszöbnek tartott 1%-os megjelenési érték fölött hogyan oszlik meg a hirdetések gyakorisága.

Ott Tivadar (bor)	11,3%
Sorsjegyek	10,5%
Szén-tűzifa	6,7%
Szájvíz	6,0%
Sör	4,1%
Kávét	4,1%
Cement	3,7%
Cirkusz	3,3%
Tégla	2,6%
Hajnövesztő	2,2%
Opitz Lajos (arany ékszer)	2,2%
Brünni áruház	2,2%
Fűző	1,8%
Kávét (maláta)	1,8%
Óra	1,5%
Ásványvíz	1,5%.

A mechanikus gyakorisági mutatók mellett célszerűbb lesz a figyelmet arra a csoportosításra irányítani, amely a polgári életmód elemzéséhez ad közvetlen segítséget.

	<i>Testi szükségletek (49,9%)</i>	
Alkohol		35,8%
Szájvíz		6,0%
Kávé		4,1%
Szépítőszer (hajnövesztő)		2,2%
Ásványvíz		1,5%
	<i>Ruházkodás</i>	
Fűző		1,8%
	<i>Lakás</i>	
Padlófény		1,5%
	<i>Szabadidő, szórakozás (6,5%)</i>	
Cirkusz		3,4%
Budapesti újság		2,6%
Színház		0,5%

Az első évben a hirdetések döntő többségét a testi szükségletek körébe tartozók jelentették. Ez azonban megtévesztő, hiszen a szeszes italok kimagasló arányban szerepeltek. Sokkal izgalmasabb azonban, hogy a fogápolási kellékek már 1886/87-ben is meglepő mértékben voltak jelen. Az is izgalmas, ha megvizsgáljuk, hogy milyen cikkek, termékek hiányoztak. Nem találkoztunk a modernitás olyan elemeivel, mint a háztartási felszerelések vagy a lakberendezés körébe sorolható cikkek. Ugyancsak szolid volt az előfordulása a higiéniai és a divattermékeknek. Érdeemes megemlíteni, hogy mindössze két kiskereskedőt találtunk, aki tartósan és elsősorban a nevével volt jelen a lap hasábjain. Közülük az egyik *Ott Tivadar*, aki borreklámjával vizsgált évünkben a legnagyobb hirdető volt. Tipográfiája nagyon egyszerű. Vastag betűkkel kiírta a nevét, alája pedig a nála kapható négy borfajtát. Családja egyébként a város egyik leggazdagabb és legtehetségesebb kereskedőfamiáliája volt. Vagyonukat fakereskedelemmel alapozták meg, majd egy stabilizációs beruházást végrehajtvá (több ezer négyzetméter belvárosi lakóingatlanra tettek szert) a kiskereskedelem területén is biztos pozíciókat szereztek. Édesapja 1900-ban az adólista negyedik helyén áll, öt évvel később viszont már vezette azt. Ott Tivadar azon ritka kiskereskedők (volumenében egyáltalán nem kicsi) közé tartozott, akik aktív korukban végig kihasználták a reklámokban rejlő lehetőségeket. Mellette mindössze egy óra- és ékszerkereskedőnél, *Opitz Lajos*nál találtunk hasonló mentalitást.

Fontosnak tartom annak vizsgálatát is, hogy a korabeli hirdetések milyen csábítási eszközökkel éltek. A történeti ismereteken túl, talán még a századfordulós polgár gondolkodásához is közelebb visz bennünket ez az elemzés. Nem okozott különösebb meglepetést, amikor azt találtam, hogy a hirdetések 80%-a kizárólag a *tájékoztatót szolgálta, noha már feltűnt az összehasonlító módszer is*. Az ember köznapi megjelenéséhez (tisztálkodás, haj, ruha) kapcsolódó hirdetések viszont, kevés kivétellel, *meggyőző típusúak voltak*. Ez utóbbi kettő esetében gyakran találkoztam olyan elemekkel, amelyeket méltán sorolhatok a csábítási trükkök körébe. A hirdetések 15%-ában hangsúlyozták, hogy a vásárlással valamilyen előny birtokába jut a vevő. (Pl.: vegye meg ezt a fogkrémet, mert ettől fehér lesz a foga.) Az előnyöket érzékelhető vagy racionális módon hangsúlyozták. Még nem találkoztam az életmódelemeket tudatosan megcélzó hirdetésekkel. Ugyancsak teljesen hiányoztak az *általános társadalmi* (egészség, tisztálkodás fontossága), a *pozicionális* (ez a cipő, ruha felel meg Önnek) és az individuális *énkielégítő* szükségletekre való hivatkozások (ez az illatszer csak az Öné).

A változások irányai

Elemzésem alapját a nagy számban előforduló hirdetések jelentették, de nem feledkeztem meg azokról a termékekről sem, amelyek – noha ritkábban jelentek meg, de mégis – valami újat hoztak, s így a későbbi változás irányát is kijelölték. Azt tapasztaltam, hogy fél évtized alatt a reklámdalok szerkezeti képe csak nagyon kevésbé módosult, találtam azonban olyan termékeket, amelyek a statisztikai összképet ugyan nem, de az életmódelem változásának fő tendenciáit sejtetni engedték. Ezek a cikkek, véleményem szerint, nem csak az időre reagáltak, hanem az újdonságra való figyelem felkeltésével a szükségleteket is gerjesztették. Ilyennek tekinthetjük az 1887. december 7-én feltűnt *házitelefont*, majd másfél hónappal később a *mosógépet*. Az is természetes, hogy ezek az újdonságok kivétel nélkül a jó nevű kereskedőknél tűntek fel. A mosógépet áruló *Weininger Antal* az

adólisták hetvenes mezőnyének a közepén elhelyezkedő kereskedő. Reklámja szerint, ez a gép minden más hasonló szerkezetet felülmúl és „időt, anyagot, fűtést” takarít meg. Ezt követően – ha nem is gyakran, de – rendszeresen találkoztunk mosógéppel a kínált áruk listáján. Úgy tűnt, hogy ennél a terméknél egyszerre kellett leküzdeni a korábbi típusok gyenge minőségét és a társadalmi tartózkodást. Erre utal a *könnyű kezelhetőség és a mosás minőségének* (vakítóan fehérre mossa a ruhát) hangsúlyozása.

Nézzük meg részletesebben, hogy milyen érvekkel próbálják meggyőzni a gépi mosás előnyeiről a győri polgárokat. Elsőként az *erejét* (tíz mosónő munkáját végzi el) és a *gyorsaságát* (nyolc perc alatt hatvan zsebkendőt vagy nyolc inget vagy 30 db asztalkendőt mos ki) emelték ki. Fontos szempont volt még a *takarékosságra való hivatkozás*. (A mosás költségeinek 50%-át lehet vele megtakarítani.) Más helyen feltűnt egy máig kedvelt csábítás, amelyben egy jól ismert, közkedvelt és véleményt formálóknak ítélt polgár próbálta meggyőzni az embereket. Találkoztunk a győri gőzhajózási társulat felügyelőjével (technikai szakember), aki a gép három előnyét emelte ki. Véltetően a korabeli hölgyek idegenkedtek a modern háztartási eszközöktől, a technikától, ezért hangsúlyozta, hogy *könnyű kezelni, nem rongálja a ruhát és tisztára mos*. Ez utóbbit oly gyakran olvashattuk, hogy komoly előítéletre vagy pedig a mosás valóban gyenge minőségére, esetleg mindkettőre komolyan gyanakodhatunk. Valóban nem csekély ellenállást kellett leküzdeni, amit a hirdetésben megszólaltatott másik vásárló meg is erősített. Eszerint korábban félt a reklámtól, nem hitt neki, de a valóság meggyőzte, mert a gép valóban *gyorsan és tisztán mosott*. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a két idézett vélemény az erősebbik nemtől származott. Végezetül Győr egyik ismert ügyvédjének a felesége (a szövegben ki is emelték a férj foglalkozását) is szót kapott. A közismert tehetős középpolgár hölgy a gyorsaságot és a takarékoságot említette. Annyi *időt, tüzelőt és mosóanyagot lehet vele megtakarítani*, hogy a gép egy év alatt „kifizeti” magát. Itt valóban modernizációs beruházásról volt szó, amivel a helyi gazdag réteget célozták meg. A sajnálatosan kevés győri visszaemlékezés egyi-

kéből megtudhatjuk, hogy még a 30-as években is az állandó családok vagy – ezek hiányában – a mosónő végezte ezt a munkát.⁶ Így tehát valóban olyan termékről volt szó ezúttal, amely még négy évtized múlva sem általános a győri középpolgárság körében. Kuriózumnak tartjuk 1888 novemberében az első villanyizzó felbukkanását. Ez azonban olyan első fecske volt, amit – még néhány szórványos feltűnéstől eltekintve – több mint 20 évig nem láttunk.

A polgári életmód és életvilág fontos területe az egészség- és a tisztaságtudat megerősödése. Napjainkban ezek teljesen különváltak, és jelentős társadalmi alátámasztással, valamint nem kevésbé fontos egyéni önértékkel rendelkeznek. Az 1890-es években mindezen értékek még csak a megtapadás állapotában voltak. A szórványos szappanreklámok sokkal inkább az egészségmegővést sugallták (gyakran patikák hirdették), mintsem az ápoltság megjelenést szolgáló napi gyakorlatot.⁷ A tisztaságot szolgáló termékek igen szórványosan bukkantak fel, és nem próbálkoztak a napjainkban jól ismert csábítási trükkökkel, még fel sem merült a nemek közötti elkülönítés gondolata. Ebbe a csoportba soroltuk még az ásványvizeket is, amelyek reklámjai később a századforduló környékén már szinte elárasztották az újság hirdetési oldalait. A vásárlók csábításánál a betegségekre gyakorolt jótékony hatásra hivatkoztak. Nem megelőzésről volt tehát szó, hanem a már meglévő bajok orvoslásáról, aminek igen széles skáláját adták meg. Nem ismerjük a korabeli vízminőséget, sem a polgárok étkezési gyakorlatát, de a reklámok ilyen nagy száma és a választék valószínűsíti, hogy a győri középpolgárság étkezési szokásaiban a legkülönbözőbb ásványvizek fogyasztása sokkal fontosabb szerepet töltött be, mint napjainkban.

Az életmódelemeket érintő újdonságok területének harmadik irányát a *divatcikk* és az *ajándék* jelentették. Ezeket már a tömegfogyasztás nyitányának tekintjük, noha az elképzelések 1887-ben még igencsak zsenigek voltak. Karácsony előtt gyermekjátékokat, később dohányárut és fűszereket hirdettek, majd 1889 áprilisában jelent meg elsőként a *tavasza* hivatkozó kifejezett *divat-reklám*.⁸ Megfogalmazása igen dagályos, a mai embert nemcsak

reklám.⁸ Megfogalmazása igen dagályos, a mai embert nemcsak mosolygásra ingerli, hanem akár riasztó is lehet.

1891-től viszont – ha szolidan is, de – nagyobb számban tűntek fel a *kiskereskedők közfogyasztási hirdetései*. Ez magában foglalta a fűszereket, ruházati termékeket, valamint augusztusban a legkülönfélébb tanszereket. Ezzel párhuzamosan olvashatunk a korabeli város *szolgáltatási kínálatáról is*. A szakemberek még igen szemérmesek voltak. Évente csak egy vízvezeték-szerelő és egy rézöntő hívta fel magára a figyelmet. Ennél sokkal erőteljesebbek a pesti szolgáltatások. A budapesti *orvosok, fogorvosok, fényképészek, majd később az áruházak állandó jelleggel megtalálhatók a győri lap hasábjain*. Ebből arra következtetünk, hogy a századforduló környékén az igényesebb győri polgárok a szolgáltatások nagyobb választéka, magasabb színvonala miatt, vagy egyszerűen csak presztízusokból szívesen utaztak a fővárosba.

A Győri Hírlap minden évfolyamának részletes áttekintése után bátran levonhatjuk azt a következtetést, hogy a reklámvilág kialakulásának és átalakulásának igen mozgalmas korszaka volt az 1890-es éveket követő két évtized. Ennek a valóban sokrétű folyamatnak három jól körülhatárolható iránya bontható ki. Szolidan emelkedett a termékek száma, és az előfordulások gyakorisága pedig 1897-ben megháromszorozódott. Itt lényegében arról van szó, hogy az újságot lapozgató polgárok hasonló számú termékekkel háromszor olyan gyakran találkoztak, mint korábban.⁸ Ezekből az adatokból arra következtetünk, hogy a hirdetések a polgári nyilvánosság szerves részeivé kezdtek válni. Ehhez kapcsolódott a második jelentős változás, a képi megjelenítés gyökeres átalakulása. A szöveges részt egyre sűrűbben és növekvő felületen kísérték illusztrációk. Ami korábban ritkaság volt – 1890-től már tipikus –, a kisiparosok lerajzoltatták a fürdőszoba berendezéseit vagy a cipőjét fényesítő férfit. Ugyanakkor a kisiparosok, de még jobban a kiskereskedők tartózkodtak a vállalkozások átgondolt és állandó reklámozásától. A már említett Ott Tivadar mellett mindössze *Alexy Géza* kisebb jövedelmű, de igen szorgalmas kiskereskedő élt stabilan ezzel a lehetőséggel.

Az általunk igen fontosnak tartott harmadik terület már az életmód elemeit is érintő új iparcikkek, szolgáltatások vagy szolgáltatási formák megjelenése volt. Meghökkenítő ugyan, de 1892 és 1897 között 23 olyan termék tűnt fel (az 1897-es termék és szolgáltatás kínálatának 50%-a), amely újnak tekinthető és jelentős hatással volt az átalakuló polgári szokásokra. Ez akkor is igaz, ha nem tudtak ugyan stabilan meghonosodni, de jelezték a változások irányát egy új polgári értékrend felé. Az első és legkomolyabb módosulás a háztartáshoz kapcsolódó új termékek felbukkanása volt. Ilyennek tekinthető a *levespor*, a *halkonzerv és a mosópor*. Ugyancsak ide kapcsolható egy *fehérneműmosással* foglalkozó szolgáltatás felbukkanása. Egy korábban említett, mintegy 30 évvel későbbi időpontra való visszaemlékezésből tudjuk, hogy mosógép hiányában az alsónemű mosása volt az egyik legnehezebben elvégezhető feladat. A kicsit is tehetősebb középpolgár ezt úgy oldotta meg, hogy fehérneműkészletét olyan nagyra növelte, amivel kibírta a másfél-kéthavonta esedékes ún. nagymosásig.

A másik igen karakteres irány, a tisztálkodási szerek egyre erőteljesebb jelenléte. Ezen a téren történt meg leggyorsabban a nemek közötti szegregáció. A különféle *szappanok*, *bőrápoló- és szőrtelenítő krémek*, *illatszerek* főleg a hölgyek kíváncsiságát keltették fel. A piac nemekre való felbontásával egyidőben a befolyásolási technikák köre is szélesedett. Emile Zola híres regényében (*A hölgyek öröme*), elemzett újságcikkeinkkel szinte egy időben úgy vélekedett, hogy aki a hölgyek lelkét birtokolja, az a piac általuk igénybevehető részét is uralja. A megvásárolt termékek használatából származó *racionális és érzékelhető jutalomtípusok* (az az ésszerű és látható nyereség, amely a termékek használata során képződik számunkra) ezeknél a termékeknél fejlődtek leggyorsabban tovább a *társadalmi és az énkielégítő jutalmak irányába*. Azért izgalmasak is a marketing tudományának a felismerései, mert ezek a szokások gyorsítják meg az egyébként konzervatív beállítódások megváltozását és segítik elő mind szélesebb körben való elterjedésüket.

A századfordulót megelőző egy-két évben a szappanok, arc-krémek és illatszerek márkáinak száma egy tucatra nőtt. Ebben az esetben már nemcsak az embereket kellett intenzív vásárlásra csábítani, hanem a konkurens termékekkel is meg kellett küzdeni. Azt tapasztaltam, hogy e téren érte az első komoly kihívás a reklámszövegek alkotóit. Már nem elég egyszerűen jelezni, hogy melyik termék hol kapható, hanem minden eszközt fel kell használni a vásárlási ingerek felkeltésére. Szinte kötelező jelleggel alkalmazták a terméket minősítő *legjobb* jelzöt, és ugyancsak gyakran hivatkoztak az ún. énkielégítő hatásokra. Már régen elfelejtették azt a korábbi szlogent, hogy a rendszeres szappanhasználat az egészséget óvja. A szappanok immár *fehérre* varázsolják az arcot és *bársonyossá* teszik a bőrt. *A női bájnak és a szépségnek* a hangsúlyozása túlmutat az egyszerű tisztálkodási funkción és sokkal inkább a város lakó lányok és asszonyok *társadalmi és nemi szerepére irányul*. A szövegek által sugallt *kényeszer* átlépett már a jólápoltság területére is. Egy tipikusnak tekinthető szöveg szerint „*ez a nyírfaszappan egyedüli, ami növényi olaj tartalmánál fogva feledte gyengéd és az üde arcszín elérésére és fenntartására elkerülhetetlenül szükséges*”.

Az illatszereknél és krémeknél *a társadalom által visszaigazolt elismerésekre hivatkoztak*. Szinte csak melléknevet használtak és kizárólag felsőfokban (a világ leggyönyörűbb illata, a legfelülmulthatatlanabb kozmetikum, a legjobb kenőcs stb.). Egy kölnit pl. a hirdetés a „magasabb köröknek” ajánlott. A csábítási trükköknél nem volt ritka a *női hiúságra és kíváncsiságra* építő szöveg. „Ugye szép vagyok?!” A hatalmas betűkkel szedett kérdés alatt szép női arc csábított egy krém megvásárlására, ami természetesen kísérletekkel igazolt legfelülmulthatatlanabb termék. Érdekes ezt a százéves reklámszöveget teljes terjedelmében idézni. „*Szégyelli magát a kisleány, mert a másképp oly kedves arca bár tisztátlansága által oly régen el van csúfítva és csak most tudta meg milyen könnyen és hamar segíthetett volna azon, az általánosan ismert és kedvelt Vértes gyógyszerész Luigi arckenőcs által. Ezen arckenőcs a legjobb szer májfoltok, szeplők, bőrtakák, pattanások, úgymint minden bőr tisztátlanság eltávolítására.*”

Az áruk praktikus tulajdonságai mellett egyre sűrűben utaltak a társadalmi funkcióra is. A nők vásárlói ambícióinak a felkeltését a *divatcikkek jelleg hangsúlyozása jelentette*. A napszemüvegek, napernyők és különösen a női ruházat területén érezhető ez a jelentős fordulat.

A rendkívül információgazdag és sokszínű reklámvilágból két terület emelhető ki, amely egyszerre jelzett és elősegített – ha nem is gyökeres, de mégis – figyelemreméltó életformaváltást. Az újságot lapozgató polgár most már rendszeresen láthatott különféle *fürdőszobai berendezéseket, többféle kerékpárt vagy írógépet*. Ugyanakkor az újság által képviselt társadalmi nyilvánosság egy személyes, sőt az intim szférát érintő része is megjelent. Állandósultak és önálló rovattá szerveződtek az apróhirdetések, ahol a legszemélyesebb ingóságok cseréltek gazdát. Továbbá a már korábban is meglévő gyász hirdetések mellett – ha szórványosan is, de – feltűntek a házassági hirdetések. Érdeemes figyelni arra is, hogy a halálesetek bejelentésének elsősorban még nem az információs jellege dominált. Nem temetésre hívta a rokonokon és a közeli barátokon túli ismerősök körét, hanem a magasabb presztízsű család tudatta a város közösségével valamelyik tagja elhunytát.

Tíz év elteltével (1897) a legtöbbet reklámozott termékek sorrendje teljesen megváltozott.

Gyógyhatású készítmények	23,6%
Ingatlan	7,0%
Szesz	4,4%
Bank, biztosítás	4,4%
Kisipar	4,1%
Szanatórium	3,9%
Áruház	3,7%
Fogápolás	3,1%
Mezőgazdasági cikkek	3,0%
Fogorvos	2,4%
Padlóápolás	2,4%
Pipercikkek	2,0%
Cipő	2,0%
Kerékpár	2,0%
Rovarölő	1,5%
Ott Tivadar bor	1,5%
Levespor	1,2%

A századfordulóhoz közeledve az újság hirdetési oldalai már szinte önálló életet kezdtek élni. Egyrészt a Győri Hírlap egész terjedelmének 40%-át a reklámfelület foglalta el, amely éves viszonylatban némileg több mint 3000 hirdetést jelentett. Alaposan megnőtt a terjedelem is, így már az 1-2%-os reklámgyakoriság is érzékelhetővé vált a szemnek. Pontosabban fogalmazva, a hatásfokot már nem lehetett egyszerűen a gyakorisággal mérni. Jó példa erre az áruházak hirdetési száma, amely mindössze 3,7%-os pozíciót foglalt el, de a képi felületnek több mint a 10%-át birtokolták. A változás másik irányát a tudatosan – szakemberek által – szerkesztett hirdetések jelentették. A profi hirdetésszerkesztés a képi felület 30%-át birtokolta. Figyelemreméltó az is, hogy a cégeknek nem egészen 10%-a tartotta kezében ezt a harmadnyi arányt.

A gyógyhatású szerek (ásványvizek, kenőcsök, fájdalomcsillapítók) abszolút módon uralták a mezőnyt. Ez a nagyon jelentős súly közel 20 évig fennmaradt. További kutatások tárgya lehetne, hogy az emberek egészségével kapcsolatos „termékek” ilyen jelentős aránya minek volt köszönhető. Szóba jöhet egyfajta termékínálatti dömping vagy pedig a polgári egészségtudatnak nagyon korai megjelenése.

Ha a szerkezeti átrendeződést vizsgáljuk, akkor a 3–5%-os előfordulási sávban találkozunk a legjelentősebb változásokkal. Közöttük a *kisipar, a pénzpiac és az állás kínálatok* előretörése a legfigyelemreméltóbb. El kell azonban mondanunk, hogy a győri kisvállalkozók még mindig nem fedezték fel a „reklámparban” rejlő lehetőségeket. A már említett borkereskedő, Ott Tivadar éves szinten több mint 30 alkalommal jelent meg és – ami sokkal fontosabb – több mint egy évtizede nagyon konzekvens, noha amatőr (nem szakember által tervezett) stratégiával dolgozott. Őt egy asztalos, cipész, kézműves és férfiszabó követte igen rendszertelenül. Találkoztunk még egy építési vállalkozóval, egy szállítmányozóval és egy általános mérnökkel. Nagyon ritkán, rendszertelenül jelentek meg.

Reklámok és az életmód

<i>Testi szükségletek</i>	37,5%
Gyógyhatású szerek	23,6%
Szesz	4,4%
Fogápolási cikkek	3,1%
Fogorvos	2,4%
Élelmiszer	2,0%
Pipere	2,0%
<i>Ruházkodás</i>	6,9%
<i>Lakás</i>	5,5%
<i>Technikai eszközök</i>	2,0%
<i>Szabadidő</i>	5,0%
<i>Szolgáltatás</i>	8,5%

A táblázatból látható, hogy az életmódhoz, a fogyasztási szokásokhoz kapcsolódó termékek száma és aránya jelentős mértékben megváltozott.⁹ A legjelentősebb módosulást a polgári egészség- és testkultúrájánál találtuk. Az egészségmegőrzést és a gyógyítást szolgáló készítmények kimagaslóan uralták a mezőnyt. Már egyáltalán nem elhanyagolható a fogkrémek és a fogorvosi szolgáltatások kínálata sem. Az étkezési kultúra, illetve a korai konyhai modernitás megjelenésének elemeit fedezhetjük fel a levesporok reklámjaiban. A másik feltűnő változás a ruházati cikkek megerősödése volt. Ennek egyik részét az áruházak kínálata jelentette, amely egyértelműen és nagyon agresszíven a divatszembélet irányába szocializálta a középvárosi polgárt. A szabadidős tevékenységek 5%-os gyakoriságú reklámját érdemes még megemlíteni. Rendszeresen és szép számmal jelentek meg a különféle szanatóriumok és a gyógyüdülők kínálatai. Még a 19. század végére sem vált szét a gyógyulás, a nyaralás és a szórakozás szerepe, de a szövegekből egyértelműen következik, hogy az utóbbi két funkció dominált. A győri polgár szabadidős tevékenységéről kutatások hiányában semmit sem tudunk, de nem térhetett el jelentősen a kor más városainak a szokásaitól. A fürdőhelyek, kávéházak, majd később a vendéglők, sőt az önálló utazási irodák hirdetéseiből sejthető, hogy a győri „nagypolgár” és a helyi felső középosztály átvette azokat az életmódmintákat, amelyek az akkori Magyarországon modernizálódó polgárságának a szemléletét jellemezték.

Álmok és az új életmód árusítása

Az 1890-es évektől új kifejezés jelent meg az újság reklámvilágában, az áruház. Először a brünni és a budapesti hirdetések bukkantak fel, majd a zsenge győri próbálkozások után 1897-ben már négy vállalkozás nevezte magát így. Sajnos levéltári forrásokat nem találtunk róluk, de azt tudjuk, hogy három vállalkozást, közöttük a legjelentősebbet nem a győri kereskedőelit alapította, ugyanakkor az egyik áruházat a századfordulós Győr egyik legtehetségesebb vállalkozó családja indította útjára. Az evangélikus vallású Perl család a város egyik legtehetségesebb és egyedi mentalitású famíliája volt. A legtöbb adót fizető 70-es listán a tizedik és a negyvenedik hely között tűntek fel. A családra az volt a jellemző, hogy sok lábon állt és mindig azokban a szektorokban tűntek fel tagjai, amelyek éppen a legtöbb hasznot hozták. Hihetetlenül gyorsan tudták váltani a foglalkozásokat. Találkoztunk velük ügyvédként, cégvezetőként, szállítmányi vállalkozóként és most elsőként vállalkoztak egy áruház típusú üzlet nyitására. Így már azon sem csodálkoztunk, hogy igencsak érdeklődtek a részvénytársaságok után is. A család öt tagját helyenként számottevő részvénycsomaggal megtaláltuk több pénzügyi, kereskedelmi, sőt a Légszeszvilágítási Részvénytársaságnál is. Ezekből a szórványos adatokból már bátran levonhatjuk azt a következtetést, hogy olyan típusú vállalkozó magatartásról van ez esetben szó, amely igen gyorsan tudott váltani jövedelmező ágazatok felé és egyáltalán nem ragaszkodott a régi elvekhez.

Az áruház mint új kereskedelmi intézmény létezése egy közel 30 000 lakosú városban sokkal többet jelentett az egyszerű statisztikai adatnál. Nyilván a győri intézmények nem vethetők össze a párizsi Bon Marchéval, sőt még fővárosi testvéreikkel sem. Szerepük mégis igen fontos. Úgy véljük, hogy Győr esetében nem annyira a „polgári identitás” átéléséről és a „kulturális univerzum” megteremtéséről van szó.¹⁰ Sokkal inkább a nagyvárosi életstílust villantották fel és egy új fogyasztói magatartás felé orientálták a középvárosi embereket. Kultúraközvetítő, tanító szerepe volt az áruháznak. Reklámstratégiájuk és marketing eszközeik ugyanis gyökeresen újat hoztak a korabeli polgárok számára.

A legfőbb különbség az volt, hogy szinte kizárólagosan *egész vagy minimum fél hasábos* hirdetésekkel dolgoztak. Ez azt jelentette, hogy míg a szomszédos oldalakon 8-15 reklám „szorongott”, addig az áruházak információit lehetetlen volt nem észrevenni. Másik újításuk, hogy a kiskereskedőkhöz képest *szisztematikus* gyakorisággal bombázták az olvasót. Felismerték, hogy *az árunak elsőként az ember fejében kell jelen lenni*, amit a megragadó és a figyelemfelkeltő információk mellett a tájékoztatás stabil voltával lehet elérni. Végül a legjelentősebb novum, hogy *hirdetéseiket tudatosan tervezték és állandóan az igényekhez szabták*. Sőt a legtöbb esetben már tetten érhető az *igények felkelése is*. Az állandó és átgondolt változtatásokkal sikerült elérni, hogy a már-már tolakodó gyakoriság ellenére sem lehetett őket megunni. Ezzel szemben a kisvállalkozói gyakorlat lényege, hogy hirdetéseiket *rendszeretlenül* jelentették meg, *minimális csábítási trükköt* alkalmaztak és sokszor évekig *változatlan szöveggel írták őket*.

A négy áruház közül a legtöbbet és a legváltozatosabb módszerekkel *Beck Jakab* reklámozott. Ebben az időben még minden áruház a tulajdonos nevét viselte, mégis más volt a szerepe, mint a kiskereskedőknél. Ez utóbbiaknál ugyanis a név volt a legfontosabb (legnagyobb betűvel ezt szedték), és ezt követték az áruk. Beck esetében viszont a *reklámfogás volt a hirdetés kiemelt eleme*. (Farsangi újdonság, leértékelés, legolcsóbb, legjobb választék, villanyvilágítás, minden hölgy szeret pénzt megtakarítani stb.) Ezt követte a *termékek részletes felsorolása igen gyakran az árral együtt*, majd egy *csábító mondat* következett (bámulatosan olcsó ár, fürdőidényre, jutányos ár stb.) és ezt követte, kiemelt betűkkel, az áruház neve. A sorrend néha felcserélődött, de a *kiemelt elem mindig az áruk bő választéka és az ehhez kapcsolódó üzenet volt*.

Beck áruháza egy év alatt több mint három tucat hirdetést jelentetett meg 19 különféle változatban. A szerkesztés alapelve volt, hogy kiemeltek egy szempontot és minden egyéb információt ennek rendelték alá. Az egyik elv a már meglévő vásárlói szokások *kihasználása és felerősítése*. Ilyennek tekinthető a farsangi

időszak, a tavasz, a nyár és a karácsonyt megelőző vásárlások időszaka. A hagyományos ajándékozási szokásokat, az évszakhoz kötött ruhaváltást és az alkalmakhoz kapcsolódó divatos megjelenést (farsangi bál) mindig az *újdonsághoz kötötték*. A változás igénye, az új iránti vágy a modern 20. századi nagyvárosi polgár egyik feltűnő tulajdonsága, amihez még az új tárgyak birtoklásának a kívánsága kapcsolódik, amit csak kicsit kellett gerjeszteni és ezáltal ígéretes profitforrássá vált. A győri lakossággal – ami a szűk agglomerációval együtt megközelítette a ötvenezret – az áruházak ismertették meg először, hogy figyelni kell a változásokra, követni kell a divatot és észre kell venni mások visszajelzéseit.

A következő és nyíltan hangoztatott módszer az áruház üzleti filozófiájának a kihangsúlyozása volt. Ez az *olcsóság* és a *nagy választék*, amit kötelezően felsőfokban használtak. A kedvelt jelzők mellett (legolcsóbb, legnagyobb választék, bámulatosan olcsó stb.) gyakran jeleztek 50, sőt 75%-os ármérséklést. Megjelentek a katalógusszerű hirdetések, ahol egy sor termék nevét tüntették fel, áraikkal együtt. Ez a tájékoztatási forma szinte virtuális vásárlásra készítette az olvasókat. Ezzel megteremtették a lehetőséget, hogy már pusztán a reklámok olvasgatása is *kellemes időöltéssé váljon*. A vásárlást, legalábbis a tervezetéseket és az álmódosításokat szintjén kivitték az áruház épületéből és megpróbálták a modern polgár életmódelemei közé illeszteni.

Ugyancsak új és csak az áruházakra jellemző marketingelv volt a *nemek közötti konzekvens szegregáció*: kiemelten figyelemztetett a nőknek, illetve a férfiaknak szánt árukra. De legalább ilyen fontos elv volt a technikai újdonságokra való gyors reagálás és a bennük rejlő üzleti lehetőségek kihasználása. Az áruház telefonszámát előszeretettel közölték, sőt egy esetben maga a háromjegyű szám jelentette a hirdetés központi elemét. Egy másik esetben magát a *villanyvilágítást* reklámozták. A fényárban úszó üzletben ugyanis, a korán beköszöntő januári sötétség ellenére, még késő délután is meg lehetett tekinteni a divatos ruhákat.

Találkoztunk olyan megoldással is, ahol nem a különféle árucikkeket tüntették fel, hanem azt a *filozófiát*, amelyre a cég tevő-

kenysége épült. Az elv igen egyszerű volt. „Kevés haszon, nagy forgalom és a pontos kiszolgálás.” Ehhez még hozzátették, hogy a bevásárlás egyszerűsítésére a megrendeléseket postán is el lehet intézni. Ebben az esetben tehát nem az árusított termékeket reklámozták, hanem magát az *új üzlettípust*. Ehhez kapcsolódó és megítélésünk szerint kiemelkedő újítás, hogy (a kiskereskedőkkel szemben) termékeiknek elsősorban nem a *használati, hanem a szimbolikus értékeit hangsúlyozták*. Az új ruhák, a mostani nyári idényre vásárolható napszemüvegek és napernyők azért értékesek, mert *divatosak, újdonságok és meglepetések*.

Úgy véljük, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy Beck Jakab vállalkozása kiemelkedő reklámkultúráról tanúskodott. Nyilvánvalóan nem a korabeli Győr vállalkozói mentalitásából nőtt ki, hanem Budapest vagy talán Bécs kereskedelmi szemléletét és eszközeit honosította meg egy, mentalitásában is modernizálódó középvárosban. Erre utal, hogy a másik három áruház reklámtevékenysége átmenetet képezett a kiskereskedők és Beck módszerei között. Mindnyájan a *nevüket* állították a középpontba és mindössze egyetlen csábítási eszközüket, az olcsóságot hangsúlyozták. Még az áraikat is amatőr módon indokolták meg. Azt közölték ugyanis reménybeli vásárlóikkal, hogy a téli évszaktól maradt a készlet, vagy pedig sikerült alkalmi vételhez jutni. Ugyancsak a tradicionális szemlélet jegyeire utal az *áruik jó minőségére* való hivatkozás.

Több mint száz év távlatából nehéz megítélni, hogy mit jelenthetett a korabeli győri polgár számára az áruház. Budapesttel ellentétben más források (napló, regény, újságcikk), mint a Győri Hírlap reklámdaljai, nem állnak rendelkezésünkre. Az igen jelentős és több mint két évtizedes reklámtevékenység azonban azt bizonyítja, hogy ez a kereskedelmi forma képes volt városunkban is gyökeret eresztetni. Hirdetéseikből mindaz kiolvasható, amit a szakirodalom az áruházakról írt. Beck vállalkozása a fejlettebb, a világvárosi hirdetési kultúrát honosította meg Győrben. Azért emeljük ezt ki, mert ennek az üzlettípusnak a jelenléte és különösen annak reklámjai újfajta gondolkodásra és értékvilágra orientáltak, amelyek közelről érintették a polgári életmód

elemeit. A vásárlás kellemes időtöltéssé, kikapcsolódássá vált. Ugyanez figyelhető meg reklámjaiknál is. Minimális képi világgal ugyan, de katalógusszerűen hosszú ideig lehetett nézegetni őket. A kutatók az áruházak történeti szerepét abban látták, hogy az új polgári rétegek kultúráját és a kereskedelemben megjelenő tömegcikkeket „államházaságba” tudták olvasztani.¹¹ Győr esetében a modernizáló tanító hatás mindenképpen érzékelhető. A jelentős számú és professzionális szinten megkomponált hirdetések az árúböszéggel és az olcsó árak csábításával felkeltették a vágyat az új dolgok birtoklása iránt. Az emberek gondolkodásának a részévé tették, hogy figyelni kell a divatra és állandóan váltani, változtatni kell. A hatalmas kínálatból választani lehet, saját egyéniségem szerint kell öltözni és nem utolsó sorban az is tudatosult, hogy az emberek önértékelése immáron megvásárolható, mások értékítéletét nem kis mértékben az általunk birtokolt tárgyak alakítják.

Jegyzetek

- 1 GYÁNI Gábor, A hétköznapiok historikuma (az új narratív történetírás). In DUSNOKI DRASKOVICH József – ERDÉSZ Ádám (szerk.), *A hétköznapiok historikuma*. (Gyula, 1997).
- 2 SZABÓ Dániel, Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 16–17. sz.
- 3 VÖRÖS Károly, Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: *Várostarténeti Tanulmányok*. (Győr, 1971).
- 4 SZAKÁL Gyula, Közös nyelvük az autó. *Magyar Nemzet*, 1998. jan. 31.
- 5 Munkám kezdetén az első húsz évet öt éves metszetekben dolgoztam fel. Később derült ki, hogy az elemzéseket célszerű tíz évenként elvégezni, mert így a változások iránya és nagysága sokkal erőteljesebben jelenik meg.
- 6 QITNER Éva, *Az emlékezés kavicsai*. Kereskedelmi forgalomba nem került (magánkiadás). (1997).
- 7 *Győri Hírlap*, 1891. január 4.
- 8 *Győri Hírlap*, 1889. április 28.
- 9 Tudni kell, hogy ezek az adatok korántsem annyira objektívek és konzekvensek, mint pl. a gazdaság vagy a népesség számmutatói. Pl. több termék jelenhetett meg egy intézményen belül (áruház, gyógyszerár), vagy pedig nehéz volt őket besorolni valahová.
- 10 A magyar szakirodalomban először GYÁNI Gábor figyelte fel az áruházak jelentőségére. Fővárosi példán elemezte, hogy ez a kereskedelmi forma sokkal több volt, mint egy új vállalkozási típus. Lásd bővebben: GYÁNI Gábor, Középosztálybeli fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed*, 16–17. sz.
- 11 Donald WEBER, *Sellingdreams. Advertising strategies from grands magasins to supermarkets in Ghent*. (1900–1960). In: G. CRONICK – S. JANMAIN, eds.: *Cathedrals of Consumption*. The European Department Store, 1850–1939. Ashgate, 1999.

Reklame und Lebensform in Győr um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts

Eine der Grundfragen der Geschichtswissenschaft ist es, welche Quellen sie benutzt und mit welchen Methoden diese Informationen bearbeitet werden. In der historischen Forschung in Ungarn gilt das Einbeziehen der Reklame noch als neuer Bereich. Die einzelnen aber ehrenwürdigen Versuche sind zwar bekannt, aber es ist festzustellen, daß unsere Historiker diesen Quellentyp noch immer nicht entdeckt haben. Wir sind der Meinung, daß auch die Wirtschafts- und Gesellschafts-geschichte viele von diesen Informationen verwenden könnte, die Erforschung des Lebensstils ohne diese Quellen ist sogar unvorstellbar. In unserem Essay über die bürgerliche Lebensform bearbeiteten wir die Zeitungsreklame.

Wir gingen von der Erkenntnis aus, dass der Kunde vor allem keine Waren kaufen möchte, sondern eher Lösungen auf seine Probleme sucht. Auf diese Tatsache baut die zweite Phase des Reklameeffekts indem sie auf der einen Seite Probleme generiert, auf der anderen Seite aber gleich den richtigen Weg zur Lösung zeigt. Daraus folgt, daß man für die neuesten Produkte werben muß, die hauptsächlich den Lebensstil, die Gewohnheiten ändern. Ohne diese Werbungen sind selbst die Waren hoher Qualität gar nicht zu verkaufen.

Die Ergebnisse der bisherigen und noch laufenden Untersuchungen sind die folgenden: In den mehr als zehn Jahren vor der Jahrhundertwende sind die – in den Reklamen formulierten –, Modernität und die Lebensformänderung in drei Bereichen am deutlichsten zu spüren: Die Werbungen für die Körperhygiene, für die Modewaren und für die technischen Geräte zeigen die 3 Hauptbereiche in diesem Zusammenhang. Die technischen Geräte wie die Wasch – und Schreibmaschine, das Fahrrad oder der Gasofen

konnten sich – trotz der unglaublich festen Anwesenheit bis Mitte der 20-er Jahre nicht lange bewähren. Ihre Preise waren für die reicheren Bürger erreichbar, ihr Verschwinden weist aber darauf hin, daß sie sich in den bürgerlichen Alltag doch nicht einrichten konnten. Dieser Effekt war auch bei den Reinigungsmitteln zu bemerken, aber diese bewährten sich ständig.

Die Modewaren befanden sich in der besten Situation. Für die Kleidung wurde von den Warenhäusern Reklame gemacht, die einen besonderen Bereich unserer Untersuchung bilden.

Die Erscheinung der Warenhäuser ist deshalb ein spannendes Forschungsthema, weil sie einen völlig neuen Aspekt in die städtische Werbekultur einbezogen haben. Die einheimischen Kleingewerbetreibenden und die Kleinhändler waren im Reklamewesen nur in sehr bescheidenem Maße stabil anwesend. Für sie war nur ihr Name wichtig, danach ihre Artikel, eher mit Informationsfunktion als mit anlockenden Tricks.

Wir stellten es im weiteren fest, daß die Texte oft über 10 Jahre hin in unveränderter Form erschienen. Demgegenüber waren die Werbetexte der Warenhäuser riesengroß und von Fachleuten anlockend entworfen. Ihre Marketingstrategie sprach gezielt ein einziges Element des damaligen bürgerlichen Lebensstils an. Man brachte den Bürgern bei, daß man der Mode folgen, die Garderobe ständig erfrischen und sich nach dem individuellen Geschmack kleiden soll. Insgesamt kann man feststellen, daß diese Art Werbung das großbürgerliche Ideal massenhaft zu verbreiten suchte. Die große Auswahl, preiswert angeboten, die ständigen Preisreduktionen und das Markieren der Preise dienten zu diesem Zweck.

Die Warenhäuser repräsentierten – mehr als 25 Jahre lang – jene alleinige Institution der von der Werbung geschaffenen Öffentlichkeit, die bewußt auf die Lebensstilelemente zielte. Unter den oft langweiligen und eher informationsartigen Werbungen der Zeitungen waren sie wirklich die einzige erquickende Spalte.

Einer ähnlichen Änderung begegneten wir um die 20-er Jahre, wo – von Institutionen unabhängig – bewußt die Technik und die Freizeitangebote auf die Lebensart des modernen Bürgers zielten.

GERGELY ANNA

A székesfehérvári zsidó egyletek a dualizmus korában¹

A székesfehérvári zsidó egyletek dualizmuskori történetének kérdéséhez a zsidóság 1944-ben bekövetkezett tragédiájának tanulmányozása során jutottam el. A Magyarországi Zsidó Hitközségek című kétkötetes forráskiadvány² a német megszállás és a deportáció közti időszakra vonatkozóan a legteljesebb adattár a történelmi Magyarország hitközségeinek megismeréséhez. Az 1943. évi adatokat tartalmazó adattárban szerepel a székesfehérvári Chevra Kadisa Szent Egylet, az Izraelita Jótékony Nőegylet, az Izraelita Krajcár Egylet és az Izraelita Betegsegélyző Egylet. Valamennyi zsidó egyesületet az 1944. április 22-én hatályba lépő 1520/1944. sz. M. E. rendelet tiltotta be.³

A 80-90 éve folyamatosan működő egyletek rendeleti úton való feloszlátása, megszűnése keltette fel érdeklődésemet, és így időben visszafelé haladva jutottam el dualizmus kori megalakulásuk, működésük kutatásához.

A zsidók betelepülése Székesfehérvárra

Székesfehérvár szab. kir. városba a magisztrátus 1837. évi határozata, majd az 1840/29. tc.⁴ alapján telepedhettek le a zsidók. A letelepedési jogot hosszas vita után adták meg a helytartótanács ösztönzésére, s egyben erős vagyoni korlátokat, tiltásokat is szabtak.

A letelepülést kérő családfő erkölcsi bizonyítványához mellékelni kellett 400 Ft letelepedési díjat, vagyonának meg kellett haladnia a 6000 pengőt. Kötelezték magukat a városi adók fizetésére – bár városi polgárjogot nem nyertek –, céhbeli vagy polgárjogokkal összekötött mesterséget nem űzhettek, nem vásárolhattak ingatlanokat – így saját házat sem – csak nagybani kereskedést folytathattak. Nem tiltották viszont a hús- és italmérést, vásár- és

malomjog bérbévételeét.⁵ A városi magisztrátus és a polgárság elzárkózásának elsősorban gazdasági okai voltak. A nagyobb árukinálatot, több hazai és nemzetközi kapcsolatot, jelentős ipari és kereskedelmi tőkét képviselő zsidó kereskedők erős konkurenciát jelentettek a 19. század első harmadában viszonylag szerény vagyonnal rendelkező, még céhes hagyományokat őrző helyi iparosoknak.

A szabad királyi városba való „bebocsátás” következtében a zsidó lakosság száma ugrásszerűen megnőtt. 1840-ben mindössze 19 izraelita lakott Székesfehérváron, ez a város összlakosságának mindössze 0,1% -a. Ez a szám 1880-ra 2689-re emelkedett (10,5%). A városba való beáramlás 1910-ben érte el a tetőpontját, amely egyben 1944-ig a legnagyobb zsidó lélekszámot, 3024 személyt (ez 8,3%) jelenti.⁶

A fenti időszakban lejátszódó gazdasági, társadalmi változások következtében lezajló demográfiai változások, egyrészt megfeleltek az országos trendeknek, másrészt a vármegye területéről beköltözők révén bizonyos régi, zsidók által nagy számban lakott települések néptelenedtek el. Ilyen volt a nagy múltra visszatekintő lovasberényi, cecei, kajászószentpéteri hitközség is.⁷

Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy a Fejér megyei zsidóság központja gazdasági, politikai és kulturális tekintetben áttevődött a megye egyetlen városába, Székesfehérvárra. Végül mind ez azt is magával hozta, hogy új, a fehérvárinál kisebb regionális központok alakultak ki a zsidóság szempontjából. Ezek részben egy-egy terület kedvezőbb megélhetési viszonyai (ilyen volt Bicske), részben a főváros közelsége miatt (Érd) *váltak a zsidók által frekventált helyekké.*

Erre a dualizmus kori átrendeződött struktúrára épült rá rendkívül pragmatikus módon az izraelita községkerület szervezeti beosztása 1868-ban. Ez a beosztás kisebb módosításoktól eltekintve 1944-ig megmaradt. Ennek megfelelően Fejér és Veszprém megye együttesen alkotta a XI. Izraelita Községkerületet, melynek székhelye Székesfehérvár lett.⁸

Tanulmányomban nem térhettem ki a dualizmuskori Székesfehérvár gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyainak Haber-

mas⁹ nyomán a társadalmi nyilvánosság fórumainak kialakulására, valamint a városba betelepült zsidóságnak a vállalkozásokban, különböző „*gründolásokban*” játszott szerepének a taglalására. Csak érintőlegesen tárgyalom a hitközségek (ortodox és neológ) kialakulását, belső hitéletét is. Erre a régebbi és újabb szakmunkák szolgálnak adatokkal. A részletes historiográfiai felsorolás helyett, éppen az egylettörténeti kutatásokkal kapcsolatban szeretném kiemelni Bősze Sándor ide vonatkozó kutatásait,¹⁰ amelyek a Somogy megyei dualizmus kori egyleteket érintik. A továbbiakban Bősze Sándor gondolatmenetét elfogadva, az ő egyletfogalmát használom. Idézem: „*Az egyesület természetes és jogi személyek által államigazgatási eljárás útján, hatóságilag engedélyezett és ellenőrzött alapszabályokban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai és egyéb közös akarattal meghatározott célok megvalósítása érdekében, a nyilvánosság számára megfogalmazott – olyan társaság volt, amelynek tagjai meghatározott díjakat fizettek. Az egyesület kifejezetten gazdasági – profitorientált – tevékenységet nem folytatott, valamint elsősorban nem politikai célt kívánt megvalósítani. Hatósági jogkört, néhány kivételtől eltekintve nem gyakorolt. Az alapszabályokban lefektetett célokhoz viszonyított közös érdekeket az egyesületen kívül állókkal szemben, mint érdekképviselői szerv is képviselte. Az adott helyzetben közvetítő szerepet töltött be a kormányzat, vagy a politikai pártok és a helyi törekvések között. Az egyesületi tagok jogai a fizetett tagdíj mértékétől függően nem voltak egyformák. Az egyesület az alapszabályokban meghatározott közigazgatási határokon belül működhetett, de fiókegyesületeket is hozhatott létre.*”¹¹

Írásomban az ún. segélyegyletek csoportjába tartozó alábbi székesfehérvári egyesületekkel szeretnék foglalkozni:

1. Chevra Kadisa Szent Egylet
2. Izraelita Nőegylet
3. Izraelita Krajcár Egylet
4. Izraelita Betegsegélyző Egylet.

Ezen egyletek kapcsán három szempontra kívánom a figyelmet felhívni, amelyek az alapszabályok értelmezéséhez újabb

támponot nyújthatnak: 1. a gyász fogalma a zsidó vallásban; 2. a jótékonyág fogalmának értelmezése és 3. a családi kapcsolatok szerepe az egyleti életben.

1. A gyász fogalma

A vallásos zsidóember számára a Sulchán Áruh törvénykönyv¹² (a. m. 'terített asztal') tartalmazza a szigorúan betartandó vallási törvényeket. A Jozsef Káro által (1488–1575) szerkesztett törvénykönyvet 1564-ben adták ki először Velencében, melynek 2. fejezete foglalkozik többek közt a jótékonyágnak, a beteglátogatásnak, a halottakkal való foglalkozásnak és a köteles gyásznak a szabályaival. A Sulchán Áruh törvénykönyvhöz való ragaszkodás képezte a vita alapját az 1850-es évek végén a székesfehérvári ortodox és neológ szétválás előtti oppozíciónak.¹³ Ugyanakkor 1890-ben alapított, de csak 1900-ban írásba foglalt kajászszentpéteri Chevra Kadisa alapszabálya 1. §-ában rögzítette, hogy az említett hitalapszabályokat tekinti működése foglatának.¹⁴

A zsidó vallás a kötelező gyásznak előírja a külső megjelenési formáit és meghatározza azokat a rokonsági fokokat, amelyekre a gyásztörvények betartása kötelező.¹⁵ A gyász időszakai a következők:

1. a halál beálltától a temetésig
2. a temetést követő hét nap
3. a temetés utáni 30 nap
4. gyászév
5. halálozási évforduló.

A legmélyebb gyász a temetésig tart. A gyászoló egyedül étkezik, nem vesz magához húst, bort, gyászmécsest kell gyűjtania. A temetés utáni gyász hét első napján nem szabad a gyászolónak saját ételéből ennie. Ősi szokás szerint az erre a célra társult tisztes férfiak egyesülete, a Chevra Kadisa gondoskodik a gyászoló étkezéséről. A meghatározott ételek – melyek szimbolikusak: hamuval megszórt tojás vagy lencse – szintén a gyászt hangsúlyozzák. A gyász további tiltó intézkedéseket tartalmaz, amelyek betartását a gyászoló a Chevra Kadisa Egylet közreműködése nélkül nem

tudná teljesíteni. Mivel a gyász első hét napján tilos a házból ki-mennie, így a templomba is a közösség megy helyette imádkozni. A gyászoló a fenti időszakban nem ülhet széken, csak földön vagy alacsony zsámolyon, nem húzhat cipőt, nem válthat ruhát, nem borotválkozhat, bevágott ruhát kell viselnie, nem szabad dolgoznia stb.

A fenti felsorolás nem törekedhet teljességre, hiszen a nap, a hét meghatározott időszakában kötelező imákról még nem is volt szó. A Talmud „jótevőknek” nevezi a halottak eltemetésében segédkezőket, hiszen „*az a legigazibb jócselekedet, amit a halottal gyakorolnak, mert tőle már senki nem várhat viszonzást*”¹⁶.

Székesfehérvárott 1853-ban¹⁷ – más adatok szerint 1857-ben – alakult meg hivatalosan a Chevra Kadisa Egyesület, amelynek alapszabályai a hagyományostól eltérő néhány paragrafust is tartalmaztak. Ilyenek pl., hogy a halottaknál mondandó imák csendben tartassanak: a koporsó a sírkertben ne nyitassék fel. Ez utóbbi előírás arra vonatkozott, hogy ellenőrizhessék a rituális eljárások szabályos megtörténtét. A székesfehérvári hitközségben az ekkor évek óta folyó vita a hagyományörzők és az újítók közt éppen a Chevra-szabályok körül bontakoztak ki. A neológok által készített Chevra-szabályok nem ütötték meg az ortodox mértéket, bár az alapszabályzat a bécsi és prágai egyletek mintájára készült. Az ortodoxok és a neológok vitája az ortodoxok kiválásával végződött. Hitközségük hivatalosan 1863-ban alakult meg, majd 1870-ben külön templomot építettek rituális fürdővel együtt. Az Autonóm Ortodox Chevra Kadisa Egyesület 1875. szeptember 15-én alakult meg ugyanazon célokkal, mint az anyahitközség szentegylete: betegek, szegények ápolása, gondozása; az elhalt hittestvérek eltemetése; bizonyos elhalt személyek emlékére rendelt és a szokásos többi imádságok teljesítése; a sírkert gondozása.¹⁸

Miután a rabbik tiltották a temetéssel kapcsolatos üzleti tevékenységet, a szent egyletek mind szervezetileg, mind anyagilag teljesen önállóak és függetlenek voltak. A Chevra önkormányzati jogát a közgyűlésen keresztül gyakorolta, amelynek tevékenységét választmányi tagok, gondnokok, főgondnokok, számvizsgálók, valamint a jegyző egészítették ki.

Az alapszabályok pontosan előírják az egyleti tagok személyes szolgálattételét a halál bekövetkezése előtt és után. A Chevra-tagok gondoskodnak a megboldogult őrzéséről, a holttestmosdatásról; a gyászoló fél kívánságára gondoskodik a temetési szerekről, a halotti ruháról; a gyalultatlan koporsóról; segít a temetés időpontjának kiválasztásában, a sírhely kijelölésében; a halott temetőbe való kikísérésében és felügyel annak rendjére. Továbbá feladata még a sírkőállításról, a sírok gondozásáról, a szükséges imák elmondásáról, a gyászoló család vigasztalásáról, gyámolításáról gondoskodni.

2. A jótékonyág fogalmának értelmezése

A jótékonyág fogalma és gyakorlata más és más értelmet nyert a felekezeti alapon létrejött dualizmuskori egyleteknél. Ezért fontosnak tartom pont a jótékonyágot gyakorló izraelita nőegyletek megalakulása és működése kapcsán e fogalom néhány jellemző vonására rámutatni. Mindez azt is jelenti, hogy a szociális problémák megoldásával foglalkozó nőegyesületek felekezeti meghatározottságát, egyben elkülönültségét is hangsúlyozni kell, hiszen hasonló céllal alakult egyesületek „*karitas*” vagy „*patronage*” fogalma más vallási és ideológiai hátteret, gyakorlatot takart. Mindez kiegészült azzal, miként Szabó Dániel tanulmányában írja, hogy a nőegyesületek 1885 után tovább specializálódtak a felekezeti törésvonalak mentén.

A zsidó vallás külön kifejezéssel illeti az intézményes jótékonyágot és a magánjótékonykodást. Elvi szinten mindkettő ugyanazt a vallási parancsot tartalmazza: a szeretet és a könyörületesség gyakorlását. A jótékonyág hét ágát különbözteti meg a Talmud (98. Midra): 1. az éhezők táplálása; 2. a mezítelenek felruházása; 3. a betegek látogatása; 4. a halottak eltemetése; 5. a foglyok megváltása; 6. az árvák felnevelése és menhely adása a hajléktalanoknak; 7. hozományadás árva lányok részére.¹⁹

A felsorolt vallási kötelezettséggként előírt jótékonyági „*területek*” teljes egészében lefedik a dualizmus kori zsidó egyesületek egy-egy altípusát, amelyek elnevezésükben, célkitűzésükben

is egy-egy vallási parancsnak, lényegében a talmudi etikának kíván-
nak megfelelni. Magyarázatul szolgálnak tehát arra nézve, hogy
miért alakult meg a legtöbb hitközségben a jótékony nőegylet a
szegények gyámolítására, krajcár egyletek az elemi iskolás, sze-
gény sorsú izraelita tanulók téli ruházattal való ellátására; beteg-
segélyző egyletek a betegek, özvegyek, árvák gondozására; vagy
a már említett temetkezési egyletek a halottak kegyeletteljes elte-
metésére; s végül miért hoztak létre számos esetben kiházasítási
alapot a hitközségek.

Székesfehérváron az Izraelita Nőegylet 1852-ben alakult a
helybéli izraelita nők szegénygyámolító egyleteként. A Nőegylet
1864-ben 300 Ft-tal gazdálkodott, 1884-ben pedig már 5000 Ft-
tal. 20 év alatt 20 000 Ft segélyt osztottak ki, ami nem csekély
összeg, ha figyelembe vesszük, hogy a rabbi egy évi fizetése
1884-ben 1000 Ft volt.²⁰

A Jótékony Nőegylet elnöki tisztét *Wertheim Mózesné* látta el
24 évig. *Dr. Ligeti József* másodelőljáró az alábbiakban méltatta
munkásságát: „*Ezen egyszerű, szerény, igénytelen, jámbor lelkű*
vallásos zsidó nő halálával – úgymond – városunk egyik köztisz-
teletben álló előkelő családjának, dísze, büszkesége, hitközsé-
günk életének kimagasló tisztességű nő alakja; a szegények egy
védangyala és azon kiváltságos és ősi erényekben gazdag zsidó
nők mintaképe tűnik el, kik felekezetünk egy már-már tünedező
korszakát jellemzik, de kiknek száma fogy, pótolhatatlan hézagot
hagyva vallási, erkölcsi és közéletünkben. A vallás, a család és
szegények: ezek voltak a megboldogultnak kincsei, melyeket ő
egyenlő szeretettel zárt jó szívébe.”²¹

Több mint száz év után olvasva a búcsúzó sorokat ma már nehéz
eldönteni, hogy e szavakban mennyi a rangnak és méltóságnak kijáró
tisztelet (a koved), és mennyi a gyász és a valós érdem, az erény.
Ezen túlmenően azonban rávilágít a templom–gyerek–konyha hár-
mas egységéből kimozduló nő alakjára, aki azonban a hagyományos
zsidó nőről vallott eszményeket harmonikusan kapcsolta össze a
kötelezettséggel.

3. A családi kapcsolatok szerepe az egyleti életben

A harmadik vizsgálati szempont az egyletek vezetésében megnyilvánuló családi kapcsolatok rendszere. Ez utóbbi megközelítés lényegében a helyi elit kérdéskörét érinti, amely *Gerő András* gondolatmenetét követve egyszerre jelenti a belső érdekviszonyok hálóját; a házassági és életstratégiákat és a keresztény környezethez való szocializációt, de jelenti az összetartozás tudatát „és/vagy” vallási alapon. Ugyanakkor kifejezi a stílust, ethoszt, viselkedést, követendő mintát a közösségen belül.

A családi kapcsolatok rendszerére, az egyleti életben játszott döntő szerepére csak egy példát szeretnék felhozni. A székesfehérvári hitközség elnöki tisztét *Wertheim Salamon Lipót* töltötte be 1866-tól. Életpályáját itt nincs mód bemutatni, de jellegzetes dualizmuskori karriert futott be. 1863-ban megalapította a Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnokot, 1869-ben létrehozta a Kereskedelmi Bankot, *gr. Zichy Nándorral*, 1872-ben pedig a Fejér megyei Takarékpénztárat. Édesanyja a már említett és értékelt *Wertheim Mózesné*²² volt, aki 24 éven keresztül betöltötte a Jótékony Nőegylet elnöki tisztét. *Wertheim Mózesné* leánya, *özv. Wein Józsefné*, szül. *Wertheim Katalin*, édesanyja halála után átvette a Jótékony Nőegylet vezetését. A Székesfehérvári Izraelita Krajcáregylet alapítója *Wertheim Árminné* és *Wertheim Salamonné* volt 1871-ben. A két jótékony hölgy *Wertheim Mózesné* fiainak, *Árminnak* és *Salamonnak* a feleségei voltak. *Wertheim Pálné* pedig az 1920-as években működött az Izraelita Krajcáregylet elnökeként.²³

A fenti kapcsolatrendszerekben megnyilvánuló összefüggések kutatása, azok történeti értékelése rávilágíthat a családnak a városban betöltött szerepére, szocializálódási kapcsolatára, az asszimilálódási folyamat egyes fázisaira. Ennek feltárására azonban további kutatásokra, újabb levéltári források bevonására van szükség, amely egy, a jelenleginél differenciáltabb képet alakíthat ki Székesfehérvár dualizmus kori társadalmáról.

Jegyzetek

- 1 A dolgozat a MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság által szervezett konferencián, 1997. október 17-én elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített változata.
- 2 *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa összeírása a német hatóságok nyomán.* I. rész. Adattár A, B kötet. Közzéteszi: SCHWEITZER József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte: FROIMOVICS Kinga (Budapest, 1994, MTA Judaisztikai Kutatócsoport) (Rövidítése: MZSHK).
- 3 *Magyarországi Rendeletek Tára.* (Budapest, 1948, Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai Rt.) 1–2. 1026., 1061.
- 4 *Magyar Törvénytár, 1848–1868.* 175–176.
- 5 FARKAS Gábor, Zsidó kereskedők, kézműiparosok betelepődése Székesfehérvár szabad királyi városba (1836–1842). *Argus*, (1995) 6: 29–34; GERGELY Anna, A székesfehérvári zsidók 1848-ban. *Argus*, (1998) 2.
- 6 KEPECS József (szerk.), *A zsidó népesség száma településként (1840–1941).* (Budapest, 1993, Központi Statisztikai Hivatal) 143–146.
- 7 KOVÁCS Alajos, Száz év Fejér vármegye községeinek népesedéstörténetéből. *Magyar Statisztikai Szemle*, (1938) 3: 263.
- 8 *MZSHK*, 1944. I. B. köt. 833.
- 9 Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* 2. kiad., (Budapest, 1993).
- 10 Ezúton fejezem ki köszönetemet BŐSZE Sándornak, aki az előadás elhangzásakor még kéziratban lévő könyve kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Időközben megjelent műve: BŐSZE Sándor, *Az egyesületi élet és polgári szabadság. Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Somogyi Almanach*, 53. sz., (Kaposvár, 1997) 258.
- 11 BŐSZE, *i. m.* 12–21.
- 12 *Zsidó lexikon.* ÚJVÁRY Péter (szerk.). (Budapest, 1929) 811–812.
- 13 STEINHERZ Jakab, *A székesfehérvári zsidók története visszaköltözésüktől a jelenig (1840–1892).* (Budapest, 1895) 19–47.
- 14 Fejér Megyei Levéltár (FML) /X–1/2. 3. A Kajászó-szent-péteri „Chevra Kadisa” (Szent Egylet) alapszabályai, 1908. aug. 26.
- 15 JÓLESZ László, *Hitéleti kislexikon.* (Budapest, 1987) 37.; *Zsidó Lexikon.* 328–329.
- 16 JÓLESZ, *i. m.* 81.
- 17 STEINHERZ, *i. m.* 26.
- 18 SZVL IV–B. 1405. Statuen des Stuhlweissenburger Bruderschafts Verteines Chevra Kadischa Genossenschaft zur Tode. 1860. júnus 29.
- 19 *Zsidó lexikon.* 426.
- 20 STEINHERZ, *i. m.* 88.
- 21 FML X., 223.
- 22 STEINHERZ, *i. m.* 71.
- 23 STEINHERZ, *i. m.* 86.; SZVL IV–B. Izraelita Nőegylet iratai (1914–1939). Az iratok közt megmaradt az egylet 1914-ből származó költségvetése és a tagok jegyzéke, valamint 1933–34-ből, 1938–39-ből az egylet tisztikarának névsora. FML X–223. A Székesfehérvári Izraelita Betegsegélyző Egylet iratai (1914–1944). 1914-ből a Székesfehérvári Izraelita Betegsegélyző Egylet 1913. évi kezelési és vagyonkimutatása. (Székesfehérvár, 1914); Valamint 1937, 1940, 1943-ből a tagok és a tisztikar névsora. SZVL IV–B. 1405. A Székesfehérvári Krajcár Egylet 1928. évi statisztikai adatainak összeírása.

Die jüdischen Vereine von Székesfehérvár zur Zeit des Dualismus

Die Juden konnten sich in der Königlichen Freistadt Székesfehérvár aufgrund der Verordnung vom Jahre 1837, bzw. des 1840:XXI Gesetzartikels niederlassen. Das Recht zur Niederlassung wurde erst nach einer langen Diskussion, auf die Anregung des Statthaltereirats erteilt. Der Beschluß, der die Ansiedlung ermöglichte, enthielt einen starken Vermögenszensus – Bedingungen und Verbote gegenüber den in den Dörfern der Umgebung lebenden und sich anzusiedeln wünschenden jüdischen Handwerkern und Kaufleuten.

Am 5. April 1848 wurden – wie es auch in anderen Städten des Landes geschah – aus Székesfehérvár 70 jüdische Familien vertrieben. In den antisemitischen Äusserungen im Frühjahr des Revolutionsjahres 1848 spielten nicht nur gewisse Aversionen gegenüber einer fremdartigen Glaubensgemeinschaft eine Rolle, sondern auch die Furcht vor einer Konkurrenz seitens der jüdischen Handelsleute, die ein größeres Warenangebot darbieten konnten und über ein bedeutendes Gewerbe- und Handelskapital verfügten. Die Verbannung der Juden dauerte jedoch nur eine Woche, dann wurden sie vom Stadtrat auf die Anordnung des Regierungskommissars Ferenc Pulszky zurückgerufen.

Der massenhafte Einzug der Juden in die Städte war in den Jahren nach der Revolution für das ganze Land charakteristisch.

Der Umfang der Studie erlaubt jedoch keine eingehende Behandlung des wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Lebens von Székesfehérvár zur der Zeit des Dualismus. Sie behandelt weder die Ausbildung der Instanzen der sog. gesellschaftlichen Öffentlichkeit (nach Habermas), noch ihre Tätigkeit, und berührt nur die Diskussion zwischen Orthodoxen und Neologen und die darauf folgende Trennung, das innere Glaubensleben.

Bei der Bestimmung des Begriffes vom Verein dient der Studie das Werk von Sándor Bösze als Grundlage. Das erwähnte Werk faßt die von mir untersuchten Vereine von Székesfehérvár unter dem Sammelbegriff „Hilfsvereine“ zusammen.

1. Chevra Kadisha-Verein
2. Israelitischer Frauenverein
3. Israelitischer Kreuzeverein
4. Israelitischer Krankenverein

Ziel der Studie ist es, im Zusammenhang mit diesen Vereinen, die Aufmerksamkeit auf drei Standpunkte zu lenken, welche einen weiteren Anhaltspunkt für die Deutung der Statuten geben können.

1. Begriff der Trauer in der jüdischen Religion
2. Begriff der Wohltätigkeit in der jüdischen Religion
3. Rolle und Bedeutung der Familienverbindungen im Vereinsleben

1. Für einen jüdischen Menschen enthält das Gesetzbuch Sulhan Aruch („gedeckter Tisch“) die strikt einzuhaltenden religiösen Gesetze. Kapitel 2 des Buches behandelt die Regeln für die Beschäftigung mit den Toten und für die vorgeschriebene Trauer. Das Beharren auf das Gesetzbuch Sulhan Aruch bildete auch den Grund der heftigen Diskussion, die sich unter den Székesfehérvärer Orthodoxen und Neologen von den 1850-er Jahren an entfaltete. Die jüdische Religion schreibt die richtigen Formen der Trauer, wie auch die Zeitformen der Trauer (5 Stufen) vor. Nach der Trennung der orthodoxen und der neologen Glaubensgemeinden von Székesfehérvár besaßen beide Glaubensgemeinden je einen Bestattungsverein, mit selbständigen Betätigungsstatuten. Der Autonome Orth. Chevra Kadisha Verein wurde am 15. September 1875 gegründet, mit den gleichen Zielsetzungen wie der fromme Verein der Muttergemeinde: Krankenpflege, Unterstützung der Armen, Beerdigung der verstorbenen Glaubensbrüder- und Schwestern; Erfüllung der zum Andenken gewisser verstorbener Personen verordneten Gebete, sowie der übrigen, gebräuchlichen Gebete: Pflege des Friedhofs.

Da die Rabbiner eine mit der Beerdigung verbundene geschäftliche Tätigkeit verboten, waren die frommen Vereine strukturell

wie auch finanziell völlig selbständig. Die Chevra übte ihr Selbstverwaltungsrecht durch die Generalversammlung aus, deren Tätigkeit von Ausschußmitgliedern, Kuratoren, Oberkuratoren, Revidenten, wie auch von einem Notar ergänzt wurde. Die Statuten legen die persönlichen Dienstleistungen der Vereinsmitglieder vor und nach Eintreffen des Todes genau fest. Die Mitglieder der Chevra sorgen für die Totenwache, die Abwaschung der Leiche; nach Wunsch der Hinterbliebenen beschaffen sie die Requisiten der Beerdigung, das Totenkleid, den ungehobelten Sarg; sie helfen beim Festlegen des Zeitpunkts der Beerdigung; sie organisieren das letzte Geleit, und bewachen dessen Ordnung. Weitere Aufgaben sind noch die Setzung eines Grabdenkmals, die Pflege der Gräber, das Sprechen der notwendigen Gebete, die Tröstung und Unterstützung der trauernden Familie.

2. Die zweite Erklärung des Begriffes versucht Angaben zum Begriff der Wohltätigkeit zu liefern. Der Begriff und die Ausübung der Wohltätigkeit gewannen verschiedene Deutungen in den auf einer konfessionellen Grundlage gebildeten Vereinen zur Zeit des Dualismus. Deshalb halte ich für wichtig, gerade mit der Gründung und Tätigkeit der karitativen israelitischen Frauenvereine verbunden auf einige charakteristische Züge dieses Begriffes hinzuweisen. Das bedeutet auch, daß man die konfessionelle Bestimmung und die gleichzeitige Isolation der sich mit der Lösung sozialer Probleme beschäftigenden Frauenvereine unterstreichen soll, da der Begriff „Karitas“ oder „Patronage“ in den mit ähnlichen Zielsetzungen gegründeten Vereinen verschiedene religiöse und ideologische Hintergründe und Anwendungen deckt.

Der Talmud führt sieben Zweige der karitativen Praxis auf, die völlig mit den Tätigkeitsgebieten gleichgesetzt werden können, auf welchen sich die jüdischen Wohltätigkeitsvereine zur Zeit des Dualismus betätigten. In Székesfehérvár wurde der Israelitische Frauenverein im Jahre 1852 gegründet, und war, wie auch die übrigen erwähnten jüdischen Vereine, bis 1944 ohne Unterbrechung tätig.

3. Als letztes Problem berührt die Studie das System der sich in der Führung der Vereine äußernden Familienverbindungen. Dieser letzte Gesichtspunkt berührt im wesentlichen die Frage der lokalen

Elite. Darunter werden, dem Gedankengang von András Geró folgend, die Vernetzung von inneren Interessenverhältnissen verstanden. Letzteres bedeutet Heirats- und Lebensstrategien, die Sozialisation in der christlichen Umgebung, das Bewußtsein der Zusammenhörigkeit auf konfessionellem und/oder religiösem Grunde. Gleichzeitig bedeutet es aber auch einen Stil, ein Ethos, ein Verhalten, ein zu folgendes Muster innerhalb einer gegebenen Gemeinschaft. Die Studie stellt die familiären Verbindungen am Beispiel der Familie von Salomon Wertheim – Gemeindevorsitzender von 1866 an – vor. Die weiblichen Mitglieder dieser Familie haben den Wohltätigkeits- und Kreuzerverein teilweise gegründet und ihn bis in die Periode zwischen den beiden Weltkriegen ununterbrochen geführt.

**A PRIVÁT SZFÉRA VILÁGA
WELT DER PRIVATSPHÄRE**

ROMAN HOLEC

Das Wohnen der Bürgerin den Städten der Slowakei zur Zeit des Dualismus

Nach der Revolution 1848/9 wuchs nicht nur das politische Gewicht der Städte (vor der Revolution hatten sie im Parlament gemeinsam nur eine einzige Stimme), sondern sie wandelten sich auch zu kulturellen und politischen Selbstverwaltungszentren von Komitaten und Bezirken oder zu bedeutenden Wirtschaftszentren mit Industriebetrieben und Finanzinstitutionen. Damit änderte sich mit der Industrialisierung auch das Gesicht der Städte, die immer mehr mit der Kanalisation, Gasversorgung, Wasserversorgung, Abfallbeseitigung, Stadtverkehr, Steinstrassen, Parks usw. ausgestattet wurden. Es hing mit dem „modernen Zeitgeist“ und allgemeiner gesellschaftlicher und ökonomischer Entwicklung zusammen, daß sich „eine Stadt nach der anderen mit den Anforderungen des modernen städtischen Lebens versah“.¹

Die Bautätigkeit kann in dieser Zeitperiode im Prinzip, wenn auch nur Zinshäuser gebaut wurden, im Allgemeinen als lebhaft bezeichnet werden, obwohl im Verlauf der einzelnen Phasen des wirtschaftlichen Zyklus bis 1914 sowohl Etappen der beschleunigten Entwicklung als auch gewissen Stagnation überleben mußte. Es gab Jahre, die mit Stillstand der öffentlichen Bauten charakterisiert waren, aber die Wohnhäuser mußte man auch damals immer bauen. Das war besonders für dynamisch wachsende Städte charakteristisch: „Die Unternehmungen und die neuen Bewohner können sich jedoch nur dann ansiedeln, wenn genügende und den verschiedenartigen Ansprüchen angemessene Wohnungen in den Städten vorhanden sind“. Die Preisentwicklung des Baumaterials, die Lohns- und Arbeitsverhältnisse, aber auch gesamte politische und wirtschaftliche Lage – die allen konnten die Bautätigkeit beeinflussen, aber nicht völlig einstellen: „Für den Bau von Wohnungen ist es am zweckmäßigsten die Verhältnisse für die Privattätigkeit leichter zu gestalten; da das Privatkapital am besten geeignet dazu

ist, bei richtiger Ausnützung der Konjunkturen den allgemeinen Anforderungen entsprechende billigere und rentable Wohnungen zu bauen... Somit müssen hier die Öffentlichkeit, die moralischen Körperschaften, in erster Reihe die Städte selbst intervenieren und mit einer klugen Wohnungspolitik die Wege der Entwicklung ebnen und fördern“.²

Die Industrialisierung, die Urbanisierung und die innere Entwicklung des Bürgertums einschließlich der Verbürgerlichung weiterer sozialen Gruppen, wie des Unternehmer- und des Beamtentums, brachten mit einer gewissen Verspätung auch in der Slowakei Veränderungen im Lebens- und Wohnstil bürgerlicher Schichten mit sich.

Davon ausgehend kann man sagen, daß sich das Territorium der heutigen Slowakei vom mitteleuropäischen Kontext des bürgerlichen Wohnens im Prinzip nicht abhob. Auch hier entstanden die Arbeiterviertel, sowohl für die sog. Arbeiter-aristokratie, als auch für die Massen der elenden Arbeiter. Deren gegenüber entstanden außerhalb der Zentren und Industriezonen ganze Wohnviertel, in denen sich die Bürger ihre „Burgen“ bauen lassen – das sind entweder Mietshäuser mit Luxus- und einfacheren Wohnungen, die gleichzeitig ein einträgliches Geschäftsobjekt darstellten, oder Villen als Ausdruck der Unabhängigkeit und des Selbstbewußtseins dieser sozialen Gruppe. Die Anzahl der Stockwerke und die Höhe des Hauses waren bei Mietshäusern und Villen nicht nur die sichtbarsten äußeren Merkmale Reichtums des Inhabers, sondern auch Merkmale des städtischen Charakters. Je höher waren die Häuser, desto städtisch sahen die Städte aus. In Bratislava [Preßburg, Pozsony] hatten im Jahre 1900 kaum 16% aller Häuser und etwas über 20% der Wohnhäuser zwei oder mehr Stockwerke. Die überwiegende Mehrzahl der Städte kannte jedoch überhaupt keine dreistöckigen Häuser.³

Im Jahre 1905, wenn die politische Lage unsicher war und auch die Preis- und Arbeitsverhältnisse (viele Streiks) sich nicht günstig entwickelten, wurde auf dem Gebiet der Handels- und Gewerkekammer in Banská Bystrica [Neusohl, Besztercebánya] 1026 Wohnhäuser, davon aber nur 17 einstockige und 4 zweistöckige, gebaut.

Damals bildeten das Gebiet der Kammer 6 Komitate, was nicht wenig war. Die Handels- und Gewerbekammer in Bratislava hebte im Bericht über das Jahr 1902 eine andere Erscheinung hervor, und zwar daß „die Zahl der mit Schindel- und Bretterbedachung versehenen neuen Gebäude... in steter Abnahme begriffen ist, worin wir ein erfreuliches Zeichen dessen erblicken, daß die Wohnungsverhältnisse sich sowohl in sanitärer Hinsicht, wie auch vom Gesichtspunkte der Feuersicherheit fort und fort vervollkommen“. Vom 329 Neubaute auf dem Gebiet der Kammer (4 Komitate und eine Munizipalstadt) gab es nur 15, die mit Schindeln oder Brettern eingedeckt wurden.⁴ Dazu führten auch mehrere Vorschläge zur Belebung der Bautätigkeit, und zwar in der Form der Steuernachlässe und Steuerbegünstigungen im Falle der Bauten mit mindestens 4-Zimmerwohnungen oder mit dem festgestellten benutzten Baumaterial.

Die schon erwähnten Errungenschaften der Zivilisation wirkten auf die Herausbildung des bürgerlichen Wohnmilieus und unmittelbar auch auf die bürgerliche Wohnkultur ein. Die Unterschiede zwischen dem Stadt- und Landleben haben sich damit seit der Jahrhundertwende bedeutend vergrößert, es ist jedoch notwendig zu sehen, daß gleichzeitig auch große Unterschiede zwischen einzelnen Orten bestanden, weiterhin innerhalb eines Ortes zwischen dem Bürgertum und anderen Gruppen der Stadtbevölkerung sowie auch zwischen einzelnen Schichten des Bürgertums.

Die bürgerliche Entwicklung in der Slowakei und ihre bürgerliche Wohnkultur hatten jedoch mehrere Spezifika. In vielen Städten lebte man nicht städtisch, viele Phänomene mußten sich den Dimensionen der Kleinstädte anpassen. Zum Gegenteil – das Nationalzentrum Turciansky Svätý Martin [Turócszentmárton] überschritt als Großgemeinde die Grenze von 5000 Einwohnern nicht, aber aufgrund einer Konzentration von Intelligenz führten die Leute hier ein ausgesprochen bürgerliches Leben nach bürgerlichem Geschmack, obwohl es manchmal auch lächerlich aussah. (Z. B. wenn sonntags promenierten auf der Hauptstrasse salonfähig herausgeputzte Paare, obwohl zu ihren Füßen die Abwässer flossen.)

Im Vergleich mit den Städten auf dem Gebiet des heutigen Ungarns, einschließlich Transdanubiens, setzte sich in der Slowakei die Elektrizität schneller durch, obwohl auch hier gehörte sie bei weitem nicht zu den alltäglichen Selbstverständlichkeiten. Die Erklärung für diese Erscheinung hing damit zusammen, daß sich die Elektrizität zuerst in der Industrie und im Bergbau durchsetzte, später in der Stadtbeleuchtung und erst ganz zum Schluß gelangte sie auch zum Verbraucher. Die Stadt bekam Elektrizität also vom Bergbau und Industrie, daß lohnte sich für die beiden Partner.

Neben der Elektrizität gehörte auch das Vorhandensein eines Bades in der Wohnung zu solchen Luxus, der auch nicht für alle Spitzenwohnungen charakteristisch war. In kleineren Städten brachte die Wasserleitung mehrere Veränderungen mit sich. (Z. B. Trenčín [Trencsén] als eine Ausnahme hatte die Wasserleitung erst vom 1911, also ganz spät, und infolge dessen war vor dem Ersten Weltkrieg 1201 WC-Toiletten, 260 Bäder usw. im Betrieb, und das war nicht wenig – in Trenčín lebte damals fast 8000 Einwohner.) Infolgedessen konnte man über Sparsamkeit nicht reden, das Wasser war billig und den Verbrauch zu messen – das war unmöglich. Der Verbrauch in Košice [Kaschau, Kassa] war 150 Liter pro Tag und Person.⁵ Auch deshalb, besonders im Sommer, waren verschiedene Pannen fast alltäglich. Man konnte aber mehrere Städte finden, in deren kein einziges Bad war. In solchen Städten und Dörfern versuchten mehrere technisch gebildete Leute eigene Wassersysteme in die Praxis zu bringen, aber das war im Allgemeinen nicht oft der Fall. Hygienischen Zwecken dienten in der Regel die städtischen Dampfbäder, die man seit dem 70er Jahren des 19. Jahrhunderts in größerer Zahl zu bauen begann. Die modernste Vorstellung und Realität in der Bad- und WC-Ausnutzung in einer bürgerlichen Spitzenwohnung präsentierte in mehreren Artikeln die Zeitschrift *A lakás* (1911–1914).

Es stehen in Archiven mehrere Bauverträge zur Verfügung, auch von denselben Kunden und es ist charakteristisch, wie sich während 30-40 Jahren die Anforderungen wechselten. Das Bad, das WC, die Zahl der Zimmer und das Baumaterial gehörten zu den wichtigsten und auffälligsten Unterschiede. Das galt für jeden

Bürger, unabhängig von der Nationalität.⁶ Auch in der Ausstattung der Wohnung gab es keine Unterschiede. Die Interieurs der Häuser und Wohnungen waren standardisiert und damit im Prinzip weniger häufig vom Vermögen des Besitzers abhängig, als dies in der Vergangenheit so oft der Fall war.

Ein Erinnerungsbuch über Bratislava's Interieurs von Else Grailich ermöglichte einem slowakischen Historiker 5 ausgewählten Typen des Wohnens präzisieren. Der erste Typ ist durch die Wohnung als Zufluchtstätte aus der Getümmel der Außenwelt repräsentiert. Der zweite Typ – das Wohnen, in dessen alle Mitglieder der Familie die Tradition verband. In diesem Typ gehörte dem Tisch eine zentrale Funktion, weil hier spielten sich alle Familienfeste ab. Dieselbe Rolle als Zeuge der Tradition gehörte auch den verschiedenen Erinnerungsgegenständen, die oft geerbt und verehrt wurden. Der dritte Typ hebte die Kultur des Heimes hervor. Er war vorwiegend für die wohlhabenden Bürgerschichten und Luxuswohnungen charakteristisch. Der vierte Typ ist ein Haus des Patriziats. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts starb schon die Mehrzeit dieser Geschlechter aus und ihre Häuser und Möbel gingen in den Besitz der neuen Bürgerschichten über. Der letzte Typ ist besonders für Bratislava charakteristisch – ein Haus des Winzers. Das Haus gestaltete sich zu einem ausgesprochenen Zweckgebäude mit einem Keller und der Wohnraum verwandelte sich zweimal im Jahr zu einer Gaststätte. Alle diese Typen konnte man in verschiedenen Kombinationen finden. In einem antagonistischen Verhältnis zu diesen Formen des Wohnens steht die moderne Luxuswohnung, die sich als neuer Typ des Wohnens der höchsten Schichten der neuen Elite zu formieren begann.⁷ Das Fluidum des bürgerlichen Haushaltes fehlte dieser Schicht neureicher Emporkömmlinge, die mit protzigem Luxus sich selbst und hauptsächlich ihrer Umgebung beweisen wollte, daß sie schon zum Bürgertum gehörte und sogar alle mit ihrem Reichtum übertrumpfte. Diese Erscheinung ist der Beginn der moralischen und sozialen Degenerierung jener Unterschicht, die sich nur den Äußerlichkeiten nach zum Bürgertum zählte, ohne seine Werte, seinen Lebensstil und seine Kultur zu akzeptieren.

Zurück zur Ausstattung der bürgerlichen Wohnungen. Wie schon gesagt wurde, unabhängig von oben erwähnten Typen, die Interieurs der Häuser und Wohnungen waren standardisiert, und zwar in dem Sinne, daß die Fabrikproduktion von Möbeln und ihre Er-schwinglichkeit sie weitaus breiteren Schichten zugänglich machten. Großer Popularität erfreuten sich Möbel aus gebogenem Holz, dank derer die bekannte Firma Thonet prosperierte. Einer ihrer Betriebe befand sich sogar in der Slowakei, in Velké Uherce [Nagy-ugróc]. Die Firma Thonet richtete ihr Produktionsprogramm am Massenbedarf – für einen annehmbaren Preis hohe Qualität zu bieten – aus. Die Zeitgenossen verstanden jedoch den Rückgang der handwerklichen Fertigung eher als einen Qualitätsschwund, da ehrliche Handarbeit durch verschiedene Imitationen, Ersatzstücke und Fälschungen ersetzt wurde.

Neben der dominierenden Strömung, die sich mit Erzeugnissen des Massenbedarfs zufriedengab, blieben den Rest der Bürger zwei Möglichkeiten – beide kann man als Randerscheinungen, aber durchaus nicht selten charakterisieren. Die einen wollten nach außen hin ihren Reichtum präsentieren und konnten sich deshalb nicht mit dem begnügen, was allgemein zugänglich war. Demgegenüber konnten sich Leute, „die an guten Geschmack litten“, nur mit Schwierigkeiten einrichten; sie kehrten deshalb zu traditionellen handwerklichen Spitzenerzeugnissen zurück, die zu dieser Zeit schon historische Erinnerungen waren, und aus ihren Wohnungen wurden bestenfalls „Museen“. Solche Einrichtung, aber auch Gegenstände wie Bibliotheken, Bilder, Uhren, Porzellan, Erinnerungsstücke, verschiedene Sammlungen und Reiseandenken sind nicht nur dazu, damit der Staub irgendwohin fallen kann, sondern sie gaben den bürgerlichen Haushalten ein universales Fluidum, die in Erinnerungen der ganzen Generationen der Familie blieb. Es gab auch mehrere moderne Gegenstände, wie Grammophon, verschiedene mechanische Spielzeugmaschinen, aber auch Akvarien (der sog. „See im Glas“) usw.

Die Möbelfabrik in Martin, in deren der slowakische Kapital die entscheidende Rolle spielte, produzierte vor allem für Export und die slowakischen Bürger kauften Möbel für sich bei denselben

Produzenten, wo auch die ungarischen oder deutschen Kunden kauften. Die damalige Mode und den Geschmack bestimmten die Wiener und Budapester bürgerlichen Trends, die in zahlreichen Handbüchern und Zeitschriften zur Wohnkultur propagiert wurden.

Man konnte also erstens die slowakische Baufirma bestellen um den nationalen Anforderungen genügt. Zweitens – es entwickelte sich ein Stil als Kompromis zwischen der Moderne, dem Heimatstil und der Volksarchitektur. Das konnte sich aber nur die begrenzte Schicht der slowakischen Unternehmer leisten. Als bekanntester Repräsentant galt Dušan Jurković, der unter dem Einfluß an der Wiener Staatsgewerbeschule wirkende Camillo Sitte arbeitete. Die Demonstration des Nationalbewußtseins in Form des Folklorismus war kein slowakisches Spezifikum, sondern eine gesamteuropäische Erscheinung – in der Wohnungen waren es die sog. slowakische Zimmer. In diesen Zimmern konzentrierte man verschiedene Gegenstände der Volkskunst und des Kunsthandwerks, wobei Holz, Keramik und Stickereien dominierten. Auch dieses Phänomen konnte, nachdem es mehr eine Mode geworden war, anstatt ein inneres Bedürfnis und Ausdruck der Verbundenheit mit dem volkstümlichen Milieu zu sein, einen stilisiert unauffälligen oder sogar kitschigen Charakter annehmen, besonders wenn man began alle Gegenstände fabrikmäßig zu falschen.⁸

Ein Zeitgenosse, gebildeter evangelischer Pfarrer Ján Lajciak, sah auch andere gefährliche Tendenz für die slowakische Eigentümlichkeit. Er war damit einverstanden, daß bequemer zu leben bedeutet auch schönere Wohnungen, bzw. Häuser zu haben. Er kritisierte aber in diesem Sinne vor allem verschiedene Verschönerungsgegenstände, die man massenhaft ankaufte und damit die slowakisch-nationalen Charakter der Wohnungen, bzw. Häuser liquidierte. Nicht der Luxus, sondern Ordnung und Sauberkeit im Haushalt waren nach Lajciak die wichtigsten Anforderungen, die gesuchte Erregung und Unterhaltung in den Kaffeehäusern, Gaststätten und Bordellen minimalisierten.⁹

An dieser Stelle möchte ich eine Bemerkung über Nationalsymbole machen, die mit dem erwähnten Folklorismus zusammenhängen und die Problematik des bürgerlichen Wohnens übergriffen.

Die sog. Tulpenbewegung im Jahre 1906 erweckte Diskussionen über sog. Nationalblumen, die nicht nur als Identitätsmarke der heimischen Produktion dienten, sondern auch als wichtiges Symbol „die wir über unserm Herzen tragen, während die Wurzeln aus dem Krater der lodernden Vaterlandsliebe ihr Feuer nehmen“. Diese Bewegung der ungarischen Bürgerschaft und Aristokratie stieß an Widerstand der Sozialdemokraten. Sie möchten die rote Nelke als Symbol haben, sie setzen die Losungen „Nieder mit den Tulpen, es lebe die Mohnblume“. Diese Bewegung stieß auch an Widerstand der Slowaken: „Eifrige Elemente fanden bald heraus, daß die Tulpe auch im slowakischen Oberungarn seit uraltem Zeiten als Haus- und Nationalblume galt. In der gut entwickelten Hausindustrie... wurde das Motiv der Tulpe angebracht. Auch die Slowaken besitzen alte Familientruhen, die in alter Malerei das Tulpenmuster aufweisen“.¹⁰ Solche patriotische Bewegungen waren für diese Zeit charakteristisch und fanden großen Anklang nicht nur unter den Bürgern und in deren Wohnungen, sondern auch auf dem Regierungsebene oder in der diplomatischen Korrespondenz.

Zurück zum Wohnen. Zweckmäßigkeit, Schönheit und gesundheitlich-hygienische Anforderungen wurden von privaten Baufirmen und damaligen Architekten berücksichtigt. In den Städten der heutigen Slowakei nahm in einer Bürgerwohnung das sog. Wohnzimmer (das auch als Speisezimmer diente) den besten Platz ein, denn hier hielt sich die Familie am häufigsten auf; danach kam das Schlafzimmer und überraschenderweise erst am Schluß der Salon. Dessen Funktion wurde in der Slowakei eher durch den Verein, das sogenannte Kasino oder das Kaffeehaus und Restaurant ersetzt. Hier trafen die Leute miteinander und führten das gesellschaftliche Leben. Mit Ausnahme der dreisprachigen Städten, wo die Slowaken in wesentlicher Minderheit waren (Bratislava), oder ungarisch einfarbigen Städten (Košice), wurden in allen anderen die nationalen Grenzen scharf festgelegt, betreffs der festgesetzten Besuchstunden in gemeinsamen öffentlichen Räumen oder betreffs Wahls des Lokals von den Bürgern verschiedener Nation.

Das selbständige Kinderzimmer war nicht oft der Fall und wenn ja, es diente mehr zum Schlafen als zum Spielen. Man konnte die-

ses Zimmer nur in den Wohnungen, bzw. Häusern der vermögends-ten Schichten finden. Die Grundanforderungen an ein Kinderzim-mer kennen wir schon aus dem Jahre 1854: „Das Kinderzimmer sollte so viel wie möglich hoch, hell und luftig sein und im oberen Theile des Hauses liegen... Das Licht, dessen Einfluß auf die Ent-wicklung aller Wesen hinlänglich bekannt ist, muß so viel wie möglich zugelassen werden. Eben so muß für reine Zimmerluft ge-sorgt und die Strömung derselben, ohne jedoch heftigen Zugwind zu veranlassen, stets möglichst unterhalten werden. Reinlichkeit und Ordnung in den Zimmern ist nicht minder zu empfehlen, und man lasse nichts in demselben, was irgend einen unangenehmen Geruch verbreiten könnte. Die beste Lage ist entweder nach Süden oder nach Westen, und je freier dieselbe ist, desto mehr wird dies zu gesunden Luft beitragen“.¹¹ Ein Vergleich mit den Anforderungen der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg zeigte deutlich die große Ent-wicklung des bürgerlichen Wohnens.¹²

Obwohl Salon in der Mehrheit der bürgerlichen Wohnungen in der Slowakei fehlte, bedeutete das nicht, daß ein privat gesellschaft-liches Leben nicht stattfand. Der Zeitgenosse, schon erwähnte Ján Lajciak, unterschied privat-gesellschaftliches und öffentliches Leben und bestritt ihre damalige Existenz nicht. Kritische Bemerkungen widmete er vor allem dem öffentlichen Leben, unter dem er Gesellschaftsbeziehungen in verschiedenen Veranstaltungen, Ver-sammlungen, Unterhaltungen, Liedervereinen, Ausflügen, Kasinos usw. verstand. Lajciak's Kritik war auf ihren geistarmen oder gar geistlosen Charakter gerichtet, weil sie angeblich nur Plaudern, Rauchen, Trinken, Kartenspiel usw. gewidmet wurden. Und das war für die intellektuelle Elite der Nation zu wenig.¹³

Die Wohnung und die Wohnkultur werden zu Recht als zentra-len Kategorien der Alltagsgeschichte verstanden, ohne die sich das Bild vom Bürgertum und seinen Werten als unvollständig erweisen würde, mehr noch: diese könnten uns bei seiner Rekonstruktion völ-lig entgehen. Gleichzeitig erheben auch andere Disziplinen einen Anspruch auf dieses Thema. Auch deshalb hat dieser Beitrag ledig-lich mehrere Möglichkeiten der Forschung aufgezeigt und bei wei-tem nicht das ganze umfangreiche zugängliche Material genutzt.

Anmerkungen

- 1 *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Pozsony über den volkswirtschaftlichen Zustand des Kammerbezirkes im Jahre 1912.* (Pozsony, 1913) S. 44.
- 2 *Ibidem*, S. 45.
- 3 G. THIRRING, *A magyar városok statisztikai könyve*. 1. (Budapest, 1912) S. 16–21.
- 4 *A beszterczebányai kereskedelmi és iparkamara jelentése... az 1905-ik évbén.* (Beszterczebánya, 1906) S. 110–111.; *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Pozsony über die volkswirtschaftlichen Verhältnisse des Kammerbezirkes im Jahre 1902.* (Pozsony, 1903) S. 74.
- 5 Trencín 1. [Trentschin. Bd. 1]. (Bratislava, 1993, Alfa) S. 163.
- 6 Ausführlicher R. HOLEC, Bürgerliche Wohnkultur in der Slowakei vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900–1989.* (Bratislava, 1997, AEP) S. 197–211.
- 7 F. KALESNÝ, *Spôsob bývania meštianskych vrstiev Bratislavy na prelome 19. a 20. storočia podľa dobových opisov.* [Die Lebensweise und Wohnkultur der bürgerlichen Schichten in Bratislava um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert nach zeitgemässen Beschreibungen]. *Slovenský národopis* [Slowakische Volkskunde], 35. (1987), Nr. 2–3, S. 295–309.
- 8 Siehe Anm. 6.
- 9 J. LAJČIAK, *Slovensko a kultúra.* [Slowakei und Kultur]. (Bratislava, 1994) S. 129.
- 10 *Neue Freie Presse*, Nr. 14950 vom 6. 6. 1906 (Morgenblatt).
- 11 F. L. CONQUEST, *Briefe an eine Mutter.* (Frankfurt a. M., 1854) S. 142–143.
- 12 A gyermekszoba. *A lakás*, 2, Nr. 3, März–April 1912; K. SCHLECKER, *A lakás kultúrája* (A háló- és gyermekszoba). *A lakás*, 4, Nr. 1 vom Jänner 1914.
- 13 Siehe Anm. 9, S. 85.

ROMAN HOLEC

Lakáskultúra a dualizmus kori szlovák polgári otthonokban

Az 1848/49-es forradalom után a városoknak nem csupán a politikai szerepe nőtt meg (a forradalom előtt együttesen volt egyetlen képviselőjük a parlamentben), hanem kulturális és politikai önkormányzatok székhelyévé vagy jelentős gazdasági és ipari vállalkozások, esetenként pénzintézetek központjává nőttek ki magukat. Az iparosítással együtt változott a városkép is, kiépült a csatorna-rendszer, bevezették a gázt, a vizet, megszervezték a hulladékszállítást, a városi közlekedést is, és a város útjait kikövezve, parkokat

létesítve alakították ki a város akkori képét. Mindez a „modern kor-szellemmel”, illetve az általános társadalmi és gazdasági fejlődés-sel áll összefüggésben, azzal, hogy „egyik város a másik után a mo-dern városi élethez szükséges kellékekkel látta el magát”.

Az otthon, a lakáskultúra méltán foglal el központi helyet a ko-rabeli hétköznapiak kutatásában, hiszen nélküle a polgárságról ki-alakított kép sem lenne teljes, sőt szem elől is tévesztenénk fontos részleteket. Mindeközben más tudományágak is foglalkoznak e té-mával. Ezért is jelentős lépés a kutatási területet ezzel az új aspek-tussal gazdagítanunk, tudva hogy még korántsem került az összes rendelkezésre álló anyag feldolgozásra.

A dunántúli polgárság kertkultúrája a dualizmus korában

A magyar kertépítészet-történetnek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a 19. század az egyik legjelentősebb, legizgalmasabb korszaka. Ekkorra nyer teljes létjogosultságot nálunk is a tájképi kertstílus az ún. „ánglus kert”. A drága és szigorú szabályossággal alakított, architektonikus barokk kert bukását és a kertépítészeten bekövetkező alapvető stílusváltást, mélyreható társadalmi, gazdasági okok, filozófiai szemléletváltozás váltotta ki. Ennek az előadásnak a keretei között nincs lehetőség a korszak stíluselemeinek – a szentimentális, klasszikus és az eklektikus tájképi kertek jellegzetességeinek – részletesebb kifejtésére. Fontos látnunk viszont, hogy mi vezetett a vizsgált időszak stílus pluralizmusához, eklekticizmusához, mind az építészeti formavilágot, mind pedig a robbanásszerűen elterjedt és meghonosodott rengeteg, új divatos növény alkalmazását illetően.

A tájképi kert a polgárság megerősödése és a természeti filozófia kibontakozása nyomán általánossá vált természetszemléletnek köszönhető létrejöttét, mely az érintetlen természet látványát tekintette a legmagasabb esztétikai értéknek.

A 19. század első évtizedeiben óriási kastélyépítési láz tör ki, főleg a Dunántúlon, Bécs holdudvarában. A kastélyok mellett sorra jelennek meg a természetet utánzó, nyugat-európai példákat követő tájképi parkok, részben a már korábban is meglévő barokk kertek átalakításával, azok köré, mellé építésével, vagy új kialakításban. A magyar kertkultúra fejlődése soha eddig nem látott méreteket öltött. A kastélyparkok mellett – sokszor azok forma és ízlésvilágát, növényzetét követve, utánozva – kialakultak a feltörekvő középnemesség és polgárság igényeit szolgáló magán- és közkertek is. Ennek megfelelően a parkok funkciója és használata is megváltozik, kiszélesedik. A kert többé nemcsak

a reprezentáció vagy a világtól való elvonulás színtere, hanem az aktív kondicionálás, pihenés, oktatás, sportolás és társas együtt-lét, szórakozás kereteit biztosítja.

A század második felében Repton és Pückler eszméit követve, s a szélsőséges természetesség ellenpéldájaként, az épület mellett ismét feltűnnek – a mintegy átmenetet képző – geometrikus formák, s a tájképi kerten belül megjelenik az ún. pleasure-ground. Ez vezet a századforduló virágszőnyegeinek és gruppjainak divatjához. Sőt a 20. század első éveiben ismét tért hódítanak a barokkos elemek, a szabályos, geometrikus kertformák és ún. „formal garden”-ek épülnek.

A 19. század közepére a főnemesség veszít nemzetvezető erejéből, és közel fél évszázad alatt a középnemesség megkétszereződik, és gazdaságilag megerősödik. Megindul a városba özönlés, különösen Pest és Buda irányába. Nemcsak bérházak és városi paloták épülnek, hanem kimagasló művészi minőségű középületek is, a kor polgári társadalmának fontos igényét elégítve ki, s ez a parképítésre is rányomja bélyegét.

A hatvanas évek végétől rohamos lendületnek indul a kapitalizmus. Nagyszabású építkezések kezdődnek Pesten és a többi nagyvárosban is.

A városiasodásnak elsőrendű kritériuma általában nem a városszerkezet feldúlása és újjáalakítása, sokkal inkább a városi életmódot lehetővé tevő közszolgáltatások (közművesítés, tömegközlekedés) megszervezése, s ehhez hozzátartozik az utcák fásítása, az egykori piacterek közparkokká alakítása, sétaterek, kerthelyiségek, iskola- és sportkertek, temetők kiépítése.

Ha nem is volt olyan arányú a vidéki városok felduzzadása, mint Budapesté, de különösen a századfordulókör azok is gyors ütemben növekedtek. Az ország különböző részein a városiasodás eltérő ütemben folyt, és lényegében követte a már korábbi periódusban megindult folyamatot. főként a gyorsabban iparosodó területek városainál figyelhető meg az urbanizáció felgyorsulása. A polgárosodás életforma változással járt, s ez hatott a környezet alakulására. Az urbanizáció tehát nem csupán a civilizáció vívmányainak az elterjedésével járt, hanem gyökeresen megváltozott a

közízlés is. A különféle képes újságok, a gyári termelésben megjelenő bútorok, kerti berendezések, dísz tárgyak, a rengeteg új növény behozatala sugallta az új, a divatos polgári miliót.

Az előkelők az ún. Makart-szobák modorában rendezkedtek be, amelyet faburkolat, óntányérok, hamis perzsák, „kínai” vázák jellemeztek a papír- és viaszvirágokból készített ún. Markart-csokrokkal.

A vidékről beköltöző nemesség sajátjaként a falusi és városi élet ötvözésére, sajátosság otthonforma alakult ki, mely a városok villanegyedének és a kisvárosok kertes házainak jellegzetessége. Ezeknek a magánkerteknek legfőbb célja a dísz- és haszonkert egységesítése, a használat és az örömszerzés, a kellemes kinttartózkodás, társasági élet keretének a biztosítása.

Ehhez nagy segítséget nyújtanak a Kertészeti Lapok és egyéb mintafüzetek kertleírásai, a főúri kertek előképei, a kerti berendezések (padok, vázák, kerti csobogók, szobrok, szaletlik) sorozatgyártása; a faiskolai és kertészeti anyagok szaporításának a beindulása.¹

Egy 1883-as kertészeti kézikönyv a díszkert különböző nemei között negyedikként írja le a haszon és díszkertet, vagyis a házikertet, mely a családnak „naponkinti tartózkodási helyül szolgál. A kert a megbővített lakás, mint Pückler-Muskau herceg találóan mondja. A családi élet élvezésére berendezett kedélyes terület, mintegy a szükséges kényelem és célszerű berendezéssel ellátott nyári lak, melynek felszerelése a házakéhoz hasonlóan a tulajdonos tehetsége, állása és ízlése szerint irányulhat.”² A szerző, Jäger szerint „a kert a lakás előszobája, üdülő és vidámitó helyiség, ahová bármikor ki lehet menni, akár házi ruhában is. Emiatt az út és a szomszédság elől zárni kell. Különféle igényeket kell kielégítenie. A társasági élet, a játék, a pihenés helye. A virágos kertrész a ház vagy lugas mellett kell kialakítani.”³

Ezek az ajánlások összecsengenek a német nyelvterületen már korábban divatossá vált biedermeier kertekkel kapcsolatos elvárásokkal. Ennek egyik legfontosabb szempontja az épült és a kert szoros kapcsolata mind a használatban, mind a látványban. a kert a kényelem, a játék, a kikapcsolódás az ún. „Garten-lust” helye, a

pihenés, a poétikus élet háttere. Szerepe van a gyerekek morális és esztétikai nevelésében. A kerti vegetáció nem minta természeti valóságos kép szerepel, hanem az alkotó ember hozza létre.

A biedermeier kert még erősebben kifejezi a tulajdonost, mint lakása. Írja le Heinz Althöfer 1956-ban megjelent tanulmányában a polgárság e sajátos kertformáját.⁴

Hein János, a kor divatos kerttervezője a Kertészeti Lapok egy 1891-es számában a következőket fogalmazza meg: a villakertnek az épülettel bizonyos összhangban kell lennie. Kisméretű kertben szimmetriát, mértani és építészeti formákat javasol akkor is, ha a telek formája komplikáltabb. Óvakodni kell a káosztól, ezért ajánlja a szabályos kialakítást.

A veranda előtt lehet egy parterre, távolabb gyepes terület. A növényválasztást is körültekintően kell végezni. Néhány fanem, fafaj túlsúlyban legyen, és ne ültessünk terebélyes, kompakt fákat (diót, gesztenyét) kicsi kertbe.⁵

Természetesen ezek a családi és villakertek a tulajdonos társadalmi állásától, ízlésétől stb. függően a legkülönbébbek voltak. Most folyik a kaposvári Rippl-Rónai-villa kertjének a helyreállítása. Az ún. Róma-villa parkjáról, melyben a festő 1907-től haláláig élt Genthon István a következőket írja: „Hátrább a gazda gusz-tusa serunt ültetett mogyoróbokrok, nyíresek következtek szőlővel egyetemben... A fűvön pávák büszkélkedtek, vörösfoltos, rosszul tejelő, de szép tehének legeltek. Volt itt méhes, istálló, galambház és pajta, válogatott kutyák, sőt még csacsifogat is.”⁶

Deák Ferenc kehidai kis kúria kertje szintén ennek a korszaknak példáját mutatja, s a polgári ideálhoz áll közelebb. A kedves zalai tájban fekvő két-három holdas park szépségére és tudatos alakítására utalnak a hatalmas fák, buxus és tiszafa csoportok, rózsa-ágyak. A jelenlegi állapotból is jól kivehető a múlt századvégi, századfordulós kertépítészeti elvek alkalmazása, a romantikus részletek, a fák viszonylag nagy fajtaválasztéka és a kissé rongálódott lépcsők, teraszok, összetöredezett kerti bútorok mind ezt bizonyítják. Eötvös Károly 1905-ben megjelent „Deák Ferencz és családja” című kis útikönyvében részletesen leírja a kert különböző helyszíneit és a nagy gondolkodó különös szokásait.⁷

A dualizmus korszakának növényalkalmazásához nagy segítséget nyújthat Pauer Arnold, a szombathelyi premontrei gimnázium egykori tanárának 1926-os kiadványa, melynek címe: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez fő tekintettel Szenczy herbáriumára. Annak ellenére, hogy a kertek, illetve a közölt növények az 1850-es évekig mutatják be a magyar kerteket, nagy valószínűséggel a következő néhány évre is érvényesek voltak. Számunkra különösen érdekes például Szombathely leírása. Szenczy a püspöki kert mellett említést tesz Kalchbrenner József ügyvéd, Pillich Ferenc gyógyszerész, Skényi János, Stallner Ferenc és Szegedy Imre kertjéről, s rögzíti az ott látott növényeket. Ezek szerint a múlt század 40-es éveiben majdnem minden háznak volt (különösen a Gyöngyös, a Kámoni és a Kőszegi utcákban) kertje, állapítja meg Pauer Arnold.⁸

A polgárság életmódváltozásának külön jellegzetes területe az üdülő- és fürdőélet beindulása. Jelentős a Balaton-menti fürdőtelepek kiépítése.

Társadalmi háttérként kiváltképpen fontos a modern, polgári értelemben vett szabadidő létrejötte, a polgári életmód velejárója. A fürdőéletet arisztokraták és uralkodók kezdeményezték, de a polgárság intézményesítette.

A fürdőlethez szorosan kapcsolódik az ún. Kurpark. A fürdőtelepet körülfogó mesterségesen kialakított parkról van szó. A 19. század elején ezek szokványos tájképi kertek, később a speciális igényeket figyelembe véve megváltoztak. Kialakul a központi hangsúlyos sétatér, a promenád, a kútház, a fedett sétány a zenepavilon közelében.⁹

Lyka Károly szerint a felvidéki, erdélyi és dunántúli városokban erősebb a hagyomány szerepe, mint például az Alföldön.¹⁰ A fejlődés a múltnak a jelennel való megbonthatatlan összeszövődése: ez a nagy hagyomány ad különleges jellemvonást a tipikusan dunántúli városnak. E szüntelen átalakulás mellett megvan a városképnek a maga állandói is: egy püspöki rezidencia, egy hatalmas székesegyház, egy vár, egy nagy nemzetség háza nem változik máról holnapra. Ez a megfogalmazás különösen vonatkozik Sümegre. A város történetét Hőgyész László „Sümeg

évszázadai” című könyvéből ismerhetjük meg.¹¹ A történeti atmoszférát árasztó város képét meghatározza a térségből meredeken kiemelkedő, távolból is feltűnő Várhegy. A környező változatosan szép táj, a szőlőskertek övezte település kanyargós utcáival, műemlékeivel a Dunántúl egyik legkedvesebb kisvárosává teszük. A város története az ősidőkbe nyúlik vissza, évszázadokon keresztül püspöki székhely. A múlt század elejétől jeles polgárai révén különösen gyors fejlődésnek indul. Kisfaludy Sándor erőteljes egyénisége évtizedekig a Dunántúl irodalmi központjává tette Sümeget. Itt született Entz Ferenc, aki orvostól lett a tudományos alapokra épített kertészképzésünk megindítója. Sümeg a kiegyezés után is megmaradt járási, bírósági székhely és a vidék igazgatási központja. A város polgári vezetésének élén továbbra is az ipar képviselői álltak, a Ramassetter és Eitner családok tagjai. A jelentős püspöki tulajdont képező területek mellett a várost közvetlenül övező földek közül a Tapolca irányába terjedő Városi-erdő, továbbá a Harasztnak nevezett sovány legelő maradt a lakosság kezén. Ugyancsak a város lakosságának tulajdonát képezték a Sümegi és Baglya-hegy lejtőin fekvő, évszázadok óta művelt szőlők. E területre nézve már a legrégebb időkől szigorú szokásjog alakult ki, amely külön előírások nélkül a törvénynél is erősebben szabályozta a hegyközség életét. A szőlőművelés régi szabályaihoz rendi állásra való tekintet nélkül és minden gazdának alkalmazkodni kellett.

A reformeszmékért és a szabadságharc felkarolásáért példamutatóan küzdő Sümeg a kiegyezés után az ország gyors ipari és mezőgazdasági fejlődésétől eltérően, gazdasági hanyatlásnak indult. Kékfestő üzeme megszűnt, börgyára leégett, az ipara, borainak hírneve és kereskedelmi forgalma visszaesett. Vagyonos polgársága és nemessége is elszegényedett. Utóbbiak többsége számottevő középirtokkal sem rendelkezett, ezért 1867 után vármegye közigazgatásában vagy katonatiszti pályán helyezkedtek el. A „hétszilvafás” nemesek kisgazdák lettek, a csupán nemesi levéllel rendelkezők néhány tagja a kézműves iparban talált magának munkát. A századforduló utolsó évtizedeiben a kivándorlás csökkentette a lakosság számát. A kisváros minden nehézség

ellenére még ebben az időben is néhány kiváló, országos hírnevet kivívó értelmiségit tudott felmutatni. Például: itt élt Darnay Kálmán a neves régész és múzeumalapító és 1913–14-ben Szabó Dezső is tanított Sümegen. A város ipari és gazdasági fejlődését jelentékenyen hátráltatta másodrendű vasútvonala. 1907-ben mezővárosi címét is elvesztette és nagyközség lett, de a település régi, városias jellegét továbbra is megőrizte.

Sümeg mai települése a Várhegy magaslatáról jól áttekinthető. A vár alatti helység kanyargó utcáinak házai egységes és megragadó képet nyújtanak. A 19. századi eklektikus stílusjegyeket is viselő házai külsejükkel jól alkalmazkodtak a barokk időszak értékes alkotásaihoz. Számos épület szerepel a műemlékjegyzékben, de vannak olyanok is, amelyeknek csak városképi szempontból van jelentőségük. Ezek az építészeti értékkel bíró házak szinte mind rendelkeztek kerttel is. Tekintettel a város viszonylag pezsgő társadalmi, kulturális életére valószínűsíthető, hogy e nyüzsgő élet a kertekben folyt. Annak ellenére, hogy egyelőre nincsenek tárgyi bizonyítékaink, feltehetően ezeket a kerteket az általános részben ismertetett stílusban, berendezésekkel, kerti építményekkel és növényzettel látták el. Csak egy-egy konkrét megjegyzés utal a kertek léteire, például Darnay Kálmán házának leírásakor: „A valaha jobb időket látott kert közepén meghúzódó földszintes, tornácos ház...”¹² A Kossuth Lajos utca nagypolgári házai, a Deák Ferenc utcában a régi Osterhueber-, Spissich- és Ramassetter-házak, Entz Ferenc szülőháza, a Kisfaludy-ház és a kúriák, mint a Hertelendy-, Nanica-, valamint Vajda-kúria kertjei bizonyára számos értékes kertépítészeti részlettel bírtak.

1990-ben az egykori OMF Építészeti Osztályán elvégeztük Sümeg műemléki vizsgálatát, melynek zöldfelületi tervrészét én készítettem. Ekkor találtam rá a város és külterületeinek színezett kataszteri térképére az FTV-nél. Az 1875-ben készült ún. „százéves térkép” mutatja a szántók, a szőlők és a belterületi kertek elhelyezkedését.¹³ Az ábrázolás alapján jól elkülönülnek a feltehetőleg díszkertként szolgáló területek. Sajnos, ahogy erre korábban is utaltam, konkrét kialakításukra nem állnak rendelkezésünkre adatok. Nagyszámú korabeli képeslapot, fényképet

néztünk át, de azok is csak elvétve utalnak a kertekre. A mai növényállomány szintén bizonyítja a polgári kertkultúra létezését. Kellemesen fásított utcák vezetnek a központba, ahol szintén egységesen kiültetett fasorok szegélyezik az utcákat. A legkedveltebb fafajok: a vadgesztenye, helyenként hárs. Néhány császárfű és fenyőféle gazdagítja még a képet. Szép mívés kerítésrészletek, kapuk és szobrok, falakra futó borostyánok és még ma is igényes fenntartás jelzi, hogy a kert szeretete mélyen beivódott a polgárok lelkébe.

Sümege városias szellemét, igényességét a szépen fásított közparkok és tereken kívül temetői is jelzik. A város harmadik, ma is használt temetőjét Bíró Márton püspök jelölte ki a Baglyashegy lábánál. A lankás fekvésű, fákkal, örökzöldekkel szegélyezett, sétautakkal ellátott temetőkert értékes barokk, copf, empire és klasszicizáló sírköveivel a város utolsó két évszázadának emlékeit őrzi. A Tapolca felé haladó útról nyíló vaskapu mellett különösen jelentősek Kisfaludy Sándor, Szegedy Róza és a Kisfaludy család számos tagjának sírhelyei.

Természetesen a város polgári kertkultúráját nagymértékben elősegítette és befolyásolta a püspöki palota falakkal határolt gyönyörű, teraszos barokk, később részben tájképvé alakított parkja. Jelenleg folyik az együttes tervezése, felújítása. Érdekesként szeretném megjegyezni, utalva a kerttörténeti adatok és források hiányosságára, hogy a park eredeti kialakítására egyelőre csak a három katonai térképlap, a már említett 1875-ös kataszteri felvétel és néhány század eleji fénykép áll rendelkezésünkre. A régészeti, művészettörténeti kutatások ez ideig nem tártak fel részletesebb eredményeket.

Befejezésül szeretném ismertetni a korszak jelesebb kertépítészeit, akik vagy személyesen is dolgoztak a Dunántúlon, vagy csak példát mutattak terveikkel ezeknek a polgári kerteknek az alakításához.

A korszak számos kerttervét Mühle Árpád, Gillemot Vilmos, Pecz Ármin és Samu, Hein János kertépítési magánvállalkozók készítették, továbbá Fuchs Emil fővárosi kertész és Ilsemann Keresztély, a magyaróvári akadémia főkertésze, később 1896

után fővárosi kertész. Kiemelkedő oktatói és tervezői tevékenységet folytatott csaknem negyed századon át Ráde Károly is. Sajnos a korabeli szaklapok, elsősorban a fővárosi parkok, villakeretek kialakításáról számolnak be.¹⁴

Szakterületünkön fellendülést hozott az „Ezredévi fák” ültetésére irányuló országos mozgalom, melynek egyik védnöke a lelkesen kertészkedő, a szakirodalomban is tevékenykedő Jókai Mór volt. Az író tevékenyen részt vett a balatonfüredi fürdőbizottság munkájában is, egy 1877-es bejegyzés szerint a villák körüli faültetésért és a már „gruppírozott” területekről a kocsik kitiltásáért szállt síkra.¹⁵

Erzsébet királyné halála után országos mozgalom indult az ún. „Erzsébet-ligetek” kialakítására.

A 20. század első éveiben az építészeti jellegű kertek tervezésének Rerrich Béla volt a legkiemelkedőbb egyénisége.

Toroczky-Wigand Ede a nemzeti építéstílussal összecsengő „magyar kert” megfogalmazásában jeleskedett. „...szerény, de szívesen gondozott kiskert az, mely a magyar házhoz, s berendezéséhez illik. Olyan magyaros ízű, aminőt még néhanapján faluhelyen, kis kúriák, parókiák, parasztházak körül láthatni. Tüzes tarka virágok nyílnak benne, inkább »érzés« szerint elegyest, mint kiszámított, csoportokba osztva, bár a ház elé, rendszeren középre egy rózságyás kerül... A gyepek eleven zöldjéből keveset látunk: nemigen telik a helyből s kár is lenne, van elég fű a legelőn, gondolja a józan eszű magyar. Gazdagabb facsoportokra se jut hely, de egy-egy terebélyes fa gesztenye, hárs árnyékában jól esik üldögdélni. Nagyobb kúriáknál hársfasort is találunk. A kert kiesebb pontja, amely középpütt tágas körré alakul. Van ott tarka színekben kacérkodó kis filagória, eleven zöld gyepparkikákban az említett igénytelen, de bájos, üde, falusi virágok váltakoznak kiültetve, vagy cserepekben. Meglepő fordulókra, nem várt kilátásokra nem bukkan, aki rajtuk lépdél, minden átlátszó, nyílt, mint a magyar lélek.”¹⁶ S ezekkel a kissé patetikus szavakkal fejezném be a korszak kertkultúrájának rövid ismertetését.

Jegyzetek

- 1 J. SZIKRA É., *A magyarországi kertépítészet a 19. században és műemlékeinek rekonstrukciós lehetőségei*. Kandidátusi értekezés, kézirat. (Budapest, 1997).
- 2 H. JÁGER, *A kertészet általános kézikönyve*. (Budapest, 1883).
- 3 Uo.
- 4 ALTHÖFER H., *Der biedermeier Garten*. (München, 1956) 15–25.
- 5 J. HEIN, *Villa kertek. Kertészeti Lapok*, 1891, 34.
- 6 Vadas J., „Bádogbuzogányos kastély”. Rippl-Rónai villája Kaposvárott. *Szalón*, I. évf. 2. sz. 97/2. (Budapest, 1997) 20.
- 7 EÖTVÖS K., *Deák Ferencz és családja*. 1. (Budapest, 1905) 87–91.
- 8 PAUER A., *Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, fő tekintettel Szenczy herbáriumára. Premontrei Gimnázium 1925–26-os értesítője*. (Szombathely, 1926) 66–68.
- 9 KÓSA L., *Fürdő kultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig*. In R. VÁRKONYI A. – KÓSA L. (szerk.), *Európa híres kertje*. (Budapest, 1993) 201–203.
- 10 LYKA K., *Magyar művészet*. (Budapest, 1942) 207–213.
- 11 HÓGYÉSZ L., *Sümegevszázadai*. (Veszprém, 1989).
- 12 Uo.
- 13 MÓGA S. – SZIKRA É., *Sümege műemléki vizsgálata*. (Budapest, 1990, OMF).
- 14 ORMOS I., *A kerttervezés története és gyakorlata*. (Budapest, 1967) 103–104.
- 15 ZÁKONYI F., *Balatonfüred*. (Veszprém, 1988) 215.
- 16 TOROCZKAY – WIGAND E., *A kert*. (Budapest, 1923).

ÉVA SZIKRA

Die Gartenkultur des transdanubischen Bürgertums zur Zeit des Dualismus

Im Laufe des 19-ten Jahrhunderts nahm der Aufbau der Schlösser einen riesigen Aufschwung, vor allem in Transdanubien, im Wirkungskreis von Wien. Neben den Schlössern erschienen nacheinander die dem Geschmack der damaligen Zeiten entsprechenden Parkanlagen. Die ungarische Gartenkultur entwickelte sich in dem Maße, wie nie zuvor. Neben den Schlossparken entstanden viele private und öffentliche Gärten, die sowohl der Form und Geschmacksrichtung, als auch den Pflanzensorten nach, den Schlossparken ähnlich waren und die Ansprüche der hochstrebenden Kleinadeligen befriedigten.

Mitte des 19-ten Jahrhunderts verlor der Hochadel seine führende Stelle und die Mitteladeligen, deren Zahl sich zu dieser Zeit verdoppelte, spielten eine immer wichtigere Rolle. Es begann das Strömen in die Städte und demzufolge entwickelte sich vor allem Pest, aber auch die Provinzstädte erlebten einen riesigen Aufschwung. Wohn- und Villenviertel und bedeutende öffentliche Gebäude wurden errichtet und dies zeigte sich auch in der Gestaltung des Parkenbaus. Es begann das Bebäumen der Straßen, die früheren Marktplätze wurden zu städtischen Parken umgestaltet. Man errichtete Friedhöfe, Schul- und Sportgärten, Gartenlokale, Promenaden. Die aus der Provinz in die Stadt umgesiedelten Adeligen verschmelzten die Lebensformen der Dörfer und Städte und brachten eine sonderbare Form des Zuhauses zustande, und zwar die Villenviertel der Städte und die Gartenhäuser der Kleinstädte. Diese Privatgärten dienten vor allem als Ziergärten, aber zugleich auch als Gemüsegärten, sie verbanden das Nützliche mit dem Angenehmen, sicherten einen gemütlichen Aufenthalt und galten als Schauplätze des gesellschaftlichen Lebens.

Beim Anlegen dieser Gärten leisteten die Gartenbeschreibungen der „Kertészeti Lapok“ (Gartenzeitschrift) und anderer Zeitschriften, die Muster der Herrschaftsgärten, die Serienerzeugung der Garteneinrichtungen (Bänke, Vasen, Gartenwasserbrunnen, Skulpturen, Saettel) eine große Hilfe, in den Baumschulen und Gärtnereien begann man Pflanzen bewusst zu ziehen. Ein besonders charakteristisches Gebiet der Lebensweisenveränderung des Bürgertums war der Aufschwung der Kur- und Badeorte. Von besonderer Bedeutung war der Ausbau der Badeorte am Ufer des Balaton.

Ein unerforschter Bereich der ungarischen Gartengeschichte war bisher die bürgerliche Gartenkultur. Daß es eine solche gegeben haben muß, beweisen die Beschreibungen in den Gesellschafts- und Fachblättern, die Archivalien und die Ansichtskarten dieser Zeit, aber konkrete Entwürfe solcher Gärten sind uns nicht bekannt.

JÁVOR KATA

Egy nagypolgárcsalád Pécssett A Zsolnayak

A nemesi eredetű középosztállyal párhuzamosan, jórészt nem magyar eredetű elemekből alakult Magyarországon a 19. század közepén a modern ipari-kereskedő polgárság. Ez az új réteg a szabad versenyben érvényesült és az újfajta „célracionális” magatartásforma, valamint a polgári ethosz hordozója lett. Közöttük a vállalkozói szellem, az újítkészség és a teljesítményethosz voltak a legfőbb erények.¹ Ennek az új polgári értékrendnek és életmódnak a kialakulását vizsgálom a Zsolnay család életpályájának történetén keresztül.

Az „előfutár”², a családi vagyont megalapozó, 1800-ban született Zsolnay Miklós volt. Ő a feudális viszonyok közé beilleszkedő korai városi polgárságnak ahhoz a típusához tartozott, amely „presztízszorientáltságának” megfelelően vagyonát „biztonságos és rangot adó értékekbe”, házba és földtulajdonba fektette.³ Háza és boltja a város központjában állt, a tősgyökeres pécsi polgárok, a „tükék” szokásához igazodva szőlőt vásárolt. Házassági mobilitására jellemző – egy pécsi tanár lányát vette feleségül –, hogy stabilizálta a már egyéni szinten megkezdett felemelkedést.⁴ Az emelkedés lépcsőit házassági tanúik társadalmi státusa is jelzi: az ő tanúja mézeskalácsos mester, feleségé „már” patikus volt. Nagy anyagi áldozatokat hozott, hogy gyermekei számára a társadalmi átlépést már indulásukkor biztosítsa. Egyik fia jogásznak, másik katonatisztnek, a harmadik gazdásznak tanult. Dzsentrihatástól korántsem mentes pályaválasztási ambícióiban csak Vilmos fia esetében tért el, őt kereskedői pályája folytatójának szánta, s a bécsi politechnikum kereskedelmi tagozatára íratta be. A család az 1850-es évekre a pécsi közép-polgárok elitjébe emelkedett.

A gazdatisztnak szánt legidősebb fiú, Ignác pályáját polgári irányba épp egy kudarc lökte. Nem tetszett neki szlavóniai gazdatiszti állása, ő Széchenyi eszméinek hatására a hazai ipartelepítés gondolatáért lelkesedik. „A feltartóztathatatlan haladás idejét éljük” – írja. Apja megvásárolta, és Pécsre szállíttatta számára a Szigetvár melletti Lukafa kis kőedény-manufaktúráját. Ám nemcsak vállalkozásába, de az 1862-ben, „Pécsi Iparlapok” címen alapított újságjába is belebukik.⁵ Előbbit 1865-ben, minden előképzettség nélkül öccse, Vilmos veszi át, aki ekkor 37 éves.⁶

Zsolnay Vilmos alkalmazkodva tágítja azokat a polgári kereteket, amelyekbe beleszületett. Tanulságosak életvitelében mind a beilleszkedés, mind az eltérés pontjai. Megtartja a családnak Pécssett tekintélyt adó házat, boltot és szőlőt. Házassága azonban nem része felemelkedési stratégiájának, szerelmi házasságot köt. Egy szlavóniai kereskedőcsalád lányát veszi feleségül. Neje szerény, minden polgári allűr nélküli, csak a családjának élő asszony. Nászútra viszont már – a kor jómódú polgári szokásának megfelelően – Olaszországba megy az ifjú pár. Apjától eltér életvitele abban is, hogy az utazás az ő életének már szerves tartozéka, akár üzleti utat, akár gyógyfürdőt jelent. A Monarchia és Németország, mindenekelőtt München olyan közeg számára, ahol otthonosan mozog, ahol helyismerete, barátai, szerteágazó üzleti kapcsolatai vannak. Bécsben időző családtagjait Pécsről instruálja, egy ottani festékbolt rózsaszín és világoskék festékből rendel hozzájuk írt levelében. Az idő múlásával egyébként egyre kevesebb ideje van utazni, s főleg gyermekei révén érik az új impulzusok.

E tágabb kulturális miliőben megismert minőséget minden átétel nélkül emeli át pécsi világába, ezzel mindent egy magasabb szintre emelve. Megvesz egy Király utcai házat, s ezt a szülői házzal úgy köti össze, hogy az épületek közötti üvegtetős átjáró a főtérre vezet ki. A házat egy bécsi építész tervei szerint kettőből, háromemeletesre építteti át. Az apjától örökölt bazárt Pécs és a környék első boltjává fejleszti. Helyi anekdota szerint a város polgárai fogadást kötöttek, van-e Zsolnay boltjában hiánycikk. Végül találtak egyet, a pipaszurkálót. Másnap már több tucat volt belőle a boltban.⁷

Megrendeléseivel a legjobb külföldi nagykereskedőkhöz, gyárakhoz fordul. Egy ebből a bazárból származó néhány centiméteres, selyembekötött mintakönyvecske több száz selyemmintát tartalmaz, beleértve a legjobb francia selyemgyárak kínálatát is.

A kert rendezéséhez Erfurtból hozat kertészt, és kertjével egy erfurti kiállításon első díjat nyer.⁸ Ő már apja stabilitásra berendezkedő életvezetésével szemben, „alapító” nemzedékként⁹ kockázatot, kölcsönt vesz fel, beruház, terjeszkedik. Mindenhez nagyvonalúan és magabiztosan nyúl. A megszerzett anyagi javakhoz nem ragaszkodik státusszimbólumként. Képes a gyár fejlesztése érdekében mindentől megválni, akár a főtéri házról, akár a szerezett szőlőről van szó. Azzal sem törődik különösebben, hogy a helybeli polgárok megmosolyogják, amikor munkászubonyban szerény fogatán este még visszamegy a gyárba dolgozni. Később egész családjának a gyár területén épít lakást. E lépéseivel végképp kívül helyezi magát és családját a pécsi polgári értékrenden. A jómódú polgárság a nemességtől és a kispolgároktól elzárkózva a maga világában élt e városban. A társadalmat ez a széttagoltság jellemezte, noha a Pécsi Nemzeti Casino pecsétjében a köznemesiségnek és a polgárságnak a belső piac létrehozása érdekében tett összefonódási kísérletét épp a két összefogódzó kéz jelzi.¹⁰ Igaz, inkább a dzsentroid, a külsőségekre építő nemesi vonások hatottak a polgárságra is, semmint fordítva. Zsolnay mindezen kívül helyezte magát, ezért hol kigúnyolták, hol gőgösnek tartották.

A racionális vállalkozói magatartás mellett fontosak azonban értékrendjének statikus, apjához visszakapcsoló polgári vonásai is. Ő is hisz a társadalom stabilitását adó eszmékben, hazában, családban, az időstisztelet és a feljebbvalóknak való engedelmesség fontosságában. A munka mellett értékrendjének másik központi eleme a család. Ő maga is engedelmes és szerető fia szüleinek, meghajlik atyja akarata előtt még pályaválasztásának kérdésében is. Gyermekait is nagyszülői tiszteletre neveli. Fia és egyik lánya, sőt az ő kívánságára első lányunokája is nagyszülei nevét kapják.

A tisztelet mellett azonban értékrendjének egyik legfontosabb dinamizáló ereje a család felemelése, mint a korai vállalkozóknál általában. E kor sok vállalkozója, Zsolnayhoz hasonlóan,

„az üzletért való fáradozást a családra hivatkozva igazolta, melyhez akkoriban csaknem minden vállalkozó mélyen és erősen kötődött”.¹¹

A família jóhírének mentését anyja kétségbeesése motiválja, amikor átveszi a bátyja kezén tönkrement kis keménycserép manufaktúrát. De az épp ekkor felgyorsuló ipari fejlődés hamarosan ráébreszti az ipari tőkében rejlő nagyobb profitszerzési lehetőségre, s akkor már mindent ennek rendel alá.

Nem célja e dolgozatnak, hogy Zsolnayt, a vállalkozót bemutassa. A továbbiakban a fegyelem, a szigor, a puritánság, illetve a luxus együttes jelenlétéből fakadó sajátos életviteli stratégiáját vázolom. Különösen azokat a vonásait emelem ki, amelyek gyerkei későbbi életvitelét meghatározták, s amelyeket ők majd mindhárman „zsolnayasan” – de a polgári életforma különböző variációit megvalósítva – háromféleképpen visznek tovább.

A Zsolnay-történet ugyanis nem csak ipartörténetileg érdekes, de mint „családragény” is,¹² amelyhez a gyermekek s a további nemzedékek szervesen hozzátartoznak. A három gyermek: Teréz (szül.: 1854), Júlia (szül.: 1856) és Miklós (szül.: 1857).

Zsolnay maga gondoskodott arról, hogy gyermekei amúgy is meglévő művészi tehetségét kora gyermekkoruktól a megfelelő irányba fejlessze. Porcelántárgyak díszítőmotívumainak tervezésével próbálkozó Teréz lányát így biztatta: „A küldött rajzok... nagyon tetszenek, igaz örömet szerezteél velük... Folytasd ezt az irányt, sokat várok tőle!”

Nevelésükben a művészeteken kívül a többnyelvűséget – amelyet a pár éves koruktól tartott szigorú svájci nevelőnő, majd később házitanárok biztosítanak – és a szigorú köteleességteljesítést állította középpontba. Ezt azonban lányai esetében nem a leánynevelés hagyományos területein, hanem szellemi téren követeli meg s – tegyük hozzá – teszi lehetővé. „Szüleink nem követeltek tőlünk házimunkát, így tanulhattunk, művelődhattunk, olvashattunk egész nap” – emlékszik vissza Zsolnay Teréz. Mikor apai nagyanyjuk méltatlankodott e házias erényeket mellőző, túlzottan

modern leánynevelés miatt, fia így védte nevelési elveit: „Azt akarom, hogy gyermekeim fiatalkorukban minden jóban részesüljenek.” A neves bécsi „Lehman és Wenzel” könyvkereskedés minden új kerámia és építészeti könyvét megküldi nekik, s ők mindent megtarthatnak, „ami serkentőleg hatott”.

A puritánság és a luxus sajátos keveréke jellemezte a Zsolnay házat. Amikor a párizsi világkiállításon aranyérmét és francia becsületrendet kapott Zsolnay, nem felejtette el figyelmeztetni a díjakat átvevő fiát: „Ha a szállítás nem kerül túl sokba, hozd haza a kiállítási polcunkat is, hadd használhassuk a jövő évi székesfehérvári kiállításon.”¹³ Lányainak nem voltak ékszerei, ruháikat maguk varrták, nem volt a háznál nyalánkság, édesség. A takarékoságot Zsolnay gyermekeitől is szigorúan megkövetelte. Ebben a házban nem volt vadászpuska és pipagyűjtemény sem, szalonjuk ékességét nem szőnyegek és csillárok adták, hanem a falakat borító könyvek, ásványgyűjtemény, a kályhának támasztott alabárd. Ahogy Teréz írja: „Nálunk minden másképp volt, mint a többi családban.”¹⁴ Nem volt azonban idegen életükben a luxus sem, de ez kulturális befektetésként jelent meg, s nem a világnak szóló reprezentációként. A gazdagság itt nem pénzben fejeződött ki, a különleges és a szép olvadt itt össze sajátos esztétikumká. A gyermekek szobájában például színes üvegablakok voltak, amelyet egy tirol mester készített. Mindent megkaptak, ami művelődésüket szolgálta, legyen az kotta, könyv, színházbérlet vagy remek zongora. Életük így „a majdnem túlzott takarékoság és a fényűzés furcsa keveréke volt”.¹⁵ Kívül álltak a pécsi társasági életen és annak szórakozásain. Ők kirándultak, karikajátékot játszottak és tekeztek a kertjükben felállított amerikai tekepályán, amit a család barátja, Lechner Ödön honosított meg náluk. Úgynevezett „társaságba” nem jártak, annál inkább jöttek hozzájuk a művészeteket kedvelő fiatalok. Apjuk még színtársulatot is szervezett.

Gyermekeinek nevelése részét alkotta vállalkozói stratégiájának, úgy irányította őket, hogy később a gyár tervezőművészei lehessenek. Mikor a lányok pesti barátoknál vendégeskedtek, azok másságukat elkényeztetettségként értékelték.

Fia, Miklós a grazi kereskedelmi iskolában tanul, Teréz és Júlia pedig hosszú bécsi utazásokon mélyíthetik el ismereteiket. Apjuk itteni kulturális befektetése csakhamar tőkévé válik, mégpedig olyan területen, ahol legégetőbb a hiány, a gyár művészi színvonalának emelésében. A lányok a bécsi Iparművészeti Múzeum tárgyait tanulmányozva élénk levelezésben állnak apjukkal, hazaküldik rajzaikat, s ő megrendeli, amire szükségük van. Maga Zsolnay idő hiányában már nemigen tud utazni, így gyermekei révén termékenyíti meg gyárát a fejlettebb nyugat-európai kultúra hatásaival. A második nemzedék számára a minőségi ugrás itt, a Monarchia fővárosában következik be, amely „eddig nem sejtett új világot” tár eléjük. Júlia Bécsben fedezi fel a keleti kultúrák motívumkincsét, amely egy életre megragadja. A Zsolnay lányok, különösen az igen tehetséges Júlia tervei- nek ettől kezdve kiemelkedő szerepe lesz a gyár művészeti színvonalának emelésében. Júliát később művész-vállalkozó apja festészeti tanulmányokra épp Münchenbe, az akadémikus festészet Rajnától keletre eső központjába küldi. Itt is a legjobb mester, Lenbach gondjaira bízta. Zsolnay mindig a legjobb forrásból merít.

Fia, Miklós már 16 évesen bekapcsolódik apja mellett a gyári munkába, s igen fiatalon foglalja el a gyár kereskedelmi vezetésének posztját. Otthonosan mozog Nyugat-Európában is, ahol szerteágazó üzleti és művészi kapcsolatokat épít ki. Különösen fontos a darmstadti körrel való baráti kapcsolata, mivel ez a kör az európai szecesszió egyik legfontosabb műhelye.¹⁶

A Zsolnayak második nemzedéke, az ún. „örökösök”, apjuktól tanult módon maguk is mindig a legjobb forrásokból merítenek. Érthető tehát, hogy az európai szecesszióval egy időben s nem utánérzéseként jelenik meg e stílusirány a gyár termékeiben, s emelkedik ezáltal is világszínvonalra minden, ami itt történik. Apja halála után Miklós fia vezetése alatt éri el a gyár termelése második nagy művészeti csúcspontját, éppen a szecesszió nemzetközi szintű befogadásával.¹⁷ Az „örökösöknek” nevezett második nemzedék tehát nemhogy felélte volna „örökségét”, ahogy azt a Buddenbrook-effektus feltételezi,¹⁸ de méltó szinten megőrizte azt.

Az a nagy kulturális befektetés, amely Zsolnay Vilmos nevelési alapstratégiája volt, mindhárom gyermeke életében „megté-

rült”. Közös bennük az, ami talán a legjellemzőbb e családra: a tehetség és szorgalom magas szintű ötvözete. Zsolnay nevelése különösen a korabeli leányneveléshez képest volt modern. A középpolgári nagyszülői indításokon, a korai tőkés vállalkozó és egyben művész nagypolgári apai mintán át, három gyermeke a polgári életforma különböző variációit valósította meg.

Teréz a nagy hagyományörző, a polgári kereteket leginkább tiszteletben tartó Zsolnay örökös. Jól jellemzi őt az a családi fotó, amelyen ruházata stílusban közelebb áll anyjához, mint a nála két évvel fiatalabb húgához. Itt mintha majd egy nemzedéknyi különbség volna a két leány között. Az ő alakja mintegy átköt a 19. századból. Mondhatni teljesen apja eszmerendszerének szellemi bővületében élt, és ebből következően a közös családi vállalkozásnak, a gyárnak szentelte életét.

Mintázni és vésni tanul egy gyári alkalmazottól, s már a következő év karácsonyára nagy vázát készít magyaros ornamentikával.¹⁹ Ezzel egy időben, már 16 éves korában népi hímzéseket kezd gyűjteni, s ezzel megment egy anyagot, amely nélküle nyomtalanul eltűnt volna. Ezt a 10 000 darabból álló páratlan gyűjteményét fél évszázadon át gyarapítja, rendezi. A 150-200 éves ruhatőredékeket táblákra szereli, amit az „igazi” szakemberek nem győznek csodálni.²⁰ Jótékony céllal a Pécsi Nőegyletben ki is állítja a kollekciót, ami a korabeli naturalisztikus hímzésdivat idején nevelő hatású lehetett. Júlia sem marad ki e gyűjtésből. 1881-ben Pulszky Ferenc meghívására Teréz és Júlia kiállítást rendeznek a Tudományos Akadémián, a Régészeti Társulat üléséhez kapcsolódva.²¹ 1892-ben pedig a Műcsarnokban állítják ki csipke- és főkötőgyűjteményüket, amely ugyanabban az évben egy párizsi kiállításon a magyar szekciót képviseli.²² Leányunokáinak Teréz karácsonyra népviseletet ajándékoz, s nem engedi, hogy az akkor divatos „szemetet” hímezzék. „Vissza a gyökerekhez!” – mondja nekik, akár egy korai Kodály Zoltán. Annak idején őket sem engedte apjuk az akkor divatos gyöngyhímzéssel szemet, ízlést rontani. Nagyarányú népi textilgyűjtése erősen hozzájárult a Zsolnaykerámia motívumgazdagításához. Teréz kerámiaterveiben nagyrészt ezt a magyaros stílust képviselte, s hozta divatba.

Férjhezmenetele után Pestre költözik, s családjának él. Mikor azonban négy év múlva férje – apósa nyomatékos kérésére – belép a Zsolnay-gyár kötelékébe mint geológus, Teréz képtelen keresz-tülvinni azt a kívánságát, hogy külön otthonuk legyen. Nemcsak hogy a Zsolnay-gyárba költöznek be, de Teréz átveszi az egész háztartás irányítását. Ez napi 12 személyre való főzést jelent a gyerekekkel és nevelőkkel együtt, s évente átlag 5-600 vendég ellátását. Ezekre a 6-7 fogásos ebédekre és vacsorákra a szakács-nő csak a levest és a sültet készíti. Kis könyvébe Teréz még azt is bejegyzi, hogy kinek mit tálalt, mi ízlett különösebben, s ki mit nem szeret.²³ Nem hiába írja például a gyárban vendégeskedő Rippl-Rónai 1897-ben, hogy „kitüntető fogadásban részesítették” a Zsolnay-gyárban.²⁴ Ez a reprezentáció a gyári élet fontos tartozéka volt, s Teréz – családja és saját tehetsége iránti lelkiismeret-furdalással ugyan, de – vállalja a gyárért e nagy szolgálatot és áldozatot. Házasságkötésükkor is – csendes esküvőt szerettek volna – enged apja kérésének, és a pécsi székesegyházban tartanak nagy reprezentatív esküvőt, amelyen „egész Pécs” részt vesz, s ezt követi még egy óriási, több zenekaros multság is. Élete egy lett a gyárral, férjével alig járnak utazni, társaságba, legfeljebb gyógyfürdőre. Pénztárkönyvében egyik évben, amikor két gyermekének földközi-tengeri, a harmadiknak párizsi útiköltségei vannak bejegyezve, a saját rovatában ez áll: „személyem: egy fogkefe.”²⁵ Apja gazdag egyéniségéből a tehetségen kívül, életstílusának puritán polgári vonásait viszi tovább, apja „túlcsordult kehely” voltát, ahogy épp ő maga fogalmazza, már kevésbé.

Annál igényesebb szellemi dolgokban, akárcsak apja. Gyermekai nevelésére, apjához hasonlóan, kulturális befektetésként sokat áldoz, s maga is nagy műélvező. Párizsban festészetet tanuló fia írja anyja levelére válaszul: „Igen örülök, hogy időből jut egy kis zenére és irodalomra is. Senkinek sincs ehhez annyi joga, mint Neked, mert az élvezethez való jog az élvezetre való képességtől függ.”²⁶ Ez a fia, a későbbi festő, Mattyasovszky-Zsolnay László, amikor Münchenbe megy tanulni, azt írja anyjának, hogy „minél jobban megismeri az embereket, annál világosabban tudatára jut annak, hogy családi körükben igen-igen jelentékeny

esztétikai kultúra van, olyan, aminőt csak a legkritikább esetben találni másutt”.²⁷ Franciául és németül ő maga is már otthon kitűnően megtanul. Ahogy Teréznek egy ma 84 éves unokája mondja, nem volt az a kényeztetős nagymama, nem volt ölbe mászás, s a vasárnap délutáni rituális nagymama látogatáson uzsonnára is csak kompótot kaptak, de: „Magasra tették a mércét nekünk!”

Teréz, a nagy „megőrző” 70 éves korában kezdi megírni a gyár történetét, és 90 éves korában bekövetkezett haláláig 2400 oldalt ír németül, száz és száz régi levelet betűzve át, nagy faktúra- és dekorkönyveket áttanulmányozva. Mintegy 500 rajzzal dokumentálja írását.²⁸ Időskori kikapcsolódásként, mikor már gyengén látott, préselt virágszirmokból lepkéket ragasztott selyem alapra.

Ez a végtelenül kulturált művészasszony, aki maga is jelentékeny kerámia életművet hagy hátra, akivel festő fia leveleiben egyenrangú partnerként vitatja meg művészettel kapcsolatos nézeteit, s akinek szalonja idős korában is kulturális központ Pécsen, egyben megrögzött polgár is, aki ragaszkodik a hagyományokhoz, pl. ahhoz, hogy gyermekei diplomát szerezzenek. Művész fiát a siker érdekében még a közönség ízlésének nagyobb figyelembevételére is buzdítja, amit az természetesen visszautasít.

Polgár volta kitűnik 1940-ben írt „végakaratóból” is, amelyben például férjhez nem ment lányának értékben ugyanannyit hagy, mint amennyit kelengyével ellátott lánya kapott. Vagy abban, hogy a legidősebb fiú kapja az ősök képét, s apja legértékesebb bútorát, a „tabernákulumos szekrényt”, s egyben a legmeghittebbet is, az angol székét, „amelyben jó Atyátok utolsó éveiben mindig ült”. De a legidősebb unokát is kiemeli az ajándékozásban. Ám mégsem polgár, ha a kerámiákról van csak szó, vagy hogy számára ne a Zsolnay-kerámiák legyenek az örökség legértékesebb részei. Ezek egy részét egy jövődő múzeumra hagyja, akárcsak hímezgyűjteményét. Ám szuverén módon viselkedik, amikor a polgári megfontolásoktól hajtva a családiasság szempontjait az „igazán értékes” dolgok elé helyezi. Külön kategória végrendeletében az, hogy „családi darab”, amellyel a nem anyagi voltukban, csak a tulajdonos személye miatt „értékes” tárgyakat jelzi (ilyen pl. a dédanya egyszerű varróasztalkája). Külön gondot fordít arra, hogy

ezeket olyan családtag kapja, aki meg is őrzi azokat. Az olasz reneszánsz széket viszont pl. nem vörrokkonak hagyományozza. A tárgyak mellé ajándékozzuk vagy korábbi tulajdonosuk alakját is rögzíti, ezzel is emelve értéküket: „az ezüst dobozt, melyet Erreth Teréz keresztanyámtól kaptam.” Örökségének legmozgékonyabb részét ékszerei alkotják, amelyeket még életében szétoszt.

Ahogy életében a családot igyekezett egybetartani, végakaratában a tárgyak szintjén kísérli meg ugyanezt. A családi ezüstöt például – két tál kivételével – egyben adja Margit lányának, a többieket másképp próbálva kielégíteni. Ő még egy statikus világ utolsó képviselői közé tartozik, akik többnemzedékes örökségről hagyatkoznak, s ahol még azt a kívánságát is megfogalmazza, hogy a tárgyak (főleg a képek), ameddig csak lehet, a jelen elrendezésben maradjanak.

Teréz íróasztala fölött az az apjától esküvőjére kapott falióra függ, amelyet az Bécsben gyakornokoskodva első keresményéből vett egy ócskásnál. Állítólag Rotschild-tárgy volt ez, rajta a Rotschildok jellegével: „Erős összetartás hatalomra vezet.” Ezt olvassa Teréz mindennap, ha az órára tekint, s ezt az üzenetet hagyja utódaira is: „Vezéreljen Benneteket édes Gyermekeim, Unokáim és Utódaitokat ez az idegen bölcsesség”, valamint „Atyánk szelleme”. Legvégül – a polgári hagyománynak megfelelően – Isten áldását is kéri utódaira.

A művész-polgár Teréz mellett Júliában a művész dominál. Míg Teréz életében házasságát követően a művészi alkotás visszaszorul, Júlia ugyancsak 1882-ben kötött házassága, s gyermekei megszületése után is a gyárnak és a művészi munkának szenteli magát. Lánykorában Münchenben tanul festészetet, s később is visszajár, nyaranta pedig Olaszországba vagy Dalmáciába megy, nem nyaralni, festeni. Jellemző, hogy ő keresztülviszi azt, ami nővérenek nem sikerült. Férjével, a lengyel származású, de Bécsben építészetet tanult Sikorski Tádéval egy tátrai nyaralóhelyen, a legszűkebb körben kötnek házasságot, amiről a rokonnak és ismerősöknek csak utólag értesítik.

A „fegyelmezett” Terézzel szemben ő „a művész fantáziagazdagságát, csapongó képzeletét képviseli. Életműve jóval gazda-

gabb és sokrétűbb.”²⁹ Egyik levelében azt írja nővérének: „Bámulom, hogy kitartasz a komoly stílus mellett. Én mindig azt hiszem, engednem kell.” A gyár osztrák megrendelője épp akkor jár náluk, s azt kívánja, hogy minden kerámia tarka és aranyozott legyen. Komoly sikert aratnak a nyugati piacon Júlia orientalista stílusú edényei. Alig győzi a tervezés iramát. Júlia járhatja Pécsre az angol szecesszió orgánumát, a „Studio” c. folyóiratot, s az angol szecesszió egyik vezéralakja, Walter Crane a gyárban járva elismeréssel nyilatkozik a Júlia által tervezett kerámiákról. Ő így, művészetével szolgálja a gyárat, s nagyban megemeli a tervezés színvonalát. A gyárhoz tartozás szimbólumaként ő is gyermekeivel együtt a gyárban lakik, ahol külön házat építettek nekik, míg Terézék lakása mintegy a szülőkéhez volt hozzáragasztva.

Júlia a tervezés mellett festő is, s apja legnagyobb bánatára élete második felében felhagy a tervezéssel, és teljesen e festésnek szenteli magát. Festői munkássága mégis inkább „stúdiium jellegű”. Az 1926-ban alakult pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága által rendezett tárlatok állandó résztvevője, egészen 1938-ig.³⁰ Késő öregkorában is fest, így nem csoda, hogy négy életben maradt gyermekéből háromnak, így vagy úgy, köze volt a képzőművészethez.

A puritán polgári vonal mellett, amelyet Teréz képviselt, Júlia apjának „túlcsordult” vonásából többet vett át. Természetes életeleme az utazás, barátai vannak Nyugat-Európában, akiket ő is vendégül lát. Egykori müncheni festőtanárának, Liezen-Mayernek az özvegye is többször nyaral nála, Pécsen. Júlia kevésbé veszi komolyan a gyermeknevelést és háztartást, mint nővére. Annyira azonban ő is puritán polgár, hogy mikor megtudja, hogy Olaszországban énekelni tanuló, igen jó adottságú lánya operaénekes akar lenni, „nem engedem, hogy komédiás légy!” felkiáltással utána utazik, és hazahozza. Így lett Lívia lányából tehetséges szobrász. Apját, Zsolnay Vilmost, az ő apja még a festéstől, ettől az éhenkórász mesterségtől tiltotta el, Júlia számára a képzőművészet már rangos foglalkozásnak számít. Míg Teréz világa sértetlenségében, Júlia 93 évesen, az államosítás után a gyárból eltávolítva, mindenétől megfosztva hal meg fia lakásában,

nincs szüksége végrendeletírásra sem. Ő megéli egész polgári világuk és családjuk szétesését.

Miklós 1897-től önálló cégvezetői jogkörrel dolgozik a gyárban, majd apja hirtelen halála után, 1900-ban a gyár „nagyvonalú és művelt, nagyra törő és fáradhatatlan vezetője lett”.³¹ Kvalitása- it és szorgalmát tekintve igazi Zsolnay, de a polgári életvitelnek és eszmerendszernek egy liberális, kozmopolita változatát képviseli, amely sok tekintetben apjától távol, sőt apjával szemben áll. Ő elsősorban vállalkozó, aki műveltségét, „a kortárs művészet nemzetközi mozgásának”³² ismeretét, európai kapcsolatait üzleti érdekeknek tekinti.

Már ifjúkorában egy barátja révén megismerkedik a somogyi dzsentrivilággal, s annak allűrjeiből (kártyázás, színésznőhöz járás, kítűnő fogat tartása) sokat átvesz. Személyi kiadásai igen magasak, a korabeli munkássajtó szerint úgy él, mint egy mágus.³³ 1911-ben feleségül vesz egy elvált egygyermekes színésznőt, amely feleségváltással polgári családját egészen kétségbe ejti. Nem idegen tőle a polgárpukkasztás sem: színésznő feleségét úgy mutatja be a családnak, hogy a családi karácsonyon egy lezárt dobozba ültetve, az ajándékok közé teszi, s mikor a szalagot kiköti, s felesége előlép, a megdőbbszent család egyetlen szót sem tud kiejteni, s mint életük legborzasztóbb karácsonyára emlékeznek vissza erre. A feleség, Bónis Mályva neve a családban el sem hangzik, s semmi írásos nyoma sincs létezésének, csak akkor, mikor halála után fia havi apanázst kér peres úton a családtól. Feleségét Miklós később elhagyja, s a Zsolnay-perből kiderül, hogy egy nőnél lakik, majd az egyik tanú beszámol arról, hogy mennyire dicséri előtte azt a nőt, akivel akkor viszonya volt.³⁴ A család és az, ami ezzel együtt járó erkölcsi norma, az ő értékrendjében tehát nem meghatározó elem.

A család polgári hagyományainak való hátat fordításnak számít az is, hogy felesége református, ebben a katolikus családban, ahol lehetséges, hogy a vallás csak forma, a polgári kultúra tartozéka életükben, de ahol azért a pécsi székesegyházban illik esküdni, s Zsolnay Vilmos még a család kanonok barátjával keresztelteti gyermekeit, s Teréz lányát is ő esketi.

Az „öreg alchimista kinézetű gazdának” – ahogy Rippl-Rónai megfogalmazza Zsolnay Vilmos munkászubonyos, hosszú hajú, szakállas figuráját – szinte ellentéte Miklós fia frissen borotvált, hibátlan eleganciája, amely – tegyük hozzá – munkájának, az üzletkötésnek fontos tartozéka. A polgárpukkasztó, kozmopolita Zsolnay Miklósnak van díszmagyarja is, amelyen azonban az igazgyöngy csak mellékes díszítőelem, s a gombok ékkő helyett a híres Zsolnay-eozinból vannak, s arany karmocskák emelik ki őket. Ebből is látszik, hogy mennyire Zsolnay ő is.

Életformája a legnagyobb keveredését mutatja a különböző értékrendeknek. Polgári szokás szerint pesti tartózkodás idején az Operába jár, karácsonykor a bazilikába megy, igaz, előfordul, hogy spiccesen.³⁵ De szabadidejét javarészt kaszinókban tölti, ott ebédel és vacsorázik is, utána pedig gyakran hajnalig kártyázik. Azonban ilyenkor is kifogástalan küllemmel, elsőként érkezik a gyárba, s dolgozza végig szorgalmasan a napot.

Életvitelét nagy részben a munkájával szorosan összefüggő társadalmi tőkegyűjtés határozza meg, igen sokat költ reprezentációra, reklámra, de az úri allűröktől, bohémságtól sem mentes. Azt mesélik róla, hogy kártyapartnerét néha szándékosan hagyja nyerni, hogy így jóindulatát megnyerve, megrendelésével az ő gyárához forduljon. Nem idegen tőle azonban a puritánság sem, ékszert, ingatlant nem vesz. Rá is áll, amit egy késői családtag magáról mondott: bírvágyó nem volt, csak becsvágyó. 89 tisztséget visel, számos hazai és külföldi kitüntetés bizonyítja munkájának magas színvonalát. 1913-ban a főrendi ház tagja lesz. De a hazai iparművészetnek is lelkes pártolója. 1897-től a Magyar Iparművészeti Társulat választmányi tagja, majd alelnöke. Lényéből fakad a minden új iránti érdeklődés is. Nem véletlenül őt kéri elnökének pl. a halotthamvasztók egyesülete, s megérinti a szabadkőműves eszmeiség is. Fontos megjegyeznünk, hogy Zsolnay Miklós nem csak egy korábbi polgári világ és értékrend „dezertőrije”, hanem az új, polgári, liberális értékrend előfutára is, s hogy emberi gyarlóságai ellenére, amelyek egy része korán elhatalmasodó súlyos betegséggel függ össze, szinte a legutolsó

időkipig meg tudja őrizni azt a színvonalat a gyár termelésében, amit apja kiharcolt.

Zsolnay három gyermeke tehát a nagypolgári létforma különböző modelljét valósította meg. Közös azonban mindegyikükben a kiváló minőségre való törekvés egy olyan közegben, amibe beleszülettek, de amelyen maguk is alakítottak.

Jegyzetek

- 1 KARÁDY Viktor, A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In B. SZABÓ G. (szerk.), *Fűzfa. A zsidókérdésről*. 95–136. (Szombathely, 1989) 108.
- 2 LENGYEL György, Bevezető. In RÉNYI Á. (szerk.), A vállalkozó. *Szociológiai Füzetek* 28. 5–14., (Budapest, 1982) 135.
- 3 HANÁK Péter, Magyarország társadalma a századforduló idején. 403–516. In: *Magyarország története*. 7/1. (Budapest, 1978) 442.
- 4 RÓBERT Péter, Mobilitás és életút. In: *Rétegződés – modell vizsgálat*. I. 93–130. (Budapest, 1982) 117.
- 5 ZSOLNAY Teréz – MATTYASOVSKY ZSOLNAY Margit, *Zsolnay. A gyár és a család története 1863–1948*. (Budapest, 1974) 12.
- 6 *Uo.* 15.
- 7 ÁGH Timót, *Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből*. (Pécs, 1894) 86.
- 8 ZSOLNAY – MATTYASOVSKY ZSOLNAY, *i. m.* 22.
- 9 LENGYEL, *i. m.* 135.
- 10 RÚZSÁS Lajos, *A pécsi Zsolnay-gyár története*. (Budapest, 1954) 29.
- 11 Jürgen KOCKA, Az ipari forradalom vállalkozói és menedzserei Németországban. In RÉNYI Á. (szerk.), A vállalkozó. *Szociológiai Füzetek* 28. 103–136. (Budapest, 1982) 116.
- 12 KARÁDY, *i. m.* 117.
- 13 KERESZTES Ágnes, Rádiójegyzet. É. n.
- 14 ZSOLNAY – MATTYASOVSKY ZSOLNAY, *i. m.* 35.
- 15 *Uo.* 38.
- 16 CSENKEY Éva szóbeli közlése.
- 17 CSENKEY Éva, *Zsolnay szecessziós kerámiák*. (Budapest, 1992).
- 18 LENGYEL, *i. m.* 64.
- 19 KOVÁCS Orsolya, *Zsolnay nővérek*. (Pécs, 1997) 6–7.
- 20 MATTYASOVSKY ZSOLNAY Margit, *Anyánk*. Kézirat.
- 21 KOVÁCS, *i. m.* 7.
- 22 *Uo.* 8.
- 23 MATTYASOVSKY Zsolnay Margit, *Anyánk*. Kézirat.
- 24 Zsolnay Adattár 631–74.
- 25 MATTYASOVSKY ZSOLNAY Margit, *Anyánk*. Kézirat.
- 26 PETROVIC Elek, *Mattyasovszky-Zsolnay László*. (Budapest, 1936) 5.
- 27 *Uo.* 4.
- 28 ZSOLNAY Margit, *Anyánk*. Kézirat.

- 29 KOVÁCS, *i. m.* 9.
30 KOVÁCS, *i. m.* 11.
31 CSENKEY *i. m.* 130.
32 *Uo.*
33 RUZSÁS, *i. m.* 155.
34 Baranya Megyei Levéltár, Pécs, Ct 613/5, 23.
35 *Uo.* 24.

KATA JÁVOR

Eine grossbürgerliche Familie in Pécs Die Zsolnays

Die Abhandlung stellt drei Realisationsmodelle des großbürgerlichen Niveaus vor, die von Vilmos Zsolnay – er stammt von puritanen mittelbürgerlichen Eltern und steigt ins Großbürgertum – und seinen Kindern erreicht wurden. Der „Vorläufer“ war der im Jahre 1800 geborene Miklós Zsolnay, der den Familienbesitz begründete. Er gehört dem, den feudalen Verhältnissen angepassten, frühen, städtischen Bürgertyp an, der seiner Prestigeorientierung entsprechend, sein Vermögen in „sicheren und ansehnlichen Werten“ in Haus und Boden anlegt. Sein Haus und Laden stehen in der Stadtmitte, und wie die alleingesessenen Bürger von Pécs, kauft auch er ein Weingut. Durch die Ausbildung seiner Kinder, will er ihren Durchbruch in eine höhere Gesellschaftsschicht sichern.

Sein Sohn, Vilmos, ist der „Gründer“ geboren 1828, der frühe Unternehmer. Er setzt das vom Vater geerbte Modell, auf einem wesentlich höheren Niveau fort; später gründet er die Fabrik, und steigt in die Elite des Großbürgertums. Seine Wertvorstellungen entsprechen in vieler Hinsicht denen seines Vaters, aber er legt die Elemente der mittelbürgerlichen Lebensform immer mehr ab, und sprengt mit Erfolg die bürgerlichen Rahmen, in die er geboren ist. Nachdem er an die Spitze gelangt ist, ist er bereit, das väterliche Erbe, alles, was zu der Prestige der Familie in Pécs beitrug, zu verkaufen und ins Kapital umzuwandeln und von diesem Geld quali-

tative Änderungen in der Fabrik vorzunehmen.

In seinem Haus herrscht eine übertriebene Sparsamkeit in der Ernährung, in der Kleidung; sein kulturelles Anliegen ist aber um so stärker, das sich in der Ausbildung seiner Kinder niederschlägt. Sie bekommen alles, was nur schön und gut – kulturell gesehen schön und gut – ist. In der Erziehung seiner drei Kinder werden die Künste, die Mehrsprachigkeit und die Pflichterfüllung betont.

Die älteste ist Teréz (geb. 1854), sie hält die bürgerlichen Rahmen in Ehren, sie ist eine ausgezeichnete Zeichnerin der Fabrik, die aber auf ihre künstlerische Tätigkeit verzichtet. Deshalb widmet sie sich der Haushaltung der Fabrik, der Verpflegung der immer mehreren Gäste.

Júlia (geb. 1856), ist mehr Künstlerin als Bürgerin; sie studiert Malerei in München, und wird wichtige Künstlerin der Fabrik, in der zweiten Hälfte ihres Lebens widmet sie sich ganz der Malerei. Ihr Lebenswerk ist viel reicher, vielseitiger als das ihrer Schwester. Im Gegensatz zu Teréz, deren Name mit Pécs, mit allen Kulturereignissen der Stadt verbunden ist, unternimmt Júlia viele Reisen, sie malt im Sommer in Italien oder in Dalmatien. Die kosmopolitischen Züge der bürgerlichen Lebensform spitzen sich im Leben von Miklós (geb. 1857) zu. Er kann durch seine Reisen und ausländischen Beziehungen vor Ort die Bewegungen der Westeuropäischen angewandten Künste verfolgen. Ihm zu verdanken ist es – zwar ist er in erster Linie Geschäftsmann – daß die Produktion der Fabrik unter seiner Führung in künstlerischer Hinsicht wieder an die Spitze gelangt. Seine Lebensführung war bei weitem nicht so homogen, wie die seiner Schwester, er wird sowohl vom gentroiden Stil, als auch von liberal-kosmopolitischer Ideenwelt beeinflusst. Er wendet sich nicht mehr der Vergangenheit, sondern der Zukunft zu.

RADNÓTI ILONA

Temetkezési szokások a pécsi-baranyai zsidóság körében a dualizmus korában

1867 nem csak a magyar társadalom, de a hazai zsidóság történetében is új fejezetet nyitott. Hosszú küzdelem után megszületett az a mindössze két paragrafusból álló törvény¹, mely az ország izraelita lakosait minden polgári és politikai jog gyakorlása tekintetében egyenlőnek mondta ki a keresztény lakossággal. Jóllehet korábban is történtek lépések a zsidóság középkori jogfosztottságának felszámolására², az emancipációt kimondó törvény a még fennálló akadályokat is elhárította, és a zsidóság nagy tömegei előtt nyitotta meg a társadalmi felemelkedés útját. Néhány évtized alatt a magyarországi zsidóság arculata jelentősen átforgalmódott. Csupán a törvény biztosította keretek elégteleneknek bizonyultak volna a változásokhoz, ha a társadalom mozgásával, gazdasági-politikai átalakulásával egyidőben, azzal párhuzamosan magában a zsidóságban (legalábbis egy részében) nem lett volna erőteljes törekvés az átalakulásra.

A hazai zsidóság múltját feltáró történeti kutatásokban kitüntetett helyet kapott a dualizmus kora, s számos nagyívű tanulmányban került bemutatásra a zsidóság demográfiai, települési és foglalkozási szerkezete, részvétele a tőkés gazdaság kiépítésében és e tényezőkkel összefüggésben az asszimilációja is.³ Kevesebb figyelmet szenteltek azonban a zsidóság intézményeire, egyesületeire, holtak azok nem csak tükrözték a zsidó közösségekben bekövetkezett változásokat, de különböző szinten és intenzitással maguk is alakították, befolyásolták – előmozdították vagy késleltették – a polgárosodás és magyarosodás menetét. Úgy véljük, a vizsgálódás körét érdemes e területre is kiterjeszteni, mert működésük feltárásával árnyaltabbá tehető a zsidóság társadalmi integrációjának konfliktusokkal terhes időszaka, hiszen „belülről” is láttatni enge-

dik e népcsoport életmódjának, szokásainak formálódását, a zsidó-magyar, magyar-zsidó identitás kialakulásának folyamatát.

Az alábbiakban a zsidóság sajátos intézményének, a Chevra Kadisának (Szent Egylet) működését tekintjük át néhány baranyai településen. A zsidó vallás, mely az élet minden területét szabályozza, a halál és a gyász esetében nem hagy az egyéni megoldásoknak szabad teret, örökdik annak a rendje felett is. E feladatra szerveződött a zsidóság egyik legősibb intézményeinek egyike a Chevra Kadisa, „az egyesület, mely az igaz jótéteményt gyakorolja”, azaz ellátja a halott körüli teendőket, gondoskodik a temetésről, az ezekkel összefüggő rituális előírások betartása fölött örökdik. A zsidóság számára oly fontos intézmény volt, hogy megalakítását a Sulhan Áruach írta elő minden zsidó közösség számára, az a törvénykönyv, mely a vallásos zsidó ember által betartandó valamennyi törvényt, így a halottal való foglalkozás és a gyász szabályait is tartalmazza.

Arra keressük a választ, miként alakult tevékenységük az emancipációt követő évtizedekben. Érintette-e azt a zsidóság polgárosodása és magyarosodása? Befolyásolta-e a temetkezésekkel kapcsolatos szokásokat a hitközségek jellege? Tükrözik-e a temetők az egyleti alapszabályokban lefektetett elveket? Találhatók-e a temetőkben olyan jegyek, amelyek a zsidóság gazdasági-társadalmi pozícióiban bekövetkezett változásokat az alapszabályokban foglaltaknál markánsabban mutatják?

Az asszimiláció folyamatát Hanák Péter a betelepedés, kettős kötődés, beolvadás skálán írja le, melyet gazdasági, politikai, szociális és szociálpszichológiai tényezők egyaránt befolyásoltak.⁴ E többgenerációs és valamennyi etnikumra érvényesnek tekinthető folyamat a zsidóság esetében egy sajátos tényezővel egészült ki, a judaizmus népvallás jellegével. A zsidó vallás ugyanis nem pusztán hitbeli kérdéseket, elveket, normákat rögzít, hanem a mindennapi életet is szabályozza. Az aprólékos előírások, a vallási szertartások végsőkig pontos megtartása (ami a zsidók fő kötelessége volt) sajátos életmódot alakított ki, melynek során a zsidóság nem csak elkülönült, de el is zárkózott környezetétől. Az elkülönülés, minden hátránya ellenére, kedvezően is hatott a

diaszpórában élő zsidóságra. Megakadályozta a más népekkel való keveredést, erősítette az összetartozás tudatát, és így évszázadokon keresztül biztosította a zsidóság fennmaradását.

Az egyre szélesedő és mélyülő polgárosodás megváltoztatta a zsidóság környezetét. Az évszázadok során felgyűlt életszabályok lépten-nyomon megkötötték a zsidók életét, megtartásuk nehézségekkel járt, és elzárta a modernséghez vezető utat, gátolta a társadalmi felemelkedést. Mivel a polgárosodás menete minden etnikai asszimilációs kihívás nélkül is megkérdőjelezte a vallási tradicionalizmus jó néhány szabályát, az emancipációs törvény pedig kimondatlanul is felekezatként definiálta a zsidóságot, ez morálisan megkönnyítette és meggyorsította asszimilációját. A zsidó vallás recepciójának elmaradása egyúttal arra is utalt, hogy a jogkiterjesztő magyar nemesség felfogásában a liberális értékek és a nemzeti érdekek szerves összefonódása a zsidóság esetében feltételekhez, nevezetesen a zsidó hitközségek modernizálódásához, szervezeti kereteinek a megváltoztatásához kötötte az emancipáció kiterjesztését.

Az 1840-es évek elejétől egyre élesebben kerülnek szembe a polgárosodás irányába mutató gazdasági és társadalmi környezetben a tradicionális zsidó magatartást őrzők a formálódni kezdődő neológia híveivel. A kiegyezés utáni évben nyílttá is vált a konfliktus.

1868-ban ült össze a Magyarországi Izraeliták Országos Kongresszusa, azzal a célkitűzéssel, hogy megteremti az egységet a zsidóságon belül, illetve létrehozza azt az országos szervezetet, amely a hazai zsidóságot az állammal és a többi egyházzal szemben képviseli, azzal pedig emancipálását is lehetővé teszi. A várt egység helyett azonban a magyarországi zsidóság szervezetileg három ágra bomlott. Jeleként annak, hogy a közösen elismert és vállalt állampolgári lojalitáson túl a vallási tanítás értelmezését és a magatartás normáit illetően a zsidóságon belül különbözők a felfogások. Az ily módon kialakult választóvonalak mentén szerveződtek meg a honi izraeliták. A kongresszus álláspontját magáévá tevő neológ hitközségek, a hagyományokhoz ragaszkodó ortodoxok, és a kongresszus előtti állapotokat fenntartani kívánó status quo ante hitközségek.

Mivel a Chevra Kadisák a legszorosabban kapcsolódtak a valóságos tradíciókhoz, nem érdektelen áttekinteni, hogy az általunk vizsgált hitközségek melyik irányzathoz csatlakoztak, milyen álláspontot alakítottak ki abban a vitában, amely a hazai zsidóságot, Európában egyedülállóan, szervezetileg is megosztotta. A mohácsi és siklói hitközségek 1869-től a kongresszusi (neológ) álláspontot képviselték, a pécsi és a mágocsi gyülekezet pedig a kongresszust megelőző állapotok megőrzése mellett foglalt állást, a status quo ante hitközségek csoportjához tartozott. Baranyában az ortodoxiának legfeljebb egyéni hívei voltak, ortodox hitközségről azonban nem tudunk. A hitközségekhez tartozók számát tekintve a status quo ante vallási aggregátumnak jelentős volt a túlsúlya. Annak ellenére, hogy a pécsiek ehhez az irányzathoz tartoztak, gyakorlatuk a neológiához állt közel. Már a kongresszust megelőzően is olyan reformokat hajtottak végre (kórus és orgona a zsinagógában, német majd magyar nyelvű hitszónoklat), melyek a neológ gyakorlat jellemzői voltak. Úgy véljük, hogy a hitközségek irányzatokhoz történő csatlakozása, s a neológia fenti értelemben vett gyakorlati túlsúlya elsősorban az alábbi tényezőkben leli magyarázatát.

Az általam vizsgált zsidó közösségek története a 19. század negyvenes éveiben kezdődött, azt követően, hogy a zsidók szabad költözése elé nem gördítettek akadályokat. A társadalmi munkamegosztásban hagyományosan kialakult szerep, a nemzeti piac állandó tágulása, erősödése, a jobb érvényesülési lehetőségeket nyújtó, nagyobb településekre vonzotta a zsidóságot. 1840 és 1910 között az általam vizsgált négy település zsidó népessége sokszorosára növekedett, és a megye zsidóságának egyre nagyobb hányadát koncentrált. (1880-ban 49%-át, 1910-ben 65%-át).⁵

1. táblázat. A zsidó népesség száma és aránya 1840–1910

	1840		1880		1910	
	száma	%	száma	%	száma	%
Pécs	27	0,2	2244	7,8	4026	8,1
Mohács	–	–	752	6,1	963	5,6
Siklós	10	0,3	438	10,1	603	10,4
Mágocs	82	(2,6)	237	(6,5)	169	(4,7)

A kései betelepedés miatt a zsidó közösségek akkor kezdenek szerveződni, amikor a hagyományos zsidó közösségi intézmény, a közigazgatási-politikai funkcióval is rendelkező kehilla váltságba került.

A migráció maga is oldotta a számos etnikai elemet is őrző középkori rítus- és életmód-közösségekhez való tartozást, részben annak következménye volt. Az abszolutizmus centralizációs törekvései, majd a liberális állam végérvényesen véget vetett a zsidó közösségek közigazgatási elkülönülésének. A másik ok a város, a városias környezet, ami szintén kedvezett a hagyományok elhagyásának, s a konkurencia súlyos engedményekre is készített bizonyos rétegeket, amelyek a vallástörvények betartását alárendelték a gazdasági szükségszerűségnek.

Meg kell említenem még, hogy a települések zsidó népessége elsősorban a belső migráció következtében gyarapodott, Baranya és Tolna kisebb településeiről érkezett. A nagy múltú bonyhádi közösségből érkezők többsége pedig a jómódúakból, a felkínált gazdasági lehetőségekkel élni kívánókból állt.⁶

Tekintettel a Chevra Kadisák fontosságára, az általam vizsgált zsidó közösségek már igen korán létrehozták saját egyleteiket. Legkorábban, 1840-ben a pécsiek, 1846-ban a mágocsiak, 1850-ben a mohácsiak.⁷ A siklósi Chevra megalakításának pontos idejét nem ismerjük, de az 1840-es évek derekán, a temető megnyitását követően már bizonyosan működött.

A Szent Egyletek, melyeket rendkívül szoros szálak fűztek nem csak a hitközségekhez, de annak vezetéséhez is, önálló alapszabállyal rendelkeztek.⁸ A mohácsi alapszabály kivételével valamennyi rögzíti e kapcsolatot, kimondja a hitközség felügyeleti jogát. E jog az egylet működésének ellenőrzésére terjedt ki, s ténylegesen a hitközség előjáróságát illette meg. Annak elnöke vagy kijelölt tagja a Chevra vezető testületének is minden joggal felruházott tagja volt. Betekintethetett az egylet számadásaiba, örködött az alapszabály szerinti működés felett, s tapasztalatairól, ha rendellenességet talált, a hitközség elnökségének tett jelentést.

A Chevra Kadisák a zsidó közösségek kizárólagos temetkezési intézményei voltak. Arra szerveződtek, hogy megőrizzék, betartsák

és betartassák azokat a vallási előírásokat, melyek a halott körüli teendők elvégzésére, a temetőkre és a gyászra vonatkoztak.⁹ Ezeket többnyire a „A halott eltakarítása” és a „Temetők” címszó alatt foglalták össze az alapszabályokban.¹⁰ E felsorolások azonban meglehetősen szűkszavúak, többnyire csak utalnak az elvégzendő feladatokra.¹¹ Természetesen ez nem jelentett semmilyen nehézséget a Chevra-tagok számára, hiszen a vallástörvényekben előírt eljárásokat pontosan ismerték és követték.

A Chevra Kadisa hagyományos szolgálatai a haldokló körüli teendőkkel kezdődtek. Amennyiben a család és a haldokló arra igényt tartott, az előljároság gondoskodott róla, hogy a halálához közeledő személy környezetében megfelelő létszámú Chevra-tag legyen, hogy az előírások imák elmondásával megkönnyítsék, és békéssé tegyék azt a pillanatot, amikor „a lélek elhagyja a testet”. Néhány órával a halál beálltát követően a holttestet leemelték fekhelyéről, s annak jeleként, hogy a halálban mindenki egyenlő, szertartásos helyzetben, lábaival az ajtó felé fektették. A halottat a Chevra tagjai a temetésig felváltva őrizték. A halott rituális mosdatása, fésülése, öltöztetése a Chevra Kadisa egyik gondnokának a felügyelete mellett, a kirendelt tagok személyes közreműködésével és az egyesület alkalmazottainak a segítségével történt. A holttest mosdatását addig nem kezdték el, amíg a halotti ruhák nem készültek el. A vízzel végzett mosdatást követően a halottat tojás és bor keverékével bekenték. Az ember iránti tiszteletüket juttatták kifejezésre azzal, hogy a mosdatás alatt az „Énekek éneké”-nek alkalomhoz illő verseit mondták el.

A Chevra Kadisa gondoskodott a temetéshez szükséges valamennyi eszközzel, így a fehér vászonból készített halotti ruhákról és a koporsóról. A halotti ruha legalább három darabból állt. A férfi holttestekre a halotti ruhák fölé imalepel (Tállit) is került. A felöltöztetett és fehér vászonba csavart holttestet gyalultatlan koporsóba helyezték.

Az általam vizsgált korszakban az emberek többnyire családjuk körében, a lakásukon haltak meg. A koporsót, mely előtt az előimádkozó haladt, a lakásból az udvarra vitték ki, s az ott elhelyezett egyszerű gyászpadra helyezték. A szertartáson résztvevők

koporsó körüli elhelyezkedését is pontosan szabályozták. A hit-szónok, az előimádkozó a koporsó fejenél, a közvetlen hozzátartozók a koporsó körül álltak. A halottat a Chevra tulajdonában lévő gyászkocsin szállították ki a temetőbe. A gyászmenet élén a rabbi és a kántor haladt. A halottas kocsi előtt a férfi kíséret ment, mögötte a gyászolók, őket, a hagyományoknak megfelelően, a gyászmenetben résztvevő nők követték. Ha az elhunyt tagja volt az egyletnek, vagy egyleti tag hozzátartozóját temették, akkor a vezetőség gondoskodott arról, hogy a gyászkíséretben legalább tíz Chevra-tag jelen legyen. A kijelölés ábécé rendben történt. A kijelölt személyek számára a megjelenés kötelező volt. Amennyiben indokoltan nem tudtak részt venni a temetésen, távollmaradásukat meghatározott összeggel – pl. Mágocson egy koronával – megválthatták, de azt időben kellett jelezniük. A pécsi alapszabály szerint a Szent Egylet vezetőségének minden temetésnél, függetlenül az elhalálozott tagságától, biztosítania kellett a tíz felnőtt férfi megjelenését. Jelenlétük azért volt elengedhetetlen, mert bizonyos imák csak gyülekezetben, azaz tíz felnőtt férfi jelenlétében mondhatók el, illetve a koporsó elhantolása után sorfalat alkottak, s az elvonuló gyászolókhoz az előírt vigasztaló szavakat intézték.

Külsőségeiben a zsidó temetés egyszerű volt és komor. A fentebb ismertetett ősi előírások nem tették lehetővé a látványos temetést. A 19. század 80-as éveitől azonban a neológ közösségek és a pécsi Chevra Kadisák a hagyományok őrzése mellett némi engedményt is tettek. Tagságuk igényeihez igazodva lehetővé tették a gyászszertartásokon zsidó hitközségi kórusok közreműködését, négylovas halottaskocsi igénybevetését, magyar nyelvű gyászbeszéd tartását. Mohácson, Pécsen a gyászkíséret esztétikus megjelenését kívánták elősegíteni azzal, hogy a temetéskor szolgálatot teljesítők számára fekete öltönyöket készítettek.¹²

A városi gyászkultúrában megjelenő új polgári gyászszokások átvételét Pécsen és Mohácson sikeresen elhárították. A kossorúk küldése azonban kivételt jelentett. A pécsi Chevra Kadisa jegyzőkönyvei és Flesch Ármin mohácsi rabbi leírásából tudjuk, hogy az 1880-as évek végén elterjedőben volt ez a gyakorlat. Bár

mindkét településen a zsidó hagyományoktól gyökeresen idegennek nyilvánították a koszorúk küldését, és nem engedélyezték a halottaskocsira történő felhelyezésüket, évekig tartott, míg sikerült háttérbe szorítani a nyilvánvalóan a környezettől átvett gyakorlatot.¹³ A koszorúk helyett a Chevra Kadisák emlékkönyvet rendszeresítettek, melyet a temetés előtt elküldtek a gyászoló felekhez, hogy a koszorúra szánt összeget koszorúmegváltás címen jótékony adományokra jegyezzék be. Ez a gyakorlat jobban igazodott a zsidó hagyományokhoz. A haláleset és a temetés időpontjának közlése a zsidó közösség tagjaival ugyanis valamennyi hitközségben a tradícióknak megfelelően házról-házra járva történt. A hírt közlő Chevra-tag vagy alkalmazott ez alkalommal perselyt is vitt magával, hogy abba jótékony célokra adományokat gyűjtsön. Ugyanakkor a gyászmenet idején, az utcán történő perselyezést valamennyi alapszabály tiltotta.

A zsidó vallás hitelvei is örök életté alakítják a halált. A test múlandó, de a lélek hallhatatlan. E felfogás tükröződik a temetők elnevezésében („Örök élet háza”) és a sírkövek héber feliratának záró sorában („Lelke legyen bekötve az élet örök kötelékébe”). Az általam vizsgált négy temető közül a mágocsit nyitották meg legkorábban. Legkorábbi sírkövét 1795-ben állították. A pécsi temető keletkezésének a pontos idejét nem ismerjük. A városi tanács az 1816–1827 közötti évek valamelyikében adott engedélyt a pécsi zsidók temetkezéséhez, mert 1816-ban még Baksán temették el halottjukat, 1827-ben pedig a város már hozzájárult a temető bekerítéséhez.¹⁴ A mohácsi és siklósi zsidó temetők a településsel közel azonos időben létesültek.

A zsidóság számára igen fontos volt halottaik biztonsága, háborítatlan nyugalma. Mindenkor jelentős anyagi áldozatokat hoztak a temetők védelme érdekében. Azok fallal történő körbeépítése nem csak a környezettől való fizikai elkülönülést, a zsidóság temetési autonómiáját tükrözte, egyúttal az ott nyugvók védelmét is szolgálta. A 19. század első felében még csak egyszerű fakerítéssel vonták körbe temetőiket. A század 80-as éveitől azonban mind a négy településen téglából vagy kőből épített kerítések voltak a temetők körül.

Míg a halott körüli szertartások és a temetés rendje az ősi tradíciókat követve lényegében változatlan maradt, a temetők képe a dualizmus idején jelentősen átformálódott.

A temetők feletti őrökés, a temetők rendjének kialakítása és megtartása a Chevra Kadisa feladatát képezte. Az egylet gondnoka jelölte ki a sírhelyeket. A sírt a temetés napján ásták ki úgy, hogy szélességi tengelye az észak és déli oldal között, hosszúsági tengelye nyugat és kelet között volt. A holttestet úgy helyezték a sírba, hogy fejével nyugat felé forduljon, arca keletre, Jeruzsálem felé nézzen. Ősi hagyomány szerint mindenkinek joga volt sír-empléket állítani. A sírkövet a halott fejénél helyezték el, a felirat mindig keletre nézett. Valamennyi alapszabály rögzítette, hogy a sírkő állításához a Chevra Kadisa elöljáróságának engedélyét kell kérni, ami abból állt, hogy a sírkő alakját és feliratát is jóváhagyás céljából be kellett mutatni. Ez a normaalkotó előírás formálta a temető arculatát, biztosította, hogy a vallástörvények alakbrázolási tilalmait ne szegjék meg. A feliratok ellenőrzése is a hagyományok betartását szolgálta.

A síremlékek anyaga, formája szemléletesen tükrözi a zsidóság vagyoni helyzetében és társadalmi pozíciójában bekövetkezett változásokat. A 19. század utolsó harmadáig a sírkövek anyaga általában rossz minőségű mészkő és homokkő volt. Alakjuk többnyire lekerekített lapforma, megjelenésük egyszerű. A századfordulóhoz közeledve jelennek meg a drága anyagból, többnyire gránitból készült obeliszkok, családi sírboltok, tekintélyes nagyságú síremlékek. A századfordulótól csak a mágocsi temető őrizte meg hagyományos, egyszerű arculatát. Az újonnan emelt, részben a környezet hatására tükröző sírjelek az építettség anyagi helyzetéről, társadalmi rangjáról egyaránt vallottak. Ugyanakkor rejtettebb üzenetet is hordoztak, a gazdag zsidó polgár új önértékéről árulkodtak.

Schapringer Joachim, az egyik leggazdagabb pécsi polgár sem a zsidó hagyományokat követte családi sírépítményének elkészítésekor. A fekete gránitból, fehér karrarai márványból épült monumentális, mauzóleumszerű síremlék oromzatán az aranyozott zsidó szimbólum, az egymást metsző két egyenlő szárú háromszög (Dávid pajzsa) alatt ott díszel a nemesi címer is.

Az 1880-as évektől a temetők új építményekkel is gazdagodtak. Az akkor épült halottasházak, ravatalozók szerepe egyre fontosabbá vált. Részben a közegészségügyi szabályok, részben a családi elvárások miatt ugyanis a gyászszertartások egyre nagyobb hányada került ki a temetőkbe.

Újszerű esztétikai szempontok vezérelték a pécsi, mohácsi, siklósi Chevra Kadisákat, amikor parcellákra osztották és parkosították a temetőket. Bár virágok továbbra sem jelenhettek meg a sírokon, örökzöldek és fűzfa ültetését viszont engedélyezték.

A sírkövek anyagában és formájában bekövetkezett változások a zsidó egyén polgárosodásának és vagyonosodásának voltak a jelei. (Természetesen a kispolgári, szegényebb rétegek változatlanul olcsó tömegtermékeket állítanak síremlékül.) Az egyéb temetői építmények pedig az adott zsidó közösség anyagi helyzetére utalnak, annak kedvező fordulatáról és a közösség adakozásáról tanúskodnak.

A zsidóság nyelvismeretének és nyelvhasználatának különböző állomásait figyelhetjük meg a sírfeliratok nyelvének alakulásán. A sírfeliratok döntő többsége az 1860-as évekig a zsidóság ősi nyelvén, héberül készült. Annak ellenére, hogy a Chevra Kadisák mindvégig arra törekedtek, hogy a héber nyelvet a sírfeliratokon megőrizzék, az fokozatosan háttérbe szorult. A 70-es évtizedekben megjelenik a német szöveg is és a sírfeliratok két-nyelvűvé válnak. A héber-német nyelvű feliratok elterjedésének kezdetén a két szöveg nem került egymás mellé. A sírkő fontosabbnak ítélt, keleti oldalára került a héber felirat, a német nyelvűt a sírkő hátoldalán találjuk. A század utolsó harmadától a héber mellett a magyar nyelv is megjelenik a sírfeliratokon. Az 1880-as évek derekán az egyleti szabályok kikötése szerint a feliratok már csak héberül és magyarul fogalmazódhattak meg. Kivétel a mágocsi alapszabály, ahol mindössze annyit írtak elő, hogy a feliratnak legalább részben hébernek kell lennie. A századforduló idejére a sírköveken már meghatározó a magyar nyelvű szövegezés. A héber nyelv továbbélését mindössze a felirat első két betűje jelentette, ami valamennyi kövön fellelhető és jelentése „itt van elrejtve”. A héber feliratok korábbi zárósrát („Lelke legyen

bekötve az élet örök kötelékébe”) már a kétnyelvűség elterjedésének kezdetén felváltja a vagy németül, vagy magyarul írt zárómondat, a Béke, illetve Áldás poraira.

A temető sírkövei általában dísztelenek. Ez a zsidó ábrázolási tilalmakkal összefüggésben. A zsidó temetőkre jellemző puritanizmust, nem túl gyakran a sírköveken megjelenő zsidó szimbólumok oldják. E tradicionális jelek közül az előkelő leszármazási hagyományokat mutató kohén (áldást osztó kéz) és levita (korsó) szerepel a leggyakrabban. Időnként a sírköveket korona díszíti és ez esetenként a kohént jelképező áldást osztó kézzel is szerepel.

A Chevra Kadisa önkéntes szervezet volt, tagjai feddhetetlen jellemű vallásos férfiak lehettek, akik vállalták a halott körüli szertartások végzését. Tevékenységükkel közösségükön belül megbecsülést és tiszteletet nyertek. Nők nem lehettek a Chevra tagjai, bár a női halottak körüli teendőket ők végezték. 1909-ben a pécsi alapszabály a zsidó hagyományoktól eltérően a nők felvételét is lehetővé tette, de számukra sem választójogot, sem választhatóságot nem biztosított.

Mivel a zsidó vallás szerint a 13. életévét betöltött fiú felnőtt férfinak számít, akire a vallás valamennyi törvénye vonatkozik, a Chevra Kadisa elvárta tagjaitól, hogy gyermeküket ezen életkor betöltését követően felvétessék az egyletbe. Az állami szabályozás azonban, mint ezt az alapszabályok miniszteri ellenjegyzésénél olvashatjuk, nem engedélyezte a 18 éven aluli fiúk egyleti tagságát és azt sem, hogy a halott körüli teendők végzésében részt vállaljanak. Úgy véljük, hogy a Chevrák gyakorlatában ezt megelőzően sem volt jellemző a 13 éves fiúgyermek közreműködése a halott körüli szertartásokban.

Bármilyen sokat változott is a zsidóság társadalmi befogadottsága, temetkezési szokásaiban mindvégig megőrizte autonómiáját. Ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy saját temetőjükben temetkeztek, de abban is, hogy temetési szertartásaikat a vallástörvények által előírtak szerint tartották. Az ősi hagyományok megtartására szerveződő Chevra Kadisák feladatukból és tevékenységükből adódóan nem tartoztak azok közé a zsidó egyletek közé, melyek akár a polgárosodás, akár az asszimiláció élharcosai voltak.

Feladatuk a hagyományörzés volt és e tekintetben lényeges különbséget a neológ és status quo ante egyetek tevékenységében nem is találtunk. Esetenként a mágocsi egylet (status quo ante) eltérő gyakorlata nem annyira a hitközségi irányzattal, inkább a település jellegével volt összefüggésben. Azzal, hogy a városi divat hatásai nem vagy kevésbé jutottak érvényre a falusias településen, s nem utolsósorban azzal, hogy az ott élők anyagi lehetőségei jelentősen elmaradtak a másik három zsidó közösségtől.

Jegyzetek

- 1 1867: XVII. tc. Corpus Juris Hungarici. *Magyar Törvénytár*, 1836–1868. (Budapest, 1896) 354.
- 2 Közismert a nemesi reformerek törekvései révén megvalósult 1840. évi XXIX tc.; ezek sorába illeszthetők I. Ferenc József 1859 végén, 1860 elején hozott rendeletei, melyek a zsidókra vonatkozó korlátozások egész sorát számolták fel: újra engedélyezték keresztény inasok és cselédek tartását, eltörölték a zsidók házasságkötéséhez addig szükséges hatósági engedélyek megszerzésének kötelezettségét; az új ipartörvény nem említette a vallást, vagyis mindenki, tehát a zsidók is szabadon gyakorolhattak minden ipart. GONDA László, *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. (Budapest, 1992) 318.
- 3 A teljesség igénye nélkül hivatkozunk néhány, általunk is használt munkára: HANÁK Péter, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 1974. 4. sz.; Uő, A zsidóság asszimilációja a monarchiában. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemizmus*. (Budapest, 1984) 357–375.; GERŐ András, Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarországon születésekor. In: *Zsidóság-identitástörténelem*. A (T-Twins kiadása, 1992) 9–22.; KARÁDY Viktor, Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság*, 1993. 3. szám; *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. (Budapest, 1990), William O. McCAGG, *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. (Budapest, 1992); GONDA 1992.
- 4 HANÁK 1984., HANÁK 1985.
- 5 *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. (Budapest, 1993, Központi Statisztikai Hivatal) 72–73, 80–81, 84–85.
- 6 Vő, SCHWEITZER József, *A Pécsi izraelita hitközség története*. (Budapest, 1966) 26–46.; SCHWEITZER József – SZILÁGYI Mihály, *A Tolna megyei zsidók története*. 101.
- 7 SCHWEITZER 1966. 29.; *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929); Dr. FLESCHE Ármán, *A mohácsi Chevra-Kadisa története 1850–1900*. (Mohács, 1902) 3.
- 8 *A mohácsi Chevra Kadischa alapszabályai* (1884); *A siklósi Chevra Kadischa alapszabályai* (1883); *A mágocsi Chevra-Kadisa alapszabályai* (1906); Baranya Megyei Levéltár Egyleti alapszabályok gyűjteménye. *A Pécsi Chevra-Kadischa Szent-Egylet alapszabályai* (Pécs, 1909); *A Mohácsi Chevra-Kadischa Szent-Egylet alapszabályai* (Mohács, 1899); Az egyetek tevékenységére vonatkozó adataink, amennyiben külön nem jelöljük, a fenti alapszabályokban találhatóak.
- 9 Egyéb karitatív feladatokat is elláttak, melyek kívül esnek tárgyunkon.
- 10 Jóllehet a zsidó temetkezési szokásokban a halott különleges tisztelével találkozunk, s a halottal való bánásmód is rendkívül kegyeletes, a temetésre ezt a ma triviálisnak tűnő szót használják.

- 11 A temetéssel kapcsolatos teendők rekonstruálásához segítségünkre volt HALÁSZ Nátán, *A kegyelet forrása* (Budapest, 1902) c. könyv.
12 FLESC 1902, 30.
13 Pécsi Chevra Kadisa jegyzőkönyvei 1886–1891. Pécsi Izraelita Hitközség irattára; FLESC 1902, 25.
14 SCHWEITZER 1966. 25.
15 *Pécsi Napló*, 1893. dec. 2.

ILONA RADNÓTI

Bestattungsbräuche im Kreise des Judentums von Pécs-Baranya in der Zeit des Dualismus

Nach dem Ausgleich beschleunigten sich die wirtschaftlichgesellschaftlichen Prozesse, die innerhalb von einigen Jahrzehnten das Judentum von Ungarn bedeutend umformten. Die Umwandlung der bürgerlichen Gesellschaft eröffnete einen Weg, der mehr als früher für das Judentum versprach, und das Gesetz über die Emanzipation erleichterte in bedeutendem Masse die Assimilation, weil es das Judentum, ohne ausgesagt zu haben, als Konfession definierte.

Paralell dazu verliefen gesellschaftliche Veränderungen, wie die bürgerliche Entwicklung und die Urbanisation, die um so mehr die Aufbewahrung des religiösen Traditionalismus erschwerten. 1869 bildeten sich drei voneinander auch organisatorisch abweichende Richtungen innerhalb der jüdischen Konfession. Die neologen, orthodoxen und status quo anten Glaubensgemeinden vertraten verschiedene Standpunkte in den von der Zeit angeregten Fragen. Durfte sich das Judentum soviel wie möglich im Interesse seiner gesellschaftlichen Akzeptanz ändern, doch bewahrt es durchgehends die Autonomie in seinen Bestattungsbräuchen. Das kommt nicht nur dadurch zum Ausdruck, dass Juden sich nur auf dem eigenen Friedhof bestatten liessen, sondern auch dadurch, dass sie

ihre Bestattungszeremonie nach ihren Glaubensgesetzen (Sulhan Aruch) abhielten.

Zur Bewahrung der alten Traditionen wurden eigenartige Vereine, die Chevra Kadisha-s organisiert. In der Zeit des Ausgleichs konnten die Chevra Kadisha-s von Siklós, Mohács, Mágocs schon auf eine mehrere Jahrzehnte lange Vergangenheit zurückblicken. Sie bewahrten durchgehends die alten Traditionen, völlig unabhängig von den abweichenden Richtungen der Glaubensgemeinden. Die Vereine von Siklós, Mohács, (neolog) und Pécs (status quo ante) erlaubten auch einige von der Tradition abweichende Lösungen bei der Trauerzeremonie (Chor), doch im allgemeinen bewahrten sie die erfolgreich.

Die Abweichung von den jahrhundertealten Traditionen verursachte auch Veränderungen im Umfeld der Sprache. Die hebräische Sprache trat in den Hintergrund. Die Inschrift der Grabsteine änderte sich im letzten Drittel des Jahrhunderts in Hebräisch-Ungarisch, für die Jahrhundertwende nur noch in Ungarisch. Der Verein von Mágocs wich davon ab. Nach seinen Vorschriften mussten die Inschriften der Grabsteine mindestens teilweise hebräisch gefertigt werden.

In den geforschten Friedhöfen war die Verzierung mit jüdischen Symbolen nicht üblich. Eine Ausnahme bilden nur die auf die vornehme Abstammung der Familie hinweisende Hand bzw. der Krug (Kohen und Levita).

Obwohl sie sich an die auch in den Friedhöfen gültigen Darstellungsbeschränkungen hielten, der Jahrhundertwende zu verschwindet der Puritanismus immer mehr. Es erschienen Obelisken aus teuren Steinen, monumentale Grabdenkmäler, Krypten, die das Bewusstsein des reichen jüdischen Bürgers repräsentieren.

*Mágocsi zsidótemető
Kohén síremléke, az áldást osztó
kéz, koronával
(F.21757)*

*Mágocsi zsidótemető
Kohén síremléke, az áldást osztó kéz
(F.23865)*

*Pécsi zsidótemető
Levita síremlék: korsó és tál
(F.23926)*

*Pécsi zsidótemető
Csepregi Schopringer család sír-
boltja
Janus Pannonius Múzeum, Pécs
(F.20999)*

*Mohácsi zsidótemető
Héber feliratú sírkő
Janus Pannonius Múzeum, Pécs
(F.23596)*

*Siklói zsidótemető
Héber feliratú sírkő
(F.24087)*

*Siklói zsidótemető
Spitzer család sírboltja
(F.20968)*

TÓTH G. PÉTER

Otthon és külvilág, magánélet és nyilvánosság egy veszprémi polgár szemével

1860. január 10-én, egy keddi napon Francsics Károly nyugtalan álmából felébredt. „*Te cudar komisz élet – gondolta –, hát nem elég hogy ébrenlétünkben minden percünk gyötrelem, hanem még álmaink is kinoznak bennünket? [...] Álmodtam hogy Veszprémből el kelle vándorolnom mint borbély legény, vagyonomat feleségemet itt kelle hagynom, s midőn elhagyatva, minden nélkül kiértem a városból, oly keservesen sírtam! hogy zöpögésem felriaszta.*”¹

A naplójának panaszkodó Francsics Károlynak, Veszprém város borbélymester polgárának azonban nem ez volt az utolsó rossz éjszakája. 1862-ben a következő sorokat vetette papírra: „*Augusztus 14re Csötörtökre verradóra ugy 4 és 5 óra közt álmodtam, hogy az ördögök el akartak vinni. Melynek következtében álmomban akkora lármát csaptam, hogy feleségem felriadván ágyából, ijedve jött ágyamhoz, és többszöri rám kiáltása s rázása által is alig bírt belém lelket verni. [...] – Mi lelt, hogy oly neszt csinálsz? kérdé tőlem feleségem mintegy bosszusan: csaknem halálra ijeszted az embert. [...] – Az ördögök akartak álmomban elvinni feleségem, felelék én is bosszusan: minek hívtál közülök vissza? már javában vittek is.*”

Főhősünk, Francsics Károly, aki az 1850-es években sikeres életpályát befutó és némi vagyonhoz jutott tisztos polgárnak számított, Veszprémben élt. A látszólag sikeres életpálya mögött azonban naplójának tanúsága szerint az 1860-as években már a teljes kudarc élménye húzódott meg. Tanulmányom azt a célt tűzte maga elé, hogy kiderítse, vajon miért is érezte rosszul magát egy veszprémi kispolgár az 1860-as években, a kiegyezés rendszerváltó évtizedében?

Vörös Károly, aki Francsics kéziratát az 1960-as, 1970-es években gondozta, és akit a társadalomtörténet-írás egyik hazai nagy alakjának tekinthetünk, elsősorban a polgári átalakulás áldozatának tekintette Francsicsot. Az általa felvázolt képben Francsics a feudalizmus gyermeke, aki már nem tud alkalmazkodni a kapitalizmus teremtette új körülményekhez, és aki, mivel képtelen válaszolni a kor kihívásaira, szükségképpen „kihullik a polgárosodás rostáján”. A Francsics-féle életutat Vörös Károly egy generáció tipikus kudarc történeteként határozta meg. A hősinket éjszaka kínzó álmokat pedig e kudarcok vetületének értelmezte.²

Érdeemes azonban a Francsics féle szövegeket újra elolvasni, hiszen a napló mélyértelmezése – a szükségszerű gazdaságtörténeti összefüggések mellett – számos más, elsősorban a mentalitásra, gondolkodásmódra vonatkozó példákra is felhívhatja a figyelmet. Ahhoz azonban, hogy Francsics álmát kellőképpen értelmezni tudjuk, de egyben elkerüljük az álomfejtés ingoványos területét, érdemes behatolni azokra a társadalomtörténészek és antropológusok által feltárt terepekre, melyek – bár lehet, hogy éppen olyan ingoványosak, mint a pszichoanalízis lápvilága – az általunk megszabott határon belül tanulságokkal szolgálhatnak.³

Tanulmányomban négy fontosabb „terepet” próbálok bejárni: az otthon, a külvilág, a magánélet és a nyilvánosság mezejét. Ezekkel kapcsolatban a következő kérdésekre keresem a választ: 1. Milyen életkörülmények, a polgári életmód milyen típusú anyagi kultúrája jellemzi Francsics életét, és ezek hogyan befolyásolják az egyén környezetváltó magatartását? 2. Hogyan hat rá az őt körülvevő környezetet? 3. Az egyén szempontjából milyen távolságtartó magatartások és társadalmi küszöbök határozzák meg a személyes kapcsolatrendszer kiépítését, és ez hogyan hat az egyéni életútra? 4. Az egyén a társadalmi nyilvánosság és a magánélet különböző területein miként van otthon? Milyen eszközei vannak egy kispolgárnak arra, hogy a társadalmi nyilvánosság mezején létezését bizonyítsa?

A 42 évesen naplóírásba fogó Francsics az 1850-es években kezdte el összefüggő visszaemlékezések formájában megírni élete első négy évtizedét. Mikor ezzel végzett, a napi eseménye-

ket megörökítő feljegyzésekből, naplószerű vázlataiból elkészítette élettörténetének szemelvényes válogatását az 1873-as évig. Vörös Károly összefoglalója szerint a vasi kisnemesi eredetű családból származó Francsics 1804. november 30-án született Pápán. Szíjgyártó mester apja a fiát kezdetben a pápai kollégiumban szeretne volna taníttatni, de Francsicsot korhely életmódja miatt végül borbélyinasnak adták. Főhősünk 1820-ban szabadult fel, és hét évig tartó vándorútja során borbélylegényként dolgozott Szombathely, Celldömölk, Győr, Pozsony, Pest, Érsekújvár és Nyitra műhelyeiben. 1823-ban vetődött Veszprémbe. Itt továbbra is borbélylegényként szolgált. Veszprémbe ismerkedett meg egy csizmadia lányával, a kicsit testi hibás Jákói Zsófiával. Negyedszázadon át szorgalmasan borotválta mesterének vendégeit, leszokott a legényélettel együtt járó ivásról, takarékoskodni kezdett, és Jákóiék Horgos utcai házában, ahol lakott, virágokat nevelt. Önállósodására az ötvenes években került sor. Mestere visszavonulása után, Francsics hozzájutott a borbélyműhelyhez és a műhely feletti emeletes házhoz. Ekkor, a már önállóvá lett Francsics, feleségül vette a korosodó Jákói Zsófiát, majd szinte hozományként – az adósságok vállalása mellett – átvette anyósának almádi szőlőjét is. 1859-ben Francsics egy belvárosi kétemeletes lakóház, almádi szőlő, széles vendégkörrel rendelkező borbélyműhely tulajdonosa volt. A nyakába vett vagyon azonban súlyos tehernek bizonyult. A házon és a szőlőn lévő adósságok kifizetése nagy erőpróbát jelentett számára. Mindezek mellett a Veszprémet is sújtó gazdasági válság is kihatott életmódjának alakulására. A gazdasági hanyatlást családi tragédiák sora követte. Gyereke nem született, ezért unokaöccseit vette pártfogásba. Mindkettőt taníttatta. A borbélymesterségre kiszemelt unokaöcs utód azonban súlyosan megbetegedett és meghalt. 1871-ben feleségét temette el. Francsics kilenc évvel élte túl a hűséges élettársat, és 1880. július 4-én a veszprémi kórház betegágyán fejezte be életét szegényen és magányosan.⁴

Az otthon

Az „otthon levés”, a környezet emberi mértékre szabása alapvető emberi szükségletünk. Így van ez Francsics Károly esetében is. Francsics véleménye azonban saját otthonáról folyamatosan két szélsőséges elképzelés között ingadozott. Az elképzelések által megrajzolható skála egyik pólusán egy belvárosi lakóház boldog tulajdonosa, a másikon egy mindennapi gondokkal küzdő szegény ember sztereotip képe állt. Míg naplójának egyik oldalán büszkén írja, hogy a „*veszprémi piarcon egy kis keskeny kétemeletes háza van*”, addig másik alkalommal már arra panaszkodik, hogy minek is adott neki az Isten „*kétemeletes házat 14-15 ablakkal?*”⁵

Otthonának anyagi kultúrája e két pólus meghatározása után következőképp jellemezhető. Az utca, ahol Francsics él, részben a rátarti és kellemetlen szomszédok lakóhelye; máskor a hitelt adó, a baráti társaságot nyújtó közösség. A háznak (mely egyébként ma is áll Veszprém belvárosában) két bejárata volt. Az egyik bejárat a borbélyműhelybe, a másik a ház lakóterébe vezetett. Francsics, ha munkája nem volt éppen, gyakran állt kinn a műhelyajtóban, és figyelte a piactéren zajló eseményeket. A kétemeletes lakóház földszintjén volt a műhely, melyet Francsics büszkén nevez „*a mi borbélyságunknak*”, „*mesterségemnek*”. Itt vártak rá kedvenc borotvái és a kevésbé kedves kuncsaftok, inasok, segédek. A földszinten volt még egy úgynevezett „*alsó konyha*”, benne egy székkal és „*felesége tűzhelyével*”. Innen nyílt egy tornác a lakóházát hátulról érintő másik utcára. A földszinten tartották a tűzifát is, amit Francsics aprított fel téli mindennapi tevékenységként. A földszintről lehetett a pincébe lejutni, amit – a kamrához és a padláshoz hasonlóan – Francsics egyszer a bőség tárházaként, máskor a szűkösség és anyagi romlás szegényes helyeként jellemez. „*Panaszunk nem lehet – írja egyszer –, mert mindig bővelkedik pincénk káposzta s krumplival, ...pallásunk bőven kenyérnek valóval, [...] kamoránk... mindenféle konyhára valóval*”. Máskor ezzel ellentétben az üres kamrára és a pince rossz lépcsőire panaszkodik, melyeken „*alig lehet lejárni*”.

Az első emeleten lévő kamrában – mely néha bővelkedett, néha szűkölködött a „*mindenféle konyhára valóval*” – egy „*kaszab asztal*”, egy „*lisztesláda rozslisztnek*” és polcok, a polcokon pedig élelmiszer és pálinkásüvegek álltak. A kamra ajtaja egy folyosóra, az ablaka a hátsó utcára nyílt. Az első emeleten volt még egy lakószoba, két ablakkal a Fő utcára, az ablakon ablakdeszkák. Itt volt továbbá az ebédlő vagy „*hátulsó szoba*”, melyet néha Francsics igencsak „*szűknek*” érzett. Ezen egy hátsó utcára néző ablak volt. „*Közel az ablakhoz*” Francsics „*szokott faszéke*”, illetve a naplóírásnál igénybe vett „*bőrszéke*” állt. Íráskor az ablakdeszkára tette „*ketyegő zsebóráját*”. Az ebédlőnek és konyhának is használt helyiségben egy asztal, hat szék és egy fekete bőrkanapé állt, melyen Francsics és felesége gyakran olvasgatta a Polgári Kaszinóból kölcsönzött könyveket.

A második emeleti szobákhoz lépcső vezetett fel. A „*nagyobbik szobának*”, mely az 1860-as években szalonként és hálószobaként is funkcionált, két ablaka volt. Az „*egyik ablakunkba könyökölve néztünk ki feleségemmel az utcára*” – írja gyakran Francsics. Az ablakon „*górfüggönyök*” voltak, melyek szerinte szinte „*lehullanak, szakadnak*”, az ablaknál egy szalmaszék állt a belső ablakdeszkák mellett. A szobában az ágyak nem egymás mellett helyezkedtek el. Francsics felesége gyakran – amíg szemé a sok varrástól teljesen tönkre nem ment – ült és kötögetett a szobában álló díványán, melynek „*fölső-zöld borítéka alól*” Francsics szerint már „*kivigyorog a vászon*”. A dívány mellett egy fésülködőtükör és egy kanap. A szoba közepén öt szalmaszék állt egy asztal körül, melyek 1854 körül készült „*filigrán munkák*”, de 1862-ben már ezeket is divatjamúlt „*rongy szalmaszéknek*” nevezte Francsics. Az utcára néző két ablak között állt egy „*ismétlőóra*”, mely óránként jelezte az időt. Ez a szerkezet – a piactéren álló vigyázótorony és a városi templomok harangjaival együttesen – alapvetően határozta meg hősünk napi időbeosztását. A napló tanúsága szerint az óra központi szerepet töltött be Francsics életében.

A ház és a szoba higiéniai viszonyairól árulkodik az a leírás, melyben egy kora reggeli felkelésről számol be: „*Fél ötkor kel-*

tem fel ma. Egész éjjel kínoztak balhák, bűdös férgek, meg tudja ördög, mi mindenféle alkotmányai az Istennek. Alig nyitottam ki szemeimet gyötrelmes alvásomból felébredve, azonnal kínzott öregmama, a macskák nyíákolása, a disznók ordítása és minden, amire csak néztem a házban. Fél hatkor kelt fel Sófi, de azért 6 órákor mégis reggeliztünk ám. Melynek végezte után ágyainkat vetettük, miközben midőn ágyamról lepedőmet lehúztam, s azon egy egész hosszú sor bűdös férgeket megpillantottam, mondtam Sófinak: – De barátom! Ha még soká meg nem szabadulunk ebből a féregfészekből, csakugyan megesznek bennünket az Istennek mindenféle alkotmányai.” (1853. szeptember 2.)

A második emeleten volt még egy kisebb szoba is egy utcára néző ablakkal. Francsics a mindennapi eseményeket rögzítő vázlatos feljegyzéseit, a szőlő, a szántóföld, a műhely és a ház gazdálkodásával kapcsolatos könyvelést, valamint az ünnepek rítusaihoz köthető dalokat, nótákat itt vetette papírra gyertyafény mellett. Ebben a kisszobában állt egy „schubláda”, két szék és egy íróasztal, az íróasztalon Francsics szavaival „írótollam” és „firkáim”. Az iratok, feljegyzések és a „Daloskönyv” a kis almárium fiókjában lapultak. A hálószoba és a kisszoba egy közös folyósóra nyílt, melynek ablaka a hátsó utcára nézett.

A háztartáshoz szorosan hozzátartozott még két, a város határában fekvő kisebb szántóföldi parcella összesen körülbelül 12 kataszteri hold területtel, melyen Francsics rozst termesztett. Valószínűleg a város Séd-völgyi kertjeiben állt egy disznóól, mely hol négy disznót is látott, hol csak egy-két malacot. Francsics birtokolt még Almádiban egy 3 holdas szőlőt egy „keservesen összerakott pincével” és nádtetős „présházzal”, valamint egy szerény nyaralóként funkcionáló „hajlékkal”. Ez utóbbiban egy „takaréktűzhely”, egy kisasztal, valamint padok és székek álltak. A szőlővel kapcsolatban Francsics hol minden hiúságtól mentesen azzal büszkélkedik naplójának, hogy „az enyimmél szebb – tisztább – gazdagabb szőlő jelenleg egész Almádiban nincs”, hol – ezzel ellentétben – „rongy és hitvány szőlőjét” említi.

A háztartás létszáma ebben az időszakban 8 fő volt. Francsics Károlyon és feleségén kívül még a házban élt egy szolgálólány,

egy vénlány szakácsné, két borbélysegéd, egy borbélyinas és az emeleti szobában egy lakó albérletben.⁶

Mit is jelenthet ez az ambivalens viszony az otthonhoz? Francsics, a Pápáról származó, de Szombathely, Celldömölk, Győr, Pozsony, Pest, Érsekújvár, Nyitra és Sümeg lakóhelyet is kipróbáló borbélylegény 23 évesen, minden vagyon nélkül érkezett Veszprémbe. 1860-ban már belvárosi polgár volt és kétemeletes lakóházzal, almádi szőlővel, Veszprém határában lévő szántófölddel és – ekkor még prosperáló – borbélyműhellyel rendelkezett. 1860-ban már közel negyven éve élt Veszprémben, mégsem érezte otthon magát.

Ha az egyén, jelen esetben Francsics Károly, környezetváltásra határozta el magát, sarkítva két lehetőség közül választhatott: vagy „megindít egy szüntelen tudakozódási folyamatot”, és megpróbálja megismerni az új lakóhelyén élők háttértudásának azon szeleteit, melyekre szüksége van a mindennapi kommunikációhoz, vagy „megkeresi a visszaút”. Ha eljut oda, hogy a jelentések magától értetődőek lesznek számára, és biztosan mozog az új közeg jelentéshálójában, melybe „beköltözött”, akkor otthonra lelt.

A külső szemlélő szemével nézve Francsics negyven évnyi szakadatlan munkával ugyan, de otthonot teremtett. Naplójának mélyolvasásakor azonban kiderül, hogy ez nem így van. Álmában újra útra kelt, mint vándorlegény. Bár a „megszokás” stratégiáját választotta, mégis inkább a visszaút, a „szökés” gondolata foglalkoztatta.

Ezek után már csak az a kérdés, mi az oka annak, hogy negyven év alatt sem tudott gyökeret eresztetni? Francsics részéről megvolt a hajlandóság az új közegben való beilleszkedéshez. Valószínű tehát, hogy a környezet volt az, amely nem szándékozott őt befogadni.

A külvilág

Ahhoz, hogy megtudjuk miként is nézett ki az 1860-as években Veszprém; milyen volt az a tágabb környezet, ahol Francsics lakott, célszerű kétféle térképet használni. Az egyik az 1857-es kül- és belterületi kataszteri térkép, a hozzá kapcsolódó veszprémi lakóháztulajdonosok névjegyzékével együtt, melynek segítségével rekonstruálni tudjuk Veszprém „fizikai környezetét” (ezt mutatja az 1. ábra). A másik segítség a Francsics naplójából megszerkeszthető mentális térkép, mely a város helyeinek hivatkozási gyakoriságából állt össze. A Francsics által említett vonatkozási pontokat, a mentális térképek szerkesztési elveinek megfelelően, a következő kategóriákba sorolhatjuk: utcák, területek, határvonalak, határátkelők, csomópontok és jelképek (ezt mutatja a 2. ábra).⁷

A két térkép közös olvasata számomra a következő. A vár a világi és egyházi hatalom legitím tere volt. Ez a tér a székesegyház, a püspöki rezidencia, a kanonokok háza, a ferences kolostor, a piarista rendház és a papnövendékek szemináriumára révén „szent helynek” számított, aminek szimbolikus középpontjában a 18. században épített Szentháromság-szobor állt. Ebben a szakrális térben volt a világi hatalmat szimbolizáló megyeháza, a vármegyei börtön és a főispáni lak is.

A vár alatt – a szimbolikus és fizikai értelemben vett hierarchiának megfelelően – lent helyezkedett el a város központjának számító piactér. Ez a tér a vár szent jellegével ellentétben a város profán központjának számított. Itt állt a megye és a városi elit által alapított Úri Kaszinó, a Veszprém város közönségének tulajdonában lévő takarékpénztár, mögötte a szintén a városhoz tartozó vigyázótorony és fecskendőház, valamint a városi elit (birtoikosok, orvosok, gyógyszerészek, gazdag és kevésbé gazdag kereskedők) kisebb-nagyobb lakóházai, boltjai.

A kézművesek által lakott utcák ebből a térből ágaztak le. Az északi irányban a Séd völgyébe lehúzó utcában szappanosok, mészárosok, szíjgyártók, vargák és cipészek, esztergályosok, bádogosok, valamint puskaművesek műhelyei és lakóházai voltak. Az északkeleti irányban szintén a Séd völgyébe lejtő Rozmaring

utcában szabók, kesztyűsök és vargák; a délnyugati irányban a vár alá ereszkedő Horgos utcában asztalosok, csizmadiák, kereskedők laktak. A város központjából, a piactérről, a „Fő utca” vezetett ki, melyben Francsics lakóháza állt. Ez a Babocsay téren érte el a Polgári Kaszinó épületét, a Kapuváry-házat, és a Korona, korábban Stinglinek nevezett szállót. Erről a térről vezet a Palotai és a Szabadi utca a vásártérre. A vásártéren működő gabonapiac a Balaton déli oldalán megépült vasút megépítéséig volt jelentős. Az 1860-as években már csak halvány emléke derengett a korábbi gazdagságának.

Magánélet

Ha az egyén kapcsolattartási viszonyrendszerét próbáljuk jellemezni, akkor azt az egyén társadalmilag meghatározott távolságtartó magatartásával tehetjük meg. Arthur Imhof munkájának felhasználásával ezek a következők: fizikai távolság, szociális távolság, életkori távolság, származási távolság, hierarchikus távolság és szereptávolság. Ezek a társadalmi magatartási formák az egyén életében párhuzamosan vannak jelen, és az életutat változó mértékben tudják befolyásolni.⁸

A távolságtartó magatartásoknak két mutatója van. Az egyik a *kiterjedés*, a másik a kapcsolatok *intenzitása*. A kiterjedésmutató a naplóban említett személyek számából állt össze, míg az intenzitásmutató a személyek említési gyakoriságából (a textusok száma, amiben az adott személy szerepel).⁹ A hat távolságtartó magatartást vizsgáló elemzés egy olyan, nagyjából állandó névsorral dolgozott, ami a napló 1860 és 1870 közötti részéből állt össze. A pontos számok helyett azonban egy 1–5-ig terjedő skálát használtam szemléltetésre. A skála 5-ös értéke a kiterjedésmutatóban 142 főnek feleltethető meg, ugyanez az intenzitásmutatóban 453 szövegegységnek.

A fizikai távolságtartás, vagyis a szomszédsági viszony az EGO szempontjából szemlélve azt mutatja, hogy Francsics elsősorban a belvároson kívül élő személyekkel tartotta a kapcsolatot. Ezeknek a személyeknek a zöme kuncsaftjaiból került ki. Fő-

leg azokból, akik a műhelybe jártak borotváltatni. A kapcsolat intenzitása azt mutatja, hogy főhősünk csak közvetlen szomszédaival volt igazán jóban.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	szomszéd közeli	***
**	szomszéd távoli	*
*	szomszédos utcák lakói	*
*	vár	*
*	távolabbi utcák lakói	*
*****	külvárosi lakók	***
*	város környéki lakók	*
*	távoli hely lakói	*

A szociális távolságtartó magatartás ennél már összetettebb képet mutat. A társadalmi kapcsolatok intenzitása a rokon csoportba tartozó személyek között volt a legnagyobb. Ugyanebben a társadalmi kapcsolathálóban a résztvevők száma viszont az ismerős-hitelező csoportban volt a legtöbb. A szociális távolságtartó magatartás kiterjedése tehát a rokoni kapcsolatok szűk körét, de magas intenzitását; illetve az ismerős-hitelező személyek nagy számát, de kisebb jelentőségét mutatja.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	rokonok	*****
*	inasok-cselédek-lakók	*
**	ismerős-barát	*
***	ismerős-hitelező	**
**	hivatalos kapcsolat	*
**	idegenek	*

Az életkori távolságtartó magatartást mutató tábla Francsics életútjának öregkori szakaszára enged bepillantást. EGO ekkor már elmúlt 50 éves. Életének pályáiva már lefelé szállt. Elfogytak mellőle a generációs társak (sokan meghaltak), a kevés életben levővel azonban intenzív kapcsolatokat ápolt.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
**	öregék	****
*****	középkorúak	***
*	ifjak	*
*	gyerekek	*

Az öregségről a következőket vallotta naplójának Francsics: „*Haj mily ronda egy vén ember itt e földön! [...] Bizon pedig ronda vagy te barátom akárki vagy, ha bár király vagy is!... habár mindennap tejben, vagy a legfinomabb borban fürdesz is, ha a világ minden legdrágább szagos olaját rád kenyed is, ha selyembe bársonyba öltözől is, amint életed 50ik évét elhagytad; bűdös vagy – ronda vagy. Továbbra pedig mennél vénebb leszel, annál rondább leszel.*” (1863. április 4.)

A származási távolságtartó magatartás igen behatárolt keretek között jellemezte Francsicsot. Közvetlen rokona senki nem élt már ekkor. Affinális rokonainak száma is csekély volt. Ez a tábla emiatt nem tartalmazza a rokoni körön kívül eső személyeket.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
*	házastárs	**
*	unokaöcs-unokahúg	*

Az életkori és származási távolságot jól példázza a következő naplórészlet: „*Volt életemnek egy kora, melyben reszkettem minden kis gyermekért, mikor ha én azt t.i. ölemben nem ragadhattam, vagy legalább kezénél meg nem foghattam. Akkor azt szemeimmel öleltem, képzeletimben csókoltam, nyalta faltam, szóval: a bódulásig szerettem minden kisgyermeket. / S mindamellert a nagy vonzalmam – gyermekekhez való ragaszkodásom mellett is – Isten nekem életemben reménységemen s vágyaimon fölül mindent adott csak gyermekeket nem! / Egykor ugyan – már nem tudom mikor – két szép egészséges férfi gyermekek jutottak birtikomba, más embertársom után, kikhez testvéri – később szülői vonzalommal ragaszkodtam. Sofimmal – később mint feleségemmel együtt, talán egy mértékben szeretttük e kedves két gyermekeket.*”

Ők is inkább szaladtak Károly bácsijokhoz és Zsófi nényökhöz, mint szülőkhez, Nem tudom mi belső ösztön, szánkba teendő falatjainkat adatá velünk e két kedves gyermekeknek, s mi válhatatlan »4« levénk. Mind a négyen határtalan szeretttük egymást. [...] / A két fiu most már nagy, egyik Károly – ez az én kedvencem – borbély legény (de jeles). Másik a Miska – Pápán a ref. Collegiomba jár a 9ik oskolába (kitünő jó deák). Ez feleségem kedvence.” (1862. november 1.)

A hierarchikus távolságtartó magatartás a kor társadalmi képletére világít rá úgy, hogy közben kijelöli egy veszprémi kispolgár helyét is egy vidéki kisváros társadalmában.

<i>kiterjedés</i>		<i>intenzitás</i>
*	egyházi, világi méltóságok	*
*	megyei, városi előljárók	*
*	megyei, városi tisztviselők	*
	EGO	**
**	kereskedő, boltos, iparos	*
*	kereskedő,... feleségek	*
**	napszámos, zsidó	*
*	segéd, inas, cseléd	

Néhány idézet a Francsics szemszögéből nézve hierarchikusan alárendelt szereplőkről: „Ugy déli 11 és 12 közt egy szegény – napszám után élő – kertész jött hozzám, s jelenté, hogy velem négyszemközti beszédje volna.” (1863. április 10.)

„Tegnap este vacsora előtt egyszercsak beállit hozám Jancsi inasom, s egész alázatossággal jelenté: hogy ő ennek a holdnapnak utolján fürdőbe menend. / Magamban jót nevetve gondolám: »no, ha a mai korban még borbély inasok is fürdőbe utzanak; akkor nem tudom mit szóljak a mai világhoz...« / De még a fiúnak se tudtam egyebet szólni: »jól van.« / Igaz, hogy a fiu tele van scrofuliosus nyavalyával, no de mégis, egy szegény szüléktől származott borbélyinasnak fürdőbe utazni, – csupa neveltség! de még az a doktor is bolond ám, – nem hiába zsidó – aki ilyenféle embereknek fürdőt rendel vagy javasol.” (1870. május 8.)

A szereptávolság talán a legjelentősebb a személyes életutak kialakításában. A házasság, gyerekszületés, halál alapvetően határozza meg az egyéni életutakat és a mindennapi életvilágokat.

<i>kiterjedés</i>	EGO	<i>intenzitás</i>
**	idősebb házások / özvegyek	****
*****	középkorú házások	***
*	nem házas felnőttek	*
*	felnövekvőben lévők	*

A házasságról és a halálról következőképp vélekedik Francsics hatvanéves fejjel: „*Fél 4kor lefeküdtem, és el is aludtam mindjárt, még pedig jól, mely jó álmamból feleségem ébreszte fel. Szegény Sófi!... hozzám jött, rám dült ágyomban, megcsókolá homlokomat, számat, többször egyszerűen... én... mint egy darab fa – fekvé maradtam. HATVAN ESZTENDŐ RÖHÖGÖTT RÁNK!!!*” (1863. december 24.)

„*Most már napról napra öregszem – vénülök. – Utjártamban már icegek-bicegek, botlom. De iceg-biceg és botlik ám át még vezető sorsom is! még pedig nagyokat botlik!... Mihez járul még, hogy vagy két hó óta oly fertelmesen köhögök és pöködök, hogy magam magamat utálom!.. Hát még mikor egy egy pökésem után feleségemet hallom susogva mondani: »ejha!« Ez aztán jólesik... ilyenkor aztán ah de kedves ez a vénülő élet!... És én folytonos köhögésem által napról napra rondábbá – s utálatosabbá válok. Én, aki ezelőtt undorodtam mikor előttem valaki köhögött és pökött. S ime most magam is benn vagyok abban a ronda nyavalyában, mely valóban nem lehet kellemes semmiféle tiszta gyomru ember előtt.*” (1868. szeptember 4.)

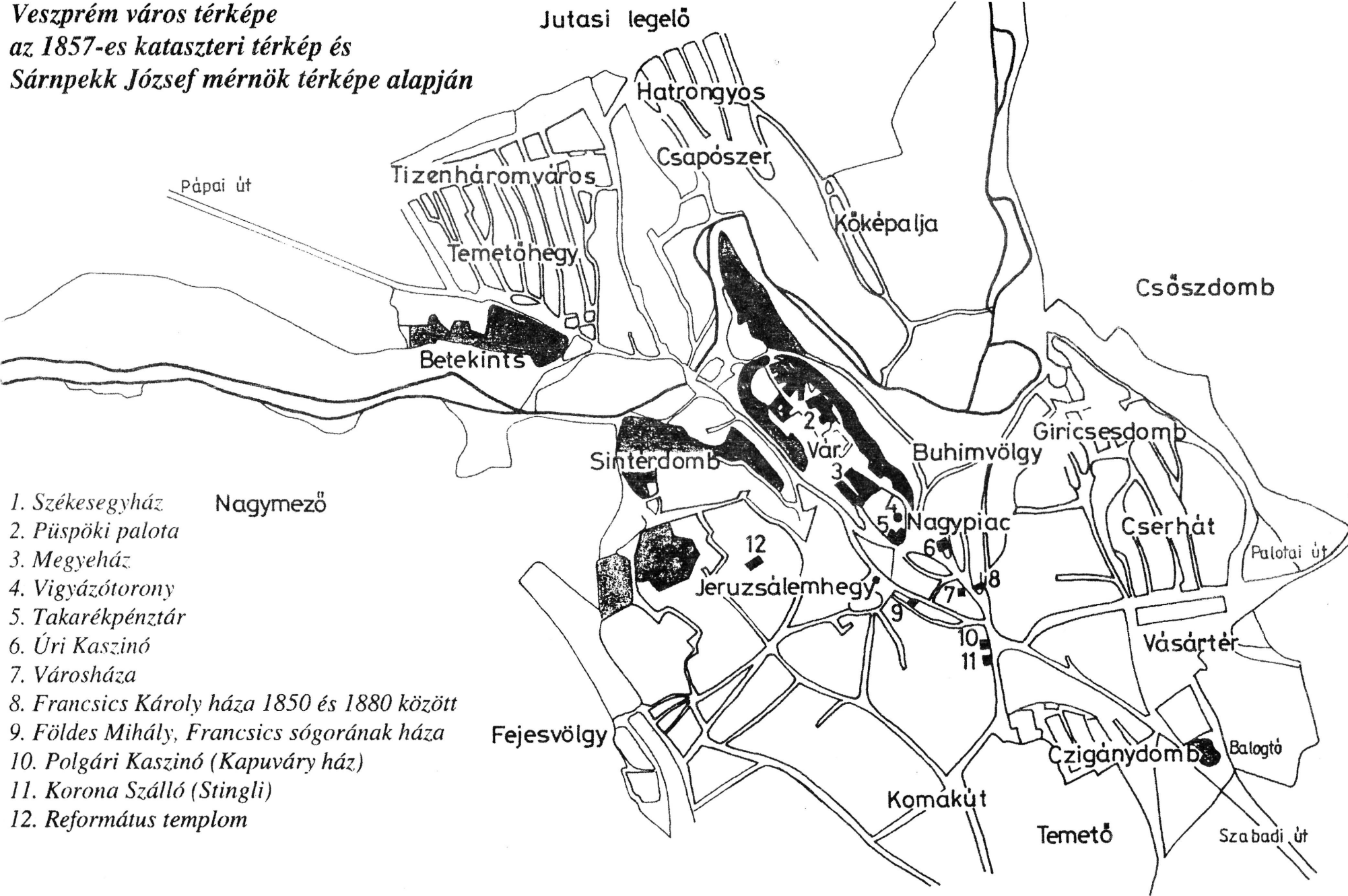
„*Este lett, s így nap nap után lejár... csak lejár... anélkül, hogy legkisebb élvezetünk volna itt az életben. Egyszer csak itt lesz az élet végperce... bukfenc lesz... mely véget vet minden szenvedésnek és örömnök. Amen.* (1868. március 28.)

Nyilvánosság

Ha a társadalmi nyilvánosság működését az egyén szintjén próbáljuk bemutatni, célszerű egy olyan eseményt kiválasztani, amely a város minden lakosa számára többé-kevésbé esemény, vagy amiről előbb-utóbb mindenki tudomást szerez. Franciscs számos ilyet örökített meg naplójában: országos szinten az októberi diploma közvéleményre gyakorolt hatását, az Országgyűlés adófizetést megtagadó határozatát, Széchenyi István és Teleky László öngyilkosságát, a kiegyezést, I. Ferenc József koronázását; megyei szinten a vármegyegyűléseket, báró Fiáth Ferenc főispánná választását és kinevezését, a megépítendő vasútállomás körüli vitákat; városi szinten Ranolder János katolikus püspök beszédét, az új zsinagóga felszentelését, a lutheránus püspök beiktatását, a református templomban tartott gyászünnepélyeket, a polgári és az úri kaszinó rendezvényeit.

Jelen tanulmányban az 1869-es képviselőválasztás eseményein keresztül mutatom be egy vidéki kisváros társadalmi nyilvánosságát. Az esemény elsősorban az aktív résztvevők, választásra jogosultak, képviselőjelöltek számára maradt a legjelentősebb, míg a rajtuk kívülálló személyeket valószínűleg csak a választás néhány napja tartotta izgalomban. Ez a felerősödés és eltűnés mutatható ki akkor is, ha azt vizsgáljuk, „kinek milyen mértékben és kinek mennyi ideig volt esemény az esemény”.¹⁰ Idézzük fel a választás tevékeny részesének, az akkori Veszprém megyei főispánnak, báró Fiáth Ferencnek szavaival az 1869-es képviselőválasztás napjait: *„A koronázás után, melyben mint főispán részt vettem, s a magyar parlamentáris és miniszteriális kormányformának törvényes helyreállításával, a Deák-pártnak voltam tevékeny tagja. És most már, a parlamentáris többség kormánya, azaz a párt-kormányának lévén kitett bizalmi közege, az 1869-ik évi e megyében megejtett képviselői választáskor érvényesítettem befolyásomat, még pedig sikerrel. A képviselők többsége ekkor már Deákpártiakból választatott. / Megnyertük gróf Eszterházy Pált nagy nehezen. Megbukott általa az ugodi választó kerületben Nagy Ignác, a bal párt híve. Fölléptettük a központban (Veszprémben) Késmárky Józsefet kívánsága ellen is; s ez lett a*

**Veszprém város térképe
az 1857-es kataszteri térkép és
Sárnpekk József mérnök térképe alapján**

- 1. Székesegyház
- 2. Püspöki palota
- 3. Megyeház
- 4. Vigyázótorony
- 5. Takarékpénztár
- 6. Úri Kaszinó
- 7. Városháza
- 8. Franciscs Károly háza 1850 és 1880 között
- 9. Földes Mihály, Franciscs sógorának háza
- 10. Polgári Kaszinó (Kapuváry ház)
- 11. Korona Szálló (Stingli)
- 12. Református templom

1. ábra. Veszprém város térképe az 1857-es kataszteri térkép és Sárnpekk József térképe után

Jelmagyarázat

út (említési gyakoriság)

- Fő utca, Horgos utca, Szabadi utca
- - - Buhim utca, Palotai utca, Szabadi út
- Hosszú utca, Rozmaring utca, Palotai út
- Iskola utca, Kórház utca, Kereszt utca

határ (említési gyakoriság)

- Séd patak, Balogtó, Szántóföldek széle
- - - Palotai dombok, szántóföldek

határátkelő

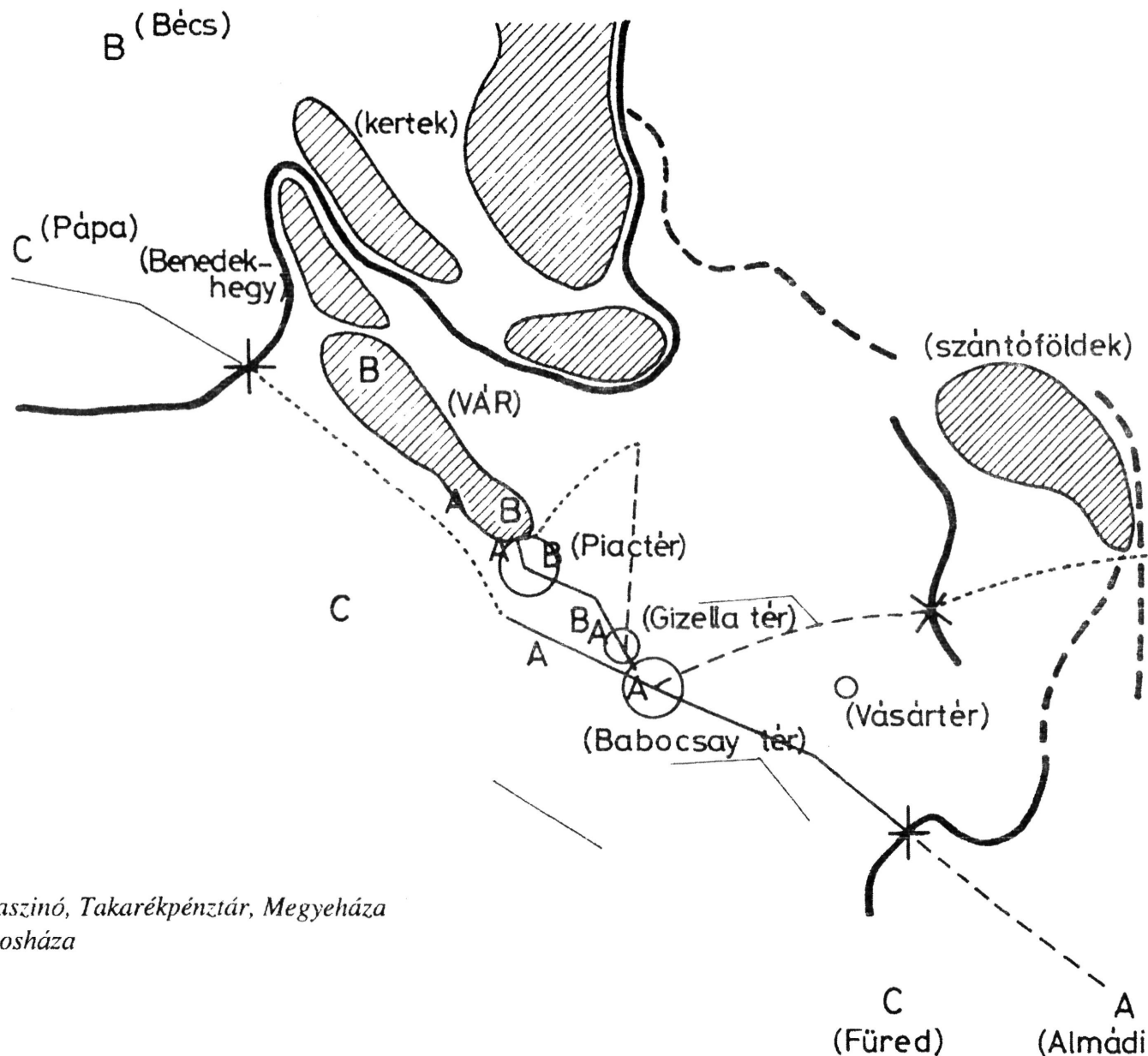
- ✕ Séd patak fahídja
- ✕ Séd patak köhidja
- Balogtó
- Utolsó ház sarka

csomópont (említési gyakoriság)

- Piac tér, Babocsay tér
- Gizella tér
- Vásártér

jelkép (jelenlét gyakoriságának említése)

- A** Francsics háza, Földesék háza, Polgári Kaszinó, Takarékpénztár, Megyeháza
- B** Úri Kaszinó, Örtorony, Székesegyház, Városháza
- C** Református templom

2. ábra. Francsics Károly mentális térképe

legizgatottabb választás, mert Nagy Károly, a bal párt híve, sok pénzzel dolgozott. Reggeli 9-től másnap reggeli 4 óráig tartott a választás; elvittük mind a két részről a betegeket is szavazni, karon vagy kocsin, – és csak egyetlen egy szótöbbséggel ugyan, de győztünk. [...] Veszprém vármegyéből küldött hét képviselőből – öt volt Deákpárti: a pápai kerületből Trefort Ágoston, a devescseriből gróf Zichy Manó; a zircziből Anyos István; az ugodiból gróf Eszterházy Pál; a veszprémiből Késmárky József.”¹¹

Vizsgáljuk meg most mindezt Francsics Károly szemszögéből. Bár a választás napja 1869. március 17-re volt kitűzve, a kampány már február elején, a báli és farsangi szezon kellős közepén megindult. Főhősünk naplójában először február 1-jén foglalkozik a Veszprémben kibontakozó választási küzdelemmel. Francsics az utcán zajló eseményeket műhelyének ajtajában állva figyeli: „Nálunk is tehát Veszprémben, tegnap délután a 'balpárt', a Koronához címzett vendéglőben értekezletet tartott, afelett, hogy kit válasszanak követül?... Csendesesen, minden nesz nélkül oszlott szét a néhány száz főből álló gyülekezet. Ugyannyira csendesesen, hogy még ma sem hallani egy szót se, hogy mi lett az eredménye a nagyszerű gyülekezetnek. / Nem úgy tett a 'jobb vagy Deák párt'. Ez ma délelőtt a 'Naphoz' címzett vendéglőben tartá értekezletét. Szinte csendesesen, minden nesz nélkül. Egyszerre azonban déli 3 negyed 12re jött egy néptömeg – olyan 4 vagy 5 száz főből álló – két zászlóval, melyeknek elseje akkora volt, hogy hátul ketten vitték a nemzeti uszált, nehogy a nagy sarrat türülje. A zászló közepére volt nagy bötükkal festve: »Éljen Kézmárky József!« Nevetséges dolog biz ez... a tisztelt 2ik alispány ur még ki sincs valósággal közösen kiáltva: máris így tisztelegnek neki. / A népcsoport a Nap vendéglőből indult ki, és a megyeházba ment, honnund a követjelölt Kézmárkyt lakására késérvén; azon az uton melyen jött, zeneszóval visszament a 'Napba'.” Két nappal később, február 3-án déli 12 óra tájban Francsics éppen kedvenc időtöltésével foglalkozott, naplóját írta dolgozó szobájában, amikor a vásártér felől „nagy éljen! kiáltások és népszibongás” hallatszott be hozzá. „Egy néptömeg feketedett felém, mely az egész tért elborítá.” (1867. február 1.)

Bár Francsics nem volt aktív részese a helyi politikai nyilvánosságnak, de nem is volt passzív szemlélője. Ugyanis a helyi nyilvános események nem csak a „public place”-ekre korlátozódtak.¹² Francsics példája is bizonyítja, hogy bármely „nyilvános” viselkedés a magánélet számára is kommunikatív érvényű, és viszont: bármely magánéleti cselekmény „nyilvános” lehet, ha egy „mindenki számára adott közös környezetben” történik. Ennek a közös környezetnek nem kell feltétlenül fizikai értelemben vett térnek lenni, hisz Francsics a fizikai környezetről alkotott mentális térképét használta általában viselkedése hátteréül. Szinte valamennyi általa „megélt” eseményt műhelye ajtajában vagy szobájának ablakánál állva figyelt meg. A Francsics által a városról kialakított mentális térkép, és több más médium segítségével aktív részesévé válhatott az eseményeknek. Az óriási méretű zászlók az ablakokban, a feliratok, a sok embert megmozgató – nappal felszalagozott, éjjel fáklyákkal kivilágított – felvonulások, a hangos éljen kiáltások, a cigányzene, az ünnepi alkalmakra tartogatott ágyúdörgések mind-mind lehetővé tették, hogy a szemlélő figyeljen az eseményekre. Francsics a figyélssel párhuzamosan állandó hírvivője és hírszerzője is volt a követválasztás történéseinek. Amellett, hogy figyelt, híreket gyűjtött, feleségének is mindenről folyamatosan beszámolt. A látvány, hangok, zajok, hírek tették lehetővé, hogy ez „a rejtett nyilvánosság” végül is működni tudjon, és az otthon tartózkodók is bekapcsolódjanak az eseményekbe. Ezek a médiumok nem csak üzenetközvetítést vagy csak információcserét biztosítottak, hanem a „mindennapi környezetteremtés” a „világban való élés” módjait teremtették meg. Francsics tehát egy olyan aktív szereplő volt, aki nyíltan vállalta a politikai vitákat, ha az a családi vagy baráti körön belül zajlott, és olyan aktív szemlélő, aki mindenképp részese volt a politika nyílt csatáinak. Azt is elmondhatjuk, hogy kritikus szemlélője volt ezeknek az eseményeknek. Bár kitartott ’48-as eszméi mellett, magát a politikát és a politizálást a mindennapi élet problémái mögé utasította. Hozzá kell tenni, hogy teljesen más volt politikai hozzáállása a kiegyezés előtti időszakban és a kiegyezés után. 1867 előtt a „mindenki számára adott közös kör-

nyezet” – melyben a „rejtett nyilvánosság” működött – politikai értelemben egységes volt. A közös ellenségnek számító osztrák kormányzat szolidáris egységgé szervezte az aktív résztvevőket és a szemlélőket. 1867 után viszont ez a politikai mező széttöredezett. A hatalomért folytatott nyílt küzdelemben a korábban „mindenki számára adott közös környezet” így válhatott pártok, iparosok és értelmiségiek, magánemberek, barátok, apák és fiúk, férjek és feleségek politikai csataterévé.

Következtetések

Térjünk vissza most a mottónkban elhangzottakhoz, Franciscs rémálmaihoz. Miután több terepen is bemutattam főhősünket – mely terepeken létezését megpróbálta bizonyítani –, kiderült, hogy nem csak a kapitalizmus térhódítása, a polgárosodás okolható Franciscs kudarcaiért. Természetesen nagyobb léptékű gazdasági hatásokkal is magyarázható, hogy egy háztartást az 1860-as években nehezebb eltartani, mint korábban, vagy a szakálldivat változásával, melyet Franciscs is folyamatosan korholt, egy borbélyműhely bevételei csökkennek. Vagy a vasút – ami a Balaton déli és nem az északi partján épült meg – tönkreteszi a helyi gabonapiacot, melynek következményeként a potenciális kuncsaftok elpártolnak mind a várostól, mind Franciscstól. Az is biztos, hogy az 1860-as években egy szőlőbirtok ráfizetéses vállalkozás, és a rossz hiteligzaldalkodás következményeként számos háztartásban romolhat az anyagi helyzet, melynek jeleként silányul a ruházkodás, beszűkülnek az étkezési lehetőségek, és le kell mondani az élet kellemes dolgairól, a pipázásról, dohányzásról, később már a bagózásról és a borivásról is, ahogy azt Franciscs is megtette.

De a nagyobb léptékű hatások mellett az egyén szempontjából más tényezőknek is jelentősége lehet. Például, hogy egy „kívülről jött ember” nem bír gyökeret eresztetni egy új közösségben. „Rossz helyen” szeretné kialakítani otthonát. Úgy próbál élni egy társadalmilag „felértékelt térben”, hogy nincsenek meg a megfelelő anyagi eszközei. Franciscs ilyen értelemben egy „felesleges

ember” ott, ahol lakik. Bár sem a kortársak, sem a mai társadalomtörténészek nem definiálhatják „polgárnak” Francsicsot, egy naplóíró ember magát polgárnak valló önbecsülését etikátlan lenne megtagadni.

A tanulmány elején mottóul választott két idézet tehát a „felesleges ember” metaforikus képét mintázza. A város elhagyását megjelenítő „valószerű” álomkép és az ördögök általi elragadtatás „álomszerű” valósága esetén azonban két ellentétes hatás, tapasztalat közös nevezőre hozott kinyilatkoztatásával állunk szemben. A napló, ez az önvallomásra gerjesztő médium (de azt is mondhatnánk, ez a pszichoanalitikus orvosság) alakítja mindkét álomképet megélt-megírt tapasztalattá és kinyilatkoztatássá. A „valószerű” álom azt jelenti, Francsics rájön, egész életét „felesleges” küzdelmekkel élte le. A feleséggel, a szomszédokkal és a kuncaftokkal folytatott harcban Francsics elfáradt, megcsömörlött. Rádöbben arra, hogy jobb lenne újrakezdenie az életét a kompromisszum vállalása helyett. Az ördögöktől elragadtatott álomkép is ezt a tapasztalatot erősíti fel. Itt azonban nem arról van szó, hogy Francsics menni szeretne, csupán arról, hogy nincs elég bátorsága az első lépést megtenni. Ilyen „első lépésre” csak egyszer vállalkozott, amikor az 1848/49-es szabadságharc kitört. Ekkor Francsics elindult, hogy fölvéteti magát a honvédség kötelékébe. Bátorsága azonban csak a szomszédos településig tartott, vacsoráját már otthon fogyasztotta. Az álomban megjelenő ördög Francsicsot minden aktív cselekedetétől megfosztja. 1849-ben még elindul és visszafordul, 1860-ban álomban elindul, de megijedve saját vágyaitól, attól fél, nehogy mindez valósággá váljon. 1862-ben viszont már beletörődik abba, hogy egyszerűen öreg és lusta megváltoztatni az életét, passzívan elviselné már azt is, ha a mindennapi gondok tengeréből valaki egyszerűen kiragadná. Az sem érdekli, hogy az álomkép nem mást jelenít meg, mint hogy a közösség is ki akarja őt lökni, ezt a passzív, a naplóban önsajnáiatól sem mentesen „*semmirekellőnek*” nevezett figurát. Francsics 1849-ben megy, 1860-ban menne, 1862-ben viszont már viszik.

Ha a menekülésről vagy a menedékről beszélünk, mindig valami térbeliségre utalunk. Ez a tér azonban elkülönül a társadalom egyéb tereitől. *Michel Foucault* heterotópiának nevezi azokat a minden kultúrában megtalálható helyeket, melyek különleges tulajdonságokkal felruházva a megvalósult utópiák helyszínei lehetnek. Ezek a helyek a kultúrán belül a „valódi”, az „autentikus” helyeket reprezentálják. A múlt eszközei által megteremtett utópikus helyek biztonságot árasztanak, megnyugtatnak. Ezekben a terekben lelassul, másképpen telik vagy megáll az idő. Mozdulatlanságuk, a változással való ellenszegülésük pedig a bennük élőkre is kivetül. Francsics a naplóírással ezt az utópikus helyet teremtette meg.¹³

Mindez természetesen számos egyéb, az alacsonyabb látószögéből megrajzolható okkal magyarázható. Kiderül, hogy egy embernek nem csak anyagi viszonyainak romlása miatt lehetnek kínzó álmai. A társadalmilag meghatározott rosszullét magyarázható a magánélet köreinek beszűkülésével, vagy – másképpen fogalmazva – a magány kiteljesedésével. A Francsics által kiépített kapcsolathálók az 1860-as évekre elérték kiterjedésük maximumát. A betegség, az öregedés, a társadalmi presztízs csökkenése, a generációs társak elvesztése, a családi tragédiák viszont fokozatosan „kikoptatták” Francsicsot a köz- és lényegében a magánéletből is. Megkezdődött az életút hanyatló, „visszahajló” korszaka, a „társadalmi halál” utáni vegetálás.

Az alacsonyabb látószög azonban a politika futballpálya nagyságú terepét is gombfoci méretűvé teheti, ha az egyén szemszögéből próbáljuk például a nyilvánosság rejtett dimenzióit feltárni. Ekkor derül ki, hogy itt is húzódtak frontvonalak. Ezek a hatások együttesen vezethettek el oda, hogy a rendszerváltás diadalittas környezetében, a kormány és az ellenzék vagy a balpárt és a jobbpárt tömegdemonstrációján valaki „rosszul lett”.¹⁴

Jegyzetek

- 1 Franciscs Károly naplói: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 1550. 1., 3–6. köt. Vég helyi Dezső veszprémi alispán (1840–1897) amatőr történetíró és forráskiadó hagyatékából. Vörös Károly átíratában 1-1 példány a Laczkó Dezső Múzeum (továbbiakban: LDM) Adattárában, az Eötvös Károly Megyei Könyvtár (továbbiakban: EöKMK) Helytörténeti gyűjteményében, valamint mikrofilmen a Veszprém Megyei Levéltárban (továbbiakban: VeML) található. A 2. kötet, melyet Vörös Károly sem ismert már, a család birtokában maradt. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Schildmayer Ferencnek, akinek közreműködésével a lappangó kötet fénymásolatát (LDM, Adattár) használhattam. Forráskiadások: *Veszprémvármegye* [napilap]: 1902. március 15 – 1849 tele. 1902. március 30-tól április 20-ig 3 folytatásban; *Veszprémi Hírlap* [napilap]: 1848. december 25-től 1849 teléig. X. évf. 1902. XII. 25., 52. sz. XI. évf. 1903. I. 4., 1. számtól XI. évf. 1903. IX. 20., 38. számig 22 folytatásban; NAGY László, Veszprém az 1848–49-diki év telén, tavaszán, nyarán és őszén. *Bakony-Balaton Kalendárium* (Veszprém, 1948); Uő, Így fogadta Veszprém a felszabadító honvédeket. *Bakony-Balaton Kalendárium* (Veszprém, 1948); FRANCISCS Károly, *Kis kamarában gyertyát gyújték*. Válogatta és sajtó alá rendezte VÖRÖS Károly. (Budapest, 1973); HUDI József (szerk., vál.), *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (Pápa, 2001); Szakirodalom: VÖRÖS Károly, Szombathely 1821–22-ben egy borbélylegény szemével. *Vasi Szemle* (Szombathely, 1962); Uő, Egy borbélylegény napjai Győrben 1823-ban. *Arrabona* 4. (Győr, 1962); Uő, Franciscs Károly veszprémi borbélymester pályafutása. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* (továbbiakban: VMMK) 1. (Veszprém, 1963) 259–269.; Uő, *Pest-Budai hétköznapiak*. (Budapest, 1966); Uő, Inasélet Pápán a XIX. század első negyedében. *VMMK* 6. (Veszprém, 1967). Mivel a naplót Vörös Károly csak szemelvényes válogatásban adta ki, az egységes hivatkozás miatt nem oldalszáma és lapszámra hivatkozom, hanem az adott textus dátumát adom meg. Életrajzi adatok: VeML, Veszprém város tjkv., 1879. dec. 6., 1880. júl. 24.; vö. még: HUNGLER József, *Veszprém településtörténete*. EöKMK, (Veszprém, 1988) 235.
- 2 VÖRÖS 1963, 259–269.; Uő, *Utószó*. In: FRANCISCS 1973.
- 3 A történeti tanulmányokban használt antropológiai módszerek közül kiemelt jelentőségűnek tartom: ROBERT R. REDFIELD, *The Little Community*. (Chicago, 1957, reprint 1962 és 1965); Uő, *Peasant Society and Culture*. (Chicago, 1960); CLIFFORD GEERTZ, Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In VARI András (szerk.), *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. (Budapest, 1988). Nagy hasznát vettem a tanulmány elkészítésében ALAN MACFARLANE – SARAH HARRISON – CHARLES JARDINE *Reconstructing Historical Communities*. (Cambridge–London–New York–Melbourne, 1977); Uő, *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. (New York–London, 1977); CARLO GINZBURG, *A sajtó és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. (Budapest, 1991); ARTHUR EMIL IMHOF, *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le a lelkét a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Budapest, 1992); JACQUES REVEL, A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (Szeged, 1996) 4. sz. 217–237.; K. HORVÁTH Zsolt, A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In HUDI József – TÓTH G. Péter (szerk.), *Emlékezet, kultusz, történelem*. (Veszprém, 1999) 7–17.
- 4 Vö. még HOGYA György, *Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. A Georgiak Veszprémben*. (Veszprém, 1987) 12.; HUDI József, *Parasztozsgalmak Veszprém megyében 1848/1849-ben*. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából* (Veszprém,

- 1984); HUNGLER 1988; SCHILDMAYER Ferenc, Balatonalmádi története a polgári korban. In: *Balatonalmádi és Vörösberény története*. (Balatonalmádi, 1995) 448. Köszönettel tartozom Vörös Hajnalkának, aki a Franciscsra vonatkozó levéltári adatokat rendelkezésemre bocsátotta, és Hudi Józsefnek, aki segítette a korszak dokumentumainak értelmezésénél.
- 5 Inventáriumokra vonatkozó kutatásoknál meg kell említeni Benda Gyula munkásságát. BENDA Gyula, Egy zala megyei köznemesi család és gazdasága a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* 26. (1984) 1–2. sz. Módszertanilag Macfarlane munkáját volt leghasznosabb használnom: MACFARLANE. *The Family Life of Ralph Josselin*.
- 6 Az otthon anyagi kultúrájának „inventáriuma” az 1860–1870 közötti évek naplórészleteiből állt össze. A naplószövegek pontos dátumára csak indokolt esetben hivatkoztam, elkerülendő a tanulmány szövegének leterhelését.
- 7 Magyar Országos Levéltár, VeML és LDM térképei és névjegyzékei alapján dolgoztam. A napló 1860 és 1870 közötti részleteit ezekre a térképekre vetítettem rá. MOL, Térképtár, S 79 Kataszteri gyűjtemény, térképek, 298. téka Veszprém térkép 1857. Térképtár, S 79 Kataszteri gyűjtemény, iratok, 1096. csomó. *Original Parzellen Protocoll der Gemeinde Veszprém 1857. Verfasst Eduard Schuffenhauer*. Vö. még B. HORVÁTH Alice, *Veszprém belvárosi rekonstrukció III. ütem*. Műemléki vizsgálat 1–3. rész. LDM, Műemléki adattár, 44. doboz, 17 145–92, 17 146–92, 17 147–92 LDM, Műemléki adattár 44. doboz, 17 145–92, 17 146–92, 17 147–92; Veszprém bel- és külterületének kataszteri térképe, 1857. [fényképmásolat a MOL-ban őrzött eredetiről], LDM, Régészeti adattár 7. mappa 15578, 15579; Veszprém város iparosainak megkezdett, de be nem fejezett összeírása, céhekre és ipari termelésre vonatkozó adatok, 1848. LDM, Céhtörténeti adattár 70.1175.1–3. adattári szám: 202.; Kézbesítési ív az 1857. évi 2k fertályra tartozásban maradt adó intéjegyzekekről. VeML, 1857/48. szám.; Veszprém Város lakóházainak összeírása, 1898. VeML, XXII/108. Veszprém Város Mérnöki Hivatalának iratai. III. Tárgyi rendbe csoportosított iratok. I. és II. negyed összeírása, 1898. Felhasznált szakirodalom: CSÉFALVAY Zoltán, *Térképek a fejkünkben*. (Budapest, 1990); A mentális környezet. A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport tanulmányai. NIEDERMÜLLER Péter (szerk.), *Janus VIII/1*. Janus Pannonius Tudománygyetem, (Pécs, 1991. ősz) (továbbiakban: KAM 1991); GYÁNI Gábor, Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. *Világosság* (1983) 425–432.; Uő, A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és Társadalom* (1990) 1. sz.; Uő, *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten*. (Budapest, 1999); Bernard LEPETIT, Építészet, földrajz, történelem. A lépték használata. (Czoch Gábor fordítása) *Aetas* (Szeged, 1995) 4. sz. 157–185., 157–185.
- 8 IMHOFF 1992. Ehhez hasonló és követendő módszert használt TÓTH Zoltán, *Szekszárd társadalma a századfordulón*. (Budapest, 1989); Vö. még Ewan MAWDSLEY – Thomas MUNCK, *Számitógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek*. (Budapest, 1996); Edmund LEACH, *Szociálintropológia*. (Budapest, 1996); LACKÓ Mihály, Individuális és kollektív biográfia. *Századvég. Új Folyam* 12. szám. (1999. tavasz); MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata*. (Budapest, 1996).
- 9 Két mutató közötti összefüggésre példa: a Franciscsra közel álló rokon személyek száma kevés, de ugyanezen személyek naplóiban történt említési gyakorisága nagy volt.
- 10 Az elemzésnél nagy hasznát vettem KAM 1991; GERŐ András, *Március 15. Nemzeti szabadságünnepeink kalandos történetéből. Fényképtárlátás*. Legújabbkori Történeti Múzeum Fényképtára – Mücsarnok, Budapest, 1992.

- 11 FIÁTH Ferenc, *Életem és élményeim*. (Budapest, 1878); *Veszprém* [napilap], 1877. december 19. 3. évf. 49. sz. 1. Tárca.
- 12 A „mindenki számára adott közös környezet”, „rejtett nyilvánosság”, „mindennapi környezetteremtés”, „felértékelt tér”, „mikrotér” fogalmakat a mentális környezetről szóló füzetből vettem át. KAM 1991.
- 13 Michel Foucault, *Andere Räume*. In M. Wentz (Hrsg.), *Stadt-Räume*. (Frankfurt–New York, 1991) 65–73.
- 14 Itt szeretném megköszönni lektorom, K. Horváth Zsolt építő kritikáját, melyben arra buzdított, hogy Francsics álmainak elemzését is elvégezzem. Továbbá szeretném megköszönni Gyáni Gábor biztatását, melyben „tudatosította” korábbi „vélekedéseimet”, hogy létezik egy „tudományág”, a pszichohistória, mellyel esetleg érdemes lenne foglalkozni, és felhívta a figyelmemet Lackó Mihály munkáira – LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. (Budapest, 1986); *Uő, Széchenyi évjárul. 2000*. (1997. május) 44–53.; *Uő, Széchenyi-értelmezések: lélektan és szöveg*. *BUKSZ* (1997. ősz) 303–315. Sajnos, terjedelmi okokból, az elemzésből most csak ennyire futotta.

PÉTER G. TÓTH

Heim und Außenwelt, Privatleben und Öffentlichkeit mit den Augen eines Barbiers von Veszprém

Es war der 10. Januar 1860, an einem Dienstag, als Karl Francsics aus seinem beunruhigenden Traum erwachte. „Du verdammtes Hundeleben!“ – dachte er. „Ich träumte davon, als Barbierjunge Veszprém verlassen zu müssen, Frau und Vermögen da zu lassen und als ich völlig vereinsamt, verarmt die Stadt verließ, weinte ich bitterlich!“

Diese Beschreibung des Traumes dient als Motto meines Essays. Warum fühlt sich ein Barbier in Veszprém im Jahre 1860 denn unwohl? In meiner Studie analysierte ich das Manuskript eines Barbiermeisters, der mit 42 Jahren mit dem Tagebuchschreiben begann. Ich konzentrierte mich auf vier wichtige „Gebiete“ des Lebens: Wohnen, Außenwelt, Privatleben, bzw. Öffentlichkeit. In diesem Zusammenhang suchte ich die Antwort auf folgende Fragen:

1. Welche Umstände, welche Art finanzieller Kultur das bürgerliche Leben von Franciscs charakterisierten und welchen Einfluß sie auf sein individuelles Verhalten hatten?

2. Welcher Zusammenhang zwischen Individuum und Umwelt besteht?

3. Welche Verhaltensweisen, welche gesellschaftlichen Grenzen den Ausbau interpersoneller Kontakte – vom Aspekt des Einzelnen her gesehen – bestimmen und wie diese auf den persönlichen Lebensweg wirken.

4. Wie und inwiefern die einzelne Person in den verschiedenen Bereichen des öffentlichen bzw. des Privatlebens sich „daheim“ fühlte? Welche Möglichkeiten ein Kleinbürger hatte, sich in der gesellschaftlichen Öffentlichkeit durchzusetzen? Franciscs begann um 1850 damit, seine ersten vierzig Lebensjahre in Form von zusammenhängenden Memoiren niederzuschreiben. Nachdem er die Arbeit abgeschlossen hatte, stellte er eine Auswahl aus seiner Lebensgeschichte bis 1873 zusammen – gestützt auf die Aufzeichnungen von den aktuellen Tagesereignissen seines Tagebuches.

Aufgrund der Forschungsergebnisse von Karl Vörös skizzierte ich als Einleitung den Lebenslauf von Karl Franciscs. Der Barbierlehrling Franciscs, kleinadeliger Abstammung, beendete seine Lehrjahre 1820 und während seiner Wanderzeit arbeitete er dann in Werkstätten von Szombathely, Cell, Győr, Pozsony, Pest, Érsekújvár und Nyitra. Im Jahre 1823 kam er nach Veszprém.

Er lernte hier die Tochter eines Stiefelmachers kennen. 25 Jahre hindurch rasierte er fleißig die Gäste seines Meisters, er hörte mit dem Trinken auf – was unerlässlicher Teil des Junggesellenlebens war –, begann Geld zu sparen und zog Blumen im Hause der Familie Jákói, wo er wohnte.

In den 50-er Jahren wurde er selbstständig. Nachdem sein Meister sich ins Privatleben zurückgezogen hatte, erhielt er das Barbiergeschäft und das mehrstöckige Haus darüber. Im Jahre 1859 war Franciscs der Besitzer eines zweistöckigen Hauses in der Innenstadt, eines Weinberges in Almádi und eines florierenden Barbiergeschäftes. Das erworbene Vermögen erwies sich aber als eine

grosse Last. Die Schulden zu zahlen, die beim Kauf des Weinbergs entstanden, war eine große Kraftprobe. Dazu kam noch die Wirtschaftskrise, von der auch Veszprém betroffen war und die ihre Wirkungen auch in seinem Leben spüren liess.

Dem wirtschaftlichen Niedergang folgte eine Reihe von Tragödien in der Familie. Francsics hatte keine Kinder, deshalb hatte er seine zwei Neffen in Schutz genommen und beiden das Studium finanziert. Nach dem Tode seiner Frau lebte der Barbier noch 9 Jahre lang völlig vereinsamt und starb den 4. Juli 1880 im Krankenhaus von Veszprém.

Nachdem ich unseren Helden in mehreren Lebensbereichen vorgestellt hatte – in denen er seine Existenz zu bestätigen suchte –, bewies ich, daß zum Scheitern von Francsics nicht nur die Verbreitung des Kapitalismus und die Verbürgerlichung führten. Es ist natürlich auch durch wirtschaftliche Ereignisse zu erklären, die dazu führten, daß z. B. die Unterhaltung eines Haushaltes in den Jahren um 1860 viel schwieriger war als früher. Auch die Änderungen im Barttracht, auf die Francsics immer schimpfte, verminderten sein Einkommen.

Oder die Bahn, die am südlichen und nicht am nördlichen Ufer der Plattensee ausgebaut wurde – ruinierte den örtlichen Getreidemarkt und demzufolge verließen die potentiellen Kunden die Stadt und das Geschäft von Francsics. Es ist auch klar, daß ein Weinberg um 1860 ein Verlustgeschäft war. Der falsche Kredithandel bewirkte in zahlreichen Familien eine schwierige finanzielle Situation, deren Zeichen das einfachere Kleiden, die bescheidenen Möglichkeiten in der Verpflegung waren, bzw. man mußte auf Vergnügungen, wie die Pfeife, das Rauchen, später sogar der Tabak und auch der Wein verzichten, wie Francsics es auch tun mußte.

Über die oben genannten Ursachen hinaus spielten aber auch andere, vom Aspekt des Einzelnen her gesehen, wichtige Faktoren eine Rolle. Dazu gehört es z.B., daß ein „Ausländer“ keine Wurzeln in einer neuen Gemeinschaft finden kann. Er versucht es vielleicht, aber auf dem „falschen Ort“, ein Heim zu finden. Er versucht es dann, in einem gesellschaftlich „hochgewerteten“ Raum zu leben, ohne die entsprechenden finanziellen Mittel zu haben.

Franciscs wurde in diesem Sinne ein „überflüssiger Mensch“ – jedenfalls dort, wo er lebte. Obwohl weder die Zeitgenossen noch die Gesellschaftshistoriker von heute ihn als 'Bürger' definieren würden, wäre es doch nicht ethisch, einem Menschen, der sich in seinem Tagebuch selbst als Bürger bezeichnet, das Selbstwertgefühl abzusprechen.

Ebenso aus diesen engeren Zusammenhängen stellte es sich heraus, daß ein Mensch nicht nur wegen seiner finanziellen Situation Alpträume haben kann. Das gesellschaftlich bestimmte Unbehagen ist mit der Einengung des Privatmilieus, oder anders formuliert, mit der immer größeren Isolation zu erklären.

Die von Franciscs ausgebauten Kontakte erreichten um 1860 ein Maximum ihrer Ausbreitung. Die Krankheiten, das Alter, das abnehmende gesellschaftliche Prestige und der Verlust der Anderen seiner Generation, die Tragödien in seiner Familie trugen dazu bei, daß Franciscs sich vom Gemeinschaftsleben zurückzog. Eine Lebensperiode des Niederganges, des langsamen Absterbens nahm hier also ihren Anfang.

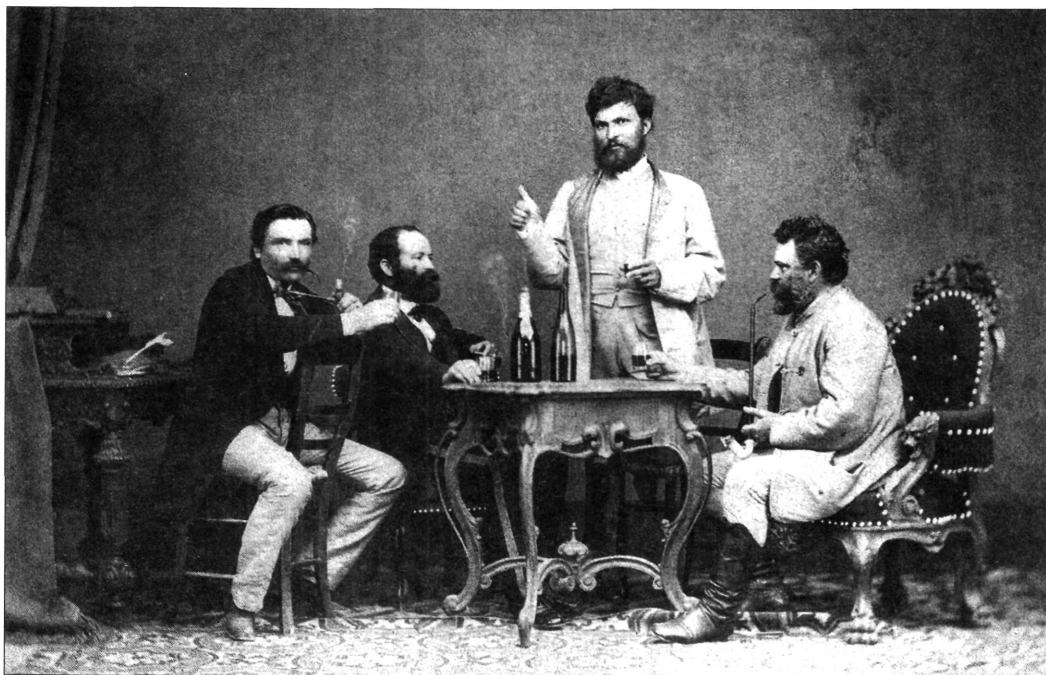
Der in diesem Essay repräsentierte Aspekt des Individuums zeigt den Bereich der Politik – mit seiner Fußballplatzgröße – doch als Minigolfplatz, wenn wir sie aus der Sicht des Einzelnen betrachten und die verborgenen Dimensionen des öffentlichen Lebens erforschen.

*1. ábra. Kártyaparti a Ferenczy családnál
fotó
LDM Tf. 84.154.*

*2. ábra. Veszprémi zenekar 1890-ben
fotó, 1890
LDM Tf. 84.90.*

3. ábra. Jeles veszprémi férfiak, balról jobbra: Cholnoky László, Dunszt Ferenc
Véghelyi Dezső (Franciscs naplójának felfedezője), Rozsos István az 1880-as években
fotó, 1880-as évek
VmL. Véghelyi-hagyaték

A konferencia résztvevői

ACZÉL Eszter	Budapest	Magyar Nemzeti Múzeum
B. HORVÁTH Csilla	Pécs	Janus Pannonius Múzeum
BAJA Helga	Pécs	
BOGNÁR Bulcsu	Budapest	Eötvös Loránd Tudományegyetem
BŐSZE Sándor	Kaposvár	Somogy Megyei Levéltár
CSEKŐ Ernő	Szekszárd	Tolna megyei Levéltár
CSURGAI HORVÁTH József	Székesfehérvár	Városi Levéltár
FARKAS Gábor	Székesfehérvár	Városi Levéltár
FODOR ZSUSZA	Veszprém	Laczkó Dezső Múzeum
Sigrid FREISLEBEN	Wiener Neustadt	
GÁL Zoltán	Pécs	
GERGELY Anna	Székesfehérvár	Fejér megyei Múzeumi Igazgatóság
GOPCSA Katalin	Veszprém	Laczkó Dezső Múzeum
GYANI Gábor	Dunakeszi	MTA Történettudományi Intézet
HALÁSZ Imre	Zalaegerszeg	
Roman HOLEC	Bratislava	Comenius Univerzity
HORVÁTH Júlia	Székesfehérvár	
HUSZÁR Zoltán	Pécs	Janus Pannonius Múzeum
JÁVOR Kata	Budapest	MTA Néprajzi Kutató Intézete
KÓNYA Péter	Prešov	Prešovskej Univerzity
KÖVÉR György	Budapest	BKE Gazdaságtörténeti Tanszék
KÜSCHELM Oliver	Pfaffstätten	
MAJDÁN János	Pécs	PTE Történeti Tanszék
MEGYERI Anna	Zalaegerszeg	Göcseji Múzeum
MENDŐL ZSUSZA	Budapest	
MOHOS Mária	Pécs	PTE Történeti Tanszék
NAGY Imre Gábor	Pécs	BML
NAGY Mariann	Pécs	PTE Történeti Tanszék
RADNÓTI Ilona	Pécs	
SÓPTEI Imre	Kőszeg	
Hannes STEKL	Wien	Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte
SZABÓ Gábor	Szombathely	
SZAKÁI Gyula	Győr	
SZALAI Károly	Székesfehérvár	
SZALONTAY Judit	Csorna	Csornai Városi Múzeum
SZIKRA Éva	Budapest	
SZILÁGYI István	Szombathely	
T. MÉREY Klára	Pécs	
TAR Ferenc	Keszthely	
TÓTH G. Péter	Veszprém	Laczkó Dezső Múzeum
Elisabeth ULSPERGER	Wien	
VARGA Éva	Kaposvár	Somogy Megyei Múzeumi Igazgatóság
WINKLER Gábor	Győr	Nyugat-Magyarországi Egyetem

